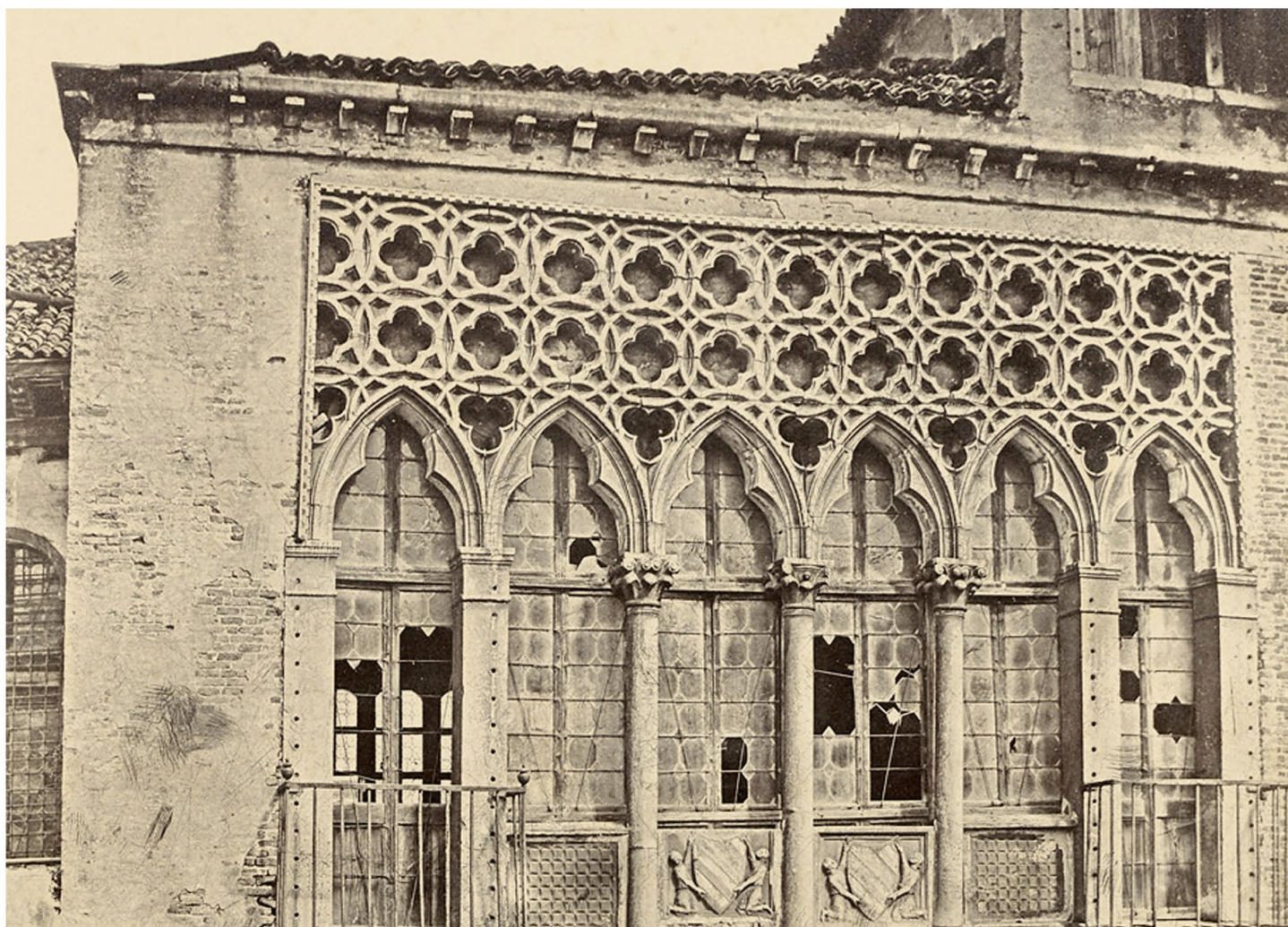


Ανδρονίκη Διαλέτη
Γιώργος Πλακωτός
Άννα Πούπου

Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης



ΕΣΠΑ
2007-2013
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο



ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΑΚΩΤΟΣ
ANNA ΠΟΥΠΟΥ

Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ



Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι. ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Συγγραφή

Ανδρονίκη Διαλέτη,
Λέκτορας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Γιώργος Πλακωτός,
Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Άννα Πούπου,
Μέλος Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Κριτική αναγνώστρια

Ρίκα Μπενβενίστε,
Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Συντελεστές έκδοσης

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Νερίνα Κιοσέογλου
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ: Ελένη Μαργαριτούλη

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015



Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού -
Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0

Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

Εικόνα εξωφύλλου: Βενετικό palazzo, φωτογραφία του Carlo Ponti, δεκαετία του 1850.

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ISBN: 978-960-603-426-8

Όταν οι εικόνες της μνήμης σφραγίζονται σε λόγια, εξαλείφονται [...]
Φοβάμαι ότι ίσως χάσω τη Βενετία για πάντα εάν μιλήσω γι' αυτήν.
Ή ίσως την έχω ήδη χάσει λίγο-λίγο μιλώντας για άλλες πόλεις.

Italo Calvino, *Le città invisibili*, Einaudi, Τορίνο 1972, 40.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	7
Κεφάλαιο 1, Ανδρονίκη Διαλέτη	9
Ο βενετικός μύθος στο παρελθόν και το παρόν: συμβολισμοί, αφηγήσεις, ιστοριογραφικές διαδρομές	9
1.1 Η Βενετία ως ιδεατή πολιτεία: δομώντας και αποδομώντας τον βενετικό μύθο	9
1.2 Παλαιές και νέες ιστοριογραφικές διαδρομές	24
Κεφάλαιο 2, Γιώργος Πλακωτός	39
Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: η συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας	39
2.1 Οι απαρχές και ο διευρυνόμενος ρόλος στη Μεσόγειο	39
2.2 Η Δ' Σταυροφορία και η δημιουργία του βενετικού Κράτους της Θάλασσας (<i>Stato da Mar</i>)	42
2.3 Η διαμόρφωση του Κράτους της Στεριάς (<i>Stato di Terra</i>)	47
2.4 Η αυτοκρατορική διάσταση του βενετικού εγχειρήματος	50
2.5 Οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στη Μεσόγειο και στον ιταλικό χώρο κατά τον «μακρύ» 16ο αιώνα	54
2.6 Από τον Πόλεμο της Κρήτης (1645-1669) στην κατάλυση του βενετικού κράτους (1797)	63
Κεφάλαιο 3, Ανδρονίκη Διαλέτη	74
Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτοκρατορία	74
3.1 Κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη	74
3.1.1 Οι βενετοί πατρίκιοι (<i>nobili</i>): μια ιδιόμορφη τάξη ευγενών-εμπόρων	74
3.1.2 Μεταξύ ευγενών και πληβείων: η τάξη των πολιτών (<i>cittadini</i>)	79
3.1.3 Το ετερογενές σώμα των πληβείων (<i>popolo</i>)	81
3.1.4 Δεσμοί μεταξύ ελίτ και πληβείων: το παράδειγμα των θρησκευτικών αδελφοτήτων	83
3.2 Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, διοίκηση και γραφειοκρατική δομή στη μητρόπολη	84
3.3 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στην αυτοκρατορία	91
3.3.1 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στο Κράτος της Θάλασσας	92
3.3.2 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στο Κράτος της Στεριάς	101
3.4 Το περιεχόμενο και τα όρια της «δημοκρατίας»	105
Κεφάλαιο 4, Ανδρονίκη Διαλέτη	111
Από την εμπορική ηγεμονία στην πρωτοεκβιομηχάνιση: μετασχηματισμοί και προσαρμογές μεταξύ τοπικής και διεθνούς οικονομίας	111
4.1 Οι στυλοβάτες της βενετικής οικονομίας: εμπόριο και ναυτιλία	113
4.2 Ρωγμές και αναπροσαρμογές σε ένα μεταβαλλόμενο οικονομικό τοπίο: μετασχηματισμοί και νέες ισορροπίες στο μεσογειακό εμπόριο	121
4.2.1 Διαταράσσοντας τα νερά της Μεσογείου: η «εισβολή των Βορείων»	121
4.2.2 Αξιοποιώντας συγκυρίες και καλύπτοντας ανάγκες: ορθόδοξοι και εβραίοι έμποροι	124
4.3 Ο δρόμος προς την πρωτοεκβιομηχάνιση: επενδύοντας στη γη και στον μεταποιητικό τομέα	129
4.4 Αγροτική οικονομία και παραγωγικές σχέσεις στις κτήσεις της Στεριάς και της Θάλασσας	135

Κεφάλαιο 5, Γιώργος Πλακωτός	144
Βενετία, η πόλη των «ξένων»: ιεραρχήσεις, ενσωματώσεις και αποκλεισμοί	144
5.1 Θεσμική κατοχύρωση και άορατοι κόσμοι	146
5.2 Τελετουργίες και ριζοσπαστισμός των πληβείων	156
5.3 Εμπορικές εγκαταστάσεις και αυτοκρατορικές κοινότητες υπηκόων	162
5.4 Τα εβραϊκά Γκέτο	167
Κεφάλαιο 6, Ανδρονίκη Διαλέτη - Γιώργος Πλακωτός	175
Καθημερινότητα, ταυτότητες και τα όρια του επιτρεπτού: ιδιωτικός και δημόσιος βίος	175
6.1 Η δημιουργία οικογένειας: πατριαρχικές προσδοκίες και καθημερινές αναγκαιότητες	176
6.2 Φύλο, δημόσια ηθική και «γυναικείος χώρος»	183
6.3 Τα όρια της εγγραμματοσύνης και της διανοητικής ελευθερίας: από τον ουμανισμό στην εκκλησιαστική λογοκρισία	188
6.4 Ιερή Εξέταση, ποινική δικαιοσύνη και δημόσια ηθική: αίρεση, μαγεία, σεξουαλική παρέκκλιση	199
Κεφάλαιο 7, Άννα Πούπου	218
Μνήμες και βλέμματα: αναπαραστάσεις του βενετικού παρελθόντος στον κινηματογράφο	218
7.1 Η Βενετία ως κινηματογραφικός μύθος	219
7.2 Η Βενετία του Σαίξπηρ στον κινηματογράφο: ο Εβραίος και ο Μαυριτανός της Βενετίας	222
7.3 Βιογραφίες: εκπροσωπώντας τη Βενετία	232
7.4 Η πόλη των απολαύσεων και των θαμάτων: η Βενετία του Τζιάκομο Καζανόβα	239
7.5 Μυστηριώδης, αινιγματική, αισθησιακή και επικίνδυνη: ανακυκλώνοντας τον βενετικό μύθο στη μεγάλη οθόνη	246
Γλωσσάριο ιστορικών όρων	253

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να προσφέρει μια σφαιρική αποτίμηση της ιστορίας της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, καλύπτοντας χρονικά την περίοδο από τον 11ο αιώνα, όταν τίθενται τα θεμέλια για την εμπορική και ναυτιλιακή ανάπτυξη και αποικιακή επέκταση της πόλης, έως τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν το βενετικό κράτος καταλύεται από τα ναπολεόντεια στρατεύματα στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης. Ενσωματώνοντας την ιδιαίτερα πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, η μελέτη παρουσιάζει θεματικές και όψεις του βενετικού παρελθόντος που άπτονται της θεσμικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ιστορίας και ταυτόχρονα αναδεικνύει τις βασικές ιστοριογραφικές κατευθύνσεις, τα κύρια ερμηνευτικά εργαλεία και τα κεντρικά ερωτήματα που έχουν απασχολήσει την έρευνα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η μελέτη αξιοποιεί αφενός τη δευτερεύουσα βιβλιογραφική παραγωγή και αφετέρου την πρωτογενή έρευνα των συγγραφέων και προσφέρει μια επικαιροποιημένη ιστορία του βενετικού κράτους που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα θεματικών και προσεγγίσεων. Οι θεματικές επίσης αντανakλούν τις διδακτικές επιλογές και δοκιμές που έχουν γίνει στο πλαίσιο μαθημάτων βενετικής και ευρωπαϊκής ιστορίας ή ιστορίας του κινηματογράφου. Στη διαμόρφωσή τους έχουν συμβάλει συζητήσεις με συναδέλφους και φίλους τους οποίους ευχαριστούμε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε στην κριτική αναγνώστρια Ρίκα Μπενβένιστε για την ενθάρρυνση, τις επισημάνσεις και την άμεση ανταπόκρισή της συχνά σε συνθήκες χρονικής στενότητας.

Η μελέτη έρχεται να καλύψει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία, η οποία, αν και πλούσια ως προς τις μελέτες που αφορούν το πεδίο της «βενετοκρατίας», παραμένει ιδιαίτερα ελλειμματική σε έργα που να επικεντρώνονται στη μητρόπολη και στις σχέσεις της με τις κτήσεις. Οι μεταφράσεις στα ελληνικά των έργων των John Julius Norwich *Ιστορία της Βενετίας*¹ και Frederic C. Lane *Βενετία, η Θαλασσοκράτειρα: Ναυτιλία - Εμπόριο - Οικονομία*,² παρόλο που αναμφίβολα εμπλούτισαν τη βιβλιογραφία κατά το παρελθόν, αδυνατούν πλέον να καλύψουν σύγχρονες θεματικές που έχουν ανανεώσει την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και δημιουργικά έχουν εκβάλει στην ιστοριογραφία της Βενετίας. Πρόκειται κυρίως για οπτικές που προέρχονται από την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία και αφορούν μεταξύ άλλων την ιστορία του έντυπου λόγου και της ανάγνωσης, την ιστορία της καθημερινότητας, την ποινική δικαιοσύνη, τις πολιτικές τελετουργίες, τη συγκρότηση των ταυτοτήτων και την ιστορία των γυναικών και του φύλου.

Το βιβλίο καλύπτει ένα ευρύ γεωγραφικό άνυσμα καθώς διερευνά αφενός την ιστορική πορεία της ίδιας της Βενετίας, μιας μεσαιωνικής αστικής κοινότητας η οποία σταδιακά εξελίχθηκε σε θαλάσσια αυτοκρατορική υπερδύναμη, και αφετέρου τη συγκρότηση του βενετικού Κράτους της Θάλασσας και της Στεριάς στην ανατολική Μεσόγειο και την ιταλική ενδοχώρα αντίστοιχα. Το κεντρικό σημείο αναφοράς είναι η Βενετία ως ευρωπαϊκή πόλη-κράτος και αυτοκρατορικός σχηματισμός ενώ, ενίοτε υπερβαίνοντας τα συμβατικά όρια μεταξύ μεσαιωνικής και νεότερης εποχής, η μελέτη επιδιώκει μέσω του βενετικού παραδείγματος να διευρύνει την οπτική του αναγνώστη ως προς τις θεμελιώδεις διαδικασίες που σημειώθηκαν στην Ευρώπη αυτή την περίοδο τόσο στο επίπεδο των μακρο-ιστορικών οικονομικών και πολιτικών μετασχηματισμών όσο και στο πεδίο του πολιτισμού, των αντιλήψεων και της καθημερινότητας. Υπό αυτή την έννοια η μελέτη δεν επιδιώκει να καλύψει στην ολότητά τους ζητήματα που άπτονται της ιστορίας του νέου ελληνισμού, τα οποία θεραπεύονται στο πλαίσιο συγκροτημένων ερευνητικών πεδίων στη χώρα μας, ούτε να προσεγγίσει τις βενετικές κτήσεις της ανατολικής Μεσογείου ως αυτόνομα αντικείμενα μελέτης. Οι αναφορές στον ελληνικό χώρο επιδιώκονται στον

1 John Julius Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, μτφρ. Δημήτρης Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Φόρμιγξ, Αθήνα 1993 [*A History of Venice*, 1982].

2 Frederic C. Lane, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα: Ναυτιλία-Εμπόριο-Οικονομία*, επ. επιμ. Γεράσιμος Παγκράτης - μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007 [*Venice. A Maritime Republic*, 1973].

βαθμό και στην έκταση που συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του βενετικού παραδείγματος. Στην παρούσα μελέτη η προτεραιότητα δίνεται στο μητροπολιτικό κέντρο και ενίοτε στις σχέσεις του με την περιφέρεια.

Το βιβλίο περιλαμβάνει «συμβατικές» θεματικές που αφορούν τους θεσμούς, την κοινωνική συγκρότηση, την εξωτερική πολιτική και τους μετασχηματισμούς της οικονομίας, δοσμένες από σύγχρονες οπτικές, και κυρίως στρέφεται σε πεδία που έχουν απασχολήσει πρόσφατα την ιστορική κοινότητα, όπως ο λόγος περί Βενετίας, η συγκρότηση των ταυτοτήτων και των ιεραρχικών σχέσεων στην καθημερινότητα, οι θρησκευτικές και έμφυλες επιτελέσεις, η σεξουαλικότητα, η σχέση μεταξύ λόγιας και λαϊκής κουλτούρας. Σε κάθε θεματική συνοψίζονται οι κύριες ιστοριογραφικές συζητήσεις και τάσεις και προσφέρονται συστηματικά παραθέματα πηγών, προκειμένου ο αναγνώστης να εξοικειωθεί με το σχετικό πρωτογενές υλικό. Το τελευταίο κεφάλαιο διευρύνει τρόπον τινά τον χρονικό ορίζοντα του υπό εξέταση αντικειμένου, εντάσσοντας σε αυτό τις προσλήψεις του παρελθόντος από την σύγχρονη πολιτισμική παραγωγή, μέσα από το πρίσμα των αναπαραστάσεων και αφηγήσεων του βενετικού παρελθόντος στον κινηματογράφο.

Το βιβλίο μπορεί να αξιοποιηθεί ως σύγγραμμα για φοιτήτριες και φοιτητές προπτυχιακού επιπέδου και ως εισαγωγή στην ιστορία του βενετικού κράτους για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Ακολουθώντας τη γενικευμένη διεθνή πρακτική στη συγγραφή εγχειριδίων επιδιώκουμε την εύληπτη παρουσίαση σύνθετων διαδικασιών ή πολυσχιδών ιστοριογραφικών ζητημάτων αποφεύγοντας, ωστόσο, την απλοποίηση. Συνάμα, ιδιαίτερα λειτουργική κρίθηκε η παράθεση βιβλιογραφικών παραπομπών και οδηγού περαιτέρω μελέτης στο τέλος κάθε κεφαλαίου με περιορισμένες επιμέρους παραπομπές μέσα στο κείμενο, έτσι ώστε να μη δυσχεραίνεται η ανάγνωση και το φοιτητικό ή ευρύτερο αναγνωστικό κοινό να έχει τη δυνατότητα περαιτέρω βιβλιογραφικού εμπλουτισμού της μελέτης του. Ως σύγγραμμα το βιβλίο θα μπορούσε να καλύψει πλήρως ή μερικώς μαθήματα σχετικά με την ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας και την ευρωπαϊκή μεσαιωνική και νεότερη ιστορία.

Κεφάλαιο 1

Ο βενετικός μύθος στο παρελθόν και το παρόν: συμβολισμοί, αφηγήσεις, ιστοριογραφικές διαδρομές

Ανδρονίκη Διαλέτη

Τόσο ο ταξιδιώτης όσο και ο ιστορικός έρχονται αντιμέτωποι με την ετερότητα της Βενετίας. Ο πρώτος βρίσκει εκεί λαβυρινθώδη καλντερίμια και απόμερα στενά, υπέροχα παλάτια και μια γλυκιά μελαγχολική ατμόσφαιρα· ο δεύτερος ανακαλύπτει την ιστορία ενός λαού ψαράδων που μετανάστευσαν εκεί και πλούτισαν από το εμπόριο, ένα εμπόριο που εκτεινόταν από τη Φλάνδρα έως την Κίνα, που μπορούσαν να καυχούνται ότι κυρίευσαν τα τρία όγδοα του Βυζαντίου και το ένα πέμπτο της Ιταλίας, που έζησαν ελεύθερα για μια χιλιετία [...] που εμπλούτισαν τη Δύση με μια υπέροχη πολιτισμική κληρονομιά [...] για τον ταξιδιώτη αυτή η ετερότητα αποτελεί μέρος του προγράμματός του· η Βενετία θα ανακαλείται στη μνήμη του ως πρωτότυπη ομορφιά ή φθαρμένη ιδιομορφία. Για τον ιστορικό όμως, που δύσκολα ανέχεται την αταξία ή την έλλειψη νοήματος, η Βενετία αποτελεί ένα ιδιαίτερο πρόβλημα, τόσο καίριο όσο και εκκεντρικό. (Grubb, 1986: 43)

1.1 Η Βενετία ως ιδεατή πολιτεία: δομώντας και αποδομώντας τον βενετικό μύθο

Ήδη από τη δεκαετία του 1950, η Gina Fasoli συνόψιζε ως εξής τα κυρίαρχα συστατικά του βενετικού μύθου: η ομορφιά της πόλης, η σταθερότητα του πολιτεύματος, το μεγαλείο της αυτοκρατορίας, η ευλάβεια των πολιτών, η διατήρηση της ανεξαρτησίας (*libertà*), παρά τη συμμετοχή του βενετικού κράτους σε σειρά πολεμικών συγκρούσεων, έως τα τέλη του 18ου αιώνα όταν η Βενετία θα καταληφθεί από τις ναπολεόντειες δυνάμεις. Μεταγενέστεροι ερευνητές θα ανιχνεύσουν τις κυρίαρχες συνιστώσες του βενετικού μύθου στη χιλιετή ανεξαρτησία της πόλης απέναντι στην ξένη κατοχή και στη ναυτική και εμπορική κυριαρχία της· στην αφίλαυτη ηγεσία της· στον αφοσιωμένο και ικανοποιημένο λαό· στην κυριαρχία της δικαιοσύνης, της ανεκτικότητας, της συναντίληψης και της συλλογικότητας· στη θρησκευτική ευλάβεια αλλά και ανεξαρτησία από τις επιταγές της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας· στο θεσμικό πλαίσιο που αποδυνάμωνε φυγόκεντρες δυνάμεις και πολιτικές εντάσεις· στις ιδιαιτερότητες της αστικής τοπογραφίας.

Η βενετική «μυθολογία» συγκροτήθηκε τόσο από τη βενετική άρχουσα τάξη και τους διανοούμενους που την περιέβαλαν μέσω των γραμμάτων, των τεχνών και των κρατικών τελετουργιών, όσο και από τους ξένους παρατηρητές, σχολιαστές και ταξιδιώτες στη Βενετία. Όπως θα δούμε αναλυτικά σε αυτό το κεφάλαιο ο βενετικός μύθος δεν αποτέλεσε ένα μονολιθικό, αδιάσπαστο και σταθερό στον χρόνο σώμα ιδεών, αλλά περισσότερο μια δεξαμενή ποικίλων υλικών τα οποία σε διαφορετικά χρονικά και χωρικά συμφραζόμενα διαπλέκονταν, μετασχηματίζονταν, εμπλουτίζονταν και ανανεώνονταν σε μια διαρκή δυναμική. Όπως

ιδιαίτερα εύστοχα παρατηρεί η Elisabeth Crouzet-Pavan, ο βενετικός μύθος «έτεινε να μεταμφιέζει την ιστορία και να αποκρύπτει τις εντάσεις, τους ανταγωνισμούς, και τις κρίσεις πίσω από μια διαρκώς αναθεωρούμενη και ιδιαίτερα εύρυθμη αφήγηση» (Crouzet-Pavan, 2002: 25). Σήμερα ο ίδιος ο μύθος αποτελεί αντικείμενο μελέτης των ιστορικών.

Οι απαρχές του βενετικού μύθου θα πρέπει να αναζητηθούν στις αφηγήσεις σχετικά με την ίδρυση της πόλης. Η πρώτη τέτοια αναλυτική καταγραφή προέρχεται από τον βενετό χρονικογράφο Giovanni Diacono κατά τον 10ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Diacono, η περιοχή που στη συνέχεια θα ονομασθεί Βενετία κατοικήθηκε για πρώτη φορά από πληθυσμούς που συνέρρευσαν εκεί από την ενδοχώρα προκειμένου να γλιτώσουν από τις βαρβαρικές επιδρομές κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ. Σύμφωνα με μια διαφορετική εκδοχή του μύθου, η οποία καθιερώθηκε από τον 14ο αιώνα, η εγκατάσταση στη λιμνοθάλασσα έλαβε χώρα την 25η Μαρτίου του 421, όταν κάτοικοι της Πάδοβα εγκαταστάθηκαν εκεί και ανέθεσαν σε τρεις ευπατρίδες να αναλάβουν την οργάνωση και διοίκηση της νέας τους πατρίδας. Αυτό το νέο στοιχείο, που ενσωματώθηκε γρήγορα στην επίσημη ιστοριογραφία και τις δημόσιες τελετές του βενετικού κράτους, προσδιόρισε χρονικά την ίδρυση της πόλης στην ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και επέτρεψε, όπως θα δούμε παρακάτω, μια ευοίωνη θρησκευτική ανανοηματοδότηση του βενετικού μύθου. Οι ιδρυτικοί αυτοί θρύλοι διανθίστηκαν περαιτέρω προσδίδοντας κύρος και παλαιότητα στο βενετικό «γένος». Διάχυτη υπήρξε η αντίληψη ότι οι Βενετοί κατάγονταν από την αρχαία Τροία και ότι είχαν εγκατασταθεί στην ενδοχώρα μετά τη λεηλασία της πόλης τους. Η αναγωγή στους αρχαίους Τρώες επέτρεπε στους Βενετούς να καυχόνται για το μακραίωνα παρελθόν τους, την αγάπη τους για την ελευθερία και την ευγενική καταγωγή τους. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι αυτές οι αφηγήσεις αναφορικά με την ίδρυση της πόλης, οι οποίες έμελλε να αποτελέσουν τη «μαγιά» για τη συγκρότηση του βενετικού μύθου, αποσιωπούν το γεγονός ότι η περιοχή κατοικούνταν ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή, αλλά και οποιουσδήποτε δεσμούς εξάρτησης από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, διατρανώνοντας, τουναντίον, την ανεξαρτησία της πόλης από τις απαρχές της ίδρυσής της.

Κτισμένη πάνω στη θάλασσα, στη βόρεια Αδριατική, σε ένα σύμπλεγμα μικρών νησιών περιβαλλόμενων από τη λιμνοθάλασσα (*laguna*), η Βενετία αποτελεί μια από τις πιο ιδιαίτερες πόλεις του κόσμου πρωτίστως ως οικο-ιστορικό σύστημα.¹ Δεν είναι λοιπόν παράξενο που το γεωφυσικό αστικό τοπίο αποτέλεσε ένα από τα ισχυρότερα και μακροβιότερα στοιχεία του βενετικού μύθου. Η ιδιαίτερη σχέση των Βενετών με το φυσικό τους περιβάλλον θα αποτυπωθεί επανειλημμένα στους χάρτες της εποχής, στη δεσπόζουσα κρατική ιδεολογία αλλά και στις αναφορές ξένων ταξιδιωτών. Σύμφωνα με το κυρίαρχο αφήγημα, η λαχτάρα των πρώτων κατοίκων για ελευθερία και η επιθυμία τους να διασώσουν τα ήθη και έθιμά τους από τη βαρβαρική απειλή τους έδωσε τη δύναμη να παλέψουν με το φυσικό τοπίο, παρεμβαίνοντας στον χώρο δραστικά με αποστραγγίσεις και αναχώματα, εκβαθύνσεις, αποξηράνσεις, διάνοιξη καναλιών και κατασκευή γεφυρών. Η αναπαράσταση της γέννησης του αστικού τοπίου αντανάκλα τον θρίαμβο της ανθρώπινης επινοητικότητας και φιλοπονίας, την κυριαρχία των Βενετών πάνω σε μια όμορφη αλλά ανυπότακτη φύση, τον μετασχηματισμό του «φυσικού» σε «αστικό». Το 1622, σε μια επιστολή του προς τη Μαρκησία του Μπάκιγχαμ, ο άγγλος πρεσβευτής στη Βενετία Sir Henry Wotton περιέγραφε ως εξής τις απαρχές:

[...] κατά τη δίνη των μέσων χρόνων, όταν τα έθνη μετακινούνταν σαν σμήνη μελισσών [...] μετακινήθηκαν [οι Βενετοί] με τα υπάρχοντά τους στο απώτατο καταφύγιο του Αδριατικού κόλπου και εκεί εγκαταστάθηκαν σε κάποια έρημα νησιά, σύμφωνα με την παράδοση γύρω στα εβδομήντα, και στη συνέχεια (ανάγκη τέχνας κατεργάζεται) τα ένωσαν μεταξύ τους με γεφύρια, και έτσι η πόλη πήρε την πρώτη της μορφή και σταδιακά εκπολιτίστηκε [...] (Muir, 1981: 69)

1 Για μια νοητή επίσκεψη στη Βενετία, μπορείτε να παρακολουθήσετε σχετικό ντοκιμαντέρ του BBC (έξι μέρη) στον εξής σύνδεσμο: <https://www.youtube.com/watch?v=sH5O4jWmneg&index=1&list=PLAA74E4ED22D86C0D>



Εικόνα 1.1 Χάρτης της Βενετίας του Vincenzo Coronelli (1693).

Δαμάζοντας πρώτα το υγρό στοιχείο στη βενετική λιμνοθάλασσα, οι Βενετοί θα κατορθώσουν σταδιακά να κυριαρχήσουν ως θαλασσοκράτορες σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Το υγρό στοιχείο, πανταχού παρόν στις βενετικές αφηγήσεις, συμβολίζει τον ακρογωνιαίο λίθο της ανεξαρτησίας και της ισχύος της πόλης, ενώ συγχρόνως υπογραμμίζεται το θαυματουργό παράδοξο: μια ολόκληρη πολιτεία κτισμένη πάνω στη θάλασσα. Από τα πρώτα χρονικά έως τη μεταγενέστερη βενετική ιστοριογραφία, το ιδιαίτερο οικοσύστημα εμφανίζεται ως θεμελιώδης παράγοντας της θαυμαστής μοναδικότητας της Βενετίας. Η αφήγηση, λοιπόν, αναφορικά με την ίδρυση της πόλης φέρει ορισμένα από τα συστατικά του βενετικού μύθου που θα κυριαρχήσουν στους μεταγενέστερους αιώνες, επιφυλάσσοντας για τη Βενετία μια ιδιαίτερη θέση στην ιστορία: ικανότητα προσαρμογής, λαχτάρα για ελευθερία, συνεργασία και συλλογικότητα, κυριαρχία του αστικού χώρου, ευταξία, επιβολή στους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους. Η τιθάσευση της φύσης ως δείγμα της ανθρώπινης επινοητικότητας θα αποτελέσει κυρίαρχο στοιχείο του ηγεμονικού λόγου κυρίως από τον 15ο αιώνα, όταν η οργάνωση του χώρου καθίσταται υπέρτατη αρχή και συστηματοποιείται η σχετική κρατική μέριμνα ως προς τη διαχείριση των φυσικών πόρων, με τη συγκρότηση της Επιτροπής επί των Υδάτων (*savii alle acque*). Έτσι υπογραμμίζεται η ικανότητα του κρατικού μηχανισμού να παρέχει ασφάλεια στον πληθυσμό και η αρμοδιότητά του να εξασφαλίσει την ίδια την επιβίωση της πόλης. Η απειλητική ρητορική μιας φυσικής καταστροφής λειτουργούσε συσπειρωτικά αναχαιτίζοντας ταυτόχρονα κοινωνικές και πολιτισμικές εντάσεις και ρήξεις (Εικόνα 1.1).

Το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον βρισκόταν ασφαλώς σε διαρκή αλληλεπίδραση με την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ζωή της πόλης. Μια από τις παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες που σώζονται προέρχεται από τον ρωμαίο συγγραφέα Κασσιόδωρο, ο οποίος τον 6ο αιώνα περιέγραφε με γλαφυρό τρόπο τους Βενετούς ως λαό αμφίβιο που ζει αποκλειστικά από το αλάτι και το ψάρεμα. Όταν κατά τη διάρκεια

του Μεσαίωνα η οικονομία της Ευρώπης ήταν κατά βάση αγροτική, οι Βενετοί, μην έχοντας πρόσβαση σε καλλιεργήσιμα εδάφη, στράφηκαν προς το εμπόριο. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι ακριβώς η αδυναμία των Βενετών να αναπτύξουν την οικονομία τους προς την κατεύθυνση της αγροτικής παραγωγής εν πολλοίς συνέβαλε στην πρόωρη και γρήγορη ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου. Γνωστοί ως «ο λαός που δεν έχει οργώσει ποτέ», οι Βενετοί αναδύθηκαν από τον 11ο αιώνα ως έμποροι-ταξιδευτές, αναζητώντας νέες αγορές και εγκαθιδρύοντας εμπορικές βάσεις στη Μεσόγειο. Η γεωγραφία παρείχε παράλληλα προστασία στους κατοίκους, καθώς η πόλη ήταν δύσκολο να προσεγγιστεί τόσο από τη ξηρά όσο και από τη θάλασσα – η ρηχή και λασπώδης λιμνοθάλασσα καθιστούσε αδύνατη την επιτυχή έκβαση μιας ναυτικής επίθεσης. Έτσι, παρόλο που η Βενετία, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες μεσαιωνικές πόλεις, δεν είχε τείχη, διέθετε την προστασία που της παρείχε το φυσικό της περιβάλλον. Παρά τη συχνή εμπλοκή του βενετικού κράτους σε πολεμικές συρράξεις, η πόλη δεν αλώθηκε παρά μόνο στα τέλη του 18ου αιώνα από τις ναπολεόντειες δυνάμεις. Η ισχυρή άμυνά της ασφαλώς συνέβαλε, μεταξύ άλλων, στη συγκρότηση του μύθου για τη δύναμη και το μεγαλείο της.

Μολονότι η δημιουργία του αστικού τοπίου σε ένα τέτοιο περιβάλλον αποτελούσε μια υπό συνεχή διαμόρφωση διαδικασία και απαιτούσε ασφαλώς σημαντική οργάνωση, μόχθο και δημιουργική αξιοποίηση της τεχνογνωσίας, ο ιδρυτικός μύθος της Βενετίας συχνά υπογράμμιζε τη θαυματουργή διάσταση του φαινομένου, ενώ ενείχε εξ αρχής μια έντονα θρησκευτική διάσταση: η επιτυχής εγκατάσταση των Βενετών στη λιμνοθάλασσα ήταν αποτέλεσμα της θείας πρόνοιας και για αυτό η πόλη προικίστηκε από τις απαρχές της με ομορφιά, ευταξία και ευγένεια. Το αφήγημα αυτό θα εμπλουτιστεί με συχνές αναφορές στη θαυματουργή δράση του Ευαγγελιστή Μάρκου, του πολιούχου αγίου της Βενετίας. Σύμφωνα με τον θρύλο, δύο βενετοί έμποροι μετέφεραν τα λείψανα του Ευαγγελιστή Μάρκου από την Αλεξάνδρεια, όπου είχε μαρτυρήσει, στη Βενετία για να «αναπαυθεί εν ειρήνη» το 829. Έτσι, ο Μάρκος πήρε τη θέση του βυζαντινού αγίου Θεόδωρου του Στρατηλάτη που προστάτευε έως τότε την πόλη: επρόκειτο για μια θρησκευτική μετατόπιση που σηματοδοτεί ταυτόχρονα τη σταδιακή αποδέσμευση της Βενετίας από τη βυζαντινή σφαίρα επιρροής. Η οικειοποίηση των λειψάνων του Ευαγγελιστή Μάρκου υποδηλώνει την παγίωση της βενετικής κοινοτικής συνείδησης (*communitas*) και θέτει τα θεμέλια πάνω στα οποία θα οικοδομηθεί ο βενετικός μύθος. Η λατρεία του Μάρκου θα συστηματοποιηθεί κυρίως από τον 11ο αιώνα, όταν ακριβώς θα ισχυροποιηθεί και ο βενετικός μύθος. Θα μπορούσαμε μάλιστα να ανιχνεύσουμε μια ενδιαφέρουσα αναλογία μεταξύ του Μάρκου ως πολιούχου αγίου της Βενετίας και του Πέτρου ως πολιούχου αγίου της Ρώμης. Όπως οι πάπες είχαν κληρονομήσει την εξουσία του αγίου Πέτρου, έτσι και οι δόγηδες, ως υπέρτατοι αξιωματούχοι του βενετικού κράτους, είχαν κληρονομήσει την εξουσία του αγίου Μάρκου και ως εκ τούτου ήταν και αυτοί εκπρόσωποι της θεϊκής εξουσίας στη γη. Αλλωστε, σύμφωνα με τον μύθο, τα λείψανα του αγίου Μάρκου δεν παραδόθηκαν σε κάποιον εκπρόσωπο της Εκκλησίας, αλλά στον τότε δόγη Agnello Particiaco, στοιχείο που από την αρχή υποδηλώνει την αυτονομία του βενετικού κράτους από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Και οι δύο άγιοι συνδέθηκαν τόσο στενά με τις πόλεις που είχαν αναλάβει να προστατεύσουν ώστε ουσιαστικά ταυτίστηκαν μαζί τους, λειτουργώντας ιδιαίτερα συχνά ως μετωνυμίες αυτών. Μέσω αυτών των αναλογιών η Βενετία θα καταστεί ισότιμη σε συμβολικό επίπεδο της Ρώμης. Η βασιλική του Αγίου Μάρκου στην ομώνυμη πλατεία θα καταστεί κυρίαρχο τοπόσημο και σύμβολο θεϊκής προστασίας και ανθρώπινης ευλάβειας, ενώ οι σκηνές από τον βίο του αγίου θα αποτελέσουν αλληγορίες σημαντικών πολιτικών γεγονότων της βενετικής ιστορίας, αναδεικνύοντας τη στενή διαπλοκή μεταξύ θρησκευτικότητας και κρατικής ιδεολογίας. Η μορφή του αγίου Μάρκου θα ταυτιστεί με τη βενετική ιδέα. Ταυτόχρονα η λατρεία του θα αποτελέσει σύμβολο αφοσίωσης στο βενετικό κράτος, όπως καταδεικνύουν οι πάμπολλες εικαστικές αναπαραστάσεις του ως βενετικού λέοντα στο Κράτος της Στεριάς και της Θάλασσας (**Εικόνα 1.2**).

Τα θρησκευτικά συμφραζόμενα της ίδρυσης της πόλης θα ενισχυθούν περαιτέρω μέσω της ταύτισης της Βενετίας με τη Θεοτόκο. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο, η πρώτη πέτρα για το κτίσιμο της πόλης τέθηκε την 25η Μαρτίου του 421. Οι συνδηλώσεις αυτής της συγκυρίας θα είναι παρούσες σε ποικίλες εκδοχές του μύθου, ενώ ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου θα καταστεί αναπόσπαστο μέρος της κρατικής ιδεολογίας και των



Εικόνα 1.2 Η μεταφορά του σώματος του αγίου Μάρκου (Jacopo Tintoretto, c. 1566).

δημόσιων τελετών. Ενδεικτικά αυτής της διαπλοκής είναι τα λόγια του Bernardo Giustiniani στο *De origine urbis Venetiarum* (1493):

[...] η ιερή αυτή ημέρα [25η Μαρτίου] επιλέχθηκε ώστε το θείο μήνυμα να σταλεί μέσω του Αρχαγγέλου στην πιο ένδοξη Παρθένο [...] ήταν τότε που η υψηλή και αιώνια σοφία, ο Λόγος του Θεού, κατέβηκε στη γη, στην κοιλιά της πιο αγνής Παρθένου, έτσι ώστε ο άνθρωπος που κείται στα βάθη του αξιοθρήνητου σκότους να μπορεί να αναστηθεί στην πιο χαρμόσυνη κοινωνία των ουράνιων πνευμάτων [...] Αλλά Εκείνος που αυτή τη μέρα, επιλέγοντας την Παρθένο για τη λύτρωση όλου του ανθρώπινου γένους, αναζήτησε σε αυτήν πρωτίστως την ταπεινότητα [...] θέλησε την ίδια αυτή ημέρα σε έναν πολύ ταπεινό τόπο και από πολύ ταπεινούς ανθρώπους να γίνει μια νέα αρχή που θα οδηγούσε στην άνοδο της παρούσας αυτοκρατορίας, η αρχή ενός τόσο μεγάλου έργου. (Rosand, 2001: 12-13)

Εκτός από ένδειξη της θεόσταλτης υπόστασής της η ταύτιση της Βενετίας με παρθένο κόρη λειτούργησε στον πολιτικό λόγο και ως μετωνυμία της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους. Ο άγγλος περιηγητής Thomas Coryat έγραφε το 1611 στις «παρατηρήσεις του για την πιο ένδοξη, ευγενή κόρη, πόλη της Βενετίας»: «Αποτελεί ένα ζήτημα αξιομνημόνευτο να σκεφτεί κανείς πώς αυτή η ευγενής πόλη έχει όπως μια αγνή Παρθένας, όπως μια αμόλυντη κόρη [...] διατηρήσει την παρθενιά της ακέραιη αυτά τα χίλια διακόσια δώδεκα χρόνια [...] μολονότι αυτοκράτορες, βασιλείς, ηγεμόνες και ισχυροί άρχοντες, σαηγνευμένοι από την ένδοξη ομορφιά της, έχουν επιχειρήσει να την διακορεύσουν [...]» (Rosand, 2001: 38).

Εξίσου επαναλαμβανόμενο στοιχείο του βενετικού μύθου υπήρξε η ιδιαίτερη πολιτειακή συγκρότηση, η οποία δεν υπέστη παρά ελάχιστους μετασχηματισμούς από τον 13ο αιώνα, οπότε κανονικοποιήθηκε με το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου (*serrata*), έως τα τέλη του 18ου αιώνα, οπότε καταλύθηκε από τις ναπολεόντειες δυνάμεις. Η εξιδανίκευση του βενετικού πολιτεύματος εκκινεί κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα. Στο τέλος του 13ου αιώνα ο Enrico da Rimini περιέγραφε τη Βενετική Δημοκρατία (*Repubblica Veneta*) ως την πραγμάτωση του αριστοτελικού ιδεώδους του μεικτού πολιτεύματος. Σύμφωνα με αυτό το πολιτικό αφήγημα, που θα εμπλουτιστεί περαιτέρω τους επόμενους αιώνες, η μοναρχική εξουσία συγκεντρωνόταν στο πρόσωπο του δόγη, η αριστοκρατική διάσταση του πολιτεύματος αντιπροσωπευόταν από το Δουκικό Συμβούλιο και άλλα ολιγομελή σώματα όπως η Σύγκλητος, ενώ το Μεγάλο Συμβούλιο αντανάκλασε το δημοκρατικό ιδεώδες. Στις αρχές του 15ου αιώνα ο Γεώργιος Τραπεζούντιος διέκρινε πλατωνικά στοιχεία στη βενετική πολιτεία και υποστήριξε, χαρακτηριστικά, ότι οι Βενετοί θα πρέπει να τιμούν τον Πλάτωνα ως νομοθέτη τους ακριβώς όπως οι Αθηναίοι τιμούσαν τον Σόλωνα και οι Σπαρτιάτες τον Λυκούργο.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες πολιτικές πραγματείες, τρεις ήταν οι βασικοί πυλώνες του βενετικού πολιτικού οικοδομήματος: η ελευθερία, η ομόνοια και η σταθερότητα. Η Βενετία είναι μια πόλη δίχως τείχη, με μοναδικό οχυρό την αρετή των θεσμών της· είναι μια πλατωνική πολιτεία που κυβερνάται από σοφούς και στην οποία βασιλεύει η δημοκρατία, η δικαιοσύνη και η σταθερότητα. Το κρατικό αυτό αφήγημα υπογραμμίζει τις αρετές της άρχουσας τάξης των πατρικίων συνοψίζοντάς τις στο πολιτικό ήθος, τη φιλοπατρία, την εγκράτεια, την ευσυνειδησία, τη διορατικότητα και την αυτοθυσία για το κοινό καλό. Τα ουμανιστικά ιδεώδη μπολιάζονται έτσι με ένα πατερναλιστικό αφηγηματικό απόθεμα που εξασφαλίζει την τάξη και τη σταθερότητα, αναχαιτίζοντας ενδεχόμενες κοινωνικές εντάσεις και αποδυναμώνοντας εναλλακτικές ριζοσπαστικές οπτικές. Το ιδεώδες αυτό συνοψίζεται στην εξύμνηση της Βενετίας από τον Πετράρχη το 1363, με αφορμή την κατάλυση του βραχύβιου κράτους της Δημοκρατίας του Αγίου Τίτου στην Κρήτη και την ανακατάληψη του νησιού από τους Βενετούς:

Σήμερα είναι η μοναδική πατρίδα της ελευθερίας, της ειρήνης και της δικαιοσύνης, το μοναδικό καταφύγιο των τίμιων ανδρών, ο παράδεισος για όσους, έχοντας πληγεί ολοσχερώς από τις αντάρες της τυραννίας και του πολέμου, αναζητούν να ζήσουν με ηρεμία. Πλούσια σε χρυσάφι αλλά πλουσιότε-

ρη σε φήμη, χτισμένη από ατόφιο μάρμαρο αλλά και γερά θεμελιωμένη πάνω στην αστική ομόνοια, περιβαλλόμενη από αλμυρό νερό αλλά κυρίως προστατευόμενη χάρη στο πνεύμα της φρόνιμης διοίκησης [...] η Βενετία πανηγυρίζει για το αποτέλεσμα που είναι αυτό που θα έπρεπε: νίκη όχι των όπλων, αλλά της δικαιοσύνης. (Rosand, 2001: 7)

Από τον 14ο αιώνα, όταν στο πλαίσιο εδραίωσης του εδαφικού συγκεντρωτικού κράτους στην Ευρώπη οι περισσότερες πόλεις-κράτη της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας μετασχηματίζονται σταδιακά σε δεσποτικά καθεστώτα (*signorie*), η Βενετική Δημοκρατία αναδεικνύεται ως εξιδανικευμένο πρότυπο για όσους αντιμετώπιζουν κριτικά την εδραίωση της ολιγαρχίας. Ωστόσο, η εικόνα του ιδεατού πολιτεύματος θα ηγεμονεύσει πλήρως κατά τον 16ο αιώνα σε πολιτικές πραγματείες που αντλούν κυρίως από την αρχαιότητα (Πλάτωνας, Αριστοτέλης, Πολύβιος). Ως προς την προβολή της Βενετικής Δημοκρατίας καθοριστική υπήρξε η συμβολή του βενετού Gasparo Contarini με το έργο του *De magistratibus et republica Venetorum* (1543), το οποίο γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία, κυκλοφόρησε σε γαλλικές και αγγλικές μεταφράσεις και αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης και προπαγανδισμού των βενετικών αξιών τόσο στο εσωτερικό όσο και στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος είχε θητεύσει σε υψηλά αξιώματα της βενετικής πολιτείας όπως Πρέσβης στην ισπανική Αυλή και στη Ρώμη, Επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα και Δουκικός Σύμβουλος, η τελειότητα του βενετικού πολιτεύματος έγκειται στους εξαιρετους νόμους και θεσμούς που προασπίζουν την ομόνοια και ειρήνη μεταξύ των πολιτών· πρόκειται για το ιδανικό πολίτευμα που απέχει τόσο από την τυραννία όσο και από την οχλοκρατία, χάρη στη μεικτή φύση του: συνδύαζε το δημοκρατικό/λαϊκό στοιχείο, με τη συμμετοχή όλων των ευγενών στο Μεγάλο Συμβούλιο, την αριστοκρατική διάσταση όπως αντανάκλαται στα σώματα της Συγκλήτου και του Συμβουλίου των Δέκα και το μοναρχικό στοιχείο, που ενσάρκωνε ο δόγης, ο ανώτατος και ισόβιος, αν και αιρετός, άρχοντας. Όπως συμπλήρωνε ο Contarini, ένα ιδιαίτερα προνοητικό θεσμικό πλαίσιο απέτρεπε την οικογενειοκρατία και τον φατριασμό, έτσι ώστε το βενετικό πολιτειακό μόρφωμα να είναι περισσότερο «δημιούργημα των αθάνατων θεών» παρά προϊόν της ανθρώπινης επινοητικότητας.

Υπήρξε λοιπόν το «μεικτό» βενετικό πολιτειακό μόρφωμα ολιγαρχικό ή δημοκρατικό; Σύμφωνα με τον Edward Muir, η φήμη του βενετικού πολιτικού μοντέλου οφείλεται ακριβώς στην αμφισημία η οποία το περιέβαλλε, αφού «λειτουργώντας ως καλειδοσκόπιο» το οποίο με την κατάλληλη περιστροφή μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Muir, 1981: 49). Η βενετική άρχουσα τάξη και οι απολογητές της βενετικής κρατικής πολιτικής, όπως οι Girolamo Priuli, Gasparo Contarini και Paolo Sarpi, καλλιέργησαν συστηματικά την εικόνα της αφοσίωσης των ιθυνόντων στην πόλη και τις ουμανιστικές αξίες. Η φήμη της πολιτικής σταθερότητας, της ισορροπίας των συμφερόντων και της έλλειψης εσωτερικών εντάσεων ή λαϊκών αναταραχών προσέδωσε στη Βενετία την προσωνυμία *La Serenissima* (Γαληνοτάτη). Σύμφωνα με τον γνωστό βενετό συγγραφέα Girolamo Priuli, οι Βενετοί ήταν απαλλαγμένοι από τα δεινά του πολέμου, από την αγωνία, τον φόβο και την οικονομική καταστροφή· οι οικίες και τα καταστήματα δεν κινδύνευαν από πλιατσικολόγους ή φοροσυλλέκτες· η απουσία φατριών απάλλαξε την πολιτεία από το ενδεχόμενο της εσωτερικής προδοσίας. Η αστική ευταξία προβλήθηκε συχνά ως προϊόν της καλής διακυβέρνησης και της αφοσίωσης του λαού στους χαρισματικούς ηγέτες του. Πρόκειται πρωτίστως για έναν αυτοαναφορικό, νομιμοποιητικό της βενετικής πολιτικής λόγο.

Ένα πλούσιο σώμα δημόσιων τελετών τόσο στη μητρόπολη όσο και την αυτοκρατορία επιβεβαίωναν θριαμβευτικά τον μύθο του βενετικού μεγαλείου. Η πιο γνωστή υπήρξε ο τελετουργικός γάμος του δόγη με τη θάλασσα την ημέρα της Αναλήψεως, συμβολική αναπαράσταση της βενετικής κυριαρχίας επί των θαλασσών. Η εκφορά ενός τέτοιου πολιτικού λόγου συσπείρωνε την άρχουσα τάξη και αποσοβούσε τη δυσαρέσκεια των πληβείων, ενώ ταυτόχρονα συχνά σφυρηλατούσε δέος και θαυμασμό στους ξένους παρατηρητές. Αναφερόμενος στους Βενετούς ο Étienne de La Boétie έγραφε στο *Le Discours de la servitude volontaire* το 1563:

Ποιος δεν γνωρίζει τους Βενετούς, μία χούφτα ανθρώπους που ζουν ελεύθερα; Και ο πιο κακός

ανάμεσα τους δεν θα ήθελε να είναι βασιλέας. Γιατί είναι γεννημένοι και αναθρεμμένοι με τέτοιο τρόπο. Η μόνη φιλοδοξία που έχει ο καθένας τους είναι να ξεπεράσει τους άλλους, προβάλλοντας ένα ανώτερο όραμα ελευθερίας και φροντίζοντας να τη διαφυλάξει με σύνεση. Έτσι μαθημένοι και μεγαλωμένοι από την κούνια τους, δεν θα αντάλλαζαν ούτε ένα ψήγμα ελευθερίας για όλα τα καλά του κόσμου. (Valensi, 2000: 83-4)

Το βενετικό παράδειγμα είχε ιδιαίτερη απήχηση στη Φλωρεντία, η οποία επίσης διακρινόταν για τη δημοκρατική παράδοσή της. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της πολιτικής αστάθειας που ακολούθησε την κατάρρευση του καθεστώτος των Μεδίκων το 1494, το παράδειγμα της Βενετικής Δημοκρατίας ήρθε συχνά στο επίκεντρο των πολιτικών αναζητήσεων γνωστών ουμανιστών λογίων όπως οι Francesco Patrizi, Poggio Bracciolini, Marc Antonio Sebellico και Francesco Negri. Ακόμη και ο Girolamo Savonarola, οραματιζόμενος την οικοδόμηση μιας πνευματικά αναγεννημένης Φλωρεντίας ως Νέας Ιερουσαλήμ, ανέτρεξε συχνά στους βενετικούς θεσμούς προτείνοντάς τους ως πλαίσιο για την εξάλειψη των εσωτερικών εριδών και την εγγύηση της ειρήνης. Σχετικές συζητήσεις έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο στον φλωρεντινό κύκλο Orti Oricellari, όπου συγκεντρώνονταν γνωστοί υποστηρικτές των δημοκρατικών ιδεωδών, ενώ αναφορές βρίσκουμε και στα γραπτά των Νικολό Μακιαβέλι (Niccolò Machiavelli), Francesco Guicciardini και Donato Giannotti. Το ιδιαίτερα δημοφιλές έργο του Donato Giannotti *Libro de la republica de Vinitiani* (1526) αποτελεί μια ολοκληρωμένη ανάλυση του βενετικού πολιτεύματος που προβάλλεται ως παράδειγμα προς μίμηση για τη μακροχρόνια σταθερότητά του, την οποία ο συγγραφέας αποδίδει στον πραγματισμό των ιθυνόντων και την ικανότητά τους να εξαλείφουν τους φατριασμούς και να κερδίζουν την αφοσίωση του λαού.

Η φήμη της ελεύθερης και δημοκρατικής Βενετίας ενδυναμώθηκε περαιτέρω κατά τον 17ο αιώνα όταν στην Ευρώπη εδραιώθηκε το μοντέλο της απόλυτης μοναρχίας. Για όσους αποδοκίμαζαν ή αντιμετώπιζαν κριτικά το απολυταρχικό καθεστώς, η Βενετία πρόβαλλε ως εξιδανικευμένο πρότυπο δίκαιης και δημοκρατικής πολιτείας. Ταυτόχρονα, η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου λειτούργησε συμβολικά και ως αντίβαρο της «ισπανικής τυραννίας». Η γνωστή έκφραση της εποχής «όπου πατάνε το πόδι τους οι Ισπανοί το χώμα μένει χέρσο» υποδήλωνε την εχθρότητα απέναντι στην αναδύομενη ισπανική ισχύ τόσο από την πλευρά των Αγγλων και των Ολλανδών, οι οποίοι βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με τους Ισπανούς ως προς την εκμετάλλευση του Νέου Κόσμου, όσο και από την πλευρά των πληθυσμών της Ιταλίας καθώς από τον 16ο αιώνα η ισπανική κυριαρχία είχε επιβληθεί σε μεγάλο μέρος της ιταλικής χερσονήσου. Η «δημοκρατική» και «ελεύθερη» Βενετία έφερε, λοιπόν, συμβολικό βάρος ως ο αντίθετος στον ισπανικό αυτοκρατορικό απολυταρχισμό πόλος. Όταν το 1647 οι Ναπολιτάνοι εξεγέρθηκαν απέναντι στην ισπανική κυριαρχία, έστειλαν απεσταλμένους στη Βενετία για να «μάθουν» πώς λειτουργεί μια ανεξάρτητη Δημοκρατία. Το όνομα του νέου καθεστώτος που επιχειρήθηκε να εδραιωθεί στη Νάπολη (*Serenissima republica di questo regno di Napoli*) και το οποίο δεν διατηρήθηκε παρά λίγους μόνο μήνες αντανakλά τον ισχυρό βενετικό αντίκτυπο.

Εξίσου κεντρική θέση κατείχε το πρότυπο της βενετικής πολιτείας στις συζητήσεις για τις επιθυμητές μορφές διακυβέρνησης που ξεκίνησαν με την κατάλυση της μοναρχίας και την ανάδυση του κοινοβουλευτισμού στην Αγγλία στα μέσα του 17ου αιώνα. Στο έργο του *Oceana* (1656), ο James Harrington εγκωμιάζε τη Βενετία για την ομορφιά, την ελευθερία και τη συνετή διακυβέρνηση της, χρησιμοποιώντας έμφυλο λεξιλόγιο για να υπογραμμίσει την εδαφική ανεξαρτησία της: «παρόλο που οι πιο πολεμοχαρείς δεσπότες την πόθησαν, αυτή διατηρεί αγνά τα παρθένα νερά της, έτσι ώστε να μην υπομένει καμιά ξένη επιμειξία» (Muir, 1981: 53). Το βενετικό παράδειγμα είχε καταστεί γνωστό στην Αγγλία ήδη από τον 16ο αιώνα τόσο από την περιηγητική λογοτεχνία των Richard Torkington, Fynes Moryson και Thomas Coryat όσο και από τις αγγλικές μεταφράσεις θεμελιωδών κειμένων όπως το *De magistratibus* του Contarini και το *Storia d'Italia* (1561) του Francesco Guicciardini. Μέσω της αγγλικής διάνοησης το βενετικό παράδειγμα θα «ταξιδεύσει» και στις αποικίες του Νέου Κόσμου, όπως αποκρυσταλλώνεται, για παράδειγμα, στον πολιτικό σχεδιασμό του κουακέρου William Penn για την Πενσυλβάνια και το Νιου Τζέρσεϊ. Η Βενετία είχε καταστεί για τους σύγχρονους ο τελευταίος σθεναρός υπερασπιστής των πολιτικών ιδεωδών του αναγεννησιακού ουμανισμού.

Ο βενετικός μύθος δεν συγκροτήθηκε, εντούτοις, μόνο γύρω από μια λαμπρή πόλη αλλά και γύρω από μια ένδοξη αυτοκρατορία. Την περίοδο από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα η Βενετία μετασχηματίστηκε από μια εμπορική μεσαιωνική πόλη σε μια εκτεταμένη αυτοκρατορία η οποία περιελάμβανε εδάφη στην Αδριατική, τη βόρεια Ιταλία, στις δαλματικές ακτές και σε σημαντικό μέρος της ανατολικής Μεσογείου. Ορόσημο στη συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε η Δ' Σταυροφορία (1204) με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από βενετικά και άλλα δυτικά στρατεύματα και την εδραίωση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας. Σε αντίθεση με τις περισσότερες αυτοκρατορίες της ύστερης μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης περιόδου (όπως η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η Αυτοκρατορία των Αψβούργων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία) η Βενετική Αυτοκρατορία δεν αποτελούσε ένα συμπαγές γεωγραφικό σώμα αλλά ήταν κατακερματισμένη γεωγραφικά, καθώς αυτό που πρωτίστως αναζητούσε η βενετική ελίτ στο Κράτος της Θάλασσας (*stato da mar*) ήταν οι απαραίτητες εμπορικές βάσεις για τη διεξαγωγή του εκτεταμένου βενετικού εμπορίου μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Το Κράτος της Στεριάς (*stato di terra*), στην ιταλική ενδοχώρα (*terraferma*), από την άλλη πλευρά, επέτρεπε την πρόσβαση σε είδη διατροφής και πρώτες ύλες, κυρίως από τον 15ο αιώνα οπότε άρχισαν να σημειώνονται απώλειες κτήσεων στην Ανατολή (*Levante*) λόγω της επέκτασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η βενετική οικονομία μετατοπίστηκε σταδιακά από το εμπόριο στον τομέα της μεταποίησης. Η βενετική κυριαρχία χαρακτηριζόταν τόσο από γεωγραφικό όσο και από χρονικό κατακερματισμό, αφού τα εδαφικά σύνορα του βενετικού κράτους υπόκειντο συχνά σε μεταβολές και η χρονικότητα της βενετικής κυριαρχίας διέφερε από περιοχή σε περιοχή διαμορφώνοντας ποικίλες τοπικές ιδιαιτερότητες. Στη συγκρότηση, ωστόσο, της «βενετικής μυθολογίας» η βενετική κυριαρχία σε στεριά και θάλασσα κατά κανόνα παρουσιάζεται ως μια αδιατάρακτη πορεία προς τον θρίαμβο με σημαντικά ορόσημα, όπως την αποδέσμευση από τη βυζαντινή σφαίρα επιρροής και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, τη νίκη επί της Γένοβας το 1380 και τη συνεπακόλουθη βενετική κυριαρχία στη Μεσόγειο και την τελική νίκη στον Πόλεμο του Cambrai (1508-1516) εναντίον του συνασπισμού που είχε συσταθεί από ιταλικές και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις προκειμένου να ανακόψουν τη βενετική προέλαση στην ιταλική ενδοχώρα.

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης, της αυτοκρατορικής της συγκρότησης, της ανθηρής οικονομίας και της φήμης της ως πόλης της ελευθερίας η Βενετία αποτέλεσε από νωρίς κέντρο προσέλευσης διανοούμενων, εμπόρων και μεταναστών προς εύρεση εργασίας από διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Στο τέλος του 15ου αιώνα, ο γάλλος πρέσβης στη Βενετία Philippe de Comynes παρατηρούσε ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποτελείται από ξένους, ενώ στις αρχές του επόμενου αιώνα ο βενετός πατρίκιος, έμπορος και τραπεζίτης Girolamo Priuli έκανε μια παρόμοια παρατήρηση, επισημαίνοντας ότι με εξαίρεση τις τάξεις των πατρικών και των πολιτών (*cittadini*), όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι της Βενετίας είναι ξένοι. Σημαντικό μέρος του πληθυσμού της πόλης προερχόταν από τις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή ή την ενδοχώρα. Η πολιτική της ανεκτικότητας εκ μέρους των αρχών απέναντι στο ξένο και συχνά ετερόδοξο στοιχείο –όταν τουλάχιστον η παρουσία του εναρμονιζόταν με τα ευρύτερα οικονομικά συμφέροντα της βενετικής άρχουσας τάξης– και η παραχώρηση ειδικών προνομίων στις θρησκευτικές μειονότητες οδήγησε συχνά σε εντάσεις μεταξύ του βενετικού κράτους και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η «ανεκτικότητα» απέναντι στο ξένο στοιχείο και η «ανεξαρτησία» των Βενετών απέναντι στις επιταγές του καθολικισμού αποτέλεσαν δύο ακόμη σημαντικά στοιχεία του βενετικού μύθου. Αναπαράγοντας τα θεμελιώδη συστατικά του βενετικού μύθου, ο καρδινάλιος Βησσαρίων έγραφε το 1468 για την επιλογή του να μετακινηθεί στη Βενετία μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς:

Καθώς συλλογίζομαι αυτό το πρόβλημα και σκεφτόμαι πολλές πόλεις της Ιταλίας, το δικό σου ένδοξο και τόσο λαμπρό κράτος παρουσιάστηκε τελικά σε εμένα ως το μόνο στο οποίο θα μπορούσα να εγκατασταθώ με απόλυτη πνευματική ηρεμία. Πρώτον, δεν έβλεπα ποιο άλλο μέρος ασφαλέστερο θα μπορούσα να έχω βρει εκτός από αυτό στο οποίο βασιλεύει η δικαιοσύνη, όλοι υπεραμύνονται των νόμων, η σοφία και η τιμιότητα κρατούν τα ηνία και η αρετή, η αυτοσυγκράτηση, η ηθική, η δικαιοσύνη και η καλή πίστη κατοικούν· όπου η εξουσία αν και έχει τους πιο σημαντικούς πόρους

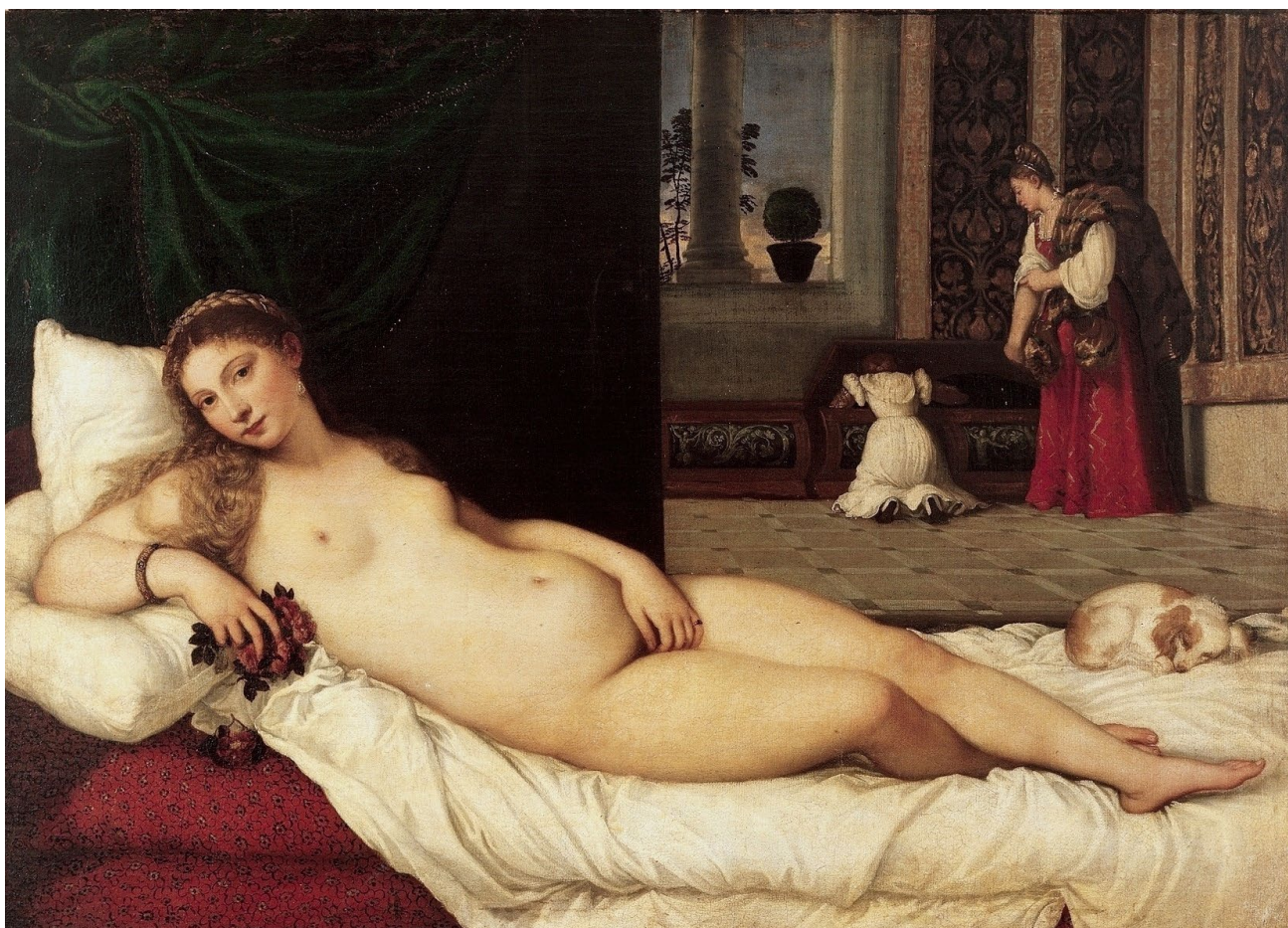
στη διάθεσή της εξασκείται μόνο με δίκαιο μέτρο· όπου τα πνεύματα είναι ελεύθερα να σκέφτονται όπως επιθυμούν, χωρίς φόβο εχθρικού πάθους ή βίας· όπου ο μοχλός της εξουσίας είναι στα χέρια των σοφών· όπου οι ενάρετοι προτιμούνται από τους κακόβουλους, και όλοι παραβλέπουν το προσωπικό συμφέρον τους για μια και μοναδική επιδίωξη, την τίμια υπηρεσία προς το κοινό καλό. (Rosand, 2001: 103-104)

Όπως, ωστόσο, θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας του ξένου (*straniero*) κάθε άλλο παρά δεδομένο υπήρξε στα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής ενώ η πολιτική ενσωμάτωσης και αποκλεισμού του βενετικού κράτους υπήρξε μια ιδιαίτερα σύνθετη και αμφίσημη διαδικασία.

Η ιδιαίτερη ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων και η θέση της Βενετίας ως ένα από τα σημαντικότερα εκδοτικά κέντρα της πρώιμης νεότερης Ευρώπης την κατέστησαν πολιτισμική πρωτεύουσα της Ευρώπης με ιδιαίτερη ακτινοβολία. Η φήμη της ως τόπου ελεύθερης διακίνησης των ιδεών την κατέστησε πόλη των διανοούμενων και των καλλιτεχνών. Σε αυτό συνέβαλε και η παρουσία ενός από τα πιο σημαντικά πανεπιστήμια της εποχής στη γειτονική Πάδοβα, η οποία βρισκόταν υπό βενετική κυριαρχία από τις αρχές του 15ου αιώνα. Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική της πόλης, ένα κράμα βυζαντινών, αραβικών, γοθικών και αναγεννησιακών στοιχείων, αποτέλεσε αιτία κοινοτικής υπερηφάνειας και συνέβαλε στην εικόνα της Βενετίας ως ξεχωριστής μητρόπολης. Ιδιαίτερα το αρχιτεκτονικό συγκρότημα που δεσπόζει στην πλατεία του Αγίου Μάρκου αποτέλεσε ορόσημο του τρόπου με τον οποίο το βενετικό κράτος κατασκεύασε το παρελθόν του, αντλώντας από μια δεξαμενή παραδόσεων και συμβολισμών που παρέπεμπαν σε ιδεώδεις πολιτείες, όπως η Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη και η Ιερουσαλήμ. Μέσα από ένα σύνθετο δίκτυο κρατικής και ιδιωτικής πατρωνίας καλλιτέχνες, συγγραφείς και μουσικοί προερχόμενοι από τον ιταλικό ή ευρωπαϊκό χώρο εξύφαιναν το βενετικό εγκώμιο, υιοθετώντας, ανασκευάζοντας και εμπλουτίζοντας γνωστά στοιχεία του μύθου. Έχει δειχθεί, για παράδειγμα, ότι οι γνωστές πανοραμικές απεικονίσεις της πόλης από τον Canaletto δεν είχαν ως στόχο μόνο να αναπαραστήσουν αλλά και να εξυμνήσουν τη Βενετία ως υποδειγματική πολιτεία, μια εικόνα που φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε ιδιαίτερα στο πλαίσιο της Μεγάλης Περιήγησης (*Grand Tour*). Γνωστά δείγματα της βενετικής τέχνης συχνά θεωρήθηκαν προκλητικά απέναντι στην κυρίαρχη ηθική αλλά και τις επιταγές του μετατριδεντινού καθολικισμού.² Οι περίφημες «αφροδίτες» του Τισιανού (*Vecellio Tiziano*), οι οποίες, όπως έχει υποστηριχθεί, απεικόνιζαν γνωστές βενετές εταίρες, και το έντυπο πορνογραφικό υλικό *I modi* των Pietro Aretino και Marcantonio Raimondi αποτελούν, ίσως, τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα. Το 1573 ο Paolo Veronese κατηγορείται από την Ιερή Εξέταση, το ανώτατο εκκλησιαστικό δικαστήριο της Καθολικής Εκκλησίας, για τον «βέβηλο» Μυστικό Δείπνο του στον οποίο ο Χριστός και οι μαθητές του απεικονίζονται σε ένα καθημερινό περιβάλλον μαζί με μέθυσους, εταίρες, επαίτες, νάνους και σκύλους. Όπως αποκαλύπτει η ταξιδιωτική λογοτεχνία, ο μύθος της «ανήθικης» Βενετίας θα ενισχυθεί περαιτέρω από την ισχυρή παρουσία της πορνείας στην πόλη (**Εικόνα 1.3**).

Η τέχνη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση και προώθηση του βενετικού μύθου, διαμορφώνοντας κυρίαρχους μνημονικούς τόπους στον δημόσιο αστικό χώρο. Η εικονογράφηση των δημοσίων κτηρίων αποκαλύπτει ένα ιδιαίτερα σύνθετο οπτικό φαντασιακό, τα στοιχεία του οποίου αντλούνται τόσο από τον χριστιανισμό όσο και από την κλασική μυθολογία και όπου κεντρική θέση κατέχει η προσωποποίηση της ίδιας της Βενετίας· είτε ως προστάτιδα παρθένος Θεοτόκος της οποίας το άθικτο σώμα συμβολίζει την εδαφική ακεραιότητα του βενετικού κράτους· είτε ως προσωποποίηση των αρετών της δικαιοσύνης, της ειρήνης και της

2 Ως «μετατριδεντινή» ορίζεται η περίοδος που ακολούθησε τη Σύνοδο του Τρέντο (1545-1563), στόχος της οποίας υπήρξε η αναδιοργάνωση του καθολικισμού και η αντιμετώπιση της προτεσταντικής πρόκλησης. Σε άλλα σημεία αυτού του βιβλίου χρησιμοποιείται ο όρος «(Αντι-)Μεταρρύθμιση». Με αυτόν τον όρο επιδιώκουμε να αποδώσουμε τον διττό χαρακτήρα του καθολικισμού μετά τη Σύνοδο του Τρέντο, είτε ως «αντιδραστική αναδίπλωση» (Αντιμεταρρύθμιση), είτε ως «μεταρρυθμιστικό κίνημα» (Καθολική Μεταρρύθμιση ή Ανανέωση).



Εικόνα 1.3 Αφροδίτη του Ουρμπίνο (Τισιανός, 1538).

ευσπλαχνίας· είτε ως Ευαγγελιστής Μάρκος-φτερωτός λέοντας, που ως πολιούχος άγιος χαρίζει στην πόλη αλλά και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία ευημερία· είτε ως αναδύομενη Αφροδίτη, θεά της ομορφιάς και του έρωτα – στο πλαίσιο της ουμανιστικής, νεοπλατωνικής φιλοσοφίας– και αρχόντισσα των θαλασσών, συνοδευόμενη από τους θεούς Άρη και Ποσειδώνα, ο πρώτος συμβολίζοντας την κυριαρχία στη στεριά (*stato di terra*) και ο δεύτερος στη θάλασσα (*stato di mar*). Αυτές οι εικαστικές αναπαραστάσεις μεταλλάσσονταν και εμπλουτίζονταν μέσα στον χρόνο καθώς το περιεχόμενο της βενετικής πολιτείας επαναπροσδιοριζόταν σε νέα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα. Οι μυθολογικές αναφορές, για παράδειγμα, θα εμπλουτίσουν το βενετικό εικαστικό λεξιλόγιο κυρίως από τον 15ο αιώνα και συχνά θα χρησιμοποιηθούν ως συμβολισμοί της βενετικής κυριαρχίας στο Κράτος της Στεριάς και της Θάλασσας (**Εικόνα 1.4**). Ενδεικτικά είναι τα τρία μαρμάρινα ανάγλυφα που κατασκεύασε ο Jacopo Sansonino για να διακοσμήσει τη λοτζέτα (*loggetta*) του καμπαναριού του Αγίου Μάρκου. Το κεντρικό ανάγλυφο αναπαριστά την προσωποποίηση της Βενετίας ως Δικαιοσύνης που κρατά στα χέρια της σπαθί και ζυγαριά. Στα πόδια της, οι προσωποποιημένοι θεοί ποταμοί συμβολίζουν τους φυσικούς πόρους της ενδοχώρας. Στα ανάγλυφα αριστερά και δεξιά απεικονίζεται ο Δίας στην Κρήτη και η Αφροδίτη στην Κύπρο, υπενθυμίζοντας τη «δίκαιη κυριαρχία» της Βενετίας σε στεριά και θάλασσα.

Η πλατεία του Αγίου Μάρκου, όπου δεσπόζει ο καθεδρικός του Αγίου Μάρκου, το Παλάτι των Δόγηδων (*Palazzo Ducale*) και η βιβλιοθήκη ως αρχιτεκτονικά σύμβολα αρμονικής και συνετής συγκυριαρχίας της κρατικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, αποτέλεσε το σημαντικότερο τοπόσημο γύρω από το οποίο συγκροτήθηκε και οπτικοποιήθηκε, κυρίως από τον 13ο έως τον 16ο αιώνα, η κρατική ιδεολογία με έργα γνωστών καλλιτεχνών της εποχής όπως οι Jacopo Tintoretto, Paolo Veronese, Jacopo Sansonino, Vittore Carpaccio, Antonio Rizzo και Bartolomeo Bon. Οι βενετικές αρχές έδιναν ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου (*imago*



Εικόνα 1.4 Η Βενετία ως Αφροδίτη ανάμεσα στον Άρη και τον Ποσειδώνα (Giovanni Battista Zelotti, 1555).
Παλάτι των Δόγηδων.

urbis) ενώ συχνά προχωρούσαν σε συγκεκριμένα προγράμματα αρχιτεκτονικής και εικαστικής αναμόρφωσης του αστικού χώρου και των δημόσιων κτηρίων, όπως το πολύ γνωστό *renovatio urbis* με επίκεντρο την πλατεία του Αγίου Μάρκου και κεντρικό εμπνευστή τον γνωστό αρχιτέκτονα Jacopo Sansonino κατά τη θητεία του δόγη Andrea Gritti τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα (**Εικόνα 1.5**) (**Εικόνα 1.6**).³

Ο Edward Muir έχει συμπυκνώσει ως εξής την πολυπλοκότητα της νομιμοποιητικής λειτουργίας της «βενετικής μυθολογίας»: Η λειτουργία του μύθου, λοιπόν, δεν θα μπορούσε να αναχθεί σε κάτι τόσο απλό· δεν ενδυναμώνει απλώς τις κοινωνικές διακρίσεις, κρατώντας τις κατώτερες τάξεις στη θέση τους, ούτε απλώς διατηρεί την αφοσίωση των διαφόρων ομάδων· η λειτουργία του συνίσταται στο να κατασκευάζει ένα «μετακοινωνικό ερμηνευτικό σχόλιο» αναφορικά με το συνολικό ζήτημα της οργάνωσης του πληθυσμού γύρω από συγκεκριμένους θεσμούς (Muir, 1981: 56).

Απέναντι στην εξιδανικευμένη εικόνα μιας δημοκρατικής, ελεύθερης και ανεκτικής Βενετίας διαμορφώνεται, ωστόσο, σταδιακά και ένας «αντιμύθος», σύμφωνα με τον οποίο το βενετικό κράτος παρουσιάζεται ως ολιγαρχικό, αυταρχικό ή οπισθοδρομικό. Η αφετηρία αυτής της κριτικής στάσης τοποθετείται στον 15ο αιώνα, όταν η βενετική επέκταση στην ιταλική ενδοχώρα οδήγησε σε ανησυχία ως προς την ενδεχόμενη διατάραξη των πολιτικών ισορροπιών στον ιταλικό χώρο και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η αποδοκιμασία της βενετικής επεκτατικής πολιτικής προήλθε και από τους ίδιους τους Βενετούς. Ο πατρίκιος Domenico Morosini, για παράδειγμα, στο έργο του *De bene instituta re publica* (1497) περιγράφει μια ιδανική πολιτεία η οποία θα διακρίνεται μεν από θεσμούς αντίστοιχους του βενετικού κράτους αλλά χωρίς επεκτατικές επιδιώξεις. Στην πραγματικότητα, η βενετική επέκταση στην ενδοχώρα γίνεται αντιληπτή στο σύγχρονο πολιτικό σκηνικό ως απόπειρα των Βενετών να επιβληθούν σταδιακά σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο, ανησυχία η οποία θα κορυφωθεί με την

³ Μπορείτε να περιηγηθείτε στο Παλάτι των Δόγηδων ακολουθώντας τον εξής σύνδεσμο: https://www.google.com/culturalinstitute/asset-viewer/4QFjjBYv3YHJUA?location=45.4339886%2C12.3407235%2C2.27%2CgyDPPhv-JG-_wtJDvPluxA&hl=en-GB&projectId=art-project Μπορείτε να περιηγηθείτε στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου ακολουθώντας τον εξής σύνδεσμο: <http://www.italyguides.it/en/veneto/venice/st-mark-s-square/st-mark-s-basilica>



Εικόνα 1.5 Ο δόγης *Francesco Foscari* γονατιστός μπροστά στον φτερωτό λέοντα, σύμβολο του αγίου Μάρκου. *Porta della Carta*, Παλάτι των Δόγηδων (ανακατασκευή του 19ου αιώνα).



Εικόνα 1.6 Ο Ευαγγελιστής Μάρκος συνοδευόμενος από αγγέλους· από κάτω ο φτερωτός λέοντας, σύμβολο της Βενετίας, Βασιλική Αγίου Μάρκου.

σταδιακή αποκατάσταση από τους Βενετούς των κτήσεων στην ενδοχώρα που είχαν χαθεί κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Cambrai. «Βλέπει κανείς να διαμορφώνεται ένα οικουμενικό μίσος εναντίον τους», έγραφε το 1503 ο Νικολό Μακιαβέλι, αποτυπώνοντας τη γενικότερη ανησυχία απέναντι στη βενετική επεκτατική πολιτική. Με παρόμοιο τρόπο επιχειρώντας να ερμηνεύσει τον Πόλεμο του Cambrai ο Luigi da Porto, ευγενής από τη Βιτσέντζα, υποστήριζε ότι ο αντίπαλος συνασπισμός οδηγήθηκε εναντίον της Βενετίας τόσο από φθόνο για την ομορφιά και τον πλούτο της όσο και με στόχο την ταπεινώσή της για την υπέρμετρη φιλοδοξία της να κατακτήσει ολόκληρη την Ιταλία. Ο Da Porto επισήμανε ότι η στάση της μητρόπολης απέναντι στις κτήσεις της υπήρξε τυραννική, σκληρή, ανεπαρκής και διεφθαρμένη, ενώ εκτιμούσε ότι εάν οι Βενετοί επιθυμούσαν να επιβιώσουν, θα έπρεπε να ανατρέξουν στις αρετές των προγόνων τους. Ιδιαίτερα η συντριπτική ήττα των Βενετών στη μάχη του Agnadello (1509) ερμηνεύτηκε συχνά και από τους ίδιους ως σημάδι θεικής τιμωρίας απέναντι στην αλαζονεία τους. Ωστόσο, ταυτόχρονα οι Βενετοί επιχειρήσαν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις προβάλλοντας ως κινητήριο μοχλό της επεκτατικής πολιτικής τους την απελευθέρωση των «καταπιεζόμενων» λαών της ενδοχώρας και τη διατήρηση της ειρήνης στην ιταλική χερσόνησο. Ενίοτε μάλιστα η βενετική επέκταση εμφανιζόταν ως ανάκτηση της ρωμαϊκής επαρχίας *Venetia* από την οποία, σύμφωνα με τον βενετικό μύθο, οι κάτοικοι είχαν αναγκαστεί να απομακρυνθούν εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών κατά τον 5ο αιώνα. Ήδη από το 1457, στον επικήδειο του για τον δόγη Francesco Foscari ο βενετός λόγιος πατρίκιος Bernardo Giustiniani επιχειρεί να νομιμοποιήσει τη βενετική επέκταση στην ενδοχώρα με αναφορές στη θεία πρόνοια, την αυτοάμυνα και την υπεράσπιση της ελευθερίας. Σύμφωνα με αυτό το απολογητικό αφήγημα, όπως κατεξοχήν συγκροτήθηκε στο έργο του Gasparo Contarini *De magistratibus et republica Venetorum* (1543), οι Βενετοί έσπευσαν να βοηθήσουν «ύστερα από παράκληση των καταπιεσμένων λαών που δεν μπορούσαν να ανεχθούν άλλο την εκμετάλλευση και την βαρβαρότητα διαφόρων τυράννων [...]». Σε ποικίλες αναφορές των Βενετών που επισκέπτονταν την ενδοχώρα προβάλλεται άλλωστε με ιδιαίτερο ζήλο η συμβολή τους στη βελτίωση των αμυντικών και δημόσιων έργων στις τοπικές κοινωνίες. Η προβολή της βενετικής άρχουσας τάξης ως εγγυήτριας της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της τάξης αντλούσε ασφαλώς από το γνωστό απόθεμα συγκρότησης του βενετικού μύθου. Αυτό που θα πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ, ωστόσο, είναι ότι η εικόνα της Βενετίας ως προστάτιδας των υποτελών περιοχών παρουσιάζεται συχνά και στον λόγο των ντόπιων διανοούμενων. Το 1489, για παράδειγμα, με αφορμή την επίσκεψη του βενετού καρδινάλιου Giovanni Battista Zeno στην Μπρέσα, ο Giovanni Casato επιβεβαίωσε στον δημόσιο λόγο του την αφοσίωση της πόλης στη Βενετία και παρομοίασε την Μπρέσα με κόρη η οποία αν και έχει πολλούς εραστές αγαπά αληθινά μόνο τη Βενετία, υπενθυμίζοντας, ασφαλώς, την παλαιότερη κατοχή της πόλης από τη δυναστεία των Βισκόντι του Μιλάνο, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η Μπρέσα εμφανίζεται ως το αγαπημένο τέκνο της Βενετίας σε μια σχέση στοργική αλλά άνιση που παραπέμπει στο οικογενειακό φαντασιακό.

Σε αντίθεση με το Κράτος της Θάλασσας το οποίο αποτελεί θεμελιώδη μέριμνα της βενετικής εξωτερικής και οικονομικής πολιτικής και κύριο συστατικό του βενετικού μύθου, η βενετική επέκταση στην ιταλική ενδοχώρα αντιμετωπίστηκε από την αρχή κριτικά από μερίδα της βενετικής πολιτικής και πνευματικής ελίτ. Ήδη από το 1381, όταν δειλά εμφανίστηκαν οι πρώτες σκέψεις για την κατάληψη των γειτονικών περιοχών, ο πατρίκιος Raffaino de' Caresini προέτρεπε τους βενετούς ευγενείς να επικεντρωθούν στη θάλασσα, την παραδοσιακή πηγή πλούτου και δόξας για τη χώρα, και να εγκαταλείψουν την ιδέα μιας χερσαίας επέκτασης στην οποία θα ελλόχευαν πολλαπλοί κίνδυνοι. Η κριτική αυτή θα οξυνθεί κατά τον 16ο αιώνα όταν οι κτήσεις στην ενδοχώρα θα εμπλέξουν το βενετικό κράτος στην σκληρή πολεμική σύγκρουση εναντίον του Συνασπισμού του Cambrai. Υποστηρίζοντας τον παραδοσιακό ρόλο της Βενετίας ως «θαλασσοκράτειρας», αρκετοί πατρίκιοι όπως ο Domenico Morosini και ο Girolamo Priuli θα καταδικάσουν τη στροφή της βενετικής εξωτερικής και οικονομικής πολιτικής προς την ενδοχώρα, θεωρώντας την υπεύθυνη για την εγκατάλειψη των πατροπαράδοτων βενετικών αξιών που σχετίζονταν με το εμπόριο και τον αστικό τρόπο ζωής.

Από τον 17ο αιώνα ο βενετικός αντιμύθος θα εμπλουτιστεί με νέα στοιχεία. Το βενετικό κράτος δεν επιδιώκει πλέον μόνο την επιβολή ενός τυραννικού καθεστώτος στον ιταλικό χώρο, αλλά λειτουργεί αυταρχικά και στο εσωτερικό του. Ταυτόχρονα, δημιουργούνται οι πρώτες ρωγμές στην εξιδανικευμένη εικόνα της βενετικής

πολιτείας καθώς αρχίζουν να διατυπώνονται πλέον αμφιβολίες ως προς την ικανότητα των πατρικίων να επιλύουν επιτυχώς τις εσωτερικές αντιφάσεις του πολιτεύματος. Ενδεικτικό έργο αυτού του πνεύματος είναι το *Opinione del Padre Paolo Servita, consultor di stato, come debba governarsi internamente ed esternamente la repubblica venetiana, per haver il perpetuo dominio* (1680). Κατά τον 17ο αιώνα εξάλλου ο βενετικός αντιμύθος θα αποκτήσει σταθερά χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της γαλλικής απολυταρχίας. Ενδεικτικά αναφέρεται ο Jean Bodin, ο γνωστότερος θεωρητικός της απόλυτης μοναρχίας, που στα γραπτά του υπονόμωσε το αναγεννησιακό θέσφατο περί μεικτών πολιτευμάτων απονομιμοποιώντας το έως τότε ιδιαίτερα δημοφιλές έργο του Gasparo Contarini.

Κατά τρόπο ειρωνικό, η εικόνα της Βενετίας ως συνώνυμης της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας θα καταρρεύσει όταν τον 18ο αιώνα το κίνημα του Διαφωτισμού και η Γαλλική Επανάσταση θα κινητοποιήσουν διαδικασίες που θα προσδώσουν νέο περιεχόμενο στην έννοια της «δημοκρατίας». Στο νεότερο αυτό τοπίο, η βενετική κοινωνία, παρακμασμένη πλέον οικονομικά και πολιτισμικά, παραμένει προσκολλημένη στο παρελθόν και ταυτίζεται πλέον με την οπισθοδρόμηση και την πολιτική αρτηριοσκλήρωση. Το βενετικό πολίτευμα, αντικείμενο θαυμασμού και δέους κατά τη μεσαιωνική και πρόωμη νεότερη περίοδο, αρχίζει από τον 18ο αιώνα να γίνεται αντιληπτό ως απομεινάρει του παλαιού καθεστώτος, ως δείγμα παρακμής και αναποτελεσματικότητας. Η Βενετική Δημοκρατία θεμελιωμένη στην κληρονομική ευγένεια θα ταυτιστεί με την οπισθοδρόμηση στο πλαίσιο του κινήματος του Διαφωτισμού. Σε αυτό το αφήγημα, η θεσμοθετημένη ύπαρξη μιας «αναποτελεσματικής» και «παρωχημένης» τάξης ευγενών (η οποία αποτελούσε περίπου το 2% του πληθυσμού της πόλης) θα καταστεί το κύριο εμπόδιο για τον οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό εκσυγχρονισμό του βενετικού κράτους ενώ η κατάκτηση της πόλης από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα θα λάβει χαρακτήρα απελευθέρωσης και απαγκίστρωσης από το τυραννικό παρελθόν. Όταν το 1743-44 ο γάλλος διαφωτιστής Jean-Jacques Rousseau θα βρεθεί στη Βενετία ως γάλλος πρεσβευτής θα αποδοκιμάσει το βενετικό κράτος για την αυταρχικότητα και μυστικότητά του. Στο γνωστό έργο του *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (1762) θα χαρακτηρίσει το Συμβούλιο των Δέκα, ένα από τα ανώτατα όργανα της Βενετίας, ως «το δικαστήριο του αίματος», ενώ στις Εξομολογήσεις (1770) θα αποδώσει τον ξεπεσμό της βενετικής κοινωνίας στις ατέλειες των βενετικών θεσμών. Αποπνέοντας παρόμοια διάθεση ο γάλλος διαφωτιστής Montesquieu θα υποστηρίξει σαρκαστικά ότι η ελευθερία και η κοινωνική σταθερότητα είναι ασυμβίβαστες πολιτικές επιδιώξεις και ότι στην πραγματικότητα η Βενετία υπήρξε μια δεσποτική πολιτεία η μόνη ελευθερία της οποίας ήταν αυτή του αγοραίου έρωτα.

1.2 Παλαιές και νέες ιστοριογραφικές διαδρομές

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι ο βενετικός μύθος γεννιέται και αναπτύσσεται μαζί με τη βενετική ιστοριογραφία, της οποίας οι απαρχές θα πρέπει να αναζητηθούν στα μεσαιωνικά χρόνια όταν εμφανίζονταν τα πρώτα χρονικά για την πόλη. Ως παλαιότερο αναφέρεται το *Cronaca veneziana* του Giovanni Diacono που χρονολογείται στον πρώιμο 11ο αιώνα, ενώ γνωστότερο είναι το *Chronicon venetum* (1339) του Andrea Dandolo, ο οποίος από το 1343 διετέλεσε δόγης της Βενετίας. Τα πρώτα χρονικά, των οποίων ο χαρακτήρας υπήρξε σαφώς εγκωμιαστικός, ήταν γραμμένα στα λατινικά ενώ από τα μέσα του 14ου αιώνα θα αρχίσει να χρησιμοποιείται και η δημόδης γλώσσα. Από τον 15ο αιώνα η μεσαιωνική τυπολογία θα αρχίσει να υποχωρεί μπροστά στα προτάγματα του ουμανισμού, ενώ σταδιακά υιοθετείται μια πιο κριτική ανάγνωση των πηγών. Η γραμματεία αυτή κατά κανόνα προερχόταν από μέλη της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ τα οποία είχαν δυνατότητα πρόσβασης στα αρχεία της πόλης, συχνά μετά από ενθάρρυνση των πατρικίων και των δημόσιων αξιωματούχων. Στόχος τους ήταν πρωτίστως να εξυμνήσουν τη Βενετία. Η επίσημη αυτή μορφή ιστοριογραφίας θα συστηματοποιηθεί από το τέλος του 15ου αιώνα. Ενδεικτικό έργο αυτής της περιόδου αποτελεί το *Rerum venetarum ab urbe condita libri XXXIII* (1487) του Marc'Antonio Coccio, γνωστού ως Sabellico, καθηγητή ρητορικής στην Πάδοβα και επίτροπου στην αδελφότητα του Αγίου Μάρκου.

Το αξίωμα του επίσημου ιστορικού του κράτους θεσπίζεται το 1516, όταν ανατίθεται στον Andrea Navagero να καταγράψει τη «σταθερότητα και ακατανίκητη αρετή» της βενετικής πολιτείας, ακριβώς εν μέσω της πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης που είχε προκαλέσει ο Πόλεμος του Cambrai. Τη θέση του επίσημου ιστορικού του κράτους ανέλαβε το 1530 ο Pietro Bembo ο οποίος με το έργο του *Historiae venetae, libri XII*, το οποίο βασιζόταν σε έρευνα σε κρατικά και ιδιωτικά αρχεία, συνέβαλε περαιτέρω στην ανάδειξη της βενετικής ακτινοβολίας. Την ίδια περίοδο ο Marin Sanudo, ο οποίος δεν ήταν αμέτοχος της βενετικής πολιτικής αφού είχε διατελέσει σε υψηλά αξιώματα, καταγράφει στο ημερολόγιό του με ιδιαίτερες λεπτομέρειες πτυχές της πολιτικής και καθημερινής ζωής στη Βενετία. Καλύπτοντας μια περίοδο σαράντα περίπου χρόνων (1496-1533), το ημερολόγιο του Sanudo θα αξιοποιηθεί στο έπακρο ως πηγή από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα ο θεσμός του επίσημου ιστορικού του κράτους διατηρήθηκε και ενδυναμώθηκε. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα συνύφανσης ιστοριογραφίας και κρατικής ιδεολογίας αποτελεί η ανάθεση του αξιώματος στον Niccolò Contarini που ανέλαβε ως επίσημος ιστορικός του κράτους τη δεκαετία του 1620, λίγο πριν εκλεγεί δόγης το 1630. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα ο θεσμός του επίσημου ιστορικού αρχίζει, ωστόσο, να αδρανεύει καθώς η πολυεπίπεδη πολιτική, οικονομική και ιδεολογική κρίση που γνωρίζει η Βενετία δεν αφήνει πλέον περιθώρια θριαμβευτικών αφηγήσεων.

Το κίνημα του Διαφωτισμού και η κατάληψη του βενετικού κράτους από τις ναπολεόντειες δυνάμεις θα σηματοδοτήσουν μια σημαντική μετατόπιση στη βενετική ιστοριογραφία, καθώς στο επίκεντρο των νέων ερμηνευτικών εγχειρημάτων δεν τίθεται πλέον ο θρίαμβος αλλά η παρακμή της βενετικής πολιτείας. Ταυτόχρονα, οι επιστημολογικοί μετασχηματισμοί του δεύτερου κυρίως μισού του 19ου που σχετίζονται με την ανάδειξη της ιστορίας σε επιστημονικό κλάδο θα προκαλέσουν επιπλέον ρωγμές στο παλαιότερο ιστοριογραφικό μοντέλο. Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, λόγιοι από τον γαλλικό και αγγλοσαξονικό χώρο τείνουν να παρουσιάζουν το βενετικό κράτος ως τυραννικό, ολιγαρχικό, παρακμάζον και ανίκανο για μεταρρύθμιση. Αυτό το ιστοριογραφικό σχήμα θα πρέπει ασφαλώς να συσχετιστεί με τον νωπό ακόμη αντίκτυπο του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Το γνωστότερο έργο αυτής της περιόδου είναι η οκτάτομη *Histoire de la République de Venise* (1815-19) του Pierre Antoine Noël Daru. Το έργο γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία στην Ευρώπη, μεταφράστηκε στα ιταλικά και τα γερμανικά και αποτέλεσε πυξίδα για πολλούς μεταγενέστερους ιστορικούς. Στρατιωτικός αξιωματούχος και υποστηρικτής του Ναπολέοντα, ο Daru παρουσιάζει τη Βενετία ολιγαρχική, οπισθοδρομική και παρακμάζουσα, υπογραμμίζοντας παράλληλα εντάσεις και ανισότητες που ενυπήρχαν στο κατ' επίφασιν αρμονικό και ομοιογενές σώμα των ευγενών. Με επιρροές από τη σκέψη του Edward Gibbon για την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο Daru θα θέσει στο επίκεντρο του προβληματισμού του τα αίτια της βενετικής παρακμής. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση η βενετική επέκταση στην ενδοχώρα αποτέλεσε σοβαρό πολιτικό σφάλμα το οποίο εν πολλοίς ευθύνεται για τη σταδιακή αλλά καθοριστική αλλοίωση των δομών του βενετικού πολιτεύματος και την απογύμνωσή του από τα δημοκρατικά ιδεώδη, καθώς η μητρόπολη δεν αναζητούσε στις κτήσεις πολίτες αλλά υπηκόους, οι οποίοι ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση αποκλείονταν από τη διαχείριση της εξουσίας. Ενδεικτική του πνεύματος και των ανησυχιών της εποχής είναι η παρατήρηση του συγγραφέα ότι «σε αντίθεση με τα περισσότερα κράτη, ακόμη και τα μοναρχικά, η Βενετία δεν είχε καθόλου πολίτες· οι ευγενείς δεν ήταν πολίτες, διότι κυβερνούσαν, ενώ ο λαός δεν θα μπορούσε να αποτελείται από πολίτες, καθώς ήταν στερημένος από το δικαίωμα συμμετοχής στις υποθέσεις του κράτους» (Ponolo, 2000: 495-496). Ο Daru καταλήγει ότι η πολιτική ουδετερότητας τον 18ο αιώνα κατέστησε το βενετικό κράτος «μαλθακό και εκθηλυμένο», εύκολη λεία των ναπολεόντειων βλέψεων.

Το έργο του Daru προκάλεσε ιδιαίτερες αντιδράσεις, ιδιαίτερα στους κύκλους των βενετών ερευνητών, οι οποίοι κατά κανόνα προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και είχαν οι ίδιοι ζήσει τη ναπολεόντεια εισβολή. Υποστηρίχθηκε ότι η χρήση του αρχαιακού υλικού από τον συγγραφέα υπήρξε αυθαίρετη και τα συμπεράσματα λανθασμένα. Ο πατρίκιος Domenico Tiepolo στο δίτομο έργο του *Discorsi sulla storia veneta cioè rettificazioni di alcuni equivoci riscontrati nella storia di Venezia del signore Daru* (1828) επισήμανε τα «λάθη» του Daru επιχειρώντας να διασώσει την υπόληψη της Βενετίας και της άρχουσας τάξης της. Εντούτοις, η προσέγγιση του Daru υιοθετήθηκε από αρκετούς ερευνητές της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται το *Marino*

Faliero, Doge of Venice (1821) του λόρδου Βύρωνα και το τρίτομο *Stones of Venice* (1851-1853) του John Ruskin, στο οποίο υποστηρίζεται ότι από τον 15ο αιώνα η Βενετία έπαψε να διαπνέεται από το πνεύμα της ελευθερίας.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η βενετική ιστοριογραφία θα μετασχηματιστεί και θα εμπλουτιστεί με νέα στοιχεία στο πλαίσιο του αναδύμενου εθνικισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των νέων τάσεων αποτελεί το δεκάτομο έργο του Samuele Romanin με τίτλο *Storia documentata di Venezia* (1853-61). Το έργο του Romanin απηχεί το αντι-αυστριακό πνεύμα που πυροδότησαν στην Ιταλία οι εξεγέρσεις του 1848, στις οποίες ο συγγραφέας συμμετείχε ενεργά. Έτσι, ο Romanin εξυμνεί την πολύχρονη βενετική ανεξαρτησία ως υπόδειγμα και τεκμήριο της αγάπης του ιταλικού λαού για την ελευθερία. Ταυτόχρονα καλεί τους Βενετούς να εγκαταλείψουν τη νωθρότητα και να ανακαλύψουν τη δόξα των προγόνων τους. Ο τίτλος του έργου αποκαλύπτει το ενδιαφέρον των ιστορικών του 19ου αιώνα για αρχαιακή τεκμηρίωση. Στην αναγέννηση της βενετικής ιστοριογραφίας συνέβαλε ο ίδιος ο ιδρυτής του ιστορικισμού Leopold von Ranke με το τρίτομο έργο του *Über die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618* (1831), το οποίο βασιζόταν σε πλούσιο αρχαιακό υλικό. Έτσι, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Claudio Rovolo, δίπλα στον ιστοριογραφικό μύθο της Βενετίας θα έρθει να προστεθεί και ο «αρχαιακός» της μύθος, ο οποίος οφείλεται στο ιδιαίτερα πλούσιο αρχαιακό υλικό των Κρατικών Αρχείων Βενετίας που σταδιακά θα αποκτήσουν οργανωμένη δομή και θα καταστούν προσβάσιμα σε όλο και πιο διευρυμένο κοινό ερευνητών. Ταυτόχρονα θα εμφανιστούν οι πρώτες εκδόσεις αρχαιακού υλικού, όπως, για παράδειγμα, οι εκθέσεις των βενετών πρεσβευτών με τον τίτλο *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, δημοσιευμένες σε 15 τόμους από τον Eugenio Albèri το 1839.

Στο πλαίσιο της ιταλικής ενοποίησης (*Risorgimento*) θα επιχειρηθεί η ενσωμάτωση της βενετικής ιστορίας στο εθνικό ιστοριογραφικό αφήγημα το οποίο θα κυριαρχήσει έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αναδεικνύοντας ένα κοινό «ιταλικό παρελθόν». Οι ιστορικοί αυτής της περιόδου, ως επί το πλείστον ιταλικής ή βενετικής καταγωγής, επιχειρούν να εντάξουν την ιστορία της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης Βενετίας στην ιστορία της ιταλικής χερσονήσου, να επανενοιολογήσουν ριζικά το βενετικό παράδειγμα, να βρουν την ενότητα στο παρελθόν. Σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα η βενετική ιστορία άλλοτε θα απολέσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της για χάρη της ενσωμάτωσής της στην εθνική ιστορία και άλλοτε θα προβληθεί ως πρότυπο πρώιμης μορφής ενοποίησης. Στα μέσα του 19ου αιώνα ο Carlo Cattaneo παρουσιάζει τη Βενετία ως υπόδειγμα «ομοσπονδιακού κράτους» που επέτρεπε την επαρχιακή αυτοδιοίκηση και την πολιτισμική πολυμορφία, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την ανεξαρτησία και την ενότητα. Σε αντίστοιχο πνεύμα ο Enrico Besta θεωρούσε ότι οι απαρχές του σύγχρονου εθνικού κράτους δεν θα πρέπει να αναζητηθούν στην Αγγλία ή τη Γαλλία, αλλά στη Βενετική Δημοκρατία η οποία, χάρη στην πολιτική μακροβιότητα και οικονομική ευρωστία της, αποτελεί το καταλληλότερο παράδειγμα για την ιταλική ενοποίηση. Έτσι, στα γνωστά ίχνη της βενετικής μυθοπλασίας, αναδύεται ένα νέο ιστοριογραφικό αφήγημα σύμφωνα με το οποίο η βενετική κυριαρχία στην ενδοχώρα συνοδεύτηκε από ιδιαίτερη ικανότητα προσαρμογής και οργανωτικής δεξιότητας διαμορφώνοντας έτσι ένα πρώιμο μοντέλο πολιτικής ενοποίησης. Σε αυτό το ιστοριογραφικό πλαίσιο, η Γαληνοτάτη απέκτησε μια μυθική θέση ως υπόδειγμα των νέων πολιτικών διαδρομών της ενοποιημένης Ιταλίας.

Περνώντας στον 20ό αιώνα διαπιστώνουμε ότι ο μύθος και ο αντιμύθος της Βενετίας εξακολουθούν να ρίχνουν τη σκιά τους στην ιστοριογραφία τουλάχιστον έως τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Κατά τον Μεσοπόλεμο το βενετικό παράδειγμα θα χρησιμοποιηθεί από τα φασιστικά καθεστώτα. Σε δημοσίευσή του στο περιοδικό *Archivio veneto* ο Giovanni Soranzo υποστήριξε το 1927 ότι το μεγαλείο του βενετικού παρελθόντος θα πρέπει να αναζητηθεί στο ιδεώδες της αδιάκοπης εργασίας, στην αγάπη για την πατρίδα, τη σκληρή πειθαρχία, την αυτοθυσία, την αμείλικτη δικαιοσύνη, την υπακοή του λαού, τη θέληση για δόξα και θρίαμβο. Δεν είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε εδώ τις αναλογίες με τα φασιστικά ιδεώδη από τα οποία εμφορούνταν ο Soranzo. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το *Il dominio veneziano di Levante* (1938) του ευγενικής καταγωγής Bruno Dudan, το οποίο εκδόθηκε από το Istituto nazionale di cultura fascista. Για τον Dudan, όπως και για άλλους ιστορικούς της φασιστικής Ιταλίας, το παρελθόν της Βενετικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε μοντέλο προς μίμηση που θα νομιμοποιούσε τις σύγχρονες αποικιοκρατικές βλέψεις στον βαλκανικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, για τους ιστορικούς που η αντισημιτική πολιτική και ο πολιτικός αυταρχισμός της ναζιστικής Γερμανίας τους αναγκάζει

να καταφύγουν στις ΗΠΑ, όπως οι Hans Baron και Felix Gilbert, η αναγεννησιακή Βενετία και η Φλωρεντία εξακολουθούσαν να αποτελούν κέντρα της δημοκρατίας και του αστικού ουμανισμού.

Ο βενετικός μύθος τίθεται σε νέα βάση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς η βενετική πολιτεία έρχεται ξανά στο προσκήνιο ως πρότυπο δημοκρατικών και φιλελεύθερων αξιών, κυρίως στην ιταλική και την αμερικανική ιστοριογραφία. Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο *Il doge Niccolò Contarini* (1958) του Gaetano Cozzi. Η μελέτη αυτή εστιάζει στη διαμάχη που σημειώθηκε στη Βενετία από το τέλος του 16ου αιώνα στους κόλπους των βενετών ευγενών μεταξύ των λεγόμενων «νέων» (*giovani*) και «παλαιών» (*vecchi*). Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, οι «νέοι» επιχείρησαν να δώσουν μια πιο δημοκρατική χροιά στο βενετικό πολίτευμα περιορίζοντας την εξουσία του Συμβουλίου των Δέκα –σώμα ολιγαρχικού χαρακτήρα που αποτελούνταν από την αφρόκρεμα της βενετικής αριστοκρατίας– και ταυτόχρονα να ενισχύσουν τις εξουσίες του σαφώς πιο διευρυμένου Μεγάλου Συμβουλίου. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Cozzi, οι νέοι επιδίωκαν τον περιορισμό των «αυταρχικών παρεμβάσεων» της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ενώ ευαγγελίζονταν μια νέα αποκαθαρμένη, στα πρότυπα της Μεταρρύθμισης, χριστιανική πίστη και επιδίωκαν πιο δυναμική εξωτερική πολιτική απέναντι στους Οθωμανούς και τους Αψβούργους. Η κυριαρχία των νέων και η επακόλουθη εφαρμογή μιας αντιπαπικής πολιτικής είχε ως αποτέλεσμα τη σκληρή σύγκρουση μεταξύ Βενετίας και Αγίας Έδρας, που κορυφώθηκε με τη λεγόμενη παπική Απαγόρευση (*Interdetto*) την περίοδο 1606-1607. Η εμβληματική αυτή αντιπαράθεση μεταξύ Βενετίας και Ρώμης αντανakλά, σύμφωνα με τον συγγραφέα, την προσπάθεια της Βενετίας να παραμείνει μια ανοικτή, ανεκτική και ανεξάρτητη πολιτεία, εμποτισμένη από τα ιδεώδη του αστικού ουμανισμού που εκπροσωπούσαν οι νέοι, απέναντι στον αυταρχισμό του καθολικισμού της (Αντι-)Μεταρρύθμισης. Αναβιώνει εδώ ο μύθος της δημοκρατικής και ανεξάρτητης βενετικής πολιτείας, διανθισμένος με τον αντικληρικαλισμό που χαρακτήρισε μέρος της ιταλικής μεταπολεμικής κοινωνίας. Το ερμηνευτικό σχήμα του Cozzi θα αμφισβητηθεί τις επόμενες δεκαετίες καθώς είναι μάλλον ιδιαίτερα σχηματικό να υποστηριχθεί πως στους κύκλους των πατρικών υπήρξαν δύο διακριτές ομάδες (των «νέων» και των «παλαιών») με συγκροτημένη ιδεολογία και ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα που να υπερβαίνει τις πρόσκαιρες συμμαχίες, προσωπικές επιλογές και επιμέρους συμφέροντα. Ταυτόχρονα η πρόσφατη ιστοριογραφία έχει υπογραμμίσει ότι το βενετικό κράτος και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, υιοθέτησαν κοινή πολιτική απέναντι σε μια σειρά ζητημάτων που αφορούσαν την καταπολέμηση της αίρεσης, την κοινωνική πειθάρχηση και την αστική ευταξία. Συνεπώς, πειστικότερη φαίνεται πλέον η ερμηνεία της κρίσης της παπικής Απαγόρευσης ως απλής σύγκρουσης δικαιοδοσίας, παρά ως έκφρασης ενός βαθύτερου χάσματος μεταξύ μιας φιλελεύθερης Βενετίας και μιας αυταρχικής Ρώμης.

Αντίστοιχες ιστοριογραφικές απεικονίσεις της Βενετίας διαμορφώνονται μεταπολεμικά και μεταξύ των αμερικανών ερευνητών οι οποίοι αρχίζουν να δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βενετική ιστορία. Οι ιστορικοί αυτοί συχνά ανιχνεύουν στο βενετικό παρελθόν τις απαρχές της αστικής δημοκρατίας και του οικονομικού φιλελευθερισμού του μεταπολεμικού δυτικού κόσμου, ειδικά των ΗΠΑ. Οι δύο γνωστότεροι εκφραστές αυτής της ιστοριογραφικής τάσης είναι οι Frederic Lane και William Bouwsma, ιδιαίτερα αναγνωρισμένοι ιστορικοί που και οι δύο είχαν διατελέσει πρόεδροι της *American Historical Association*. Τα έργα των Frederic Lane και William Bouwsma αντανakλούν ασφαλώς το πνεύμα της εποχής τους. Γραμμένα κατά τα «χρυσά» μεταπολεμικά χρόνια εκφράζουν τη βαθιά πίστη των συγγραφέων τους στις αξίες της αστικής δημοκρατίας και της οικονομικής προόδου. Στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής, η Βενετία των Lane και Bouwsma προσφέρει τα εχέγγυα για τη μεταπολεμική οικονομική και κοινωνική πολιτική των ΗΠΑ, όπως συνοψίζεται στα ιδεώδη του φιλελευθερισμού και της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, η σκυτάλη του οικονομικού φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας θα περάσει από τη Βενετία στη Βρετανία –με τον μετασχηματισμό του εμπορικού σε βιομηχανικό καπιταλισμό από τον 18ο αιώνα– και από εκεί στις ΗΠΑ, όπου αυτές οι αξίες θα βρουν την πληρέστερη έκφρασή τους. Στο *Venice, a Maritime Republic* (1973) (ελλ. μτφρ. *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, 2007) ο Lane αναβιώνει και εμπλουτίζει τον μύθο της Βενετικής Δημοκρατίας με νέα στοιχεία, συνυφαίνοντας τη βενετική πολιτική ιδεολογία με την ανάδυση και εδραίωση του εμπορικού καπιταλισμού. Σε αυτό το σχήμα η συγκρότηση των υστερομεσαιωνικών καπιταλιστικών

δομών γίνεται κατανοητή ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη της αναγεννησιακής δημοκρατίας. Η μελέτη του Lane επικεντρώνεται στη βενετική εμπορική και ναυτιλιακή ανάπτυξη, τη συσσώρευση κεφαλαίου, την επιχειρηματικότητα και στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και σαφώς αντλεί από το ερμηνευτικό οπλοστάσιο της οικονομικής ιστορίας η οποία γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση κατά τη δεκαετία του 1970. Από την άλλη πλευρά, το έργο του William Bouwsma *Venice and the Defense of Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation* (1968) βρίσκεται εγγύτερα θεματικά και ερμηνευτικά στην προαναφερθείσα μελέτη του Gaetano Cozzi. Ο Bouwsma εστιάζει και αυτός στην κρίσιμη περίοδο της παπικής Απαγόρευσης για να απεικονίσει τη Βενετία ως προπύργιο των δημοκρατικών, ουμανιστικών και κοσμικών ιδεωδών σε μια Ευρώπη που ταλανίζεται από την ιδεολογική και πολιτική σκλήρυνση της «θεοκρατικής» και «αυταρχικής» (Αντι-)Μεταρρύθμισης.

Χαρακτηριστικό λοιπόν αρκετών μεταπολεμικών προσεγγίσεων αποτελεί η αναβίωση του μύθου της Βενετίας ως λίκνου του αστικού φιλελευθερισμού. Εντούτοις, ταυτόχρονα εμφανίζονται μελέτες που υιοθετούν μια πιο κριτική στάση απέναντι στο βενετικό παράδειγμα, απομακρύνονται από τον «αστικό πυρήνα» του μύθου και επικεντρώνονται στη διαπλοκή της μητρόπολης με τη γειτονική –αγροτική ως επί το πλείστον– ενδοχώρα. Στις σχέσεις μεταξύ ηγεμονεύουσας μητρόπολης (*dominante*) και κτήσεων (*dominio*) έστρεψαν την προσοχή τους κυρίως ιταλοί ιστορικοί, αναβιώνοντας τον βενετικό αντιμύθο και καταδεικνύοντας ότι ακόμη και εάν στη μητρόπολη λειτουργούσαν ορισμένοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, το βενετικό εδαφικό κράτος δεν εφάρμοζε την ίδια πολιτική στο σύνολο της επικράτειάς του. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν το *La società veneta alla fine del Settecento* (1956) του Marino Berengo και το *Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500* (1964) του Angelo Ventura. Ο Berengo απέδωσε την παρακμή της Βενετίας στην αδυναμία ή μη θέληση της άρχουσας ελίτ να παρέχει ίσα προνόμια και κίνητρα στις περιοχές που τελούσαν υπό βενετική κυριαρχία. Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, μην παραχωρώντας περιθώρια αυτονομίας στο Κράτος της Στεριάς, οι Βενετοί αποδυνάμωσαν την τοπική εξουσία, επέβαλαν σκληρή φορολογία οδηγώντας σε αφαιμάξη τις τοπικές οικονομίες και κατέλαβαν τις καίριες θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δυσαρέσκεια των τοπικών ελίτ και τη δημιουργία δομικών αντιφάσεων και εντάσεων μεταξύ μητρόπολης και κτήσεων. Ο Ventura υπογράμμισε την εκμετάλλευση των υπό βενετική κυριαρχία περιοχών με την αποδυνάμωση των τοπικών ελίτ, τη συστηματική κατάχρηση της εξουσίας, τη βαριά φορολόγηση και την οικονομική και διοικητική διαφθορά, υποστηρίζοντας ότι η Βενετική Δημοκρατία λειτούργησε ως «φεουδαρχικός δυνάστης» απέναντι στο Κράτος της Στεριάς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία του βενετικού κράτους να εκσυγχρονιστεί και τη σταδιακή παρακμή.

Κατά τα μεταπολεμικά χρόνια στο επίκεντρο του ιστοριογραφικού προβληματισμού θα βρεθούν τα αίτια της βενετικής οικονομικής παρακμής, οι απαρχές της οποίας συχνά εντοπίζονται στον 15ο αιώνα, όταν το βενετικό κράτος αρχίζει να χάνει τις κτήσεις του στην ανατολική Μεσόγειο εξαιτίας της οθωμανικής επέκτασης και οι ανακαλύψεις νέων θαλάσσιων εμπορικών δρόμων θέτουν σε κίνδυνο το βενετικό μονοπώλιο σε αγαθά όπως τα μπαχαρικά ή το βαμβάκι. Η ιδέα μιας αμετάκλητης οικονομικής καθίζησης θα συνδεθεί με το ερμηνευτικό σχήμα του Fernand Braudel περί «προδοσίας της αστικής τάξης», όπως διατυπώθηκε στο γνωστό έργο του *Η Μεσόγειος (La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 1949)*. Σύμφωνα με τον Braudel η παρακμή της βενετικής οικονομίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της σταδιακής υποχώρησης του μεσογειακού εμπορίου εξαιτίας της γοργής ανάπτυξης και τελικής επικράτησης του διατλαντικού εμπορίου από τον 16ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Braudel, οι εμπορικές τάξεις έως πρότινος ισχυρών εμπορικών δυνάμεων όπως η Βενετία δεν θα κατορθώσουν να διαχειριστούν επιτυχώς τις νέες προκλήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, με αποτέλεσμα να «αποποιηθούν» τον ρόλο τους ως αστικής τάξης και να μετακινήσουν το εμπορικό κεφάλαιο σε επενδύσεις στη γη, επιλογή η οποία είχε αντιπαραγωγικές και αντι-αναπτυξιακές συνέπειες για την οικονομία. Αντιθέτως, η οικονομική κυριαρχία της Αγγλίας και της Ολλανδίας από τον 17ο αιώνα αποδίδεται στη συνεχή επανεπένδυση κεφαλαίων σε παραγωγικούς τομείς που σχετίζονταν πρωτίστως με το υπερπόντιο εμπόριο αλλά και με την εκβιομηχάνιση της υπαίθρου. Στο ίδιο πλαίσιο αναζητώντας τα αίτια της σταδιακής οικονομικής υποχώρησης της ιταλικής χερσονήσου, ο Braudel επισήμανε τον αρνητικό ρόλο των συντεχνιών

οι οποίες, σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, παρεμπόδισαν την ανταγωνιστικότητα διατηρώντας υψηλό το εργατικό κόστος και αποθαρρύνοντας την εφαρμογή νέων τεχνολογιών. Ποικίλες εκδοχές αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης θα εστιάσουν στους παράγοντες που δεν επέτρεψαν τον εκσυγχρονισμό της βενετικής οικονομίας.

Αυτή η μελανή εικόνα της αμετάκλητης παρακμής της βενετικής και εν γένει της οικονομίας του ιταλικού χώρου άρχισε να αποτελεί αντικείμενο ιστορικής επανεξέτασης κατά τη δεκαετία του 1970. Ο Richard Rapp το 1976 πρότεινε μία νέα ερμηνευτική προσέγγιση της βενετικής περίπτωσης, υπογραμμίζοντας ότι κατά τον 17ο αιώνα η Βενετία εξακολούθησε να διαθέτει μια δυναμική οικονομία, η οποία, ωστόσο, μετασχηματίστηκε από εμπορική/ναυτιλιακή σε μεταποιητική με την ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα, κατά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής πρωτοεξβιομηχάνισης, και την εμπορευματοποίηση της γης κυρίως στην ενδοχώρα. Η οικονομική αυτή σταθερότητα αποτυπώνεται, άλλωστε, στη δημογραφική ανάκαμψη του ύστερου 17ου αιώνα. Η έρευνα των τελευταίων δεκαετιών τείνει όλο και περισσότερο να τονίζει πως, μολονότι η Βενετία αναμφισβήτητα έχασε τα πρωτεία στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια οικονομία τον 17ο αιώνα, δεν έπαψε να αποτελεί σημαντική οικονομική δύναμη, αφού σε απόλυτους αριθμούς εξακολούθησε να αναπτύσσεται αλλά με βραδύτερους ρυθμούς από ό,τι οι νεοανερχόμενες δυνάμεις της βορειοδυτικής Ευρώπης. Συγχρόνως, έχει επισημανθεί ότι οι επιλογές της εμπορικής τάξης εξαρτήθηκαν από πολλούς παράγοντες, τους οποίους η ιδιαίτερα σχηματική ερμηνεία «περί προδοσίας της αστικής τάξης» δεν επιτρέπει να διαφανούν, ενώ κρίνεται αναχρονιστικό να αξιολογούνται οι οικονομικές συμπεριφορές του παρελθόντος εκ των υστέρων ως ανορθολογικές.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται σημαντική ανανέωση στη σχετική βιβλιογραφία, η οποία ασφαλώς θα πρέπει να συναρτηθεί με τους ευρύτερους μετασχηματισμούς στο σύγχρονο ιστοριογραφικό τοπίο. Η μεγάλη αφήγηση εγκαταλείπεται για να πάρει τη θέση της η μελέτη πληθώρας υποκειμενικοτήτων, ταυτοτήτων, λόγων, συλλογικών και ατομικών πρακτικών. Η ιστορία των θεσμών και των φορέων της επίσημης πολιτικής υποχωρεί για να υπογραμμιστούν οι ποικίλοι τρόποι μέσω των οποίων αρθρώνεται η εξουσία συμβολικά, λογοθετικά, επιτελεστικά, ενώ συγχρόνως το ενδιαφέρον στρέφεται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τις γυναίκες και τις κοινωνικές και θρησκευτικές «μειονότητες» οι οποίες απουσίαζαν έως πρότινος από το κυρίαρχο ιστοριογραφικό αφήγημα. Στις νέες θεματικές και κατηγορίες ιστορικής ανάλυσης περιλαμβάνονται πλέον το φύλο, η σεξουαλικότητα, το σώμα, ο χώρος, τα συναισθήματα, η θρησκευτικότητα, οι καθημερινές επιτελέσεις, οι συμβολισμοί. Επιχειρώντας να ανιχνεύσουν ανεξερεύνητες πτυχές του παρελθόντος οι ιστορικοί έχουν υιοθετήσει νέες μεθόδους έρευνας, οι οποίες συχνά έχουν διεπιστημονικό χαρακτήρα, αντλώντας, για παράδειγμα, από την κοινωνική ανθρωπολογία ή τις πολιτισμικές σπουδές. Ταυτόχρονα για να «αφουγκραστούν τις φωνές» των ιστορικών υποκειμένων που απουσίαζαν από τα προηγούμενα ιστοριογραφικά παραδείγματα, οι σύγχρονες μελέτες στρέφονται σε νέες μορφές τεκμηρίων, όπως για παράδειγμα σε δικαστικά αρχεία, καταθέτοντας προβληματισμούς ως προς τη διαπλοκή μεταξύ θεσμών, λόγων και πρακτικών. Η ιστορική κοινότητα έχει πλέον σε μεγάλο βαθμό εγκαταλείψει ερμηνευτικά σχήματα που συνδιαλέγονταν με τον βενετικό μύθο, ενώ ο ίδιος έχει καταστεί αντικείμενο της ιστορικής μελέτης. Η εγκατάλειψη της βενετικής «μυθολογίας» ασφαλώς σχετίζεται και με την ιστοριογραφική αποκαθήλωση της ίδιας της έννοιας της Αναγέννησης και τον επαναπροσδιορισμό των εννοιών που συνδέονταν με αυτήν (π.χ. ατομικότητα, εκκοσμίκευση, δυτικοκεντρισμός, ανθρωποκεντρισμός, οικουμενικότητα κ.λπ.). Ταυτόχρονα η σύγχρονη ιστοριογραφία τείνει να υπογραμμίζει τις αντιφάσεις, τις εντάσεις και τις ασυνέχειες του «σταθερού και αρμονικού» βενετικού βίου. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μια στροφή του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος από την τάξη στην αταξία, από την ορθοδοξία στην παρέκκλιση και από το κέντρο της εξουσίας στην περιφέρεια και την ευρύτερη κοινωνία τόσο στη μητρόπολη όσο και στην αυτοκρατορία. Η ίδια η ιστορική κοινότητα έχει πλέον διευρυνθεί, διεθνοποιηθεί και μετασχηματίζεται προσφέροντας δυνατότητες για πληθώρα νέων θεματικών και ερμηνευτικών προσεγγίσεων της βενετικής ιστορίας απαγκιστρωμένων από τα ιστοριογραφικά ορόσημα του παρελθόντος. Η νεότερη γενιά ιστορικών περιλαμβάνει πλέον και μελετήτριες οι οποίες συχνά εστιάζουν στις έμφυλες διαστάσεις του βενετικού παρελθόντος ανανεώνοντας σημαντικά το ιστοριογραφικό τοπίο, ενώ η αυξανόμενη διεύρυνση και διεθνοποίηση του πεδίου, κυρίως στον αγγλοσαξονικό ακαδημαϊκό χώρο, έχει διευκολύνει την αποδέσμευση

από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα του παρελθόντος τα οποία συχνά συνδέονταν με αναγνωρισμένες αυθεντίες του ακαδημαϊκού χώρου.

Στο σύγχρονο ιστοριογραφικό τοπίο δίνεται συχνά βάρος στη μελέτη του Κράτους της Στεριάς και της Θάλασσας, διερευνάται η κοινωνική και οικονομική τους συγκρότηση και εξετάζονται εκ νέου οι σχέσεις μεταξύ μητρόπολης και κτήσεων. Η ενασχόληση με το Κράτος της Στεριάς κατείχε περιθωριακή θέση στην παλαιότερη ιστοριογραφία. Υιοθετώντας θεμελιώδεις πτυχές του βενετικού μύθου, οι ιστορικοί κατά το παρελθόν αναπαρήγαν το ιδεώδες της Βενετίας ως αυτόνομου αστικού χώρου, υπογραμμίζοντας την εμπορική και ναυτική κυριαρχία των Βενετών στη Μεσόγειο ως το κύριο πεδίο ανάδειξης του βενετικού θριάμβου. Σύμφωνα με το κυρίαρχο ιστοριογραφικό παράδειγμα, η χρυσή αυτή εποχή άρχισε να υποχωρεί κατά τον 15ο αιώνα όταν οι νέες προκλήσεις του διεθνούς εμπορίου και η οθωμανική επέκταση στην ανατολική Μεσόγειο οδήγησαν στη βενετική επεκτατική πολιτική προς την ενδοχώρα και τη σταδιακή εγκατάλειψη του εμπορίου μακρινών αποστάσεων. Οι οικονομικές και πολιτικές επιλογές και στρατηγικές των Βενετών αναφορικά με το Κράτος της Στεριάς θεωρούνταν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δευτερεύουσας σημασίας κατά το παρελθόν. Συγχρόνως, υιοθετώντας έναν «αστικοκεντρικό» άξονα ανάλυσης, οι περισσότερες μελέτες παρέβλεπαν την ιστορία των κοινωνιών και οικονομιών των ως επί το πλείστον αγροτικών βενετικών κτήσεων. Από την άλλη πλευρά, ιστορικοί που κατάγονταν από την ενδοχώρα καταπιάνονταν με μια τοπική και μάλλον αποσπασματική ιστορία η οποία εγκωμιάζε σημαντικές μορφές της τοπικής πολιτικής ή πνευματικής ελίτ. Τις τελευταίες δεκαετίες, με αφετηρία τα πρωτοποριακά ως προς τη γεωγραφική τους διεύρυνση έργα των Berengo και Ventura, έχει υπάρξει σημαντική αναθεώρηση και ως προς αυτή την πτυχή της ιστοριογραφίας. Έτσι, διαθέτουμε πλέον αρκετές μονογραφίες, άρθρα, συλλογικούς τόμους και εκδόσεις αρχαιακού υλικού που εστιάζουν από διαφορετικές οπτικές στο Κράτος της Στεριάς και τις σχέσεις με τη μητρόπολη. Πολλές μελέτες επιχειρούν να ενσωματώσουν τη βενετική επέκταση στην ενδοχώρα στην ευρύτερη συζήτηση για τη δημιουργία του ιταλικού εδαφικού κράτους, αποστερώντας έτσι το βενετικό παράδειγμα από την ιδιαιτερότητά του και δημιουργώντας ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ενσωμάτωσή του στο ευρωπαϊκό ιστοριογραφικό πλαίσιο. Άλλες μελέτες έχουν επικεντρωθεί στις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις μεταξύ μητρόπολης και ενδοχώρας και στους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που συντελέστηκαν τόσο στην ενδοχώρα όσο και στη μητρόπολη σε διαρκή, αμοιβαία διαπλοκή. Σε αυτό το πνεύμα έχει πλέον εγκαταλειφθεί το σχήμα των Berengo και Ventura σύμφωνα με το οποίο οι σχέσεις μητρόπολης-κτήσεων βασιζόνταν αποκλειστικά στην εκμετάλλευση και τη διάσταση μεταξύ «κέντρου» και «περιφέρειας» και έχουν μελετηθεί η αλληλόδραση μεταξύ τοπικών και κεντρικών δικτύων εξουσίας, η ρευστότητα στις μεταξύ τους σχέσεις και οι κατά τόπους ιδιαιτερότητες που χαρακτήριζαν το Κράτος της Στεριάς. Τέλος, έχει δειχθεί ότι η σχέση μεταξύ της Βενετίας και της ενδοχώρας, κυρίως όσον αφορά την ανταλλαγή υλικών και πολιτισμικών αγαθών, υπήρξε αμοιβαία, μακροχρόνια και ιδιαίτερα πολυσχιδής, καθώς οι απαρχές της χρονολογούνται πολύ νωρίτερα από τον 15ο αιώνα.

Εξίσου ανανεωμένες εμφανίζονται τις τελευταίες δεκαετίες οι μελέτες αναφορικά με το Κράτος της Θάλασσας. Κατά το παρελθόν, ιδιαίτερα στην επίσημη ιστοριογραφία του βενετικού κράτους, οι κτήσεις στην ανατολική Μεσόγειο καταγράφονταν συνήθως ως δείγμα του βενετικού μεγαλείου χωρίς να αποτελούν αυτόνομο ερευνητικό αντικείμενο. Ταυτόχρονα, έργα που συντάχθηκαν από επιφανείς κατοίκους αυτών των περιοχών διατηρούσαν έντονη τοπικότητα. Από τον 19ο αιώνα, η σχετική ιστοριογραφία θα αναπτυχθεί στο πλαίσιο της συγκρότησης των εθνικών κρατών στην Ελλάδα και στα δυτικά Βαλκάνια, στις επικράτειες των οποίων θα περιληφθούν οι πρώην βενετικές κτήσεις της θάλασσας. Έτσι, σήμερα το ερευνητικό ενδιαφέρον εντοπίζεται πρωτίστως στην ελληνική και δευτερευόντως στην ιταλική ή τη διεθνή ιστοριογραφία. Στο ιδιαίτερο ερευνητικό πεδίο που έχει συγκροτηθεί στην εθνική ιστοριογραφία υιοθετείται συνήθως ο όρος «βενετοκρατία» προκειμένου να περιγραφεί η συγκεκριμένη ιστορική συνθήκη. Ωστόσο, όπως εύστοχα έχει επισημάνει η Αναστασία Παπαδιά-Λάλα υπογραμμίζοντας τις ασυνέχειες και τον χωρικό και χρονικό κατακερματισμό που χαρακτηρίζει τις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή, «σχεδόν η κάθε βενετοκρατούμενη περιοχή εμφανίζει διαφορετικά χρονικά, αρχικά και καταληκτικά, όρια και συχνά ιδιαίτερα ιστορικά γνωρίσματα», έτσι ώστε στη θέση της «ελληνικής βενετοκρατίας» να αναδύονται πολλές «μικρές, τοπικές

“βενετοκρατίες”» (Παπαδία-Λάλα, 2004: 554). Από την άλλη πλευρά, στην ιταλική και διεθνή ιστοριογραφία συχνότερα απαντούν οι όροι «Κράτος της Θάλασσας», «βενετική Ανατολή» (*levante veneziano*), «βενετικές αποικίες/κτήσεις» ή «βενετική κυριαρχία» (*dominio veneto/veneziano*). Μεγάλο μέρος της σχετικής έρευνας έχει διεξαχθεί στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, το οποίο ιδρύθηκε το 1951 με έδρα το μέγαρο της Φλαγγινείου Σχολής και άρχισε να λειτουργεί το 1958. Το Ινστιτούτο περιλαμβάνει πλούσια βιβλιοθήκη με χειρόγραφα και παλαιότυπα και τα αρχεία της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας, ενώ προσφέρει φιλοξενία σε ερευνητές των οποίων οι εργασίες εντάσσονται στα επιστημονικά ενδιαφέροντα του ιδρύματος. Από τη δεκαετία του 1960 το Ινστιτούτο εκδίδει το περιοδικό *Θησαυρίσματα* και άλλες μελέτες σχετικές με τις βενετικές κτήσεις στον ελληνικό χώρο και την ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας, ενώ στο εκδοτικό πρόγραμμά του κεντρική θέση κατέχουν οι δημοσιεύσεις αρχαιακού υλικού.⁴ Αξιοσημείωτη έρευνα έχει διεξαχθεί και στα ελληνικά πανεπιστημιακά τμήματα όπου θεραπεύεται η περίοδος της «βενετοκρατίας». Από τη δεκαετία του 1960 η έρευνα έχει συστηματοποιηθεί, έτσι ώστε να έχουμε πλέον στη διάθεσή μας έναν αξιόλογο αριθμό ειδικών μελετών για μεμονωμένες περιοχές, κυρίως για την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά, άρθρων σε περιοδικά, διδακτορικών διατριβών, εκδόσεων αρχαιακού υλικού και πιο πρόσφατα συνθετικών έργων που καλύπτουν ποικίλες θεματικές σε διαφορετικά χρονικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα.

Η πρόσφατη ιστοριογραφία έχει σε μεγάλο βαθμό απαγκιστρωθεί από το παλαιότερο ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο, έχοντας τις ρίζες του στην εθνική ιδεολογία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, συγκροτούνταν γύρω από το διπολικό σχήμα «κυρίαρχου – υποτελούς» και συζητούσε τις σχέσεις μεταξύ μητρόπολης και κτήσεων με όρους «σύγκρουσης», «ξένης κυριαρχίας», «κατάκτησης» ή «υποδούλωσης». Αντιθέτως η σύγχρονη προβληματική υπογραμμίζει τις ωσμώσεις, τη ρευστότητα και τη διαπερατότητα που χαρακτήριζε θεσμούς, ομάδες και άτομα μεταξύ της μητρόπολης και των κτήσεων. Σε συμφωνία, άλλωστε, με το ευρύτερο ιστοριογραφικό κλίμα οι νεότερες μελέτες απομακρύνονται από τη συμβατική ιστορική αφήγηση για να ανοιχθούν σε πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ιστορίας που αναδεικνύουν διασταυρώσεις, μεταβλητότητα σχέσεων και ταυτοτήτων, σύνθετες διαδρομές και επιμέρους ιδιαιτερότητες. Εξειδικευμένες μελέτες όπως αυτές του Νίκου Καραπιδάκη και του Δημήτρη Αρβανιτάκη για το Ιόνιο και του Κώστα Λαμπρινού για την Κρήτη έχουν συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της διοικητικής συγκρότησης, του αστικού φαινομένου και κοινοτικών θεσμών, των κοινωνικών σχέσεων, ιεραρχιών και συγκρούσεων στις βενετικές κτήσεις της θάλασσας. Ένα συνθετικό εγχείρημα που αναδεικνύει την πολλαπλότητα την οποία επέβαλαν τα διαφορετικά χρονικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα της βενετικής κυριαρχίας στο Κράτος της Θάλασσας αποτελεί η μελέτη της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)* (2004). Η μελέτη αυτή εξετάζει το κοινοτικό φαινόμενο όπως αποτυπώθηκε στις ποικίλες πρακτικές και εννοιολογήσεις της «ευγένειας» και της «αστικότητας» και στους μετασχηματισμούς τους σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού χώρου κατά τη βενετική κυριαρχία. Μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από την κοινωνία στην οικονομία, ο Γεράσιμος Παγκράτης στο έργο *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «κράτος της θάλασσας»: οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)* (2013) εξετάζει την οργάνωση και λειτουργία του εμπορικού στόλου και της ναυτιλιακής επιχειρηματικότητας στο νησί της Κέρκυρας στη διαπλοκή του με την κρατική εμπορική πολιτική. Για την αγροτική κοινωνία και οικονομία, κατατοπιστική είναι η μελέτη του Χαράλαμπου Γάσπαρη *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* (1997). Η ιδρυματική πολιτική στις κτήσεις έχει μελετηθεί συστηματικά από τις Αναστασία Παπαδία-Λάλα και Κατερίνα Κωνσταντινίδου στα έργα *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη* (1996) και *Για τους στρατιώτες, τους φτωχούς και τα αθώα βρέφη: νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αι.)* (2012) αντίστοιχα. Στο έργο *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό κράτος της θάλασσας: το παράδειγμα της Κύπρου* (2011) ο Στάθης Μπίρταχας διερευνά συγκλίσεις, αποκλίσεις και οσμώσεις

4 Μπορείτε να αντλήσετε περισσότερες πληροφορίες για το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας στον εξής σύνδεσμο: <http://www.istitutoellenico.org/english/complesso/chiesa/index.html>

μεταξύ της κυπριακής και μητροπολιτικής κοινωνίας. Ζητούμενο παραμένει, ωστόσο, ένας πιο συστηματικός διάλογος μεταξύ της ελληνικής και της ιταλικής και διεθνούς βιβλιογραφίας που θα μπορούσε να συνεισφέρει στην ανάδειξη συγκλίσεων και αποκλίσεων μεταξύ των βενετικών κτήσεων στη στεριά και τη θάλασσα και τη σχέση τους με τον μητροπολιτικό χώρο.

Η οικονομική ιστορία του βενετικού κράτους έχει επίσης ανανεωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Η κυρίαρχη εικόνα της Βενετίας ως εμπορικής υπερδύναμης και θαλασσοκράτειρας είχε συσκοτίσει κατά το παρελθόν πτυχές της βενετικής οικονομίας οι οποίες αναπτύχθηκαν από τον 16ο αιώνα και σχετίζονταν κυρίως με την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και την πρωτοεξβιομηχάνιση, ιδιαίτερα στις περιοχές της ενδοχώρας. Η αδιαφορία της παλαιότερης ιστοριογραφίας για αυτούς τους τομείς της οικονομίας οφείλεται αφενός στην έμφαση που δινόταν στην ίδια την πόλη της Βενετίας και αφετέρου στην επιρροή που άσκησε στη μεταγενέστερη έρευνα η γνωστή θεωρία του Fernand Braudel περί «προδοσίας της αστικής τάξης». Ταυτόχρονα, το πρόσφατο ενδιαφέρον για την εξέταση της υλικής κουλτούρας υπογραμμίζει ότι η μελέτη της οικονομίας δεν μπορεί πλέον να μη λαμβάνει υπόψη τα πολιτισμικά συμφραζόμενα. Τέλος, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στον αντίκτυπο που είχαν οι οικονομικές διαδικασίες και οι αντίστοιχοι μετασχηματισμοί στην καθημερινή ζωή των πληθυσμών, κυρίως σχετικά με ζητήματα όπως η εργασία, η φτώχεια και η μετανάστευση. Στις σύγχρονες αυτές προσεγγίσεις ιδιαίτερο βάρος δίνεται στις οικονομικές διαπλοκές της μητρόπολης με τις κτήσεις της.

Όπως εύστοχα έχουν υπογραμμίσει οι John Martin και Dennis Romano, «ίσως ο μύθος που ηχεί εντονότερα στα αυτιά των ερευνητών σήμερα είναι αυτός της Βενετίας ως μιας πολυπολιτισμικής μητρόπολης – με τις ποικίλες εθνοτικές κοινότητες να συνυπάρχουν σε σχετική αρμονία» (Martin & Romano, 2000: 8). Η σύγχρονη έρευνα έχει στραφεί στην κοινωνική θέση και στον οικονομικό ρόλο των κοινοτήτων αυτών, στις πολιτικές ενσωμάτωσης και αποκλεισμού του βενετικού κράτους, στις διαπροσωπικές σχέσεις τους με τον καθολικό πληθυσμό, στη συγκρότηση της θρησκευτικής ταυτότητας και ετερότητας. Ενώ αρχικά η έρευνα έτεινε να υπογραμμίζει κυρίως τις εντάσεις και ιεραρχήσεις που προσδιόριζαν τη θέση των ετερόδοξων αυτών κοινοτήτων μέσα σε ένα καθολικό κράτος, η πρόσφατη βιβλιογραφία αναδεικνύει κυρίως τις συναντήσεις και την εξάλειψη της διαφοράς στην καθημερινότητα. Η έρευνα έχει επικεντρωθεί ιδιαίτερα στην εβραϊκή παρουσία στη Βενετία. Έχουν ανιχνευτεί συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ της στάσης του βενετικού κράτους και άλλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών απέναντι στους εβραίους, έχει μελετηθεί η ζωή των εβραίων στο Γκέτο και οι σχέσεις τους με τη χριστιανική κοινότητα. Η ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας έχει επίσης προσελκύσει το ερευνητικό ενδιαφέρον. Η σχετική βιβλιογραφία έχει επικεντρωθεί τόσο στην κοινωνική και πνευματική ελίτ, στους λόγιους, όπως ο καρδινάλιος Βησσαρίων, που εγκαταστάθηκαν στη Βενετία κυρίως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, όσο και στους διανοούμενους και καλλιτέχνες όπως ο Θωμάς Φλαγγίνης, ο Μάρκος Μουσούρος, ο Μιχαήλ Δαμασκηνός ή ο Γεώργιος Κλόντζας οι οποίοι είχαν σημαντικό ρόλο στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας. Ακολουθώντας τις ευρύτερες ιστοριογραφικές τάσεις των τελευταίων δεκαετιών η σχετική βιβλιογραφία έχει πλέον αρχίσει να στρέφεται και στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, στους ναυτικούς και τους στρατιώτες, τους εμπόρους, στις τάξεις των επαγγελματιών και τις γυναίκες.

Συγχρόνως, νέες θεματικές έχουν συγκεντρώσει την προσοχή των ιστορικών. Σε συνομιλία με τις ευρύτερες τάσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται σήμερα προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (*popolo*). Το έργο *Το τυρί και τα σκουλήκια: Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα (Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500, 1976)* του γνωστού ιταλού ιστορικού Carlo Ginzburg αποτελεί ένα από τα πρώτα και πιο γνωστά παραδείγματα αυτής της τάσης. Υιοθετώντας τις μεθόδους της μικροϊστορικής ανάλυσης, ο ιστορικός επιχειρεί να αποκωδικοποιήσει τον αγροτικό πολιτισμό της περιοχής του Φρίουλι στη βενετική ενδοχώρα. Το ενδιαφέρον του Ginzburg στρέφεται στο πολιτισμικό σύμπαν του Domenico Scandella, γνωστού ως Μενόκκιο, ενός μυλωνά ο οποίος οδηγήθηκε στην Ιερή Εξέταση και τελικά καταδικάστηκε σε θάνατο ως αιρετικός. Εκθέτοντας στον αναγνώστη μεγάλο μέρος του δικαστικού αρχαιακού υλικού και της μεθοδολογίας του ο συγγραφέας μάς δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τις αποκλίσεις μεταξύ λόγιου και λαϊκού πολιτισμού κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η απολογία του Μενόκκιο παραπέμπει σε ένα στρώμα σκοτεινών αγροτικών δοξασιών που αντανakλούν αντικληρικαλικές τάσεις, χλιαστικές προσδοκίες κοινωνικής

δικαιοσύνης αλλά και πρωτότυπες ερμηνείες για τη δημιουργία του κόσμου που αποκλίνουν από αυτές του επίσημου χριστιανικού δόγματος. Άλλες πρόσφατες μελέτες που έχουν στραφεί στη ζωή, στα βιώματα και στις αντιλήψεις των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων είναι το *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City* (1991) του Robert C. Davis που μελετά τους εργαζόμενους και τον χώρο εργασίας στο περίφημο βενετικό ναυπηγείο (*Arsenale*), το *I Nicolotti: storia di una comunità di pescatori a Venezia nell'età moderna* (1984) του Roberto Zago που καταπιάνεται με την κοινότητα των βενετών ψαράδων, το *Housecraft and Statecraft: Domestic Service in Renaissance Venice, 1400-1600* (1996) του Dennis Romano για την οικιακή εργασία και το *Mad Blood Stirring: Vendetta in Renaissance Italy* (1993) του Edward Muir, στο οποίο η κυρίαρχη εικόνα της Γαληνοτάτης αναθεωρείται για να δώσει τη θέση της σε ένα περιβάλλον εντάσεων μεταξύ ελίτ και πληβείων, όπως εκδηλώθηκαν στο αιματοβαμμένο καρναβάλι του Ούντινε που το 1511 κατέληξε σε λαϊκή εξέγερση.

Η ιστορία των γυναικών και του φύλου επίσης κατέχει κεντρική θέση στην πρόσφατη βενετική ιστοριογραφία. Έχει αναθεωρηθεί το παλαιότερο παράδειγμα στο οποίο οι πατριαρχικές δομές του βενετικού κράτους εμφανίζονταν ως «φυσικές» και «αμετάβλητες» και συνεπώς μη ιστορικά διερευνήσιμες. Στόχος της σύγχρονης ιστοριογραφίας είναι αφενός να «ανακαλυφθεί» και να καταγραφεί η ιστορία των γυναικών τόσο των ανώτερων όσο και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και αφετέρου να ανιχνευτεί υπό το αναλυτικό πρίσμα του φύλου το πλέγμα των εξουσιών μέσα στο οποίο εξυφαίνονταν οι σχέσεις, τα βιώματα και οι ταυτότητες. Στο *Women and Men in Renaissance Venice* (2000), ο Stanley Chojnacki εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις στις οικογένειες των πατρικών και τη διαπλοκή μεταξύ κρατικής ιδεολογίας, συγγένειας και οικογενειακής οργάνωσης. Η Monica Chojnacka στο *Working Women of Early Modern Venice* (2001) καταπιάνεται με την καθημερινή ζωή των πληβείων γυναικών (*popolane*), δείχνοντας ότι σε αντίθεση με τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων διέθεταν πολύ μεγαλύτερα περιθώρια δράσης και λήψης πρωτοβουλιών. Το κομβικό ζήτημα του γυναικείου μοναχισμού και των επιπτώσεων που είχε στη ζωή των γυναικών τόσο η κρατική πολιτική όσο και το πρόγραμμα ηθικής αναμόρφωσης της μετατριδεντινής Εκκλησίας έχουν απασχολήσει τη Mary Laven (*Virgins of Venice: Enclosed Lives and Broken Laws in the Renaissance Convent*, 2003) και τη Jutta Gisela Sperling (*Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, 1999). Μελετώντας δικαστικά αρχεία του βενετικού κράτους η Joanne Ferraro στο *Marriage Wars in Late Renaissance Venice* (2001) προσφέρει μια ενδιαφέρουσα μελέτη της συγκρότησης της θηλυκότητας και του ανδρισμού στην πρώιμη νεότερη Βενετία, εστιάζοντας στις συζυγικές συγκρούσεις ζευγαριών που οδηγήθηκαν στο πατριαρχικό δικαστήριο της Βενετίας για να ζητήσουν άδεια χωρισμού. Συνομιλώντας με τη διεθνή, πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή για τη μαγεία, η Ruth Martin στο *Witchcraft and the Inquisition in Venice, 1550-1650* (1989) έχει εξετάσει το φαινόμενο της μαγείας στη Βενετία μελετώντας τις δίκες της Ιερής Εξέτασης εναντίον των γυναικών που κατηγορήθηκαν για μαγεία.

Η ιδιαίτερη άνθηση που έχει γνωρίσει τις τελευταίες δεκαετίες η ιστορία της σεξουαλικότητας αντανακλάται επίσης στην ιστοριογραφία της Βενετίας. Στο *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice* (1985) ο Guido Ruggiero διερευνά την αποκλίνουσα σεξουαλική συμπεριφορά κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα. Στο *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice* (2010), η Laura McGough προβληματίζει την ασθένεια της σύφιλης, εξετάζοντας τα σεξουαλικά δίκτυα και την αστική σεξουαλική κουλτούρα και επιχειρώντας να ανιχνεύσει την αυξανόμενη ανησυχία των αρχών απέναντι στη γυναικεία αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Η θρησκευτική απόκλιση αποτελεί μια ακόμη θεματική που έχει έρθει στο προσκήνιο της ιστορικής έρευνας πρόσφατα. Το δικαστήριο στο οποίο την αρμοδιότητα βρισκόταν η δίωξη της αίρεσης στη Βενετία, όπως και σε άλλα καθολικά κράτη, ήταν η Ιερή Εξέταση η οποία, αν και είχε ως κέντρο τη Ρώμη, διέθετε παραρτήματα στα περισσότερα ιταλικά κράτη. Μολονότι οι βενετικές αρχές δεν βρίσκονταν πάντα σε αρμονικές σχέσεις με τη Ρώμη, κοινός στόχος τόσο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας όσο και του βενετικού κράτους υπήρξε η καταπολέμηση της αίρεσης, κυρίως από τον 16ο αιώνα, όταν η εδραίωση της Μεταρρύθμισης σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης υπονόμεισε το κύρος του καθολικισμού. Στο *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City* (1993), ο John Martin εξετάζει τον ισχυρό αντίκτυπο των ιδεών της Μεταρρύθμισης στη βενετική κοινωνία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Ο Brian Pullan στο έργο *The Jews of Europe and*

the Inquisition of Venice, 1550-1670 (1983) καταπιάνεται με τις δίκες εναντίον περιπτώσεων κρυπτοεβραϊσμού. Εξετάζοντας τις δίκες της Ιερής Εξέτασης εναντίον γυναικών που κατηγορήθηκαν για ψευτοαγιότητα, η Anne Jacobson Schutte στο *Aspiring Saints: Pretense of Holiness, Inquisition and Gender in the Republic of Venice* (2001) υπογραμμίζει τη ρευστότητα των ορίων μεταξύ λόγιας και λαϊκής θρησκευτικότητας και μελετά τη στάση της επίσημης Εκκλησίας απέναντι στη γυναικεία θρησκευτικότητα. Τέλος, ο Paul Grendler στο έργο *The Roman Inquisition and the Venetian Press* (1977) διερευνά την εκκλησιαστική λογοκρισία όπως κυρίως εκφράστηκε μέσα από τους κατάλογους των απαγορευμένων βιβλίων (*Index Librorum Prohibitorum*) και τις στρατηγικές που υιοθέτησε το βενετικό κράτος, άλλοτε σε συνεργασία και άλλοτε σε διάσταση με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, απέναντι σε βιβλία που κρίθηκαν αιρετικά, βλάσφημα ή ανήθικα.

Τις τελευταίες δεκαετίες γίνεται για πρώτη φορά αντικείμενο μελέτης ο ίδιος ο βενετικός μύθος και οι όροι της συγκρότησής του. Επανεξετάζονται από αυτή την οπτική η βενετική τέχνη, αρχιτεκτονική και λογοτεχνία, η πολιτική θεωρία και οι δημόσιες τελετές, ώστε να διερευνηθούν οι τρόποι μέσω των οποίων παράγονταν, νομιμοποιούνταν και ενδυναμώνονταν οι κοινωνικές και οικονομικές δομές και ιεραρχίες, σφυρηλατώντας τον μύθο μιας εξιδανικευμένης πολιτείας. Πρωτοποριακό υπήρξε το έργο *Civic Ritual in Renaissance Venice* (1981) του Edward Muir. Αντλώντας από το ερμηνευτικό οπλοστάσιο της πολιτισμικής ανθρωπολογίας, ο συγγραφέας επιχειρεί να ανιχνεύσει το συλλογικό φαντασιακό που στήριξε τον βενετικό μύθο. Υποστηρίζει ότι η «τελετουργοποίηση» της βενετικής κοινωνίας και πολιτικής συνέβαλε καθοριστικά όχι μόνο στη δημιουργία του βενετικού μύθου αλλά και στην ικανοποίηση επιδιώξεων εκ μέρους των αρχών όπως ήταν η σταθερότητα και η ευταξία στη μητρόπολη και την αυτοκρατορία. Στο πεδίο της ιστορίας της τέχνης, ο David Rosand έχει δείξει στο *Myths of Venice: The Figuration of a State* (2001) ότι γνωστοί καλλιτέχνες που έδρασαν στη Βενετία, όπως οι Giovanni και Gentile Bellini, ο Vittore Carpaccio, ο Τισιανός, ο Jacopo Sansovino, ο Tintoretto και ο Paolo Veronese «οπτικοποίησαν» στα έργα τους τον βενετικό μύθο συμβάλλοντας στη συγκρότηση ενός οπτικού φαντασιακού των βενετικών πολιτικών ιδεωδών.

Τέλος, τα τελευταία χρόνια έχει υπάρξει ενδιαφέρον για την περιβαλλοντική ιστορία της Βενετίας. Όπως είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, η βενετική ιστορία και μυθολογία από την αρχή συνδέθηκαν στενά με το ιδιαίτερο υδάτινο περιβάλλον στο οποίο κτίστηκε η πόλη. Στην παλαιότερη ιστοριογραφία συχνά γίνονταν σύντομες αναφορές στην επίδραση του περιβάλλοντος στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης. Το περιβάλλον έχει έρθει στο επίκεντρο κάποιων νεότερων ερευνών όπως αυτές των Elisabeth Crouzet-Pavan και Karl Appuhn. Σε αυτές τις μελέτες τονίζεται η διαρκής μεταβλητότητα του φυσικού τοπίου σε συνάρτηση με τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου και υπογραμμίζεται η διαπλοκή περιβάλλοντος και ανθρώπινης δράσης στη διαμόρφωση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών. Συγχρόνως, έχει μελετηθεί η βενετική πολιτική και νομοθεσία σχετικά με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων στη Βενετία και την ενδοχώρα, οι ιδιωτικές και κρατικές παρεμβάσεις στο φυσικό τοπίο, κυρίως όσον αφορά τον έλεγχο του νερού και της ξυλείας, καθώς επίσης και η σταδιακή ανάπτυξη ενός σύνθετου γραφειοκρατικού μηχανισμού για την περιβαλλοντική μέριμνα. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των λόγων και αναπαραστάσεων σχετικά με το φυσικό περιβάλλον και η αλληλοτροφοδότησή τους με τις κοινωνικές σχέσεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Appuhn, Karl (2009). *A Forest on the Sea: Environmental Expertise in Renaissance Venice*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Bellavitis, Giorgio, & Romanelli, Giandomenico (1985). *Venezia*. Roma: Laterza.
- Benzoni, Gino (1976-86). La Storiografia. In Girolamo Arnaldi - Manlio Pastore Stocchi (eds.), *Storia della cultura veneta*, v. 6. Vicenza: Neri Pozza, 597-623.
- Berengo, Marino (1956). *La società veneta alla fine del Settecento*. Firenze: Sansoni.
- Bouwsma, William (1968). *Venice and the Defense of Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*. Berkeley: University of California Press.
- Bowd, Stephen (2010). *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge, Mass. - London: Harvard University Press.
- Chambers, David, & Pullan, Brian (eds.) (2001). *Venice: A Documentary History, 1450-1630*. Toronto: University of Toronto Press.
- Chojnacka, Monica (2001). *Working Women of Early Modern Venice*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Chojnacki, Stanley (2000). *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Cochrane, Eric, & Kirshner, Julius (1975). Deconstructing Lane's Venice. *The Journal of Modern History*, 47(2), 321-334.
- Cozzi, Gaetano (1958). *Il doge Niccolò Contarini: ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento*. Venezia: Istituto per la collaborazione culturale.
- Cozzi, Gaetano (1997). *Ambiente veneziano, ambiente veneto: saggi su politica, società, cultura nella Repubblica di Venezia in età moderna*. Venezia: Fondazione Giorgio Cini.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth (2002). *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth (2000). Toward an Ecological Understanding of the Myth of Venice. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 39-64.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth (1992). *Sopra le acque salse: espaces, pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Age*. Roma: Ecole française de Rome.
- Daru, Pierre Antoine Noël (1819). *Histoire de la République de Venise*, 7 v., Paris.
- Davis, Robert (1991). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Del Vento, Christian, & Tabet, Xavier (2006). *Mythe de Venise au XIXème siècle: Débats historiographiques et représentation littéraire*. Caen: Presses Universitaires de Caen.
- Dudan, Bruno (1938). *Il dominio veneziano di Levante*. Bologna: N. Zanichelli.
- Dursteler, Eric (2013). A Brief Survey of Histories of Venice. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 1-24.
- Fasoli, Gina (1958). Nascita di un mito. In *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe*, v. 1, Firenze: Sansoni, 445-79.
- Ferraro, Joanne (1993). *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650: The Foundation of Power in the Venetian State*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ferraro, Joanne (2001). *Marriage Wars in Late Renaissance Venice*. Oxford: Oxford University Press.
- Gleason, Elisabeth (1993). *Gasparo Contarini: Venice, Rome, and Reform*. Berkeley - Oxford: University of California Press.
- Grendler, Paul (1977). *The Roman Inquisition and the Venetian Press*. Princeton: Princeton University Press.
- Grubb, James (1988). *Firstborn of Venice: Vicenza in the Early Renaissance State*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Grubb, James (1986). When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography. *The Journal of Modern History*, 58 (1), 43-94.
- Karapidakis, Nicolas (2001). Narrazione e concetti della storiografia greca sul periodo del dominio veneziano. In Chryssa Maltezou (ed.), *Italia e Grecia: temi di storiografia a confronto*. Venezia: Istituto Ellenico.
- Knapton, Michael (2013). The Terraferma State. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Leiden - Boston: Brill, 85-124.
- Laven, Mary (2003). *Virgins of Venice: Enclosed Lives and Broken Laws in the Renaissance Convent*. London: Penguin.
- Law, John (2000). *Venice and the Veneto in the Early Renaissance*. Aldershot: Ashgate.
- Lord Byron (1821). *Marino Faliero Doge of Venice*. London: John Murray.
- Martin, John, & Romano, Dennis (2000). Reconsidering Venice. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 1-35.
- Martin, John (1993). *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*. Berkeley: University of California Press.
- Martin, Ruth (1989). *Witchcraft and the Inquisition in Venice, 1550-1650*. Oxford: Basil Blackwell.
- McGough, Laura (2010). *Gender, Sexuality, and Syphilis in Early Modern Venice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Muir, Edward (1981). *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton: Princeton University Press.
- Muir, Edward (1993). *Mad Blood Stirring: Vendetta in Renaissance Italy*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Povolo, Claudio (2000). The Creation of Venetian Historiography. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 491-519.
- Pullan, Brian (1971). *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Pullan, Brian (1983). *Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ranke, Leopold von (1831). *Über die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618*, 3 v., Berlin: Duncker und Humblot.
- Rapp, Richard (1976). *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Romanin, Samuele (1861). *Storia documentata di Venezia*. Venezia: Pietro Naratovich.
- Romano, Dennis (1996). *Housecraft and Statecraft: Domestic Service in Renaissance Venice, 1400-1600*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Rosand, David (2001). *Myths of Venice: The Figuration of a State*. Chapel Hill - London: University of North Carolina Press.
- Rubinstein, Nicolai (1973). Italian Reactions to Terraferma Expansion in the Fifteenth Century. In John Hale (ed.), *Renaissance Venice*. London: Faber, 197-217.
- Ruggiero, Guido (1985). *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*. Oxford: Oxford University Press.
- Ruskin, John (1851). *The Stones of Venice*. London: Blackfriars Publishing Group.
- Schutte, Anne Jacobson (2001). *Aspiring Saints: Pretense of Holiness, Inquisition and Gender in the Republic of Venice*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Soranzo, Giovanni (1927). I fattori morali della grandezza e decadenza della Repubblica Veneta. *Archivio Veneto*, 1, 266-93.

- Sperling, Jutta Gisela (1999). *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Tiepolo, Domenico (1828). *Discorsi sulla storia veneta cioè rettificazioni di alcuni equivoci riscontrati nella storia di Venezia del signore Daru*. Udine: Fratelli Mattiuzzi.
- Ventura, Angelo (1964). *Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500*. Bari: Laterza.
- Zago, Roberto (1984). *I Nicolotti: storia di una comunità di pescatori a Venezia nell'età moderna*. Abano Terme: Francisci.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2001). *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου: Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2001). Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα (Παρατηρήσεις για την προβληματική της εξέγερσης). *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. 2, Αθήνα: Κέντρο Μελετών Ιονίου - Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, 225-241.
- Braudel, Fernand (1993-1998). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β της Ισπανίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, 3 τ., Αθήνα: ΜΙΕΤ (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris: Librairie Armand Colin, 1949).
- Γάσπαρης, Χαράλαμπος (1997). *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Ginzburg, Carlo (1994). *Το τυρί και τα σκουλήκια: Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*, Torino: Einaudi, 1976).
- Καραπιδάκης, Νίκος (1985). Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 17' αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 2(3), 95-124.
- Καραπιδάκης, Νίκος (1993). Από την ιστορία των πόλεων: η διαμόρφωση της ομάδας των κερκυραίων πολιτών. ΙΕ' - ΙΣΤ' αιώνες. *Εώα και Εσπερία*, 1, 133-143.
- Καραπιδάκης, Νίκος (1998). Σχέσεις διοικούντα και διοικούμενου στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Στο Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.* - *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996*. Κέρκυρα: Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα», 179-190.
- Κωνσταντινίδου, Κατερίνα (2007). *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*. Βενετία: Εκδόσεις Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας.
- Κωνσταντινίδου, Κατερίνα (2012). *Για τους στρατιώτες, τους φτωχούς και τα αθώα βρέφη: νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αι.)*. Αθήνα: Ευρασία.
- Λαμπρινός, Κώστας (1996). Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας. *Θησαυρίσματα*, 26, 206-224.
- Λαμπρινός, Κώστας (1998). Λειτουργίες της loggia στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Στο Ν. Παναγιωτάκης - Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*. Βενετία: Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 227-243.
- Lane, Frederic (2007). *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Venice, a Maritime Republic*, Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 1973).
- Μαλτζέζου, Χρύσα (επιμ.) (1993). *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού*. Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού.
- Μαλτζέζου, Χρύσα (επιμ.) (1994). *Δημοσία Ιλαρία*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Μπίρταχας, Στάθης (2011). *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό κράτος της θάλασσας: Το παράδειγμα*

της Κύπρου. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Παγκράτης, Γεράσιμος (2013). *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «κράτος της θάλασσας»: οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*. Αθήνα: Πεδίο.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (1996). *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2004). *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): Μια συνθετική προσέγγιση*. Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2004). Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο: Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), Πρακτικά του Δ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002, τ. 2. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 553-72.

Valensi, Lucette (2000). *Βενετία και υψηλή πόλη: Η γένεση του δεσπότη*, μτφρ. Ανθή Καρρά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Venise et la Sublime Porte: La naissance du despote*, Paris: Hachette, 1987).

Κεφάλαιο 2

Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: η συγκρότηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας

Γιώργος Πλακωτός

2.1 Οι απαρχές και ο διευρυνόμενος ρόλος στη Μεσόγειο

Αν επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε τις απαρχές της Βενετίας ως πολιτικής οντότητας και κοινότητας, θα πρέπει να ανατρέξουμε στα ταραγμένα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας και του πρώιμου Μεσαίωνα, στο πολιτικό τοπίο που διαμορφώνεται με την καταρρέουσα από τις βαρβαρικές επιδρομές ρωμαϊκή αρχή, τους νέους πόλους εξουσίας στα γερμανικά βασίλεια και την ισχύ της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η ζωή των Βενετών πριν από τον 9ο αιώνα παραμένει εν πολλοίς άγνωστη. Έως τότε η Βενετία ήταν μια μικρή ασήμαντη κοινότητα που βάσιζε την επιβίωσή της στην αλιεία στη λιμνοθάλασσα και το εμπόριο ψαριών με τις γειτονικές περιοχές της ιταλικής ενδοχώρας μέσω των πλωτών ποταμών. Η αρχαιολογική έρευνα δείχνει την ισχυρή παρουσία και εγκατάσταση βαρκάρηδων, κυνηγών και αλιέων στη βενετική λιμνοθάλασσα κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Η ανθρώπινη παρουσία πληθαίνει με τις λεγόμενες «βαρβαρικές» επιδρομές στα βορειοϊταλικά εδάφη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον 5ο αιώνα. Η τρέχουσα ιστορική έρευνα συγκλίνει στην άποψη ότι οι πρώτες σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών στα νησιά της λιμνοθάλασσας έλαβαν χώρα τον 6ο και τον 7ο αιώνα ως αποτέλεσμα των επιδρομών των Λομβαρδών ή Λογγοβάρδων. Η παρουσία των Λομβαρδών στη βόρεια Ιταλία, με την ίδρυση του βασιλείου τους το οποίο διατηρήθηκε μέχρι την κατάκτησή του από τον Καρλομάγνο το 774, έστρεψε πληθυσμούς από τα βόρεια παράλια της Αδριατικής, από την πόλη Γκράντο μέχρι την Κιότζα, να αναζητήσουν καταφύγιο και εγκατάσταση στα νησιά της λιμνοθάλασσας. Οι εγκαταστάσεις αυτών των προσφυγικών πληθυσμών που έμελλε να γίνουν μόνιμες προσέφεραν προστασία από την ταραγμένη ζωή της ενδοχώρας, αλλά ήταν εκτεθειμένες στις αντίξοες συνθήκες της λιμνοθάλασσας. Από εκείνα τα πρώιμα χρόνια και για τους επόμενους αιώνες η ζωή της Βενετίας θα παραμείνει συνυφασμένη με το φυσικό περιβάλλον της λιμνοθάλασσας.

Η Βενετία συγκροτήθηκε σε πολιτική κοινότητα στο σημείο όπου διασταυρώνονταν η παλαιά ρωμαϊκή εξουσία με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη και το νέο αυτοκρατορικό ιδεώδες στη Δύση με το βασίλειο των Φράγκων και τον Καρλομάγνο. Η Βενετία βρισκόταν υπό τη διοικητική δικαιοδοσία της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και πιο συγκεκριμένα υπαγόταν στον Έξαρχο της Ραβέννα, τον αξιωματούχο της Κωνσταντινούπολης που επέβλεπε τα ιταλικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, με αφετηρία το χρονικό του Giovanni Diacono *La cronaca veneziana* στη βενετική «μυθολογία» οι δεσμοί με την Κωνσταντινούπολη αποκρύπτονται και τονίζεται η ανεξαρτησία των εγκαταστάσεων στη λιμνοθάλασσα. Η θεσμοθέτηση του αξιώματος του βενετού ηγεμόνα τον 7ο αιώνα που έφερε τον τίτλο του δούκα (*dux* στα λατινικά) ή δόγη (*doge* στη βενετική διάλεκτο) δεν σηματοδότησε μεγαλύτερη αυτονομία για τη Βενετία μέχρι τουλάχιστον τον 9ο

αιώνα. Η πολιτική αυτοτέλεια της Βενετίας ενισχύθηκε από τον 751 όταν, με την άλωση της Ραβέννα από τους Λομβαρδούς, η εξουσία του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης στα ιταλικά εδάφη άρχισε να φθίνει.

Την ίδια περίπου εποχή, οι Βενετοί οριοθέτησαν τη θέση τους απέναντι στον άλλο πόλο εξουσίας, τους Φράγκους, και στις αυτοκρατορικές αξιώσεις τους. Με την αυτοκρατορική στέψη του το 800 ο Καρλομάγνος, κυρίαρχος πλέον του βορειοϊταλικού χώρου, επιχείρησε να κατακτήσει τις βενετικές εγκαταστάσεις στη λιμνοθάλασσα, που ήταν πολιτικά υποτελείς στην ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το 810 ο γιος του Καρλομάγνου Πεπίνος, ανακηρυγμένος βασιλιάς της Ιταλίας, επιχείρησε να καταλάβει τις βενετικές θέσεις με μια πολεμική επιχείρηση που διήρκεσε περισσότερους από έξι μήνες. Το άγνωστο για τους Φράγκους περιβάλλον της λιμνοθάλασσας και η εμπειρία των Βενετών σε αυτό καθόρισαν την έκβαση του πολέμου με τη συντριπτική ήττα του φραγκικού στόλου. Οι Φράγκοι αποχώρησαν δεχόμενοι την καταβολή ετήσιου φόρου. Μια σειρά συνθήκες στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα έφεραν την αναγνώριση μεγαλύτερης αυτονομίας για τη Βενετία τόσο από τη μεριά της Κωνσταντινούπολης όσο και από τη μεριά των Φράγκων. Η Βενετία συγκροτούνταν και αναδύοταν σε πολιτική οντότητα παράλληλα με τις βασιλικού και αυτοκρατορικού τύπου δομές που κυριαρχούσαν στον ευρωπαϊκό και μεσογειακό κόσμο του πρώιμου Μεσαίωνα.⁵

Η σχέση της Βενετίας με την επικυρίαρχή της ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξε πολυκύμαντη, διακρινόμενη από αμοιβαιότητα και σύμπτωση συμφερόντων, εντάσεις και επιθετικότητα. Η σχέση τους υπήρξε κομβική για τις αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες που καθόρισαν την πορεία της μεσαιωνικής Βενετίας: οικονομική εδραίωση στο διεθνές περιβάλλον, πολιτική/κρατική συγκρότηση και υπερπόντια επέκταση στον μεσογειακό χώρο. Πριν από τον 11ο αιώνα οι Βενετοί δεν είχαν αρχίσει να διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη μεταφορά προϊόντων, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου μεταξύ Δύσης και Ανατολής διεξαγόταν ουσιαστικά από τους κατοίκους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η οικονομική δραστηριότητα των Βενετών περιοριζόταν στον χώρο της λιμνοθάλασσας και στη μεταφορά εμπορευμάτων που προέρχονταν από την Ανατολή ή αυτών που παρήγαν οι ίδιοι στη λιμνοθάλασσα προς τη βόρεια Ιταλία, αναπλέοντας στα ποτάμια της. Κατά τον 9ο αιώνα, το αλάτι, τα ψάρια και οι σκλάβοι ήταν οι στυλοβάτες του βενετικού εμπορίου.

Από τον 9ο αιώνα η δραστηριότητα των Βενετών επεκτάθηκε πέραν της λιμνοθάλασσας και των ποταμών της βόρειας Ιταλίας προς την Αδριατική και τη Μεσόγειο. Η Βενετία εξακολουθούσε να αποτελεί μέρος του βυζαντινού οικονομικού και εμπορικού συστήματος. Συχνά λειτούργησε προς υπεράσπιση των βυζαντινών συμφερόντων, πολιτικών και εμπορικών. Τον 10ο αιώνα ο βενετικός στόλος προασπίστηκε τις βυζαντινές περιοχές στη νότια Ιταλία που δέχονταν επιθέσεις από τους Σαρακηνούς, και για τις υπηρεσίες τους οι Βενετοί ανταμείφθηκαν με το πρώτο τους Χρυσόβουλο το 992, με το οποίο η Κωνσταντινούπολη τους αναγνώριζε προνομιακή θέση στο εμπόριο της Αυτοκρατορίας με τον ιταλικό χώρο προσφέροντάς τους ευνοϊκότερα τελωνειακά τέλη σε σχέση με όσα κατέβαλλαν έμποροι από άλλες περιοχές του ιταλικού χώρου. Στις αρχές του 11ου αιώνα η Βενετία κατάφερε να προβληθεί ως ρυθμιστικός παράγοντας στην Αδριατική θάλασσα, ειδικά αφότου το έτος 1000 ο βενετικός στόλος υπό την ηγεσία του δόγη Pietro Β΄ Orseolo κατατρόπωσε τους πειρατές που, με ορμητήριο τον ποταμό Νερέτβα στις δαλματικές ακτές, απειλούσαν το βενετικό εμπόριο. Ο έλεγχος της Αδριατικής παρέμεινε βασική επιδίωξη των Βενετών κατά τους επόμενους αιώνες, οπότε διεξήγαγαν πλήθος πολέμων για τη διατήρηση ή ανάκτησή του.

Αυτή η σχέση προάσπισης των βυζαντινών συμφερόντων και επακόλουθης απονομής εμπορικών προνομίων συνεχίστηκε και τον 11ο αιώνα, όταν οι Νορμανδοί, αφού εκδίωξαν τους Βυζαντινούς από τη νότια Ιταλία και τη Σικελία με την κατάκτηση του Μπάρι το 1071, επιτέθηκαν και πολιορκήσαν τη στρατηγικής σημασίας βυζαντινή πόλη του Δυρραχίου στις ακτές της Αδριατικής. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός απευθύνθηκε για βοήθεια στους Βενετούς, οι οποίοι, υπό την ηγεσία του δόγη Domenico Selvo και με τη χρήση πρωτόγνωρων πολεμικών τεχνικών, ναυμάχησαν εναντίον των Νορμανδών. Για τις υπηρεσίες τους έλαβαν το 1082 ένα ακόμη

5 Η πολιτική εξέλιξη της Βενετίας σε σχέση με άλλες πολιτικές οντότητες του ευρωπαϊκού και μεσογειακού χώρου από τις απαρχές μέχρι την κατάλυσή της αποτυπώνεται στους χάρτες που βρίσκονται στον εξής σύνδεσμο: http://www.euratlas.net/history/europe/900/entity_2490.html

Χρυσόβουλο, το οποίο διεύρυνε τα εμπορικά προνόμιά τους εξαιρώντας τους από τέλη και φόρους στα εδάφη της αυτοκρατορίας, ενώ απέκτησαν το δικαίωμα να διατηρούν εμπορικές εγκαταστάσεις στην Κωνσταντινούπολη. Οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορεύονται ελεύθερα σε στρατηγικά λιμάνια στην Αδριατική και τη Μεσόγειο αποκτώντας προβάδισμα έναντι ανταγωνιστών εμπόρων από την Προβηγκία, τη Γένοβα, την Πίζα και την Αμάλφη. Στα τέλη του 11ου αιώνα η σχέση ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και Βενετίας δεν ήταν πλέον αυτή του επικυρίαρχου και υποτελούς, αλλά έβαινε περισσότερο προς σχέση σύμμαχων δυνάμεων.

Στα χρόνια του πρώιμου Μεσαίωνα οι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στη λιμνοθάλασσα απέκτησαν πολιτική και διοικητική συγκρότηση. Όπως είδαμε, τον 7ο αιώνα θεσμοθετήθηκε το αξίωμα του δόγη, ο οποίος αποτελούσε ένα είδος στρατιωτικού αξιωματούχου της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Βενετία. Άλλωστε, τα στρατιωτικά καθήκοντα των πρώτων δόγηδων πιστοποιούνται στις επιχειρήσεις του βενετικού στόλου εναντίον των πειρατών της Δαλματίας και των Νορμανδών τον 11ο αιώνα, που έλαβαν χώρα υπό την καθοδήγηση των Pietro Β΄ Orseolo και Domenico Selvo αντίστοιχα. Μέχρι τον 11ο αιώνα η εκλογή στο αξίωμα του δόγη είχε προσλάβει εν μέρει κληρονομικό χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι το αξίωμα μονοπωλήθηκε από τρεις ισχυρές οικογένειες: τους Partecipazio, τους Candiano οι οποίοι κυριάρχησαν με τέσσερις δόγηδες τον 10ο αιώνα και τους Orseolo με τρεις τον 10ο και τον 11ο αιώνα. Η ηγεμόνευση του αξιώματος προκάλεσε δυσαρέσκεια που εκφράστηκε με ταραχές και βία. Στα τέλη του 10ου αιώνα το οργισμένο πλήθος επιτέθηκε στον δόγη Pietro Δ΄ Candiano και διαμέλισε τον ίδιο και τον ανήλικο γιο του, ενώ τον 11ο αιώνα ο Otto Orseolo εξορίστηκε όταν επιχειρήσει να διορίσει συγγενείς του σε σημαντικά αξιώματα. Μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα οι εξουσία του δόγη είχε περιοριστεί με τη δημιουργία συμβουλευτικών σωμάτων και αξιωμάτων που συνέδραμαν το έργο του. Το αξίωμα του δόγη είχε αρχίσει να μετασχηματίζεται από ηγεμονικό σε συμβολικό, έκφραση του βενετικού κράτους και της εξουσίας του.

Οι συγκρούσεις γύρω από το αξίωμα και την εξουσία του δόγη αποκαλύπτουν διαδικασίες ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής και κοινωνικής ελίτ της Βενετίας γύρω από ισχυρές οικογένειες-φατρίες και τη διαπάλη τους. Αυτή η πρώιμη συγκρότηση της βενετικής ελίτ αποτυπώνεται στην τοπογραφία και την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης στο εσωτερικό της λιμνοθάλασσας έως τον 11ο αιώνα. Ο αστικός ιστός της πόλης διαμορφώθηκε χάρη σε συστηματικά εγχειρίσματα έργα σε υπάρχουσες νησίδες στεριάς που σταθεροποιούνταν και επεκτείνονταν ή σε νησίδες που κατασκευάζονταν εκ νέου. Σε αυτή την τοπογραφική διαμόρφωση κάθε νησί αντιστοιχούσε σε μια ενορία. Τον 10ο αιώνα υπήρχαν 17 ενορίες, ενώ ως τα τέλη του 11ου αιώνα είχαν δημιουργηθεί περίπου 70 ενορίες-νησιά. Στις ενορίες κυριαρχούσαν εξέχουσες οικογένειες-φατρίες, όπως οι Patrecipazi στο Ριάλτο ή οι Orsio και οι Gradenigo στο San Giovanni Elemosinario. Ουσιαστικά, τα νησιά-ενορίες αποτελούσαν οικογενειακές ιδιοκτησίες, στον πυρήνα των οποίων κατοικούσαν μέλη της οικογένειας και συχνά, κοντά σε αυτά, οι ακόλουθοι και το προσωπικό τους.

Από τα τέλη του 11ου αιώνα η Βενετία ενεπλάκη στα σταυροφορικά κινήματα που οργάνωσε η Καθολική Εκκλησία με τη συμμετοχή φεουδαρχικών ηγεμόνων. Αρχικά, οι Βενετοί είδαν με καχυποψία το κάλεσμα για σταυροφορία που απηύθυνε ο πάπας Ουρβανός Β΄ το 1095, καθώς οι πολεμικές αναμετρήσεις καθιστούσαν το εμπόριο ριψοκίνδυνη δραστηριότητα και υπονόμευαν τις σχέσεις που καλλιεργούσαν οι Βενετοί με μουσουλμάνους ηγεμόνες στις ακτές της Μεσογείου. Ωστόσο, ο εντεινόμενος ανταγωνισμός στον μεσογειακό χώρο με εμπορικές δυνάμεις όπως η Πίζα και η Γένοβα και η ανάγκη να προστατευτούν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τα προνόμια που απολάμβαναν σε αυτήν οι Βενετοί έκαμψαν τις επιφυλάξεις τους. Στα πρώτα στάδια της Σταυροφορίας οι Βενετοί δεν έδειξαν ενδιαφέρον να εμπλακούν σε συγκρούσεις με μουσουλμανικές δυνάμεις, αλλά περιορίζονταν στην προστασία του Βυζαντίου και κυρίως στην αποτροπή των ανταγωνιστών τους από την απόκτηση εμπορικών πλεονεκτημάτων. Ωστόσο, σταδιακά η δράση τους άλλαξε. Στην πρώτη δεκαετία του 12ου αιώνα οι Βενετοί είχαν συμβάλει στην κατάκτηση της Σιδώνας από τους Σταυροφόρους και, σε ανταμοιβή, ο σταυροφόρος βασιλιάς της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνος τούς παραχώρησε εμπορικά προνόμια στο νεοσύστατο σταυροφορικό Βασίλειο της Ιερουσαλήμ. Κατά την Α΄ Σταυροφορία η Βενετία κατέστη σημείο αναχώρησης για τους προσκυνητές και τους πολεμιστές προς τους Αγίους Τόπους. Η συμμετοχή στη Σταυροφορία απέφερε στους Βενετούς ισχυρές εμπορικές βάσεις στην Ανατολή (στη Γιάφα, τη Χάιφα, την Τύρο και αλλού) και σημαντικά κέρδη είτε από εμπορικές

ανταλλαγές είτε από ληστρικές επιδρομές στις ισλαμικές επικράτειες της ανατολικής Μεσογείου. Κυρίως, όμως, εγκαινίασε τη σημαίνουσα θέση της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο και την αλλαγή στις σχέσεις με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Χάρη στην ισχύ που απέκτησαν σε εδάφη της ανατολικής Μεσογείου, οι Βενετοί υπονόμειναν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η στροφή αυτή της βενετικής πολιτικής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απροθυμία των Βυζαντινών να διατηρήσουν την προνομιακή εμπορική μεταχείριση προς τους Βενετούς, την οποία είχε εγκαινιάσει ο Αλέξιος Α΄. Συνάμα οι Βυζαντινοί κατηγορούσαν τους Βενετούς για ληστρικές πρακτικές εναντίον τους. Άλλωστε, το όριο μεταξύ πολεμικών επιχειρήσεων και λεηλασίας ήταν ρευστό.

Οι Βενετοί, όπως στο παρελθόν, ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν όσους απειλούσαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, για να διατηρηθεί η ακεραιότητά της εφόσον λάμβαναν εμπορικά προνόμια. Ταυτόχρονα όμως ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν τους ίδιους τους Βυζαντινούς είτε για λάφυρα είτε για να τους αναγκάσουν να ανανεώσουν τα προνόμια της Βενετίας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η ανάκληση των βενετικών προνομίων από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό το 1124 και η εύνοια προς την Πίζα. Σε απάντηση, οι Βενετοί κατέλαβαν βυζαντινά εδάφη και ανάγκασαν τους Βυζαντινούς να ανανεώσουν το Χρυσόβουλο. Το 1171 η ένταση κορυφώθηκε όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός διέταξε τη σύλληψη των Βενετών που βρίσκονταν στα εδάφη του Βυζαντίου, κατέσχεσε την περιουσία τους και κράτησε χιλιάδες Βενετούς ομήρους στην Κωνσταντινούπολη. Η αντίδραση των Βενετών υπό τον δόγη Vitale B' Michiel υπήρξε αποτυχημένη. Ο βενετικός στόλος επέστρεψε στην πόλη και ο δόγης, αντιμέτωπος με την οργή οικογενειών που τα μέλη τους βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, δολοφονήθηκε κοντά στο Παλάτι των Δόγηδων. Παρόμοια, το 1182 στην Κωνσταντινούπολη ξέσπασαν αντικαθολικές ταραχές που οδήγησαν στη φυλάκιση και στον θάνατο Βενετών οι οποίοι διέμεναν στην πόλη. Η εχθρότητα μεταξύ Βενετίας και Βυζαντίου στα τέλη του 12ου αιώνα είχε δημιουργήσει το υπόβαθρο για τη δραματική εξέλιξη της Δ' Σταυροφορίας.

2.2 Η Δ' Σταυροφορία και η δημιουργία του βενετικού Κράτους της Θάλασσας (*Stato da Mar*)

Στα τέλη του 12ου αιώνα η Βενετία αποτελούσε μια υπολογίσιμη δύναμη στον ευρωπαϊκό και μεσογειακό χώρο, πρωτίστως χάρη στην εμπορική της δραστηριότητα και τη ναυτική της ισχύ. Είχε εδραιώσει δεσπόζουσα θέση στην Αδριατική, παρότι συνέχιζε να διεξάγει πολεμικές επιχειρήσεις προκειμένου να καθυποτάξει περιοχές όπως η Ζάρα, που παρέμενε έξω από τη βενετική σφαίρα, ενώ αντιμετώπιζε πειρατικές επιδρομές που απειλούσαν το εμπόριο. Οι σχέσεις με την ανταγωνίστρια Πίζα παρέμεναν τεταμένες παρότι η Βενετία συνήθως κατόρθωνε να κάμψει τις απόπειρες της Πίζας να παρέμβει στον χώρο της Αδριατικής. Η κύρια διαμάχη με την Πίζα αφορούσε στη σχέση με το Βυζάντιο. Η Πίζα επιδίωκε να αντικαταστήσει τους Βενετούς ως προστάτιδα του Βυζαντίου, ωστόσο, παρά την ένταση και καχυποψία που επισκίαζαν τη σχέση με τους Βυζαντινούς, οι Βενετοί υπό την ηγεσία του δόγη Enrico Dandolo διατηρούσαν τον συμμαχικό ρόλο τους και τα οικονομικά προνόμια που επικυρώθηκαν με συμφωνίες το 1187 και 1198. Επίσης, στο ασταθές πολιτικό περιβάλλον της ιταλικής χερσονήσου η Βενετία κατόρθωνε να επιβάλλει τους όρους της και να εξασφαλίζει επωφελείς συμφωνίες με τους γείτονές της.

Σημείο σταθμό για τη Βενετία, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου αποτέλεσε η Δ' Σταυροφορία η οποία ανέτρεψε τους μέχρι τότε συσχετισμούς δυνάμεων. Όταν ολοκληρώθηκε η Σταυροφορία, η Βενετία είχε μετασηματιστεί από μια εμπορική δύναμη σε θαλάσσια αυτοκρατορία. Το κάλεσμα για τη Σταυροφορία απηύθυνε ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ το 1198, αφού το σταυροφορικό Βασίλειο της Ιερουσαλήμ είχε κυριευτεί από τον Σαλαντίν μετά τη μάχη του Χαττίν το 1187. Από την αρχή και ενόσω η Σταυροφορία βρισκόταν στη φάση του σχεδιασμού, η συμμετοχή της Βενετίας κρίθηκε ιδιαίτερης σημασίας ειδικά από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄. Το κύριο βάρος της Σταυροφορίας ανέλαβαν γάλλοι ευγενείς από την Καμπανία και τη Φλάνδρα, όπως ο κόμης Thibaut, ο κόμης Λουδοβίκος του Blois, ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος και ο κόμης

Βαλδουίνος. Ενώ στην Α΄ Σταυροφορία είχε προτιμηθεί ο χερσαίος δρόμος, κατά την Δ΄ Σταυροφορία προκρίθηκε η λύση της δια θαλάσσης μεταφοράς στους Αγίους Τόπους, όπως είχε κάνει ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος στη Γ΄ Σταυροφορία. Οι γάλλοι ευγενείς, οργανώνοντας για μία ακόμα φορά την ανακατάληψη των Αγίων Τόπων, ζήτησαν τη βοήθεια των Βενετών με την παροχή πλοίων. Όπως έχουμε ήδη προαναφέρει, η Βενετία διέθετε έναν από τους ισχυρότερους στόλους της περιόδου, καθώς επίσης ένα από τα μεγαλύτερα ναυπηγεία της εποχής. Έτσι, το 1201 οι απεσταλμένοι των Σταυροφόρων με επικεφαλής τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο κατέφτασαν στη Βενετία για να διαπραγματευτούν τη συμβολή τους στο σχεδιαζόμενο εγχείρημα. Η συμφωνία με τους Βενετούς προέβλεπε την παροχή προμηθειών και ενός ισχυρού στόλου για τη μεταφορά περίπου 35.000 ανδρών από τη Βενετία το καλοκαίρι του 1202 έναντι του χρηματικού ποσού των 85.000 ασημένιων μάρκων. Οι Βενετοί θα συμμετείχαν στη Σταυροφορία με πενήντα γαλέρες, και τα λάφυρα θα μοιράζονταν μεταξύ αυτών και των γάλλων Σταυροφόρων.

Με αφετηρία τις διαπραγματεύσεις μεταξύ Σταυροφόρων και Βενετών και με το βλέμμα στην έκβαση της Δ΄ Σταυροφορίας και την κατάλυση της Κωνσταντινούπολης έχει αναπτυχθεί μια πολύπλευρη ιστορική συζήτηση και πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή, στην οποία δεν θα εισέλθουμε, όπου αναζητούνται οι «ευθύνες» και τα αίτια εκτροπής της Σταυροφορίας από τον αρχικό στόχο της προς την Κωνσταντινούπολη. Κεντρική θέση κατέχει η μορφή του δόγη Enrico Dandolo και οι επιδιώξεις του προς όφελος της Βενετίας. Η συνθετότητα και το μέγεθος του εγχειρήματος για το οποίο εξασφαλίστηκε η συμμετοχή των Βενετών απαιτούσαν να επιστρατευτούν σχεδόν όλοι οι πόροι της Βενετίας. Οι ιστορικοί εξακολουθούν να ερευνούν κατά πόσο οι Σταυροφόροι στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων υπερίμνησαν τον όγκο του στρατεύματος που μπορούσαν να συγκεντρώσουν και τελικά βρέθηκαν χρεωμένοι στους Βενετούς, αναγκασμένοι να ξεπληρώσουν το χρέος με τρόπους που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των Βενετών, καθώς και το αν ο δόγης Enrico Dandolo εν γνώσει του δεν απέτρεψε τους Σταυροφόρους από τα αβάσιμα σχέδιά τους προκειμένου να τους αναγκάσει στη συνέχεια να συναινέσουν στις δικές του επιδιώξεις· είναι ζητήματα που αποτελούν τη βάση για να εξυφανθούν διαφορετικές αφηγήσεις της Δ΄ Σταυροφορίας.

Το καλοκαίρι του 1202 οι Βενετοί είχαν έτοιμο για αναχώρηση στόλο περίπου 200 πλοίων, από τα οποία τα 50 ήταν πολεμικές γαλέρες και τα υπόλοιπα πλοία μεταφοράς. Ωστόσο, δεν είχαν ακόμη λάβει το χρηματικό ποσό που είχαν συμφωνήσει με τους εκπροσώπους των Σταυροφόρων, και το υπέρογκο κόστος βάραινε μόνο τους ίδιους. Τον Ιούνιο του 1202 χιλιάδες Σταυροφόροι κατέφθαναν στη Βενετία, δεκάδες πλοία και χιλιάδες Βενετοί ναυτικοί τους περίμεναν. Ωστόσο, ήταν εμφανές ότι ο όγκος των Σταυροφόρων υπολειπόταν από τον αρχικό σχεδιασμό και δεν αντιστοιχούσε στα έξοδα και την προετοιμασία των Βενετών. Οι Βενετοί βρίσκονταν ενώπιον μιας πρωτοφανούς οικονομικής καταστροφής. Επιπρόσθετα, η στρατοπέδευση στην πόλη χιλιάδων ανυπόμονων και ετοιμοπόλεμων πολεμιστών και προσκυνητών, εμπορούμενων από σταυροφορικό ζήλο, ακόμα και αν τους είχε παραχωρηθεί ειδικός χώρος στο νησί του San Nicolò (σημερινό Λίντο), έτεινε να λάβει εκρηκτικές διαστάσεις.

Κατά τις επόμενες εβδομάδες η πίεση προς τους Βενετούς εντάθηκε. Παρά τις απειλές οι Σταυροφόροι δεν μπορούσαν να καταβάλουν περισσότερο από τα δύο τρίτα του χρέους. Το χρονικό περιθώριο στένευε καθώς η έλευση του χειμώνα θα καθιστούσε αδύνατο το ταξίδι στη θάλασσα και θα γινόταν αιτία να αναβληθεί η σταυροφορία για την άνοιξη του επόμενου έτους, όταν οι θαλάσσιοι δρόμοι θα ήταν πάλι ασφαλείς. Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο, οι Βενετοί πρότειναν τη σύμπραξη των Σταυροφόρων για την κατάληψη της πόλης Ζάρα στις δαλματικές ακτές, που παρέμενε εκτός βενετικής κυριαρχίας και έθετε εμπόδια στην απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου. Επρόκειτο για μια μορφή συμβιβασμού όχι μόνο ανάμεσα στους Βενετούς και τους Σταυροφόρους, αλλά και ανάμεσα στον δόγη και τη βενετική κοινότητα, όπως αυτή εκπροσωπούσαν στο Μεγάλο Συμβούλιο το οποίο είχε προγενέστερα εγκρίνει την αρχική συμφωνία ανάμεσα στη βενετική κυβέρνηση και τους Σταυροφόρους και μετά το αδιέξοδο ζητούσε τη διάλυση της Σταυροφορίας. Για το βενετικό πολιτικό σύστημα το ζήτημα της Σταυροφορίας έθετε σε δοκιμασία τους εύθραυστους πολιτικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα από το 1172 και τη σταδιακή αριστοκρατικοποίηση που περιόριζε την εξουσία του δόγη και την κοινοτική ισχύ. Η πρόταση των Βενετών για κατάληψη της Ζάρα, όπου

οι Σταυροφόροι θα μπορούσαν να ξεχειμωνιάσουν, ως ανταπόδοση για τη μη πληρωμή του πλήρους χρέους, έγινε δεκτή. Αυτή η εκτροπή της Σταυροφορίας με την επικείμενη επίθεση εναντίον μιας χριστιανικής πόλης είχε καταδικαστεί από τους απεσταλμένους της Καθολικής Εκκλησίας και ήγειρε αντιρρήσεις, όμως οι ηγέτες των Σταυροφόρων δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς. Ο Enrico Dandolo, σε μια πανηγυρική θεία λειτουργία, έδωσε τον σταυροφορικό όρκο και ανέλαβε την ηγεσία της Σταυροφορίας, τουλάχιστον ως την κατάληψη της Ζάρα.

Ο βενετικός στόλος απέπλευσε πανηγυρικά υπό την καθοδήγηση του ογδοντάχρονου Dandolo τον Οκτώβριο του 1202, με απώτερο στόχο τους Αγίους Τόπους. Το ταξίδι κατά μήκος των δαλματικών ακτών αποτελούσε ευκαιρία για τους Βενετούς να επιβεβαιώσουν την κυριαρχία τους σε πόλεις της περιοχής όπως η Τεργέστη. Φτάνοντας στη Ζάρα, προχώρησαν εύκολα στην κατάληψή της και εγκαταστάθηκαν για να ξεχειμωνιάσουν. Εκεί εκδηλώθηκαν οι υφέρπουσες διαφωνίες και η δυσaráεσκεια μεταξύ των συμμετεχόντων στη Σταυροφορία, οδηγώντας σε συγκρούσεις που έθεταν σε κίνδυνο το εγχείρημα. Κάποιοι Σταυροφόροι δυσφόρησαν με την κατάληψη μιας χριστιανικής πόλης και την τιμωρία του αφορισμού από την Εκκλησία, όπως αυτή είχε προειδοποιήσει, ενώ άλλοι με την πλήρη παραχώρηση της λείας στους Βενετούς και τον ηγετικό ρόλο τους. Τα διαφορετικά συμφέροντα βενετών και γάλλων Σταυροφόρων και οι αποκλίνουσες σχέσεις τους με τους ευρωπαίους ηγεμόνες και τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ επιδεινώναν τις προοπτικές της Σταυροφορίας. Την κατάσταση περιέπλεξε η άφιξη απεσταλμένων του Φιλίππου της Σουηβίας, που ήταν ένας από τους διεκδικητές του αξιώματος του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο Φίλιππος ζητούσε από τους Σταυροφόρους να βοηθήσουν τον Αλέξιο Άγγελο (μετέπειτα Αλέξιος Δ΄), διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου. Ο πατέρας του Αλέξιου, αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄, είχε ανατραπεί από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ το 1195. Μετά την εκθρόνιση του πατέρα του ο νεαρός Άγγελος είχε καταφύγει στην Αυλή του Φιλίππου της Σουηβίας που ήταν γαμπρός του και σχεδίαζε την αποκατάστασή του στον βυζαντινό θρόνο. Στη Ζάρα οι απεσταλμένοι του Φιλίππου παρουσίασαν στους Σταυροφόρους τις υποσχέσεις του Αλέξιου να τους ανταμείψει πλουσιοπάροχα αν τον βοηθούσαν να ανατρέψει τον σφετεριστή θείο του. Παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς, οι γάλλοι ευγενείς και οι Βενετοί δέχτηκαν να αλλάξουν την πορεία της Σταυροφορίας προς την Κωνσταντινούπολη. Τον Απρίλιο, με την έλευση του Αλέξιου, υπό την ηγεσία του Βονιφάτιου Μομφερατικού η Σταυροφορία επανεκκίνησε με νέα κατεύθυνση. Ο νέος στόχος της εκστρατείας γνωστοποιήθηκε στη μάζα των Σταυροφόρων όταν είχαν στρατοπεδεύσει στην Κέρκυρα, δημιουργώντας ξανά δυσaráεσκεια για τη νέα εκτροπή.

Τον Ιούνιο του 1203 ο σταυροφορικός στόλος έφτασε μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Αρχικά επιχείρησαν να πείσουν τους κατοίκους ότι ο Αλέξιος ήταν ο νόμιμος αυτοκράτορας. Μετά την άρνηση των κατοίκων να αποδεχθούν τον Αλέξιο, οι Σταυροφόροι ξεκίνησαν την πολιορκία της πόλης. Οι οχυρώσεις δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν τις πολιορκητικές τακτικές των Βενετών, οι οποίοι κατόρθωσαν να διεισδύσουν στην Κωνσταντινούπολη αναγκάζοντας σε φυγή τον Αλέξιο Γ΄ και επαναφέροντας στον θρόνο τον Ισαάκιο με τον γιο του Αλέξιο Δ΄. Με την αποκατάστασή του στον θρόνο ο Αλέξιος κατέβαλε μέρος της αποζημίωσης που είχε υποσχεθεί στους Σταυροφόρους. Ωστόσο, οι συνεχείς αναβολές στην αναχώρηση για τους Αγίους Τόπους προκαλούσαν δυσaráεσκεια στη μάζα των Σταυροφόρων, ενώ η συνεχιζόμενη παρουσία τους στην Κωνσταντινούπολη αναμόχλευε το αντι-καθολικό αίσθημα του πλήθους και έφερνε σε δεινή θέση τον Αλέξιο Δ΄. Σε αυτή τη ρευστή κατάσταση με τις σποραδικές ταραχές εναντίον των Σταυροφόρων και των χιλιάδων βενετών και άλλων ξένων εμπόρων που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη ο Αλέξιος εκθρονίστηκε και στη συνέχεια θανατώθηκε και νέος αυτοκράτορας ανακηρύχθηκε ο Αλέξιος Ε΄ Μούρτζουφλος. Για τους Βενετούς η ανατροπή του Αλέξιου Δ΄ έθετε σε κίνδυνο όχι μόνο την αποπληρωμή της αποζημίωσης που θεωρούσαν ότι δικαιούνταν, αλλά και την εμπορική θέση τους στην αυτοκρατορία. Πλέον για τα εμπλεκόμενα μέρη η διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε τον κύριο στόχο. Τον Απρίλιο του 1204 ξεκίνησε η επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης και ύστερα από μια σύντομη πολιορκία η πόλη βρέθηκε στα χέρια των γάλλων και βενετών Σταυροφόρων.

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης συνοδεύτηκε από πρωτοφανείς βιαιότητες και λεηλασίες που απογύμνωσαν την πόλη προκειμένου να συγκεντρωθούν τα ποσά που είχε υποσχεθεί ο Αλέξιος στους

Σταυροφόρους. Το μοίρασμα της λείας είχε ήδη καθοριστεί σε προγενέστερη της άλωσης συνθήκη μεταξύ Βενετών και Γάλλων. Στην ίδια συνθήκη είχε συμφωνηθεί μια αρχική διαμοίραση των εδαφών της αυτοκρατορίας και η πολιτική αναδιάρθρωσή της κατά τις επιταγές των κατακτητών, με την ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης και την εκλογή του Βαλδουίνου της Φλάνδρας ως λατίνου αυτοκράτορα. Κάτω από τον τίτλο αυτής της νέας πολιτικής οντότητας υπέφωσκαν συγκρουόμενα συμφέροντα, αλληλεπικαλυπτόμενες εξουσίες και ρευστές συμμαχίες, όπως καταδείκνυαν οι διαπραγματεύσεις και συγκρούσεις που ακολούθησαν. Η πτώση της Κωνσταντινούπολης συνιστούσε μια μεταβολή τεραστίων διαστάσεων και από τη σκοπιά των Βενετών υπονόμεινε το γνώσιμο πλαίσιο στο οποίο μέχρι τότε αυτοί κινούνταν. Αν και η νέα θέση που αποκτούσε η Βενετία σταδιακά θα μεγιστοποιούσε την ισχύ της στον μεσογειακό χώρο, στα πρώτα στάδια μετά τη δημιουργία της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης τόσο ο Enrico Dandolo ως υπεύθυνος των βενετών Σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη όσο και οι ιθύνοντες στη Βενετία επιδίωκαν τη σταθερότητα στις νέες συνθήκες. Κατά τις διαπραγματεύσεις για τη διαμοίραση του Βυζαντίου η Βενετία λάμβανε ένα σημαντικό μερίδιο στα εδάφη της πρώην αυτοκρατορίας στη Ρωμανία (σημ. ελληνικά εδάφη) και στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, επρόκειτο για εδάφη τα οποία έπρεπε να κατακτηθούν. Συνάμα οι χιλιάδες Βενετοί που ζούσαν στα εδάφη της πρώην αυτοκρατορίας αποτελούσαν συστατικό τμήμα της νέας Λατινικής Αυτοκρατορίας, πράγμα που τους ενέπλεκε σε φεουδαρχικού τύπου εξαρτήσεις προς τον λατίνο αυτοκράτορα ενώ παρέμεναν πολίτες και υπήκοοι της Βενετίας.

Η απροθυμία της Βενετίας να εμπλακεί αρχικά στη ρευστή κατάσταση της Λατινικής Αυτοκρατορίας αντανακλάται στο ενδιαφέρον που επέδειξε μόνο για την κατάκτηση του Δυρραχίου και της Κέρκυρας ως στρατηγικών σημείων για την προστασία της Αδριατικής. Η εξασφάλιση της κυριαρχίας στην Αδριατική καθόριζε ακόμα τις προτεραιότητες της βενετικής ελίτ. Ενδεικτικά ο δόγης Pietro Ziani παραχώρησε στον ηγέτη (*podestà*) των βενετών Σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη Marino Zeno, που είχε διαδεχθεί τον Dandolo μετά τον θάνατό του το 1205 και είχε λάβει τον τίτλο του «ηγεμόνα των τριών όγδων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» (*dominator quarte partis et dimidie Imperii Romanie*), τη δυνατότητα να ενεργεί για τους βενετούς υπηκόους της αυτοκρατορίας αρκεί να μην επιβαρύνει τη Βενετία, ενώ επέτρεψε την ιδιωτική συμμετοχή Βενετών στον διαμελισμό των εδαφών για δικό τους όφελος και με δικά τους έξοδα. Ωστόσο, η ρευστότητα της νέας κατάστασης και οι ανταγωνισμοί των εμπλεκόμενων μερών σύντομα ανάγκασαν τη βενετική κυβέρνηση να μεταβάλει τους στόχους της και να αναλάβει ενεργό ρόλο, ξεκινώντας από τη διεκδίκηση της Κρήτης, της οποίας η κατάκτηση ολοκληρώθηκε το 1211.

Η δημιουργία κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο, δηλ. στη Δαλματία και στα εδάφη της Ρωμανίας, υπήρξε μια μακρά και σύνθετη διαδικασία που διακρίνεται από διαφορετικές χρονικότητες. Η κατάληξη της Δ' Σταυροφορίας επέφερε σημαντικές αναδιατάξεις στην ανατολική Μεσόγειο, οι οποίες όμως δεν μπορεί να θεωρηθούν αποκλειστικά ότι διαμόρφωσαν την υπερπόντια επέκταση της Βενετίας. Άλλωστε, το 1261 οι Βυζαντινοί ανακαταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη τερματίζοντας τη Λατινική Αυτοκρατορία. Δύο επισημάνσεις είναι απαραίτητες πριν σκιαγραφήσουμε τη διαμόρφωση της βενετικής αποικιακής επέκτασης. Πρώτον, το μεγαλύτερο μέρος των βενετικών κατακτήσεων λαμβάνει χώρα στον ύστερο 14ο και τον 15ο αιώνα και σε εδάφη που είχαν ήδη περάσει στην κυριαρχία των Σταυροφόρων και των διαδόχων τους (όχι απαραίτητα με δυναστική συνέχεια), οι οποίοι συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται ή να έχουν εδραιώσει την εξουσία τους σε πρώην βυζαντινές περιοχές παρότι η Λατινική Αυτοκρατορία είχε προπολλού πάψει να υφίσταται. Δεύτερον, η επέκταση των Βενετών δεν αφορούσε μόνο εδάφη που κάποτε ανήκαν στη βυζαντινή σφαίρα. Εκτεινόταν σε ένα γεωγραφικό εύρος που ξεκινούσε από την Ιστρία και τις δαλματικές ακτές, περιλάμβανε περιοχές που ήταν γνωστές ως Ρωμανία και κατέληγε στην Κρήτη και την Κύπρο.

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την Δ' Σταυροφορία οι υπερπόντιες κτήσεις της Βενετίας περιλάμβαναν περιοχές στη βόρεια Αδριατική, την Κρήτη, τη Μεθώνη και την Κορώνη και για σύντομο διάστημα την Κέρκυρα. Παράλληλα, μέλη της βενετικής ελίτ ενεπλάκησαν σε ιδιωτικά εγχειρήματα κατάκτησης εδαφών, όπως για παράδειγμα η οικογένεια των Sanudo, οι Dandolo, οι Foscolo και οι Venier που επέβαλαν την κυριαρχία τους σε νησιά των Κυκλάδων. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι νέοι άρχοντες, αν και προέρχονταν από τη βενετική ελίτ,

ήταν συνάμα υποτελείς του λατίνου αυτοκράτορα.

Ένας νέος κύκλος εκτεταμένων κατακτήσεων έλαβε χώρα στα τέλη του 14ου και στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα, που περιλάμβανε την Αδριατική, νησιά του Αιγαίου και την ιταλική ενδοχώρα (βλ. επόμενη ενότητα). Με μια σχετικά χρονολογική σειρά στη βενετική κυριαρχία ενδεικτικά περιήλθαν η Κέρκυρα, οι Παζοί και το Βουθρωτό (Butrinto/Butrint) στην απέναντι ακτή (1386), το Ναύπλιο (Napoli di Romania) (1389), περιοχές των ακτών της σημερινής Αλβανίας όπως το Δυρράχιο (Durrës) (1392), το Alessio (Lezha) και η Croia (Kruja) το 1393, το Scutari (Shkodër, Shkodra) (1396), το Drivasto (Drisht) (1396), περιοχές στο σημερινό Μαυροβούνιο, όπως η Budua (Budva), το Antibari (Bar) και το Dulcigno (Ulcinj) το 1405, στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο η Ναύπακτος (Lepanto) (1407) και η Πύλος (Navarino) (1420), και στη βόρεια δαλματική ακτή το Sebenico (Sibenik) και η Ζάρα (Zadar) (1412), το Trau (Trogir), το Spalato (Split) και το νησί Curzola (Korčula) (1420). Αυτές οι περιοχές παρέμειναν στη βενετική επικράτεια από τουλάχιστον έναν αιώνα έως την κατάλυση της Βενετίας το 1797. Σε άλλες περιπτώσεις οι κτήσεις υπήρξαν βραχύβιες, όπως διάφορες θέσεις και θύλακες στη Δαλματία, η Πάτρα (1408-1413, 1417-1419), η Αθήνα (1394-1403) και η Θεσσαλονίκη (1423-1430). Από το 1380 έως το 1420 το βενετικό κράτος είχε διπλασιάσει την έκταση και τον πληθυσμό του.

Η επέκταση της βενετικής επικράτειας ήταν απόρροια όχι μόνο στρατιωτικής δράσης αλλά και διπλωματικών κινήσεων που συχνά συνδέονταν με αξιώσεις της Βενετίας σε περιοχές οι οποίες διοικούνταν από υπηκόους της ή φίλα προσκείμενους τοπικούς άρχοντες, εξαγοράς και εθελούσιας υπαγωγής στη βενετική εξουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εθελούσιας υπαγωγής αποτελεί το Cattaro (Kotor) στη Δαλματία, του οποίου οι τοπικές αρχές υπέβαλλαν επανειλημμένα αιτήματα μέχρι να πείσουν τη Βενετία το 1420 να περιλάβει την πόλη στην επικράτειά της. Έναν συνδυασμό διπλωματικής προσέγγισης, ήπιας στρατιωτικής παρουσίας και εθελούσιας αποδοχής συναντάμε στην περίπτωση της Κέρκυρας. Το νησί είχε περάσει στη βενετική κυριαρχία με τη συνθήκη διαμελισμού της Ρωμανίας (*Partitio Terrarum Imperii Romanie*) το 1204, ωστόσο μετά από βραχύβιες κυριαρχίες (Γενοβέζων, Βενετών, Δεσποτάτο της Ηπείρου) περιήλθε το 1267 στους ανδηγαυούς ηγεμόνες της νότιας Ιταλίας μέχρι το 1386. Τότε, βενετοί αξιωματούχοι σε διαπραγμάτευση με εκπροσώπους της κοινότητας του νησιού πέτυχαν την υπαγωγή στη Βενετία, με την παραχώρηση φορολογικών, θεσμικών και διοικητικών προνομίων στον ορθόδοξο κλήρο και στην τοπική ελίτ, τη γαιοκτητική τάξη. Η προσάρτηση της Κέρκυρας στο βενετικό σύστημα και η σχετική συμφωνία αποτυπώθηκε στο Χρυσόβουλο (*Bolla d'Oro*) του 1387. Αντιθέτως, σε περιοχές όπου δεν υπήρχε συλλογικό σώμα για να αναλάβει τις διαπραγματεύσεις αλλά κάποιος τοπικός άρχοντας, οι Βενετοί συνήθως προέβαιναν στη χορήγηση αποζημίωσης προς αυτόν. Στα τέλη του 14ου αιώνα για το Ναύπλιο (Napoli di Romania) και το Άργος κατέβαλαν ετήσια χορηγία στην ευγενή Maria d'Enghien, κληρονόμο των δύο πόλεων η οποία είχε συνδεθεί με δυναστικούς δεσμούς με τη Βενετία, όπως και στην οικογένεια Dukagjin για το Alessio, ενώ ο άρχοντας του Scutari και του Drivasto Giorgio Balša τα παρέδωσε λαμβάνοντας βενετικό τίτλο ευγενείας.

Η πολιτική δυναμική της Βενετίας και η παράλληλη επέκταση και εδραίωση των Οθωμανών άφηναν ολοένα μικρότερο περιθώριο επιβίωσης και ελιγμών σε μικρές ηγεμονίες. Άλλες δυνάμεις που μέχρι τότε διεκδικούσαν να διαδραματίσουν ρόλο στην περιοχή αποσύρονταν στρέφοντας αλλού την προσοχή τους. Η Ουγγαρία, που τον 14ο αιώνα ήταν ένας υπολογίσιμος παράγοντας στον χώρο της σημερινής βόρειας και δυτικής Βαλκανικής, διεκδικώντας από τη Βενετία τη στρατηγικής σημασίας πόλη Ζάρα, μαστιζόταν από δυναστικές έριδες. Οι ηγεμόνες των βασιλείων της νότιας Ιταλίας έστρεφαν τις βλέψεις τους στον ιταλικό χώρο και στη δυτική Μεσόγειο, ενώ για τις πολιτικές δυνάμεις της ιταλικής χερσονήσου οι οποίες έτρεφαν φιλοδοξίες στην ανατολική Μεσόγειο αλλά δεν διέθεταν τα ερείσματα της Βενετίας, το μακρύ διάστημα πολεμικών συγκρούσεων από τη δεκαετία του 1370 έως τη δεκαετία του 1450 στις οποίες ενεπλάκησαν υπονόμευε τη δυνατότητα δυναμικής συμμετοχής τους πέραν του ιταλικού χώρου.

Από τα μέσα του 15ου αιώνα, παρά την εδραιωμένη μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 θέση των Οθωμανών και τις βλέψεις τους για τα βενετικά εδάφη, η Βενετία εισέρχεται σε μια νέα φάση επέκτασης τόσο στην ανατολική Μεσόγειο όσο και στην ιταλική ενδοχώρα. Τη δεκαετία του 1470 οι Οθωμανοί πραγματοποίησαν επιδρομές στη βενετική επικράτεια του Φριούλι στη βορειοανατολική Ιταλία, ενώ κατέλαβαν

το Scutari και το Alessio στη Δαλματία, το Άργος και την Εύβοια (Negroponte) μετά από σύντομη πολιορκία της Χαλκίδας. Οι νέες προσαρτήσεις της Βενετίας περιλάμβαναν νησιά στο Αιγαίο, όπως η Αίγινα (1451), η Σκύρος (1453), η Σκόπελος (1453), η Σκιάθος (1453), η Μονεμβασιά (1462), η Ζάκυνθος (1482), η Κεφαλονιά και η Ιθάκη (1500). Σε αυτή τη φάση ίσως η σημαντικότερη προσαρτηση υπήρξε της Κύπρου, που χάρη στη στρατηγική θέση της αντιστάθηκε την απώλεια της Εύβοιας. Η Βενετία αύξησε την πολιτική επιρροή της στη Κύπρο όταν ο τελευταίος βασιλιάς του νησιού από τον οίκο των Λουζινιάν (Lusignan) Ιάκωβος Β΄ το 1468 σύναψε συνθήκη προστασίας με τους Βενετούς και παντρεύτηκε με τη βενετή πατρικία Caterina Cornaro. Οι Λουζινιάν κυβερνούσαν το νησί από τα τέλη του 12ου αιώνα μετά την απόσπασή του από το Βυζάντιο κατά τη Β΄ Σταυροφορία. Η Βενετία είχε σημαντική οικονομική και πολιτική θέση στην Κύπρο χάρη στην οικονομική δραστηριότητα ευγενών οικογενειών όπως οι Michiel, οι Pisani και ιδιαίτερα οι Cornaro ή Corner. Ο θάνατος του Ιακώβου το 1473 και πολύ σύντομα του νεογέννητου διαδόχου του κατέστησαν την Caterina Cornaro βασίλισσα του νησιού υπό τον έλεγχο της Βενετίας. Με τη στρατιωτική και οικονομική εξουσία σταδιακά να περνάει στα χέρια των Βενετών η κυριαρχία τους ολοκληρώθηκε και τυπικά μέχρι το 1489, οπότε η Cornaro αναχώρησε για τη Βενετία και παραχώρησε την Κύπρο έναντι σημαντικών υλικών και τιμητικών ανταλλαγμάτων.

2.3 Η διαμόρφωση του Κράτους της Στεριάς (*Stato di Terra*)

Ο 15ος αιώνας σηματοδοτεί την αποφασιστική εμπλοκή και επέκταση της Βενετίας στην ιταλική ενδοχώρα (*terraferma*) με τη συγκρότηση του «Κράτους της Στεριάς». Από τον 14ο αιώνα στο ιταλικό πολιτικό τοπίο λαμβάνει χώρα μια σημαντική μετάβαση, καθώς ολοένα περισσότερες ανεξάρτητες πόλεις ενσωματώνονται ή υποτάσσονται στα αναδυόμενα εδαφικά κράτη. Από μια ευρύτερη οπτική η άνοδος των εδαφικών κρατών στον ιταλικό χώρο αποτελούσε απόπειρα προσαρμογής στα νέα ευρωπαϊκά δεδομένα σε μια περίοδο όπου τα αναδυόμενα ευρωπαϊκά κράτη (Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία) άρχιζαν να δημιουργούν ενοποιημένες εσωτερικές αγορές μεγαλύτερης κλίμακας. Ήδη κατά το παρελθόν οι ιταλικές πόλεις επιδίωκαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη γειτονική ύπαιθρο, αλλά από τα μέσα του 14ου αιώνα αυτή η διαδικασία επιταχύνθηκε με τη διαδικασία συγκρότησης ισχυρών εδαφικών κρατών που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους στην επέκταση επί πιο αδύναμων πόλεων και αγροτικών περιοχών. Μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα το Δουκάτο του Μιλάνο, το παπικό κράτος, και οι Δημοκρατίες της Γένοβας, της Φλωρεντίας, της Σιένα και της Βενετίας και κάποιοι μικρότεροι σχηματισμοί αποτελούσαν τα κύρια εδαφικά κράτη έχοντας αναδιαμορφώσει τον χώρο βόρεια της Ρώμης.

Η Βενετία, προτού εισχωρήσει στην ενδοχώρα, σε αντιστοιχία με άλλες ιταλικές πόλεις είχε κυριαρχήσει στη δική της ύπαιθρο, την υδάτινη «ύπαιθρο» της λιμνοθάλασσας, που όμως στο πέρασμα των αιώνων πρόσφερε ολοένα πιο περιορισμένες δυνατότητες. Ξεκινώντας με την ενσωμάτωση του Τρεβίζο (1338) μέχρι τη δεκαετία του 1420 η Βενετία είχε διευρύνει την κυριαρχία της στην ενδοχώρα ελέγχοντας πόλεις όπως η Πάδοβα, η Βερόνα και η Βιτσέντζα και περιοχές όπως το Φρίουλι στα βορειοανατολικά. Η βενετική επέκταση διευρύνεται μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα δυτικότερα και βορειότερα με την ενσωμάτωση της Μπρέσα και του Μπέργκαμο και της περιοχής του Τρεντίνο. Στη διάρκεια των Ιταλικών Πολέμων (1494-1530) η Βενετία αρχικά επέκτεινε την κυριαρχία της νοτιότερα στην περιοχή της Ρομάνια, αλλά έχασε προσωρινά σχεδόν όλες τις κτήσεις της με τη δραματική ήττα της στη μάχη του Agnadello (1509). Μέχρι το 1516 η Βενετία κατόρθωσε να ανακτήσει την ενδοχώρα, με εξαίρεση το Τρεντίνο και τη Ρομάνια, και τα όρια του Κράτους της Στεριάς παρέμειναν σταθερά μέχρι το 1797 με τη κατάλυση του βενετικού κράτους από τον Ναπολέοντα.

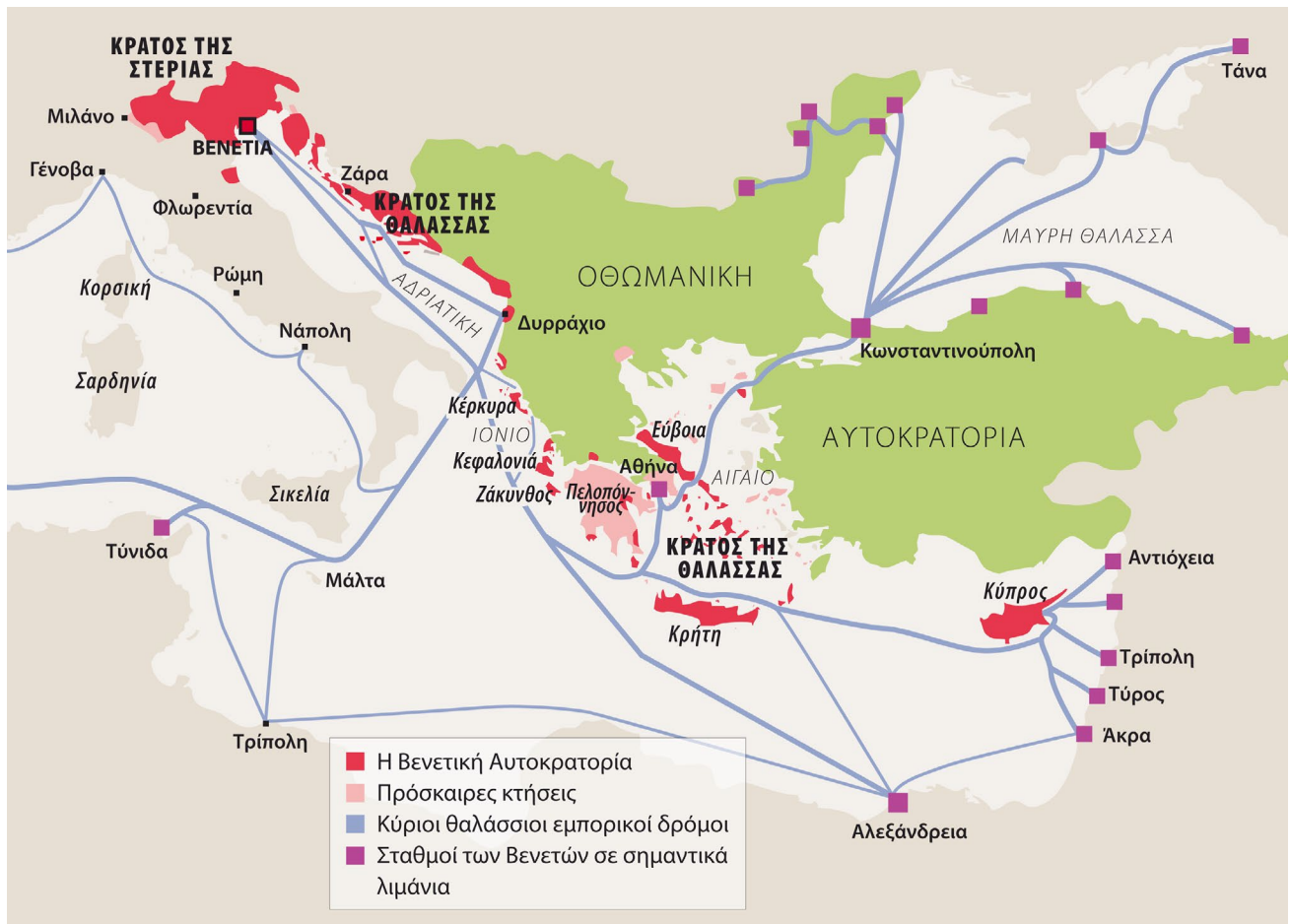
Η ανάμιξη της Βενετίας στην ενδοχώρα ξεκίνησε με διμερείς συμφωνίες με ανεξάρτητες πόλεις για οικονομικά ζητήματα, όπως εμπορικά προνόμια, διόδια και χρήση των ποτάμιων οδών, προσέλκυση εργατικών χεριών στον αναδυόμενο βενετικό κατασκευαστικό τομέα. Παράλληλα ήδη από τον 12ο αιώνα βενετικά θρησκευτικά ιδρύματα και βενετοί πατρίκιοι αγόραζαν γη στην ενδοχώρα. Το βενετικό κεφάλαιο διείσδυε στις αγροτικές περιοχές της ενδοχώρας και συχνά γαμήλιες συμμαχίες σφράγιζαν τους δεσμούς των πατρικίων με ισχυρές οικογένειες της

ενδοχώρας. Τον 14ο αιώνα η εμπλοκή της Βενετίας γίνεται πιο δυναμική με την ανάληψη στρατιωτικής δράσης όταν απειλούνταν η οικονομική της θέση, ειδικά η πρόσβασή της σε ποταμούς και περιοχές μέσω των οποίων διέρχονταν βενετικά εμπορεύματα προς τη βόρεια Ευρώπη. Για παράδειγμα, το 1304 ενεπλάκη σε πόλεμο με την Πάδοβα για το αλάτι, το 1308-13 με τη Φερράρα και τη δεκαετία του 1330 με τους Della Scala, ηγεμόνες της Βερόνα. Στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα η στρατιωτική και πολιτική παρουσία της Βενετίας αυξάνεται σημαντικά. Βραχύβιες συμμαχίες, ανταγωνισμοί με ηγεμόνες όπως οι Visconti του Μιλάνο και σύντομες πολεμικές αναμετρήσεις καθιστούν τη Βενετία κυρίαρχη δύναμη ενός σημαντικού τμήματος της ιταλικής ενδοχώρας. Η βενετική επικράτεια στην ενδοχώρα αποτελούσε ένα συμπαγές σύνολο 30.000 χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων, με ιδιαίτερη πληθυσμιακή πυκνότητα και αστικοποίηση για τα ευρωπαϊκά δεδομένα: η ενδοχώρα στα μέσα του 16ου αιώνα έφτανε περίπου το ενάμισι εκατομμύριο κατοίκους και πόλεις όπως η Βερόνα και η Μπρέσα διέθεταν πληθυσμό 40.000 - 50.000 κατοίκων στις αρχές του 16ου αιώνα.

Η επέκταση στην ενδοχώρα, όπως και η δημιουργία του Κράτους της Θάλασσας, δεν υπάκουε σε ένα αυστηρά καθορισμένο σχέδιο βάσει του οποίου η βενετική ελίτ μεθόδευσε τις ενέργειές της. Συχνά, ευκαιριακές ανάγκες και ευρύτερες ανακατατάξεις οδηγούσαν στην ανάληψη δράσης κατά περίπτωση. Ωστόσο, μπορούμε να επισημάνουμε κάποιες γενικές αρχές που υπαγόρευαν την εμπλοκή και την επεκτατική διάθεση της Βενετίας. Εκτός από τον ανταγωνισμό με άλλα αναδυόμενα εδαφικά κράτη και φιλόδοξους ηγεμόνες, για τη Βενετία η ενδοχώρα αποτελούσε μια σημαντική πηγή ανεφοδιασμού. Τρόφιμα, ξυλεία και νερό αποτελούσαν βασικά είδη για την καθημερινή ζωή και την οικονομία της βενετικής μητρόπολης. Με την άνοδο της Βενετίας ως κέντρου βιοτεχνικής παραγωγής η ζήτηση για πρώτες ύλες όπως καννάβι, σίδηρο και χαλκό και φθινό εργατικό δυναμικό διευρυνόταν. Συνάμα, ο έλεγχος της ενδοχώρας διασφάλιζε την πρόσβαση στους χερσαίους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν στη νότια Γερμανία, τη Γαλλία και τη Ρηνανία. Η δεσπόμενη θέση της Βενετίας στο εμπόριο της Αδριατικής και της ανατολικής Μεσογείου απαιτούσε την απρόσκοπτη διοχέτευση προϊόντων που εμπορεύονταν οι Βενετοί στις αγορές της δυτικής και βόρειας Ευρώπης.

Για τη βενετική ελίτ η επεκτατική πολιτική στην ενδοχώρα απέφερε κέρδη και περισσότερες θέσεις εξουσίας και ανέλιξης. Αν και συνήθως οι πόλεις της ενδοχώρας διατηρούσαν τον γραφειοκρατικό μηχανισμό τους, η Βενετία εγκαθίδρυε τους δικούς της διοικητές, που έφεραν τον τίτλο του *podestà* ή του *capitano*, και άλλους σημαντικούς αξιωματούχους και συχνά διατηρούσε εκκλησιαστικά αξιώματα για βενετούς πατρικίους. Στην ίδια τη μητρόπολη δημιουργήθηκε σταδιακά ένα σύνολο νέων γραφειοκρατικών σωμάτων επιφορτισμένων με τα ζητήματα της ενδοχώρας: η υπηρεσία των *auditori novi* που επέβλεπε προσφυγές των υποτελών πόλεων για θέματα αστικού δικαίου, το αξίωμα των *sindaci* που επισκέπτονταν την ενδοχώρα για να συλλέξουν υλικό και πληροφορίες όταν υποβάλλονταν προσφυγές εναντίον της βενετικής διοίκησης, οι *savii della terraferma* που προετοίμαζαν τις συνεδρίες που αφορούσαν την ενδοχώρα στη Σύγκλητο. Επιπρόσθετα, η ενδοχώρα παρείχε στα μέλη της βενετικής ελίτ ευκαιρίες για επικερδείς δραστηριότητες με την αγορά γης, ιδιαίτερα μετά από κατακτήσεις ή ανακτήσεις περιοχών όταν οι περιουσίες όσων είχαν εναντιωθεί ή «στασιάσει» εναντίον των Βενετών έβγαιναν σε δημοπρασία. Για το ίδιο το βενετικό κράτος η ενδοχώρα υπήρξε μια σημαντικότερη πηγή εσόδων. Στους προϋπολογισμούς των αρχών του 16ου αιώνα τα άμεσα έσοδα του κράτους από τις ηπειρωτικές κτήσεις ξεπερνούσαν κατά πολύ τα έσοδα από την υπερπόντια επικράτεια, για την οποία άλλωστε απαιτούνταν ιδιαίτερος αυξημένες δαπάνες.

Η εδραίωση του Κράτους της Στεριάς έγινε ωστόσο δεκτή με αμφίθυμο τρόπο. Από τη μια μεριά, οι υποστηρικτές της βενετικής επέκτασης έκριναν ότι η δημιουργία επικράτειας στην ιταλική χερσόνησο ήταν υψίστης σημασίας για τη Βενετία για να εδραιώσει τη ηγεμονία της στον ιταλικό χώρο, που θα της παρείχε τους απαραίτητους πόρους για να ανταγωνιστεί τις πανίσχυρες, αναδυόμενες αυτοκρατορίες των Οθωμανών και των Αψβούργων στη Μεσόγειο. Ωστόσο, άλλοι ευγενείς, ίσως πιο παραδοσιακοί, υποστήριζαν ότι οι πόλεμοι για την κατάκτηση της ενδοχώρας και οι ίδιες οι κτήσεις που η Βενετία είχε αποκτήσει υπονόμευαν την εδραιωμένη και δυναμική σχέση της Βενετίας με τη θάλασσα στην οποία όφειλε το μεγαλείο της. Αυτή η αντίληψη και ο φόβος για την εγκατάλειψη των εμπορικών δραστηριοτήτων και του ιδεατού αστικού τρόπου ζωής που παραδοσιακά χαρακτήριζε τους Βενετούς αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στα λόγια του γηραιού



Εικόνα 2.1 Το βενετικό κράτος στη μέγιστη ανάπτυξή του (1470-1540).

έμπορου και τραπεζίτη Girolamo Priuli, που είχε περάσει τα νιάτα του ως έμπορος στο Λονδίνο: «η αγάπη για την πολυτελή ζωή που προσφέρει η ύπαιθρος έχει διαφθείρει τους ευγενείς μας και οι νεαροί ευγενείς μεγαλώνουν πλέον σαν αδαείς αγρότες, μην έχοντας δει τίποτα από τον κόσμο» (Lane, 2007: 357).

Αντανακλώντας τις επιφυλάξεις που διατύπωναν Βενετοί όπως ο Priuli, η σύγχρονη βιβλιογραφία συχνά παρουσίασε την επέκταση στην ενδοχώρα ως μια ξεχωριστή διαδικασία, διακριτή σε σχέση με την προγενέστερη επέκταση στην Αδριατική και την ανατολική Μεσόγειο και ενδεικτική της αδυναμίας της Βενετίας να διατηρήσει τον πρωταγωνιστικό ναυτικό ρόλο της από τον 15ο αιώνα. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ο ιστορικός Pompeo Molmenti ταύτισε την κατάκτηση της ενδοχώρας με το τέλος της χρυσής εποχής της Βενετίας ως απόρροια της οθωμανικής επέκτασης και των νέων θαλάσσιων δρόμων που άνοιγαν οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί. Αρκετές δεκαετίες αργότερα, με χαρακτηριστικό τρόπο, ο ιστορικός Frederic Lane συνοψισε αυτή την οπτική μιλώντας για «τη στροφή προς τη Δύση» και χαρακτηρίζοντας τη Βενετία μετά τον 15ο αιώνα «ναυτική δύναμη δεύτερης κατηγορίας». Ωστόσο, η πρόσφατη ιστοριογραφία αντιμετωπίζει πλέον με κριτική διάθεση αυτή την οπτική περί προϊούσας «παρακμής» της Βενετίας με τη σύμπτυξη των υπερπόντιων κτήσεων της και τη μεταφορά του κέντρου βάρους στην ενδοχώρα. Ο ιστορικός Benjamin Arbel, προβάλλοντας ως σημαντικούς παράγοντες την εδαφική έκταση και το πληθυσμιακό μέγεθος, μετατοπίζει το χρονολογικό όριο της βενετικής υποχώρησης και παρακμής και καταδεικνύει ότι στις αρχές του 16ου αιώνα οι υπερπόντιες κτήσεις –το Κράτος της Θάλασσας– έφτασαν στο ύψιστο εδαφικό μέγεθός τους και μέχρι τη δεκαετία του 1570 τη μέγιστη δημογραφική ανάπτυξή τους, όταν η Κύπρος και η Κρήτη διέθεταν πληθυσμό 400.000 κατοίκων (Arbel, 2013: 142-144) (Εικόνα 2.1).

2.4 Η αυτοκρατορική διάσταση του βενετικού εγχειρήματος

Αυτές οι επισημάνσεις και η λεπτομερής εξέταση του χρονολογικού πλαισίου ανάπτυξης των βενετικών κτήσεων δείχνουν ότι η επέκταση και εδραίωση του βενετικού κράτους στην Αδριατική, τη Μεσόγειο και την ιταλική ενδοχώρα δεν ήταν δύο διακριτές φάσεις αλλά αποτελούσαν παράλληλες, αλληλεπικαλυπτόμενες και πιθανόν αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες. Ας σταθούμε σε δύο σημαίνουσες περιπτώσεις που καθιστούν ευκρινέστερη τη διαπλοκή ανάμεσα στα τεκταινόμενα στη Μεσόγειο και στον ιταλικό χώρο. Στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα η Βενετία και η Γένοβα ήταν οι κύριες ανταγωνίστριες για τον εμπορικό έλεγχο στην ανατολική και κεντρική Μεσόγειο. Κατά το λεγόμενο Πόλεμο της Chioggia το 1378-1381, ο οποίος θεωρείται ότι εξασφάλισε τη βενετική πρωτοκαθεδρία στον μεσογειακό χώρο, η Βενετία βρέθηκε να πολεμά ταυτόχρονα σε διάφορα μέτωπα: εναντίον της Γένοβας σε ένα ευρύ μέτωπο που εκτεινόταν από τον Βόσπορο μέχρι τη Σαρδηνία, εναντίον του βασιλιά της Ουγγαρίας για τον έλεγχο της Αδριατικής και εναντίον των επεκτατικών βλέψεων του ηγεμόνα της Πάδοβα Francesco Carrara. Η νίκη μετά από την αρχική απώλεια του λιμανιού της Κιότζα στο νοτιότερο σημείο της βενετικής επικράτειας στη λιμνοθάλασσα και την αντιμετώπιση της πολιορκίας της ίδιας της Βενετίας άνοιξε ταυτόχρονα τον δρόμο για την κυριαρχία στη Μεσόγειο και την επέκταση στην ιταλική ενδοχώρα. Λίγα χρόνια αργότερα, οι επεκτατικές φιλοδοξίες της Βενετίας άρχισαν να υλοποιούνται με την κατάκτηση της Πάδοβα, της Βερόνα και της Βισσέντζα όταν το 1402 η νίκη των Μογγόλων του Ταμερλάνου στη μάχη της Άγκυρας επί των Οθωμανών αποδυνάμωσε τους τελευταίους και έδωσε τη δυνατότητα στους Βενετούς να στραφούν απερίσπαστοι στην ενδοχώρα.

Αυτές οι διαπιστώσεις μάς επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τη διαμόρφωση του βενετικού κράτους, πέρα από τα όρια της πόλης της Βενετίας, ως μια διαδικασία αυτοκρατορικής και αποικιακής συγκρότησης, όπως συχνά αναδεικνύει η σύγχρονη ιστοριογραφία. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το βενετικό κράτος δεν χρησιμοποίησε τον όρο *imperium* για να περιγράψει την πολιτική και κρατική υπόστασή του, αν και σύγχρονοι στοχαστές όπως ο Νικολό Μακιαβέλι ή ο Gasparo Contarini αναφέρονται στη Βενετία με το χαρακτηρισμό *imperium*. Άλλωστε η χρήση του όρου ανήκε αποκλειστικά σε πολιτικές οντότητες των μεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων όπως η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενώ από πολιτειακή σκοπιά η Βενετία ως δημοκρατία δεν διέθετε κάποια προσωποπαγή, ανώτατη αρχή της οποίας το όνομα και το πρόσωπο να ενοποιούνται παλαιές και νέες κτήσεις και δίκτυα εξουσίας. Αυτή τη στενή έννοια της αυτοκρατορίας δεν τη χρησιμοποιούσαν ούτε οι υπερπόντιοι αυτοκρατορικοί σχηματισμοί της Ισπανίας, της Πορτογαλίας ή της Γαλλίας την πρώιμη νεότερη περίοδο. Στην επίσημη γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας η αρχή της κυριαρχίας, το πολιτικό σώμα που την ασκούσε και η επικράτεια στην οποία ασκούταν περιγράφονταν με τους όρους *dominium* ή *signoria* που από το 1423 αντικατέστησαν την παλαιότερη έννοια της *commune*.

Η αυτοκρατορική διάσταση του βενετικού εγχειρήματος αναδεικνύεται ευκρινέστερα από μια διασταλτική οπτική μέσω της οποίας η ιστοριογραφία έχει προσεγγίσει τους διευρυσμένους κρατικούς σχηματισμούς με τις εκτεταμένες κτήσεις που εμφανίζονται από τον ύστερο 15ο αιώνα εξετάζοντας αφενός τη διάρθρωσή τους και αφετέρου το λεξιλόγιο και τη νοηματοδότησή τους. Η αναβίωση αρχαίων κειμένων και πολιτισμικών μορφών που συνδέονταν με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και η φιλοδοξία ανασύστασης εδαφικών επικρατειών που θα της ομοιάζαν ή θα την ξεπερνούσαν αποτελούσαν τη βάση στην οποία συγκροτούνταν το αυτοκρατορικό φαντασιακό και πρακτική. Ο αναγεννησιακός πολιτισμός και οι ουμανιστές λόγιοι έλκονταν από την αυτοκρατορική παράδοση, στην οποία έβλεπαν μια άλλη πολιτική οδό για την αναβίωση της αρχαιότητας. Η αυτοκρατορική θεματολογία σταδιακά απέκτησε εξέχουσα θέση στο πολιτικό φαντασιακό των ευρωπαϊών ηγεμόνων. Όπως επισημαίνει ο ιστορικός Thomas Dandeleat, μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα η αυτοκρατορική Αναγέννηση είχε αντικαταστήσει ή ανταγωνιζόταν τη δημοκρατική παράδοση και το πολιτικό πρόγραμμα των προηγούμενων αιώνων. Πλέον η αναβίωση αυτοκρατοριών και όχι δημοκρατιών κυριαρχούσε στο πολιτικό και πολιτισμικό πρόγραμμα των ευρωπαϊκών κρατών, ηγεμόνων και στοχαστών. Οι σύγχρονοι αντιλαμβάνονταν ότι το νέο αυτοκρατορικό ιδεώδες υπερέβαινε την αυστηρή νομική οριοθέτηση. Ο Νικολό Μακιαβέλι αποκαλούσε τον

ηγεμόνα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στα γερμανικά εδάφη «σκιώδη αυτοκράτορα» που δεν ασκούσε άμεση εξουσία πουθενά, ενώ τον 17ο αιώνα ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ διακωμωδούσε τον γερμανό αυτοκράτορα ότι δεν διέθετε εδάφη για να στηρίξει τον τίτλο του, σε αντιδιαστολή με τον ίδιο. Από τον 15ο αιώνα το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό παρελθόν έρχεται στο επίκεντρο για να προσφέρει το λεξιλόγιο και τις ιδεολογικές συνιστώσες στις αναδύμενες αυτοκρατορικές δυνάμεις και επίδοξους ηγεμόνες της πρώιμης νεοτερικότητας, αρχικά στην Ισπανία, και στη συνέχεια στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία.

Παρότι στη ρητορική και ιδεολογία του το βενετικό κράτος δεν συστηματοποίησε την επίκληση στο ρωμαϊκό παρελθόν, όπως ήταν σύνηθες να κάνουν άλλες πολιτικές οντότητες της εποχής, στην περίπτωση της ενδοχώρας η βενετική κατάκτηση συχνά επενδύταν με ρωμαϊκές αναφορές. Βενετοί πατρίκιοι και συγγραφείς νομιμοποιούσαν την υποταγή της ενδοχώρας παρουσιάζοντας τη Βενετία ως δύναμη που αποκαθιστούσε την αρχαία ελευθερία (*libertas*) των υποτελών πόλεων που είχαν καταπατήσει τοπικοί ηγεμόνες και δυνάστες. Ακολουθώντας το πρότυπο που είχαν εισαγάγει οι ουμανιστές λόγιοι της Φλωρεντίας, οι Βενετοί δικαιολογούσαν την κατάκτηση αναφερόμενοι σε εθελούσια υπαγωγή των πόλεων της ενδοχώρας που αναζητούσαν ασφάλεια, δικαιοσύνη και ειρήνη. Στις αρχές του 16ου αιώνα ο βενετός πατρίκιος Marin Sanudo, γνωστός για τα ημερολόγια που τηρούσε επί χρόνια, συσχέτιζε τους βενετούς αξιωματούχους στην ενδοχώρα και το έργο τους με την αναβίωση ενός αρχαίου, ρωμαϊκού πλαισίου διακυβέρνησης στο οποίο η Βενετία όφειλε να ανταποκριθεί. Αργότερα ο Gasparo Contarini έγραφε χαρακτηριστικά στο γνωστότατο και πολυμεταφρασμένο έργο του *De magistratibus et republica Venetorum* (1543):

Έφτασε τελικά η στιγμή να εισακουστούν οι παρακλήσεις των γειτονικών λαών που δεν μπορούσαν άλλο να ανεχθούν την τυραννία του κάθε ηγεμόνα. Η Βενετία εξεδίωξε τους τυράννους και απέδωσε στους κατοίκους την επικράτεια η οποία πάντα βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Βενετίας και δεν είχε ποτέ αποκοπεί. Με την προθυμία των λαών αυτών, η Βενετία θέλησε να προστατεύσει τους λαούς της ενδοχώρας απελευθερώνοντάς τους από αυτούς τους ξένους τυράννους, τους απογόνους των βαρβάρων, που είχαν επιβάλει στους ανθρώπους την πιο βίαιη και αξιοθρήνητη δουλεία. Στην επικράτεια της ενδοχώρας, εκτός από τους λαούς που προσήλθαν σε εμάς, έπρεπε να γίνει κάθε ενέργεια για την υπεράσπιση της ελευθερίας. (Contarini, 1551: 116-7)

Η βενετική αυτοκρατορική αναδύεται στις δημόσιες τελετές με τις οποίες η Βενετία επένδυε και αναπαρήγαγε την εξουσία και το πολιτικό φαντασιακό της. Η πιο δηλωτική έκφανση συναντάται στην ετήσια τελετουργία του γάμου με τη θάλασσα, γνωστή ως *Sensa*, που λάμβανε χώρα την ημέρα της Αναλήψεως. Ο δόγης με την κρατική γαλέρα του γνωστή ως *Bucintoro*, επικεφαλής αξιωματούχων, έφτανε στο άνοιγμα της λιμνοθάλασσας προς την Αδριατική και έριχνε ένα χρυσό δαχτυλίδι στα νερά, προφέροντας τα λόγια «Θάλασσα, σε παντρεύομαστε, ως σημάδι αέναης και αληθινής κυριαρχίας». Αυτή η διαποτισμένη με σεξουαλικές μεταφορές τελετουργία λειτουργούσε σε διαφορετικά επίπεδα. Ο δόγης επιτελούσε τις αυτοκρατορικές αξιώσεις της Βενετίας ως σύζυγος-κυρίαρχος (*padrone*) των υπηκόων του Κράτους της Θάλασσας, αλλά όχι των κατοίκων της ίδιας της Βενετίας. Ενώ στη Βενετική Δημοκρατία (*res publica*) ο δόγης ήταν «πρώτος μεταξύ ίσων», ταυτόχρονα ως εκπρόσωπός της υποστασιοποιούσε την αυτοκρατορική σχέση μητρόπολης και κτήσεων. Ο μεθοριακός χώρος της Αδριατικής όπου η τελετουργία λάμβανε χώρα υπενθύμιζε ακριβώς αυτή τη διάσταση ανάμεσα στη θεσμική θέση του δόγη εντός της βενετικής ελίτ και στον μετασχηματισμό του σε αυτοκρατορική αρχή για τις κτήσεις.

Η επίκληση και διασύνδεση με το ρωμαϊκό παρελθόν ως φορέα του αυτοκρατορικού φαντασιακού στοιχειοθετείται τον 15ο αιώνα, με την κατάκτηση της ενδοχώρας, και τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, και αποτυπώνεται με ενάργεια στην αυτοκρατορική εικονογραφία και αισθητική σε μνημειακές και αρχιτεκτονικές συνθέσεις. Εξέχουσα θέση στην αισθητική του αναγεννώμενου αυτοκρατορικού ιδεώδους από τον 15ο αιώνα στον ιταλικό χώρο κατέχει ο έφιππος ανδριάντας. Η Βενετία υιοθετεί αυτό το μνημειακό πρότυπο συνδέοντάς το κατεξοχήν με την κατάκτηση της ενδοχώρας. Στα μέσα του 15ου αιώνα η Βενετία τίμησε τον *condottiere* Erasmo da Narni,

γνωστό ως Gattamelata, ο οποίος είχε συμβάλει στην κατάκτηση περιοχών στην ενδοχώρα, με έναν έφιππο ανδριάντα –τον πρώτο μπρούντζινο στον ιταλικό χώρο– που φιλοτέχνησε ο Donatello. Ως μια συμβολική κίνηση που συνέδεε την κατάκτηση της ενδοχώρας με την αυτοκρατορική αξίωση ο ανδριάντας τοποθετήθηκε στην υποτελή Πάδοβα στην Piazza del Santo, δηλαδή τον χώρο που αποτελούσε το επίκεντρο της κοινοτικής ζωής και ταυτότητας. Στα τέλη του 15ου αιώνα, όταν η κατάκτηση της ενδοχώρας είχε ολοκληρωθεί, η Βενετία υποστασιοποιούσε το αυτοκρατορικό ιδεώδες με τον έφιππο ανδριάντα του *condottiere* Bartolomeo Colleoni, έργο του Andrea del Verrocchio, που τοποθετήθηκε στο Campo dei Santi Giovanni e Paolo (Εικόνα 2.2). Ο Colleoni υπήρξε για δύο δεκαετίες διοικητής των βενετικών δυνάμεων που υλοποίησαν τη βενετική επέκταση στην ενδοχώρα. Τον 16ο αιώνα η αναβίωση του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού παρελθόντος εκφράζεται πλέον όχι με μεμονωμένα έργα, αλλά με ένα ευρύ πρόγραμμα αστικής και αρχιτεκτονικής ανάπλασης γνωστό ως *renovatio urbis* υπό την καθοδήγηση του δόγη Andrea Gritti. Η *renovatio urbis* ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα και γλύπτη Jacobo Sansovino και περιλάμβανε την αναμόρφωση και τον «εξευγενισμό» του διοικητικού κέντρου της πόλης, της πλατείας του Αγίου Μάρκου, με νέο σχεδιασμό και οικοδομήματα. Η *renovatio urbis* ήταν μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος που φιλοδοξούσε να αποκαταστήσει το κύρος και να αναπλάσει την εικόνα της Βενετίας μετά την ταπείνωση στον Πόλεμο του Cambrai. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που παρέπεμπαν στο παρελθόν (*all'antica*), εκτός από την πολιτική σταθερότητα και ένα νέο αριστοκρατικό ήθος, υπογράμιζαν την αξίωση της Βενετίας να εμφανιστεί ως η νέα Ρώμη και σε αυτή την κληρονομιά να βασίσει τις αξιώσεις της ως αυτοκρατορικής δύναμης.

Η επεκτατική πολιτική της Βενετίας συνδύαζε διαφορετικές πρακτικές κατάκτησης και διοίκησης. Μια σειρά κτήσεις στον αιγαιακό χώρο βασίστηκαν σε ιδιωτική πρωτοβουλία με την ενθάρρυνση του βενετικού κράτους. Στον αντίποδα, ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε η Κρήτη, η πρώτη αποικία της Βενετίας αμέσως μετά την Δ' Σταυροφορία. Η κατάκτηση και οργάνωση της κτήσης υπήρξε κατεξοχήν κρατική υπόθεση. Η Βενετία ανέπτυξε έναν εκτενές πρόγραμμα αναδιοργάνωσης και αναδιάταξης της τοπικής κοινωνίας σε συνδυασμό με εποικισμό στρατιωτικού χαρακτήρα και εισαγωγή νέων οργανωτικών ιεραρχιών στη βάση της διάκρισης μεταξύ καθολικών (*latini*) και ορθοδόξων (*greci*) που είχαν νομική κατοχύρωση. Εγκαθίδρυσε ένα σύστημα απευθείας διοίκησης και μια μορφή διακυβέρνησης που ομοιάζε ως μικρογραφία με τη μητροπολιτική. Οι τοπικοί ευγενείς αντικαταστάθηκαν από εποίκους, ενώ η εκκλησιαστική ιεραρχία καταργήθηκε και στη θέση της επιβλήθηκε ρωμαιοκαθολική ιεραρχία. Επίσης, η Βενετία προέβη σε μια διαδικασία φεουδαρχικοποίησης, τουλάχιστον ως προς το έγγειο καθεστώς, καθώς οι έποικοι έλαβαν γη που είχε κατασχεθεί με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας και έφεραν τον τίτλο του φεουδάρχη (*feudati*).

Σε αντιδιαστολή με την Κρήτη, η ενσωμάτωση άλλων περιοχών βασιζόταν, όπως έχουμε δει, σε διαπραγματεύσεις, συνηθώς άνισες, που κατέληγαν σε κάποιο καταστατικό κείμενο, γνωστό ως *capitoli*, *privilegia*, *concessionones*, *pacta* ή *deditio*, στο οποίο αποτυπώνονταν η σχέση κυριαρχίας και υπαγωγής και ενθαρρυνόταν η διαμόρφωση μιας κοινοτικής πολιτικής ταυτότητας υπό τη βενετική διοικητική δομή. Βέβαια, παρά την ύπαρξη καταστατικών κειμένων η κυριαρχική σχέση δεν έμενε αμετάβλητη στον χρόνο, όπως δείχνει το παράδειγμα της Δαλματίας, όπου από τον 15ο αιώνα οι τοπικές αυτονομίες περιορίστηκαν. Σε αναλογία με τη διττή νοηματοδότηση του αξιώματός του δόγη, ως «πρώτου μεταξύ ίσων» εντός της βενετικής δημοκρατίας και ως ηγεμόνα μιας αυτοκρατορικής επικράτειας, το βενετικό κράτος μπορούσε ταυτόχρονα να διατηρεί την πολιτική ταυτότητα της δημοκρατίας και να επιβάλλεται σε άλλες πολιτικές οντότητες τις οποίες αντιλαμβάνονταν είτε ως υποτελείς πόλεις-κράτη, όπως στην περίπτωση των κτήσεων στην ενδοχώρα, είτε ως υποτελείς ηγεμονίες. Ως προς το τελευταίο, χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η διατήρηση στη γραφειοκρατική γλώσσα των όρων «Βασίλειο της Κύπρου» (*Regno di Cipro*), «Βασίλειο της Κρήτης» (*Regno di Candia*) και ο ορισμός της Πελοποννήσου ως «Βασίλειο του Μορέως» (*Regno di Morea*) όταν η Βενετία κατέκτησε την περιοχή στα τέλη του 17ου αιώνα. Η επινόηση αυτών των κτήσεων ως υποτελών βασιλείων στοιχειοθετούσε το αυτοκρατορικό φαντασιακό της Βενετίας.

Συχνά η κατάκτηση και ενσωμάτωση περιοχών στη βενετική επικράτεια, εκτός από διοικητική αναδιοργάνωση, συνοδευόταν από σημαντική πληθυσμιακή κινητικότητα, ειδικά στην περιοχή της Δαλματίας και στον ελλαδικό χώρο. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η βραχύβια κατάκτηση της Πελοποννήσου στα τέλη του 17ου



Εικόνα 2.2 Ο έφιππος ανδριάντας του Bartolomeo Colleoni (φωτογραφία του 19ου αιώνα).

αιώνα. Η Βενετία ενθάρρυνε συστηματικές μεταναστεύσεις πληθυσμών από οθωμανικά και βενετικά εδάφη οι οποίες δημιουργούσαν μια ριζικά νέα κατάσταση. Το πλήθος νεοφερμένων έπρεπε να αποκατασταθεί και να συμβιώσει με τον υπάρχοντα πληθυσμό, στον οποίο περιλαμβάνονταν ντόπιοι πρώην μουσουλμάνοι που είχαν εκχριστιανιστεί κατά την κατάκτηση. Σε αυτό το τοπίο η Βενετία επιχείρησε να δημιουργήσει νέες ιεραρχίες του πληθυσμού σε συνδυασμό με τροποποιήσεις του έγγειου καθεστώτος και να εισαγάγει τον κατεξοχήν θεσμό τοπικής διοίκησης κάτω από τη βενετική γραφειοκρατία, την κοινότητα (*comunità*). Στην ουσία επρόκειτο για έναν θεσμό χωρίς παρελθόν στο τοπικό πλαίσιο, που απαιτούσε τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών διακρίσεων και δεσμών με σημείο αναφοράς τη βενετική κυριαρχία.

Η Βενετία συγκροτούσε την αποικιακή επέκταση και αποτελεσματικότητά της μέσω μιας γραφειοκρατικής δομής που διασφάλιζε τη σταθερότητα και την ιεραρχική πρόσβαση στα αξιώματα. Διατηρώντας σθεναρά τις διοικητικές θέσεις για τους βενετούς ευγενείς, παράλληλα φρόντιζε να εκλέγονται διοικητές, ειδικά σε περιοχές που θεωρούνταν ιδιαίτερης σημασίας, όπως η Ζάρα, η Κέρκυρα, η Κρήτη και η Κύπρος, ευγενείς που διακρίνονταν για τις ικανότητες και την εμπειρία τους. Έτσι, υπήρξαν ευγενείς που μονοπωλούσαν τις σημαντικές θέσεις της αυτοκρατορικής διοίκησης. Η διαπλοκή και αλληλοτροφοδότηση δημόσιου και ιδιωτικού συμφέροντος στο πρόσωπο των πατρικών αποτελούσε δομικό στοιχείο του βενετικού συστήματος, αφού η διοίκηση των κτήσεων συνήθως συνδύαζε την κατοχή αξιώματος με οικονομικές δραστηριότητες. Οικογένειες πατρικών μονοπωλούσαν αξιώματα σε διάφορες κτήσεις και συνάμα θεμελίωναν δίκτυα οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, η συνύφανση συμφερόντων, οι κατά τύπους διαφοροποιήσεις και τη σχετική ευελιξία του βενετικού αποικιακού συστήματος δεν θα πρέπει να επισκιάζουν το γεγονός ότι η Βενετία εγκαθίδρυσε μια συστηματική και συγκεντρωτική γραφειοκρατία με σημείο αναφοράς τη μητρόπολη. Το βενετικό κράτος

προέκρινε τον απρόσωπο χαρακτήρα της αποικιακής διοίκησης απαιτώντας από τους αξιωματούχους να υποτάσσουν τις προτεραιότητές τους ενώπιον της συλλογικότητας του κρατικού συμφέροντος και να επιτελούν την εξουσία τους ως εκπρόσωποι του δόγη και του μητροπολιτικού κέντρου.

Παρά τον αυστηρό κώδικα διαγωγής που το κράτος επιδίωκε να επιβάλλει στους αξιωματούχους-διοικητές των κτήσεων, δύσκολα επιτύγχανε να αποτρέψει τις προσωπικές και οικογενειακές στρατηγικές που οι βενετοί πατρίκιοι ανέπτυσαν όταν εκλέγονταν να υπηρετήσουν ως διοικητές. Εκτός από τις οικονομικές δραστηριότητες, βενετοί πατρίκιοι συχνά συνήπταν γάμους με μέλη των τοπικών ελίτ στους τόπους που διοικούσαν. Με αυτό τον τρόπο βενετικοί οίκοι αποκτούσαν πρόσβαση στην οικονομία και την κοινωνία των κτήσεων δημιουργώντας εκτεταμένα δίκτυα πατρωνίας, ενώ οι τοπικές ελίτ μπορούσαν να απολαμβάνουν χαμηλά αξιώματα. Αυτό το φαινόμενο συναντάται σε κτήσεις στα αλβανικά παράλια, στην Κέρκυρα, την Κύπρο ή την Κρήτη, όπου οι φιλοδοξίες των αξιωματούχων-διοικητών συναντούσαν την ανάγκη της τοπικής βενετοκρητικής ευγένειας να διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με το μητροπολιτικό κέντρο. Η εκ πρώτης όψεως αντινομία ανάμεσα στις νόρμες που το βενετικό κράτος επιχειρούσε να επιβάλει στη διοίκηση των κτήσεων και τη δράση των αξιωματούχων αποτελούσε δομικό στοιχείο μιας αυτοκρατορικής πολιτικής. Το βενετικό κράτος ταυτιζόταν με τους πατρικίους, και η σύμπτωση κρατικών και ιδιωτικών συμφερόντων, ή τουλάχιστον η μη ριζική απόκλιση, διασφάλιζε τη σταθερότητά του. Η διοίκηση απαιτούσε γνώση την οποία εξασφάλιζαν οι πατρίκιοι διοικητές μέσω της στενής συσχέτισής τους με το τοπικό πλαίσιο, στο οποίο καλούνταν να υπηρετήσουν ως εκπρόσωποι μιας αρχής της οποίας ήταν μέτοχοι και όχι διεκπεραιωτές. Αυτή η συνύφανση γραφειοκρατίας, γνώσης, δικτύων και συγκεντρωτισμού καθιστά τη βενετική επέκταση μια πρόιμη έκφανση αυτοκρατορικής διοίκησης με επίκεντρο τον μεσογειακό χώρο.

Παρότι στον τομέα της διοίκησης και της κοινωνικής οργάνωσης η Βενετία ακολούθησε διαφορετικούς δρόμους κατά περίπτωση, η τοπική διαχείριση και οι γενικές κατευθύνσεις της οικονομίας είτε βρίσκονταν στα χέρια των βενετών διοικητών είτε προέρχονταν από το μητροπολιτικό κέντρο. Η τυποποίηση των μέτρων και των σταθμών, ο νομισματικός έλεγχος και η ρύθμιση των αγορών πιστοποιούν μια διαδικασία ομογενοποίησης της οικονομίας των κτήσεων. Μια σειρά πολιτικών και παρεμβάσεων υποστασιοποιούν την αποικιακή σχέση μητρόπολης και κτήσεων. Βασική αρχή του βενετικού κράτους ήταν η οικονομική αυτοτέλεια της αποικιακής επικράτειας, καθώς τα έσοδα από τις κτήσεις έπρεπε να καλύπτουν τα έξοδα της διοίκησης και της άμυνας. Πλεονασματικές κτήσεις έπρεπε να καλύπτουν τους ελλειμματικούς προϋπολογισμούς άλλων κτήσεων. Μονοπωλιακές πρακτικές, κρατικός προστατευτισμός και παρεμβατισμός και κεντρικές αποφάσεις διαμόρφωναν ένα πλέγμα οικονομικών σχέσεων με σταθερό σημείο αναφοράς το μητροπολιτικό κέντρο. Η αυτοκρατορική περιφέρεια, ειδικά το Κράτος της Θάλασσας, αποτελούσε την κατεξοχήν πηγή πρώτων υλών που τροφοδοτούσε και συντηρούσε τη βιοτεχνική, εμπορική και καταναλωτική δραστηριότητα της ίδιας της Βενετίας.

2.5 Οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στη Μεσόγειο και στον ιταλικό χώρο κατά τον «μακρύ» 16ο αιώνα⁶

Ο ύστερος 15ος αιώνας αποτελεί σημείο καμπής για την πολιτική γεωγραφία του ιταλικού χώρου. Συχνά η ιστοριογραφία κάνει λόγο για την «κρίση του 1494». Παρόμοιους, δραματικούς όρους χρησιμοποιούν οι ουμανιστές λόγιοι της εποχής στις ιστορικές συνθέσεις και τα χρονικά τους. Ο Francesco Guicciardini στο έργο του *Storie fiorentine* (1509) κάνει λόγο για τη «φωτιά» και τη «μάστιγα» που ενέσκησαν στην Ιταλία

6 Με τον όρο «μακρύς» 16ος αιώνας» προσδιορίζεται η περίοδος από το 1450 έως τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα. Πρόκειται για ένα σχήμα περιοδολόγησης που συγκροτείται στη βάση οικονομικών και δημογραφικών κύκλων και κατέχει εξέχουσα θέση στο έργο του Fernand Braudel (*Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1993-1998) και στις θεωρίες των παγκόσμιων συστημάτων. Ωστόσο, η αξία του σχήματος υπερβαίνει το πεδίο της οικονομικής ιστορίας.

και «ανέτρεψαν τα πάντα» και στο μεταγενέστερο έργο του *Storia d'Italia* (1561) για την «καταστροφή της Ιταλίας». Το φθινόπωρο του 1494 ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Η΄, επικεφαλής ενός πολυπληθούς στρατεύματος, εισέβαλε από τα εδάφη της Σαβοΐας στον ιταλικό χώρο για να αποκαταστήσει τις αξιώσεις του στο βασίλειο της Νάπολης. Η γαλλική εισβολή και η συνακόλουθη εμπλοκή της Ισπανίας εγκαινίασαν μια περίοδο πρωτόγνωρης διπλωματικής δραστηριότητας και αιματηρών πολεμικών αναμετρήσεων που έθεσαν σε σκληρή δοκιμασία και αναδιέταξαν τις εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες στον ιταλικό χώρο. Πέραν των πολεμικών αναμετρήσεων, η ταχύτητα με την οποία συμμαχίες δημιουργούνταν και διαλύονταν, η διάχυτη καχυποψία, οι διαρκείς διαπραγματεύσεις, τα εφήμερα κέρδη που εξανεμιζόνταν και το πλήθος επίσημων συνθηκών που επιχειρούσαν να αποκρυσταλλώσουν την πολιτική ρευστότητα πιστοποιούν την ένταση της περιόδου των λεγόμενων Ιταλικών Πολέμων. Καμιά πολιτική δύναμη της ιταλικής χερσονήσου δεν έμεινε αλώβητη κατά τη διάρκεια των Ιταλικών Πολέμων. Ίσως η πιο έντονη αποτύπωση των εξελίξεων, σε επίπεδο συμβολισμού, υπήρξε η πολιορκία και λεηλασία της Ρώμης από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα το 1527.

Εξίσου για τη Βενετία, ο ύστερος 15ος αιώνας συνιστά σημείο καμπής. Θα εξετάσουμε τη βενετική κρατική συγκρότηση από τον ύστερο 15ο αιώνα μέσα από αλληλοσυμπληρούμενες οπτικές: τις αλλαγές στην αυτοθεώρηση της βενετικής ελίτ, την εμπλοκή στους Ιταλικούς Πολέμους και τη διαπλοκή της πολιτικής της στον ιταλικό και μεσογειακό χώρο με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις των Αψβούργων και των Οθωμανών. Η Βενετία εισήλθε στους Ιταλικούς Πολέμους με την επιδίωξη να αυξήσει την επικράτειά της στην ενδοχώρα. Τα εδαφικά κέρδη της αποδείχτηκαν εφήμερα και την εξέθεσαν σε μεγαλύτερους κινδύνους στο εύθραυστο περιβάλλον, καθώς η βενετική επέκταση στην ενδοχώρα είχε δημιουργήσει ανησυχία εντός και εκτός του ιταλικού χώρου. Το 1508 η Βενετία βρέθηκε αντιμέτωπη με έναν ετερόκλητο συνασπισμό, τη Λίγκα του Cambrai, στην οποία συνενώθηκαν δεσπόζουσες και μέχρι τότε εχθρικές μεταξύ τους δυνάμεις της Δύσης, όπως η Γαλλία, η Ισπανία, ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Α΄ και ο πάπας Ιούλιος Β΄ καθώς και κάποια ιταλικά κράτη. Ο στόχος τους ήταν να αποσπάσουν τις βενετικές κτήσεις της ενδοχώρας και να τις μοιράσουν μεταξύ τους ανάλογα με τις αξιώσεις τους· ουσιαστικά να καταλύσουν το Κράτος της Στεριάς. Μάλιστα μία από τις συμμάχους, η Σαβοΐα, είχε υπερπόντιες αξιώσεις, εποφθαλμιώντας την Κύπρο. Οι δυνάμεις της Λίγκας έφτασαν κοντά στον στόχο τους όταν κατάφεραν συντριπτική νίκη επί της Βενετίας στη μάχη του Agnadello, κοντά στο Μιλάνο, τον Μάιο του 1509. Τη συντριβή της Βενετίας ακολούθησε η προέλαση των νικητών στην ενδοχώρα, η εξέγερση των υποτελών πόλεων της Βενετίας και η κατάληψή τους από τις συμμαχικές δυνάμεις. Ως προς τη σημασία της ήττας είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του φλωρεντινού συγγραφέα Νικολό Μακιαβέλι: «Σε μία και μοναδική μάχη η Βενετία έχασε ό,τι είχε κερδίσει διαμέσου των αιώνων» (Machiavelli, 1998: 52).

Το δραματικό αντίκτυπο της ήττας αποτυπώνει ο σύγχρονος βενετός χρονικογράφος Marin Sanudo στα ημερολόγιά του, όπου γράφει:

15 Μαΐου 1509. Οι αξιωματούχοι βρίσκονταν στη μέση μιας συνεδρίασης. Ήμουν παρών και μαζί με άλλους πατρικούς μελετούσαμε τον χάρτη της Ιταλίας. Την 22α ώρα [δηλ. μετά τη δύση του ηλίου] κατέφτασε ο γραμματέας Piero Mazaruol κρατώντας επιστολές από το πεδίο της μάχης, στις οποίες ήταν σχεδιασμένες αγχόνες. Αμέσως ο δόγης και οι αξιωματούχοι τις ανέγνωσαν και πληροφορήθηκαν ότι οι δυνάμεις μας είχαν κατατροπωθεί. Και τότε ξεκίνησε μεγάλη οίμωγή και θρήνος και, για την ακρίβεια, πανικός. Στην ουσία, ο δόγης και οι αξιωματούχοι ήταν σαν νεκροί. Θέλησαν να κρατήσουν κρυφά τα νέα για όσο διάστημα μπορούσαν, αλλά δεν ήταν δυνατόν, καθώς είχε ήδη διαδοθεί από την οικία του δόγη ότι ο στρατός μας είχε ηττηθεί και ο signor Bartolomeo d'Alviano, γενικός διοικητής του στρατού, είχε είτε αιχμαλωτιστεί είτε σκοτωθεί.

Σε άλλες καταχωρίσεις ο Sanudo συνεχίζει με παρόμοιο τρόπο:

17 Μαΐου 1509. Όλη η πόλη βρισκόταν σε απελπισία και τα έβαζαν με την τύχη που επέτρεψε ο εκλεκτός στρατός μας να εξαθλιωθεί [...] Όλοι καταλαβαίνουν ότι ο Θεός μάς εγκατέλειψε εξαιτίας των

αμαρτιών μας. Ήταν η γιορτή της Αναλήψεως αλλά όλοι θρηνούσαν, κανείς δεν εμφανίστηκε στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου, οι αξιωματούχοι που ηγούνταν στο Collegio ήταν εντελώς χαμένοι και ακόμα περισσότερο ο δόγης μας, που δεν μίλαγε και ήταν σαν νεκρός, τελείως αξιολύπητος. [...] 23 Μαΐου 1509. Δεν υπάρχουν νέα από τους αξιωματούχους του Collegio. Όλοι ήταν σαν νεκροί, χωρίς διάθεση. Οι δυνάμεις μας κατατροπώθηκαν και στην Μπρέσα και στο Μπέργκαμο, και πλέον υπάρχει φόβος για τη Βενετία. (Sanudo, 1879-1903: τ. 8, 247-9, 301-2)

Σύντομα η Λίγκα έφτασε ως το Μέστρε στις ακτές της βενετικής λιμνοθάλασσας. Για πρώτη φορά ο κίνδυνος να αλωθεί η πόλη της Βενετίας ήταν τόσο έκδηλος και διάχυτος. Ωστόσο, η ίδια η φύση του πολέμου, με τις εύθραυστες ισορροπίες και τις ταχύτατα μεταβαλλόμενες συμμαχίες, που έφερε τη Βενετία αντιμέτωπη με τόσους αντιπάλους, απέτρεψε την πιθανότητα κατάκτησής της. Ο πάπας Ιούλιος Β΄ αποσύρθηκε από τον συμμαχικό συνασπισμό στρεφόμενος εναντίον των Γάλλων. Οι συμμαχίες αναδιατάχθηκαν και η Βενετία κατάφερε μέχρι το 1516 να ανακτήσει όλα τα χαμένα εδάφη στην ενδοχώρα. Αν και κατόρθωσε να βγει εδαφικά σχεδόν αλώβητη από τους Ιταλικούς Πολέμους, η Βενετία συνειδητοποίησε ότι ο ανταγωνισμός Γαλλίας και Ισπανίας πλέον αποτελούσε ίσως τον σημαντικότερο παράγοντα διαμόρφωσης της πολιτικής και των συσχετισμών στον ιταλικό χώρο. Αν και η ίδια διατήρησε τον μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη της χερσονήσου, ήταν σαφές ότι τα συμφέροντά της εξαρτιόνταν από την προσαρμογή της στα κελεύσματα της Γαλλίας, της Ισπανίας ή του αυτοκράτορα κατά περίπτωση.

Στο νέο πολιτικό τοπίο με τον Πόλεμο του Cambrai, ένας επιπλέον παράγοντας που έθεσε σε δοκιμασία τη βενετική ισχύ ήταν οι σχέσεις με την Αγία Έδρα. Ο Πόλεμος του Cambrai συνιστούσε μια πρώτη οξεία αντιπαράθεση μεταξύ του βενετικού και του παπικού κράτους. Ο πάπας όχι μόνο στρατεύτηκε με τους αντιπάλους της Βενετίας με στόχο τον περιορισμό της βενετικής επέκτασης στην ενδοχώρα, αλλά προχώρησε και στην επιβολή της πρώτης «Απαγόρευσης» (*Interdetto*) εναντίον της, όταν εξέδωσε το διάταγμα *Monitorium contra Venetos*, αφορίζοντας τον δόγη, το Συμβούλιο των Δέκα, τη Σύγκλητο και σύσσωμη την τάξη των πατρικίων και απαγορεύοντας την τέλεση των θρησκευτικών μυστηρίων στην πόλη, με απώτερο στόχο τον περιορισμό των βενετικών αρμοδιοτήτων στα εκκλησιαστικά ζητήματά της ενδοχώρας και την προσάρτηση των περιοχών της Εμίλια-Ρομάνια που λίγα χρόνια πριν είχαν περάσει υπό βενετική κυριαρχία. Από τα μέσα του 16ου αιώνα σημειώνονται φάσεις έντασης με την Αγία Έδρα. Οι Βενετοί αντιμετωπίζουν με καχυποψία τους πάπες ως υποχείρια των Ισπανών, ενώ καθώς αναπτύσσεται το κίνημα της (Αντι-)Μεταρρύθμισης και εδραϊώνεται ο μετατριδεντινός καθολικισμός, προκύπτουν ζητήματα δικαιοδοσίας και πρωτείων, ειδικά ως προς την καταπολέμηση των «αιρέσεων» και ζητήματα φορολογίας. Η ένταση με τη Ρώμη θα κορυφωθεί με την παπική «Απαγόρευση» του 1606. Οι αντιπαραθέσεις Βενετίας και Ρώμης και η λεγόμενη βενετική ανεξαρτησία, που έχουν αποτελέσει σημαντικό στοιχείο του «βενετικού μύθου», δεν θα πρέπει να σκιάζουν τις συγκλίσεις συμφερόντων και αντιλήψεων ειδικά ως προς τη θέση του καθολικισμού, το χριστιανικό νόημα, τη δημόσια ηθική και θρησκευτική τάξη.

Οι πόλεμοι και η δραματική ήττα στη μάχη του Agnadello όχι μόνο τερμάτισαν τις αυτοκρατορικές βλέψεις της Βενετίας στον ιταλικό χώρο αλλά υπονόμισαν την εικόνα που εξύφαινε η βενετική ελίτ για την κυριαρχία της στην ενδοχώρα ως αγαθοεργούς δύναμης. Στον Πόλεμο του Cambrai, η άρχουσα τάξη των πόλεων και της υπαίθρου στη βενετική ενδοχώρα συμάχησε με τους αντιπάλους της Βενετίας ή τους δέχτηκε ως ελευθερωτές. Οι τοπικοί ευγενείς είχαν αποστερηθεί τις περισσότερες από τις δικαιοδοσίες που κατείχαν στο παρελθόν πριν τη βενετική κυριαρχία. Δεν είχαν αντιμετωπιστεί ως ίσοι από τους ευγενείς της βενετικής μητρόπολης. Η περίφημη δημοκρατία της Βενετίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι τελείωνε στα όρια της πόλης χωρίς να επεκτείνεται στις κτήσεις της αυτοκρατορίας, είτε επρόκειτο για την ενδοχώρα είτε για το Κράτος της Θάλασσας. Η δυσaréσκεια των τοπικών ελίτ, το «αντι-βενετικό» πνεύμα τους και η διαφορετική εκ μέρους τους νοσηματοδότηση της βενετικής κυριαρχίας αποτυπώνονται στα λόγια των εκπροσώπων της Πάδοβα καθώς υποδέχονται τους συμμάχους της Λίγκας ως ελευθερωτές λίγο μετά τη μάχη του Agnadello:

Τρεις χιλιάδες βενετοί τύραννοι λόγω της εδαφικής εγγύτητας διαρκώς μας εκμεταλλεύονται με βίαιο και καταστροφικό τρόπο, κατατρώγοντας τα σπλάχνα μας, έτσι ώστε όλοι μας, σε όποια τάξη και αν ανήκουμε έχουμε γίνει σκιές και φαντάσματα αυτού που υπήρξαμε κάποτε. Σε αυτή την πόλη της Πάδοβα, η οποία θα έπρεπε να ανήκει στους κατοίκους της, τίποτα δεν έχει μείνει για αυτούς, ούτε τα τείχη, ούτε τα σπίτια, ούτε οι εκκλησίες, ούτε τα δημόσια αξιώματα, ούτε τα εκκλησιαστικά αξιώματα, ούτε έξω από την πόλη τα αγροκτήματα, ούτε τα βουνά, ούτε οι πεδιάδες, ούτε τα δάση, ούτε οι λίμνες. Τίποτα δεν μας ανήκει πλέον, αφού αυτοί οι Βενετοί με άδικο τρόπο εν είδη τοκογλυφίας έχουν αποσπάσει τα πάντα από τα δικά μας χέρια. Εμείς, οι κάτοικοι της Πάδοβα, προσφέρουμε τον εαυτό μας, τα παιδιά μας και τα παιδιά των παιδιών μας, που δεν έχουν ακόμα γεννηθεί, στον αυτοκράτορα ως πιστούς υποτελείς και υπηρέτες του προκειμένου να μας απελευθερώσει από μια τόσο σκοτεινή τυραννία. (Cervelli, 1974: 47-8)

Αξίζει εδώ να παρατηρήσουμε τη διαφορετική εικόνα της βενετικής κυριαρχίας που εξύφαιναν οι υποτελείς σε σχέση με όσα είδαμε ότι υποστήριζε η βενετική ελίτ για τον απελευθερωτικό και αγαθοεργό της ρόλο.

Η προσωρινή κατάρρευση της βενετικής ισχύος σήμανε πολλαπλές αντιπαραθέσεις. Από τη μια μεριά, τοπικές αριστοκρατικές ή αστικές ελίτ αξιοποίησαν την ευκαιρία για να αποτινάξουν την κυριαρχία της μητρόπολης ή να διαπραγματευτούν καλύτερους όρους με τους Βενετούς. Από την άλλη, τα χαμηλότερα στρώματα των πόλεων ή οι χωρικοί της υπαίθρου εκδήλωσαν τη δυσαρέσκειά τους απέναντι στις τοπικές ολιγαρχικές οικογένειες και φατρίες υποστηρίζοντας τη Βενετία συχνά μέσω συμβολικών κινήσεων, όπως συνέβη στη Βιτσέντζα μετά τη μάχη του Agnadello, όπου ο κόσμος συνέλεξε και προσπάθησε να διαφυλάξει τα κομμάτια του μαρμάρινου λέοντα του Αγίου Μάρκου που είχαν σπάσει τα μέλη της τοπικής αστικής ελίτ ως πράξη ανατροπής της βενετικής κυριαρχίας. Για τα μη προνομιούχα στρώματα η βενετική κυριαρχία αποτελούσε αντίβαρο απέναντι στις πιέσεις που υφίσταντο από τις τοπικές ολιγαρχικές ελίτ, ενώ ειδικότερα για τους χωρικούς, τυχόν τερματισμός της βενετικής επικυριαρχίας σήμαινε απώλεια πρόσβασης στην τεράστια αγορά της Βενετίας για τη διοχέτευση των προϊόντων τους και κίνδυνο υπαγωγής τους ξανά σε καθεστώς δουλοπαροικίας. Σε αυτό το υπόβαθρο έλαβε χώρα η εξέγερση των χωρικών στο Φρίουλι το 1511, ίσως η μεγαλύτερη αγροτική εξέγερση στον ιταλικό χώρο κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο.

Ο αντίκτυπος των Ιταλικών Πολέμων μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1510 και ειδικά της ήττας στη μάχη του Agnadello υπήρξε πολλαπλός, τερματίζοντας την αυτοκρατορική επιδίωξη της Βενετίας στην ιταλική ενδοχώρα και υπονομεύοντας την αυτοθεώρηση της βενετικής ελίτ για την εξουσία της. Ως προς το τελευταίο ζήτημα είναι απαραίτητο να διευρύνουμε την οπτική μας και να συσχετίσουμε την ήττα στη μάχη του Agnadello ως κομβικό σημείο με διαδικασίες που βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη. Η ιστορικός Elisabeth Crouzet-Pavan επισημαίνει τις σημαντικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στον τρόπο που η βενετική ελίτ περιγράφει και προσλαμβάνει τη σχέση με το περιβάλλον τοπίο της λιμνοθάλασσας από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Μέχρι τότε κυριαρχούσε η ρητορική της κατακτητικής διάθεσης. Τα δαπανηρά και τεχνολογικά σύνθετα δημόσια έργα με τα οποία η Βενετία επεκτεινόταν στα νησιά της λιμνοθάλασσας, αλλά και θωρακιζόταν απέναντι στους φυσικούς κινδύνους του τοπίου, επενδύονταν ρητορικά ως πράξεις κατακτητικές. Η λιμνοθάλασσα περιγραφόταν σαν ένα προστατευτικό περιβάλλον αλλά και ως τόπος της βενετικής επιβολής. Από τα μέσα του 15ου αιώνα οι προσλήψεις αλλάζουν. Η λιμνοθάλασσα προβάλλει ως απειλή, επιβάλλοντας στην πόλη να παλεύει καθημερινά για να προστατευτεί σε ένα εχθρικό περιβάλλον. Επρόκειτο για τη συγκρότηση μιας νέας ρητορικής, της ρητορικής του κινδύνου.

Πιθανόν από τον 15ο αιώνα γεωλογικές μεταβολές και αυξημένη ανθρώπινη δραστηριότητα είχαν διαταράξει το εύθραστο περιβάλλον της λιμνοθάλασσας, δυσκολεύοντας την καθημερινότητα στη Βενετία και απαιτώντας αυξανόμενες παρεμβάσεις για τον καθαρισμό των καναλιών από ιζήματα και λάσπη και τη σταθεροποίηση του εδάφους. Ωστόσο, η νέα ρητορική του κινδύνου δεν απαντούσε απλώς στις γεωλογικές μεταβολές, αλλά αποτελούσε ένδειξη αλλαγών στη διαμόρφωση της βενετικής ταυτότητας. Η ρητορική του κινδύνου καλούσε και νομιμοποιούσε τη συστηματικότερη παρέμβαση του κράτους στη διαφύλαξη της πόλης τόσο

απέναντι στις απειλές του περιβάλλοντος όσο και απέναντι σε κάθε επιβουλή. Η επιβίωση και ο θρίαμβος της Βενετίας απέναντι στις αντιξοότητες απαιτούσαν την ανανέωση και συστηματοποίηση των γραφειοκρατικών παρεμβάσεων και τη στιβαρή παρέμβαση του κράτους. Αυτό το υπόβαθρο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τα πολεοδομικά προγράμματα που ανέλαβε το κράτος, όπως η περίφημη *renovatio urbis* υπό την αιγίδα του δόγη Andrea Gritti, τη συστηματικότητα με την οποία το βενετικό κράτος επιδίωξε να επέμβει σε ολοένα περισσότερες πτυχές της καθημερινότητας από τα τέλη του 15ου αιώνα, ζητήματα που θα εξετάσουμε σε επόμενα κεφάλαια, καθώς και την καταλυτική σημασία των Ιταλικών Πολέμων και τον αντίκτυπο της ήττας στη μάχη του Agnadello.

Μέχρι τη Συνθήκη της Μπολόνια το 1530, με την οποία έληξαν αρχικά οι Ιταλικοί Πόλεμοι, ο πολιτικός λόγος και η εικόνα του βενετικού κράτους είχαν πλήρως μετασηματιστεί. Η Βενετία δεν εμφανιζόταν πια ως μια πολεμική δύναμη που επιδίωκε να επιβάλει με κάθε μέσο τη βούλησή της, αλλά ως ένας παράγοντας σταθερότητας, ισορροπίας και ειρήνης. Αυτή την εικόνα της Βενετίας και τη μυθολογία που τη συνόδευσε κωδικοποίησε η πραγματεία του πατρικίου Gasparo Contarini, *De magistratibus et republica Venetorum* (1543). Ο Contarini που είχε υπηρετήσει σε σημαντικές θέσεις κατά τη διάρκεια των πολέμων, ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις από τη μεριά της Βενετίας που οδήγησαν στη Συνθήκη της Μπολόνια. Συνειδητοποιώντας τη νέα πολιτική πραγματικότητα, την αδυναμία της Βενετίας να ανταποκριθεί ως ισότιμη δύναμη και την οικονομική δυσπραγία λόγω του υπέρογκου κόστους του παρατεταμένου πολέμου, ο Contarini υπήρξε από τους βασικούς αρχιτέκτονες της νέας αυτοθεώρησης της Βενετίας: ως μιας ήπιας δύναμης που προνομιακά στοιχεία όπως η τελειότητα του πολιτεύματος της, η πολιτική σοφία και η πολιτισμική ανθηρότητα την καθιστούσαν πρότυπο για την πολιτική και πολιτισμική διαπαιδαγώγηση της Ευρώπης.

Όπως είδαμε, με τους Ιταλικούς Πολέμους ο ιταλικός χώρος έγινε το κύριο πεδίο της σύγκρουσης της ισπανικής και της γαλλικής μοναρχίας. Νικητές του πολέμου αναδείχθηκαν οι Ισπανοί Αψβούργοι και πέραν του πεδίου της μάχης οι επιδιώξεις τους αποτυπώθηκαν αρχικά στη Συνθήκη της Μπολόνια το 1530. Για τη Βενετία η Συνθήκη επικύρωνε την ήττα της και την αδυναμία της να ανταγωνιστεί ισότιμα τις κύριες δυνάμεις της εποχής. Για τους Αψβούργους ο ιταλικός χώρος κατείχε κεντρική θέση στις αυτοκρατορικές επιδιώξεις τους ήδη από την περίοδο του Καρόλου Κουίντου. Κατά τον J. H. Elliott για τους Αψβούργους η ιβηρική και η ιταλική χερσόνησος αποτελούσαν μια ενιαία οντότητα. Διαδεχόμενος τον Κάρολο, ο Φίλιππος Β΄, με τον συνδυασμό ισχύος και διπλωματίας, ενέταξε τα περισσότερα ιταλικά κράτη στη γεωπολιτική σφαίρα της Ισπανίας, πετυχαίνοντας σχετική ισορροπία χωρίς σημαντικές εντάσεις και πολεμικές συρράξεις στον ιταλικό χώρο για μισό αιώνα μετά τη Συνθήκη του Cateau-Cambrésis το 1559. Η συνθήκη του Cateau-Cambrésis έθεσε οριστικό τέλος στους Ιταλικούς Πολέμους, την επί εξήντα χρόνια διαμάχη μεταξύ των Αψβούργων και των Βαλουά της Γαλλίας για τον έλεγχο της ιταλικής χερσονήσου. Η γαλλική μοναρχία παραιτήθηκε από δυναστικές αξιώσεις στην Ιταλία και ξεκίνησε μια μακρά περίοδος ισπανικής κυριαρχίας, την οποία συχνά η ιστοριογραφία αποδίδει με όρους ηγεμονίας. Επρόκειτο για μία «*pax hispanica*» κατά τη φράση του Fernand Braudel.

Σε αυτή τη νέα συνθήκη η Βενετία αποτέλεσε τη μοναδική κρατική οντότητα που, παρά την ήττα της, διατήρησε σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας απέναντι στην Ισπανία, παρότι η πολιτική της επιδίωκε ή αναγκαζόταν να προσαρμόζεται στην ισπανική κυριαρχία. Ο Κάρολος Κουίντος και ο Φίλιππος Β΄ χρειάζονταν τη Βενετία για τη ναυτική ισχύ της και τη γεωστρατηγική θέση της στους σχεδιασμούς τους απέναντι στους Οθωμανούς. Με τη σειρά της, η Βενετία επιδίωκε να ισορροπήσει και να ελιχθεί ανάμεσα στα δύο αυτοκρατορικά μορφώματα και τις ιδιαίτερες συνθήκες που υπαγόρευαν τις σχέσεις της με κάθε ένα από αυτά: τους στενούς οικονομικούς δεσμούς με τους Οθωμανούς και την πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία της Ισπανίας στον ιταλικό χώρο. Συνήθως τα οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας στην οθωμανική επικράτεια υπερίσχυαν των προσδοκιών που έτρεφαν οι Ισπανοί για πολιτική και ιδεολογική συμπόρευση. Σε δύο περιπτώσεις, το 1540 και το 1573, η Βενετία εγκατέλειψε τους σχεδιασμούς των Ισπανών για στρατιωτική συμμαχία εναντίον των Οθωμανών και συνήψε ξεχωριστές συνθήκες ειρήνης με τους τελευταίους. Οι προτεραιότητες των Βενετών δεν γίνονταν κατανοητές από τους Ισπανούς. Στον ηγεμονικό πολιτικό λόγο των Αψβούργων –τον «μεσσιανικό ιμπεριαλισμό» κατά τον ιστορικό Geoffrey Parker– που περιέγραφε την κυριαρχία και τις φιλοδοξίες της Ισπανίας με όρους

φυσικής τάξης, οι βενετικές διαφοροποιήσεις καταγράφονταν ως εκδηλώσεις φθόνου και εχθρότητας απέναντι στο ισπανικό μεγαλείο.

Για τους Βενετούς ο «μακρύς» 16ος αιώνας της ισπανικής ισχύος αποτέλεσε μια περίοδο αναδιάταξης των προτεραιοτήτων, διαπραγματεύσεων και προσαρμογών. Η καχυποψία της Βενετίας απέναντι στους Αψβούργους δεν ήταν αβάσιμη. Η Βενετία εδαφικά βρέθηκε εγκλωβισμένη ανάμεσα σε επικράτειες που ανήκαν ή πρόσκειντο φιλικά στους Αψβούργους: στα βόρεια βρισκόταν η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενώ δυτικά το βενετικό Κράτος της Στεριάς συνόρευε με το Δουκάτο του Μιλάνου που από το 1535 είχε προσδεθεί με φεουδαρχικούς δεσμούς στον Κάρολο Κουίντο. Στον Πόλεμο του Cambrai (1509-1517) η Ισπανία είχε συμμετάσχει στον συνασπισμό εναντίον της Βενετίας και του κράτους της στην ενδοχώρα. Η κυρίαρχη θέση που αποκτούσαν οι Αψβούργοι και οι σχεδιασμοί τους για τον ιταλικό χώρο απαιτούσαν όχι μόνο τη συνεργασία των Βενετών, αλλά και τη σύμπτωση απόψεων ως προς την αναγνώριση κοινών εχθρών, πρωτίστως των Οθωμανών. Οι Βενετοί, ωστόσο, ήταν αναγκασμένοι να κινούνται προσεκτικά και να προσαρμόζουν την πολιτική τους κατά περίπτωση. Για παράδειγμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1530, όταν η οθωμανική ισχύς στη Μεσόγειο φαινόταν αδιαμφισβήτητη θέτοντας σε κίνδυνο τα βενετικά κερταμένα με αποκορύφωμα την πολιορκία της Κέρκυρας το 1537, οι Βενετοί συνέπραξαν με τον Κάρολο Κουίντο και τον πάπα Παύλο Γ' εναντίον των Οθωμανών. Μετά την ήττα στη ναυμαχία της Πρέβεζας, γρήγορα οι Βενετοί έσπευσαν να απομακρυνθούν από τη συμμαχία και, παρά τις προσπάθειες των Ισπανών να τους διατηρήσουν στο στρατόπεδό τους, υπέγραψαν χωριστή συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς το 1540. Οι Βενετοί ήταν αναγκασμένοι να κινούνται με παρόμοιο τρόπο απέναντι στους Οθωμανούς, οι οποίοι έθεταν σε κίνδυνο τις κτήσεις τους στη Μεσόγειο και σε κάποιες περιπτώσεις έφτασαν να απειλούν και περιοχές στα βορειοανατολικά της ενδοχώρας, αλλά την ίδια στιγμή αποτελούσαν κύρια πηγή της βενετικής οικονομικής δραστηριότητας. Συνάμα οι Οθωμανοί αποτελούσαν δύναμη συμμάχους ή χρησιμοποιούνταν ως αντιπερισπασμός στον ανταγωνισμό με τους Αψβούργους στον ιταλικό χώρο. Χαρακτηριστικά, ο Sanudo σημείωνε λίγο μετά την ήττα στη μάχη του Agnadello: «κυκλοφορεί στην επικράτεια ότι πρόκειται [ενν. οι Βενετοί] να στραφούν στους Τούρκους και όλοι το επιθυμούν. Μακάρι και ο Θεός να το θέλει να συμβεί» (Sanudo, 1879-1903: τ. 9, σ. 100). Επρόκειτο για μια πολυκύμαντη και σύνθετη σχέση που δύσκολα μπορούμε να την ορίσουμε με ακρίβεια. Σίγουρα υπόκειται σε συνεχείς μεταβολές που υπαγόρευαν τα βενετικά συμφέροντα και ο ευρύτερος συσχετισμός δυνάμεων. Σε αυτό το σύνθετο πλέγμα θα πρέπει να προσθέσουμε και την εικόνα που δημιουργούσαν άλλες δυνάμεις για τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις τον 16ο αιώνα, για παράδειγμα, οι Αψβούργοι της Ισπανίας αναφέρονταν στη Βενετία ως *παλλακίδα (amancebada)* των Οθωμανών.

Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι Βενετοί διατηρούσαν τις πιο πυκνές και συστηματικές διπλωματικές και οικονομικές σχέσεις με τους Οθωμανούς. Ήδη αρκετό διάστημα πριν την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης είχαν επιδιώξει σχέσεις με τους σουλτάνους, αναγνωρίζοντας την αυξανόμενη ισχύ της οθωμανικής παρουσίας. Κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα επιδίωξη της Βενετίας ήταν η εξασφάλιση εμπορικών προνομίων. Από τη μεριά τους οι σουλτάνοι αναγνώριζαν τη σημασία των Βενετών για την οικονομία της αυτοκρατορίας τους αλλά και επιδίωκαν να περιορίσουν την κυριαρχία των Βενετών στο μεσογειακό εμπόριο, ειδικά τον 15ο αιώνα μετά την υποχώρηση της Γένοβας. Ακόμη και τον 16ο αιώνα, όταν η εμπορική ισχύς των Βενετών είχε υποχωρήσει, παρέμεναν ο σημαντικότερος εμπορικός εταίρος των Οθωμανών μέχρι και τον 17ο αιώνα.

Λόγω της ύψιστης σημασίας που απέδιδαν στις σχέσεις με τον βυζαντινό κόσμο και στη συνέχεια με τον οθωμανικό, οι Βενετοί διατηρούσαν από αιώνες διπλωματική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη, πολύ νωρίτερα από ό,τι άλλα ευρωπαϊκά κράτη και πριν τη θέσπιση συστηματικής παρουσίας διπλωματικών υπηρεσιών στις διακρατικές σχέσεις. Στην κορυφή του βενετικού διπλωματικού σώματος στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν πατριόκιος αξιωματούχος που έφερε τον τίτλο «βαΐλος» (*Bailo*). Επρόκειτο για ένα από τα σημαντικότερα αξιώματα της βενετικής διοίκησης. Οι απαρχές του αξιώματος ανάγονται στον 11ο αιώνα όταν ο βενετός βαΐλος ήταν υπεύθυνος για τις οικονομικές δραστηριότητες των Βενετών και εκπροσωπούσε τη Βενετία στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Μέχρι το τέλος του Βυζαντίου ο βαΐλος είχε επιφορτιστεί με πολιτικά και διπλωματικά καθήκοντα και είχε σημαίνουσα θέση στην Κωνσταντινούπολη.

Με την εδραίωση των Οθωμανών οι Βενετοί έχασαν την επιρροή και τον παρεμβατικό ρόλο που είχαν κατά τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής περιόδου, αλλά ο βαίλος αναδείχθηκε σε σημαίνουσα μορφή, καθώς με επιδεξιότητα έπρεπε να υλοποιεί την πολιτική εξισορρόπησης της Βενετίας ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Αψβούργους και να προστατεύει τα βενετικά εμπορικά συμφέροντα απέναντι στον αυξανόμενο ανταγωνισμό αναδυόμενων δυνάμεων όπως η Αγγλία και η Ολλανδία. Ο βαίλος ήταν υπεύθυνος για την προάσπιση του καθολικισμού στο Κράτος της Θάλασσας, στις οθωμανικές περιοχές και στους Αγίους Τόπους μέχρι τον 17ο αιώνα, όταν η Γαλλία διεκδίκησε αυτό τον ρόλο για τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνάμα, ο βαίλος ήταν ο κύριος πληροφοριοδότης της βενετικής διοίκησης για τα τεκταινόμενα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διατηρούσε εκτεταμένα δίκτυα πατρωνίας και γύρω του συγκεντρώνονταν οι δεκάδες βενετικοί εμπορικοί οίκοι και οι χιλιάδες βενετοί υπήκοοι που δραστηριοποιούνταν στην οθωμανική πρωτεύουσα. Το έργο του υποστηριζόταν από μια διευρυμένη ακολουθία αξιωματούχων, γνωστή ως *famiglia*. Ο βαίλος και η ακολουθία του συγκροτούσαν τον θεσμικό πυρήνα της πολυπληθούς βενετικής κοινότητας, που συνήθως στη διοικητική γλώσσα οριζόταν ως *nazione*, στην Κωνσταντινούπολη. Ο βαίλος διατηρούσε για τον ίδιο και το μεγαλύτερο μέρος της ακολουθίας του από τον 16ο αιώνα ένα οικιστικό συγκρότημα που βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, στους λόφους που ήταν γνωστοί ως *Vigne di Pera*, πάνω από τη συνοικία του Γαλατά, ενώ η πλειονότητα των βενετών εμπόρων συγκεντρωνόταν κυρίως στον Γαλατά. Παρά την οικιστική και χωροταξική συγκέντρωση της βενετικής κοινότητας, η παρουσία της, λόγω του πλήθους και της σημασίας της, διέφερε από την καθιερωμένη μορφή εμπορικής εγκατάστασης που συναντάμε στον μεσογειακό χώρο, το *fondaco*, στο οποίο η ξένη κοινότητα –συνήθως έμποροι– ήταν υποχρεωμένη να διαμένει σε περικλειστούς χώρους για να μην ενθαρρύνεται η συναναστροφή με τον ντόπιο πληθυσμό.

Οι Βενετοί αναγνώριζαν τον αυξανόμενο κίνδυνο που αποτελούσαν οι Οθωμανοί για τις κτήσεις τους στον βαλκανικό και τον μεσογειακό χώρο και διαπίστωναν ότι μόνοι τους έπρεπε να τις υπερασπιστούν είτε καταφεύγοντας στον πόλεμο είτε κυρίως μέσω διπλωματικής ευελιξίας, καθώς η στρατιωτική ισχύς έγερνε ολοένα προς το μέρος των Οθωμανών. Ο βενετο-οθωμανικός πόλεμος του 1463-1479, με τις επιδρομές των Οθωμανών να αναστατώνουν την περιοχή του Φρίουλι, είχε ήδη καταδείξει την αδυναμία των Βενετών. Στην κρίση του Πολέμου του Cambrai, φαινόταν ότι η Βενετία επιδίωκε συμμαχία με τους Οθωμανούς ή χρησιμοποιούσε μια τέτοια προοπτική ως αντιπερισπασμό απέναντι στον ασφυκτικό κλοιό των αντιπάλων της. Ακολούθησε μια μακρά περίοδος ειρηνικών σχέσεων, με εξαίρεση τη συμμετοχή της Βενετίας στον αντι-οθωμανικό συνασπισμό που κατέληξε στην ήττα στην Πρέβεζα και την ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης την οποία η Βενετία έσπευσε να υπογράψει το 1540.

Αυτή η φάση των βενετο-οθωμανικών σχέσεων που καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από την ηγεμονική θέση των Αψβούργων κορυφώνεται με τον Πόλεμο της Κύπρου και τον σχηματισμό του Ιερού Συνασπισμού. Η Κύπρος υπήρξε βενετική κτήση από το 1489, με την υποχρέωση καταβολής ετήσιας εισφοράς στον σουλτάνο της Αιγύπτου και στη συνέχεια στους Οθωμανούς. Από την εποχή του Σουλεϊμάν Α΄ η κατάληψη του νησιού είχε περιληφθεί στους σχεδιασμούς των Οθωμανών. Πριν την επίθεση του οθωμανικού στόλου στην Κύπρο το 1570, η Βενετία είχε στραμμένη την προσοχή της στην αντιμετώπιση της επιδημίας πανώλης που έπληττε την ιταλική χερσόνησο, στην πυρκαγιά που είχε καταστρέψει το βενετικό ναυπηγείο και στην προσπάθεια να περιορίσει τη δράση πειρατών, γνωστών ως Ουσκόκοι, που αναστάτωναν την Αδριατική. Βέβαια, η Βενετία, αντιλαμβανόμενη τις οθωμανικές βλέψεις, είχε προσπαθήσει να προετοιμαστεί για ενδεχόμενη επίθεση. Επίσης, είχε στραφεί στην Αγία Έδρα για βοήθεια, με τον πάπα να προτείνει τη συγκρότηση ενός χριστιανικού συνασπισμού με την Ισπανία. Η οθωμανική επίθεση στην Κύπρο σχετικά γρήγορα στέφθηκε με επιτυχία, με την κατάληψη της Λευκωσίας και άλλων σημαντικών πόλεων, πριν οι Οθωμανοί στρέψουν την προσοχή τους στην Αμμόχωστο. Η κατάληψή της ύστερα από πολύμηνη πολιορκία σήμαινε την απόσπαση της Κύπρου από τη βενετική επικράτεια.

Το κλίμα που δημιούργησε η απώλεια της Κύπρου και η απειλή της οθωμανικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο ενίσχυσαν τη στροφή της Βενετίας προς τον πάπα, τους Ισπανούς και το συγκροτούμενο σχέδιο στρατιωτικής συνεργασίας εναντίον των Οθωμανών. Κατά τη δεκαετία του 1560 η οθωμανική επιθετικότητα έγινε αισθητή στα ισπανικά εδάφη της νότιας Ιταλίας με επιδρομές στη Σικελία, στις ακτές της Απουλίας και της Καλαβρίας. Η επίθεση το 1565 και η πολιορκία της Μάλτας αποκάλυπτε την οθωμανική ισχύ και τις επιδιώξεις της για την



Εικόνα 2.3 Η ναυμαχία της Ναυπάκτου (Andrea Vicentino, 1595-1605). Παλάτι των Δόγηδων.

κεντρική Μεσόγειο. Σε αυτό το περιβάλλον η ισπανική ηγεμονία στον ιταλικό χώρο και η αναδύομενη παπική απολυταρχία, ως αλληλοσυμπληρούμενες δυνάμεις, συνέβαλαν στη συγκρότηση του Ιερού Συνασπισμού το 1571, με τη σημαντική συμμετοχή της Βενετίας που συνεισέφερε αξιόλογη στρατιωτική δύναμη. Ο Ιερός Συνασπισμός και η νίκη του επί των Οθωμανών στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (Leranto) το 1571 επενδύθηκαν με τη σταυροφορική ρητορική του χριστιανικού πολέμου εναντίον των «απίστων» και έγιναν δεκτοί με πρωτόγνωρους πανηγυρισμούς στην Ευρώπη (**Εικόνα 2.3**).

Η Βενετία πρωτοστάτησε στους πανηγυρισμούς για τη νίκη στη Ναύπακτο, διοργανώνοντας κατά την πάγια τακτική της λαμπρές τελετές στη πόλη, αναμοχλεύοντας και αναπαράγοντας το σταυροφορικό πνεύμα που ενέπνευσε τη νίκη. Μάλιστα, στη βενετική σταυροφορική ρητορική διαπλεκόταν ο αντι-οθωμανισμός με τον αντι-εβραϊκό λόγο. Οι Βενετοί απέδιδαν σε εβραϊκή πλεκτάνη τόσο την επίθεση των Οθωμανών στην Κύπρο όσο και την καταστροφή του κρατικού ναυπηγείου από πυρκαγιά το 1569. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το βενετικό κράτος αναπαρήγαγε μύθους βαθιά ριζωμένους στη χριστιανική Δύση από τη μεσαιωνική περίοδο, περί εβραϊκής και μουσουλμανικής συνέργειας εναντίον της χριστιανότητας. Η Βενετία δεν περιορίστηκε σε επίπεδο ρητορικής, αλλά κατά τη διάρκεια του πολέμου η Σύγκλητος διέταξε να τεθούν υπό κράτηση «μουσουλμάνοι, εβραίοι λεβαντίνοι και άλλοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» («Turchi, Hebrei levantini et altri sudditi turcheschi»), κυρίως έμποροι που βρίσκονταν στη Βενετία και στη βενετική επικράτεια, και να κατασχεθούν τα εμπορεύματά τους. Μάλιστα, λίγο μετά τη νίκη στη Ναύπακτο, σε μια κορύφωση του χριστιανικού ζήλου, η Σύγκλητος διέταξε την απέλαση όλων των εβραίων από την πόλη, αν και σύντομα η απόφαση ανακλήθηκε. Άλλωστε, η επιθετική πολιτική της Βενετίας απέναντι σε εμπόρους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή εβραίους εμπόρους που ζούσαν στο Γκέτο της πόλης απέβαινε εις βάρος της καθώς το βενετικό εμπόριο βασιζόταν ολοένα και περισσότερο στη δραστηριότητα εμπόρων που δεν ήταν βενετοί πατρίκιοι.

Ωστόσο, η επιτυχία στη Ναύπακτο και η αναβίωση της σταυροφορικής ρητορικής δεν επαρκούσαν στη Βενετία για να αντισταθμίσει την απώλεια της Κύπρου. Η Κύπρος αποτελούσε κομβικής σημασίας βάση για το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο και ίσως την πλουσιότερη αποικία με σημαντικά αγροτικά πλεονάσματα για εξαγωγή. Η Βενετία, κινούμενη από καχυποψία απέναντι στους Ισπανούς, αναγνωρίζοντας το βάρος που έφερε η οθωμανική κατάληψη της Κύπρου αλλά και την ανάγκη επανεκκίνησης των εμπορικών συναλλαγών, έσπευσε να κλείσει συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς το 1573 καταβάλλοντας σημαντικές αποζημιώσεις. Η αδυναμία της Βενετίας να αντιπαρατεθεί με τους Οθωμανούς την εξανάγκαζε να αποδεχτεί την απώλεια μιας σημαντικής κτήσης με οικονομικές και γεωστρατηγικές συνέπειες, ειδικά για τη βενετική πρόσβαση στο εμπόριο της Μέσης Ανατολής. Για τους Οθωμανούς, ο αντίκτυπος της ήττας στη Ναύπακτο ήταν περιορισμένος, καθώς είχαν κυριαρχήσει στην ανατολική Μεσόγειο με την κατάκτηση της Κύπρου, ενώ σύντομα στράφηκαν

και ενδυνάμωσαν τη θέση τους στη βόρεια Αφρική κατακτώντας σημαντικές θέσεις όπως η Τύνιδα. Βέβαια, για τη Βενετία, όπως και για την Ισπανία, η νίκη στη Ναύπακτο εξασφάλισε τον έλεγχο της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου αντίστοιχα για τον επόμενο αιώνα. Σε αυτή τη βάση η καλλιέργεια στενών δεσμών με τους Οθωμανούς ήταν κομβική για τη Βενετία, πράγμα που επιδιώχθηκε σταθερά για τις επόμενες δεκαετίες. Στην ειρηνική περίοδο των περίπου εβδομήντα ετών μέχρι το ξέσπασμα του Πολέμου της Κρήτης το 1645, η Βενετία παρείχε συστηματικά πληροφορίες στους Οθωμανούς για την κατάσταση στον ιταλικό χώρο, στρατολογούσε δυνάμεις με την άδεια των Οθωμανών από τα Βαλκάνια, ενώ επιδίωκε να μετριάσει τον αντίκτυπο από τις επιχειρήσεις χριστιανών πειρατών, ιδιαίτερα των Ιωαννιτών Ιπποτών της Μάλτας, που δρούσαν με τη στήριξη των Ισπανών εναντίον οθωμανικών στόχων. Με τη κατάκτηση από τους Οθωμανούς της Κύπρου και περιοχών όπως το Antibari και το Dulcigno στο σημερινό Μαυροβούνιο ολοκληρώθηκε ένας κύκλος εδαφικών απωλειών για τη Βενετία που είχε ξεκινήσει με τον βενετο-τουρκικό πόλεμο του 1499-1503, οπότε η Βενετία έχασε κτήσεις στη Δαλματία και τις ακτές της σημερινής Αλβανίας, όπως το Δυρράχιο και το Alessio, και οχυρές θέσεις στον ελληνικό χώρο, όπως τη Ναύπακτο, το Ναβαρίνο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, και συνεχίστηκε με τον βενετο-τουρκικό πόλεμο του 1537-1540 και την απόσπαση από τη βενετική επικράτεια των τελευταίων κτήσεων στην Πελοπόννησο, που ήταν το Ναύπλιο και η Μονεμβασιά, και νησιών του Αιγαίου.

Παρά την ήττα στον Πόλεμο της Κύπρου, η επιτυχία στη Ναύπακτο προσέδωσε νέα αυτοπεποίθηση, ειδικά σε έναν κύκλο πατρικών που έμειναν γνωστοί ως *giovani* (νέοι). Μεταξύ των επιδιώξεών τους ήταν η διασφάλιση μεγαλύτερου βαθμού ανεξαρτησίας της Βενετίας από την Ισπανία και τον πάπα. Στον κύκλο των *giovani* περιλαμβάνονταν οι δόγηδες Nicolò da Ponte και Nicolò Contarini, οι λόγιοι Paolo Paruta και Paolo Sarpi. Με τη σημαντική εμπλοκή των *giovani* στις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα ξέσπασαν δύο μεγάλες στιγμές κρίσης που τροφοδοτήθηκαν από την αντι-ισπανική ρητορική. Ο βενετικός «μακρύς» 16ος αιώνας ξεκίνησε με τις φιλοδοξίες της Βενετίας και την κατάρρευσή τους μπροστά στις αυτοκρατορικές επιδιώξεις και βλέψεις των Αψβούργων και της Ισπανίας να εδραιώσουν την κυριαρχία τους και ενσωματώσουν τον ιταλικό χώρο και ολοκληρώθηκε με την αποκορύφωση του αντι-ισπανισμού μέσω του οποίου η βενετική ελίτ επιβεβαίωσε την εικόνα που σταδιακά εξύφαινε για την ίδια.

Η πρώτη κρίση ξέσπασε το 1605 μεταξύ Βενετίας και Αγίας Έδρας και έμεινε γνωστή ως «παπική Απαγόρευση» (*Interdetto*). Οι σχέσεις της Βενετίας με τη Ρώμη είχαν δοκιμαστεί σε κάποιες περιπτώσεις μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, ειδικά σε ζητήματα δικαιοδοσίας, όταν το κίνημα της (Αντι-)Μεταρρύθμισης βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, αλλά σε γενικές γραμμές και οι δύο μοιράζονταν αντιλήψεις και ιδεώδη για την ορθή κοινωνική και θρησκευτική τάξη και τη θέση του καθολικισμού. Το 1605 ο πάπας Παύλος Ε΄ απαίτησε από τη Σύγκλητο να αποσύρει διατάξεις που έκρινε ότι παραβίαζαν το κανονικό δίκαιο και τα δικαιώματα της Εκκλησίας και απείλησε με αφορισμό και απαγόρευση τέλεσης ιερουργιών στη βενετική επικράτεια. Για τους Βενετούς, πέρα από τα ίδια τα ζητήματα δικαιοδοσίας, οι παπικές απαιτήσεις υπονόμειναν την κρατική κυριαρχία. Για τους πατρικούς, γνωστούς ως *giovani*, που βρίσκονταν γύρω από τον δόγη Leonardo Donà, οι αξιώσεις του πάπα γίνονταν αντιληπτές ως ισπανικός ηγεμονισμός. Η αντίδραση της Βενετίας τελικά οδήγησε την άνοιξη του 1606 στην πραγματοποίηση της παπικής απειλής. Μέχρι το 1607, όταν η κρίση έλαβε τέλος, η αντιπαράθεση Βενετίας και Αγίας Έδρας πήρε τη μορφή απειλών για πολεμική σύγκρουση και κυρίως ενός ανηλεούς πολέμου προπαγάνδας, όπου οι Βενετοί προσπαθούσαν να περιφρουρήσουν τις αξιώσεις τους.

Το αντι-ισπανικό αίσθημα αναδύθηκε εμφαντικά στην κρίση του 1618 όταν η ανήσυχη Σύγκλητος διακίνησε πληροφορίες και το σενάριο περί ισπανικής συνωμοσίας με στόχο την κατάληψη της Βενετίας. Κύριοι ενορχηστρωτές του σχεδίου εμφανίζονται, κατά τους Βενετούς, ο ισπανός αντιβασιλέας της Νάπολης, δούκας Ossuna, και ο ισπανός πρέσβης στη Βενετία, μαρκήσιος Bedmar. Η ισπανική «συνωμοσία» αποτελεί ένα από τα πιο θολά σημεία της βενετικής ιστορίας. Διάφοροι ιστορικοί έχουν επιχειρήσει να διαλευκάνουν το κατά πόσο το σενάριο της Συγκλήτου ευσταθούσε, χωρίς ωστόσο να υπάρχει κάποια οριστική απάντηση. Πιθανόν επρόκειτο για μια σκηνοθετημένη συνωμοσία εκ μέρους της Συγκλήτου σε μια περίοδο –παραμονές του Τριακονταετούς Πολέμου– κατά την οποία η κρατική μυστικότητα και η διακρατική ένταση επικρατούσαν και το κρατικό συμφέρον (*ragione di stato*) είχε αναχθεί σε ύψιστη αρχή.

Οι δύο σοβαρές κρίσεις στις οποίες ενεπλάκη η Βενετία δεν αποκρυστάλλωσαν μόνο την αντι-ισπανική ρητορική. Μέσω αυτής της ρητορικής η Βενετία προσδιόρισε τον εαυτό της κατά τον πόλεμο προπαγάνδας που έλαβε χώρα. Τα κείμενα του Paolo Sarpi, συμβούλου (*consultore in iure*) της βενετικής κυβέρνησης και κύριου ενορχηστρωτή της βενετικής προπαγάνδας, όχι μόνο υπογράμμιζαν την κρατική κυριαρχία ως απόλυτη αρχή την οποία δεν μπορούσε να υπερκεράσει καμία άλλη εξουσία, όπως η παπική στην περίπτωση της κρίσης του 1606, αλλά προέβαλαν τη Βενετία ως μια ελεύθερη δημοκρατία απέναντι στην τυραννική και απολυταρχική Ισπανία. Στον αντίποδα, από τη σκοπιά της Ρώμης, η πνευματική εξουσία του πάπα αποτελούσε την υπέρτατη αρχή. Επρόκειτο για μια θέση την οποία συμμεριζόταν και η ισπανική μοναρχία η οποία αξίωνε για τον εαυτό της τον ρόλο της προστάτιδας δύναμης της Εκκλησίας. Η θεωρητική διαμάχη με την οποία επενδύθηκε ο πόλεμος προπαγάνδας στην κρίση της παπικής Απαγόρευσης και της ισπανικής «συνωμοσίας» αποτέλεσε την κορύφωση σε μια σειρά εξελίξεων στην πολιτική θεωρία και τη ρητορική που έλαβαν χώρα κατά τον 16ο αιώνα και έθεσαν τη βάση της συζήτησης που θα ακολουθούσε σχετικά με την κρατική ισχύ. Για τη Βενετία η προβολή της δημοκρατικής εικόνας, στη σκιά μιας αυξανόμενα ολιγαρχικής διακυβέρνησης στη διάρκεια του 16ου αιώνα, που συνοδευόταν από τη συγκέντρωση εξουσιών στο πανίσχυρο Συμβούλιο των Δέκα, αναπαρήγαγε τον βενετικό μύθο όπως είχε διαμορφωθεί από τον προηγούμενο αιώνα. Ωστόσο, τόσο η βενετική ρητορική περί δημοκρατίας όσο και το αντίπαλο δέος της παπικής και ισπανικής απολυταρχίας καταδείκνυαν την υποχώρηση του πολιτικού ουμανισμού και την αναγωγή του κρατικού συμφέροντος σε ύψιστη αρχή, διαδικασία που επρόκειτο να χαρακτηρίσει τις διακρατικές σχέσεις τον 17ο αιώνα.

Οι δύο κρίσεις των αρχών του 17ου αιώνα υπήρξαν γεγονότα πανευρωπαϊκής εμβέλειας, καθώς οι όροι και η φύση της αντιπαράθεσης αφορούσαν όλους τους ηγεμόνες και τις πολιτικές οντότητες της εποχής. Συνάμα οι κρίσεις επιβεβαίωσαν το μεταβαλλόμενο πολιτικό τοπίο και τις νέες πραγματικότητες που διαμορφώνονταν. Αναδυόμενες δυνάμεις όπως η Αγγλία και η Ολλανδία έδειχναν ενδιαφέρον για τις αντιπαραθέσεις της Βενετίας με την Αγία Έδρα και την Ισπανία και επιχειρούσαν να πάρουν θέση σε αυτές. Η Αγγλία και η Ολλανδία, εκτός από τις φιλοδοξίες τους στον Ατλαντικό ωκεανό και στις περιοχές του Νέου Κόσμου όπου κύριος αντίπαλος ήταν η Ισπανία, επιδίωκαν και εξασφάλιζαν την αύξηση της επιρροής τους στη Μεσόγειο. Το πολιτικό τοπίο στον ιταλικό χώρο γινόταν πιο σύνθετο καθώς, εκτός από τις νέες δυνάμεις που έστρεφαν σε αυτό το ενδιαφέρον τους και με απώτερο στόχο τη διείσδυση στην οικονομία της ανατολικής Μεσογείου, η γαλλική μοναρχία, μετά το τέλος των θρησκευτικών πολέμων το 1598, επανάκαμπε δυναμικά. Το τέλος της *rex hispanica* με τον θάνατο του Φιλίππου Β΄ το 1598, η διαδοχή του από τον άπειρο γιο του Φίλιππο Γ΄ και η γαλλική εμπλοκή μετά από δεκαετίες στα ιταλικά τεκταινόμενα, αρχικά στον Πόλεμο του Monferrato, αναδιέταξαν την πολιτική σκηνή του ιταλικού χώρου, παρότι η Ισπανία παρέμεινε κυρίαρχη μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα.

Το τέλος του βενετικού «μακρύ» 16ου αιώνα που θα τοποθετήσουμε στις δεκαετίες του 1620-1630 σηματοδότησε η κορύφωση της αντι-ισπανικής ρητορικής και η σταδιακή μεταβολή των ισορροπιών που είχαν χαρακτηρίσει την προηγούμενη περίοδο, με τη Βενετία να κινείται μεταξύ των Οθωμανών και της Ισπανίας. Η είσοδος στη Μεσόγειο νέων δυνάμεων, όπως της Αγγλίας και της Ολλανδίας, και η δυναμική επιστροφή της Γαλλίας στην ιταλική σκηνή έδιναν περισσότερες ευκαιρίες ελιγμών, αλλά την ίδια στιγμή έκαναν τη βενετική ελίτ να συνειδητοποιήσει ότι πλέον αποτελούσε δευτερεύουσα δύναμη τόσο πολιτικο-στρατιωτικά όσο και οικονομικά.

2.6 Από τον Πόλεμο της Κρήτης (1645-1669) στην κατάλυση του βενετικού κράτους (1797)

Η μακρά ειρηνική περίοδος μεταξύ Βενετίας και Υψηλής Πύλης μετά το 1573 τελείωσε με το ξέσπασμα του πολέμου για την Κρήτη το 1645. Η Βενετία αντιμετώπιζε στην Αδριατική τις προκλήσεις των Ουσκόκων πειρατών που, με τη στήριξη των Αμβούργων της Αυστρίας, υπονόμειναν τις εμπορικές δραστηριότητες των Βενετών, ενώ γνώριζε τον αυξανόμενο εμπορικό ανταγωνισμό στη Μεσόγειο από την Ολλανδία, την Αγγλία και τη Γαλλία που

εξασφάλιζαν οικονομικά προνόμια από τους Οθωμανούς. Μετά το 1590, όταν οι Οθωμανοί που είχαν εμπλακεί σε πόλεμο με την Περσία έστρεψαν ξανά το ενδιαφέρον τους στον ευρωπαϊκό χώρο και αναζωπυρώθηκαν οι συγκρούσεις τους με τους Αψβούργους της Αυστρίας στα βόρεια Βαλκάνια και στην κεντρική Ευρώπη, η Βενετία κρατούσε με επιτυχία στάση ουδετερότητας αποφεύγοντας να συμμετέχει στο κάλεσμα του πάπα Κλήμη Η΄ για δημιουργία αντι-οθωμανικού συνασπισμού. Μέχρι τον Πόλεμο της Κρήτης η Βενετία είχε το ενδιαφέρον της στραμμένο κυρίως στον ιταλικό χώρο, όπου λάμβανε χώρα η δυναμική επανεμφάνιση της Γαλλίας και γίνονταν αισθητές οι συνέπειες του Τριακονταετούς Πολέμου που μαινόταν στην κεντρική Ευρώπη. Η οθωμανική επίθεση στην Κρήτη με την αρχική κατάληψη των Χανίων άνοιξε μια μακρά πολεμική αναμέτρηση που κατέληξε στην απόσπαση του νησιού από τη βενετική επικράτεια και σε οικονομική εξάντληση των αντιπάλων. Στη διάρκεια του πολέμου η Βενετία βρισκόταν σε συνεχή αναζήτηση πόρων, που καλύπτονταν συνήθως με την επιβολή έκτακτης φορολογίας στην επικράτεια. Η ανάγκη χρημάτων ανάγκασε τη βενετική ελίτ των πατρικίων να δώσει τη δυνατότητα εισαγωγής στους κόλπους της σε νέες οικογένειες, με την καταβολή μεγάλων ποσών. Αν και το επίκεντρο του πολέμου ήταν η πολυετής πολιορκία του Χάνδακα, μετά τη γρήγορη κατάκτηση των Χανίων και του Ρεθύμνου, οι πολεμικές επιχειρήσεις λάμβαναν χώρα σε όλο το χώρο του Αιγαίου καθώς οι Βενετοί προσπαθούσαν να ανακόψουν τη στήριξη που παρείχαν οι Οθωμανοί από την Κωνσταντινούπολη στον στρατό τους στην Κρήτη. Στη διάρκεια του πολέμου οι Βενετοί συχνά απευθύνονταν σε άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις για βοήθεια. Ο πάπας, οι Ιππότες της Μάλτας, ιταλικά κράτη και η γαλλική μοναρχία πρόσφεραν ενίοτε στήριξη, η οποία ωστόσο δεν μετουσιώθηκε σε πολεμικές επιτυχίες λόγω των διαφωνιών που προέκυπταν με τους Βενετούς. Παρά την αδυναμία των Βενετών και το πλεονέκτημα που είχαν αποκτήσει οι Οθωμανοί, πολιτικές έριδες στην Κωνσταντινούπολη και συγκρούσεις με τους Αυστριακούς παρέτειναν τον πόλεμο. Υπήρξαν μάλιστα περίοδοι, όπως κατά το 1661-1666, όπου δεν λάμβαναν χώρα σημαντικές πολεμικές επιχειρήσεις (**Εικόνα 2.4**).

Η μακρά πολιορκία του Χάνδακα έληξε το 1669 με την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς. Ο Πόλεμος της Κρήτης και ειδικά τα τελευταία χρόνια της πολιορκίας υπήρξαν γεγονότα πανευρωπαϊκής εμβέλειας που προσέλκυσαν το διεθνές ενδιαφέρον. Πλήθος έντυπων κειμένων πληροφορούσαν συστηματικά το ευρωπαϊκό κοινό και η Βενετία, αντιλαμβανόμενη τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει, επιχειρούσε να εκμεταλλευτεί τη διεθνοποίηση του πολέμου προσδίδοντάς του χαρακτηριστικά χριστιανο-ισλαμικής σύγκρουσης για να προσελκύσει συμμάχους. Βέβαια, όπως είδαμε, η βοήθεια προς τη Βενετία υπήρξε περιορισμένη. Η κατάκτηση της Κρήτης, μιας από τις παλαιότερες βενετικές κτήσεις, σήμαινε τον εξοβελισμό της Βενετίας από τον έλεγχο της ανατολικής και κεντρικής Μεσόγειου. Οι συνέπειες ήταν σημαντικές για τη γεωπολιτική και οικονομική θέση της Βενετίας. Ενδεικτικά, επίσης, η παράδοση της Κρήτης προκάλεσε σοβαρή κρίση στους κύκλους της βενετικής ελίτ, καθώς οι κύριοι εμπλεκόμενοι κατηγορήθηκαν για τη στάση τους. Ωστόσο, αμέσως μετά την παράδοση του Χάνδακα για τη Βενετία προείχε η αποκατάσταση και αναθέρμανση του εμπορίου με τα οθωμανικά εδάφη, το οποίο είχε πληγεί κατά την πολυετή σύγκρουση, και οι ενέργειες για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με την Υψηλή Πύλη πρωτίστως είχαν αυτόν τον στόχο. Άλλωστε, παρά την ήττα, η Βενετία συντηρούσε την ελπίδα ότι θα κατόρθωνε να αποκαταστήσει την κυριαρχία της στην Κρήτη. Αυτή η ελπίδα διαψεύστηκε οριστικά στο τέλος του 17ου αιώνα με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (Karlowitz).

Η ευκαιρία για τους Βενετούς δόθηκε με την πολιορκία της Βιέννης το 1683 σε έναν νέο κύκλο πολεμικής αναμέτρησης μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων της Αυστρίας. Η αποτυχία των Οθωμανών να καταλάβουν την αψβουργική πρωτεύουσα και η δεινή ήττα που υπέστησαν καλλιέργησαν το έδαφος για μια νέα αντι-οθωμανική συμμαχία. Το 1684 συστήθηκε ένας νέος Ιερός Συνασπισμός όπου συμμετείχαν οι Βενετοί μαζί με τους συνήθεις ανταγωνιστές τους, τους Αψβούργους, ο οποίος, υπό την αιγίδα του πάπα, ετοιμαζόταν να επιτεθεί εναντίον των Οθωμανών. Οι επιτυχίες των Αυστριακών, η υποχώρηση των Οθωμανών από την κεντρική Ευρώπη και οι ταραχές που ξέσπασαν στην Κωνσταντινούπολη τροφοδοτούσαν τις φιλοδοξίες των Βενετών για εδαφικές επιτυχίες στην ανατολική Μεσόγειο. Ο βενετικός στόλος, υπό την ηγεσία του Francesco Morosini, ο οποίος κάποια χρόνια νωρίτερα ως επικεφαλής των βενετικών δυνάμεων στην Κρήτη είχε αναγκαστεί να παραδώσει το νησί στους Οθωμανούς, ξεκίνησε με επιτυχίες την εκστρατεία του. Σύντομα κατέκτησαν το νησί της Λευκάδας (Santa Maura), το οποίο είχε υπάρξει οθωμανική κτήση από το 1479, και την Πρέβεζα. Ο κύριος στόχος της Βενετίας ήταν η Πελοπόννησος. Μετά

από δύομισι αιώνες οι Βενετοί επέστρεφαν σε πρώην κτήσεις τους ως διεκδικητές. Καταλαμβάνοντας αρχικά την Κορώνη και τη Μεθώνη, σύντομα οι Βενετοί έγιναν κύριοι της Πελοποννήσου. Η βενετική εκστρατεία και κατάκτηση, όπως και στην περίπτωση του πολέμου της Κρήτης, έγινε το επίκεντρο διεθνούς εκδοτικής δραστηριότητας. Πολυάριθμα φυλλάδια και μπροσούρες, κυρίως από τα βενετικά τυπογραφεία, πληροφορούσαν για την εξέλιξη του πολέμου και τις βενετικές επιτυχίες. Ο βενετο-τουρκικός πόλεμος και η κατάκτηση της Πελοποννήσου, μαζί με τις επιτυχίες των Αψβούργων στην κεντρική Ευρώπη, αποτελούσαν αφορμές για τη διοργάνωση δημόσιων εορτασμών. Ανακαλώντας τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, προβάλλονταν ως χριστιανικός θρίαμβος.

Η βενετική εκστρατεία συνεχίστηκε θέτοντας ως επόμενους στόχους την Αθήνα και την Εύβοια. Το 1687 η Αθήνα καταλήφθηκε μετά τον καταστρεπτικό βομβαρδισμό του Παρθενώνα. Βέβαια, παρά το θριαμβευτικό κλίμα και τις φιλοδοξίες που καλλιεργούνταν, η εκστρατεία ερχόταν αντιμέτωπη με συνεχείς δυσκολίες – ασθένειες, έλλειψη χρημάτων, ανεπάρκεια στρατιωτών. Η κατάληψη της Αθήνας αποσκοπούσε κυρίως στη διασφάλιση της προστασίας της Πελοποννήσου, αλλά οι Βενετοί αντιλαμβάνονταν ότι δεν θα μπορούσαν να τη διατηρήσουν για αρκετό χρονικό διάστημα. Σύντομα αποσύρθηκαν από την Αθήνα προς την Πελοπόννησο, ενώ η πολιορκία της Εύβοιας κατέληξε σε αποτυχία. Ο πόλεμος με τους Οθωμανούς στον οποίο είχε εμπλακεί η Βενετία καταδείκνυε την αδυναμία της να πρωταγωνιστήσει στον παραδοσιακό χώρο δράσης της, τη Μεσόγειο. Από τη μια μεριά, η κατάκτηση της Πελοποννήσου είχε αναπτρώσει τις αυτοκρατορικές φιλοδοξίες. Από την άλλη μεριά, η υλοποίησή τους υπονομευόταν από την οικονομική δυσπραγία και τη δυσκολία να συντηρηθούν τυχόν κτήσεις που θα προέκυπταν. Οι Βενετοί σχεδίαζαν επιθέσεις εναντίον οθωμανικών εδαφών, τις οποίες τελικά δίσταζαν να πραγματοποιήσουν ή αποτύγχαναν να φέρουν εις πέρας, όπως την κατάληψη των Χανίων μετά από πολιορκία. Η Συνθήκη που υπογράφηκε το 1699 στο Κάρλοβιτς, με την οποία τερματιζόταν ο πόλεμος, όπου είχαν αναμετρηθεί η Αυστρία, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Βενετία και άλλες δυνάμεις, έδινε τη δυνατότητα στους Βενετούς να απεμπλακούν με αρκετές θετικές προβλέψεις από μια πολεμική σύγκρουση που τους είχε εξαντλήσει οικονομικά. Η Βενετία διατηρούσε την Πελοπόννησο, την Αίγινα, τη Λευκάδα και το οχυρό της Σπιναλόγκα καθώς και επέκτεινε τις κτήσεις στη Δαλματία προς την ορεινή ενδοχώρα, όπου σταθεροποιούσε τα εδαφικά όριά της κατόπιν διαπραγματεύσεων.

Η Βενετία επέστρεψε ως κατακτητική δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο. Ο Francesco Morosini, ως αρχιτέκτονας της βενετικής επιτυχίας στην Πελοπόννησο, λάμβανε τον τιμητικό τίτλο «*Il Peloponnesiaco*» (Πελοποννήσιος). Στη διάρκεια της εκστρατείας είχε εκλεγεί δόγης. Με τον τίτλο του δόγη και επικεφαλής της βενετικής δύναμης, επέστρεψε στο πεδίο της μάχης πριν ολοκληρωθεί ο πόλεμος με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς, για να υπερασπιστεί τις βενετικές κατακτήσεις. Πέθανε στο Ναύπλιο το 1694. Ήταν ο δεύτερος δόγης που πέθαινε σε εκστρατεία, μετά τον Enrico Dandolo κατά την Δ΄ Σταυροφορία. Ενώ με τον Dandolo εγκαινιάζόταν η βενετική αποικιακή επέκταση στην ανατολική Μεσόγειο, οι επιτυχίες του Morosini υπήρξαν οι τελευταίες σε έναν γεωγραφικό χώρο από τον οποίο η Βενετία αναγκαζόταν να αποσυρθεί (Εικόνα 2.5).

Επρόκειτο, ωστόσο, για μια εύθραυστη ειρήνη και μια ασταθή κατάκτηση. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι Βενετοί επιδίωκαν να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο, ενώ φαινόταν ότι οι Οθωμανοί στόχευαν στην επανάκτησή της. Το 1714 ξέσπασε ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος ο οποίος κατέληξε στην απόσπαση της Πελοποννήσου από τη βενετική επικράτεια. Η ταυτόχρονη είσοδος των Αψβούργων στον πόλεμο και οι σημαντικές νίκες τους εναντίον των Οθωμανών, όπως η κατάληψη του Βελιγραδίου, απέτρεψαν μεγαλύτερες απώλειες για τους Βενετούς, καθώς τερματίστηκε η επιχείρηση των Οθωμανών να καταλάβουν την Κέρκυρα. Η συνθήκη ειρήνης που συνήφθη μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων μερών στο Πασάροβιτς (Passarowitz) το 1718 επικύρωσε την απώλεια όλων των βενετικών κτήσεων από τον προηγούμενο πόλεμο, αλλά προσέδωσε μεγαλύτερο εδαφικό βάθος στη βενετική ορεινή Δαλματία. Από μια μακροϊστορική θεώρηση, με την προσάρτηση της Κρήτης και της Πελοποννήσου, μετά τη βραχύβια βενετική παρουσία, ολοκληρώνεται η οθωμανική κατάκτηση της ανατολικής Μεσογείου. Ταυτόχρονα, η οθωμανική κατάκτηση συνιστούσε την αποδυνάμωση των «Λατίνων» σ' έναν γεωγραφικό χώρο στον οποίο είχαν αποκτήσει κυρίαρχη θέση μετά την Δ΄ Σταυροφορία και την ανάδυση του ορθόδοξου χριστιανισμού σε ρυθμιστικό παράγοντα. Άλλωστε, ανάμεσα στις πρώτες ενέργειες των Οθωμανών στην Κρήτη ήταν η αποκατάσταση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας μετά από τέσσερις αιώνες κατάργησής της.



Εικόνα 2.4 Ο λέοντας του Αγίου Μάρκου ως προστάτης της Κρήτης (1651).



Εικόνα 2.5 Ο Francesco Morosini (Vincenzo Coronelli, 1689).

Η εδαφική επικράτεια της Βενετίας όπως καθορίστηκε με τη Συνθήκη του Πασάροβιτς περιλάμβανε τα νησιά του Ιονίου, τη δαλματική ακτή με τα παράλια της σημερινής Αλβανίας και την ιταλική ενδοχώρα και παρέμεινε σταθερή μέχρι την κατάλυση του κράτους από το Ναπολέοντα. Μετά την απώλεια της Κρήτης το αυτοκρατορικό όραμα της Βενετίας έφθινε, καθώς δεν μπορούσε να αντιπαραβληθεί με τους αυτοκρατορικούς σχηματισμούς της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας, ειδικά ως προς τους δύο παράγοντες της αυτοκρατορικής υπόστασης όπως συγκροτήθηκε εκείνη την περίοδο, την εδαφική έκταση και την εμπορική κυριαρχία. Βέβαια, η σύντομη κατάκτηση της Πελοποννήσου (1685-1713), που έγινε δεκτή με θριαμβευτικούς τόνους, αναπτέρωσε τις ελπίδες για την αποκατάσταση της βενετικής εδαφικής κυριαρχίας. Ωστόσο, το διαμορφωμένο πλαίσιο ισχύος δεν επέτρεπε στη Βενετία να επενδύει την κυριαρχία της με στοιχεία εδαφικής και οικονομικής ζωτικότητας.

Η Βενετία, όμως, συνέχισε να επεξεργάζεται συστηματικά, να ενδύεται και να προβάλλει την ιδεολογία της αυτοκρατορικής ισχύος μετέχοντας σε μια άλλη αυτοκρατορική παράμετρο που καλλιεργούσε το κίνημα του Διαφωτισμού, το ιδεώδες του εκπολιτισμού με την αντιπαραβολή μεταξύ προόδου και οπισθοδρόμησης ή βαρβαρότητας και μεταξύ ενδόξου παρελθόντος και παροντικής πολιτισμικής παρακμής. Ενώ κατά τους προηγούμενους αιώνες η αυτοκρατορική ιδεολογία για δυνάμεις όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία εδραζόταν στην εδαφική επέκταση και στον ιεραποστολικό ζήλο, από τον 18ο αιώνα, με την ανάδυση της Γαλλίας και ιδίως της Βρετανίας, το αυτοκρατορικό ιδεώδες αναδιατάχθηκε καθώς ο χριστιανικός ζήλος άρχισε να υποχωρεί ή να διαπλέκεται με το ιδεώδες του εκπολιτισμού, το ελεύθερο εμπόριο και, ειδικά στην περίπτωση της Βρετανίας, τη διάδοση της ελευθερίας. Αξιωματούχοι της διοίκησης, λόγιοι και περιηγητές έγιναν οι κύριοι φορείς της νέας αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η παρουσία τους σε αυτοκρατορικές κτήσεις, οι περιηγητικές αποστολές και

ο από το μητροπολιτικό κέντρο στοχασμός τους αναδιαμόρφωναν τον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο χάρτη στη βάση νέων ιεραρχιών που βασιζόνταν σε έννοιες περί πολιτισμού, παρακμής και βαρβαρότητας.

Η Βενετία μετέχει στο ιδεώδες της αυτοκρατορίας ως δύναμη εκπολιτισμού. Στην πολιτική γλώσσα της βενετικής ελίτ το ιδεώδες αναδύεται με ενάργεια στην περίοδο της σύντομης προσάρτησης της Πελοποννήσου. Υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, όπως οι γενικοί προβλεπτές, αλλά και χαμηλότερα μέλη της γραφειοκρατίας που ενεπλάκησαν στη διοίκηση και οργάνωση της νέας κτήσης διανθίζουν τις διοικητικές εκθέσεις τους με συχνές και λεπτομερείς αναφορές στα αρχαία ερείπια που σώζονται στην περιοχή ανάγοντάς τα σε μνημεία ενός ένδοξου παρελθόντος που καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του τόπου όπου οι Βενετοί έγιναν κύριοι. Ο προβλεπτής Francesco Grimani γράφει στην έκθεσή του: «όσα σπουδαία συνέβησαν έχουν αφήσει στα ερείπια των πόλεων και των άλλων αρχαίων μνημείων τη λάμψη του λαμπρού παρελθόντος και κάνουν ακόμα πιο πολύτιμη την κατάκτηση» (Λάμπρος, 1896-1900: 455). Η «ανακάλυψη» και τα ίχνη του κλασικού παρελθόντος υπογραμμίζουν τον σύγχρονο ξεπεσμό που γίνεται αντιληπτός από τους Βενετούς ως άγνοια των ντόπιων και συνιστούν οδηγό για τον ρόλο που οι Βενετοί πρέπει να διαδραματίσουν ως κύριοι του τόπου και φορείς εκπολιτισμού αναστυλώνοντας την παρελθοντική δόξα.

Ο νέος τρόπος με τον οποίο η Βενετία επένδυσε την κατάκτηση της Πελοποννήσου γίνεται πιο εναργής αν συγκριθεί με τη νοσηματοδότηση που είχε λάβει κατά τους προηγούμενους αιώνες το αρχαίο παρελθόν των κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο. Περιηγητικά κείμενα του 16ου αιώνα με θέμα την Κρήτη, γραμμένα από Βενετούς λόγιους, επιδείκνυαν συστηματικό ενδιαφέρον για το παρελθόν του νησιού και την αρχαιογνωσία. Συχνά στόχος ήταν η απόκτηση αντικειμένων για τις ιδιωτικές συλλογές των πατρικίων. Σε αυτά τα κείμενα, ωστόσο, το αρχαίο παρελθόν δεν τίθεται αντιστικτικά με το παρόν της Κρήτης, ούτε δηλώνεται η βενετική κυριαρχία ως εκπολιτιστική. Το αρχαίο παρελθόν συνδέεται με την ίδια τη Βενετία και ενσωματώνεται στο παρόν καθώς η Βενετία γίνεται κληρονόμος του και το βενετικό παρελθόν διευρύνεται. Το παρελθόν των κτήσεων μεγεθύνει το βενετικό μεγαλείο.

Η ισχυρότερη εκδήλωση του εκπολιτιστικού ιδεώδους ως φορέα της αυτοκρατορικής ρητορικής συναντάται κατά τον 18ο αιώνα, όταν το ενδιαφέρον της Βενετίας, έχοντας πλέον οριστικά αποσυρθεί από την ανατολική Μεσόγειο, μονοπωλείται από τις κτήσεις της στη Δαλματία. Όπως έχει δείξει ο ιστορικός Larry Wolff, αυτό το ιδεώδες διαποτίζει το περιηγητικό έργο *Viaggio in Dalmazia* (Ταξίδι στη Δαλματία) γραμμένο από τον ιερωμένο Alberto Fortis το 1774, που σύντομα γνώρισε μεταφράσεις στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Συνυφαίνοντας το ταξίδι με τον αναδυόμενο εθνογραφικό και λαογραφικό λόγο και τις επιστημονικές παρατηρήσεις στην υπηρεσία της βενετικής διοίκησης το έργο του Fortis συνέστηνε στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό τον λαό των Μορλάκων (Morlacchi. Πρόκειται για ιταλική εκδοχή της λέξης «Μαυρόβλαχος»). Πριν από τη συγγραφή του έργου του Fortis, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι ποιμενικοί πληθυσμοί της Δαλματίας αποτελούσαν κυρίως διοικητικό πρόβλημα για τους βενετούς αξιωματούχους στην περιοχή, οι οποίοι τους χαρακτήριζαν «απειθαρχούς». Η απειθαρχία των Μορλάκων έφερε συγκεκριμένο νόημα στο διοικητικό έργο των βενετών αξιωματούχων. Σε έναν μεθοριακό χώρο όπως ήταν η Δαλματία, όπου οι Βενετοί αντιμετώπιζαν τοπικούς ανταγωνισμούς και τις κατακτητικές φιλοδοξίες των άλλων γειτονικών δυνάμεων, των Οθωμανών και των Αψβούργων, η εμπέδωση της κυριαρχίας και η σταθεροποίηση των κρατικών συνόρων ήταν πρώτιστο ενδιαφέρον. Οι μετακινήσεις ποιμενικών πληθυσμών, των οποίων η αντίληψη για τον χώρο και η οικονομική δραστηριότητα δεν συνέπιπτε με τα διοικητικά όρια, έθεταν σε διαρκή δοκιμασία την κρατική συνοριοθέτηση που επιδίωκε η βενετική διοίκηση, προκαλώντας συχνά αντιπαράθεσεις με τους Οθωμανούς και τους Αψβούργους. Με το έργο του Fortis οι Μορλάκοι, από διοικητικό πρόβλημα, εγγράφονται στον λόγο του Διαφωτισμού και μετατρέπονται σε πρόβλημα του αυτοκρατορικού εκπολιτιστικού προγράμματος.

Στο έργο του Fortis οι Μορλάκοι γίνονται αντικείμενο της εθνογραφικής ανακάλυψης. Απεικονίζονται με τους κύριους τρόπους του εθνογραφικού λόγου του Διαφωτισμού: άλλοτε ως «βαρβαρικός» λαός, άλλοτε ως «ευγενείς άγριοι», απρόσβλητοι από τον πολιτισμό να διατηρούν «τη φυσική ελευθερία» της ποιμενικής εποχής του ανθρώπου. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον με τους Μορλάκους συνεχίστηκε στις επόμενες δεκαετίες. Οι Μορλάκοι, από αντικείμενο της εθνογραφικής περιήγησης του Fortis, έγιναν υποκείμενα του μυθιστορηματικού

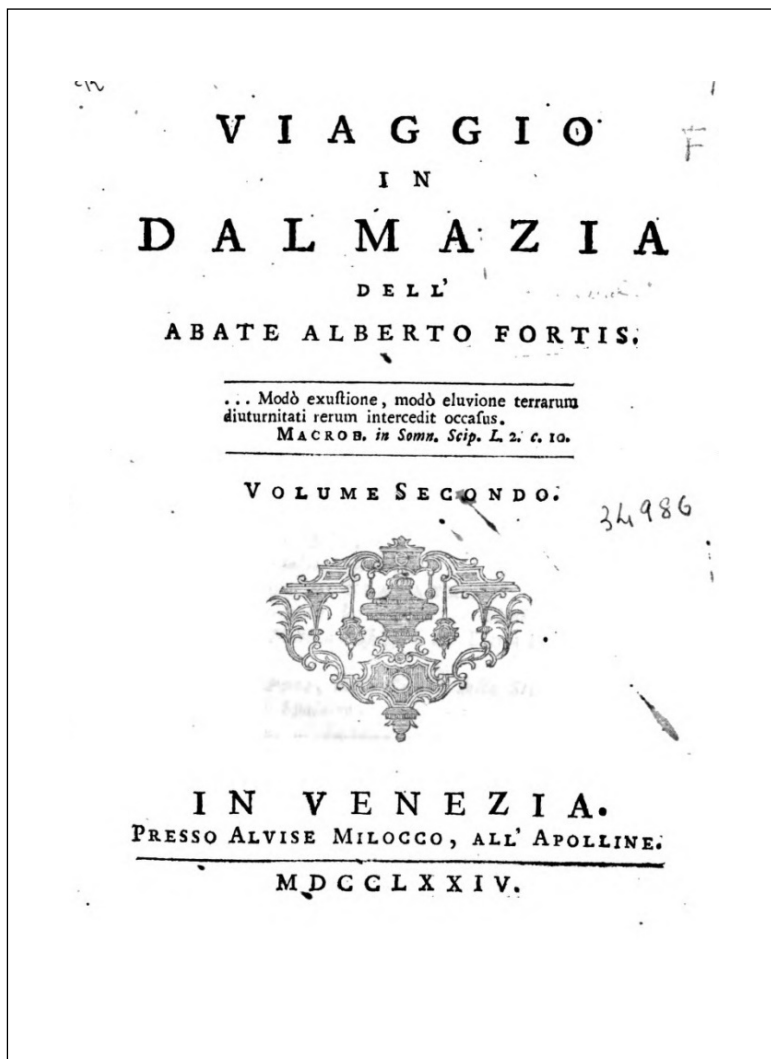
και καλλιτεχνικού λόγου σε μυθιστορήματα και θεατρικά έργα. Τα κύρια ερωτήματα του Διαφωτισμού περί (εκ) πολιτισμού και βαρβαρότητας και η αυτοκρατορική εξουσία οργανώνουν τις αναπαραστάσεις των Μορλάκων, τοποθετώντας τους στις απαρχές εθνοτικών αφηγημάτων ή εξισώνοντας τον εκπολιτισμό τους με τον εν δυνάμει εκβενετισμό (**Εικόνα 2.6**).

Για τη Βενετία του 18ου αιώνα το αυξημένο ενδιαφέρον για τη Δαλματία συνιστά μια σημαντική μετατόπιση στη χωρική και φαντασιακή συγκρότηση της αυτοκρατορίας. Η Δαλματία γίνεται η Αμερική της Βενετίας όπου η τελευταία μπορεί να επιτελέσει τον εκπολιτιστικό της ρόλο ως αυτοκρατορική δύναμη. Παρά τη γενική μείωση της βενετικής επικράτειας, η αύξηση των εδαφών στη Δαλματία με τις συνθήκες του Κάρλοβιτς και του Πασάροβιτς καταγράφηκε στη βενετική γραφειοκρατική γλώσσα με όρους εδαφικής συνέχειας: *nuovo acquisto* (νέες κτήσεις) και *nuovissimo acquisto* (πιο πρόσφατες κτήσεις) σε συνάρτηση με τις παλαιές (*vecchio acquisto*). Με αφετηρία το έργο του Fortis και το ενδιαφέρον για τους Μορλάκους, η Δαλματία υπερβαίνει το στενό περιβάλλον της γραφειοκρατίας και εισέρχεται στον δημόσιο λόγο. Ενώ κατά τους προηγούμενους αιώνες την αυτοκρατορική συγκρότηση της Βενετίας τη χαρακτήριζε το δίπολο του κέρδους και της τιμής (*ad proficuum et honorem Venetiarum*), τον 18ο αιώνα ο πεφωτισμένος εκπολιτισμός γίνεται συστατικό της αυτοκρατορικής αυτοθεώρησης του κράτους (**Εικόνα 2.7**).

Το ιδεώδες του εκπολιτισμού τροφοδοτούσε το αυτοκρατορικό φαντασιακό της βενετικής ελίτ και ταυτόχρονα ενέτασσε με σαφήνεια τη Βενετία και εξασφάλιζε τη θέση και την υστεροφημία της στο υπό διαμόρφωση κυρίαρχο αφήγημα του θριαμβεύοντος δυτικού κόσμου, του Οριενταλισμού και της ευρωπαϊκής αποικιακής εξάπλωσης με το οποίο συγκροτούνταν η αντιστικτική σχέση μεταξύ Δύσης και Ανατολής με όρους πολιτισμού και οπισθοδρόμησης. Η εικόνα της Βενετίας ως «εμπροσθοφυλακής» του δυτικού πολιτισμού ή ως το μεταίχμιο μεταξύ Δύσης και Ανατολής θα γίνει ιδεολογικός τόπος σε αυτό το αφήγημα και συστατικό στοιχείο στη συγκρότηση του λεγόμενου βενετικού μύθου. Αυτή η απεικόνιση της Βενετίας προβάλλει με ενάργεια πολύ σύντομα αμέσως μετά την κατάλυσή της στο ποίημα του άγγλου ρομαντικού ποιητή William Wordsworth, «On the Extinction of the Venetian Republic», στις αρχές του 19ου αιώνα όταν η Βενετία βρισκόταν υπό αυστριακή κατοχή:

Once did She hold the gorgeous east in fee;
And was the safeguard of the west: the worth
Of Venice did not fall below her birth,
Venice, the eldest Child of Liberty.
(Wordsworth, 1950: 242)

Ωστόσο, η συμμετοχή της Βενετίας στο αυτοκρατορικό φαντασιακό του πεφωτισμένου εκπολιτισμού δεν αρκούσε για να εξασφαλίσει την ύπαρξή της στο ραγδαία μεταβαλλόμενο τοπίο της Ευρώπης μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Η εισβολή του Ναπολέοντα και του γαλλικού δημοκρατικού στρατεύματος στο Πεδεμόντιο το 1796, ο αντι-γαλλικός συνασπισμός με τη συμμετοχή της Αυστρίας και ιταλικών κρατών, όπως το Βασίλειο της Σαρδηνίας και το παπικό κράτος, έφερνε για άλλη μια φορά, που έμελλε να είναι η τελευταία, τη Βενετία αντιμέτωπη με την ανάγκη να σταθμίσει τη θέση της σε μια πανευρωπαϊκή σύγκρουση με επίκεντρο τον ιταλικό χώρο. Η άλλοτε κραταιά βενετική ελίτ, που πλέον είχε περιοριστεί σε μερικούς πλούσιους ολιγάρχες και τους υπόλοιπους είτε πτωχευμένους είτε να κατέχουν χαμηλές γραφειοκρατικές θέσεις, επέλεξε να ακολουθήσει τον δρόμο της ουδετερότητας, παρότι στην ενδοχώρα ξεσπούσαν συγκρούσεις και υποτελείς πόλεις, όπως η Μπρέσα και το Μπέργκαμο, αποτίνασσαν το βενετικό καθεστώς συγκροτώντας προσωρινές κοινοτικές κυβερνήσεις. Σύντομα, ωστόσο, ο Ναπολέοντας έστρεψε την προσοχή του στη Βενετία στοχεύοντας στον εκδημοκρατισμό της με αλλαγή του συστήματος διακυβέρνησης. Η απειλή για κήρυξη πολέμου δεν επρόκειτο να υλοποιηθεί. Στις 12 Μαΐου 1797 η συνεδρίαση, που έμελλε να είναι η τελευταία, του Μεγάλου Συμβουλίου υπό τον δόγη Lodovico Manin κήρυξε την κατάργηση των αριστοκρατικών θεσμών και τη μετάβαση σε μια προσωρινή δημοκρατική κυβέρνηση. Ένα εξηταμελές δημοτικό συμβούλιο αποτελούμενο από πρώην πατρικίους, επαγγελματίες, εκπροσώπους του στρατού και της Εκκλησίας αντικαθιστούσε το Μεγάλο Συμβούλιο. Μικρής κλίμακας ταραχές εναντίον μελών της ελίτ



Εικόνα 2.6 Το εξώφυλλο του έργου του Alberto Fortis *Viaggio in Dalmazia*.



Εικόνα 2.7 Απεικόνιση Μορλάκου.

καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη για την προσωρινή κυβέρνηση να καταδείξει ότι το πολιτικό τέλος της Βενετίας δεν συνεπαγόταν κοινωνική επανάσταση. Η είσοδος του γαλλικού στρατού στην πόλη επικύρωσε την κατάλυση του βενετικού κράτους και εγγυόταν το κοινωνικό καθεστώς. Σύντομα ακολούθησε η κατάλυση των βενετικών κτήσεων. Οι Γάλλοι κατέλαβαν τα Ιόνια νησιά και οι Αυστριακοί την Ιστρία και τη Δαλματία.

«Πολιτικός συντηρητισμός», «πολιτικο-θεσμικό κατάλοιπο του παρελθόντος», «μοιρολατρική ακινησία» είναι μερικοί από τους –συνχά αξιολογικά φορτισμένους– όρους που έχει χρησιμοποιήσει η ιστοριογραφία για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τη μακρά περίοδο από τον 17ο αιώνα που οδήγησε στην πτώση της Βενετίας. Οι ιστορικοί έχουν χρωματίσει με διαφορετικό τρόπο το αφήγημα περί προϊούσας παρακμής: είτε ως ολοκληρωτική αδυναμία της Βενετίας να προσαρμοστεί και να παρακολουθήσει τους ευρύτερους μετασχηματισμούς στον ευρωπαϊκό χώρο είτε, στην πιο πρόσφατη ιστοριογραφία, ως ένα διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα σε τομείς όπως η οικονομία και ένα τμήμα της διανόησης, που επιδείκνυαν ζωτικότητα και συμβάδιζαν με εξελίξεις πέρα από το βενετικό κόσμο, και την εσωστρέφεια και περιχαράκωση της ελίτ των πατρικίων μαζί με τη σκλήρυνση των εσωτερικών της ιεραρχιών. Με το πλεονέκτημα της απόστασης, η ιστορική έρευνα τονίζει την αδυναμία της βενετικής ελίτ να προβεί σε μεταρρυθμίσεις ή να τοποθετήσει τον εαυτό της και να αρθρώσει τη σχέση με τους υπηκόους της σε διαφορετική βάση, δηλαδή να προβληθεί ως «εθνική» ελίτ, να αναδιατάξει τη μακραίωνη σχέση *dominante* και



Εικόνα 2.8 Ο Ναπολέον στη Βενετία (Giuseppe Borsato, 1807).

dominio, πόλης-κράτους/μητρόπολης και αποικιακού χώρου. Ωστόσο, ο 18ος αιώνας υπήρξε περίοδος μεταρρυθμιστικών σχεδιασμών και συζητήσεων, που υλοποιήθηκαν είτε περιορισμένα είτε εφόσον δεν έθιγαν τις βασικές αρχές του βενετικού συστήματος. Η βενετική ελίτ παρέμενε αγκιστρωμένη στις πολιτισμικές και ιδεολογικές συνισταμένες και ιεραρχίες που διαμόρφωναν την επαινετική αυτοεικόνα της. Λίγο πριν την πτώση, στην τελευταία επίσημη ιστορία της Βενετίας, που η συγγραφή της ανατέθηκε στον Francesco Donà από το Συμβούλιο των Δέκα, επιβεβαιώνεται το ιδεώδες της αριστοκρατικής τελειότητας ως η πεμπτουσία της βενετικής ταυτότητας και το ίδιο το βενετικό παρελθόν ως ο μόνος και ανόθευτος οδηγός για το παρόν και το μέλλον.

Η ναπολεόντεια κατάκτηση της Βενετίας δεν περιορίστηκε μόνο στην εδαφική κατάληψη της πόλης και των κτήσεών της. Ο Ναπολέοντας προέβη άμεσα σε μια σειρά δημόσιων συμβολικών κινήσεων οι οποίες αποστερούσαν από τη βενετική ελίτ τα σύμβολα, τις ιεραρχίες και τις συνδηλώσεις τους που συγκροτούσαν την εικόνα της. Η Χρυσή Βίβλος των ευγενών, το έμβλημα του δόγη και η κρατική γαλέρα (*Bucintoro*) με την οποία ο δόγης πραγματοποιούσε την ετήσια τελετή του γάμου της Βενετίας με τη θάλασσα κήκαν δημόσια. Τα τέσσερα χάλκινα άλογα, λάφυρο από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, που κοσμούσαν την εκκλησία του Αγίου Μάρκου και το άγαλμα του φτερωτού λέοντα, σύμβολο του Αγίου Μάρκου, μεταφέρθηκαν στο Παρίσι (για να επιστραφούν το 1815 όταν η Βενετία είχε περάσει στην αυστριακή επικράτεια). Οι πύλες του εβραϊκού Γκέτο κατεδαφίστηκαν και κήκαν ως μια πράξη που καθιστούσε τους εβραίους της πόλης ισότιμους, τουλάχιστον νομικά, σύμφωνα με τις επιταγές της Γαλλικής Επανάστασης, και μέρος της κοινωνίας στην οποία για αιώνες ζούσαν χωρίς τους χωροταξικούς περιορισμούς του παρελθόντος. Τέλος, με μια σειρά δημόσιων πράξεων ο Ναπολέοντας ξαναέγραφε την ιστορία της Βενετίας όχι ως πρότυπο αρμονίας και τελειότητας, κατά την αφήγηση της βενετικής ελίτ, αλλά ως ένα καθεστώς τυραννίας και ολιγαρχίας. Ανέσυρε τα γεγονότα του «κλεισίματος» του Μεγάλου Συμβουλίου (*serrata*) στα τέλη του 13ου αιώνα και τη λεγόμενη προδοσία του Baiamonte Tiepolo για την ανατροπή του δόγη Pietro Gradenigo αποκαθιστώντας στη δημόσια μνήμη τον Tiepolo, όχι ως προδότη αλλά ως σύμβολο της δημοκρατίας, και απαξιώνοντας τον Pietro Gradenigo με την απομάκρυνση των οστών του από την εκκλησία του San Cipriano (**Εικόνα 2.8**).

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Arbel, Benjamin (1995). *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Modern Mediterranean*. Leiden: Brill.
- Arbel, Benjamin (2013). Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 125-253.
- Black, Christopher F. (2001). *Early Modern Italy. A Social History*. London - New York: Routledge.
- Bouwsma, William (1968). *Venice and the Defense of Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*. Berkeley: University of California Press.
- Bowd, Stephen (2010). *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge, Mass. - London: Harvard University Press.
- Brown, Alison (2004). Rethinking the Renaissance in the Aftermath of Italy's Crisis. In John M. Najemy (ed.), *Italy in the Age of the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 246-265.
- Cervelli, Innocenzo (1974). *Machiavelli e la crisi dello stato veneziano*. Napoli: Guido editore.
- Contarini, Gasparo (1551). *De magistratibus et republica Venetorum libri quinque*. Venezia: Apud Baldum Sabinum.
- Cristellon, Cecilia, & Seidel Menchi, Silvana (2013). Religious Life. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 379-419.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth (2002). *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Dandele, Thomas J. (2002). Politics and the state system after the Habsburg-Valois Wars. In John A. Marino (ed.), *Early Modern Italy 1550-1796*. Oxford: Oxford University Press, 11-29.
- Dandele, Thomas James (2014). *The Renaissance of Empire in Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Dursteler, Eric R. (2006). *Venetian in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Elliott, John H (1990). *Imperial Spain, 1469-1716*. London: Penguin.
- Ferraro, Joanne (2012). *Venice. History of the Floating City*. New York: Cambridge University Press.
- Gleason, Elisabeth G. (2000). Confronting New Realities. Venice and the Peace of Bologna, 1530. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 168-184.
- Horodowich, Elizabeth (2009). *Venice. A New History of the City and Its People*. London: Running Press.
- Heinrichs, Johanna (2013). The topography of antiquity in descriptions of Venetian Crete. In Nebahat Avcioglu - Emma Jones (eds.), *Architecture, Art and Identity in Venice and its territories, 1450-1750. Essays in Honour of Deborah Howard*. Farnham: Ashgate, 205-218.
- Hocquet, Jean-Claude (1989). Fiscalité et pouvoir colonial. Venise et le sel dalmate aux XVe et XVIe siècles. In Michel Balard (ed.), *État et colonization au Moyen Âge et à la Renaissance*. Lyons: La Manufacture, 277-316.
- Infelise, Mario, & Stouraiti, Anastasia (eds.) (2005). *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*. Milano: FrancoAngeli.
- Jacoby, David (2005). *Commercial Exchange Across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*. Aldershot: Ashgate.
- Jacoby, David (2009). *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries*. Farnham: Ashgate.

- Knapton, Michael (2013). The Terraferma State. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 85-124.
- Levin, Michael J. (2005). *Agents of Empire: Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levin, Michael J. (2012). Italy and the Limits of the Spanish Empire. In Tonio Andrade - William Reger (eds.), *The Limits of Empire: European Imperial Formations in Early Modern World History. Essays in Honor of Geoffrey Parker*. Farnham: Ashgate, 121-136.
- Machiavelli, Niccolò (1998). *The Prince*, Harvey C. Mansfield (trans.-intro.). Chicago - London: The University of Chicago Press.
- MacKenney, Richard (2000). 'A Plot Discover'd'? Myth, Legend, and the 'Spanish' Conspiracy against Venice in 1618. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 185-216.
- Madden, Thomas (2003). *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Malliari, Alexis (2007). Population Exchange and Integration of Immigrant Communities in the Venetian Morea, 1687-1715. In Siriol Davies - Jack L. Davis (eds.), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 97-110.
- McKee, Sally (2000). *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Molmenti, Pompeo (1880). *La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della repubblica*. Torino: Roux e Favale.
- Muir, Edward (1981). *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton: Princeton University Press.
- Muir, Edward (2000). Was There Republicanism in the Renaissance Republics? Venice after Agnadello. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 137-167.
- O'Connell, Monique (2009). *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State* Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Panciera, Walter (2014). *La Repubblica di Venezia nel Settecento*. Roma: Viella.
- Parker, Geoffrey (1998). *The Grand Strategy of Philip II*. New Haven: Yale University Press.
- Parker, Geoffrey (1995). David or Goliath? Philip II and His World in the 1580s. In Richard L. Kagan - Geoffrey Parker (eds.), *Spain, Europe and the Atlantic World. Essays in Honour of John H. Elliott*. Cambridge: Cambridge University Press, 245-266.
- Preto, Paolo (2013). *Venezia e i Turchi*. Roma: Viella.
- Sanudo, Marin (1879-1903). *I diarii di Marino Sanuto*, Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolò Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri (eds.), 58 v., Venezia: Fratelli Visentini.
- Setton, Kenneth M. (1991). *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Stouraiti, Anastasia (2012). Colonial Encounters, Local Knowledge and the Making of the Cartographic Archive in the Venetian Peloponnese. *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, 19(4), 491-514.
- Tafuri, Manfredo (1989). *Venice and the Renaissance*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Tafuri, Manfredo (1984). 'Renovatio Urbis Venetiarum': il problema storiografico. In Manfredo Tafuri (ed.), *'Renovatio Urbis'. Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523-1538)*. Roma: Officina, 9-55.
- Thiriet, Freddy (1959). *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domain colonial vénitien (XII^e-XV^e siècles)*. Paris: E. de Boccard.
- Wolff, Larry (2001). *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, Larry (2003). The Rise and Fall of 'Morlacchismo'. South Slavic Identity in the Mountains of Dalmatia. In

Norman M. Naimark - Holly Case (eds.), *Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkans Wars of the 1990s*. Stanford: Stanford University Press, 38-52.

Wordsworth, William (1950). On the Extinction of the Venetian Republic. *The Poetical Works*, Ernest de Selincourt (ed.). London: Oxford University Press.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Greene, Molly (2005). *Κρήτη ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου (*A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, Princeton 2000).

Λάμπρος, Σπυρίδων (1896-1900). Εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμεναι. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας*, τ. 5 , 425-567.

Lane, Frederic (2007). *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Venice, a Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore - London 1973).

Μπίρταχας, Στάθης (2011). *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό κράτος της θάλασσας: Το παράδειγμα της Κύπρου*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Braudel, Fernand (1993-1998). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, 3 τ. Αθήνα: ΜΙΕΤ (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Librairie Armand Colin, Paris 1949).

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2004). *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): Μια συνθετική προσέγγιση*. Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

Κεφάλαιο 3

Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτοκρατορία

Ανδρονίκη Διαλέτη

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετήσουμε την κοινωνική, πολιτειακή και διοικητική συγκρότηση στη μητρόπολη και στις βενετικές κτήσεις και τους μετασχηματισμούς που σημειώθηκαν ως προς αυτήν κατά τους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους. Το κεφάλαιο αυτό θα εξετάσει κυρίως τους επίσημους θεσμούς και τη νομοθεσία που προσδιόριζαν τη διαίρεση του πληθυσμού σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (ευγενείς, πολίτες, λαός) και καθόριζαν τα προνόμια και τα περιθώρια πολιτικής δράσης καθεμιάς από αυτές. Παρόλο που γίνονται σποραδικές αναφορές στην οικονομική θέση της κάθε κοινωνικής ομάδας, τα ζητήματα που αφορούν την οικονομική δραστηριότητα, τον κόσμο της εργασίας και τις συνθήκες διαβίωσης, ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, θα εξεταστούν αναλυτικότερα σε επόμενα κεφάλαια. Όπως κάθε ανάλυση των θεσμών, έτσι και αυτή η ενότητα τείνει να παρουσιάζει τα κοινωνικά φαινόμενα και τις συμπεριφορές με έναν μάλλον σχηματικό τρόπο που δεν αντανακλά την πάντα πιο σύνθετη πραγματικότητα. Όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου, εκτός από την κοινωνική θέση ως θεσμοθετημένη κατηγορία ταυτότητας, ποικίλοι παράγοντες, όπως το φύλο, η ηλικία, ο τόπος προέλευσης, ο τόπος διαμονής, η οικογενειακή κατάσταση και το θρήσκευμα, καθόριζαν περαιτέρω τα βιώματα και τις δυνατότητες δράσεις κάθε ατόμου. Το κεφάλαιο αυτό λοιπόν επιδιώκει να σκιαγραφήσει μόνο σε ένα πρώτο επίπεδο το σαφώς πολυπλοκότερο οικοδόμημα των κοινωνικών σχέσεων, ιεραρχιών και εντάσεων.

3.1 Κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη

3.1.1 Οι βενετοί πατρίκιοι (*nobili*): μια ιδιόμορφη τάξη ευγενών-εμπόρων

Κατά την πρώιμη περίοδο της βενετικής ιστορίας, τους δύο πόλους του βενετικού πολιτεύματος αποτελούσαν αφενός ο δόγης, ως μετεξέλιξη του βυζαντινού δούκα, που κατά παράδοση προερχόταν από τα μέλη των επιφανών οικογενειών, και αφετέρου η συνέλευση του λαού, που θεωρητικά τουλάχιστον ήταν υπεύθυνη για την εκλογή του δόγη και είχε συμβουλευτικές αρμοδιότητες. Στη συνέλευση του λαού τυπικά συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι της Βενετίας, αν και στην πράξη όσο πλουσιότερη ήταν μια οικογένεια τόσο μεγαλύτερη ήταν και η πολιτική της ισχύ. Οι επιφανείς αυτές οικογένειες ανήλθαν κοινωνικά και οικονομικά κυρίως μέσω εμπορικών δραστηριοτήτων αλλά και από τη μακρά τους σχέση με την πόλη. Ένα πρώτο σημαντικό ορόσημο στην πολιτειακή διαμόρφωση του βενετικού κράτους αποτελεί το έτος 1172, όταν ο δόγης Vitale B' Michiel δολοφονήθηκε. Έξι χρόνια αργότερα, η αναδυόμενη ολιγαρχία των ισχυρών οικογενειών συγκρότησε ένα

εκλεκτορικό σώμα που θα εξέλεγε τον δόγη, μια κίνηση που πολιτικά και συμβολικά σηματοδότησε τη νίκη της κοινοτικής έναντι της μοναρχικής διακυβέρνησης. Από το 1192 όλα τα σημαντικά αξιώματα μοιράζονταν μέσω κλήρωσης μεταξύ των σημαντικότερων οικογενειών της πόλης, οι οποίες κυρίως χάρη στις δραστηριότητές τους στο θαλάσσιο εμπόριο αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη οικονομική και κατ'επέκταση πολιτική δύναμη. Συγχρόνως δημιουργήθηκαν πολυάριθμα συμβούλια επανδρωμένα από μέλη των ίδιων οικογενειών και με αρμοδιότητες που αφορούσαν τη δικαιοσύνη, το εμπόριο, την αστυνόμευση, τη δημοσιονομική πολιτική, τον αστικό σχεδιασμό, την συντεχνιακή οργάνωση κ.ά. Οι επιφανείς αυτές οικογένειες εδραίωσαν περαιτέρω την εξουσία τους επανδρώνοντας κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα το Μεγάλο Συμβούλιο (*Maggior Consiglio*), νέο κυρίαρχο βενετικό όργανο στη θέση της ουσιαστικά αδρανούς πλέον συνέλευσης του λαού, καθώς και διάφορα άλλα διοικητικά όργανα, με ευρείες διοικητικές αρμοδιότητες, που περιόριζαν τόσο τον ρόλο του δόγη όσο και την ανάμειξη του «λαού» στην πολιτική και τη διαχείριση της εξουσίας.

Φαίνεται ότι έως τον 13ο αιώνα παρατηρείται μεγάλη ρευστότητα ως προς τα κριτήρια συμμετοχής στους κοινοτικούς θεσμούς και την άσκηση της εξουσίας, ενώ απουσιάζει μια θεσμοθετημένη μορφή ευγένειας. Η πρόσβαση στο Μεγάλο Συμβούλιο ήταν σχετικά εύκολη και ο αριθμός των οικογενειών που εισχωρούσαν σε αυτό μεγάλωνε χρόνο με τον χρόνο. Η επιθυμία, ωστόσο, των ισχυρών οικογενειών να κατοχυρώσουν τη θέση τους ως νομοκατεστημένης τάξης, καθώς επίσης να αποσαφηνίσουν τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ ευγένειας και μη ευγένειας, οδήγησε σε καίριες πολιτειακές εξελίξεις, με σημαντικότερη το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου (*serrata*) την περίοδο 1297-1323. Στόχος της μεταρρύθμισης ήταν να γίνουν εφάπαξ δεκτές ορισμένες οικογένειες στο Μεγάλο Συμβούλιο αλλά παράλληλα ο αριθμός των μελών του να αποκρυσταλλωθεί και η εισδοχή σε αυτό να καταστεί δυσκολότερη. Για αυτό, άλλωστε, η μεταρρύθμιση ονομάστηκε *serrata*, δηλαδή «κλείσιμο». Με τους νέους νόμους που θεσπίστηκαν, έγιναν δεκτές στο Μεγάλο Συμβούλιο οι παλαιές οικογένειες της πόλης και οικογένειες που συμμετείχαν στο Μεγάλο Συμβούλιο τα τελευταία χρόνια και συνεπώς προβάλλονταν ως πολιτικά πεπειραμένες, ορισμένες οικογένειες που προτάθηκαν από τον δόγη και το δουκικό συμβούλιο και εγκρίθηκαν από το σώμα των Σαράντα, και μέλη ορισμένων παλαιών βενετικών οικογενειών από τη νοτιοανατολική Μεσόγειο, πρόσφυγες μετά την άλωση της Άκρας το 1291. Έτσι, τα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου υπερδιπλασιάστηκαν και ξεπέρασαν τα 1.100. Ταυτόχρονα, όμως, το Μεγάλο Συμβούλιο «έκλεισε» με αποτέλεσμα να είναι σταδιακά όλο και δυσκολότερη η πρόσβαση νέων οικογενειών σε αυτό. Επί της ουσίας, με αυτό τον τρόπο, η ιδιότητα του μέλους στο Μεγάλο Συμβούλιο και παράλληλα η ιδιότητα του ευγενούς ταυτίστηκαν και συγχρόνως έγιναν ισόβιες και κληρονομικές. Γύρω στη δεκαετία του 1320 η νέα σύνθεση του σώματος των ευγενών αποκρυσταλλώθηκε και τέθηκε σε εφαρμογή η διαδικασία αποκλεισμού νέων ισχυρών ή πλούσιων οικογενειών που φιλοδοξούσαν να ενταχθούν στις τάξεις των ευγενών και να αποκτήσουν δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας μέσω του Μεγάλου Συμβουλίου.

Ο μεγάλος αριθμός οικογενειών που έγιναν δεκτές στο Μεγάλο Συμβούλιο μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι η βενετική ελίτ από τη μία πλευρά ήθελε να προασπίσει την ιδιότητά της ως ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, θέτοντας αυστηρότερα κριτήρια για την παραχώρηση της ιδιότητας του ευγενούς σε νέες οικογένειες, αφετέρου δεν επιθυμούσε να έρθει σε άμεση ρήξη με σημαντικές οικογένειες οι οποίες θα αποκλείονταν από το Μεγάλο Συμβούλιο, τον βασικό φορέα εξουσίας, διακινδυνεύοντας την πολιτική και κοινωνική σταθερότητα. Η κληρονομική και ισόβια ιδιότητα του μέλους στο Συμβούλιο εξασφάλιζε για τα μέλη της άρχουσας τάξης τη συμμετοχή στον πολιτικό βίο της Βενετίας, ενώ καθιστούσε σαφή τα όρια μεταξύ «λαού» και αριστοκρατίας. Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1297-1320 νομιμοποίησαν τη βενετική άρχουσα τάξη προσδίδοντάς της ισόβιο και κληρονομικό χαρακτήρα, αποδυναμώνοντας παράλληλα τους φατριαστικούς ανταγωνισμούς. Η δημιουργία της Χρυσής Βίβλου (*Libro d' Oro*) το 1323, όπου καταγράφονταν τα ονόματα όλων όσοι αναγνωρίζονταν ως ευγενείς, αποτελεί μία επιπλέον κίνηση προς την αυστηρότερη οριοθέτηση του σώματος των ευγενών. Με το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου παγιώνεται ο ισόβιος, κληρονομικός αλλά και κλειστός χαρακτήρας του οργάνου. Στο εξής, η κατ' εξαίρεση εισαγωγή των υποψήφιων μελών στο Μεγάλο Συμβούλιο ήταν δυνατή είτε με τις διαδικασίες πώλησης αξιωμάτων, σε περιόδους πολεμικής και οικονομικής αντιξοότητας, είτε με την απονομή τίτλων σε μεμονωμένα άτομα, ως ένδειξη αναγνώρισης σημαντικών υπηρεσιών

προς το κράτος. Για παράδειγμα, το 1381 τριάντα νέες οικογένειες έγιναν δεκτές στο Μεγάλο Συμβούλιο ως αντάλλαγμα για τη χρηματοδότηση στον Πόλεμο της Chioggia εναντίον της Γένοβας.

Κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα η σχετική νομοθεσία διευρύνεται, με στόχο να προσδιοριστεί με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια και αυστηρότερα κριτήρια η ιδιότητα του ευγενούς και το δικαίωμα συμμετοχής στο Μεγάλο Συμβούλιο. Σε αυτές τις διαδικασίες αναφέρεται ο ιστορικός Stanley Chojnacki με τους όρους «δεύτερη» και «τρίτη» *serrata*, υποδηλώνοντας μια μακρά διαδικασία αριστοκρατικοποίησης της βενετικής ελίτ από τον 13ο έως τον 16ο αιώνα. Αυτές οι τάσεις έχουν αποδοθεί από πολλούς ιστορικούς στη γενικότερη ανησυχία που προκάλεσε στην πόλη και κυρίως στη βενετική άρχουσα τάξη η συντριπτική ήττα του βενετικού κράτους στη μάχη του Agnadello τον Μάιο του 1509 κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Cambrai (1509-1517). Η συντριπτική ήττα των Βενετών, παρόλο που η Βενετία γρήγορα ανέκτησε τις χαμένες περιοχές της ενδοχώρας, προκάλεσε κρίση της «βενετικής ταυτότητας», που έχει θεωρηθεί ότι οδήγησε σε σειρά μέτρων με στόχο την αυστηρότερη οργάνωση και πειθάρχηση στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης, στο επίπεδο της διακυβέρνησης του κράτους και στην ευρύτερη δημόσια ζωή. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι από τα μέσα του 15ου αιώνα, με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, πλήττεται η εμπορική ισχύς των βενετών ευγενών. Οι μετασχηματισμοί λοιπόν που συντελούνται κατά τον 16ο αιώνα, με τα νέα αυστηρότερα κριτήρια στην απόκτηση της ιδιότητας του ευγενούς, έχουν κατά καιρούς θεωρηθεί αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανησυχίας της βενετικής ελίτ.

Οι απόπειρες περιορισμού του αριθμού των μελών του Μεγάλου Συμβουλίου κατά τον 16ο αιώνα θα πρέπει επίσης να αποδοθούν στο γεγονός ότι οι οικογένειες που μετείχαν σε αυτό είχαν αυξηθεί ιδιαιτέρως και ουσιαστικά είχαν διπλασιαστεί κατά τον 15ο αιώνα. Από 500-600 μέλη που μετείχαν στο Συμβούλιο το 1420, ο αριθμός των μελών είχε αυξηθεί σε 1.200-1.400 το 1490. Αυτή η αύξηση οφειλόταν καταρχάς στη δημογραφική άνοδο που έλαβε χώρα κατά τον 15ο αιώνα και αφετέρου στην αυξανόμενη μέριμνα εκ μέρους των ευγενών να εγγράφουν τους άρρενες απογόνους τους στο Μεγάλο Συμβούλιο, όταν οι δυνατότητες πλουτισμού από το εμπόριο άρχισαν να μειώνονται και η ενασχόληση με την πολιτική κατέστη ζωτικής σημασίας οικονομική διέξοδος για πολλούς ευγενείς. Προκειμένου μάλιστα να αντεπεξέλθει στις νέες αυτές ανάγκες, το βενετικό κράτος είχε προχωρήσει στη δημιουργία μιας σειράς νέων προσοδοφόρων δημόσιων αξιωμάτων προκειμένου να εξυπηρετηθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι γόνοι ευγενών οικογενειών. Σε αυτό το κλίμα μεγαλύτερου ελέγχου, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα θεσπίζεται ειδικό σώμα, οι Συνήγοροι του Δημοσίου (*Avogadori di Comun*), το οποίο είναι επιφορτισμένο με το καθήκον να ασκεί εξονυχιστικό έλεγχο ως προς το εάν τα υποψήφια μέλη πληρούν τις προϋποθέσεις εγγραφής στο Μεγάλο Συμβούλιο.

Κατά τον 16ο αιώνα θεσπίζεται αυστηρότερη νομοθεσία σχετικά με τα κριτήρια εγγραφής στο Μεγάλο Συμβούλιο, η οποία προβλέπει τη νομιμότητα του γάμου των γονέων και την ευγενική καταγωγή της μητέρας του υποψήφιου μέλους. Ενώ έως τότε το βάρος δινόταν στην καταγωγή του πατέρα, κατά τον 16ο αιώνα υπογραμμίζεται επανειλημμένως ότι και η ευγενική καταγωγή της μητέρας είναι απαραίτητη προκειμένου να εξασφαλιστεί το «ανόθευτο» πολιτικό σώμα. Αυτή η νομοθεσία, όπως είναι φυσικό, συστηματοποιούσε τις πρακτικές ενδογαμίας στην τάξη των ευγενών, αποθάρρυνε τις εξωγαμιαίες σχέσεις και εναντιωνόταν στην προοπτική να γίνονται δεκτά στο Μεγάλο Συμβούλιο τα παιδιά των ευγενών που χαρακτηρίζονταν νόθα. Η σύναψη εξωσυζυγικών σχέσεων εκ μέρους των ανδρών ευγενών, συχνά με γυναίκες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, υπήρξε καθιερωμένη πρακτική που είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση πολλών παιδιών εκτός γάμου, για τα οποία ωστόσο οι ευγενείς πατέρες συχνά έδειχναν στοργή και ενδιαφέρον και επιδίωκαν να τα εγγράψουν στο Μεγάλο Συμβούλιο, συχνά μάλιστα μέσω μη νόμιμων οδών. Με αυτές τις ρυθμίσεις το βενετικό κράτος επιχειρεί να «γραφειοκρατικοποιήσει» και αναμορφώσει κατά τα εκκλησιαστικά πρότυπα τη ζωή των πατρικών και συγχρόνως να δυσχεράνει την είσοδο στο Μεγάλο Συμβούλιο για τους νόθους γόνους των ευγενών. Οι Συνήγοροι του Δημοσίου απαιτούν σταδιακά όλο και περισσότερες έγγραφες αποδείξεις και μαρτυρίες συγγενών και φίλων, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι το υποψήφιο μέλος προέρχεται από νόμιμο γάμο ευγενών, και εκτός από το *Libro d' Oro* καθιερώνονται τα «βιβλία των γεννήσεων» και «τα βιβλία των γάμων» των βενετών ευγενών προκειμένου να ασκείται πληρέστερος έλεγχος.

Η διαιώνιση και η «καθαρότητα» του αίματος των ευγενών εξασφαλιζόταν, λοιπόν, μέσω των νόμιμων απογόνων τους με γυναίκες της αριστοκρατίας. Σε αυτή τη διαδικασία εξαιρετική συμβολική βαρύτητα έφερε η αγνότητα του γυναικείου σώματος που θα εγκυμονούσε τον μελλοντικό ευγενή. Μια ιδιαίτερα πλούσια κρατική ιδεολογία και εικονογραφία αναπτύχθηκε γύρω από το αγνό γυναικείο σώμα, το οποίο συχνά λειτουργούσε μετωνυμικά για να υποδηλώσει την πολιτική ανεξαρτησία της Βενετίας ή το «ανόθευτο» του πολιτικού σώματος των ευγενών. Η έμφυλη αυτή νοηματοδότηση διακρίνεται με παραδειγματικό τρόπο στην εικαστική αναπαράσταση της ίδιας της Βενετίας ως Παρθένου αλλά και στην τοποθέτηση της επίσημης ημερομηνίας ίδρυσης της πόλης την ημέρα του Ευαγγελισμού (25η Μαρτίου), όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Εντούτοις, η μετωνυμική ταύτιση του γυναικείου σώματος με το πολιτικό σώμα των ευγενών είχε, πέρα από τις συμβολικές της συνδηλώσεις, και άμεσο αντίκτυπο στη κοινωνική ζωή και καθημερινότητα των γυναικών της ελίτ. Ενώ για τους νεαρούς ευγενείς η ενηλικίωση ταυτιζόταν με την έναρξη της πολιτικής σταδιοδρομίας και την ανάμειξη στις εμπορικές επιχειρήσεις της οικογένειας, για τις γυναίκες της ελίτ σήμαινε σύναψη γάμου σε πολύ νεαρή ηλικία προκειμένου η οικογένεια να εξασφαλίσει τις απαραίτητες συμμαχίες με άλλες ισχυρές οικογένειες της πόλης και να διασφαλίσει την προστασία της τιμής της νεαρής θυγατέρας. Σε αντίθεση με τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες κυκλοφορούσαν και εργάζονταν στην πόλη, η τιμή των γυναικών της ελίτ εξασφαλιζόταν κατά κανόνα μέσω της «αορατότητάς» τους και της απόλυτης ταύτισής τους με τον ιδιωτικό χώρο. Οι ευγενείς γυναίκες εμφανίζονταν σπάνια στον δημόσιο χώρο, συνήθως για να εκπληρώσουν τα θρησκευτικά καθήκοντά τους και πάντα υπό τη συνοδεία των στενών συγγενών και του υπηρετικού προσωπικού. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι για πολλές γυναίκες της αριστοκρατίας επιβαλλόταν από τις οικογένειές τους ο δρόμος του μοναχισμού. Όπως εύστοχα έχει επισημάνει η ιστορικός Jutta Gisela Sperling, η μοναστική απομόνωση (*clausura*) των θυγατέρων υπήρξε κείριας σημασίας για την αυτοθεώρηση της βενετικής ανδρικής άρχουσας τάξης. Ως μετωνυμία της «κλειστής», άθικτης και ανόθευτης ευγένειας, τα παρθένα σώματα των γυναικών μοναχών συμβόλιζαν την αρετή, την πνευματική και κοινωνική ανωτερότητα της βενετικής αριστοκρατίας (Sperling 1999) (**Εικόνα 3.1**).

Οι οικονομικές δραστηριότητες της βενετικής ελίτ επικεντρώνονταν στο εμπόριο, κυρίως το θαλάσσιο εμπόριο με την Ανατολή (αναλυτικά για αυτό το θέμα βλ. κεφ. 4). Έτσι, η βενετική ευγένεια νοηματοδοτούνταν διαφορετικά από ό,τι οι κυρίαρχες μορφές ευγένειας που εδραιώθηκαν κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη περίοδο στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης. Ενώ κατά παράδοση η έννοια της αριστοκρατίας ήταν συνδεδεμένη με τη γαιοκτησία και τη στρατιωτική αρετή, οι βενετοί πατρίκιοι υπήρξαν εν τη γενέσει τους συνδεδεμένοι με την ανάδυση του εμπορίου, με τις πρώιμες δηλαδή εκφάνσεις μιας καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας. Στις ευρωπαϊκές νοηματοδοτήσεις της ευγένειας, η ενασχόληση με το εμπόριο θεωρούνταν κατά κανόνα ασύμβατη με την αριστοκρατική τιμή και αρετή στα βενετικά συμφραζόμενα, ωστόσο, η κερδοφορία μέσω του εμπορίου θεωρούνταν ένδειξη αρετής και ικανότητας. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι ακόμη και το ανώτατο αξίωμα του δόγη προοριζόταν συνήθως για τους ισχυρούς εμπόρους της πόλης. Αυτή η διαφορετική νοοτροπία αντανακλάται τουλάχιστον έως τον 15ο αιώνα στον τρόπο ζωής των ευγενών. Οι λιτές οικίες και η σεμνή ενδυμασία αποτελούσαν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βενετικής ελίτ και αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας. Από τον 15ο αιώνα, η ουμανιστική παιδεία, στενά συνδεδεμένη με τον αριστοτελισμό που γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση αυτή την περίοδο στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, αποτελεί μία ακόμη έκφραση της βενετικής ευγένειας, η οποία συχνά παρεχόταν και στις γυναίκες της αριστοκρατίας σε οικιακό επίπεδο. Συγχρόνως οι ευγενείς επιδιώκουν να συναναστρέφονται με κύκλους διανοουμένων και χρηματοδοτούν τις τέχνες και τα γράμματα. Σταδιακά, ωστόσο, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, μια σειρά παραγόντων, όπως η οθωμανική απειλή στην ανατολική Μεσόγειο και η ανάπτυξη του δι-ατλαντικού εμπορίου, θα περιορίσει την εμπορική δραστηριότητα των ευγενών και θα οδηγήσει στη λεγόμενη «αριστοκρατικοποίηση» της βενετικής άρχουσας τάξης και σε νέες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, όπως αγορά και εκμετάλλευση ακίνητης περιουσίας στην ενδοχώρα, συλλογή φόρων και κατοχή προσοδοφόρων διοικητικών θέσεων στη μητρόπολη και στις εναπομείνουσες κτήσεις.

Οι βενετοί ευγενείς ήταν η μόνη κοινωνική ομάδα που μετείχε στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Κάθε



Εικόνα 3.1 Πορτρέτο βενετής πατρικίας (Paolo Veronese, c. 1560).



Εικόνα 3.2 Πορτρέτο του βενετού ευγενή Antonio Cappello (Jacopo Tintoretto, 1561).

άρρεν ευγενής γινόταν μέλος του Μεγάλου Συμβουλίου στα είκοσι πέντε του χρόνια, εκτός εάν είχε αποφασίσει να ακολουθήσει εκκλησιαστική σταδιοδρομία, ενώ οι γυναίκες ευγενείς αποκλείονταν από οποιαδήποτε συμμετοχή στα κοινά και στη διακυβέρνηση του κράτους. Η εισδοχή στο Μεγάλο Συμβούλιο αποτελούσε ένδειξη κοινωνικής και πολιτικής ωρίμανσης για τους άνδρες αριστοκράτες. Οι διοικητικές θέσεις των δικαστικών, νομοθετικών και εκτελεστικών οργάνων του βενετικού κράτους, είτε στη μητρόπολη είτε στις κτήσεις, επανδρώνονταν από μέλη της τάξης των ευγενών. Την περίοδο από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα η κατοχή αξιωμάτων γινόταν σταδιακά όλο και πιο σημαίνουσα πηγή εισοδήματος για τους ευγενείς, ιδιαίτερα για όσους δεν κατόρθωναν να εμπλακούν σε κερδοφόρες εμπορικές δραστηριότητες, φαινόμενο που οξύνθηκε από τις αρχές του 16ου αιώνα. Οι βενετοί πατρίκιοι μετείχαν επίσης στις διπλωματικές αποστολές στα ξένα κράτη, ενώ το αξίωμα του πρέσβη αποτελούσε σταθμό στη σταδιοδρομία του νεαρού ευγενούς, προσφέροντας τη δυνατότητα ανάδειξης ικανοτήτων και αρετών ενός «πολιτικού άνδρα» και ανοίγοντας τον δρόμο για τα υπέρτατα αξιώματα της δημόσιας ζωής. Ιδιαίτερα η θέση του βαΐλου, του πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, αποτελούσε τη σπουδαιότερη και σημαντικότερη θέση σε πρεσβεία στην οποία μπορούσε να αποσκοπεί ένας ευγενής, δεδομένου ότι οι διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξαν καίριας σημασίας για τα στρατιωτικά, εμπορικά και ευρύτερα οικονομικά συμφέροντα του βενετικού κράτους (**Εικόνα 3.2**).

Οι ευγενείς στέλνονταν ως ανώτατοι διοικητές (*podestà* ή *rettori*) στις βενετικές κτήσεις στην ανατολική Μεσόγειο και την ιταλική ενδοχώρα. Η απόκτηση νέων εδαφών αποτέλεσε για τους Βενετούς όχι μόνο το θεμέλιο της εμπορικής τους παντοδυναμίας και πηγή εφοδιασμού σε πρώτες ύλες και φτηνό εργατικό δυναμικό, αλλά και κύρια πηγή εσόδων για τη βενετική αριστοκρατία, δεδομένου ότι οι θέσεις των διοικητών στις κτήσεις υπήρξαν ιδιαίτερα προσοδοφόρες. Ενδεικτικό είναι ότι με την κατάκτηση της ιταλικής ενδοχώρας κατά τον πρώιμο 15ο αιώνα, τα κρατικά έσοδα αυξήθηκαν περισσότερο από 50%. Η απόκτηση νέων κτήσεων εξασφάλιζε

για τα μέλη της αριστοκρατίας και ακίνητη έγγεια ιδιοκτησία. Πρώτα από όλα η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 αύξησε ιδιαίτερος τον πλούτο και τη δύναμη των βενετών ευγενών, οι οποίοι απέκτησαν προσοδοφόρες γαίες και τις κράτησαν ως υποτελείς είτε της Βενετίας είτε του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Με τον ίδιο τρόπο, μεγάλα φέουδα συστάθηκαν στην Κρήτη στις αρχές του 13ου αιώνα και επιμερίστηκαν σε βενετούς ευγενείς, ενώ με τον ίδιο τρόπο παραχωρήθηκαν φέουδα στους Βενετούς που ανέλαβαν να κατακτήσουν τα νησιά του Αιγαίου.

Μέσω της κοινωνικής συμπεριφοράς τους, οι ευγενείς επιδίωκαν να διατηρήσουν την πολιτική ισχύ τους και να ενισχύσουν το συμβολικό τους κεφάλαιο. Οι οικογενειακές στρατηγικές, ο υλικός πολιτισμός και οι καθημερινές πρακτικές των πατρικών φανερώνουν την επιθυμία τους να διαφοροποιηθούν τόσο από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα όσο και μεταξύ τους. Οι επιτυχημένες γαμήλιες επιλογές και η συνετή διαχείριση της περιουσίας αποτελούσαν καίριας σημασίας παράγοντες για τη διατήρηση και ευημερία των ευγενών οικογενειών, ενώ η συσσώρευση πλούτου και αξιωμάτων προσέδιδε επιπλέον κοινωνικό κύρος. Ιδιαίτερα συχνό υπήρξε το φαινόμενο πολλά νεαρά μέλη της οικογένειας να παραμένουν ανύπανδρα, έτσι ώστε να μη διασπαθίζεται η οικογενειακή περιουσία αλλά να μεταβιβάζεται και να χρηματοδοτεί την πολιτική σταδιοδρομία ορισμένων εκ των αρρένων κληρονόμων. Η κατοχή σημαντικών εκκλησιαστικών θέσεων, όπως επισκοπικών εδρών, επίσης αύξανε τα έσοδα και την επιρροή συγκεκριμένων οικογενειών. Η παλαιότητα μιας οικογένειας και η διατήρησή της μέσω της πρακτικής της ενδογαμίας αποτέλεσε επίσης στοιχείο διάκρισης, ιδίως για τις οικογένειες των λεγόμενων «παλαιών» (*longhi*), οι οποίες καυχιούνταν ότι κάποια από τα μέλη τους είχαν διατελέσει δόγηδες πριν από τα τέλη του 14ου αιώνα (όπως οι Dandolo, οι Contarini, οι Dolphin, οι Gradenigo, οι Morosini, οι Corner, οι Giustinian, οι Falier, οι Sanuto κ.ά.). Τα φημισμένα οικογενειακά ονόματα που έφεραν οι παλαιές δυναστείες αναμφισβήτητα προσέδιδαν κύρος και βαρύτητα, διευκολύνοντας τη συγκρότηση πελατειακών δικτύων και την απόκτηση σημαντικών αξιωμάτων. Οι λιγότερο γνωστές οικογένειες, εντούτοις, συχνά πάσχιζαν να διατηρήσουν κάποιες σημαντικές θέσεις για τα μέλη τους, ειδικά εάν δεν κατείχαν σημαντικό πλούτο. Αν και ο βενετικός μύθος συστηματικά υπογράμμιζε την ενότητα και την ομοψυχία στην τάξη των ευγενών, στην πραγματικότητα υπήρχε έντονος ανταγωνισμός μεταξύ τους ως προς το κοινωνικό κύρος, την οικονομική επιτυχία και το συμβολικό βάρος που έφερε κάθε οικογένεια. Προκειμένου να εκτονώνονται οι εντάσεις που προκαλούσαν αυτές οι ιεραρχήσεις στο εσωτερικό της τάξης των ευγενών, θεσπίστηκε επανειλημμένως αλλά χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία νομοθεσία που στόχο είχε να περιορίσει τις καταναλωτικές συνήθειες των πλούσιων οικογενειών. Στο πλαίσιο αυτό τέθηκαν όρια για τα ποσά που μπορούσαν να δαπανηθούν για τις προίκες και τα γαμήλια γλέντια, ενώ περιορισμοί τέθηκαν και στη γυναικεία ενδυμασία, με τη δημιουργία μάλιστα ειδικού εποπτικού σώματος (*Savii sopra le pompe delle donne*). Οι νόμοι αυτοί επιδίωκαν να προστατέψουν την τιμή των λιγότερο ευκατάστατων ευγενών οικογενειών και να αποτρέψουν τις επιγαμίες με νεόπλουτες οικογένειες μη ευγενών.

3.1.2 Μεταξύ ευγενών και πληβείων: η τάξη των πολιτών (*cittadini*)

Για τις οικογένειες και τα άτομα που κατείχαν πλούτο και κοινωνική ευποληψία, χωρίς ωστόσο να κατέχουν την ιδιότητα του ευγενή και το δικαίωμα συμμετοχής στο Μεγάλο Συμβούλιο, θεσπίστηκε ο τίτλος του «πολίτη» (*cittadino*). Ο όρος αυτός εμφανίζεται στις βενετικές πηγές από τον 14ο αιώνα, όταν, δηλαδή, με το κλείσιμο του Μεγάλου Συμβουλίου ευκατάστατες και ευυπόληπτες οικογένειες αποκλείστηκαν από τη συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Φαίνεται ότι προκειμένου να ικανοποιηθούν αυτές οι οικογένειες και να μη διαταραχθεί η κοινωνική σταθερότητα, θεσπίζεται και τους παραχωρείται ο δεύτερος τιμητικός τίτλος της βενετικής κοινωνικής ιεραρχίας, αυτός του βενετού πολίτη. Η θεσμοθέτηση αυτής της δεύτερης τάξης θα μπορούσε να «γεφυρώσει» το χάσμα μεταξύ ευγενών και πληβείων και να λειτουργήσει ως βαλβίδα ασφαλείας, εκτονώντας τη δυσάρεσκεια των οικογενειών που, αν και αποκτούσαν οικονομική δύναμη και κοινωνικό κύρος, δεν

είχαν τη δυνατότητα να μετέχουν άμεσα στην άσκηση της εξουσίας. Ο τίτλος του πολίτη δεν έφερε, ωστόσο, το ίδιο κοινωνικό και πολιτισμικό βάρος με τον τίτλο του ευγενούς και τα μέλη αυτής της κοινωνικής ομάδας δεν προέβαλαν συστηματικά μια συγκροτημένη κοινωνική ταυτότητα παρόλο που επιδίωκαν με μια σειρά πρακτικών να διαφοροποιηθούν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η ιστορική έρευνα, άλλωστε, έχει προς το παρόν αποκαλύψει περισσότερα για τη νομική θέση των πολιτών και τα προνόμια που απέρρεαν από αυτήν ως προς τις οικονομικές δραστηριότητες και τη θέση τους στον γραφειοκρατικό μηχανισμό, παρά για την ακριβή κοινωνική θέση τους, τη διαπλοκή τους με την τάξη των ευγενών και τις μορφές αυτοθεώρησής τους.

Η ρευστότητα που συχνά διέκρινε τα όρια μεταξύ της τάξης των πολιτών και των πληβείων διαφαίνεται στις πολιτικές πραγματείες της εποχής. Ο λόγιος Marcantonio Sabellico, για παράδειγμα, διέκρινε μόνο δύο κοινωνικές τάξεις, την αριστοκρατία και τους πληβείους (*populares*), ενώ ο Gasparo Contarini, αν και διατηρούσε τη διάκριση σε ευγενείς (*nobiles*) και πληβείους (*plebs*), διευκρίνιζε ότι η τελευταία κατηγορία θα μπορούσε να υποδιαιρεθεί σε αυτούς που μπορούν να κατέχουν ορισμένα αξιώματα και προνόμια (*honestior genus*) και τον απλό λαό (*infima plebs*). Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Marin Sanudo, θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τρεις κοινωνικές ομάδες: τους ευγενείς (*gentilhomeni*), τους πολίτες (*cittadini*) και τον λαό (*populo menudo*). Στο ίδιο πνεύμα, ο φλωρεντινός Donato Giannotti υποστήριζε ότι η βενετική κοινωνία αποτελείται από τους πληβείους (*popolari* ή *plebei*) οι οποίοι ασκούν τα πιο ταπεινά επαγγέλματα, τους πολίτες (*cittadini*) που ασκούν ευνόητα επαγγέλματα και τους ευγενείς (*gentilhomeni*) που ασκούν τη διακυβέρνηση. Σε άλλες πηγές, ωστόσο, υιοθετούνται για τους πολίτες χαρακτηρισμοί που τους τοποθετούν εγγύτερα στην τάξη των ευγενών, όπως «*gentilhomeni cittadini*» ή «*gentilhomeni popolari*».

Σύμφωνα με τον βενετικό νόμο, στην κορυφή αυτής της κοινωνικής ομάδας βρίσκονταν οι λεγόμενοι *cittadini originari* ή *per natione* (πολίτες «εκ γενετής»), άτομα δηλαδή στα οποία αναγνωριζόταν η βενετική καταγωγή και μακροχρόνια διαμονή στην πόλη. Συγχρόνως, υπήρχαν ποικίλες μορφές πολιτικής ιδιότητας / υπηκοότητας (*cittadinanza*), όπως η *de intus et de extra* για όσους διέμεναν στην πόλη και πλήρωναν φόρους για τουλάχιστον εικοσιπέντε χρόνια· η *de intus* για όσους διέμεναν στην πόλη και πλήρωναν φόρους για δεκαπέντε χρόνια ή για οκτώ χρόνια και είχαν παντρευτεί βενετή· και η *per privilegio* ή *per grazia* για όσους, χάρη στη διαμονή τους για πολλά χρόνια στην πόλη, τους είχαν παραχωρηθεί οικονομικά προνόμια, κυρίως ως προς τη διεξαγωγή θαλάσσιου εμπορίου με την Ανατολή με χαμηλότερους δασμούς, και μπορούσαν να είναι μέλη των συντεχνιών και να κατέχουν τις χαμηλόβαθμες θέσεις στις δημόσιες υπηρεσίες, καθώς οι υψηλόβαθμες προορίζονταν για τους πολίτες «εκ γενετής». Η εσωτερική αυτή ιεράρχηση στην τάξη των πολιτών καθιστούσε κάποιες οικογένειες πιο ευνόηπτες από άλλες, ενώ συγχρόνως διαφοροποιούσε τα μέλη αυτής της κοινωνικής ομάδας από τους πληβείους και τους «ξένους». Ορισμένοι ιστορικοί, μάλιστα, έχουν υποστηρίξει ότι την περίοδο 1470- 1570 θεσπίστηκε ένα είδος *serrata cincinnesca* η οποία, στα πρότυπα του κλεισίματος του Μεγάλου Συμβουλίου των ευγενών, κατέστησε αυστηρότερα και τα κριτήρια για την ένταξη στην τάξη των πολιτών. Τη δεκαετία του 1560 νέα κριτήρια προστίθενται στα ήδη υπάρχοντα ως προς τον προσδιορισμό της τάξης των πολιτών, καθώς πλέον το υποψήφιο μέλος οφείλει να αποδείξει ότι ούτε ο ίδιος ούτε οι πρόγονοί του δεν είχαν ασκήσει χειρωνακτική εργασία (*ars mecanica*). Η θέσπιση αυστηρότερων κριτηρίων ως προς την είσοδο στην τάξη των πολιτών είναι πιθανό να φανερώνει την αυξανόμενη ανησυχία των μεσαίων αυτών κοινωνικών στρωμάτων ως προς την ενδεχόμενη ταύτισή τους με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, λόγω της μη επαρκώς προσδιορισμένης θέσης τους σε σχέση με την τάξη των ευγενών. Η συνηθισμένη πρακτική επιγαμίας μεταξύ γυναικών, κυρίως χήρων, προερχόμενων από οικογένειες πολιτών και ευκατάστατων ανδρών που δεν κατείχαν τον τίτλο του πολίτη, ενίσχυε τη ρευστότητα και ενδυνάμωνε την ανησυχία. Από τον 16ο αιώνα φαίνεται άλλωστε να αυξάνονται τα ποσοστά ενδογαμίας μεταξύ των πολιτών. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να ειπωθεί και η δημιουργία της Αργυρής Βίβλου (*Libro d' Argento*) όπου εγγράφονταν όλοι οι πολίτες από το 1720, κατά αναλογία με τη Χρυσή Βίβλο (*Libro d' Oro*) των ευγενών. Η κοινωνική συμπεριφορά και ο υλικός πολιτισμός των πολιτών φανερώνει την επιθυμία τους να διαφοροποιηθούν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και να υποδηλώσουν την εγγύτητά τους προς την τάξη των πατρικίων. Τα εμβλήματα-

τα, για παράδειγμα, με τα οποία οι οικογένειες των πολιτών συχνά διακοσμούσαν τις εισόδους των οικιών τους επέτρεπαν να προσεγγίσουν, έστω φαντασιακά, τον κόσμο των ευγενών ενώ η ενασχόλησή τους με τις ουμανιστικές σπουδές και τις επιστήμες τούς καθιστούσε όχι μόνο ικανούς γραφειοκράτες αλλά και ευυπόληπτα μέλη της βενετικής κοινωνίας. Συχνά, άλλωστε, οι πολίτες είχαν συγγενικούς δεσμούς με τις οικογένειες των πατρικίων, καθώς μπορεί να προέρχονταν από κλάδους που είχαν εκπέσει ή να ήταν νόθα παιδιά ευγενών από πληβεία μητέρα (*femena vil*), καταγωγή η οποία δεν τους επέτρεπε την εγγραφή τους στο Μεγάλο Συμβούλιο. Στα χρονικά και απομνημονεύματά τους οι πολίτες συχνά αυτοαποκαλούνται «ευγενείς», επινοούν ηρωικά οικογενειακά παρελθόντα, πατριωτικά κατορθώματα και οικόσημα, ενώ επιχειρούν να αντιδιαστέλλουν την ευγένεια ως προσωπική αρετή (*virtù*) στην ευγένεια ως απλή ιδιότητα μέλους στο Μεγάλο Συμβούλιο. Οι όχι σπάνιοι γάμοι, τουλάχιστον έως τον 15ο αιώνα, μεταξύ πατρικίων και ευυπόληπτων και ευκατάστατων γυναικών προερχόμενων από την τάξη των πολιτών καθιστούσαν τα όρια μεταξύ των δύο κοινωνικών ομάδων ενίοτε ρευστά.

Οι πολίτες «εκ γενετής», παρόλο που δεν συμμετείχαν άμεσα και ενεργά στη διακυβέρνηση, είχαν έμμεση ανάμειξη σε αυτήν, καθώς αποτελούσαν τη «γραφειοκρατική ελίτ» του βενετικού κράτους. Έτσι, είχαν τη δυνατότητα να επηρεάζουν έμμεσα τις πολιτικές αποφάσεις είτε κατέχοντας σημαντικές γραφειοκρατικές θέσεις είτε μετέχοντας στα δίκτυα πατρωνίας που συγκροτούσαν γύρω τους οι ευγενείς. Στελεχώνοντας το ανώτερο γραφειοκρατικό επίπεδο, οι πολίτες «εκ γενετής» μπορούσαν να κατέχουν θέσεις ιδιαίτερα εμπιστευτικές, για παράδειγμα ως γραμματείς στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου των Δέκα, των Σαράντα ή της Συγκλήτου, στη δουκική καγκελαρία, ή ως βοηθητικό προσωπικό σε κρίσιμες διπλωματικές αποστολές. Αν και κάποιες θέσεις γραμματειακού χαρακτήρα έτειναν με το πέρασμα του χρόνου να αποκτούν κληρονομικό χαρακτήρα, διαμορφώνοντας μια ανώτερη «κάστα» πολιτών, άλλες υπήρξαν εξαγοράσιμες, κυρίως σε περιόδους κρίσης όταν το βενετικό κράτος επιδίωκε την αύξηση των εσόδων του. Δεδομένου ότι σε αντίθεση με τους ευγενείς, οι πολίτες δεν υποχρεώνονταν από τον νόμο σε βραχυπρόθεσμες θητείες, συνήθως κατέληγαν να είναι ιδιαίτερα έμπειροι και δικτυωμένοι σε συγκεκριμένους φορείς, έτσι ώστε ορισμένες οικογένειες πολιτών να συνιστούν ένα είδος «γραφειοκρατικής αριστοκρατίας». Τιμητικού χαρακτήρα αξιώματα επίσης προορίζονταν για την τάξη των πολιτών «εκ γενετής», όπως επίτροποι των μεγάλων θρησκευτικών αδελφοτήτων (*scuole grandi*), διευθυντές των νοσοκομείων ή επίτροποι του Αγίου Μάρκου. Ως ανώτατοι αξιωματούχοι κατείχαν περίοπτη θέση στις κρατικές τελετουργίες που πάντα προσέδιδαν κοινωνικό κύρος στους συμμετέχοντες.

Οι πολίτες ασχολούνταν επίσης με ελεύθερα επαγγέλματα που απαιτούσαν πανεπιστημιακή μόρφωση, όπως συμβολαιογράφοι, δικηγόροι και γιατροί, αλλά και με το διεθνές εμπόριο, έχοντας παραπλήσια προνόμια με τους ευγενείς ή διεύθυναν διάφορες επιχειρήσεις. Ένα από τα βασικά εμπορικά προνόμια που παραχωρούνταν στους πολίτες ήταν η δυνατότητα να εμπορεύονται μεταξύ Βενετίας και Ανατολής πληρώνοντας πολύ χαμηλότερους δασμούς από ό,τι οι «ξένοι». Ο τίτλος του πολίτη ήταν περιζήτητος σε εμπόρους, κυρίως από τις βενετικές κτήσεις, προκειμένου να διευκολυνθούν οι εμπορικές τους δραστηριότητες.

3.1.3 Το ετερογενές σώμα των πληβείων (*popolo*)

Ο «λαός» της Βενετίας, τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα, αποτελούσαν το 90% των κατοίκων της πόλης. Αυτή η κοινωνική ομάδα ήταν η λιγότερο ομοιογενής και δεν υπήρξε νομικά θεσμοθετημένη· στους κόλπους της περιλαμβάνονταν από ευκατάστατους και ευυπόληπτους επαγγελματίες, μάστορες, μικρέμπορους και τεχνίτες έως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, άποροι και πλήθος ανθρώπων στα όρια της επιβίωσης. Τα οργανωμένα μέλη των συντεχνιών βρίσκονταν σε σαφώς καλύτερη κοινωνική και οικονομική θέση σε σχέση με το ανοργάνωτο και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Το κοινό στοιχείο όλων αυτών των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε σχέση με τα δύο ανώτερα κοινωνικά στρώματα είναι ότι δεν συμμετείχαν ούτε στη λήψη των αποφάσεων ούτε στην επάνδρωση του διοικητικού μηχανισμού και των κρατικών υπηρεσιών, παρόλο που όσοι τουλάχιστον

κατείχαν ιδιοκτησία μπορούσαν να έχουν κάποιο λόγο στην τοπική αυτοδιοίκηση, όπως, για παράδειγμα, στην επιλογή του ενοριακού ιερέα. Ένα πολύ μεγάλο μέρος του βενετικού πληθυσμού απασχολούνταν σε επαγγέλματα που σχετίζονταν με την εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα, δουλεύοντας, για παράδειγμα, στο περίφημο βενετικό κρατικό ναυπηγείο, ένα από τα μεγαλύτερα στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Οι περισσότεροι επαγγελματίες/τεχνίτες στη Βενετία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ήταν ενταγμένοι σε συντεχνίες, σκοπός των οποίων ήταν να εξασφαλίζουν τα επαγγελματικά συμφέροντα των μελών τους αλλά και να τους παρέχουν κοινωνική ασφάλεια και το αίσθημα του συνανήκειν. Επίσης τα κατώτερα στρώματα στη Βενετία ήταν οργανωμένα σε θρησκευτικές αδελφότητες (*Scuole*). Σκοπός των θρησκευτικών αδελφοτήτων ήταν η βοήθεια προς τα μέλη τους όταν αντιμετώπιζαν αντίξοες συνθήκες και η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων σε συλλογικό επίπεδο, δεδομένου ότι η δημόσια θρησκευτικότητα αποτελούσε καίριο χαρακτηριστικό στις μεσαιωνικές και πρώιμες νεότερες καθολικές κοινωνίες.

Όπως και στις υπόλοιπες πόλεις της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, το φαινόμενο της φτώχειας στη Βενετία υπήρξε έντονο. Σύμφωνα με υπολογισμούς των ιστορικών, το ποσοστό του πληθυσμού που ήταν φτωχό ή βρισκόταν στα όρια της φτώχειας δεν ήταν καθόλου αμελητέο, αφού κάλυπτε περίπου τα 2/3 του πληθυσμού. Οι ομάδες που αδυνατούσαν να συντηρήσουν τον εαυτό τους υπήρξαν ποικίλες: ορφανά ή εγκαταλειμμένα από την οικογένειά τους παιδιά, εργαζόμενοι σε μη αποδοτικά επαγγέλματα, άνεργοι και περιστασιακά εργαζόμενοι, ασθενείς και ηλικιωμένοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο ποσοστό απόρων στη Βενετία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αποτελούνταν από γυναίκες. Ιδιαίτερα οι ανύπανδρες και οι χήρες αντιμετώπιζαν οξύτατα προβλήματα επιβίωσης. Οι δυνατότητες εύρεσης εργασίας για τις γυναίκες υπήρξαν περιορισμένες, τόσο λόγω των αναπαραγωγικών και οικιακών «καθηκόντων» τους όσο και λόγω των κυρίαρχων πατριαρχικών αντιλήψεων περί γυναικείας κατωτερότητας, που είχαν ως αποτέλεσμα τις χαμηλότερες αμοιβές και τον αποκλεισμό τους από τον κόσμο της οργανωμένης εργασίας και των συντεχνιακών δικτύων. Έτσι η γυναικεία εργασία υπήρξε στη Βενετία, όπως και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Ευρώπης, κατά κανόνα σποραδική, ανειδίκευτη, κακοπληρωμένη και ανοργάνωτη.

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, βασικό συστατικό του βενετικού μύθου υπήρξε το αφήγημα της κοινωνικής σταθερότητας, καθώς σε αντίθεση με άλλα κράτη της περιόδου στην Ιταλία και την Ευρώπη, η πόλη της Βενετίας δεν γνώρισε αιματηρές εξεγέρσεις των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αξίζει, λοιπόν, να αναφερθούμε διεξοδικότερα στη στάση και στα μέτρα που τηρούσαν οι βενετικές αρχές απέναντι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, προκειμένου να εκτονώνονται η δυσαρέσκεια και οι κοινωνικές εντάσεις και να εξασφαλίζεται η αστική ευταξία και η πολιτική νομιμότητα. Μία από τις βασικές μέριμνες της βενετικής κυβέρνησης ήταν η επάρκεια σε σιτηρά, καθώς κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο οι εξεγέρσεις, κυρίως στον αστικό χώρο, οφείλονταν κατά κανόνα στις συχνές επισιτιστικές κρίσεις. Ωστόσο, η αυτοκρατορική υπόσταση και η εμπορική κυριαρχία έδιναν στη Βενετία τη δυνατότητα να αποφεύγει τον λιμό πιο αποτελεσματικά από ό,τι άλλα κράτη και να μετριάξει τις διακυμάνσεις στις τιμές των σιτηρών. Οι κτήσεις του βενετικού κράτους εξασφάλιζαν την πληρότητα των δημόσιων σιταποθηκών, ενώ ένα ειδικό όργανο, το Γραφείο των Σιτηρών, ήταν επιφορτισμένο με τη μόνιμη εξασφάλιση επαρκών σιτηρών για τον εφοδιασμό της πόλης. Η τοπογραφία της πόλης –τα κανάλια ενίσχυαν τη διαίρεση της πόλης σε 60-70 μικρές ενοριακές ενότητες– βοήθησε στην αποφυγή των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κοινωνικές ταραχές. Ο ίδιος ο βενετικός μύθος που καλλιεργούνταν συστηματικά από τη βενετική άρχουσα τάξη, ταυτίζοντας το βενετικό κράτος με τα ιδεώδη της δικαιοσύνης και της ισονομίας, αναμφισβήτητα ασκούσε κάποια επιρροή και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι δημόσιες τελετές νομιμοποίησης της εξουσίας επιβεβαίωναν άλλωστε τον μύθο της Βενετίας και στα μάτια των πληβείων. Το ιδιαίτερα οργανωμένο «προνοιακό» σύστημα απέναντι στο φαινόμενο της φτώχειας καθώς και το φιλανθρωπικό έργο που καλούνταν να ασκήσουν οι επαγγελματίες και θρησκευτικές συσσωματώσεις (συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες) αποτελούσαν ισχυρές «δικλίδες ασφαλείας» προκειμένου να διοχετεύεται η δυσφορία των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Όλα τα παραπάνω δεν θα πρέπει να επισκιάζουν τη βίαιη αντιμετώπιση που επιφυλασσόταν για τις ενέργειες που μπορούσαν να διασαλεύσουν την αστική ευταξία, ιδιαίτερα όταν αυτές προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στην κατασταλτική στάση των βενετικών αρχών απέναντι σε μια διαμαρτυρία των εργατών του ναυπηγείου, όπως μας παραδίδεται από τον Alvise Michiel, στο έργο του *Memorie pubbliche della Repubblica di Venezia* (1581):

Το Συμβούλιο των Δέκα έδωσε διαταγή οι εργάτες του ναυπηγείου να μην πάνε στη δουλειά εκείνη τη μέρα και για αυτό τον λόγο οι εργάτες πήγαν να διαμαρτυρηθούν στο Δουκικό Συμβούλιο και να παραπονεθούν για αυτά τα νέα, υποστηρίζοντας ότι κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας σιτοδείας δεν θα είχαν κανέναν τρόπο να κερδίσουν τα προς το ζην και ότι η κατάστασή τους είναι πολύ άσχημη. Ο δόγης [Nicolò da Ponte] δεν τους απάντησε με ιδιαίτερη ευγένεια, και για αυτό καθώς έφευγαν ένας από αυτούς, με το όνομα Bongerolamo, φώναξε: «Η μόνη λύση πλέον αδερφοί είναι να πάμε και να λεηλατήσουμε τη δημόσια σιταποθήκη». Μετά την προτροπή του όλοι πήγαν στις αποθήκες που βρίσκονται στον Άγιο Μάρκο και άρχισαν να κλέβουν το αλεύρι με μανία, αποδοκιμάζοντας αυτούς που επιχειρήσαν να τους αποτρέψουν. Έτσι γύρω στα 120 *stai*a αλεύρι κλάπηκαν. Οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα και οι Συνήγοροι του Δημοσίου έδωσαν αμέσως εντολή να συλληφθούν οι ένοχοι και συγκεντρώθηκαν για να επιβάλουν ποινές. Ο Bongerolamo συνελήφθη και την Τετάρτη το πρωί θανατώθηκε δια απαγχονισμού. Το απόγευμα η αδελφότητα των ναυτικών [*Scuola delli Marineri*] θέλησε να συγκεντρωθεί και να οργανώσει για αυτόν μια αξιοπρεπή κηδεία. Αλλά τους απαγορεύτηκε να κάνουν κάτι τέτοιο, από τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, με την απειλή ότι θα σταλθούν στις γαλέρες. Την επόμενη ημέρα κρέμασαν έναν ακόμα ναυτικό και έστειλαν άλλους πέντε στις γαλέρες για δέκα χρόνια. (Chambers & Pullan, 2001: 289-290)

3.1.4 Δεσμοί μεταξύ ελίτ και πληβείων: το παράδειγμα των θρησκευτικών αδελφοτήτων

Παρόλο που σε θεσμικό επίπεδο η θέση κάθε κοινωνικής τάξης υπήρξε διακριτή, στο επίπεδο της καθημερινότητας οι ζωές τους συχνά διασταυρώνονταν σε ποικίλα χωρικά και χρονικά συμφοραζόμενα. Σε γενικές γραμμές, στην αστική γεωγραφία της Βενετίας οι οικιστικές πρακτικές δεν στόχευαν στη χωρική διάσταση μεταξύ ελίτ και πληβείων, αφού στις περισσότερες γειτονιές οι πλούσιοι οίκοι των ευγενών συνυπήρχαν με τις οικίες των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο θεσμός της ενορίας, με τις τοπικές εορτές και ποικίλες θρησκευτικές εκδηλώσεις, λειτουργούσε συχνά ως χώρος συνάντησης και προσωρινής υπέρβασης των αυστηρών κοινωνικών και οικονομικών ορίων, γεγονός το οποίο ευνοούνταν περαιτέρω από μια σειρά πρακτικών, όπως η κουμπαριά, οι οποίες ενίσχυαν σχέσεις πατρωνίας μεταξύ ισχυρότερων και πιο αδύναμων μελών της βενετικής κοινωνίας. Οι ποικίλες σχέσεις συναναστροφής, εξάρτησης, πατρωνίας και ευεργεσίας εξασφάλιζαν συνήθως την αφοσίωση και αποδοχή της κοινωνικής ιεραρχίας εκ μέρους των πιο αδύναμων μελών της κοινωνίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα συγκρότησης ταυτόχρονα οριζόντιων και κάθετων κοινωνικών σχέσεων αποτελεί ο ιδιαίτερα διαδεδομένος θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων. Επρόκειτο για λαϊκές συσσωματώσεις αφιερωμένες σε συγκεκριμένους αγίους, που ως βασικό στόχο είχαν τη συλλογική έκφραση του θρησκευτικού αισθήματος και τη φιλανθρωπική δράση. Οι θρησκευτικές αδελφότητες απαντούν στις περισσότερες μεσαιωνικές και πρώιμες νεότερες καθολικές πόλεις. Ένας περιορισμένος αριθμός σημαντικών αδελφοτήτων, όπως οι έξι *scuole grandi*, είχαν εξέχοντα κοινωνικό χαρακτήρα, μολονότι αριθμούσαν εκατοντάδες μέλη. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του βενετικού πληθυσμού ανήκε στις εκατοντάδες μικρότερες θρησκευτικές αδελφότητες (*scuole piccole*) που δραστηριοποιούνταν στην πόλη στο πλαίσιο της ενορίας, ενός επαγγελματικού κλάδου, ή μιας θρησκευτικής μειονότητας ή κοινότητας «ξένων» (για παράδειγμα, οι εβραίοι, οι ορθόδοξοι υπήκοοι, οι Μιλανέζοι και οι Φλωρεντινοί διέθεταν τις δικές τους θρησκευτικές αδελφότητες).

Οι θρησκευτικές αδελφότητες απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές και οικονομικές ομάδες αποτελώντας

εκ πρώτης όψης χώρους διασταύρωσης της ελίτ και των πληβείων και υπέρβασης των κοινωνικών διαφορών. Παράλληλα, προσέφεραν προστασία απέναντι στο φαινόμενο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή στις θρησκευτικές αδελφότητες ενδυνάμωνε το συναίσθημα του συνανήκειν και προσέδιδε ευυποληψία στα μέλη τους ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση τους. Οι εκπρόσωποι των αδελφοτήτων μετείχαν στις δημόσιες παρελάσεις φορώντας λευκό ένδυμα και φέροντας τα σύμβολα της αδελφοτήτάς τους. Συγχρόνως παρίσταντο στην τελετή στέψης του νέου δόγη, στην υποδοχή των αξιωματούχων ξένων κρατών, στους νικηφόρους στρατιωτικούς εορτασμούς και στις ποικίλες κρατικές και εκκλησιαστικές δημόσιες τελετές. Ο ρόλος και η σημασία των αδελφοτήτων υπερέβαινε μάλιστα τα στενά όρια της γειτονιάς ή της ενορίας, αγκαλιάζοντας την ευρύτερη πόλη και λειτουργώντας συναινετικά σε ένα φανταστικό επίπεδο αστικής συλλογικότητας. Η φιλανθρωπική δράση δεν περιοριζόταν, άλλωστε, στα πιο ευκατάστατα μέλη, αλλά επεκτεινόταν σε όλο το κοινωνικό φάσμα. Οι υπηρέτριες συνήθιζαν, για παράδειγμα, να κάνουν τις δωρεές τους σε μικρές αδελφότητες που συνήθως ήταν αφιερωμένες σε αγίες.

Ωστόσο, οι θρησκευτικές αδελφότητες αποτελούσαν συγχρόνως πεδία νομιμοποίησης των κοινωνικών ιεραρχιών, καθώς τα πιο ευκατάστατα μέλη προνοούσαν για τα πιο αδύναμα και στήριζαν την αδελφότητα με σημαντικές δωρεές και κληροδοτήματα που θα τους εξασφάλιζαν κύρος και σημαίνουσα θέση σε αυτή. Χριστιανικά ιδεώδη διασταυρώνονταν με κυρίαρχες αντιλήψεις περί κοινωνικής ιεραρχίας και πραγματιστικούς στόχους του βενετικού κράτους. Συγχρόνως, ο θεσμός των αδελφοτήτων αποζημίωνε, σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, την τάξη των πολιτών για τη μη συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων, καθώς σημαντικά αξιώματα στη διοίκηση των αδελφοτήτων προορίζονταν αποκλειστικά για αυτούς. Ιδιαίτερα οι μεγάλες και σημαντικές αδελφότητες, χρηματοδοτώντας τη θρησκευτική τέχνη, τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και τα ευαγή ιδρύματα και συμμετέχοντας στις δημόσιες κοσμικές και εκκλησιαστικές τελετές, λειτουργούσαν ως δημόσια σύμβολα της βενετικής ευλάβειας. Η ιδιαίτερη βαρύτητα που έφεραν οι θρησκευτικές αδελφότητες στη διαμόρφωση της εικόνας του βενετικού κράτους διαφαίνεται άλλωστε από το ότι η λειτουργία τους υπόκειντο στο πανίσχυρο Συμβούλιο των Δέκα.

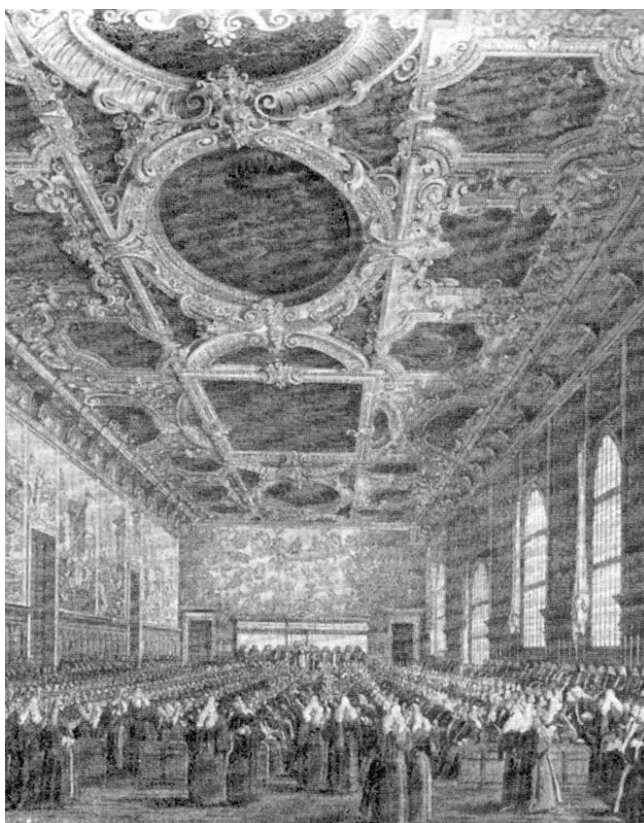
3.2 Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, διοίκηση και γραφειοκρατική δομή στη μητρόπολη

Όπως έχουμε ήδη παρουσιάσει στο πρώτο κεφάλαιο, στην πολιτική γραμματεία της εποχής συχνά εγκωμιαζόταν ο μεικτός χαρακτήρας του βενετικού πολιτεύματος. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη η οποία θα εκφραστεί στην πληρότητά της και θα παγιωθεί στο έργο του Gasparo Contarini *De magistratibus et republica Venetorum* (1543), το βενετικό πολίτευμα οφείλει τη σταθερότητα και μακροβιότητά του στην πυραμιδοειδή δομή του, στη βάση της οποίας τοποθετείται το Μεγάλο Συμβούλιο, στην κορυφή ο δόγης και στο ενδιάμεσο μια σειρά οργάνων με λιγότερο ή περισσότερο «ανοικτό» χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό που διαφοροποιούσε τα διάφορα όργανα και τις αρχές που σταδιακά συγκροτούνταν ήταν περισσότερο η θέση τους στην πυραμιδοειδή διοικητική δομή και η μεταξύ τους σχέση, παρά η άσκηση εκ μέρους τους της νομοθετικής, δικαστικής ή εκτελεστικής εξουσίας, καθώς αυτές οι μορφές εξουσίας διαπλέκονταν ακόμη στενά κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη περίοδο.

Σύμφωνα με τον Contarini το Μεγάλο Συμβούλιο εξέφραζε το πιο δημοκρατικό στοιχείο του πολιτεύματος, καθώς περιλάμβανε όλους τους άρρενες ευγενείς, εκτός από τους κληρικούς, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους. Έτσι, στις συνεδριάσεις του Μεγάλου Συμβουλίου μπορούσαν να παρευρίσκονται περισσότεροι από χίλιοι άνδρες. Το Μεγάλο Συμβούλιο ήταν αρμόδιο να εκλέγει τα μέλη όλων των άλλων σωμάτων και να εγκρίνει τις πράξεις των μικρότερων συμβουλίων. Θέσπιζε νόμους, επέβαλλε ποινές και απένεμε χάρες. Εκτός από το Μεγάλο Συμβούλιο, σχετικά πολυπληθή σώματα υπήρξαν οι Σαράντα (*Quarantia criminale* ή *Quarantia civile*), δικαστικό σώμα αποτελούμενο από σαράντα ευγενείς, επιφορτισμένο με την επίλυση και εκδίκαση αστικών υποθέσεων και με την προπαρασκευή νομοθεσίας για την έκδοση νομίσματος και

άλλα χρηματοοικονομικά ζητήματα, και η Σύγκλητος (*Senato* ή *Consiglio dei Pregadi*), ανώτατο όργανο αρμόδιο για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική αλλά και για καίρια ζητήματα που αφορούσαν το εμπόριο, την αποστολή πρεσβειών και την κίνηση των στόλων. Όλοι οι σημαντικοί κρατικοί αξιωματούχοι ήταν *ex officio* μέλη της Συγκλήτου. Η Σύγκλητος και οι Σαράντα κατά περίπτωση μπορούσαν να δρουν από κοινού. Στην κορυφή της πολιτειακής αυτής πυραμίδας βρισκόταν το ολιγομελές Δουκικό Συμβούλιο (*Minor Consiglio*), αποτελούμενο από έξι ευγενείς, καθένας εκ των οποίων ήταν αρμόδιος για κάθε ένα από τα έξι διαμερίσματα (*sestieri*) στα οποία ήταν διαιρεμένη διοικητικά η πόλη της Βενετίας. Επρόκειτο για ένα από τα εγγύτερα στον δόγη σώματα με συμβουλευτικό αλλά και ελεγκτικό χαρακτήρα. Μετά τον θάνατο του δόγη οι έξι δουκικοί σύμβουλοι αναλάμβαναν τις διαδικασίες για την εκλογή του νέου δόγη και για την υποβολή μεταρρυθμιστικών προτάσεων ως προς τη διαδικασία. Το Δουκικό Συμβούλιο ήταν ακόμη αρμόδιο να ελέγχει εάν ο δόγης συμμορφωνόταν με τις αποφάσεις που λαμβάνονταν είτε από την πλειονότητα των μελών του ή από την πλειοψηφία του Μεγάλου Συμβουλίου. Ο δόγης, οι δουκικοί σύμβουλοι, και οι τρεις επικεφαλής των Σαράντα (*Capi*) αποτελούσαν ένα ακόμη ολιγομελές σώμα, τη *Signoria* που ήταν υπεύθυνη για την αντιμετώπιση των κρίσεων, την υποβολή προτάσεων και τη σύγκληση του αρμόδιου συμβουλίου το οποίο θα τις εξέταζε, καθώς και για τον έλεγχο της διαδικασίας εκλογής των διαφόρων αξιωματούχων. Η *Signoria* προήδρευε στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου και του Μεγάλου Συμβουλίου. Επίσης, η *Signoria* όριζε τους κυβερνήτες των γαλέρων και τους διοικητές των στόλων, θέσεις ιδιαίτερα σημαντικές αφού το εμπόριο αποτελούσε την «καρδιά» της βενετικής οικονομίας και η ασφαλής διεξαγωγή του αποτελούσε κεντρική κρατική μέριμνα. Από τον 15ο αιώνα, συγκροτείται από τη Σύγκλητο μια εξαμελής επιτροπή, οι *Savii del Consiglio*, ευθύνη της οποίας ήταν η προετοιμασία των ημερήσιων διατάξεων, η εισήγησή τους και η επίβλεψη της εφαρμογής τους. Αυτή η εξαμελής επιτροπή, μαζί με τους *Savii di Terra Ferma*, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων και την επεκτατική πολιτική στην ιταλική ενδοχώρα, και τους *Savii ai Ordini* οι οποίοι ήταν αρμόδιοι για τον εμπορικό και πολεμικό στόλο και τις κτήσεις στο Κράτος της Θάλασσας, απάρτιζαν μαζί με τη *Signoria* το *Pieno Collegio* (Κολλέγιο), ένα είδος οργανωτικής επιτροπής της Συγκλήτου που συνεδρίαζε σε καθημερινή βάση προκειμένου να ενημερώνεται για τη διπλωματική αλληλογραφία, να παραχωρεί ακρόαση στους αξιωματούχους, τους πρέσβεις και τις αντιπροσωπίες ξένων κρατών και να επεξεργάζονται τις προτάσεις που θα υπέβαλε στη συνεδρίαση της Συγκλήτου. Οι αρμοδιότητες και τα χαρακτηριστικά όλων των προαναφερθέντων οργάνων του βενετικού κράτους δεν υπήρξαν σταθερά και αναλλοίωτα στον χρόνο, αλλά υπόκειντο σε πολλαπλούς μετασχηματισμούς σε συνάρτηση με την εσωτερική και εξωτερική πολιτική, την κρατική ιδεολογία και την ισορροπία δυνάμεων που διαμορφωνόταν την εκάστοτε χρονική στιγμή σε τοπικό και διεθνές επίπεδο (Εικόνα 3.3).

Το αξίωμα του δόγη βρισκόταν στην κορυφή της διοίκησης και ήταν ισόβιο αλλά όχι κληρονομικό. Ο δόγης προήδρευε στο Μεγάλο Συμβούλιο και σε όλα τα υπόλοιπα σημαντικά διοικητικά όργανα και μπορούσε να καταθέσει τις δικές του προτάσεις χωρίς ωστόσο να κατέχει ο ίδιος εκτελεστικές αρμοδιότητες. Το αξίωμα του δόγη προοριζόταν συνήθως για τους ευγενείς που είχαν διατελέσει επιτυχώς σε καίριες διοικητικές θέσεις, συνήθως στρατιωτικές, ενώ συχνά είχαν αναπτύξει επικερδείς εμπορικές δραστηριότητες. Αρχικά, από τον 9ο έως και τον 11ο αιώνα, ο δόγης είχε αυξημένες αρμοδιότητες. Από τον 12ο αιώνα, οι εξουσίες του περιορίστηκαν από συμβουλευτικά σώματα και σταδιακά επιβλήθηκαν αυστηροί σοβαροί περιορισμοί οι οποίοι αποτυπώθηκαν στον όρκο του κάθε νέου δόγη (*promissioni*), ενώ σώματα ευγενών τον περιέβαλλαν συμμετέχοντας στη λήψη των αποφάσεων. Έτσι το αξίωμα έχασε τον αρχικά μοναρχικό χαρακτήρα του και ο δόγης κατέστη ένα ακόμη σύμβολο της Βενετικής Δημοκρατίας παραπέμποντας στην ενότητα και τη νομιμοφροσύνη, η πιο εξέχουσα μορφή ανάμεσα στους άλλους ευγενείς, πρώτος μεταξύ ίσων (*primus inter pares*). Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι μια επιστολή του Πετράρχη, που χρονολογείται στο 1355: «Σε όσους είναι για κάποιο διάστημα δόγηδες, θα έλεγα να μελετήσουν την εικόνα που έχει τεθεί ενώπιόν τους, ώστε να δουν σαν σε καθρέπτη ότι είναι ηγέτες και όχι κύριοι, ή μάλλον ούτε καν ηγέτες αλλά τιμημένοι υπηρέτες του κράτους» (Lane, 2007: 264). Καμπή στην πολιτειακή πορεία του βενετικού κράτους και ορόσημο ιδιαίτερου συμβολικού βάρους στο αφήγημα περί σταθερότητας και «δημοκρατικότητας» του πολιτεύματος αποτελεί η εκτέλεση για εσχάτη προδοσία του δόγη Marino Falier, ο οποίος στα μέσα του 14ου αιώνα επιχειρήσε να αποκτήσει έκτατες



Εικόνα 3.3 Συνεδρίαση του Μεγάλου Συμβουλίου
(Andrea Brustolon, 1662-1732).



Εικόνα 3.4 Ο δόγης Andrea Gritti (Τισιανός, c. 1540).

αρμοδιότητες ανάλογες της δεσποτικής εξουσίας. Στη συνέχεια, το πορτρέτο του εξαλείφθηκε από την αίθουσα συνεδριάσεων του Μεγάλου Συμβουλίου στο Παλάτι των Δόγηδων, την οποία κοσμούσαν τα πορτρέτα όλων όσους είχαν διατελέσει δόγηδες. Το πορτρέτο του καλύφθηκε με ένα μαύρο πέπλο στο οποίο αναγράφεται: «εδώ είναι ο χώρος που προοριζόταν για τον Marino Falier, ο οποίος αποκεφαλίστηκε για τα αδικήματά του». Όπως εύκολα μπορεί να διαπιστώσει ο σύγχρονος επισκέπτης στο Παλάτι των Δόγηδων, το όνομα του Marino Falier παρέμεινε καθ' όλη την ιστορία του βενετικού κράτους συνώνυμο της προδοσίας αλλά και υπόμνημα της ικανότητας της βενετικής άρχουσας τάξης να προασπίζεται το πολίτευμα απέναντι στον ενδεχόμενο εκφυλισμό του σε δεσποτική μορφή διακυβέρνησης.

Με τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του από τον 14ο και τις αρχές του 15ου αιώνα διευρύνεται η συμβολική βαρύτητα του αξιώματος του δόγη ως προσωποποίησης της «ιδιαίτερης θέσης» της Βενετίας στο θεϊκό σχέδιο. Η θρησκευτική διάσταση του δόγη, και κατ'επέκταση του κρατικού μηχανισμού που αυτός εκπροσωπεί, αντανακλάται χαρακτηριστικά στα κοσμικά και εκκλησιαστικά σύμβολα του βενετικού κράτους. Ο δόγης ως *princeps in ecclesia, princeps in republica* (επικεφαλής της Εκκλησίας και επικεφαλής του κράτους) όφειλε να υπακούει μόνο στον Θεό και στους θεσμούς της βενετικής πολιτείας, ενώ η βασιλική του Αγίου Μάρκου αποτελούσε ανεξάρτητο παρεκκλήσι του δόγη που έμενε εκτός από ευρύτερες επισκοπικές και πατριαρχικές αρμοδιότητες. Αυτή η διαδικασία «ιεροποίησης» του αξιώματος του δόγη και κατ'επέκταση του κρατικού θεσμού αρχίζει να εδραιώνεται συστηματικά κατά τη θητεία του Andrea Dandolo (1306-1354). Νομίσματα του 14ου αιώνα απεικονίζουν από τη μια πλευρά τον Andrea Dandolo να κρατά μαζί με τον Άγιο Μάρκο μεγάλη πασχαλινή λαμπάδα, σύμβολο του Χριστού, και από την άλλη πλευρά την Ανάσταση του Χριστού. Σχετική τελετή πραγματοποιούνταν, άλλωστε, κάθε Πάσχα, όταν ο δόγης περιόδευε στην πλατεία του Αγίου Μάρκου κρατώντας μια μεγάλη, λευκή πασχαλινή λαμπάδα. Η εικονογραφία του Αγίου Μάρκου αποτυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο τη θεϊκή προέλευση της εξουσίας, υπενθυμίζοντας τη στενή συνάφεια της Βενετίας

με τη βυζαντινή αυτοκρατορική παράδοση. Το μεγαλείο του βενετικού κράτους αποκτά θείκη επικύρωση στο μεγάλο μωσαϊκό της Σταύρωσης που κοσμεί το Βαπτιστήριο του Αγίου Μάρκου. Αριστερά και δεξιά του σταυρού απεικονίζονται αντίστοιχα ο Μεγάλος Καγκελάριος και ένας νεαρός ευγενής στο ξεκίνημα της σταδιοδρομίας του. Ακριβώς δίπλα στον σταυρό, σε πιο περίοπτη θέση και από αυτήν της Θεοτόκου, ακριβώς κάτω από την πληγή από την οποία ρέει το αίμα του Εσταυρωμένου απεικονίζεται η κεφαλή του κράτους, ο δόγης Andrea Dandolo, κοιτάζοντας με ορθάνοικτα μάτια προς τον τρούλο του Βαπτιστηρίου όπου ο Χριστός απεικονίζεται ως βασιλέας των ουρανών. Ο οπτικός παραλληλισμός μεταξύ δόγη και βασιλέα των ουρανών καθίσταται εδώ σαφής, υπενθυμίζοντας τη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη πολιτική παράδοση του «ελέω Θεού» ηγεμόνα.⁷ Η νοηματοδότηση του επικεφαλής του βενετικού κράτους ως φορέα της θείκης αποκάλυψης της κρατικής πολιτικής θα οπτικοποιηθεί με ποικίλους τρόπους τα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Ο πολιτικός λόγος περί ευημερίας και σταθερότητας διαπλεκόταν με τον θεολογικό περί χριστιανικής πολιτείας, ενώ η εξουσία των πατρικών, των οποίων η σταδιοδρομία συχνά εναλλασσόταν μεταξύ κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων, εμφανιζόταν στο πλαίσιο του βενετικού ουμανισμού ως «εκ Θεού εκπορευόμενη». Η Θεία Πρόνοια παρουσιαζόταν ως κινητήρια δύναμη της βενετικής ειρήνης και ευημερίας (**Εικόνα 3.4**).

Η προσπάθεια περιορισμού των προσωπικών φιλοδοξιών και η επιθυμία για όσο το δυνατόν λειτουργικότερο καταμερισμό της εξουσίας είχαν ως αποτέλεσμα κάθε απόφαση να εξαρτάται από πολλές επιτροπές και συμβούλια. Κάθε επιτροπή ή συμβούλιο ελεγχόταν από άλλη επιτροπή ή συμβούλιο, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η νομιμότητα των αποφάσεων. Εκτός από τα προαναφερθέντα θεμελιώδη θεσμικά όργανα, μια σειρά δευτερευόντων σωμάτων ήταν επιφορτισμένα με επιμέρους αρμοδιότητες. Το μεγάλο συμβολικό βάρος που έφερε για την πόλη και την ιστορία της η εκκλησία του Αγίου Μάρκου οδήγησε στη δημιουργία ειδικής επιτροπής για τη φροντίδα της. Οι επίτροποι του Αγίου Μάρκου (*Procuratori di San Marco*) ήταν επιφορτισμένοι να διαχειρίζονται τα κληροδοτήματα του ναού, να συντηρούν το κτήριο και να επιβλέπουν τους ιερωμένους, ενώ σταδιακά απέκτησαν επιπλέον αρμοδιότητες που δεν σχετίζονταν άμεσα με τη φροντίδα του ναού όπως π.χ. εκτέλεση διαθηκών. Επρόκειτο για μια ιδιαίτερα τιμητική θέση, όπως φαίνεται μεταξύ άλλων από την κεντρική θέση που κατείχαν οι συγκεκριμένοι αξιωματούχοι στις δημόσιες τελετές. Καθίσταται εδώ σαφές ότι ο Άγιος Μάρκος ενέπιπτε περισσότερο στην κοσμική παρά την εκκλησιαστική αρμοδιότητα.

Σημείουσα θέση για τη διατήρηση της συνοχής του πολιτεύματος και της δημόσιας τάξης κατείχε το Συμβούλιο των Δέκα (*Consiglio dei dieci*), βασική αρμοδιότητα του οποίου υπήρξε η εσωτερική αστυνόμευση με στόχο την καταστολή εξεγέρσεων ή συνωμοτικών κινήσεων. Ενδεικτικό είναι ότι το Συμβούλιο των Δέκα κατέστη μόνιμο διοικητικό όργανο το 1355, αμέσως μετά την εκτέλεση για εσχάτη προδοσία του δόγη Marino Falier, ο οποίος είχε επιχειρήσει να δώσει μοναρχική κατεύθυνση στο πολίτευμα. Το Συμβούλιο των Δέκα αποτελούνταν από ορισμένους από τους ισχυρότερους συγκλητικούς, οι οποίοι, έπρεπε, εντούτοις, να προέρχονται από διαφορετικές οικογένειες, προκειμένου να αποθαρρύνεται η οικογενειοκρατία. Συχνά δρούσε σε καθεστώς άκρας μυστικότητας. Η αυξανόμενη παρεμβατικότητα του Συμβουλίου των Δέκα στη βενετική πολιτική, συχνά με την παράκαμψη της Συγκλήτου από τον 16ο αιώνα, έχει θεωρηθεί δείγμα επικράτησης των ολιγαρχικών έναντι των ευρύτερα αντιπροσωπευτικών τάσεων, κυρίως μετά την πολιτική και ιδεολογική κρίση που προκάλεσε ο Πόλεμος του Cambrai. Σταδιακά, μάλιστα, το Συμβούλιο των Δέκα θα αναλάβει περαιτέρω αρμοδιότητες, όπως τη διαχείριση του κρατικού νομισματοκοπείου και των φυσικών πόρων (δασών, υδάτων και μεταλλευμάτων), την οργάνωση διπλωματικών αποστολών, ζητήματα φορολογικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Η ανάθεση στο Συμβούλιο των Δέκα της καταστολής της ανηθικότητας, όπως η διερεύνηση υποθέσεων σοδομίας από τον 15ο αιώνα, υποδηλώνει τη σημασία που αυτό το σώμα θα αποκτήσει ακόμη και σε ζητήματα αστικής ηθικής.

Τη σταθερότητα του πολιτεύματος διασφάλιζε, σύμφωνα με τον βενετικό μύθο η ομοψυχία στους κόλπους της αριστοκρατίας. Ο μεγάλος αριθμός αξιωματούχων και συμβουλίων και οι μεταξύ τους σχέσεις λόγω των

7 Για να περιηγηθείτε στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, επισκεφτείτε τον εξής σύνδεσμο: <http://www.basilicasanmarco.it/eng/index.bsm>

αλληλοεπικαλυπτόμενων αρμοδιοτήτων ευνοούσαν, ωστόσο, τον ανταγωνισμό και τη διαπλοκή. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα διαφθοράς και να γεφυρωθούν τα αποκλίνοντα συμφέροντα, αλλά και να χαλιναγωγηθούν οι αντιζηλίειες μεταξύ των ισχυρών οικογενειών, θεσπίστηκαν ποικίλες ρυθμίσεις, όπως η σύντομη θητεία στα αξιώματα, με εξαίρεση το αξίωμα του δόγη, η απαγόρευση δεύτερης διαδοχικής θητείας στο ίδιο αξίωμα και ο διαρκής έλεγχος κάθε οργάνου και αξιώματος. Καμιά οικογένεια δεν επιτρεπόταν να έχει περισσότερα από ένα μέλος στο Δουκικό Συμβούλιο ή σε οποιοδήποτε σημαντικό διοικητικό όργανο, ενώ τα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου όφειλαν να αποσυρθούν όταν η ψηφοφορία αφορούσε συγγενικό τους πρόσωπο. Η υποχρέωση όλων να προσφέρουν τις υπηρεσίες για τις οποίες είχαν επιλεγεί εξέφραζε την αξίωση της βενετικής αριστοκρατίας για άνευ όρων νομιμοφροσύνη στο βενετικό κράτος, συμβάλλοντας στον μύθο περί αυτοθυσίας της βενετικής άρχουσας τάξης για το κοινό καλό. Η εκλογή για τα περισσότερα αξιώματα πραγματοποιούνταν στις συνελεύσεις του Μεγάλου Συμβουλίου και οι υποψήφιοι προτεινόταν από τη *Signoria* ή τη Σύγκλητο ή από επιτροπές που συγκροτούνταν από το Μεγάλο Συμβούλιο. Για την ανάδειξη σε συγκεκριμένα αξιώματα, όπως στην εκλογή του δόγη, χρησιμοποιούνταν συχνά σύνθετες διαδικασίες που συνδύαζαν την εκλογή και την κλήρωση, προκειμένου να αποφεύγονται οι φατριασμοί, η οικογενειοκρατία, οι χρηματισμοί και η σύναψη πελατειακών σχέσεων.

Η έντονη ανησυχία απέναντι σε φαινόμενα διαφθοράς και επιβολής συγκροτούσε, ωστόσο, ένα αφήγημα διαμετρικά αντίθετο από αυτό της ιδεατής βενετικής πολιτείας. Αυτή η ανησυχία οξύνεται κατά τον 16ο αιώνα, όταν οι επιπτώσεις στο βενετικό εμπόριο μακρινών αποστάσεων από την οθωμανική απειλή και την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου απειλούν με οικονομικό μααρασμό μέλη της αριστοκρατίας αναγκάζοντάς τα να επιχειρούν να διατηρήσουν την κοινωνική και οικονομική θέση τους μέσω του χρηματισμού. Το 1530 ο Marin Sanudo έγραφε στο ημερολόγιό του:

Οι ψήφοι αγοράζονται έναντι χρημάτων. Το γνωρίζουν οι πάντες· είναι προφανές ότι κανείς δεν μπορεί να κερδίσει ένα αξιόλογο αξίωμα, αν δεν διαθέτει μια ομάδα από ξεπεσμένους ευπατρίδες τους οποίους να έχει χρηματίσει προτού χριστεί υποψήφιος και αφότου εκλεγεί. Ο Θεός ας λυπηθεί αυτή τη δόλια Πολιτεία, ώστε να μη βγει αληθινό το ρητό: η χρηματιζόμενη πόλη γρήγορα αφανίζεται (*urbs venalis cito peritus*). Οι κρατούντες δεν νοιάζονται να λάβουν μέτρα ενάντια σε αυτό και ιδίως ενάντια σε όσους μέσω του χρηματισμού κερδίζουν αξιώματα. Μα οι φτωχοί πρέπει να συγχωρούνται, γιατί ο φτωχός δεν μπορεί να κάνει αλλιώς. Είθε ο Θεός, ο παντεπόπτης, να προνοήσει αλλιώς, βλέπω να έρχονται μεγάλες συμφορές. (Lane, 2007: 379)

Ο βενετικός κρατικός μηχανισμός επενδύθηκε από πολύ νωρίς με μια σειρά συμβολισμών και τελετών μνήμης, από ένα «μείγμα γραφειοκρατίας και υπερβατικότητας», όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο ιστορικός Guido Ruggiero (Ruggiero, 1979: 253). Ήδη από τον 12ο αιώνα, ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων του δόγη που περιγράψαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου αποτυπώθηκε σε μια σειρά ιδιαίτερα συμβολικών δημόσιων τελετών. Αυτές οι πρώιμες δημόσιες τελετές υποδήλωναν τη σταδιακή πολιτική αποδυνάμωση του αξιώματος του δόγη και την ανάδειξή του σε σύμβολο ενότητας μεταξύ του κράτους, του λαού και του Αγίου Μάρκου, του πολιούχου της Βενετίας που λειτουργούσε ως συνεκδοχή της ίδιας της πόλης. Στην τελετή «στέψης» του νέου δόγη η οποία θα διατηρηθεί σε αυτή τη μορφή έως τον 16ο αιώνα, ο δόγης εισέρχεται ανυπόδητος στη βασιλική του Αγίου Μάρκου και γονατίζει μπροστά στην Αγία Τράπεζα ενώ ο παρευρισκόμενος «λαός» του αφαιρεί τα ενδύματά του και «ληηλατεί» την οικία του, μια ισχυρή υπενθύμιση των περιορισμών που επιβάλλονταν στην εξουσία του. Η σύζυγος του δόγη (*dogressa*) δεν εισερχόταν στο ναό μαζί με τον νεοεκλεγέντα δόγη, αλλά της επιφυλασσόταν διαφορετική είσοδος στον Άγιο Μάρκο και στη συνέχεια στο Παλάτι των Δόγηδων, διαδικασία η οποία παραπέμποντας σε γαμήλια τελετή είχε στόχο να υπενθυμίσει τα γυναικεία μητρικά και συζυγικά «καθήκοντα».

Οι δημόσιες τελετές είχαν, ωστόσο, παράλληλα ως βασικό στόχο να τιμήσουν τον δόγη ως ανώτατη αρχή και σύμβολο του κράτους, ενώ με τη μεγαλοπρέπειά τους γεννούσαν δέος και νομιμοποιούσαν την πολιτική εξουσία. Οι ετήσιες λιτανείες του δόγη λειτουργούσαν ως ζωντανή αναπαράσταση της ανόθευτης συγκρότησης



Εικόνα 3.5 Πομπή στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου (Gentile Bellini, c. 1496).

του πολιτικού σώματος. Το επίκεντρο ή η κατάληξη των δημόσιων αυτών παρελάσεων ήταν ασφαλώς ο Άγιος Μάρκος, όπου οι αξιωματούχοι απέτιναν τιμές στον προστάτη άγιο. Ο Francesco Sansonino περιγράφει ως εξής αυτές τις δημόσιες τελετές το 1581 στο γνωστό για την περιγραφή των βενετικών ηθών έργο του *Venetia città nobilissima et singolare* (1581):

Ο δόγης (*Prencipe*) [...] συμμετέχει ετησίως σε μια σειρά από περιοδείες σε διαφορετικά μέρη της πόλης είτε σε εορτάσιμες ημέρες που έχουν καθοριστεί σύμφωνα με τα έθιμα της Εκκλησίας είτε τις ημέρες που σύμφωνα με τα κρατικά διατάγματα αποτελούν επετείους για την αποφυγή μεγάλων δεινών, ή ως πράξη Ευχαριστιών. Οι αξιωματούχοι του Παλατιού [των Δόγηδων] συνήθως αποκαλούν αυτές τις περιοδείες πομπές θριάμβου, καθώς ο δόγης φέρει όλα τα εμβλήματα του κράτους και η *Signoria* συμμετέχει σε όλο της το μεγαλείο [...] Σε αυτές, λοιπόν, τις πομπές το σώμα, στην κεφαλή του οποίου βρίσκεται ο δόγης (*Prencipe*), αποτελείται από ένα σύνολο προσώπων και διοικητικών σωμάτων [...] Και στις θριαμβευτικές αυτές πομπές [ο δόγης] είναι πάντα ντυμένος με μια κάπα από ερμίνα. Ακολουθούν οι δουκικοί σύμβουλοι και οι επίτροποι του Αγίου Μάρκου δυο-δυο (τουλάχιστον, βάσει της νομοθεσίας του 1459), οι Συνήγοροι του Δημοσίου, οι Επικεφαλής των Δέκα και οι Σοφοί του Πολέμου (οι ονομαζόμενοι *Savii di Terra Ferma*) και άλλοι συγκλητικοί και δικαστικοί δυο-δυο σύμφωνα με τους νόμους, όλοι φορώντας βαθυκόκκινα μεταξωτά και δουκικά χιτώνια, με ανυπέβλητη μεγαλοπρέπεια και επιβλητικότητα. (Chambers & Pullan, 2001: 50-51) (Εικόνα 3.5)

Στόχος των κρατικών τελετουργιών ήταν η νομιμοποίηση της άρχουσας τάξης και των πολιτικών της επιλογών και η ανάδειξη της βενετικής ισχύος. Ενίοτε το συμβολικό αυτό ρεπερτόριο στόχευε να υπογραμμίσει τις αυτοκρατορικές επιδιώξεις και προνόμια του καθεστώτος. Μια από τις πιο φορτισμένες τελετουργίες αποτελεί ο γάμος του δόγη με τη θάλασσα, που λάμβανε χώρα ετησίως την ημέρα της Αναλήψεως. Ο δόγης οδηγούνταν με μια λαμπρή πομπή πλοιαρίων στο στόμιο της βενετικής λιμνοθάλασσας, όπου έριχνε στο νερό ένα χρυσό δαχτυλίδι κηρύσσοντας τον γάμο του με τη θάλασσα και την κυριαρχία επί αυτής. Σε αυτή την τελετή λανθάνει το πρότυπο της γαμήλιας σχέσης του Χριστού με την Εκκλησία, ενώ ταυτόχρονα ο τελετουργικός γάμος

λειτουργούσε μετωνυμικά για την αυτοκρατορική κυριαρχία της Βενετίας επί των θαλασσών. Ταυτόχρονα, η τελετή έβριθε έμφυλων συνδηλώσεων, αφού η υδάτινη νύφη υποτασσόταν στην εξουσία της ανδρικής (πολιτικής) εξουσίας. Ο τελετουργικός αυτός γάμος είχε τις ρίζες του γύρω στο έτος 1000, όταν ο δόγης Pietro Β΄ Orseolo με την κατάληψη της Δαλματίας εδραίωσε τη βενετική κυριαρχία στη βόρεια Αδριατική, αλλά απέκτησε σταθερά χαρακτηριστικά και κεντρική σημασία από τον 13ο αιώνα, όταν με την Δ΄ Σταυροφορία η Βενετία θεμελίωσε τη θαλάσσια αυτοκρατορία της.

Από τον 17ο αιώνα, ωστόσο, η Βενετία θα παύσει σταδιακά να αποτελεί πρωτεύον οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο της Ευρώπης, παρόλο που, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, εξακολουθεί να αποτελεί μια υπολογίσιμη οικονομική δύναμη. Παρόλο που από τον 18ο αιώνα θα ενταθούν τα αιτήματα για τον εκσυγχρονισμό της διοίκησης και θα επιχειρηθούν ορισμένες, συχνά ανεπιτυχείς, μεταρρυθμίσεις στο πνεύμα της εποχής, κυρίως ως προς την κατεύθυνση της εκκοσμίκευσης, του εξορθολογισμού του δικαστικού και φορολογικού συστήματος, του περιορισμού των φεουδαρχικών προνομίων και της περιβαλλοντικής πολιτικής, σε γενικές γραμμές το βενετικό κράτος δεν θα κατορθώσει να ακολουθήσει τα «πεφωτισμένα» έθνη της Ευρώπης. Όπως σημειώνει ο Alfredo Viggiano, «η βενετική πολιτική ιστορία αυτής της περιόδου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια υπερτροφική συσσώρευση γραπτών κειμένων, σχεδίων και δημόσιων αντιπαραθέσεων προορισμένων να μην οδηγήσουν πουθενά» (Viggiano, 2013: 78).

Η σταδιακή βενετική «οπισθοδρόμηση» αποδίδεται συνήθως στην άρνηση της άρχουσας τάξης να προχωρήσει σε οποιονδήποτε συμβιβασμό ως προς τον περιορισμό των προνομίων της, στην αδυναμία ενός παρωχημένου πολιτικού σώματος να προσαρμοστεί στα νέα ευρωπαϊκά δεδομένα. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα η εικόνα της συνοχής και ομοψυχίας του σώματος των ευγενών είχε αρχίσει να διαρρηγνύεται. Το 1630 ομάδες ευγενών που συγκροτούνται γύρω από τον Ranieri Zenο επιχειρούν ανεπιτυχώς να υπονομεύσουν την εξουσία του δόγη Giovanni Corner, ο οποίος παραβιάζοντας τη σχετική νομοθεσία είχε επιτρέψει στους γιους του να κατέχουν συγχρόνως εκκλησιαστικά αξιώματα και θέσεις στη βενετική Σύγκλητο, κίνηση που φανέρωνε υπερσυγκέντρωση αρμοδιοτήτων σε μία μόνο οικογένεια. Εκτός από τους οξυμένους φατριασμούς, το σώμα των πατρικών αντιμετώπιζε δημογραφική συρρίκνωση εξαιτίας της επιμονής στις πρακτικές της ενδογαμίας. Την περίοδο 1550-1631 οι ευγενείς μειώθηκαν από 2.500 σε 1.666 ενώ αποτελούσαν πλέον μόνο το 1,5% του πληθυσμού. Το δίλημμα με το οποίο ήρθαν αντιμέτωπες οι αρχές ήταν εάν θα έπρεπε να προχωρήσουν σε πώληση τίτλων ευγενείας, κίνηση που θα ενίσχυε το κρατικό θησαυροφυλάκιο αλλά παράλληλα θα «νόθευε» την καθαρότητα του πολιτικού σώματος. Την περίοδο 1647-1797 τα δημοσιονομικά ελλείμματα οδήγησαν τελικά στην εισδοχή στο Μεγάλο Συμβούλιο 127 νέων οικογενειών, προερχόμενων κυρίως από την ιταλική ενδοχώρα, την τάξη των πολιτών και από οικογένειες που είχαν πλουτίσει στο μεταξύ από το εμπόριο και άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Συγχρόνως νομοθετικές μεταρρυθμίσεις επέτρεψαν την εισδοχή στο Μεγάλο Συμβούλιο υποψηφίων οι οποίοι προέρχονταν από επιγαμίες μεταξύ ευγενών και πολιτών. Οι διαδικασίες αυτές δεν ανέτρεψαν, ωστόσο, την πτωτική τάση στην τάξη των ευγενών. Όταν το 1797 η πόλη καταλήφθηκε από τις ναπολεόντειες δυνάμεις οι ευγενείς αριθμούσαν περί τα 1.000 άτομα.

Στην διάρκεια του 18ου αιώνα γινόταν όλο και πιο ορατή η ανάγκη για πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Δυσανεμία προκαλούσε το γεγονός ότι ο αριθμός των οικογενειών των οποίων τα μέλη έλεγχαν τις καίριες διοικητικές θέσεις υπήρξε όλο και πιο περιορισμένος ενώ αυξάνονταν δραματικά οι οικογένειες ευγενών που αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα και συχνά ωθούνταν στην πολιτική δωροδοκία για να επιβιώσουν. Οι τελευταίοι ήταν γνωστοί ως «Barnabotti», καθώς λάμβαναν κρατικά επιδόματα στέγασης στη γειτονιά του Αγίου Βαρνάβα. Η ολιγαρχική στάση μερίδας πατρικών, οι καταχρηστικές παρεμβάσεις του Συμβουλίου των Δέκα και η κοινωνική και οικονομική πώλωση στο εσωτερικό της αριστοκρατικής τάξης αμφισβητήθηκε εκ των έσω από ευγενείς, όπως οι Angelo Querini και Giorgio Pisani, που επιδίωξαν μια σειρά διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Πτωχευμένος ευγενής ο ίδιος, ο Pisani επισήμανε ότι η οικονομική δυσπραγία ορισμένων πατρικών θα μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη απαξίωση της τάξης τους και ζήτησε οικονομικές μεταρρυθμίσεις που θα ευνοούσαν τους λιγότερο ευκατάστατους, όπως νέους περιορισμούς στις υπέρογκες προίκες και αυξήσεις στους μισθούς των κρατικών αξιωματούχων. Σύντομα, ωστόσο, οι Querini και Pisani

περιέπεσαν στη δυσμένεια των πιο ισχυρών οικογενειών, συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν. Οι εσωτερικές έριδες, η διαφθορά, η πώληση των αξιωμάτων, και ο οικονομικός ξεπεσμός μακροπρόθεσμα υπονόμευσαν το κοινωνικό κύρος της βενετικής αριστοκρατίας. Συγχρόνως αναδύθηκαν νέα, έστω και περιορισμένα, κοινωνικά στρώματα απασχολούμενα στο εμπόριο ή τη βιομηχανία, τα οποία κατείχαν πλούτο αλλά όχι και την αντίστοιχη πολιτική δύναμη, θέτοντας μία ακόμη πρόκληση στην ψυχροραγούσα αριστοκρατία.

Πέρα από τις εντάσεις στο εσωτερικό της βενετικής αριστοκρατίας, η ισχυρότερη πρόκληση απέναντι στο «παλαιό καθεστώς» προήλθε από το κίνημα του Διαφωτισμού και την Αμερικανική και Γαλλική Επανάσταση. Η εμφάνιση νέων ιδεών όπως η «λαϊκή κυριαρχία», το «κοινωνικό συμβόλαιο» και τα «πολιτικά δικαιώματα», η αμφισβήτηση της κληρονομικότητας και των νομοκατεστημένων τάξεων, και η ανανοηματοδότηση των δημοκρατικών ιδεωδών και αντιπροσωπευτικών πρακτικών στα συμφραζόμενα της νέας αστικής δημοκρατίας είχαν ως αποτέλεσμα η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου να φαντάζει πλέον αυταρχική και παρωχημένη. Αν και οι περισσότεροι βενετοί ευγενείς και κυρίως αυτοί που προέρχονταν από τις επιφανείς οικογένειες δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα, τη δεκαετία του 1780 οι αρμοδιότητες του Συμβουλίου των Δέκα περιορίστηκαν και αποκαταστάθηκε η ισχύς της Συγκλήτου, μια κίνηση η οποία αποσκοπούσε στην ενίσχυση της δημοκρατικότητας του πολιτεύματος, έστω σε ρητορικό επίπεδο, με την προσδοκία ότι τέτοιες περιορισμένης έκτασης μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν να συντηρήσουν τη λειτουργία καθιερωμένων πολιτικών θεσμών. Όταν τα ναπολεόντεια στρατεύματα προέλασαν στην πόλη, η αντίσταση του πληθυσμού υπήρξε αμελητέα, ενώ οι διοικητές στους οποίους είχε ανατεθεί η άμυνα της πόλης ανέφεραν ότι υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις στον αμυντικό μηχανισμό. Στις 12 Μαΐου 1799, μετά από απαίτηση του Ναπολέοντα, το Μεγάλο Συμβούλιο ψήφισε την αυτοκατάργησή του για να αντικατασταθεί από ένα δημοτικό συμβούλιο που θα λειτουργούσε ως αντιπροσωπευτικός θεσμός, σηματοδοτώντας το τέλος της αυτοκρατορίας.

3.3 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στην αυτοκρατορία

Η ενσωμάτωση από το βενετικό κράτος κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο από τον 13ο αιώνα και στην ενδοχώρα από τον 14ο αιώνα αποτέλεσε σημείο καμπής στη διοικητική και πολιτική λειτουργία του, δεδομένου ότι η βενετική διοίκηση έως τότε περιοριζόταν στην πόλη της Βενετίας. Η απόσταση που χώριζε τις κτήσεις από τη μητρόπολη καθιστούσε απαραίτητη τη δημιουργία ενός εξελιγμένου γραφειοκρατικού μηχανισμού τόσο στο Κράτος της Θάλασσας όσο και στο Κράτος της Στεριάς μέσω των έμμισθων απεσταλμένων αξιωματούχων. Ο γεωγραφικός κατακερματισμός και οι διαφορετικές τοπικές παραδόσεις επέβαλλαν μια ιδιαίτερα εύθραυστη διοικητική κυριαρχία στις κτήσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η βενετική παρουσία υπήρξε ισχυρή στα αστικά κέντρα, τα οποία αναπτύσσονταν ως διοικητικές και στρατιωτικές μονάδες, ενώ υποχωρούσε στις αγροτικές περιοχές. Ο άμεσος διοικητικός έλεγχος της μητρόπολης στις κτήσεις είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά στοιχείων του μητροπολιτικού παραδείγματος στις κοινωνικές και οικονομικές δομές των τοπικών κοινωνιών. Έχει, ωστόσο, συχνά υποστηριχθεί ότι η βενετική διοίκηση στην Αδριατική και στο Αιγαίο υπήρξε ένα δυσκολότερο και πιο απαιτητικό εγχείρημα από ό,τι η εδραίωση της βενετικής επεκτατικής πολιτικής στην ιταλική ενδοχώρα, καθώς στην πρώτη περίπτωση οι βενετικές αρχές έρχονταν αντιμέτωπες με τις προκλήσεις τις οποίες έθεταν η μεγάλη απόσταση που χώριζε τη μητρόπολη από τις κτήσεις (η Κρήτη, για παράδειγμα, απείχε τουλάχιστον έναν μήνα με γαλέρα από τη Βενετία) και οι κατά τόπους θρησκευτικές, εθνοτικές και γλωσσικές διαφοροποιήσεις.

Σε αντίθεση με την παλαιότερη βιβλιογραφία, η οποία κατανοούσε τις σχέσεις μεταξύ της μητρόπολης και κτήσεων ως σχέση κυβερνήσεως κέντρου και κυβερνώμενης περιφέρειας, η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι η Βενετική Αυτοκρατορία διακρινόταν επίσης από ένα σύνθετο πλέγμα κοινωνικών ιεραρχήσεων συνυφασμένων τόσο με την επίσημη πολιτική όσο και με τις ανεπίσημες κατά τόπους πρακτικές και τα πελατειακά δίκτυα. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες δεν επέτρεπαν τη δημιουργία ενός ομοιογενούς πολιτικού και διοικητικού μορφώματος,

ενώ οι βενετικές αρχές φαίνονταν τις περισσότερες φορές διατεθειμένες να συμβιβαστούν περισσότερο ή λιγότερο με τις τοπικές συνήθειες, στον βαθμό ασφαλώς που οι τελευταίες δεν έπλητταν τα θεμελιώδη συμφέροντα και τις αρχές του βενετικού κράτους. Η σχέση, άλλωστε, μεταξύ της μητρόπολης και των κτήσεων έχει αρχίσει να αναδύεται πλέον στη σύγχρονη βιβλιογραφία ως αμφίδρομη, σε αντίθεση με την έως τώρα ερευνητική εστίαση στην πόλη της Βενετίας που έτεινε να υπογραμμίζει τις επιρροές του κέντρου προς την περιφέρεια και όχι το αντίστροφο. Η σχέση, εντέλει, μεταξύ «κυβερνώντων» και «κυβερνώμενων» βασίστηκε συχνά σε ένα μωσαϊκό διαπραγματεύσεων και προσαρμογών, παρά σε ένα εκ των προτέρων άκαμπτα διαμορφωμένο σχέδιο επιβολής. Εξάλλου σημαντικό είναι να τονίσουμε ότι οι τοπικές κοινωνίες, τόσο στο Κράτος της Θάλασσας, όσο και στο Κράτος της Στεριάς, δεν υπήρξαν κοινωνικά και οικονομικά ομοιογενείς στο εσωτερικό τους. Έτσι, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, συχνές υπήρξαν οι τοπικές κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις τις οποίες το βενετικό κράτος όφειλε να διαχειριστεί προς όφελος της διατήρησης της κυριαρχικής νομιμότητάς του.

3.3.1 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στο Κράτος της Θάλασσας

Κατά κανόνα στις κτήσεις του Κράτους της Θάλασσας οι Βενετοί προχώρησαν σε οργάνωση του αγροτικού χώρου που προσιδίαζε στο φεουδαρχικό πρότυπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κρήτη, η πρώτη και μια από τις μακροβιότερες βενετικές κτήσεις στην ανατολική Μεσόγειο. Στο νησί εγκαταστάθηκαν από την αρχή έποικοι στους οποίους παραχωρήθηκαν καλλιεργήσιμες γαίες ως φέουδα· αυτοί όφειλαν ως αντάλλαγμα να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες, να αποδίδουν έκτακτες οικονομικές εισφορές και να διαθέτουν μέρος της παραγωγής τους, κυρίως σιτηρά, στο κράτος σε χαμηλές τιμές. Ωστόσο, η διοίκηση της Κρήτης δεν ανατέθηκε στους φεουδάρχες εποίκους. Αντί αυτού εγκαθιδρύθηκε μια διοικητική δομή που στελεχώθηκε απευθείας από μισθωτούς αξιωματούχους απεσταλμένους από τη μητρόπολη. Με αυτόν τον τρόπο τόσο οι βενετοί έποικοι όσο και ο ντόπιος πληθυσμός ήταν υποτελείς του βενετικού κράτους. Το βενετικό κράτος επέλεξε αυτόν τον δρόμο προκειμένου να έχει συνεχή και σταθερό έλεγχο των κτήσεων χωρίς να αφήνει περιθώρια εκτεταμένης δράσης σε Βενετούς που είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στο νησί, είχαν αποκτήσει εκεί σημαντικά ερείσματα και θα μπορούσαν να προχωρούσαν σε στασιαστικές κινήσεις εναντίον του μητροπολιτικού κέντρου. Η ιστορικός Sally McKee έχει υπογραμμίσει το καινοφανές για τα μεσαιωνικά δεδομένα αυτής της πρακτικής, δηλαδή της μη άσκησης της εξουσίας από τους εποίκους αλλά απευθείας από τη μητρόπολη δια των έμμισθων αντιπροσώπων της, προχωρώντας στην ενδιαφέρουσα επισήμανση ότι η βενετική παρουσία στην Κρήτη αποτελεί μια από τις πρωιμότερες μορφές «νεοτετικού τύπου» αποικιοκρατικής εξάπλωσης (McKee, 2000).

Έτσι, σε κάθε βενετική κτήση την ανώτατη μορφή εξουσίας αναλάμβανε ένα σώμα βενετών πατρικίων οι οποίοι αποστέλλονταν από τη μητρόπολη. Η θητεία αυτών των αξιωματούχων υπήρξε χρονικά περιορισμένη και απαγορευόταν η σύντομη επανεκλογή τους στο ίδιο αξίωμα, έτσι ώστε να αποτρέπεται η δικτύωσή τους στις τοπικές κοινωνίες και η διαπλοκή ή οι αυτονομιστικές κινήσεις που εν δυνάμει απέρρεαν από αυτήν. Οι αρμοδιότητες και τα όρια της εξουσίας τους καθορίζονταν με ειδικά έγγραφα (καπιτουλάρια) από τη μητρόπολη και στο τέλος της θητείας τους όφειλαν να υποβάλουν στη βενετική Σύγκλητο αναλυτικές, γραπτές αναφορές των πεπραγμένων τους (*relazioni*). Ας δούμε ξανά το παράδειγμα της Κρήτης. Ο πρώτος βενετός διοικητής στο νησί είχε τον τίτλο του *Duca di Candia*. Ο δούκας περιβαλλόταν από συμβούλους οι οποίοι προέρχονταν από την τάξη των ευγενών της Βενετίας και την εκλογή τους επικύρωνε το Μεγάλο Συμβούλιο. Η διάρκεια της θητείας τους ήταν δύο χρόνια. Ο δούκας, εκτός από διοικητικές αρμοδιότητες, ασκούσε και τα καθήκοντα του ανώτατου δικαστή, βοηθούμενος στο έργο του από άλλους δικαστές και επιτροπές. Οι βενετοί αξιωματούχοι κατείχαν τις ανώτατες διοικητικές θέσεις και συγχρόνως είχαν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των τοπικών κοινωνιών και της μητρόπολης, με στόχο την εκτόνωση των τοπικών εντάσεων και την επίτευξη της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας. Προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες διαφθοράς, η Βενετία απαγόρευε στους βενετούς αξιωματούχους να δραστηριοποιούνται στο εμπόριο. Συγχρόνως, το βενετικό κράτος

επιτηρούσε στενά τους αξιωματούχους του στέλνοντας τακτικά ομάδες επιθεωρητών. Αντίστοιχες πρακτικές συναντάμε και στις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις στο Κράτος της Θάλασσας. Στα Ιόνια Νησιά, για παράδειγμα, ανώτατος διοικητής υπήρξε ο γενικός προνοητής της θάλασσας (*provveditore generale da mar*) και αργότερα ο γενικός προνοητής της Ανατολής (*provveditore generale del Levante*), με έδρα την Κέρκυρα, ενώ επιμέρους βενετοί αξιωματούχοι αποστέλλονταν σε κάθε νησί.

Κατά κανόνα οι Βενετοί επιδίωκαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους μέσω της συναίνεσης και των αμοιβαίων συμβιβασμών και να απορροφούν τις κοινωνικές εντάσεις μέσω της ευελιξίας στην άσκηση της πολιτικής και της δικαιοσύνης. Ωστόσο, ο βαθμός παρεμβατικότητας της μητρόπολης στη διοίκηση των κτήσεων διαφοροποιούνταν ανάλογα με τα εκάστοτε χρονικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα και τις συνθήκες της κατάκτησης. Στην Κρήτη, για παράδειγμα, οι Βενετοί επιχείρησαν να περιθωριοποιήσουν οικονομικά και πολιτικά τις επιφανείς τοπικές οικογένειες, αφαιρώντας μεγάλο μέρος της κτηματικής περιουσίας τους και συγχρόνως στερώνοντας τους το δικαίωμα συμμετοχής στην τοπική αυτοδιοίκηση. Αυτή η πολιτική αποκλεισμού σταδιακά υποχώρησε λόγω των έντονων αντιδράσεων της τοπικής ελίτ που ενίοτε έλαβαν και χαρακτήρα εξέγερσης. Φαίνεται, ωστόσο, ότι σε σημαντικότερες παραχωρήσεις προς το τοπικό στοιχείο ήταν πρόθυμη να προχωρήσει η Βενετία στις κτήσεις που είχαν οικειοθελώς υπαχθεί στο βενετικό κράτος. Οι Κερκυραίοι, για παράδειγμα, έδωσαν όρκο πίστης στους Βενετούς συνάπτοντας συμφωνία σε Χρυσόβουλο (*Bolla d' Ora*) το 1387. Σύμφωνα με τον καταστατικό χάρτη του νησιού, οι Κερκυραίοι εξασφάλισαν φοροαπαλλαγές και σεβασμό των «παλαιών συνηθειών» εκ μέρους των Βενετών, ενώ στις επιφανείς κερκυραϊκές οικογένειες απονεμήθηκαν γαίες. Όπως σημειώνει η Παπαδία-Λάλα για τη σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ της μητρόπολης και της κτήσης, «σε ένα σύστημα ισχυρών συμβολικών αναφορών, η σχέση των Βενετών με τους νέους υπηκόους τους οικοδομήθηκε επάνω στην αρχή του κυρίου-προστάτη / κυριαρχούμενου-πιστού», ένα συμβολικό σχήμα που οικειοποιούνταν και οι ίδιοι οι Κερκυραίοι προκειμένου να αποσπούν την εύνοια της μητρόπολης (Παπαδία-Λάλα, 2004: 275).

Σε αυτό το πνεύμα επιδίωξης συνεργασίας με τους εγχώριους πληθυσμούς, το διοικητικό σύστημα που εγκαθίδρυσε η Βενετία δεν βασιζόταν αποκλειστικά στους βενετούς αξιωματούχους. Ένα σύνολο κατώτερων αξιωμάτων που αφορούσαν τη στρατιωτική οργάνωση, τη δικαιοσύνη, τα δημόσια έργα, τη δημόσια υγιεινή, ασφάλεια και κοινωνική προστασία, όπως για παράδειγμα το σύστημα επισιτισμού, προορίζονταν για μέλη των εγχώριων επιφανών οικογενειών. Η ανάδειξη στα διάφορα τοπικά αξιώματα μπορούσε να πραγματοποιηθεί είτε με απευθείας παραχώρηση από τις βενετικές αρχές, συνήθως προς άτομα που είχαν δείξει αφοσίωση και προσφέρει τις υπηρεσίες τους προς το βενετικό κράτος, είτε μέσω δημόσιου πλειστηριασμού, εκλογής ή ανάθεσης από τα τοπικά συμβούλια. Η ανάδειξη στα διάφορα αξιώματα, ιδιαίτερα όταν αυτά ήταν έμμισθα, αποτελούσε κατεξοχήν πεδίο ανταγωνισμού τόσο ανάμεσα στην τοπική εξουσία και την κεντρική μητροπολιτική διοίκηση, όσο μεταξύ των διαφόρων ντόπιων οικογενειών και φατριών. Καίριας σημασίας θεσμό για την επικοινωνία και την εκτόνωση των εντάσεων μεταξύ των κτήσεων και της μητρόπολης αποτέλεσαν οι πρεσβείες που αποστέλλονταν από τα τοπικά συλλογικά σώματα ανά τακτά διαστήματα στη Βενετία προκειμένου να γνωστοποιήσουν στη βενετική Σύγκλητο τα αιτήματά τους, που συνήθως αφορούσαν ζητήματα σχετικά με την αμυντική οργάνωση, τη φορολογία, τη διεξαγωγή των εμπορικών δραστηριοτήτων, τη διατροφική επάρκεια, ή τη δυσαρέσκεια απέναντι στην κακοδιαχείριση των βενετών αξιωματούχων.

Η σχετική ευελιξία και προσαρμοστικότητα με τις οποίες ασκούνταν συχνά η πολιτική στις κτήσεις, με τη δημιουργία τοπικών συμμαχιών και δικτύων πατρωνίας αφενός έδινε τη δυνατότητα εκτόνωσης ποικίλων κοινωνικών εντάσεων, αφετέρου άφηνε περιθώρια αυθαιρεσίας εκ μέρους των απεσταλμένων διοικητών. Η κακοδιαχείριση και η διαφθορά αποτελούσαν κάποια από τα σημαντικότερα προβλήματα που όφειλε να αντιμετωπίσει η μητρόπολη τόσο στο Κράτος της Θάλασσας όσο και στο Κράτος της Στεριάς. Συχνά ήταν τα παράπονα ότι οι απεσταλμένοι διοικητές χρηματίζονταν και έθεταν τα προσωπικά ή οικογενειακά τους συμφέροντα υπεράνω των συμφερόντων της μητρόπολης ή της τοπικής κοινωνίας. Ας μην ξεχνάμε ότι οι βενετοί πατρίκιοι προέρχονταν συχνά από οικογένειες οι οποίες εμπλέκονταν άμεσα στη διεξαγωγή του εμπορίου με την Ανατολή και συνεπώς είχαν σαφή και εκτεταμένα συμφέροντα στις κτήσεις της ανατολικής Μεσογείου, οι

οποίες αποτελούσαν σημαντικές εμπορικές βάσεις. Η λειτουργία των τοπικών διοικητικών μηχανισμών, λοιπόν, παρά τις όποιες επίσημες μητροπολιτικές κατευθύνσεις, ουδέποτε υπήρξε ουδέτερη ή αμέτοχη απέναντι σε προσωπικές και οικογενειακές επιδιώξεις. Στόχος των περισσότερων απεσταλμένων αξιωματούχων υπήρξε η ενεργή εμπλοκή στα τοπικά δίκτυα συμμαχιών και πατρωνίας και η περαιτέρω διεύρυνσή τους προς ίδιον όφελος. Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ο θεσμός των επιθεωρητών (*sindaci, provisores*), οι οποίοι αποστέλλονταν από τη μητρόπολη για να διερευνήσουν και να συλλέξουν πληροφορίες όταν υποβάλλονταν προσφυγές εναντίον των βενετών διοικητών, είχε ως στόχο να περιορίσει κατά το δυνατόν τις αυτενέργειες και αυθαιρεσίες των τελευταίων. Δεν ήταν, άλλωστε, σπάνιες οι φορές όπου βενετοί διοικητές οδηγήθηκαν σε δίκη και καταδικάστηκαν για τη δραστηριότητά τους η οποία κρίθηκε επιβλαβής για το δημόσιο συμφέρον, καθώς στρεφόταν «εναντίον του Θεού, της δικαιοσύνης και της τιμής της βενετικής κυριαρχίας» ή είχε προκαλέσει «σκάνδαλα και διαμαρτυρίες» στις τοπικές κοινωνίες.

Όπως έχει δείξει η Αναστασία Παπαδία-Λάλα, οι κοινωνικές σχέσεις και ιεραρχίες δομούνταν γύρω από ισχυρές τοπικές συλλογικότητες στο πλαίσιο των αστικών κοινοτήτων. Οι κατά τόπους αστικές κοινότητες αποτελούσαν θεσμικά αναγνωρισμένα από το βενετικό κράτος συλλογικά όργανα, των οποίων τα μέλη προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα· στόχος αυτών των οργάνων ήταν να διαμεσολαβούν μεταξύ των εγχώριων πληθυσμών και των βενετικών αρχών, συχνά με την οργάνωση πρεσβειών προς τη Βενετία, και να μετέχουν στην άσκηση της τοπικής διοίκησης. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις οι κοινοτικοί θεσμοί δεν λειτουργούσαν ανεξάρτητα. Στην Κρήτη, για παράδειγμα, η σύγκληση των τοπικών συμβουλίων γινόταν με πρωτοβουλία των μελών τους αλλά απαιτούνταν άδεια από τις τοπικές βενετικές αρχές. Οι αποφάσεις που λαμβάνονταν στα συμβούλια έπρεπε να εγκριθούν από τους βενετούς αξιωματούχους, ενώ οι κοινοτικοί θεσμοί όφειλαν να ενισχύουν οικονομικά το βενετικό κράτος σε ποικίλες περιπτώσεις (π.χ. για δημόσια έργα, πολεμικές επιχειρήσεις, αντιμετώπιση κρίσεων κ.ά.). Όπως, άλλωστε, δείχνει το παράδειγμα της Κέρκυρας, το εύρος των διοικητικών αρμοδιοτήτων του συμβουλίου αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των μελών του και των βενετικών αρχών, οδηγώντας στη σταδιακή διεύρυνση των εξουσιών του σε τομείς όπως η άμυνα, η δικαιοσύνη και η υγεία. Οι αστικές κοινότητες λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως χώροι συσπείρωσης και συγκρότησης μιας συλλογικής ταυτότητας αλλά και ως πεδία αποκλεισμού, καθιστώντας έκδηλα τα όρια μεταξύ των λίγων προνομιούχων μελών (ευγενείς ή πολίτες) και του υπόλοιπου πληθυσμού ο οποίος απείχε από οποιαδήποτε συμμετοχή στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Τα κριτήρια συμμετοχής στα τοπικά αστικά συμβούλια δεν διέφεραν πολύ από αυτά που εμφανίζονται την ίδια περίοδο και στην υπόλοιπη Ευρώπη: ανδρικό φύλο, ηλικιακή ωριμότητα, πολυετής διαμονή στην πόλη, παλαιότητα και κοινωνική θέση, αποχή από τις χειρωνακτικές εργασίες, ευυπόληπτος βίος, και οικονομική επιφάνεια (το τελευταίο κριτήριο μολονότι όχι θεσμοθετημένο υπήρξε καθοριστικό). Παρά τις κοινές επιρροές τους από το μητροπολιτικό παράδειγμα, οι κοινοτικοί θεσμοί διαφοροποιούνταν από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με τη διάρκεια και τη χρονική στιγμή της βενετικής κατάληψης, το στίγμα της βυζαντινής παράδοσης, την ύπαρξη προγενέστερης δυτικής κυριαρχίας, την πιθανή ενδιάμεση οθωμανική κατοχή και τις τοπικές γεωοικονομικές δομές και προϋπάρχουσες κοινωνικές ιδιαιτερότητες. Παρ' όλα αυτά, κατ' αναλογία με το μητροπολιτικό Μεγάλο Συμβούλιο, οι κοινοτικοί θεσμοί του Κράτους της Θάλασσας σταδιακά αλλά σταθερά μετασχηματίστηκαν σε κλειστά όργανα, στα οποία το δικαίωμα συμμετοχής θα γίνει κληρονομικό, θεσμοθετώντας την κοινωνική υπεροχή κάποιων ισχυρών τοπικών οικογενειών (Παπαδία-Λάλα, 2004).

Επιχειρώντας μια τυπολογική κατάταξη των διαφορετικών μορφών κοινοτικής οργάνωσης η Παπαδία-Λάλα διακρίνει τέσσερις βασικές κατηγορίες αστικών κοινοτήτων, ανάλογα με την κοινωνική σύστασή και λειτουργική τους μορφή. Στην πρώτη κατηγορία ανήκαν οι «κλειστές κοινότητες», το δικαίωμα συμμετοχής στα συμβούλια των οποίων προοριζόταν μόνο για όσους κατείχαν τις κοινωνικές ιδιότητες των φεουδαρχών/ ευγενών-φεουδαρχών. Κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα συμβούλια του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων στην Κρήτη. Η αποκλειστικά ευγενική προέλευση των μελών, σε συνδυασμό με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό των πολιτών (*cittadini*) του νησιού, παραπέμπει εν πολλοίς στο μητροπολιτικό πρότυπο. Αντίστοιχη διοικητική δομή συναντάμε στην κοινότητα της Λευκωσίας στην Κύπρο, τα μέλη της οποίας προέρχονταν,

επίσης, από την τάξη των φεουδαρχών-ευγενών. Τη δεύτερη μορφή κοινοτικής οργάνωσης αποτελούν οι «ανοικτές κοινότητες», στις οποίες, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, μπορούσαν να συμμετέχουν όλοι οι κάτοικοι της πόλης, αν και στην πράξη ενεργή συμμετοχή στις λειτουργίες και στη λήψη των αποφάσεων είχαν μόνο οι κοινωνικά και οικονομικά επιφανείς τοπικές οικογένειες. Αυτή η μορφή κοινοτικής οργάνωσης δεν είναι, εντούτοις, η πλέον τυπική, καθώς απαντά σε περιοχές μικρής εμβέλειας, είτε ως προς τη γεωγραφική έκταση είτε ως προς τον περιορισμένο χρόνο της βενετικής παρουσίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Μεθώνη και η Κορώνη, το Ναύπλιο, το Αργος, η Εύβοια, η Τήνος, η Ναύπακτος, η Αίγινα, οι Σποράδες και η Μονεμβασιά. Μια τρίτη μορφή κοινοτικής οργάνωσης αποτελούν οι «μεταβατικές κοινότητες», δηλαδή οι κοινότητες που, ενώ αρχικά ήταν διευρυμένες, σταδιακά μετεξελίχθηκαν σε κλειστές κοινότητες πολιτών/ευγενών. Τέτοιας μορφής οργάνωση χαρακτήριζε τις πόλεις των Κυθήρων, της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς. Η μεταβατική αυτή διαδικασία συντελέστηκε από τις πρώτες δεκαετίες του 15ου έως το πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Τομή σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε η δημιουργία των επίσημων βιβλίων καταγραφών των μελών της κοινοτικής συνέλευσης (*cittadini*), του Γενικού Συμβουλίου, το 1572, καθώς επίσης και η θέσπιση αυστηρών κριτηρίων εισαγωγής στο συμβούλιο (π.χ. εντοπιότητα, ιδιοκτησία στην πόλη, γέννηση από νόμιμο γάμο, συμπλήρωση 25ου έτους ηλικίας, μη άσκηση χειρωνακτικής εργασίας). Έτσι, τα συμβούλια σταδιακά μετασχηματίστηκαν από ανοικτά σε κλειστά σώματα και το δικαίωμα συμμετοχής σε αυτά κατέστη κληρονομικό. Τέλος, την τέταρτη μορφή κοινοτικής οργάνωσης αποτελούν οι εξαρχής κλειστές στον αριθμό αστικές κοινότητες των πολιτών, όπως αναπτύχθηκαν στη Λευκάδα και την Πελοπόννησο. Οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες κοινότητες περιλάμβαναν στους κόλπους τους τόσο καθολικούς όσο και ορθόδοξους κάτοικους, υποδηλώνοντας ότι το θρήσκευμα σε αρκετές περιπτώσεις δεν αποτελούσε θεμελιώδες συστατικό συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας (Παπαδία-Λάλα, 2004).

Ενώ στη μητρόπολη η οικονομική δραστηριότητα της άρχουσας τάξης υπήρξε άμεσα συνδεδεμένη με το εμπόριο στις κτήσεις, ένα μεγάλο μέρος της ελίτ εκμεταλλευόταν γαιοκτησίες στις οποίες εργάζονταν χωρικοί ως δουλοπάροικοι. Έτσι, το πολυπληθέστερο τμήμα του πληθυσμού στις βενετικές κτήσεις αποτελούνταν από ακτήμονες καλλιεργητές (*contadini, villani*) στα κτήματα των τοπικών αρχόντων, με την υποχρέωση καταβολής στον γαιοκτήμονα είτε προσδιορισμένου ποσοστού επί της παραγωγής είτε πάγιου ενοικίου κατ' έτος. Αυτά τα κατώτερα αγροτικά στρώματα είναι φανερό ότι προέρχονταν στο σύνολο τους σχεδόν από τον ντόπιο πληθυσμό. Η θέση των κατοίκων των πόλεων είναι, ωστόσο, σαφώς πιο προνομιούχα από αυτήν των κατοίκων της υπαίθρου, καθώς ο αστικός χώρος προσφέρει προστασία, φοροαπαλλαγές και εξαιρέσεις από αγγαρείες, αλλά και συναίσθημα υπεροχής απέναντι στον αγροτικό πληθυσμό. Σε συμβολικό επίπεδο η αρχιτεκτονική και τα τείχη των πόλεων, οι οποίες αναπτύχθηκαν κυρίως επί βενετικής κυριαρχίας, καθιστούν επίσης έκδηλα τα όρια μεταξύ αστικού και περιβάλλοντος αγροτικού χώρου (Εικόνα 3.6).

Όπως στη Βενετία, έτσι και στις περιοχές του Κράτους της Θάλασσας ο λαός (*popolo, populo*), ορίζεται επί της ουσίας ως το κοινωνικό σώμα των πόλεων που δεν κατέχει πολιτικά δικαιώματα, αν και δεν αποτελεί, ασφαλώς, μια ομοιογενή κοινωνική ομάδα, νομικά θεσμοθετημένη και με ευδιάκριτα χαρακτηριστικά. Κοινωνική και οικονομική απόσταση χώριζε τους οργανωμένους σε συντεχνίες μάστορες με σταθερή εργασία και μια σειρά προνομίων που τους επιφύλασσε η θέση τους, τους εμπόρους, εισοδηματίες ή φοροεισπράκτορες, οι οποίοι δεν είχαν ωστόσο κατορθώσει να ενταχθούν στους τοπικούς κοινοτικούς θεσμούς, και τους ανειδίκευτους εργάτες, υπηρέτες, πληβείους στα όρια της φτώχειας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς τη ρευστότητα που χαρακτήριζε το στρώμα των *popolari* είναι μια αναφορά η οποία προέρχεται από εκπροσώπους του λαού της Ζακύνθου το 1632, σύμφωνα με την οποία, «εκτός από τον αριθμό των τεχνιτών και των εμπόρων υπάρχει μία ακόμη κατηγορία ποπολάρων, εκείνων που δίχως καμιά εμπορική ενασχόληση ζουν αποκλειστικά από τα εισοδήματα και από την περιουσία τους» (Αρβανιτάκης, 2001: 91). Ακόμη λοιπόν και η άσκηση χειρωνακτικής εργασίας φαίνεται να μην αποτελεί τη βάση της κοινωνικής σύνθεσης μελών του λαού, ενώ φαίνεται ότι πολλοί από αυτούς διέθεταν αξιόλογο πλούτο. Οι οικογένειες του «λαού», οι οποίες διέθεταν οικονομική και κοινωνική επιφάνεια, κύρος και ευυποληψία διεκδίκησαν με επιμονή τη συμμετοχή τους στην τοπική αυτοδιοίκηση, ενίοτε ακόμη και μέσω ταραχών και εξεγέρσεων. Ενδεικτικότερο ίσως παράδειγμα αποτελεί το



Εικόνα 3.6 Ο λέοντας της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου δεσπόζει στα κερκυραϊκά τείχη. Η επιγραφή μνημονεύει τα οχρωματικά έργα που διεκπεραιώθηκαν υπό την ηγεσία του δόγη Alvise Γ' Mocenigo.

«ρεμπελιό των ποπολάρων» το 1628 στη Ζάκυνθο, στο οποίο αποτυπώνεται η δυσαρέσκεια αυτών ακριβώς των επιφανών ποπολάρων οι οποίοι αποκλείονται από τους κοινοτικούς θεσμούς, όταν νέα αυστηρότερα κριτήρια θεσπίζονται για την εισαγωγή σε αυτούς από τις αρχές του 17ου αιώνα.

Ως προς τα κριτήρια προσδιορισμού της ευγένειας στα βενετικά εδάφη της ανατολικής Μεσογείου διαπιστώνεται χρονική και γεωγραφική πολυμορφία. Ενδιαφέρον ως προς μια σειρά μετασηματισμών παρουσιάζει το παράδειγμα της Κρήτης. Αρχικά, θεμελιακό κριτήριο για τη συμμετοχή στα συλλογικά όργανα αποτελεί η καθολική ταυτότητα και, τουλάχιστον έως τα μέσα του 14ου αιώνα, η κατοχή φέουδων, με αποτέλεσμα να αποκλείονται κατά κανόνα οι επιφανείς ορθόδοξες οικογένειες του νησιού, πολλές, μάλιστα, από τις οποίες ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από παλαιές αρχοντικές οικογένειες της Κωνσταντινούπολης. Η παρουσία κάποιων ντόπιων οικογενειών στο Μεγάλο Συμβούλιο του Χάνδακα στα μέσα του 14ου αιώνα μάλλον πρέπει να αποδοθεί στο ότι είχαν εκκαθολικιστεί, όπως φαίνεται να προκύπτει από τις διαθήκες τους. Το κλίμα δυσαρέσκειας που δημιουργείται στα ανώτερα στρώματα της κρητικής κοινωνίας και οι sporadικές εξεγέρσεις που σημειώνονται υπονομεύοντας την εσωτερική σταθερότητα στο νησί, ιδιαίτερα σε μια περίοδο δυναμικής εξάπλωσης των Οθωμανών στην ανατολική Μεσόγειο κυρίως από τα μέσα του 15ου αιώνα, αναγκάζει το βενετικό κράτος να θεσπίσει μια νέα μορφή ευγένειας, με τον τίτλο «κρητική ευγένεια», στην οποία θα ενταχθούν οι ντόπιες επιφανείς οικογένειες που στο εξής μπορούν επίσης να συμμετέχουν στα διάφορα συμβούλια των ευγενών. Άλλωστε, μέχρι τότε, είτε μέσω στασιαστικών κινήσεων, είτε μέσω αγοροπωλησίας ευκατάστατες ορθόδοξες οικογένειες έχουν αποκτήσει φεουδαρχικές εκτάσεις. Στα μέσα λοιπόν

του 15ου αιώνα, με απόφαση του βενετικού κράτους σηματοδοτείται η ανάδειξη της «κρητικής ευγένειας» ως ισόβιας και κληρονομικής σε θεσμική, κοινωνική κατηγορία. Η απονομή του τίτλου γίνεται από την ίδια τη μητρόπολη με βάση μια σειρά κριτηρίων (π.χ. νομιμότητα του γάμου των γονέων, αποχή από χειρωνακτική εργασία, μακροχρόνια διαμονή στο νησί). Επίσης, σε συμφωνία με το μητροπολιτικό πρότυπο, και στην Κρήτη παρατηρείται γραφειοκρατικοποίηση της διαδικασίας με τη δημιουργία βιβλίων γεννήσεων και γάμων και την εγγραφή σε ειδικό κατάλογο των κατόχων της κρητικής ευγένειας. Εντούτοις, η κρητική ευγένεια δεν έφερε το συμβολικό και κοινωνικό βάρος της βενετικής ευγένειας. Άλλωστε, στους κόλπους της κρητικής ευγένειας δεν εντασσόταν μόνο ο τοπικός πληθυσμός αλλά και βενετοί πολίτες και νόθοι γιοι βενετών ευγενών. Με αυτόν τον τρόπο, η μητρόπολη έδωσε διέξοδο στις κοινωνικές πιέσεις που δημιουργούσε μια κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερο κύρος και ερείσματα στην τοπική κοινωνία, η οποία όμως έως τότε είχε αποκλειστεί από τη συμμετοχή στην άσκηση της διακυβέρνησης. Από την άλλη πλευρά, οι βενετοί ευγενείς που διέμεναν στην Κρήτη ως φορείς της βενετικής ευγένειας μπορούσαν να μετέχουν και στις λειτουργίες του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας, προνόμιο που επίσης τους διαφοροποιούσε σε πολιτικό αλλά και συμβολικό επίπεδο από όσους ήταν φορείς της κρητικής ευγένειας. Το γεγονός, ωστόσο, ότι τόσο οι «βενετοί» όσο και οι «κρητικοί» ευγενείς συμμετείχαν ισότιμα στα τοπικά κοινοτικά όργανα, σε συνδυασμό με την αριθμητική υπεροχή των τελευταίων, άμβλυσε τη μεταξύ τους ιεραρχική διαφορά. Όπως στη Βενετία, έτσι και στην Κρήτη η συμμετοχή στα κοινοτικά συμβούλια όλων των αρρένων μελών των οικογενειών που κατείχαν τη βενετική ή την κρητική ευγένεια, συνήθως μετά τη συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας τους, αποτέλεσε ασφαλώς το βασικό κριτήριο κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Άλλωστε, όπως και στη μητρόπολη, ο πλούτος, οι γαμήλιες στρατηγικές και η ικανότητα συγκρότησης και διατήρησης πελατειακών δικτύων αποτελούσαν έστω και άτυπα εξίσου καθοριστικούς παράγοντες διάκρισης στο εσωτερικό της τάξης των ευγενών. Η μόρφωση και η αγάπη για τις τέχνες, οι τρόποι συμπεριφοράς, οι οικιστικοί και ενδυματολογικοί κώδικες, η φιλανθρωπική δράση, οι κοινωνικές συναναστροφές και εκδηλώσεις προσέδιδαν επιπλέον κύρος στην τάξη των ευγενών.

Στην Κρήτη, οι γαμήλιες στρατηγικές των επιφανών οικογενειών άλλοτε αναπαρήγαν και επιβεβαίωναν την κοινωνική διάκριση και άλλοτε ενθάρρυναν τις «διαθηρσκευτικές» και «διαταξικές» συναντήσεις· ο θεσμός του γάμου αποτέλεσε μια σημαντική στρατηγική ενσωμάτωσης στο βενετικό σύστημα για τους ντόπιους, αλλά και απόκτησης ερεισμάτων στην τοπική κοινωνία για τους Βενετούς. Κατά κανόνα κυριαρχούσαν οι πρακτικές ενδογαμίας μεταξύ των ευγενών, προκειμένου να διατηρείται η «καθαρότητα» του αίματος. Συχνό υπήρξε επίσης το φαινόμενο της επιγαμίας μεταξύ ντόπιων ευγενών και μελών ευγενών οικογενειών της μητρόπολης, πρακτική που συνέβαλε στην οικοδόμηση σημαντικών δεσμών μεταξύ της κτήσης και της μητρόπολης και προσέδιδε κύρος στις ντόπιες οικογένειες. Συγχρόνως, όμως, δεν σπάνιζαν και οι γάμοι μεταξύ μελών της βενετικής και της κρητικής ευγένειας αλλά και οι γάμοι μεταξύ οικογενειών κρητικής ευγένειας και οικογενειών πολιτών, κυρίως στις περιπτώσεις όπου οι κοινωνικά ανώτερες οικογένειες εποφθαλμιούσαν τον πλούτο των κοινωνικά κατώτερών τους. Η πρακτική της επιγαμίας μπορούσε να σφυρηλατήσει δεσμούς ανάμεσα στις ορθόδοξες οικογένειες και στα βενετικά συμφέροντα. Συγχρόνως οι μικτοί γάμοι έδιναν τη δυνατότητα σε ντόπιες αρχοντικές οικογένειες να αποκτήσουν δεσμούς ή και να ενσωματωθούν στην κυρίαρχη ομάδα των βενετών ευγενών. Ως προς αυτό είναι ενδεικτικές οι ακριβές προίκες που έδιναν οι ορθόδοξες οικογένειες προκειμένου να προσελκύσουν βενετούς ευγενείς σε γάμο. Όπως έχει δείξει η ιστορικός Sally McKee στη μελέτη της για την Κρήτη, παρόλο που σε θεσμικό επίπεδο ο βενετικός γραφειοκρατικός μηχανισμός επέμενε στη διάκριση καθολικού και ορθόδοξου πληθυσμού, παρέχοντας αυξημένα προνόμια, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, στους πρώτους, στην καθημερινή ζωή καθολικοί (*latini*) και ορθόδοξοι (*greci*) βρίσκονταν σε διαρκή διαπλοκή, ενώ τα όρια ως προς το θρήσκευμα, τη γλώσσα, τις κοινωνικές πρακτικές και τα έθιμα καθίσταντο σταδιακά όλο και πιο δυσδιάκριτα (McKee, 2000).

Στα νησιά του Ιονίου η ιδιότητα του ευγενούς χαρακτηριζόταν από μεγαλύτερο βαθμό ρευστότητας, καθώς εδώ το δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο δεν ταυτιζόταν με την κατοχή τίτλου ευγενείας, αν και οι μετέχοντες στα τοπικά συμβούλια ανέπτυξαν σταδιακά ισχυρή αριστοκρατική συνείδηση. Από τον 17ο αιώνα ο όρος «ευγένεια της Κέρκυρας» εμφανίζεται όλο και πιο συχνά στα έγγραφα για να υποδηλώσει,

ωστόσο, περισσότερο την αστική ιδιότητα και χωρίς να συμπίπτει νοηματικά με τη φεουδαρχική ευγένεια, η οποία κατεξοχήν βασιζόταν στην ύπαρξη μεγάλης γαιοκτησίας. Ενδιαφέρον είναι, άλλωστε, το γεγονός ότι ενώ τα μέλη του συμβουλίου αυτοπροσδιορίζονταν όλο και συχνότερα ως «ευγενείς», οι μητροπολιτικές αρχές επέμεναν να μην αναγνωρίζουν πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο σε αυτόν τον προσδιορισμό και να χρησιμοποιούν τον θεσμοθετημένο όρο «πολίτες» (*cittadini*). Το ίδιο ίσχυε και για την περίπτωση της Ζακύνθου, όπου έως τουλάχιστον τον 17ο αιώνα ο όρος «ευγένεια» (*nobilità*) δεν εμφανίζεται ούτε στα μητροπολιτικά ούτε στα τοπικά επίσημα έγγραφα, ενώ για να προσδιοριστούν τα μέλη του τοπικού συμβουλίου χρησιμοποιούνται οι όροι *cittadini-cittadinanza*, οι οποίοι μάλιστα μόνο σταδιακά, από τον 17ο αιώνα, θα ταυτιστούν κατ' αποκλειστικότητα με το προνόμιο συμμετοχής στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η ταυτότητα του ευγενούς δεν θα υιοθετηθεί από τα μέλη του συμβουλίου της Ζακύνθου παρά μόνο από τον 18ο αιώνα και θα φέρει κυρίως συμβολικό βάρος. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την «κρητική ευγένεια», η λεγόμενη «κερκυραϊκή ευγένεια» ή «ζακυνθινή ευγένεια» δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ θεσμικά από τη μητρόπολη μολονότι σε τοπικό επίπεδο απέκτησαν σημαίνοντα συμβολικό χαρακτήρα. Τα μέλη των συμβουλίων μετείχαν, ωστόσο, σε μια κοινή κουλτούρα, απολαμβάνοντας υψηλά επίπεδα μόρφωσης, χρηματοδοτώντας τις τέχνες και τα γράμματα, υιοθετώντας συγκεκριμένους κώδικες ενδυματολογίας και συμπεριφοράς, διαθέτοντας πολυτελείς κατοικίες στην πόλη και την ύπαιθρο και, σε επίπεδο συμβολισμών, καταλαμβάνοντας τιμητική θέση στις επίσημες εκδηλώσεις και δημόσιες τελετές (Καραπιδάκης, 1985, 1993, 1998· Λαμπρινός, 1996· Παπαδία-Λάλα, 2004).

Ρευστή και πολυσήμαντη εμφανίζεται στις περιοχές του Κράτους της Θάλασσας η ιδιότητα του πολίτη. Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο όρος (*cittadini*) μπορεί να αναφέρεται σε όσους κατείχαν τη βενετική υπηκοότητα (*cittadinanza*), η οποία όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραχωρούνταν από τις βενετικές αρχές υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και συνεπαγόταν ιδιαίτερα προνόμια. Σε πολλές περιπτώσεις όπως έχει επισημάνει ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, η διαμόρφωση της ταυτότητας του πολίτη μπορεί να υποδηλώνει μια σειρά από κοινωνικές και χωρικές διακρίσεις, όπως μεταξύ ντόπιων και ξένων, μεταξύ πόλης και υπαίθρου και μεταξύ χειρωνακτικής και «εξευγενισμένης τέχνης» (*arte meccanica* και *arte civile*) (Αρβανιτάκης, 2001: 88). Σε άλλες περιπτώσεις ο όρος χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη δεύτερη κοινωνική τάξη, η οποία, στα πρότυπα του μητροπολιτικού παραδείγματος, θα μπορούσε να είναι θεσμοθετημένη αλλά δεν μετείχε απαραίτητα στις κοινοτικές λειτουργίες. Με αυτή την έννοια ο όρος (*cives/cittadini*) εμφανίζεται σταδιακά στην Κρήτη και παραχωρείται με την πλήρωση συγκεκριμένων προϋποθέσεων, όπως συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας, γέννηση από νόμιμο γάμο, διαμονή στην πόλη, ευυποληψία και μη άσκηση χειρωνακτικού επαγγέλματος. Όπως οι ευγενείς, έτσι και οι πολίτες μπορούσαν να είναι κάτοχοι έγγειας ιδιοκτησίας, ή να ασχολούνται με το εμπόριο και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις, ενώ επάνδρωναν τον γραφειοκρατικό μηχανισμό υπηρετώντας ως αξιωματούχοι στην τοπική υπαλληλία. Αν και στην Κρήτη οι πολίτες δεν μετείχαν στους κοινοτικούς θεσμούς, επιδίωκαν να διακριθούν μέσω της μόρφωσης, συγκεκριμένων κωδίκων συμπεριφοράς και συγκρότησης των δικών τους συσσωματώσεων και συλλογικοτήτων, κατέχοντας, όπως και στο μητροπολιτικό παράδειγμα, κεντρικό ρόλο στις τοπικές θρησκευτικές αδελφότητες. Ταυτόχρονα, όμως, στις περιοχές όπου δεν εμφανίζεται θεσμοθετημένη ευγένεια, όπως στα νησιά του Ιονίου, οι πολίτες αποτελούν την ανώτερη κοινωνική αυτή ομάδα που κατεξοχήν συμμετέχει στις κοινοτικές λειτουργίες και στα κέντρα λήψης των αποφάσεων.

Η πολυπλοκότητα που χαρακτήριζε τις κοινωνικές ιεραρχήσεις, εντάσεις και ανοικτές αντιπαραθέσεις στις βενετικές κτήσεις δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή μέσω ενός απλοϊκού ερμηνευτικού πλαισίου αντίστιξης μεταξύ «κυρίαρχης μητρόπολης» και «κυριαρχούμενων τοπικών κοινωνιών», δεδομένου ότι οι τοπικές κοινωνίες κάθε άλλο παρά χαρακτηρίζονταν από κοινωνική ή οικονομική ομοιογένεια, αφού ενυπήρχαν σε αυτές έντονοι ανταγωνισμοί και αντιτιθέμενα συμφέροντα. Η πρόσφατη βιβλιογραφία έχει εστιάσει στη βαθύτερη διερεύνηση μιας σειράς κοινωνικών συγκρούσεων που έλαβαν χώρα σε διαφορετικά χωρικά και χρονικά συμφραζόμενα και έχει αναδείξει ένα σύνθετο πλέγμα προσωρινών ή μονιμότερων συμμαχιών, συναλλαγών, εντάσεων και αποκλιόντων συμφερόντων που όταν οξύνονταν οδηγούσαν σε διασάλευση της κοινωνικής σταθερότητας. Οι

κοινωνικές σχέσεις, ιεραρχήσεις και ρήξεις καθορίζονταν από μια σειρά παραγόντων που σχετίζονταν με τις παραγωγικές σχέσεις, την τοπική κοινωνική διαστρωμάτωση, τις θεσμοθετημένες κοινοτικές ενσωματώσεις και αποκλεισμούς, τη βενετική ή όχι προέλευση, την εντοπιότητα, το θρήσκευμα, τη διαμονή στην πόλη ή στην ύπαιθρο. Η χαρακτηριστικότερη κοινωνική αντίθεση απορρέει από τις παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο όπου κυριαρχούσε η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, γαιοκτήμονες και ακτήμονες χωρικοί συνδέονταν μεταξύ τους με φεουδαρχικούς δεσμούς που συνοδεύονταν από αγγαρείες, γαιοπρόσόδους και δοσίματα. Οι ακτήμονες καλλιεργητές, είτε δουλοπάροικοι είτε ελεύθεροι, αντιμετώπιζαν σοβαρότατα προβλήματα επιβίωσης, ενώ η δυσαρέσκειά τους συχνά εκφραζόταν μέσω κοινωνικών εξεγέρσεων. Συγχρόνως, στις περισσότερες κτήσεις του Κράτους της Θάλασσας σημειώνονταν εντάσεις μεταξύ αστικού χώρου και περιβάλλουσας υπαίθρου, ένα φαινόμενο που παρατηρείται την ίδια περίοδο και στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Ευρώπης. Τα κατώτερα αγροτικά στρώματα φορολογούνταν βαρύτερα από ό,τι οι αστικοί πληθυσμοί, χωρίς να απολαμβάνουν την προστασία που παρείχαν τα τείχη στις πρώιμες νεότερες περικλειστές πόλεις, ενώ στον ηγεμονικό αστικό λόγο η ύπαιθρος εμφανιζόταν συχνά συνώνυμη με την καθυστέρηση και τη βαρβαρότητα. Αποκλεισμοί και ενσωματώσεις, λοιπόν, με άξονα την κοινωνική και οικονομική θέση ή το χωρικό πλαίσιο συνήθως υπερέβαιναν τις ιεραρχήσεις που ενίοτε ενείχε η διάκριση μεταξύ εγχώριων και Βενετών.

Οι τοπικές εξεγέρσεις υπήρξαν σημαντικός παράγοντας αναδιάταξης των κοινωνικών ιεραρχιών και των προνομίων που συνεπαγόταν η ενσωμάτωση στο βενετικό κράτος. Στην Κρήτη από την αρχή της κυριαρχίας τους οι Βενετοί ήρθαν αντιμέτωποι με μια σειρά εξεγέρσεων στις οποίες πρωτοστάτησαν ντόπιες επιφανείς οικογένειες, όπως οι Σκορδίληδες, οι Μελισσηνοί, οι Χορτάσηδες και οι Καλλέργηδες. Κατά κανόνα, οι κινήσεις αυτές είχαν τοπικό χαρακτήρα, διαρθρώνονταν στη βάση εκτεταμένων οικογενειακών δικτύων και συνήθως οι στασιαστές κατόρθωναν να πάρουν με το μέρος τους και τον αγροτικό πληθυσμό. Ο χαρακτήρας των εξεγέρσεων, ωστόσο, δεν υπήρξε κατά βάση «αντι-βενετικός» αφού τα κύρια αιτήματα των στασιαστών συνοψίζονταν στην παραχώρηση γης και προνομίων εκ μέρους των βενετικών αρχών. Οι οικογενειακές εξεγέρσεις στην Κρήτη λειτουργούσαν ως στρατηγική απόσπασης γαιών και ενσωμάτωσης στο βενετικό σύστημα, όπως συνέβαινε και με τις επιγαμίες.

Σε άλλες περιπτώσεις οι τοπικές εξεγέρσεις εκκινούσαν από τη δυσαρέσκεια που προκαλούσε στους ντόπιους πληθυσμούς, κυρίως του αγροτικού χώρου, η κακοδιοίκηση και διαφθορά των ντόπιων και βενετικών αρχών ή επιμέρους θεσμικές δυσλειτουργίες και καταχρήσεις που συνήθως αφορούσαν τη φορολόγηση, την απονομή της δικαιοσύνης, την επιβολή στρατιωτικών υπηρεσιών, τις συχνές ελλείψεις σε σιτηρά. Αυτή η δυσαρέσκεια οξυνόταν περαιτέρω σε περιόδους οικονομικής κρίσης, φυσικών καταστροφών, ή πολεμικών αναμετρήσεων, όταν αυξάνονταν οι απαιτήσεις των γαιοκτημόνων φεουδαρχών αλλά και του κράτους με νέα φορολογικά βάρη αλλά και υποχρεωτική στρατολόγηση. Ως σχετικό παράδειγμα θα μπορούσαν να αναφερθούν οι κοινωνικές εξεγέρσεις που ξέσπασαν στο νησί της Λεσίνια (Hvar) στη Δαλματία (1510-1514) και στη δυτική Κρήτη, στην περιοχή των Χανίων (1509-1529). Και στις δύο περιπτώσεις οι ταραχές ξέσπασαν κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Cambrai, καταδεικνύοντας ότι οι ευρύτερες εντάσεις και οι προκλήσεις που αντιμετώπιζε η Βενετία σε ευρωπαϊκό επίπεδο συνέτειναν στην όξυνση της οικονομικής πίεσης, της διαφθοράς, της θεσμικής δυσλειτουργίας και των προσωπικών φιλοδοξιών σε τοπικό επίπεδο. Τόσο στη Λεσίνια όσο και στη δυτική Κρήτη, το βενετικό κράτος κατόρθωσε να καταστείλει τις εξεγέρσεις υιοθετώντας ταυτόχρονα και κατά περίπτωση πολιτικές είτε βίαιης στρατιωτικής καταστολής είτε διαπραγματεύσεως και συμβιβασμών. Ισορροπώντας μεταξύ επιείκειας και σκληρότητας η στάση της μητρόπολης δεν υπήρξε σταθερή. Ωστόσο, σε ποιο βαθμό η αμφίθυμη στάση της Βενετίας υπήρξε αποτέλεσμα αναποφασιστικότητας και ελλιπούς πληροφόρησης ή είχε ως στόχο τη μετάθεση των ευθυνών στους τοπικούς αξιωματούχους, δεν είναι σαφές. Η πολιτική επίρριψης των ευθυνών στους τοπικούς διοικητές επέτρεπε στη μητρόπολη να εμφανίζεται ως αγαθοεργός και ουδέτερος θεσμός πρόθυμος να αποκαταστήσει τη δικαιοσύνη όποτε αυτό κρινόταν απαραίτητο. Η στάση αναμονής και η αμφιθυμία με την οποία η μητρόπολη συχνά αντιμετώπιζε τις κοινωνικές ταραχές θα πρέπει επίσης να ειδωθεί στο πλαίσιο του βενετο-οθωμανικού ανταγωνισμού στην ανατολική Μεσόγειο. Το φθινόπωρο του 1520, με αφορμή τις εξεγέρ-

σεις που είχαν ξεσπάσει στη δυτική Κρήτη, ο βενετός επικεφαλής στο νησί Sebastiano di Marino Giustinian προειδοποιούσε στην έκθεσή του προς τη βενετική Σύγκλητο ότι «εάν οι χωρικοί (*villani*) που βρίσκονται κοντά στον Χάνδακα (*Candia*) μιμηθούν τις πράξεις τους, και ο τουρκικός στόλος προσεγγίσει το νησί, τότε αυτοί οι άθλιοι θα το παραδώσουν σε αυτούς [δηλ. τους Οθωμανούς]» (O' Connell, 2009: 153).

Σε περιοχές όπως η Κρήτη εξίσου συχνές υπήρξαν οι φατριαστικές συγκρούσεις και οι πρακτικές βεντέτας μεταξύ επιφανών οικογενειών, ορθόδοξων και καθολικών. Με μια σειρά από διατάγματα οι βενετικές αρχές επιχείρησαν να περιορίσουν οποιαδήποτε εκδήλωση βίας, κυρίως στα όρια του «προστατευόμενου» αστικού χώρου. Ήδη από τον 14ο αιώνα εκδίδονται απαγορεύσεις ως προς την οπλοκατοχή και την οπλοχρησία και περιορισμοί ως προς τη βραδινή κυκλοφορία και τις δημόσιες και ιδιωτικές συγκεντρώσεις, κυρίως έφιππων ανδρών. Από τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι αυτές οι απαγορεύσεις απευθύνονταν σε μέλη επιφανών οικογενειών της Κρήτης, τόσο ντόπιων όσο και Βενετών, τόσο ορθόδοξων όσο και καθολικών, που θα μπορούσαν να προβούν σε πράξεις βίας στο πλαίσιο διαφύλαξης της ανδρικής τιμής ή επίλυσης διαφορών. Αυτές οι εκδηλώσεις βίας μπορεί να μη στρέφονταν άμεσα εναντίον του βενετικού κράτους, ενείχαν ωστόσο τον κίνδυνο διασάλευσης της κοινωνικής σταθερότητας, της συμβολικής επιβολής στον χώρο και της υπονόμησης του κρατικού μονοπωλίου ως προς τη διασφάλιση της αστικής ευταξίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την κοινωνική όσμωση που αποκαλύπτει παρουσιάζει η εξέγερση του Αγίου Τίτου στην Κρήτη τον Αύγουστο του 1363, η οποία, έχοντας ως αφορμή την επιβολή από τη μητρόπολη ενός νέου φόρου για τη διατήρηση του λιμανιού του Χάνδακα, στράφηκε με σαφήνεια εναντίον της βενετικής κυριαρχίας στο νησί. Οι πρωτεργάτες της εξέγερσης προέρχονταν από επιφανείς καθολικές και ορθόδοξες οικογένειες γαιοκτημόνων, με επικεφαλής τους Ιωάννη Καλλέργη και Tito Venier οι οποίοι επιχείρησαν και κατόρθωσαν να εγκαθιδρύσουν την κυριαρχία τους στο νησί για δύο χρόνια. Όπως έχει επισημάνει η Sally McKee, η εξέγερση του Αγίου Τίτου αναδεικνύει διχασμούς της τοπικής κοινωνίας οι οποίοι διαπερνούν τα κριτήρια «εθνοθηρησκευτικού» χαρακτήρα αφού σχετίζονται περισσότερο με τη διάσταση συμφερόντων μεταξύ των παλαιότερων βενετών εποίκων, οι οποίοι είχαν αποκτήσει ισχυρά ερείσματα και δεσμούς με τις ορθόδοξες επιφανείς οικογένειες, και των νεοφερμένων βενετών ευγενών στο νησί. Η εξέγερση του Αγίου Τίτου δείχνει ότι για τις παλαιές βενετικές οικογένειες, και κυρίως για τη δεύτερη ή τρίτη γενιά, το περιβάλλον της Κρήτης υπήρξε σαφώς πιο οικείο από ό,τι το μητροπολιτικό κέντρο. Οι ιεραρχίες που είχαν θεσπίσει οι Βενετοί διασαλεύονται και μετασχηματίζονται καθώς οι βενετικές οικογένειες σταδιακά προσεγγίζουν την τοπική ελίτ και οι δεσμοί με τη βενετική μητρόπολη δοκιμάζονται καθώς τα μεταξύ τους συμφέροντα τους αρχίζουν να αποκλίνουν (McKee, 2000).

Ισχυροί διχασμοί που υφείρπαν στην κοινωνία της Ζακύνθου αναδύθηκαν με τις ταραχές του 1628 που έμειναν γνωστές ως «ρεμπελιό των ποπολάρων». Στις τοπικές επιφανείς οικογένειες που είχαν θεσμοθετημένη πρόσβαση στην άσκηση της εξουσίας μέσω της ένταξής τους στους κοινοτικούς θεσμούς, αντιπαρατέθηκαν τα μέλη ισχυρών οικονομικά οικογενειών που αποκλείονταν από τη συμμετοχή στην τοπική αυτοδιοίκηση. Αυτοί οι ανταγωνισμοί θα οξυνθούν από τον 17ο αιώνα, όταν τα κριτήρια συμμετοχής στους κοινοτικούς θεσμούς αποκρυσταλλώνονται καθιστώντας πιο δύσκολη την πρόσβαση στο κοινοτικό σώμα και αποκλείοντας τους «πλούσιους ποπολάρους» που είχαν ανέλθει οικονομικά από το εμπόριο ή την ενοικίαση φόρων. Όπως, ωστόσο, έχει υπογραμμίσει ο Δημήτρης Αρβανιτάκης το «ρεμπελιό των ποπολάρων» δεν εκφράζει επί της ουσίας αντίσταση ή απόπειρα ανατροπής της βενετικής ισχύος (Αρβανιτάκης, 2001). Η επιεικής στάση που τελικά κράτησε η βενετική δικαιοσύνη απέναντι στους πρωτοστάτες της εξέγερσης καταδεικνύει την προσπάθεια προβολής του βενετικού κράτους ως ενός κράτους δικαίου που στόχο είχε να εξισορροπήσει τις κοινωνικές εντάσεις εφόσον οι τελευταίες δεν αμφισβητούσαν ρητά τη βενετική κυριαρχία. Παρόμοιοι χαρακτήρα εξεγέρσεις, που αποτυπώνουν επιδιώξεις πολιτικά αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων να εισχωρήσουν στους θεσμικά κλειστούς κοινοτικούς θεσμούς των «ευγενών», παρατηρούνται σε αρκετές περιοχές των δαλματικών και αλβανικών ακτών (Cattaro, Veglia, Antivari, Sebenico) ήδη από τον 16ο αιώνα.

3.3.2 Κοινωνικές ιεραρχίες και διοικητική οργάνωση στο Κράτος της Στεριάς

Ο ιστορικός Claudio Ponzolo έχει περιγράψει την ιταλική ενδοχώρα ως μια «ποικιλόμορφη και πολυκεντρική περιφέρεια» (Ponzolo, 1994: 210). Το Κράτος της Στεριάς, ή αλλιώς η βενετική ενδοχώρα (*terraferma*), γνώρισε στην ιστορική εξέλιξή του ποικίλες εδαφικές αυξομειώσεις, ενώ απαρτίστηκε από γεωγραφικές περιφέρειες με ανομοιογενή χαρακτηριστικά, όπως πόλεις με αναπτυγμένους αστικούς θεσμούς αλλά και φεουδαρχικού τύπου αγροτικές περιοχές. Η βενετική επιρροή δεν υπήρξε κοινή σε όλη την ενδοχώρα, αλλά διέφερε ανάλογα με το μέγεθος της κτήσης, τη γεωγραφική απόσταση που τη χώριζε από τη μητρόπολη και τη σημασία της για την τελευταία. Συγχρόνως, το βενετικό κράτος όφειλε να διαχειριστεί κοινωνικές εντάσεις και τριβές που προϋπήρχαν, κυρίως μεταξύ της αστικής ελίτ, της φεουδαλικής αριστοκρατίας και των αγροτικών κοινοτήτων. Έτσι, η βενετική κυριαρχία εδραιώθηκε μέσω μιας ιδιαίτερα προσεκτικής διαχείρισης αυτών των λεπτών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ισορροπιών και τις περισσότερες φορές μέσα από τον σχετικό σεβασμό στις τοπικές παραδόσεις και την αναγνώριση των πατροπαράδοτων κοινωνικών και διοικητικών θεσμών. Η κατάκτηση ή εθελοντική υπαγωγή των πόλεων της ενδοχώρας στη βενετική εξουσία συνοδεύονταν, συνήθως, από μια σειρά καταστατικών και προνομίων (*capitula et petitiones*) που αφορούσαν ζητήματα πολιτικού, οικονομικού και θρησκευτικού χαρακτήρα και επέτρεπαν έναν βαθμό αυτονομίας στις τοπικές κοινωνίες. Από τη βενετική επέκταση στην ενδοχώρα θα μπορούσαν άλλωστε να ευνοηθούν και οι ντόπιοι είτε μέσω μιας σειράς προνομίων που αφορούσαν την εμπορική δραστηριότητα είτε μέσω της παραχώρησης της *cittadinanza de intus* η οποία επέτρεπε την πρόσβαση σε λιγότερο σημαντικά αξιώματα. Αν και η πολιτική των βενετικών αρχών απέναντι στις κτήσεις της ενδοχώρας διαφοροποιούνταν βάσει επιμέρους κάθε φορά κριτηρίων, γενική αρχή αποτέλεσε η διατήρηση των κύριων προϋπαρχουσών διοικητικών και πολιτικών δομών. Έτσι, οι βενετικές αρχές επέτρεψαν στις αστικές κοινότητες της ιταλικής ενδοχώρας τη διαχείριση επιμέρους λειτουργικών ζητημάτων, απονέμοντάς τους διοικητικές αρμοδιότητες, πάντοτε όμως στο πλαίσιο της βενετικής κεντρικής διοίκησης. Ωστόσο, το βενετικό κράτος ουδέποτε αναγνώρισε την τοπική ελίτ ως ισότιμη με τη βενετική αριστοκρατία, με αποτέλεσμα οι τοπικές σημαίνουσες οικογένειες να μην ενσωματωθούν επαρκώς στον βενετικό κρατικό μηχανισμό και να απολέσουν την πρότερη ηγετική θέση τους στις τοπικές κοινωνίες· η δυσφορία τους απέναντι σε αυτή την πολιτική «περιθωριοποίηση» τις οδήγησε σε συμμαχία με τις αντίπαλες στη Βενετία δυνάμεις στον Πόλεμο του Cambrai.

Όπως στο Κράτος της Θάλασσας, έτσι και στη βενετική ενδοχώρα αποστέλλονταν διοικητές (*rettori*) από τη μητρόπολη, των οποίων η θητεία ήταν χρονικά προσδιορισμένη και συνήθως δεν ξεπερνούσε τους δεκαέξι μήνες. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων τους περιλαμβάνονταν η φορολόγηση, η αστυνόμευση, η στρατιωτική οργάνωση και η απονομή δικαιοσύνης. Οι επισκοπικές έδρες στην ενδοχώρα επίσης κατά κανόνα προορίζονταν για μέλη της βενετικής αριστοκρατίας. Οι διοικητές αποτελούσαν τους διαμεσολαβητές μεταξύ της μητρόπολης και των κτήσεων και σε τακτά χρονικά διαστήματα έπρεπε να αποστέλλουν αναλυτικές εκθέσεις των πεπραγμένων τους στη Βενετία. Υιοθετώντας μια μάλλον πραγματιστική πολιτική, οι απεσταλμένοι αξιωματούχοι είχαν ως κύριο στόχο να εξυπηρετήσουν τα βενετικά συμφέροντα, προκαλώντας τη μικρότερη δυνατή δυσανεμία στις τοπικές κοινωνίες· για αυτό κατά κανόνα συμμορφώνονταν με τις τοπικές παραδόσεις και συνεργάζονταν με τους τοπικούς εμπειρογνώμονες αποφεύγοντας μονομερείς καινοτομίες που θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές ως επίδειξη ισχύος εκ μέρους της μητρόπολης. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η κυριαρχία του στο Κράτος της Στεριάς, το βενετικό εδαφικό κράτος λειτουργούσε κυρίως μέσω ποικίλων μορφών ανεπίσημων και ευέλικτων πολιτικών και οικογενειακών δικτύων και σχέσεων πατρωνίας. Όπως σημειώνει ο ιστορικός Edward Muir, «ελλείψει επαγγελματικής γραφειοκρατίας, διοικητικού συγκεντρωτισμού, και ενιαίων διαδικασιών, το βενετικό κράτος θα μπορούσε να κατανοηθεί καλύτερα ως ένα δίκτυο διαρχιών στο πλαίσιο των οποίων οι οικογένειες των πατρικών και οι θεσμοί της Βενετίας εγκαθίδρυν διμερείς σχέσεις με τις κυρίαρχες οικογένειες και θεσμούς των υποτελών πόλεων» (Muir, 2000: 143). Η στενή συνεργασία με το τοπικό στοιχείο κρινόταν απαραίτητη ιδιαίτερα στις πολυπληθείς πόλεις, όπως η Μπρέσα, η Βερόνα και η Βισσέντζα, οι οποίες ήταν δύσκολο να

κυβερνηθούν από τις ολιγάριθμες βενετικές αποστολές. Το κατεξοχήν υπεύθυνο όργανο για τη διοίκηση στην ενδοχώρα υπήρξε η βενετική Σύγκλητος. Σταδιακά θεσπίστηκαν εξειδικευμένα σώματα όπως οι *Auditori Novi*, οι *Sindaci* και οι *Savii della Terraferma* που ήταν επιφορτισμένα με τη μελέτη των αιτημάτων ή των προσφυγών που συντάσσονταν από τις τοπικές αρχές και τον έλεγχο της διαγωγής των διοικητών. Το βενετικό κράτος εξέδιδε κατά περίπτωση διατάγματα και οδηγίες προς τους διοικητές που ως στόχο είχαν την αρμονική συνύφανση της βενετικής νομοθεσίας με το τοπικό δίκαιο και έθιμο. Πρόσφατες μελέτες έχουν μάλιστα δείξει ότι σε ορισμένες περιοχές, όπως η Βιτσέντζα, η Βερόνα και το Μπέργκαμο, η δικαστική εξουσία των τοπικών αξιωματούχων όχι μόνο δεν υποχώρησε, αλλά τουναντίον αυξήθηκε έναντι των αρμοδιοτήτων των βενετών αξιωματούχων κατά τον 15ο αιώνα. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις πολύ σοβαρών αδικημάτων ή αδικημάτων που στρέφονταν εναντίον του βενετικού κράτους, υπήρξε άμεση παρέμβαση από τη μητρόπολη μέσω της Συγκλήτου.

Στις περισσότερες πόλεις της ιταλικής ενδοχώρας σημειώθηκαν αντίστοιχες εξελίξεις με το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου στη Βενετία. Σταδιακά, οι διευρυμένες κοινοτικές συνελεύσεις των κατοίκων των πόλεων μετασηματίστηκαν σε κλειστά συμβούλια, το δικαίωμα συμμετοχής στα οποία έγινε ισόβιο και κληρονομικό και αποτέλεσε προνόμιο των πιο ισχυρών τοπικών οικογενειών (*cives onorifices*). Σε αρκετές περιπτώσεις, η ολιγαρχική εδραίωση της εξουσίας συνοδεύτηκε και εδώ από τη κατοχύρωση της κληρονομικής ευγένειας. Ταυτόχρονα θεσπίστηκε μια σειρά κριτηρίων που καθόριζαν το δικαίωμα συμμετοχής στους κοινοτικούς θεσμούς και σχετίζονταν με την εντοπιότητα, τον οικογενειακό πλούτο, την πολυετή παραμονή στην πόλη, την καταγωγή, το πατριωτικό καθήκον, τον ευπόληπτο βίο, τις οικογενειακές στρατηγικές και την άσκηση μη χειρωνακτικής εργασίας. Η συμμετοχή στα τοπικά συμβούλια συνοδευόταν από μια σειρά οικονομικών και νομικών προνομίων. Οι βενετικές αρχές επιδίωκαν να παρεμβαίνουν σε αυτές τις διαδικασίες. Για παράδειγμα, όταν το 1462 το Συμβούλιο των Δέκα έκρινε ότι ορισμένες αφοσιωμένες στο βενετικό κράτος οικογένειες της Βερόνα είχαν αποκλειστεί από το τοπικό συμβούλιο, ανέθεσε στους βενετούς διοικητές να διορίσουν σε αυτό είκοσι πολίτες ως σύμβουλους, παρακάμπτοντας την τοπική ελίτ. Ωστόσο, οι κατά τόπους πολιτειακές εξελίξεις δεν δρομολογήθηκαν πάντα ως άμεση συνέπεια της βενετικής κυριαρχίας, αλλά περισσότερο αντανakλούσαν ευρύτερες τάσεις που απαντούσαν εκείνη την περίοδο στα ιταλικά εδάφη. Όπως έχει δείξει, για παράδειγμα, ο ιστορικός Stephen Bowd για την περίπτωση της Μπρέσα, η διαδικασία συγκεντροποίησης της εξουσίας και «αριστοκρατικοποίησης» στην πόλη είχε ξεκινήσει ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα και σχετιζόταν εν πολλοίς με τις παραδοσιακές επιδιώξεις της πόλης να επιβληθεί στην περιβάλλουσα ύπαιθρο (γνωστή ως Μπρεσάνο) (Bowd, 2010). Όπως οι βενετοί πατρίκιοι, έτσι και η άρχουσα ελίτ των πόλεων της ιταλικής ενδοχώρας επιχείρησε να επιβληθεί πολιτισμικά μέσω της ουμανιστικής κουλτούρας και του τρόπου ζωής, των ενδυματολογικών κωδικών και οικιστικών προτύπων, των οικογενειακών στρατηγικών της ενδογαμίας, των πρακτικών πατρωνίας και της κυριαρχίας της στον δημόσιο χώρο μέσω τελετών νομιμοποίησης της εξουσίας. Οι τοπικές ελίτ συχνά επιχείρησαν να ετεροπροσδιοριστούν σε σχέση με τους βενετούς πατρίκιους, προκειμένου να αμβλύνουν, έστω σε συμβολικό επίπεδο, τη μη ισότιμη σχέση τους με τους τελευταίους. Για παράδειγμα, οι επιφανείς οικογένειες της Μπρέσα αντιπαρέβαλαν τη «γνήσια» φεουδαλική ευγενική καταγωγή τους, την οποία ανήγαν στη ρωμαϊκή ηρωική αρχαιότητα, απέναντι στην «εκφυλισμένη» εμπορική φύση της βενετικής αριστοκρατίας. Σταδιακά ο εξευγενισμός και η αβρότητα που επέβαλαν οι νέοι κώδικες συμπεριφοράς αποτέλεσαν καίρια συστατικά και για την ταυτότητα των ευγενών της υπαίθρου· ως χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη σταδιακή εγκατάλειψη πρακτικών «ωμής βίας» όπως αποτυπωνόταν σε πρακτικές όπως η βεντέτα και την υιοθέτηση πιο «εξευγενισμένων» μορφών επίλυσης των διαφορών, όπως η μονομαχία, οι οποίες πλέον εστίαζαν περισσότερο στην προσωπική παρά στην οικογενειακή τιμή (Εικόνα 3.7).

Στην ιταλική ενδοχώρα οι διάφορες κοινωνικές ομάδες συχνά υιοθέτησαν διαφορετική στάση απέναντι στη βενετική κυριαρχία, γεγονός που αντανakλούσε τις μεταξύ τους εντάσεις και ανταγωνισμούς. Κατά τον Πόλεμο του Cambrai, για παράδειγμα, οι τοπικές ελίτ των υποτελών πόλεων στήριξαν την αντι-βενετική εκστρατεία, εκφράζοντας την αποστροφή τους απέναντι στην υπεροψία της βενετικής άρχουσας τάξης και τον πολιτικό παραγκωνισμό τους και ευελπιστώντας ότι η ευρύτερη αναταραχή θα τους επέτρεπε να ανακτήσουν την πρότερη ηγετική θέση τους. Το 1509 επιφανείς κάτοικοι της Πάδοβα απηύθυναν αίτημα στον Μαξιμιλιανό Α΄ να τους απελευθερώσει από τα χέρια «τριών χιλιάδων βενετών τυράννων». Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου, αντιθέτως, τάχθηκαν



Εικόνα 3.7 Πορτρέτο του *Fortunato Martinengo*, λόγιου ευγενή από την Μπρέσα (Moretto da Brescia, 1540-45).

στο πλευρό της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου. Η στάση των τελευταίων θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι η μητρόπολη αποτελούσε μια πολύ σημαντική αγορά για τα τοπικά προϊόντα αλλά και στην πεποίθησή τους ότι η Βενετική Δημοκρατία θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει κάποια στοιχειώδη προνόμια απέναντι στην αυθαιρεσία των τοπικών αρχόντων, κυρίως ως προς την οργάνωση των φεουδαρχικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Όπως, όμως, καταδεικνύει η ενδιαφέρουσα μελέτη του Edward Muir για την αιματηρή εξέγερση που έλαβε χώρα στο καρναβάλι

του Ούντινε το 1511, οι αγροτικές ταραχές που κατά καιρούς ξέσπαγαν στον αγροτικό και συχνά απομονωμένο και διοικητικά κατακερματισμένο χώρο δεν αντανάκλασαν μόνο τη δυσάρεσκεια των πληθείων στρωμάτων απέναντι στη φεουδαρχική εκμετάλλευση και τις κρατικές φορολογικές επιβαρύνσεις, που αυξάνονταν κατά τις περιόδους πολεμικών επιχειρήσεων, αλλά συχνά διαπλέκονταν με φατριαστικούς ανταγωνισμούς και πρακτικές βεντέτας μεταξύ των τοπικών επιφανών οικογενειών, οδηγώντας σε προσωρινές συμμαχίες μεταξύ ελίτ και πληθείων (Muir, 1993). Ωστόσο, η παρουσία της βεντέτας ως κατεξοχήν διαδικασίας επίλυσης των τοπικών διαφορών αναδεικνύει ταυτόχρονα την ανεπαρκή, τουλάχιστον έως τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, παρουσία της βενετικής δικαιοσύνης στα λιγότερο αστικοποιημένα εδάφη της ιταλικής ενδοχώρας.

Στην ιταλική ενδοχώρα, όπως και στο Κράτος της Θάλασσας, οι κοινωνικές ιεραρχίες, εντάσεις και συγκρούσεις ήταν πολύμορφες και πολυπαραγοντικές, ενώ οι σχέσεις εξουσίας (και διαπραγμάτευσης) αποτυπώνονταν σε ποικίλα πεδία. Συνολικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι κοινωνικές εντάσεις στην ιταλική ενδοχώρα εξέφρασαν κατά περίπτωση ανταγωνισμούς μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, μεταξύ διαφορετικών κοινοτήτων ή ισχυρών οικογενειών, μεταξύ του τοπικού στοιχείου και της βενετικής επιβολής, μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων ή συνδυασμό των παραπάνω. Ο βαθμός δικαιοδοσίας της αστικής ενδοχώρας στην περιβάλλουσα ύπαιθρο αποτέλεσε συχνό σημείο τριβής μεταξύ των τοπικών ελίτ και των βενετικών αρχών. Η αποδοκιμασία της βενετικής διοίκησης αποτυπώνεται τόσο στις συχνές προσφυγές προς τη μητρόπολη όσο και σε αυθόρμητες κινήσεις εναντίωσης απέναντι στην εξουσία. Το 1492, για παράδειγμα, οι κάτοικοι της αγροτικής κοινότητας του Σαν Φελίτσε, στην περιοχή του Τρεβίζο, απευθύνθηκαν στον διοικητή Pietro Balbi προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για την εφαρμογή κάποιων εντολών, οι οποίες, όπως ισχυρίζονταν, παραβίαζαν τα έθιμα που είχαν καθιερωθεί «προ αμνημονεύτων χρόνων» σχετικά με τη βοσκή των ζώων στις κοινές γαίες. Η συστηματική ρητορική της συναίνεσης και αμοιβαιότητας που παρήγαγε και προέβαλε στην ιταλική ενδοχώρα η βενετική κρατική ιδεολογία δεν κατόρθωνε πάντα να αποσοβεί τις εντάσεις. Το 1442 όταν οι βενετικές αρχές επέβαλαν νέα βαρύτερη φορολογία στην Μπρέσα, η εξής επιγραφή εμφανίστηκε στην πρόσφατα κατασκευασμένη στοά (*loggia*) της κεντρικής πλατείας: «Η αγάπη για τον δυνάστη είναι καταραμένη / Ανάμενε κάτι διαφορετικό, που θα σε διδάξει κάτι καλύτερο» (Bowd, 2010: 54). Σε κάθε περίπτωση, παρά την κατά διαστήματα διασάλευση της πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, η εδραίωση της βενετικής ισχύος υπήρξε επιτυχής, καθώς όπως έχει δείξει η σύγχρονη έρευνα, οι κτήσεις της ενδοχώρας κατά κανόνα επιχείρησαν να επωφεληθούν από τη μακροχρόνια σχέση τους με τη μητρόπολη παρά ανέπτυξαν κάποιες σταθερές ή οργανωμένες δράσεις αντίστασης.

Στον χώρο της ιταλικής ενδοχώρας ανιχνεύονται αντίστοιχες των μητροπολιτικών τελετές νομιμοποίησης της εξουσίας και διασφάλισης της αστικής ευταξίας. Στα αστικά κέντρα οι δημόσιες τελετές, με αφορμή τη λατρεία των λειψάνων του τοπικού προστάτη αγίου ή την επίσημη είσοδο στην πόλη ενός σημαντικού ξένου αξιωματούχου, είχαν ως στόχο να αναδείξουν τις τοπικές παραδόσεις, το ένδοξο παρελθόν και τα ιδεώδη του αστικού ουμανισμού, συνήθως μέσα από ένα κράμα θρησκευτικών και μυθολογικών αναφορών, και συνάμα να υποδηλώσουν την αφοσίωση στη Βενετία και να ενδυναμώσουν τη θέση της πόλης στο αυτοκρατορικό οικοδόμημα. Σε αυτές τις τελετές θεμελιωνόταν η φαντασιακή συλλογικότητα μεταξύ των μελών της κοινότητας. Σημαίνουσα θέση στον τελετουργικό κόσμο των καθολικών πόλεων της Βενετικής Αυτοκρατορίας κατείχε η τελετή του Corpus Christi. Επρόκειτο για μια ετήσια τελετή θρησκευτικού χαρακτήρα η οποία ενείχε ταυτόχρονα ιδιαίτερους συμβολισμούς εγκόσμιου χαρακτήρα, καθώς στις λιτανείες που διοργανώνονταν συμμετείχαν όλες οι κοινωνικές ομάδες σε μια αυστηρά ιεραρχική διάταξη η οποία συμβόλιζε τον βαθμό εγγύτητας κάθε κοινωνικής ομάδας με το «μυστικό σώμα» του Χριστού. Παραπέμποντας σε μια ιεροποιημένη κοινότητα, η τελετουργία του Corpus Christi αποσκοπούσε συγχρόνως να τονίσει την ενότητα του αστικού σώματος και παράλληλα να υποδηλώσει την ιεραρχική θέση κάθε μετέχουσας κοινωνικής ομάδας. Εξίσου σημαντικές για τη συμβολική θεμελίωση μιας φαντασιακής συλλογικότητας μεταξύ των μελών της κοινότητας υπήρξε η λατρεία των λειψάνων του προστάτη αγίου και οι επίσημες είσοδοι στην πόλη ξένων αξιωματούχων. Στη δεύτερη περίπτωση το ιδεώδες της ενότητας επιτυγχάνονταν μέσα από τη συμβολική έκφραση της απειλής, καθώς η διείσδυση ενός ισχυρού ξένου υπογράμμιζε την εν δυνάμει ευθραυστότητα της αστικής ισχύος.

3.4 Το περιεχόμενο και τα όρια της «δημοκρατίας»

Υπήρξε δημοκρατική η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου; Για τον σύγχρονο παρατηρητή η αυτονόητη απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα ήταν αρνητική. Όπως προκύπτει από όσα έχουν παρουσιαστεί στις προηγούμενες σελίδες, μόνο τα άρρενα μέλη της τάξης των ευγενών, δηλαδή ένα ποσοστό που σε καμιά περίπτωση δεν ξεπερνούσε το 4-5% του συνολικού πληθυσμού, συμμετείχαν κατά οποιονδήποτε τρόπο στη λήψη των αποφάσεων και την άσκηση της εξουσίας. Η συμμετοχή ή μη στη διακυβέρνηση καθοριζόταν συνεπώς στη μητρόπολη και τις κτήσεις από κοινωνικά και έμφυλα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού παρέμενε θεσμικά και πρακτικά αποκλεισμένο από τις πολιτικές διαδικασίες, ενώ η ιδιότητα του ευγενή/πολίτη ουσιαστικά ταυτιζόταν με μια ανδρική, ενήλικη ελίτ. Εάν για την εξίσου αριθμητικά περιορισμένη και έμφυλα προσδιορισμένη τάξη των πολιτών ο γραφειοκρατικός μηχανισμός παρείχε ενίοτε δυνατότητες έμμεσης επιρροής στην άσκηση της πολιτικής, η απουσία του «λαού» από τις πολιτικές διαδικασίες υπήρξε εκκωφαντική. Για να ανιχνεύσουμε, ωστόσο, πόσο «δημοκρατική» υπήρξε η Βενετική Δημοκρατία θα πρέπει να θέσουμε το συγκεκριμένο ερώτημα στα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής, να ιστοριοποιήσουμε, δηλαδή, το περιεχόμενο της «δημοκρατίας».

Στο πλαίσιο του αναγεννησιακού αστικού ουμανισμού, η δημοκρατία (*res publica*) ως τύπος διακυβέρνησης συνδέεται με μια σειρά από ιδεώδη όπως είναι η αιρετή εξουσία και συμμετοχική διακυβέρνηση, η πόλη ως χώρος εκπλήρωσης και εφαρμογής του ουμανιστικού ιδεώδους, η ομοψυχία (*unanimitas*) ως ικανότητα συναίνεσης μεταξύ διαφορετικών ατόμων και ομάδων, η ελευθερία (*libertà*), ο λιτός βίος, η αρετή (*virtù*) ως ενεργή συμμετοχή στα κοινά για το δημόσιο συμφέρον, η πατριωτική αυτοθυσία (*consensus patrium*). Συνεπώς στα συμφραζόμενα του αναγεννησιακού ουμανισμού διαφαίνεται η πολυσημία του περιεχομένου της δημοκρατίας, που δεν προσδιορίζεται μόνο βάσει πολιτικών θεσμών, αλλά διαπλέκεται με μια σειρά αξιών και ιδεωδών.

Πέρα από αυτά τα κοινώς αναγνωρισμένα ιδεώδη, οι ιταλικές πόλεις-κράτη (*republiche*) στην πράξη διαφοροποιούνταν μεταξύ τους κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Σε ορισμένες πόλεις τα αστικά συμβούλια ήταν ανοιχτά μόνο σε κατοίκους προερχόμενους από τις επιφανέστερες οικογένειες, ενώ σε άλλες υπήρχε ευρύτερη συμμετοχή καθώς στο συμβούλιο της πόλης συμμετείχαν ακόμα και εκπρόσωποι των μεσοαστικών ή και μικροαστικών στρωμάτων (τεχνίτες, μικρέμποροι και άλλοι αυτοαπασχολούμενοι). Θα μπορούσαμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι η παρουσία του δόγη, κληρονομιά των βυζαντινών καταβολών του βενετικού κράτους, προσέδιδε μια μοναρχική χροιά στο βενετικό πολίτευμα σε σχέση με άλλα ιταλικά κράτη, τα οποία αρχικά θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιο «δημοκρατικά» από ό,τι η Βενετία. Από τον 14ο αιώνα, ωστόσο, στο πλαίσιο εδραίωσης μοναρχικών συγκεντρωτικών κρατών σε ολόκληρη την Ευρώπη, συντελούνται αξιοσημείωτες αλλαγές τόσο στη διακυβέρνηση όσο και στην οικονομία και κοινωνία και των ιταλικών πόλεων-κρατών με τη σταδιακή μετατροπή των «δημοκρατιών» σε δεσποτείες (*signorie*). Μετά το 1300 «δημοκρατικές» κυβερνήσεις επιβιώνουν μόνο στη Βενετία, τη Φλωρεντία, τη Σιένα, τη Λούκα, την Περούτζια και κατά διαστήματα στην Μπολόνια και τη Γένοβα, ενώ στις περισσότερες πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας η εξουσία μεταβιβάζεται από τα αστικά συμβούλια σε κληρονομικές δυναστείες (όπως οι Este στη Φερράρα, οι Visconti και οι Sforza στο Μιλάνο, οι Della Scala στη Βερόνα, οι Gonzaga στη Μάντοβα, οι Carrara στην Πάδοβα και οι Montefeltro στο Ουρμπίνο). Η τελική επικράτηση του οίκου των Μεδίκων στη Φλωρεντία το 1532 θα σηματοδοτήσει και σε συμβολικό επίπεδο το τέλος της εποχής των ιταλικών «δημοκρατιών».

Έτσι, από τον 14ο αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται ο μύθος της δημοκρατικής Βενετίας τόσο μέσω της σύγκρισης με τον δεσποτικό «εκφυλισμό» των υπόλοιπων ιταλικών κρατών όσο και μέσω της σύγκρισης με τις αναδυόμενες απόλυτες μοναρχίες στην Ευρώπη (αγγλική και γαλλική μοναρχία) αλλά και αργότερα σε σχέση με τις ισχυρές αυτοκρατορίες (των Αψβούργων, των Οθωμανών κ.λπ.). Ιδιαίτερα στο φλωρεντινό περιβάλλον των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα, στα έργα γνωστών διανοούμενων, όπως οι Francesco Guicciardini και Donato Giannotti, η Βενετία ενσαρκώνει το δημοκρατικό ιδεώδες απέναντι στην «τυραννική» Φλωρεντία, η μακρά και παραχώδης πολιτική περίοδος της οποίας θα λήξει με την τελική επικράτηση των Μεδίκων. Σε αυτό

το αφήγημα, η Φλωρεντία θα συγκροτηθεί ως «αντι-Βενετία», ως ένα τυραννικό και φαύλο καθεστώς που δρα σε πλήρη μυστικότητα με στόχο την ευνοιοκρατία και την εξολόθρευση των πολιτικών αντιπάλων. Η «δημοκρατία» φαίνεται να εννοιολογείται εδώ περισσότερο ως το αντίθετο της τυραννικής διακυβέρνησης, από την οποία απουσιάζει η ελευθερία και η δικαιοσύνη, παρά με αυστηρά πολιτειακούς όρους. Με αντίστοιχο τρόπο η Βενετία θα ετεροπροσδιοριστεί ως δημοκρατία απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία θα αρχίσει να αποκτά απειλητικές διαστάσεις στις βενετικές και ευρωπαϊκές αφηγήσεις από τον 16ο αιώνα. Ενδιαφέρον είναι ότι αυτό που φαίνεται να βαραίνει περισσότερο στην αποδοκιμασία του οθωμανικού καθεστώτος είναι η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας, που εμφανίζεται να έχει ως αποτέλεσμα την ανέλιξη σε θέσεις εξουσίας όσων από τους πληβείους κερδίζουν την εύνοια του σουλτάνου. Ήδη από το 1534 ο Daniello De Ludovisi συμπεραίνει σχετικά ότι «όλοι αυτοί οι λαοί είναι όλοι τους σκλάβοι, υποταγμένοι στη θέλησή του [του σουλτάνου], τόσο διαλυμένοι και έρμια της τύχης τους, που κανείς τους δεν έχει πια δύναμη ούτε σθένος» (Valensi, 2000: 46-7). Σε αντίστοιχο πνεύμα ο Νικολό Μακιαβέλι: γράφει «Όλη η μοναρχία του Τούρκου κυβερνιέται από έναν αφέντη· οι άλλοι είναι σκλάβοι του· μοιράζει τη χώρα σε σαντζάκια και στέλνει διοικητές· τους ανακαλεί και τους αλλάζει όπως του αρέσει» (Valensi, 2000: 73). Η αντίστιξη μεταξύ Βενετικής Δημοκρατίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποδίδεται τόσο στη διαφορετική πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση όσο και στις διαφορετικές αρχές που διέπουν το κάθε κράτος. Έτσι, ενώ τα θεμέλια της Βενετικής Δημοκρατίας είναι η υπακοή στον νόμο, η αυτοθυσία των αρχόντων και η αφοσίωση του λαού, η ευταξία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιτυγχάνεται περισσότερο από τον φόβο της τιμωρίας και το μεγαλείο του σουλτάνου, ενώ απέναντι στη δικαιοσύνη, την ελευθερία και τη συναίνεση αντιπαραβάλλεται η φαυλότητα, η υποδούλωση και ο εξαναγκασμός, στοιχεία που δεν ταιριάζουν σε μια δημοκρατία.

Η «δημοκρατικότητα» του βενετικού καθεστώτος φαίνεται να «παραμορφώνεται» εάν το σημείο εστίασης μετακινηθεί από την μητρόπολη στις κτήσεις. Όπως έχει υποστηρίξει ο ιστορικός Angelo Ventura, σε αυτές τις περιοχές της επικράτειας η βενετική άρχουσα τάξη δεν αναγνώρισε στις τοπικές ελίτ ισότιμη θέση, ενώ συχνές υπήρξαν οι καταχρήσεις της εξουσίας με τη βαριά φορολόγηση, την οικονομική εκμετάλλευση και τη διοικητική διαφθορά. Εστιάζοντας ιδιαίτερα στις σχέσεις μεταξύ μητρόπολης και ιταλικής ενδοχώρας, ο Ventura υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα η Βενετική Δημοκρατία συμπεριφέρθηκε ως «φεουδαρχικός δυνάστης» απέναντι στο Κράτος της Στεριάς (Ventura, 1964). Μελετώντας το πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής μπορούμε άλλωστε να διαπιστώσουμε σημαντικούς μετασχηματισμούς ως προς τη βενετική αυτοθεώρηση, αφού από τον 15ο αιώνα ο όρος *republica* εναλλάσσεται όλο και πιο συχνά με τους όρους *dominium* ή *serenissima signoria*. Πιο πρόσφατα ο ιστορικός Edward Muir έχει αναθεωρήσει τη θέση του Ventura εστιάζοντας στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και επιχειρώντας να θέσει πιο επεξεργασμένα ερωτήματα, όπως, για παράδειγμα, εάν η καθημερινότητα των ανθρώπων της εποχής επηρεαζόταν και με ποιον τρόπο από τη διαμονή τους σε δημοκρατικά ή δεσποτικά καθεστώτα και εάν η βενετική κυριαρχία είχε διαφορετικές επιπτώσεις για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Ο ιστορικός αναγνωρίζει τις αντιφάσεις που ανακύπτουν σε μια «δημοκρατία» με αυτοκρατορικές επιδιώξεις. Πώς θα μπορούσαν οι δημοκρατικοί θεσμοί να εφαρμοστούν στις κτήσεις και συγχρόνως να γίνουν σεβαστές οι τοπικές ιδιαιτερότητες; Πώς θα μπορούσε η θεμελιώδης ουμανιστική αρχή της «αστικής» ελευθερίας να ενσωματωθεί σε μια σχέση «κυρίαρχου» και «κυριαρχούμενου»; Πώς θα μπορούσε το δημοκρατικό ιδεώδες σε ένα τέτοιο καθεστώς να αποτελεί οτιδήποτε περισσότερο από ένα ρητορικό τέχνασμα για να αποκρύβονται οι κοινωνικές εντάσεις; Όπως, ωστόσο, επισημαίνει ο Muir, «μολονότι οι ποικίλες εντάσεις έχουν συχνά ερμηνευτεί ως σφοδρή αντιπαράθεση μεταξύ των δεσποτικών και δημοκρατικών εννοιολογήσεων του κράτους, τέτοιες θεωρητικές διχοτομήσεις αποκρύβουν τη σύνθετη πραγματικότητα των πολιτικών πρακτικών» (Muir, 2000: 139). Εστιάζοντας την προσοχή του στο Κράτος της Στεριάς την περίοδο κρίσης που ακολούθησε τη μάχη του Agnadello (1509), ο Muir έχει υποστηρίξει ότι οι τοπικές ιδιαιτερότητες καθόρισαν και τους τρόπους με τους οποίους έγινε αντιληπτή η βενετική κυριαρχία ενώ τα ιδεώδη του βενετικού ουμανισμού μετασχηματίστηκαν κατά περίπτωση. Στην πραγματικότητα η ιταλική ενδοχώρα αποτελούνταν από ένα μωσαϊκό διαφορετικών πολιτικών μορφωμάτων, που περιλάμβανε ανεξάρτητες πόλεις, εκτεταμένες αγροτικές περιοχές στις οποίες κυριαρχούσαν φεουδαρχικού τύπου σχέσεις και πολυάριθμες, διασκορπισμένες, μικρές αγροτικές κοινότητες

(*commune*) όπου διατηρούνταν κοινοτικοί θεσμοί και προνόμια. Σε αυτή τη σύνθετη πραγματικότητα η ρητορική και οι πρακτικές της Βενετικής Δημοκρατίας σήμαιναν διαφορετικά πράγματα για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και κοινότητες. Στην αγροτική περιοχή του Φρίουλι, για παράδειγμα, η βενετική κυριαρχία σήμαινε περιορισμό των αρμοδιοτήτων της τοπικής ελίτ ενώ συγχρόνως ενύησε τα αγροτικά στρώματα, τα οποία μέσω του βενετικού δικαστικού συστήματος κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν τις ελευθερίες που τους παρείχε το ρωμαϊκό δίκαιο απέναντι στις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων. Στο βενετικό εδαφικό κράτος και ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινότητες όπως το Φρίουλι, το ιδεώδες της δημοκρατίας αναπροσαρμόζεται στην τοπική πολιτική κουλτούρα και ανανοηματοδοτείται ως ανάγκη διασφάλισης της κοινοτικής ευρωστίας (*ben comune*). Η ρευστότητα και αστάθεια που χαρακτηρίζουν το πολιτικό λεξιλόγιο και η διαρκής αναδιαμόρφωση της πολιτικής ορολογίας στα εκάστοτε συμφραζόμενα αναδεικνύονται με ιδιαιτερότητα στις χρήσεις του όρου *res publica* από τις πολιτικές αρχές της Βιτσέντζα. Όταν η Βιτσέντζα προσαρτάται στο βενετικό κράτος, οι αρχές της πόλης δεν διστάζουν να εξακολουθήσουν να χρησιμοποιούν τον όρο *res publica* ενώ το ίδιο συμβαίνει και όταν η Βιτσέντζα, με τη βενετική ανοχή, ασκεί διοικητικές αρμοδιότητες στις γειτονικές αστικές και αγροτικές κοινότητες (*contado*) που έως πρότινος αυτοπροσδιορίζονταν οι ίδιες ως δημοκρατίες. Η βενετική διοίκηση, αντιθέτως, φαίνεται συνήθως να προτιμά τους όρους *civitas*, *communis* ή *communitas* προκειμένου να αναφερθεί στις υποτελείς περιοχές.

Συγχρόνως, ωστόσο, από τον 15ο αιώνα, όταν εδραιώνεται το Κράτος της Στεριάς, τόσο οι ίδιοι οι Βενετοί όσο και οι εξωτερικοί παρατηρητές αρχίζουν να χρησιμοποιούν στις περιγραφές τους για το βενετικό κράτος τον όρο «αυτοκρατορία» (*imperio*), ενώ στην παράδοση της «αυτοκρατορικής μεταβίβασης» (*translatio imperii*) πυκνώνουν οι χαρακτηρισμοί της Βενετίας ως Νέας Ρώμης, παρόλο που το ίδιο το κράτος δεν αυτοπροσδιορίζεται επίσημα ως «αυτοκρατορία». Ο Marino Sanudo στο έργο του *Itinerario con i Sindaci di Terraferma*, στο οποίο αποτυπώνει τις εντυπώσεις του από την περιήγησή του στην ιταλική ενδοχώρα, χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο για να αναφερθεί τόσο στον χαρακτήρα της βενετικής κυριαρχίας όσο και στις κτήσεις ως εδαφική επικράτεια.

Τα ερωτήματα περί της φύσης της Βενετικής Δημοκρατίας φαίνεται, ωστόσο, να υπερβαίνουν την απλή αποδοχή ή όχι ενός πολιτικού όρου. Για τη βαθύτερη κατανόηση της συνθετότητας που χαρακτήριζε τη φύση και τον χαρακτήρα της βενετικής διακυβέρνησης απαιτείται ο απεγκλωβισμός από τις νεότερες εννοιολογήσεις και η εμβάθυνση στο γλωσσικό και νοηματοδοτικό πλαίσιο και τους μετασχηματισμούς που αυτό υφίσταται κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη περίοδο.

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Baron, Hans (1955). *The Crisis of Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*. Princeton: Princeton University Press.
- Bellavitis, Anna (2001). *Identité, mariage, mobilité sociale: Citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle*. Rome: École Française de Rome.
- Black, Christopher (1989). *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowd, Stephen (2010). *Venice's Most Loyal City: Civic Identity in Renaissance Brescia*. Cambridge, Mass. - London: Harvard University Press.
- Chambers, David, & Pullan, Brian (eds.) (2001). *Venice: A Documentary History, 1450-1630*. Toronto: University of Toronto Press.
- Chojnacki, Stanley (1994). Social Identity in Renaissance Venice: The Second *Serrata*. *Renaissance Studies*, 8, 341-358.
- Chojnacki, Stanley (2000). Identity and Ideology in Renaissance Venice: The Third *Serrata*. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 263-94.
- Cozzi, Gaetano (1997). *Ambiente veneziano, ambiente veneto: saggi su politica, società, cultura nella Repubblica di Venezia in età moderna*. Venezia: Fondazione Giorgio Cini.
- Cozzi, Gaetano, & Knapton, Michael (1986). *Storia della repubblica di Venezia dalla Guerra di Chioggia alla riconquista della terraferma*. Turin: UTET.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth (2002). *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- D' Andrea, David (2013). Charity and Confraternities. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 422-47.
- Davis, James (1962). *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ferraro, Joanne (1993). *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650: The Foundation of Power in the Venetian State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferraro, Joanne (2012). *Venice. History of the Floating City*. New York: Cambridge University Press.
- Finley, Robert (1980). *Politics in Renaissance Venice*. London: E. Benn.
- Grubb, James (1988). *Firstborn of Venice: Vicenza in the Early Renaissance State*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Grubb, James (2000). Elite Citizens. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 339-64.
- Karapidakis, Nicolas (1992). *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*. Frankfurt: Peter Lang.
- King, Margaret (1986). *Venetian Humanism in the Age of Patrician Dominance*. Princeton: Princeton University Press.
- Law, John (2000). *Venice and the Veneto in the Early Renaissance*. Aldershot: Ashgate.
- Mackenney, Richard (1994). Continuity and Change in the Scuole Piccole of Venice. *Renaissance Studies*, 8, 388-403.
- McKee, Sally (2000). *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Muir, Edward (2000). Was There Republicanism in the Renaissance Republics? Venice after Agnadello. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 137-167.
- Muir, Edward (1993). *Mad Blood Stirring: Vendetta in Renaissance Italy*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- O' Connell, Monique (2009). *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Panciera, Walter (2014). *La Repubblica di Venezia nel Settecento*. Roma: Viella.
- Pincus, Debra (2000). Hard Times and Ducal Radiance: Andrea Dandolo and the Construction of the Ruler in Fourteenth-Century Venice. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 89-136.
- Pocock, J.G.A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Povolo, Claudio (1994). Centro e periferia nella Repubblica di Venezia: Un profilo. In Giorgio Chittolini - Anthony Molho - Pierangelo Schiera (eds.), *Origini dello Stato: Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna*. Bologna: Il Mulino, 201-21, 210.
- Rösch, Gerhard (2000). The *Serrata* of the Great Council and Venetian Society, 1286-1323. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 67-88.
- Ruggiero, Guido (1979). Modernization and the Mythic State in Early Renaissance Venice: The *Serrata* Revisited. *Viator*, 10, 245-56.
- Skinner, Quentin (1978). *The Foundations of Modern Political Thought* (v. 1: *the Renaissance*). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperling, Jutta Gisela (1999). *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Trebbi, Giuseppe (1994). La società veneziana. In Gaetano Cozzi - Paolo Prodi (eds.), *Storia d Venezia*, 6 v., Roma: Dal Rinascimento al Barocco, Istituto della Enciclopedia italiana, 163-82.
- Ventura, Angelo (1964). *Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500*. Bari: Laterza.
- Viggiano, Alfredo (1993). *Governanti e governati: legittimità del potere ed esercizio dell'autorità sovrana nello stato Veneto della prima età moderna*. Torino: Fondazione Benetton Edizioni Canova.
- Viggiano, Alfredo (2013). Politics and Constitution. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 47-84.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2001). *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου: Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2001). Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα (Παρατηρήσεις για την προβληματική της εξέγερσης). *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος*, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τ., 2, Αθήνα: Κέντρο Μελετών Ιονίου-Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, 225-241.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (1999-2000). Οι ποπολάροι απειλούν Σικελικούς Εσπερινούς: Κέρκυρα 1633-1644. *Εώα και Εσπερία*, 4, 94-132.
- Καραπιδάκης, Νίκος (1985). Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ' αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 2(3), 95-124.
- Καραπιδάκης, Νίκος (1993). Από την ιστορία των πόλεων: η διαμόρφωση της ομάδας των κερκυραίων πολιτών. ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνες. *Εώα και Εσπερία*, 1, 133-143.

- Καραπιδάκης, Νίκος (1998). Σχέσεις διοικούνται και διοικούμενου στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Στο Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι. - Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996*. Κέρκυρα: Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα», 179-190.
- Καραπιδάκης, Νίκος (2013). Άρχοντες και Αρχοντία: 15ος-19ος αι. *Τα Ιστορικά*, 59, 282-324.
- Λαμπρινός, Κώστας (1996). Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας. *Θησαυρίσματα*, 26, 206-224.
- Λαμπρινός, Κώστας (1998). Λειτουργίες της loggia στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Στο Ν. Παναγιωτάκης - Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*. Βενετία: Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 227-243.
- Lane, Frederic (2007). *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Venice, a Maritime Republic*, Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1973).
- Λινάρδος, Γ. Σ. (1983). Η κερκυραϊκή κοινωνία (από τους βυζαντινούς χρόνους μέχρι και τη βενετσιάνικη κατοχή) και η εξέγερση των κερκυραίων χωρικών στα 1640. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 27, 9-60.
- Μαλτέζου, Χρύσα (2000). Η τύχη των τελευταίων βενετών ευγενών της Κρήτης. Στο Στ. Κακλαμάνης - Αθ. Μαρκόπουλος - Γ. Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 447-458.
- Μπίρταχας, Στάθης (2011). *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό κράτος της θάλασσας: Το παράδειγμα της Κύπρου*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Νικηφόρου, Αλίκη (1999). *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πανοπούλου, Αγγελική (1993). Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση. Στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού: Αρχαιακά τεκμήρια*. Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 277-370.
- Παπαδάκη, Ασπασία (1998). Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Στο Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*. Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 305-318.
- Παπαδάκη, Ασπασία (1991). Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων). *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.2., Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 431-8.
- Παπαδάκη, Ασπασία (1986). Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. *Κρητικά Χρονικά*, 26, 99-136.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2004). *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): Μια συνθετική προσέγγιση*. Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (1983). *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528): Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Αυσογιώργη*. Αθήνα: διδακτορική διατριβή.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2012). Κοινοτικοί θεσμοί, συλλογικότητες και ιδεολογικοί προσανατολισμοί στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας. Στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Πλουμίδης, Γεώργιος (1999). *Η βενετοκρατία στην ελληνική Μεσόγειο*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Valensi, Lucette (2000). *Βενετία και υψηλή πόλη: Η γένεση του δεσπότη*, μτφρ. Ανθή Καρρά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια (*Venise et la Sublime Porte: La naissance du despote*, Paris: Hachette, 1987).

Κεφάλαιο 4

Από την εμπορική ηγεμονία στην πρωτοεκβιομηχάνιση: μετασχηματισμοί και προσαρμογές μεταξύ τοπικής και διεθνούς οικονομίας

Ανδρονίκη Διαλέτη

Η Βενετία ακόμη συναρπάζει τους ιστορικούς και πρωτίστως τους ιστορικούς της οικονομίας των ύστερων μεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων. Εκπροσωπεί ένα είδος «αντιπαραδείγματος» που τους υποχρεώνει να αναθεωρούν διαρκώς τα συμπεράσματά τους και να επαναξιολογούν την έρευνά τους, να επιστρέφουν στις πηγές τους και να τους θέτουν νέα ερωτήματα που έως τότε δεν είχαν σκεφτεί. Το «κλειδί» για την επανεκκίνηση αυτής της διαρκούς αναζήτησης δεν είναι, ωστόσο, η θαυμαστή επιτυχία της μεσαιωνικής εμπορικής πόλης που, εκκινώντας από τον 11ο και τον 12ο αιώνα, άγγιξε το ζενίθ της ελέγχοντας τους δρόμους και τα κέρδη του μεσογειακού εμπορίου. Η ουσία, αντιθέτως, εντοπίζεται ξανά και ξανά στο παλαιό ερώτημα περί «παρακμής» περί της πραγματικότητάς της, του απόλυτου ή σχετικού χαρακτήρα της, των χρονολογικών της ορίων, των εσωτερικών και εξωτερικών αιτιών της, των χαρακτηριστικών της [...] (Aymard, 2006: 367)

Προκειμένου να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα και τους μετασχηματισμούς της βενετικής οικονομίας κατά την περίοδο που μελετάμε είναι απαραίτητο να αποτιμήσουμε τα οικονομικά δεδομένα, τις στρατηγικές και την κρατική οικονομική πολιτική στην αλληλεξάρτησή τους με την ευρωπαϊκή και διεθνή οικονομική πραγματικότητα. Ταυτόχρονα θα πρέπει να αναθεωρήσουμε παλαιότερες ιστοριογραφικές αντιλήψεις που έτειναν να απλοποιούν τις οικονομικές διαδικασίες του παρελθόντος εντάσσοντάς τις σε άκαμπτα και δυσλειτουργικά ερμηνευτικά μοντέλα που συγκροτούνταν αποκλειστικά με όρους οικονομικής ανάπτυξης / παρακμής. Όπως θα δούμε σε αυτό το κεφάλαιο η οικονομική πραγματικότητα, στην οποία διαπλέκονταν προθέσεις, στρατηγικές και συγκυρίες, υπήρξε ιδιαίτερα σύνθετη και ενίοτε αντιφατική.

Η παλαιότερη ιστοριογραφία υπήρξε κατεξοχήν επικεντρωμένη στις πτυχές της βενετικής οικονομίας που σχετίζονταν με την ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, ενώ λιγοστές ήταν οι μελέτες για τον βιομηχανικό τομέα. Σε αυτό το κυρίαρχο κατά το παρελθόν ιστοριογραφικό σχήμα η βενετική οικονομία αποτελεί το υπόδειγμα της εμφάνισης του εμπορικού καπιταλισμού στην Ευρώπη. Παραδοσιακά η βενετική οικονομική διαδρομή διακρινόταν σε μια «χρυσή» εποχή άνθησης και επέκτασης του θαλάσσιου εμπορίου, η οποία συνέπιπτε με τη γεωγραφική επέκταση και συγκρότηση του Κράτους της Θάλασσας από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα με αφετηριακό σημείο την Δ' Σταυροφορία, και σε μια περίοδο σταδιακής οικονομικής και πολιτικής αστάθειας που ξεκίνησε από τον 16ο και κορυφώθηκε κατά τον 18ο αιώνα με την κατάλυση του βενετικού κράτους. Σε αυτό το ερμηνευτικό μοντέλο η περίοδος της «παρακμής» σηματοδοτείται από

την ανακάλυψη της Αμερικής και την ανάπτυξη του διατλαντικού εμπορίου και το συνεπακόλουθο πλήγμα που επέφερε στη μεσογειακή οικονομία, από τη σταδιακή απώλεια των βενετικών κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο και από τη σταδιακή μετατόπιση της οικονομικής δραστηριότητας της βενετικής άρχουσας τάξης από το θαλάσσιο εμπόριο στις επενδύσεις στη γη και στον τομέα της μεταποίησης, όταν είχε ολοκληρωθεί η προσάρτηση της ιταλικής ενδοχώρας.

Σύμφωνα με γνωστούς ιστορικούς όπως οι Carlo Cipolla και Domenico Sella, ο βενετικός μεταποιητικός τομέας θα αποδειχθεί δυσλειτουργικός και αδύναμος να επιβιώσει σε μια οικονομία διεθνοποιημένη με όρους πρώιμης νεότερης παγκοσμιοποίησης, που απαιτούσε σημαντική μείωση του κόστους παραγωγής και προσαρμογή σε νέα, πιο ευέλικτα δεδομένα ως προς την υιοθέτηση καινοτόμων τεχνολογιών, τις εργασιακές σχέσεις και τις οργανωτικές δομές. Αυτοί οι παράγοντες απέτρεψαν τη δυναμική είσοδο της Βενετίας σε ένα αργά αλλά σταθερά μεταλλασσόμενο προς τη νεοτερικότητα, βιομηχανικό και καταναλωτικό τοπίο.

Ως παράγοντες της βενετικής παρακμής συχνά προστίθενται η αυξανόμενη κρατική φορολογία, το υψηλό κόστος εργασίας, παραγωγής και μεταφοράς, οι ανελαστικές συντεχνιακές δομές που απέτρεπαν την ανταγωνιστικότητα και την τεχνολογική καινοτομία, η πρόσδεση σε ένα υστερομεσαιωνικό παράδειγμα οικονομίας επίμονα προσανατολισμένο στη διατήρηση της ποιότητας εις βάρος της διεύρυνσης της κατανάλωσης, η ανάδυση νέων οικονομικών δυνάμεων όπως η Αγγλία και η Ολλανδία, πιο ευέλικτων στα διεθνή δεδομένα και με δυναμικότερες μερκαντιλιστικές πολιτικές, το χαμηλότερο κόστος του χρήματος βόρεια των Άλπεων, η αυξανόμενη ανεπάρκεια των βενετικών ναυτιλιακών τεχνικών και υπηρεσιών με τη σταδιακή υπονόμευσή τους από την πειρατεία και την αγγλική και ολλανδική τεχνολογική ανωτερότητα και οι νομισματικές διακυμάνσεις που οδήγησαν σε μείωση της ζήτησης στην Ανατολή (Pullan, 1968). Η βενετική «οπισθοχώρηση» εντάσσεται άλλοτε στο γενικότερο ιστοριογραφικό παράδειγμα περί «ιταλικής παρακμής», τα αίτια της οποίας εντοπίζονται στους ιταλικούς πολέμους και στην ισπανική διείσδυση στη χερσόνησο, άλλοτε στη διαμόρφωση ενός κλίματος «ανελευθερίας» και συντηρητισμού που απέτρεπε την καινοτομία και εντέλει στον πολιτικό κατακερματισμό που υπονόμευσε τη δημιουργία μιας εκτεταμένης, ενιαίας, «εθνικού» τύπου αγοράς που θα ευνοούσε την ανάπτυξη της βιομηχανίας και των χερσαίων μεταφορών.

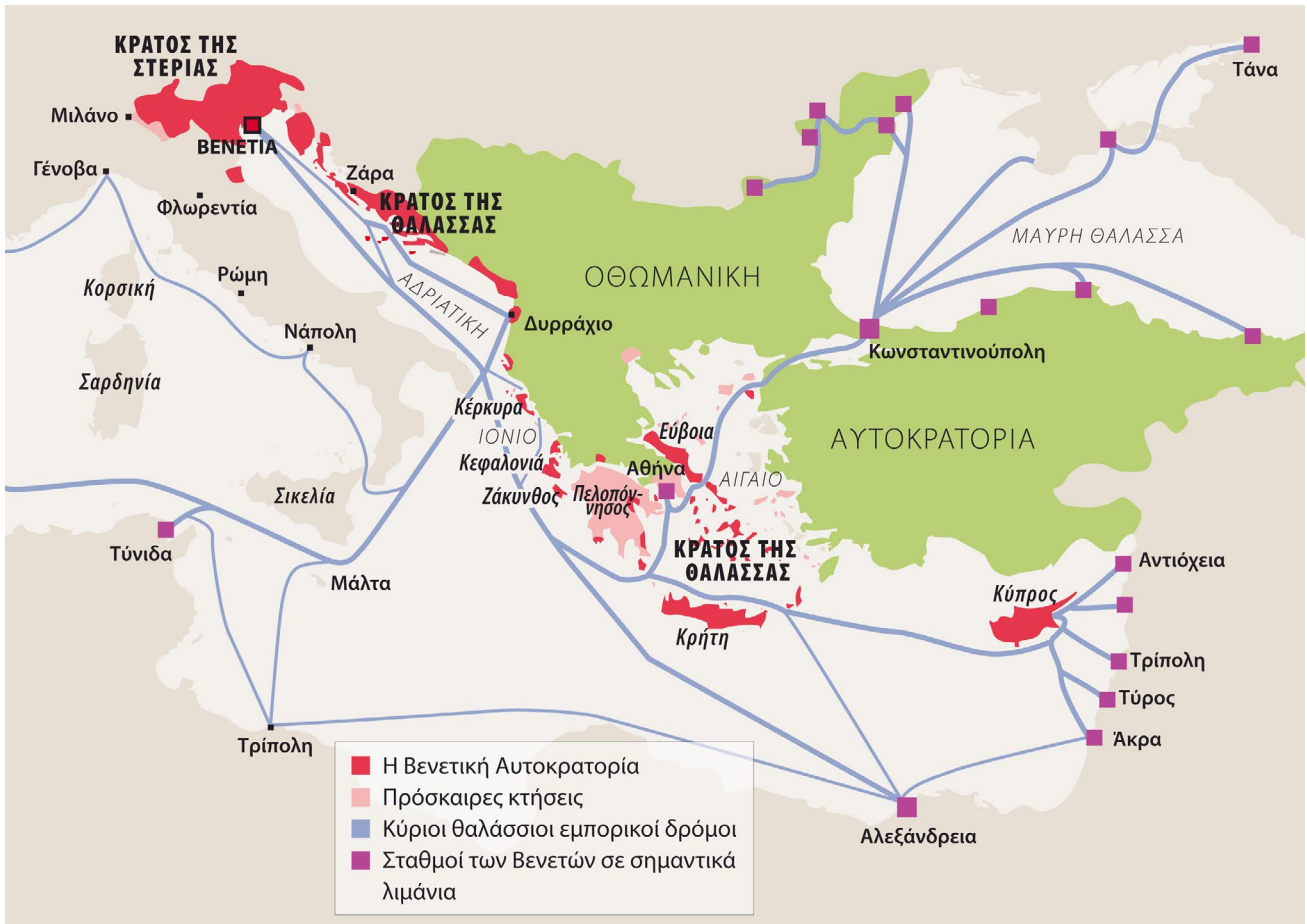
Απέναντι σε αυτή τη μελανή εικόνα μιας μη αναστρέψιμης οικονομικής παρακμής, η πρόσφατη βιβλιογραφία τείνει να υπογραμμίζει ότι οι ποικίλοι μετασχηματισμοί της βενετικής οικονομίας κάθε άλλο παρά αποτελούν δείγματα οικονομικής οπισθοδρόμησης· αντιθέτως, θα πρέπει να ειπωθούν ως γόνιμες απόπειρες προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της ευρωπαϊκής και διεθνούς οικονομίας. Εστιάζοντας την έρευνά του στο βενετικό παράδειγμα και αναθεωρώντας τις παλαιότερες ερμηνείες, ο ιστορικός Richard Rapp υπογράμμισε ότι, παρόλο που η ακμή του βενετικού κράτους υποχώρησε εξαιτίας των ανερχόμενων ατλαντικών δυνάμεων, η Βενετία εξακολούθησε να διαθέτει μια δυναμική οικονομία στραμμένη πλέον στον μεταποιητικό κλάδο και βασισμένη κατά κύριο λόγο στην αγροτική ενδοχώρα (Rapp, 1976). Έτσι, στη θέση των παλαιότερων αφηγήσεων περί αμετάκλητης στασιμότητας και παρακμής, η ερευνητική δραστηριότητα των τελευταίων δεκαετιών έχει επιχειρήσει να συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση της θέσης και του διαρκώς μεταβαλλόμενου ρόλου της βενετικής οικονομίας στο παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι της πρώιμης νεοτερικότητας. Το ιστορικό ενδιαφέρον έχει πλέον διευρυνθεί για να αγκαλιάσει νέα ερωτήματα και θεματικές που αφορούν τη διαπλοκή εμπορικού και βιομηχανικού τομέα, κέντρου και περιφέρειας, αστικών και αγροτικών ζωνών, τη διαδικασία της πρωτοεκβιομηχάνισης, την οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής, την αξιοποίηση της τεχνογνωσίας. Συνάμα έχουμε πλέον στη διάθεσή μας πιο επεξεργασμένες μελέτες που, απαγκιστρωμένες από τα ιστοριογραφικά σχήματα του παρελθόντος, επιδιώκουν να εξετάσουν τις θαλάσσιες και ηπειρωτικές κτήσεις όχι ως απλά εξαρτήματα της μητροπολιτικής ανάπτυξης, αλλά ως χώρους που μεταλλάσσονται με τη σειρά τους δυναμικά για να ανταποκριθούν στις νέες διεθνείς οικονομικές πραγματικότητες.

4.1 Οι στυλοβάτες της βενετικής οικονομίας: εμπόριο και ναυτιλία

Η ιδιαίτερη άνθηση που γνώρισε η βενετική οικονομία υπήρξε, τουλάχιστον στα πρώτα και σημαντικότερα βήματά της, δηλαδή από τον 11ο έως και τον 14ο αιώνα, κυρίως αποτέλεσμα του θαλάσσιου διαμετακομιστικού εμπορίου και της ναυτιλιακής ανάπτυξης. Δεν θα ήταν μάλιστα υπερβολή ο ισχυρισμός ότι το γεωφυσικό τοπίο της πόλης, στερημένο από καλλιεργήσιμα εδάφη, εν πολλοίς προσδιόρισε τον κοινωνικό και οικονομικό προσανατολισμό της και καθόρισε το πεπρωμένο της Βενετίας ως θαλασσοκράτειρας. Η βενετική περίπτωση, παρά τις όποιες ιδιαιτερότητές της, εντάσσεται ταυτόχρονα στη γενικότερη διαδικασία που έχει χαρακτηριστεί «εμπορική και ναυτική επανάσταση», η οποία εκδηλώθηκε από τον 12ο αιώνα με την πύκνωση των εμπορικών δραστηριοτήτων στη Μεσόγειο και στις θάλασσες της βόρειας Ευρώπης και με τη δημιουργία αστικών εγκαταστάσεων σε περιοχές κυρίως της βόρειας Ιταλίας, της βορειοδυτικής Γαλλίας, της Ρηνανίας, της Βαλτικής και της Φλάνδρας. Επρόκειτο για μετασχηματισμούς που σηματοδότησαν τη μετάλλαξη του ευρωπαϊκού τοπίου προς μια νέου τύπου οικονομική και νοοτροπιακή πραγματικότητα.

Οι μελετητές της οικονομικής ιστορίας έχουν συχνά υπογραμμίσει την πολυεπίπεδη σχέση μεταξύ οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης. Το βενετικό παράδειγμα φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θεωρία ότι η οικονομική άνθηση συνοδεύεται και υποστηρίζεται από τη δημογραφική ανάπτυξη όταν συντρέχουν οι κατάλληλες συνθήκες και οι παράγοντες που επιτρέπουν τον αρμονικό εναγκαλισμό μεταξύ πληθυσμιακών δεδομένων και οικονομικών επιλογών. Υπολογίζεται ότι η Βενετία αριθμούσε τουλάχιστον 80.000 κατοίκους γύρω στα 1200, ενώ στις αρχές του 14ου αιώνα η πόλη συγκαταλεγόταν στις πολυπληθέστερες της Ευρώπης, με τον πληθυσμό της να αγγίζει τις 120.000. Αν και η Μεγάλη Πανώλη (1347) έπληξε με σφοδρότητα το ιταλικό δημογραφικό τοπίο, οδηγώντας σε πληθυσμιακή συρρίκνωση της τάξης του 40-60%, η ιταλική χερσόνησος ανέκαμψε δημογραφικά τον επόμενο αιώνα, με τον πληθυσμό της Βενετίας να φτάνει περί τις 120.000 γύρω στα 1500 και περί τις 160.000 το 1550. Κατά το τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα ο πληθυσμός της Βενετίας και της προσαρτημένης ενδοχώρας ξεπέρασε το 1.500.000 προσφέροντας μια πελώρια δεξαμενή εργατικού δυναμικού. Παρόλο που η πανώλη των ετών 1576-7 οδήγησε σε νέα πληθυσμιακή μείωση, μεταξύ 25 και 30%, έως το τέλος του αιώνα η πόλη ανέκαμψε δημογραφικά, έτσι ώστε στις αρχές του 17ου αιώνα ο πληθυσμός της να κυμαίνεται γύρω στις 190.000, καθιστώντας τη βενετική μητρόπολη ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της δυτικής Ευρώπης. Η καταστροφική πανώλη της περιόδου 1629-31 ευθύνεται για νέα πτώση της τάξης του 40%, η οποία πάραυτα αντιστράφηκε έως τη δεκαετία του 1690. Κατά τον 18ο αιώνα παρατηρείται, ωστόσο, δημογραφική καθίζηση, αν και καθ' όλη τη διάρκεια του «αιώνα της παρακμής» ο πληθυσμός της πόλης δεν θα πέσει κάτω από τις 135.000, ενώ η σταδιακή εκβιομηχάνιση της υπαίθρου θα σηματοδοτήσει σχετική αναδιάρθρωση της δημογραφικής ισορροπίας προς όφελος του αγροτικού χώρου (Pezzolo, 2013: 257· Woolf, 1968: 176-7). Όπως έχει επισημάνει η ιστορική έρευνα, προκειμένου να κατανοήσουμε τη δημογραφική πραγματικότητα μιας αυτοκρατορικής μητρόπολης η οποία αποτέλεσε κορυφαίο οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους, απαραίτητο είναι να μελετούμε όχι μόνο τους δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας, αλλά και την κατά καιρούς έντονη μεταναστευτική ροή προς την πόλη, κυρίως σε περιόδους δημογραφικών κρίσεων λόγω σιτοδείας ή λιμών, κατά τις οποίες η βενετική κυβέρνηση ενθάρρυνε την εισροή μεταναστών, κυρίως από τις αγροτικές περιοχές της ιταλικής ενδοχώρας, προκειμένου να ενισχυθεί η τοπική οικονομία.

Οι πρώτοι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στη λιμνοθάλασσα, μη έχοντας στη διάθεσή τους καλλιεργήσιμα εδάφη, στράφηκαν στην αλιεία και στο εμπόριο με τις γύρω περιοχές. Σε αυτό το πρώτο στάδιο, κύρια εξαγώγιμα είδη αποτελούν τα ψάρια και το αλάτι που συνήθως ανταλλάσσονται με σιτηρά ή ξυλεία από την ενδοχώρα. Παράλληλα, σταδιακά θα αρχίσει να αναπτύσσεται και το θαλάσσιο εμπόριο στην Αδριατική. Κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός θα παραχωρήσει στους Βενετούς, ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική βοήθεια που του προσέφεραν εναντίον των Νορμανδών, ιδιαίτερα εμπορικά προνόμια και μια συνοικία για να διαμένουν και εμπορεύονται στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή η



Εικόνα 4.1 Οι κύριοι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι και σταθμοί του βενετικού στόλου στον μεσογειακό χώρο.

κίνηση θα αποτελέσει την αφετηρία για την ενεργότερη συμμετοχή των Βενετών στο εμπόριο με την Ανατολή. Ορόσημο, ωστόσο, για τον ποσοτικό και ποιοτικό μετασχηματισμό του εμπορικού διαμετρήματος της Βενετίας θα αποτελέσει το έτος 1204, όταν με την Δ' Σταυροφορία οι Βενετοί θα αποκτήσουν ισχυρές εμπορικές βάσεις στην ανατολική Μεσόγειο και θα εδραιωθούν στο διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η οικονομική ανάπτυξη της Δύσης θα οδηγήσει σε άνοδο της καταναλωτικής ζήτησης για προϊόντα της Ανατολής, όπως μπαχαρικά ή πολύτιμα υφάσματα, εννοώντας την άνθηση του διαμετακομιστικού εμπορίου κατά τον 13ο αιώνα. Έως τον 15ο αιώνα οι Βενετοί θα έχουν εδραιώσει την θαλάσσια κυριαρχία τους σε παράκτιες περιοχές της Αδριατικής, του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους, που θα λειτουργήσουν ως εμπορικοί σταθμοί, κέντρα τροφοδοσίας της μητρόπολης και ναυπηγοεπισκευαστικά κέντρα για τον βενετικό στόλο. Εκμεταλλευόμενοι με δεξιότητα και επιθετικότητα τις ευκαιρίες που προσφέρονται, οι βενετοί έμποροι μεταφέρουν προϊόντα της Ανατολής μέσω των Άλπεων στην κεντρική Ευρώπη και διά θαλάσσης στη βόρεια Αφρική, την Αγγλία και τη Φλάνδρα, ενώ συγχρόνως διακινούν δυτικά εμπορεύματα προς τα Βαλκάνια, την Ασία και την Αφρική. Από την Ανατολή προς τη Δύση μεταφέρονται πρωτίστως μπαχαρικά, αρώματα, χρωστικές ύλες, μεταξωτά και βαμβακερά, ενώ από την Ευρώπη προς τις αγορές της Ανατολής κυρίως μάλλινα υφάσματα, δερμάτινα και υαλικά. Ιδιαίτερο βάρος έφερε και το εμπόριο πολύτιμων μετάλλων· ο χρυσός και περισσότερο το ασήμι υπήρξαν ιδιαίτερα περιζήτητα στις αγορές της Περσίας, της Ινδίας και πρωτίστως της Κίνας. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1490 τα πολύτιμα μέταλλα αποτελούσαν περίπου το 60% της αξίας των βενετικών φορτίων (Pezzolo, 2013: 266). Το κέρδος από το υπερπόντιο εμπόριο υπήρξε η καρδιά της βενετικής οικονομίας, αφού έφτανε και ενίοτε ξεπερνούσε το 40% των συνολικών εσόδων του κράτους (Εικόνα 4.1).

Οι ευκαιρίες που παρείχε η γεωγραφική θέση αξιοποιήθηκαν στο έπακρο τόσο μέσω πολιτικών στρατηγικών όσο και μέσω της στρατιωτικής ισχύος. Μονοπωλιακές πρακτικές και πολιτικές εξάρτησης των παραγωγών, των αγοραστών και των καταναλωτών επιβάλλονταν συχνά με την υφέρπουσα απειλή των όπλων. Στα μέσα του 13ου αιώνα, για παράδειγμα, η Βενετία σύναψε συμφωνίες με τη Φερράρα και τη Μάντοβα επιβάλλοντας στις πόλεις αυτές την προμήθεια αλατιού κατ' αποκλειστικότητα από τη Βενετία. Το παράδειγμα του βενετογενουατικού ανταγωνισμού στην ανατολική Μεσόγειο, όπως εκφράστηκε μέσα από μια σειρά σκληρών πολεμικών συρράξεων που τερματίστηκαν με τη νίκη της Βενετίας το 1381 (Πόλεμος της Chioggia), καταδεικνύει ότι η κυριαρχία επί των θαλασσών κάθε άλλο παρά ανήκε δικαιωματικά στη Βενετία.

Με τη συγκρότηση του Κράτους της Θάλασσας η βενετική εμπορική ολιγαρχία ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που παρείχε η προνομιακή θέση της Βενετίας ως κόμβου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αξιοποιώντας κάθε περιοχή της περιφέρειας προς όφελος της μητροπολιτικής ευημερίας. Οι οικονομικές πολιτικές των κτήσεων ήταν προσανατολισμένες και εξαρτώμενες σε μεγάλο βαθμό από τις ευρύτερες στρατηγικές της μητρόπολης. Νευραλγικές κτήσεις όπως η Κρήτη, η Πελοπόννησος, η Κύπρος και τα Επτάνησα εξήγαγαν προς τη μητρόπολη κυρίως γεωργικά προϊόντα (λάδι, κρασί, φρούτα, σταφίδες, σιτηρά), αλάτι και ψάρια, καλλιέργειες για βιομηχανική χρήση όπως βαμβάκι, λινάρι ή χρωστικές ύλες, αλλά και επεξεργασμένα προϊόντα (υφάσματα, κεραμικά, δέρματα, ψάθινα είδη) τα οποία συγκεντρώνονταν στη Βενετία για να καλύψουν τις τοπικές ανάγκες ή να προωθηθούν προς τη βόρεια Ευρώπη. Η νομοθεσία απαγόρευε στα βενετικά πλοία να ξεφορτώνουν σε οποιοδήποτε λιμάνι πλην της Βενετίας, έτσι ώστε η μητρόπολη να καταστεί κέντρο συγκέντρωσης και αναδιανομής των εμπορευμάτων. Συνάμα, η φορολόγηση των εμπορικών συναλλαγών τόσο στη μητρόπολη όσο και στην αυτοκρατορία ενίσχυε με συνεχείς ροές τα κρατικά θησαυροφυλάκια. Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει η ιστορικός Maria Fusaro, «σε αυτή τη ροή του πλούτου από την περιφέρεια προς το κέντρο, τα συμφέροντα της πόλης-κράτους συνέπιπταν απόλυτα με αυτά οποιασδήποτε άλλης “αυτοκρατορικής πρωτεύουσας” ως προς την αύξηση των εσόδων μέσω εμπορικών μονοπωλίων και κυριαρχικών δικαιωμάτων» (Fusaro, 2015: 17). Με την προσάρτηση της ενδοχώρας το βενετικό κράτος θα γίνει ακόμη πλουσιότερο σε φυσικούς και ανθρώπινους πόρους που, όπως θα δούμε παρακάτω, αξιοποιήθηκαν πρωτίστως στον βιομηχανικό τομέα. Μεταξύ των στόχων του βενετικού κράτους υπήρξε, ωστόσο, και η ευημερία της αυτοκρατορίας, με την προϋπόθεση ότι οι πολιτικές που εφαρμόζονταν στην περιφέρεια εναρμονίζονταν με τα μητροπολιτικά συμφέροντα. Προκειμένου να εξασφαλίζεται η επάρκεια σε είδη πρώτης ανάγκης στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, οι βενετικές αρχές ενθάρρυναν τη διεξαγωγή τοπικού και περιφερειακού εμπορίου μεταξύ των κτήσεων εφόσον αυτές οι δραστηριότητες συμμορφώνονταν προς τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό και δεν λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς τα εμπορικά μονοπώλια των βενετών ευπατριδών.

Στα πρώτα τους βήματα οι επενδύσεις στον εμπορικό τομέα υπήρξαν ιδιαίτερα κερδοφόρες, αλλά συνάμα και ριψοκίνδυνες. Έτσι, εφαρμόστηκε μια σειρά οικονομικών πρακτικών και κρατικών πολιτικών που στόχο είχαν να εξασφαλίσουν ένα πλαίσιο λειτουργίας και προστασίας για την πρωτόλεια αυτή επιχειρηματική δραστηριότητα στην οποία εμπλέκονταν πρωτίστως οι βενετοί πατρίκιοι. Σε αυτό το κλίμα, η Βενετία θα πρωταγωνιστήσει μαζί με άλλες πόλεις της Ιταλίας, όπως η Φλωρεντία, η Σιένα και η Λούκα, στην επινόηση και καθιέρωση των πρώτων χρηματοπιστωτικών πρακτικών, εργαλείων, θεσμών και δικτύων που θα εξασφαλίσουν τη δυνατότητα πίστωσης και την ομαλή και ασφαλή διεξαγωγή των εμπορικών συναλλαγών. Προκειμένου να παρακαμφθούν οι ισχυρισμοί της Καθολικής Εκκλησίας ότι η πίστωση με τόκο παρεκκλίνει από το χριστιανικό δόγμα, σύμφωνα με το οποίο ο χρόνος ανήκει αποκλειστικά στον Θεό και συνεπώς δεν μπορεί να «πωλείται» από τους ανθρώπους, επινοήθηκαν ποικίλες πρακτικές έτσι ώστε οι τραπεζικές συναλλαγές να διεξάγονται απρόσκοπτα χωρίς να παραβιάζονται απροκάλυπτα οι χριστιανικές αρχές. Άλλωστε, οι Βενετοί συχνά εφαρμόζαν τα δικά τους κριτήρια, σύμφωνα με τις παραδόσεις και τα λεγόμενα «παλιά βενετικά έθιμα», για να καθορίσουν ποιες πρακτικές συνιστούν θεμιτό κέρδος και ποιες «τοκογλυφική κερδοσκοπία». Βάσει αυτών των αντιλήψεων αξιολογούνταν ως μη τοκογλυφική η καταβολή ποσοστού απόδοσης που ήταν σύμφωνο με τις εκάστοτε συνθήκες της αγοράς ή ως αποζημίωση για το επιχειρηματικό ρίσκο, ενώ υπήρχε σαφής κρατική παρέμβαση ως προς το ύψος των επιτρεπτών επιτοκίων. Η μέθοδος της συναλλαγματικής (*cambium*) επέτρε-



Εικόνα 4.2 Η γέφυρα του Ριάλτο (Vittore Carpaccio, c. 1496).

πε την ασφαλέστερη διακίνηση του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα διευκόλυνε την πίστωση με τόκο, καθώς το επιτόκιο περιλαμβανόταν στην τιμή της συναλλαγματικής, η οποία στη λήξη της ισοδυναμούσε με μια δηλωμένη ονομαστική αξία διαφορετικού νομίσματος. Γνωστό βενετικό τραπεζικό θεσμό αποτέλεσαν οι λεγόμενοι *banchi di scritta* που αποσκοπούσαν κυρίως στη μεταφορά εμβασμάτων μεταξύ διαφορετικών λογαριασμών που διατηρούνταν στην ίδια τράπεζα (Lane, 2007). Κέντρο χρηματοπιστωτικής και εμπορικής δραστηριότητας αποτέλεσε η περιοχή του Ριάλτο. Οι ιδιαίτερα ανεπτυγμένες τραπεζικές υπηρεσίες σε συνδυασμό με τη μακρά εμπορική παράδοση κατέστησαν τη Βενετία κορυφαίο χρηματοοικονομικό κόμβο της Ευρώπης, ιδιαίτερα για τη μεταφορά κεφαλαίων μέσω της συναλλαγματικής, τουλάχιστον έως τον 17ο αιώνα οπότε πλέον αναδείχθηκαν νέου χαρακτήρα μετοχικές και εμπορικές ενώσεις που ήταν άμεσα συναρτώμενες με το αγγλικό και ολλανδικό αποικιακό εμπόριο (Εικόνα 4.2).

Η χρηματοπιστωτική ανάπτυξη υπήρξε καίρια και για τη δημοσιονομική πολιτική, αφού οι τραπεζικοί οίκοι κάλυπταν σημαντικό μέρος των κρατικών εξόδων, όπως στρατιωτικές και διπλωματικές δαπάνες και έξοδα που απαιτούνταν για τη μόνιμη εξασφάλιση της σιτάρκειας στην πόλη, βασική κρατική

μέριμνα προκειμένου να προλαμβάνονται οι κοινωνικές αναταραχές σε περιόδους έλλειψης. Η χάραξη της δημοσιονομικής πολιτικής υπήρξε άμεσα συναρτώμενη από τις επεκτατικές επιδιώξεις και τη διεθνή οικονομική θέση του βενετικού κράτους. Οι δασμοί και φόροι, άμεσοι και έμμεσοι, που σχετίζονταν με το εμπόριο και την κατανάλωση αποτελούσαν τη σημαντικότερη πηγή εσόδων για το κράτος. Ωστόσο, η εξασφάλιση της ακεραιότητας του Κράτους της Θάλασσας, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου, υπήρξε ιδιαίτερα δαπανηρή, κυρίως από τον 15ο αιώνα όταν η οθωμανική απειλή κατέστη πλέον ορατή. Προκειμένου να καλύψει τις στρατιωτικές δαπάνες το βενετικό κράτος σύναπτε εθελοντικά ή υποχρεωτικά δάνεια με ιδιώτες μέσω της απόδοσης έντοκων γραμματίων, το ύψος των οποίων εξαρτιόταν από τα περιουσιακά στοιχεία του «πιστωτή» ενώ το επιτόκιο κυμαίνονταν γύρω στο 5%. Διαμορφώθηκε μια σημαντική αγορά για τις μετοχές του βενετικού δημοσίου, της οποίας οι ποικίλες διακυμάνσεις αξιοποιούνταν από εμπειρογνώμονες και μεσάζοντες με στόχο την κερδοφορία. Το βενετικό κράτος ενίοτε προχωρούσε σε σύναψη υποχρεωτικών δανείων όχι μόνο με ιδιώτες, αλλά και με φορείς όπως οι συντεχνίες ή τα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Προκειμένου να καλυφθούν περαιτέρω οι αυξημένες κρατικές δαπάνες, από το 1463 επιβάλλεται η *decima* (δεκάτη), ένας ημιτακτικός άμεσος φόρος της τάξης του 10% στα έσοδα που προέρχονταν από την ακίνητη περιουσία στη μητρόπολη και την ενδοχώρα, και η *tansa*, η οποία αφορούσε κυρίως κέρδη προερχόμενα από το εμπόριο και τον μεταποιητικό τομέα. Από την περίοδο 1520-1530, ωστόσο, το βενετικό κράτος θα εγκαταλείψει σταδιακά την πρακτική των υποχρεωτικών δανείων και θα στραφεί προς την ελεύθερη αγορά. Θα εκδοθούν έτσι κρατικά ομόλογα, όπως τα ομόλογα του κρατικού νομισματοκοπείου (*Depositi in zecca*), τα οποία γνωρίζουν ιδιαίτερη επιτυχία χάρη στα ελκυστικά επιτόκια, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη ρευστότητα για τη διεξαγωγή μιας σειράς πολεμικών αναμετρήσεων με τους Οθωμανούς κατά τους επόμενους αιώνες (Pezzolo, 2013: 271).

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες υπήρξαν και οι βελτιώσεις των οργανωτικών δομών που πλαισίωναν τις εμπορικές δραστηριότητες. Θεσπίστηκαν εμπορικοί κώδικες σύμφωνα με τους οποίους καθοριζόταν η λεπτομερής καταγραφή του φορτίου κάθε πλοίου και εκδίδονταν αποδείξεις με την παραλαβή του εμπορεύματος, ενώ η δημιουργία εταιρειών ναυτασφάλισης παρείχε τη δυνατότητα αποζημίωσης σε περίπτωση απώλειας ή καταστροφής του εμπορεύματος λόγω πειρατικής επιδρομής ή ναυαγίου. Συγχρόνως, ιδιαίτερη ανάπτυξη σημειώνεται στη ναυτική χαρτογραφία και βελτιώνονται οι τεχνικές της ναυσιπλοΐας, καθιστώντας ασφαλέστερες τις θαλάσσιες διαδρομές (Εικόνα 4.3). Στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων, ιδιαίτερα διαδεδομένος υπήρξε ο συνεταιρισμός με συμβόλαιο, πρακτική σύμφωνα με την οποία το ένα μέρος συνέβαλε με την επένδυση του κεφαλαίου και το άλλο με την εργασία του, με τη συμμετοχή του δηλαδή στο ταξίδι. Οι εμπορικοί και επιχειρηματικοί συνεταιρισμοί υπήρξαν κατά κανόνα οικογενειακού χαρακτήρα (*fraterne*). Δεν είναι, ωστόσο, σπάνιες οι περιπτώσεις εξω-οικογενειακών οικονομικών συμπράξεων. Μάλιστα, από τον 16ο αιώνα και εξής, θα πυκνώσουν οι επιχειρηματικές δοσοληψίες των πατρικών με άτομα που δεν προέρχονταν από την τάξη των ευγενών. Το 1660, για παράδειγμα, ο ευγενικής καταγωγής Almore Tierolo ίδρυσε μια εταιρεία εμπορίου μεταξιού σε συνεργασία με τον εβραίο έμπορο Salomon Annobuono (Burke, 1974: 55). Αυτή η πρακτική εξασφάλιζε για τους ευγενείς την παραμονή τους στην πόλη και την παράλληλη ενασχόλησή τους με άλλες επενδυτικές δραστηριότητες, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης του εγχειρήματος το αναλάμβαναν ταξιδευτές έμποροι και συνεργάτες που διέμεναν στις υπερπόντιες περιοχές. Η βενετική εμπορική ολιγαρχία στρεφόταν σταδιακά όλο και περισσότερο στην πρακτική των πρακτόρων με προμήθεια, οι οποίοι λάμβαναν μια προσυμφωνημένη αμοιβή ανεξάρτητα από τα κέρδη του εγχειρήματος. Η αλληλογραφία που έχει διασωθεί αποκαλύπτει ένα πυκνό δίκτυο ανταλλαγής πληροφοριών ως προς τις αυξομειώσεις στην αγορά και τη ζήτηση, τις τιμές και τις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Το 1409 ο βενετός έμπορος Gilio de Amoruso έγραφε από τη Βαλένθια στον συντάιρό του στη Βαρκελώνη:

Πριν κάποιες ημέρες σου έγραψα για την ασφαλή άφιξη του πλοίου Sabatina και την παραλαβή του φορτίου με χαρτί. Είναι καλής ποιότητας και γι' αυτό σου ξαναγράφω να σου ζητήσω να το



Εικόνα 4.3 Παγκόσμιος χάρτης σχεδιασμένος από τον βενετό μοναχό και χαρτογράφο Mauro, c. 1450.

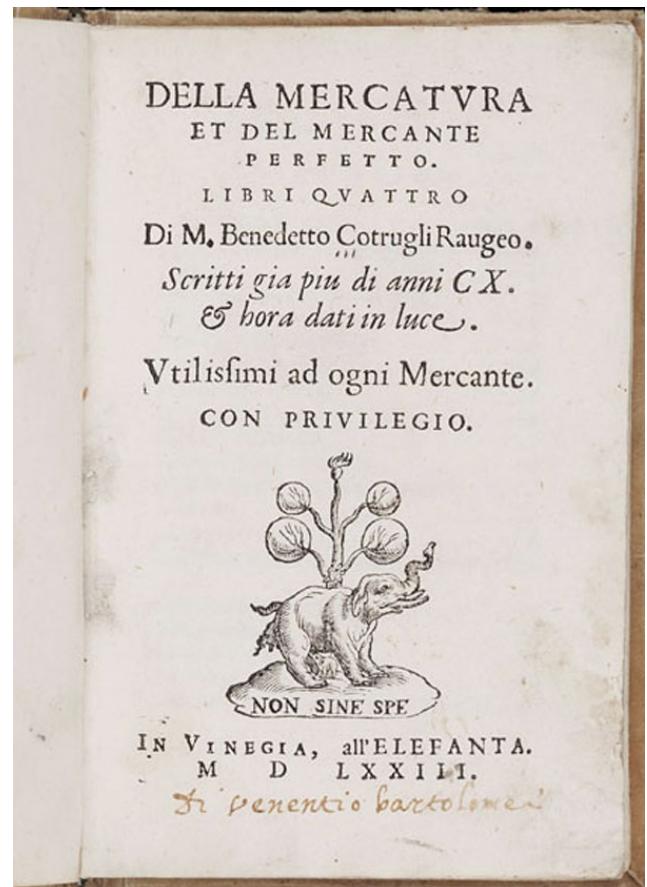
πουλήσεις. Εάν μπορείς να το πουλήσεις τοις μετρητοίς ή επί πιστώσει σε αξιόπιστους πελάτες, ή να το ανταλλάξεις με μαλλί ή δέρμα, όπως θεωρείς εσύ καλύτερο, σε παρακαλώ προχώρα, γιατί εδώ οι δουλειές δεν πάνε τόσο καλά και, σύμφωνα με τον Iacobo de Tomasso, οι πιθανότητες να πωληθεί χαρτί είναι μεγαλύτερες εκεί που βρίσκεσαι. Σε παρακαλώ κράτα με ενήμερο. Πιστεύω περισσότερο ό,τι μου λες εσύ παρά όσα ακούω από τους υπολοίπους [...] Διερεύνησε τι μπορεί να γίνει από την πλευρά σου κι εγώ θα δω τι μπορεί να γίνει εδώ, και τέλος αποφασίζουμε [...] είναι καλό εμπόρευμα και πρέπει να προσπαθήσουμε να κρατήσουμε την τιμή όσο γίνεται υψηλότερη. (Dahl, 1998:155) (Εικόνα 4.4).

Ο κρατικός σχεδιασμός υπήρξε κείριας σημασίας για την επίτευξη και διατήρηση της εμπορικής και ναυτιλιακής ηγεμονίας. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τόσο η άσκηση της πολιτικής όσο και η διεξαγωγή

επικερδών εμπορικών δραστηριοτήτων βρίσκονταν στα χέρια των ίδιων ισχυρών οικογενειών, με αποτέλεσμα τα ιδιωτικά και κρατικά συμφέροντα στην πραγματικότητα να ταυτίζονται. Έτσι το βενετικό κράτος εφαρμόζει από πολύ νωρίς μια σειρά πρωτο-μερκαντιστικών πρακτικών που στόχο είχαν την προστασία των προνομιακών μονοπωλίων της ντόπιας εμπορικής ολιγαρχίας, τη στήριξη του εγχώριου εμπορικού, ναυτιλιακού και μεταποιητικού τομέα και την αποσόβηση του ξένου ανταγωνισμού. Η χάραξη της εμπορικής και ναυτιλιακής πολιτικής αποτελούσε ευθύνη της Συγκλήτου και της Επιτροπής Εμπορίου (*Cinque Savi alla Mercanzia*), που σταδιακά απέκτησε αυξημένες αρμοδιότητες ως προς το εμπόριο, τη ναυτιλία, τον τομέα της μεταποίησης και της αγροτικής παραγωγής, τη φορολογία και τη δασμολόγηση, την εμπορική διπλωματία, τον έλεγχο των μεσαζόντων και την αντιμετώπιση του λαθρεμπορίου. Η Επιτροπή Εμπορίου ήταν επίσης υπεύθυνη για τη δικαστική επίλυση διενέξεων που αφορούσαν τις εμπορικές συναλλαγές και για την παραχώρηση, σε συνεργασία με τους Συνηγόρους του Δημοσίου (*Avogadori di Comun*), εμπορικών προνομίων που συνδέονταν με την παροχή βενετικής υπηκοότητας.

Από τα μέσα του 14ου αιώνα η βενετική κυβέρνηση παρεμβαίνει ενεργά στην οργάνωση και διεξαγωγή του εμπορίου μακρινών αποστάσεων, οργανώνοντας νηοπομπές αποτελούμενες από οπλισμένες γαλέρες οι οποίες είχαν κτιστεί στο βενετικό κρατικό ναυπηγείο. Τα πολεμικά-εμπορικά αυτά σκάφη, που αποτελούσαν κρατική ιδιοκτησία, ναυλώνονταν με ευθύνη της Συγκλήτου σε ιδιώτες επιχειρηματίες προερχόμενους από την τάξη των ευγενών, ενώ η χρηματοδότηση των εμπορικών ταξιδιών γινόταν συνήθως στη βάση οικογενειακών ή ευρύτερων συνεταιρισμών που μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα δεκάδων επενδυτών. Η ταυτόχρονη οργάνωση διαφορετικών αποστολών αύξανε τα περιθώρια κέρδους μειώνοντας τον επιχειρηματικό κίνδυνο. Συνάμα, το βενετικό κράτος διατηρούσε μόνιμο στόλο για την περιπολία της Αδριατικής, καινοφανής πρακτική για την εποχή, προκειμένου να προστατεύει τα βενετικά εμπορικά συμφέροντα. Τα οργανωμένα από το κράτος αυτά ναυτικά ταξίδια πραγματοποιούνταν σε καθορισμένες χρονικές περιόδους. Οι γαλέρες χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά μπαχαρικών και πολυτελών υφασμάτων από την Ανατολή στη Βενετία, από όπου στη συνέχεια θα επανεξάγονταν στην υπόλοιπη Ευρώπη, ενώ για την Ανατολή προορίζονταν συνήθως μεταποιημένα ή ημικατεργασμένα προϊόντα. Οι νηοπομπές διέσχιζαν την ανατολική Μεσόγειο σταθμεύοντας σε σημαντικά λιμάνια του Αιγαίου όπως η Μεθώνη, η Κορώνη και η Χαλκίδα. Μέρος της νηοπομπής συνέχιζε για το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι υπόλοιπες γαλέρες κατευθύνονταν προς τον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο). Σαλπάροντας από την Κρήτη προς ανατολάς ο εμπορικός στόλος έπιανε Ρόδο και Κύπρο, ενώ τελευταίος σταθμός ήταν ο Άγιος Ιωάννης της Άκρας, στη βόρεια πλευρά του κόλπου της Χάιφας. Μέσω αυτών των θαλάσσιων διαδρομών οι βενετοί έμποροι μετέφεραν στη μητρόπολη όχι μόνο τα προϊόντα της ανατολικής Μεσογείου, αλλά και τα ιδιαίτερα δημοφιλή αγαθά των Ινδιών (Lane, 2007).

Η πρακτική των νηοπομπών αποτέλεσε σύμβολο της βενετικής οικονομικής ισχύος δίνοντας συγχρόνως στους



Εικόνα 4.4 Benedetto Cortugli, *Della mercatura e del mercante perfetto*, 1573. Ένα από τα πρώτα εμπορικά εγχειρίδια.

νεαρούς ευγενείς τη δυνατότητα να ταξιδέψουν με σχετική ασφάλεια, προκειμένου να αποκτήσουν εμπειρία για μελλοντική επιχειρηματική ή πολιτική δράση στο Κράτος της Θάλασσας. Η πρακτική των νηοπομπών θα αποδειχθεί, ωστόσο, σταδιακά ιδιαίτερα δαπανηρή και, παρά τις κρατικές προσπάθειες για ιδιωτικοποίηση των νηοπομπών μέσω κρατικών επιδοτήσεων, θα αδρανήσει κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Στη θέση των γαλέρων θα επικρατήσουν τα στρογγυλά ιστιοφόρα πλοία ως τεχνικά αρτιότερα, οικονομικότερα, μεγαλύτερης χωρητικότητας αλλά και ασφαλέστερα χάρη στις αυξημένες δυνατότητες που παρείχαν για τη χρήση πυροβολικού. Τα στρογγυλά πλοία ανήκαν σε ιδιώτες και συνυπήρχαν με το σύστημα των νηοπομπών πριν από την επικράτησή τους κατά τον 16ο αιώνα. Χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά πρώτων υλών και προϊόντων καθημερινής χρήσης, διατροφικά αγαθά ή κατώτερης ποιότητας και τιμής υφάσματα. Καθώς μόνο οι βενετοί πατρίκιοι είχαν το προνόμιο να χρησιμοποιούν για την εμπορική δραστηριότητά τους τα κρατικά μεταφορικά δίκτυα, τα στρογγυλά ιδιωτικά πλοία εξυπηρετούσαν κυρίως τις ανάγκες εμπόρων προερχόμενων από άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως πολίτες ή βενετούς υπηκόους των κτήσεων. Η πύκνωση της παρουσίας αυτών των ομάδων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά τον 16ο αιώνα ευνοήθηκε από τη διεύρυνση των ιδιωτικών μεταφορικών δικτύων. Επιβαρυντικά για το σύστημα των κρατικών νηοπομπών λειτούργησαν και οι μετασχηματισμοί που σημειώθηκαν στον μεσογειακό χώρο με την ισχυροποίηση νέων εμπορικών δυνάμεων, όπως η Αγγλία και η Ολλανδία, που απέναντι στις αυστηρά προκαθορισμένες συντεταγμένες των βενετικών νηοπομπών εφάρμοσαν πιο ευέλικτες και αποτελεσματικές πρακτικές διαχείρισης του ναυτικού χώρου.

Απηχώντας, ίσως με μια δόση υπερβολής, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της βενετικής ευγένειας, ο Νικολό Μακιαβέλι έγραφε στο έργο του *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1513-1519), ότι «οι ευπατρίδες της Βενετικής Δημοκρατίας είναι περισσότερο ευγενείς στο όνομα παρά στην πραγματικότητα: δεν αποκομίζουν μεγάλα έσοδα από ακίνητη περιουσία, αφού ο κύριος όγκος του πλούτου τους επενδύεται σε εμπορεύματα και κινητή περιουσία» (Woolf, 1968: 187-8). Παρότι στις αρχές του 16ου αιώνα πολλοί πατρίκιοι έχουν πλέον αποκτήσει έγγεια ιδιοκτησία στην ιταλική ενδοχώρα, ο Μακιαβέλι καταδεικνύει με εύστοχο τρόπο την καίρια και προνομιακή σχέση των βενετών ευγενών με το διαμετακομιστικό εμπόριο, τουλάχιστον έως τον 16ο αιώνα. Το μονοπώλιο των ευγενών στον έλεγχο του εμπορίου με την Ανατολή ενίσχυε περαιτέρω τον βενετικό μύθο περί ένδοξης ναυτοσύνης και θαλάσσοκρατορίας. Πέρα από τα θεσμοθετημένα εμπορικά προνόμια που τους εκχωρούνταν, οι ευγενείς, χάρη στην άμεση εμπλοκή τους στην άσκηση της πολιτικής και μέσω δικτύων πελατείας και πληροφόρησης που είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν τόσο στη μητρόπολη όσο και στην αυτοκρατορία, απολάμβαναν αναμφίβολα περισσότερες ευκαιρίες επιτυχούς οικονομικής δράσης και πλουτισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ιδιαίτερα εμπορικά προνόμια κυρίως ως προς τη διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου εξασφάλιζε η κατοχή της βενετικής «υπηκοότητας», είτε εκ γενετής είτε μέσω της μακροχρόνιας διαμονής στην πόλη και της απόδοσης φόρων. Το βενετικό κράτος εκχωρούσε επίσης προνόμια σε όσους κρινόταν ότι, μέσω της εμπορικής δραστηριότητάς τους, θα συνέβαλαν στη βενετική ευημερία. Εμπορικά προνόμια που συνόδευαν το καθεστώς του πολίτη (*de intus et extra*) μπορούσαν να εκχωρηθούν στους βενετούς υπηκόους του Κράτους της Στεριάς και της Θάλασσας, πρακτική που ενθαρρυνόταν κυρίως από τον 16ο αιώνα, όταν η υποχώρηση των ευγενών από το θαλάσσιο εμπόριο επέτρεψε σε πολίτες και σε υπηκόους της αυτοκρατορίας τη δυναμικότερη ενασχόληση με αυτό. Η απόκτηση της βενετικής υπηκοότητας και των προνομίων που απέρρεαν από αυτήν, εκτός από την οικονομική σημασία της, έφερε και ιδιαίτερο συμβολικό βάρος αποτυπώνοντας τη συνύφανση του πατριωτικού ιδεώδους με την επιτυχή επιχειρηματική δράση. Ενδεικτική είναι η αίτηση των αδελφών Aspertì από το Μπέργκαμο για την εκχώρηση της βενετικής υπηκοότητας στις 9 Μαρτίου 1630:

Εμείς, οι Nicolò και Joseppe Aspertì, γιοί του Simone, πολίτες του Μπέργκαμο, επιθυμούμε διακαώς να υπηρετήσουμε τη Γαληνοτάτη και να γίνουμε πιστοί υπήκοοί της, και συνεπώς να είμαστε ίσοι με τους υπόλοιπους εμπόρους σε αυτόν τον τόπο τόσο ως προς το επάγγελμά μας όσο και ως προς τα κέρδη που αυτό επιφέρει [...] Εμφανιζόμαστε λοιπόν μπροστά στα πόδια της Γαληνοτάτης και ταπεινά εκλιπαρούμε να μας παραχωρηθεί η ιδιότητα του βενετού πολίτη και όλα τα προνόμια που απορρέουν από αυτήν και έχουν οι βενετοί πολίτες, και κυρίως όσα σχετίζονται με την εμπορική

δραστηριότητα. Και αφού δεν έχουμε ποτέ υπάρξει ανίκανοι στις εμπορικές δραστηριότητές μας στο παρελθόν, ελπίζουμε ότι και στο μέλλον, εάν μας επιτραπεί να εμπορευόμαστε με την Ανατολή, θα αποκομίσουμε πολύ μεγαλύτερα κέρδη και θα ευημερήσουν οι οικογένειές μας και θα είμαστε πάντα έτοιμοι να θέσουμε την ίδια μας τη ζωή στις υπηρεσίες της Γαληνοτάτης, στην οποία υποκλινόμαστε με ταπεινότητα. (Chambers & Pullan, 2001: 278-9)

4.2 Ρωγμές και αναπροσαρμογές σε ένα μεταβαλλόμενο οικονομικό τοπίο: μετασχηματισμοί και νέες ισορροπίες στο μεσογειακό εμπόριο

4.2.1 Διαταράσσοντας τα νερά της Μεσογείου: η «εισβολή των Βορείων»

Στην παλαιότερη ιστοριογραφία η «βενετική παρακμή» συσχετίζεται με τη λεγόμενη «βόρεια εισβολή» και τη διαδικασία μετατόπισης του οικονομικού επίκεντρου από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό, που κατά κανόνα παρουσιάζεται ως ο σημαντικότερος μετασχηματισμός της ευρασιατικής οικονομίας κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η ανακάλυψη νέων θαλάσσιων δρόμων και η ευρωπαϊκή επέκταση στον Νέο Κόσμο συνοδεύτηκαν από την πρόσβαση σε νέες πρώτες ύλες και διατροφικά προϊόντα, φτηνό εργατικό δυναμικό μέσω των δουλοκτητικών σχέσεων παραγωγής και μια νέα επικερδή αγορά. Σε αυτή τη δυναμικά μετασχηματιζόμενη παγκόσμια πλέον οικονομία θα πρωτοστατήσουν οι χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, κυρίως η Αγγλία και η Ολλανδία, ενώ θα τεθούν σταδιακά στο περιθώριο παραδοσιακές ισχυρές οικονομικές δυνάμεις όπως τα ιταλικά κράτη ή η Φλάνδρα. Παρόλο που η πρόσφατη έρευνα έχει δείξει ότι η παλαιότερη ιστοριογραφία συχνά υπερτόνιζε τον αντίκτυπο της εξωευρωπαϊκής επέκτασης στον μετασχηματισμό του μεσογειακού εμπορίου, δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε τη σημασία αυτών των εξελίξεων για τη βενετική οικονομία.

Ο περίπλους της Αφρικής (1497-8) και η συνεπακόλουθη πρόσβαση των Πορτογάλων στο εμπόριο των μπαχαρικών αποτέλεσε πλήγμα τόσο σε οικονομικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο για τους Βενετούς, αφού υπονόμεισε το μονοπώλιό τους στη διακίνηση των μπαχαρικών τα οποία πλέον μεταφέρονταν απευθείας στη Λισαβόνα και από εκεί διοχετεύονταν στη βόρεια Ευρώπη μέσω της Αμβέρσας, διαδρομή που απαιτούσε χαμηλότερο κόστος μεταφοράς. Ο αντίκτυπος στο βενετικό εμπόριο μπαχαρικών θα είναι αρχικά άμεσος. Τον χειμώνα του 1504 οι βενετικές γαλέρες θα επιστρέψουν άδειες από την Αλεξάνδρεια και τη Συρία, καθώς η παρουσία των Πορτογάλων στις αγορές της Ανατολής είχε οδηγήσει σε έλλειψη και συνεπακόλουθη υπερκοστολόγηση των μπαχαρικών. Ο αντίκτυπος, ωστόσο, της πορτογαλικής επέκτασης σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε καταστροφικός· σταδιακά κατά τον 16ο αιώνα οι Βενετοί θα ανακτήσουν την παλαιά τους θέση στο εμπόριο μπαχαρικών καθώς, μεταξύ άλλων, οι Πορτογάλοι θα εμπλακούν σε μια σειρά πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον των Αράβων. Ενδεικτικό είναι ότι την περίοδο 1543-44 έφτασαν στη Λυόν περίπου 391 παρτίδες μπαχαρικών από τη Βενετία, ενώ μόνο 66 παρτίδες από την Αμβέρσα, η οποία αποτελούσε το κέντρο διανομής των Πορτογάλων (Pezzolo, 2013: 265). Αυτή η τάση θα ανατραπεί ξανά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, όταν η Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών θα αποκτήσει ουσιαστικά το μονοπώλιο στο εμπόριο της νοτιοανατολικής Ασίας. Τη δεκαετία του 1620, σε βενετικές πηγές προερχόμενες από τελωνειακές αρχές, απαντά για πρώτη φορά ο όρος *merci ponentine* (δυτικά προϊόντα) για να περιγραφούν τα ανατολίτικα μπαχαρικά τα οποία, αν και στο παρελθόν είχαν αποτελέσει το κατεξοχήν εμπορεύσιμο προϊόν-σύμβολο της βενετικής υπεροχής, εισάγονταν πλέον στη Μεσόγειο από ολλανδικά πλοία.

Εκτός από τα μπαχαρικά, που αποτελούν ίσως το πιο γνωστό παράδειγμα, τα ωκεάνια ταξίδια διασάλευσαν τις βενετικές μονοπωλιακές εμπορικές διαδρομές και άλλων προϊόντων, όπως η ζάχαρη και οι βαφικές ύλες που κατεξοχήν χρησιμοποιούνταν στον τομέα της υφαντουργίας. Το παρθένο έδαφος, η επιβολή δουλοκτητικών σχέσεων παραγωγής και η αφθονία σε ξυλεία –απαραίτητη για τον βρασμό του ζαχαροκάλαμου– κατέστησαν

κέντρα παραγωγής φτηνής ζάχαρης τη Βραζιλία και τη Μαδέρα, υπονομεύοντας την ελεγχόμενη από τους Βενετούς παραγωγή και διακίνηση της κυπριακής ζάχαρης. Παρόμοια, η λαμπερή κόκκινη βαφή που οι Ισπανοί εισήγαγαν από τον Νέο Κόσμο λειτούργησε ανταγωνιστικά απέναντι στο πρινοκόκκι (ουσία κόκκινης απόχρωσης προερχόμενη από τα πουρνάρια του ελληνικού χώρου), φορτία με το οποίο οι Βενετοί μετέφεραν στη Δύση. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, ωστόσο, μέσω ευέλικτων αναπροσαρμογών οι Βενετοί κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη θέση τους στο θαλάσσιο εμπόριο τουλάχιστον έως και τον 17ο αιώνα.

Για τη βενετική οικονομία, οι μετασχηματισμοί που συντελέστηκαν στον μεσογειακό και ευρωπαϊκό χώρο υπήρξαν ίσως αρχικά καθοριστικότεροι από ότι η εξω-ευρωπαϊκή επέκταση. Με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 οι Οθωμανοί εξελίχθηκαν στον πιο υπολογίσιμο αντίπαλο των Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο, οδηγώντας σε σταδιακή αποδιάρθρωση τη θαλάσσια Βενετική Αυτοκρατορία. Όταν στο τέλος του 18ου αιώνα οι ναπολεόντειες δυνάμεις θα καταλύσουν το βενετικό κράτος, η βενετική θαλάσσια κυριαρχία θα έχει συρρικνωθεί στα νησιά του Ιονίου. Επιπρόσθετα, οι πολύχρονες συγκρούσεις των Βενετών με τους Οθωμανούς είχαν ως αποτέλεσμα την εξασθένηση του βενετικού ναυτικού, με αποτέλεσμα να καταστεί δύσκολη ακόμη και η αστυνόμευση της Αδριατικής. Σύνάμα, ωστόσο, οι Βενετοί αντιλαμβάνονταν ότι η διατήρηση των εμπορικών συναλλαγών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση του βενετικού εμπορίου στην Ανατολή, την τροφοδοσία της μητρόπολης σε μια σειρά από προϊόντα, κυρίως σιτηρά, και την πρόσβαση στην πελώρια αγορά της Κωνσταντινούπολης και την πολυδάπανη οθωμανική Αυλή. Η πολιτική του βενετικού κράτους απέναντι στην Υψηλή Πύλη υπήρξε συνεπώς εν πολλοίς διττή, καθώς επιχειρούσε να εξισορροπήσει ανάμεσα στην επιδίωξη της εδαφικής διατήρησης των κτήσεων μέσω δαπανηρών πολεμικών αναμετρήσεων και στην αναγκαιότητα της ειρηνικής διαπραγμάτευσης και σύναψης συμφωνιών που θα επέτρεπαν τη διατήρηση της ομαλότητας στη διεξαγωγή του εμπορίου. Παρά την είσοδο στο μεσογειακό προσκήνιο νέων εμπορικών δυνάμεων που θα υπονομεύσουν το βενετικό μονοπώλιο, η Βενετία δεν θα πάψει να αποτελεί σημαντικό εμπορικό εταίρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έως και τον 17ο αιώνα.

Σταδιακά θα αναδυθούν νέες ναυτικές και εμπορικές δυνάμεις, όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η Ολλανδία, που θα δεσπόσουν στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου άλλοτε εξασφαλίζοντας προνομακίες συμφωνίες με το οθωμανικό κράτος και άλλοτε συνάπτοντας αμοιβαία συμφέρουσες συμφωνίες με τους ντόπιους, παρακάμπτοντας τους βενετούς κυρίαρχους. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της Μεσογείου, όπως σημειώνει η Maria Fusaro, που θα κυριαρχήσουν σε αυτήν «εξωμεσογειακές» ναυτικές δυνάμεις (Fusaro, 2015: 89). Αρχής γενομένης το 1535 μια σειρά διομολογήσεων εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξασφάλισαν αρχικά στους Γάλλους αποκλειστικά προνόμια στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της αυτοκρατορίας. Έτσι, τα υπό γαλλική σημαία πλοία θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην ανατολική Μεσόγειο κατά το μεγαλύτερο μέρος του 16ου αιώνα, ενώ γάλλοι αντιπρόσωποι σε οθωμανικά λιμάνια θα αποκτήσουν πρόσβαση στην εκμίσθωση τελωνειακών δασμών. Το 1580 το οθωμανικό κράτος παραχωρεί αντίστοιχα προνόμια στους Άγγλους, οξύνοντας τον αγγλο-γαλλικό ανταγωνισμό και αποδυναμώνοντας περαιτέρω τη βενετική ισχύ. Η εδραίωση αγγλικών εμπορικών δικτύων στα οθωμανικά εδάφη είχε ως αποτέλεσμα τον τερματισμό του έως πρότινος βενετικού μονοπωλίου στη μεταφορά αγγλικών προϊόντων, κυρίως φτηνών μάλλινων υφασμάτων, μέσω της Βενετίας στην οθωμανική αγορά. Ακόμη χειρότερα, με την αγγλική και γαλλική εμπορική διείσδυση στα οθωμανικά εδάφη άρχισαν να κυκλοφορούν φτηνές αγγλικές και γαλλικές απομιμήσεις των ποιτικών βενετικών υφασμάτων και του διάσημου βενετικού γυαλιού. Κατά τον 17ο αιώνα αγγλικά προϊόντα θα αρχίσουν να εισάγονται ακόμη και στη βενετική ενδοχώρα, όχι πλέον μέσω της Βενετίας, αλλά μέσω του λιμανιού του Λιβόρνο στην Τοσκάνη, το οποίο θα καταστεί κέντρο των αγγλικών εμπορικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα, η εφαρμογή σκληρών мерκαντιλιστικών πολιτικών από την αγγλική και γαλλική κυβέρνηση θα αποθαρρύνει περαιτέρω την εισαγωγή βενετικών προϊόντων σε αυτές τις χώρες. Οι ανερχόμενες ευρωπαϊκές δυνάμεις κατόρθωσαν, άλλωστε, σταδιακά να ανταγωνιστούν και να ξεπεράσουν την ικανότητα των Βενετών για χαμηλά κόστη μεταφοράς και ναυτασφάλισης. Επιπρόσθετα οι Άγγλοι, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, θα αρχίσουν να εμπορεύονται απευθείας με τα Επτάνησα και την Κρήτη, ανταλλάσσοντας κυρίως

υφάσματα με κρασί, σταφίδες, λάδι και μπαχαρικά. Έως τη δεκαετία του 1620, οι Άγγλοι θα κατορθώσουν να ελέγχουν πάνω από το 40% του εμπορίου στα οθωμανικά εδάφη αντιθέτως, η βενετική συμμετοχή την ίδια περίοδο θα μειωθεί στο 25% (Fusaro, 2015: 79, 83). Τέλος, το 1612 προνόμια θα παραχωρηθούν από τον σουλτάνο και στους Ολλανδούς, οι οποίοι σταδιακά θα επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους έως τη Συρία και την Αίγυπτο. Όταν το 1604 η Αγγλία και πέντε χρόνια αργότερα η Ολλανδία θα συνάψουν συνθήκες ειρήνης με την Ισπανία, η κυριαρχία τους στη Μεσόγειο θα είναι πλέον αδιαμφισβήτητη.

Η ιδιαίτερη ένταση που θα γνωρίσει από τη δεκαετία του 1570 και για ολόκληρο τον 17ο αιώνα η πειρατεία θα συντελέσει στην περαιτέρω αποδιάρθρωση της βενετικής εμπορικής κυριαρχίας, καθώς η αστυνόμευση των θαλασσών καθίσταται πλέον ιδιαίτερα δύσκολη και πολυδάπανη. Τη Μεσόγειο λυμαίνονται κυρίως άγγλοι πειρατές, οι Ουσκόκοι στην Αδριατική υπό την προστασία των Αψβούργων και οι ξακουστοί Βερβερίνοι που δραστηριοποιούνται κυρίως στις υπηρεσίες του οθωμανικού κράτους. Οι ναυτικές συρράξεις στο πλαίσιο της αγγλο-ισπανικής σύγκρουσης διατάραξαν περαιτέρω τους θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Το εξωθεσμικό επίπεδο στο οποίο λειτουργούσαν οι πειρατικές επιδρομές συχνά διασταυρωνόταν με κρατικές εμπορικές και πολιτικές επιδιώξεις. Όχι τυχαία λοιπόν τα βενετικά πλοία έπεφταν συχνά στα χέρια άγγλων και ουσκόκων πειρατών, με αποτέλεσμα την περαιτέρω υπονόμευση της βενετικής ναυτικής και εμπορικής ηγεμονίας. Η πειρατεία συνυπήρχε συνήθως με το λαθρεμπόριο. Σε αντίθεση με τους Ουσκόκους ή τους Βερβερίνους, οι άγγλοι πειρατές στο Ιόνιο δεν αποσκοπούσαν στη λεηλασία των νησιών, αλλά στη διαμόρφωση δικτύων συνεργασίας με τον ντόπιο πληθυσμό που θα μπορούσε να τους προσφέρει προστασία και μια αγορά για την προώθηση των λαθραίων προϊόντων τους. Για τις βενετικές αρχές που επιχειρούσαν να ελέγξουν το εμπόριο σταφίδας στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, το λαθρεμπόριο και η πειρατεία αποτελούσαν δύο διαπλεκόμενες και εξίσου σημαντικές προκλήσεις. Αναφερόμενος στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς, ο προβλεπτής Nicolò Bragadin αποτυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο την ανησυχία των αρχών για την απώλεια ελέγχου του λιμένος (1603):

[...] έχει καταλήξει κρησφύγετο όλων των παράνομων σκαφών, ιδιαίτερα των Άγγλων, οι οποίοι αφού πλιατσικολογήσουν έρχονται εδώ για να μοιράσουν τη λεία τους και πιθανότατα (παρόλο που αυτό δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας) να την πουλήσουν [...] και όχι μόνο όταν είναι επτά, οκτώ, ή δέκα τέτοια πλοία, όπως συμβαίνει συχνά, αλλά ακόμη και όταν είναι μόνο δύο, κατορθώνουν να γίνουν οι κύριοι του λιμανιού και τολμούν ακόμη και να ρυμουλκούν άλλα σκάφη έξω από το λιμάνι και να τα λεηλατούν, έτσι ώστε κανείς να μην μπορεί να είναι ασφαλής. Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσω ότι απολαμβάνουν τη στήριξη του ντόπιου πληθυσμού, ο οποίος υπολείπεται αυτοσυγκράτησης και ευπρέπειας και εμπορεύεται με όλα αυτά τα πλοία ενάντια στον νόμο. (Fusaro, 2015:133)

Η αυξανόμενη επικινδυνότητα των θαλάσσιων δρόμων είχε ως επιπρόσθετη συνέπεια την αύξηση του κόστους ναυτασφάλισης, το οποίο συνιστούσε ισχυρή πρόκληση για τη βενετική ναυτιλία η οποία κατά παράδοση βασιζόταν στο χαμηλό κόστος μεταφοράς. Από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα η ναυτασφάλιση αποτέλεσε προνομιακό τομέα για τα ιδιωτικά κεφάλαια, οδηγώντας συχνά σε κινήσεις κερδοσκοπίας που το αρμόδιο όργανο της Επιτροπής Εμπορίου προσπάθησε, συνήθως μάταια, να ελέγξει και να περιορίσει. Η υπονόμευση της βενετικής ναυτιλιακής και ναυπηγικής δραστηριότητας θα συνδεθεί με την υποχώρηση του κρατικού προστατευτισμού. Από το τέλος του 16ου αιώνα η Σύγκλητος εγκρίνει για πρώτη φορά τη νηολόγηση πλοίων κατασκευασμένων στο εξωτερικό. Σε αυτή την απόφαση συνέβαλε μεταξύ άλλων η αδυναμία πρόσβασης των Βενετών σε φτηνή ξυλεία, αλλά και η ανεπάρκεια των βενετικών πλοίων ως προς την ασφάλεια που παρείχαν σε μια περίοδο όπου η θαλάσσια βία στη Μεσόγειο είχε ενταθεί. Η προτίμηση για πλοία κατασκευασμένα στη βόρεια Ευρώπη συνοδευόταν συχνά και από την πρόσληψη ξένου, συνήθως αγγλικού πληρώματος, που θεωρούνταν πιο εξοικειωμένο με την τεχνολογία αυτών των σκαφών και πιο ικανό στην αντιμετώπιση των θαλάσσιων κινδύνων, ιδίως για τα ταξίδια προς τη βόρεια θάλασσα.

Σταδιακά αυτή η λύση προκρίθηκε από τους ιδιώτες επιχειρηματίες ως ασφαλέστερη και οικονομικότερη. Επιχειρώντας να διασώσει τη βενετική «ναυτοσύνη» η Σύγκλητος θέσπισε νόμο σύμφωνα με τον οποίο τα δύο τρίτα του πληρώματος όλων των εμπορικών πλοίων που δραστηριοποιούνταν υπό βενετική σημαία θα έπρεπε να είναι βενετοί υπήκοοι. Τόσο στον Πόλεμο της Gradisca (1615-1618) εναντίον των Αψβούργων όσο και στον Πόλεμο της Κρήτης εναντίον των Οθωμανών, οι Βενετοί αναγκάστηκαν να ναυλώσουν αγγλικά και ολλανδικά πλοία. Η προσφυγή στον πολεμικό στόλο των εμπορικών αντιπάλων τους για να προστατέψουν τις κτήσεις τους στο Κράτος της Θάλασσας προφανώς λειτουργούσε αποθαρρυντικά ακόμη και στο επίπεδο των συμβολισμών.

4.2.2 Αξιοποιώντας συγκυρίες και καλύπτοντας ανάγκες: ορθόδοξοι και εβραίοι έμποροι

Παρά την υποχώρηση των βενετικών εμπορικών δραστηριοτήτων στην ανατολική Μεσόγειο, δεν θα πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η Βενετία έπαυε να αποτελεί μια μετρήσιμη ναυτική και εμπορική δύναμη τουλάχιστον έως τις αρχές του 18ου αιώνα. Εντούτοις οι μετασχηματισμοί στους οποίους αναφερθήκαμε αναλυτικά στις προηγούμενες σελίδες είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή στροφή των βενετών πατρικών από τις εμπορικές δραστηριότητες προς τις πιο ασφαλείς επενδυτικές επιλογές (στη γη και τον μεταποιητικό τομέα, όπως θα δούμε παρακάτω) και την ανάδειξη στα μεσογειακά εμπορικά δίκτυα νέων κοινωνικών ομάδων, κυρίως ορθόδοξων, εβραίων και αρμένιων υπηκόων του βενετικού κράτους και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως έχει επισημάνει ο ιστορικός Eric Dursteler, όταν το θαλάσσιο εμπόριο έπαυε να μονοπωλεί το ενδιαφέρον των βενετών ευγενών, η κυβέρνηση ενθάρρυνε ποικιλοτρόπως τη συμμετοχή σε αυτό άλλων κοινωνικών ομάδων, ή ακόμη και επέτρεψε την εμπορική δραστηριότητα ιδιωτών οι οποίοι επίσημα τουλάχιστον δεν κάλυπταν τα τυπικά κριτήρια. Όταν, για παράδειγμα, το 1564 ο Marcantonio Stanga αιτήθηκε να του χορηγηθεί η βενετική υπηκοότητα προέβαλε για τον ίδιο την εικόνα του αφοσιωμένου και χρήσιμου στην αυτοκρατορία υπηκόου. Όπως υπογράμμισε, είχε ωφελήσει το βενετικό δημόσιο διαμένοντας για πολλά χρόνια στη Βενετία, ασκώντας εμπορική δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη και τη Συρία και αποδίδοντας σημαντικούς φόρους στο κράτος. Μολονότι δεν πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις ως προς τη διάρκεια διαμονής στην πόλη και, όπως ο ίδιος παραδεχόταν, είχε εμπλακεί χωρίς να του έχει παραχωρηθεί άδεια στο εμπόριο με την Ανατολή, η Επιτροπή Εμπορίου έκανε δεκτό το αίτημά του (Dursteler, 2006: 55). Η νέα αυτή οικονομική πολιτική του βενετικού κράτους θα εκφραστεί μέσω της χαλάρωσης των μέτρων που καθόριζαν το δικαίωμα συμμετοχής στο θαλάσσιο εμπόριο και στα ναυτιλιακά δίκτυα (π.χ. με την παραχώρηση άδειας σε υπηκόους και ξένους να κυβερνούν βενετικά πλοία ή με τη παροχή κρατικών επιδοτήσεων, φοροελαφρύνσεων και ειδικών προνομίων). Η παρουσία των νέων αυτών ομάδων θα συμβάλει στη διατήρηση της ομαλής διεξαγωγής του εμπορίου με την Ανατολή, κυρίως προκειμένου να καλυφθούν οι μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες της μητρόπολης σε μια περίοδο όπου το παλαιό σύστημα φαίνεται αδύναμο να ανταποκριθεί στις νέες διεθνείς πραγματικότητες. Οι ανερχόμενες εμπορικές τάξεις θα ευνοηθούν σημαντικά από τη δυνατότητά τους να λειτουργούν στο πλαίσιο διακρατικών-διασπορικών εμπορικών δικτύων, τα οποία εξαπλώνονταν τόσο στα οθωμανικά και βενετικά εδάφη όσο και σε σημαντικά λιμάνια της Ιταλίας και της βορειοδυτικής Ευρώπης, ενώ θα εκμεταλλευτούν τα προνόμια που κατά καιρούς αποσπούσαν τόσο από το βενετικό όσο και από το οθωμανικό κράτος και την ανάγκη των Βενετών να διατηρήσουν τις εμπορικές σχέσεις τους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν υπήρξαν ως προς το πλείστον επωφελείς για τους υπηκόους των κτήσεων παρέχοντάς τους ευκαιρίες πλουτισμού. Μέσω των βενετικών εμπορικών δικτύων τα εγχώρια κυρίως αγροτικά προϊόντα των νησιών και των περιοχών του παράκτιου ελλαδικού χώρου είχαν αποκτήσει πρόσβαση στις ευρωπαϊκές αγορές. Τα διάσημα κρητικά γλυκά κρασιά (μαλβαζία και μοσχάτο), για παράδειγμα, διοχετεύονταν σε σημαντικές ποσότητες στις αγορές της Ευρώπης. Μολονότι η διακίνηση των προϊόντων γινόταν αρχικά κατά κανόνα μέσω της Βενετίας, φαίνεται ότι σύντομα διμερείς εμπορικές συναλλαγές άρχισαν

να πραγματοποιούνται με ιδιωτική πρωτοβουλία απευθείας μεταξύ Χάνδακα και αγγλικών λιμανιών, παρόλο που η βενετική νομοθεσία απαγόρευε τη μεταφορά προϊόντων από τις βενετικές κτήσεις προς τη Δύση με μη βενετικά πλοία. Η ταυτότητα του βενετού υπηκόου παρείχε προνομία και διευκολύνσεις σε όσους από τους φορείς της επιδίωκαν να καταπιαστούν με την εμπορική επιχειρηματικότητα, ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα που η δραστηριότητά τους διευρύνθηκε στη δυτική Ευρώπη και στα Βαλκάνια.

Οι στρατηγικές και τα συμφέροντα της μητρόπολης και των κτήσεων, ωστόσο, συχνά συγκρούονταν, οδηγώντας σε εντάσεις που δεν κατέληγαν πάντα προς όφελος της μητρόπολης. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σταδιακή αυτονομία των συμφερόντων που συνδέονταν με το εμπόριο σταφίδας στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο. Η ιδιαίτερη ζήτηση της σταφίδας από τις αγγλικές αγορές για την παρασκευή της περίφημης αγγλικής πουτίγκας είχε ως αποτέλεσμα από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα να αναπτυχθούν εμπορικά δίκτυα μεταξύ ντόπιων και άγγλων εμπόρων μέσω των οποίων φορτία με σταφίδες μεταφέρονταν απευθείας στην Αγγλία, με την παράκαμψη της βενετικής διαμεσολάβησης. Μόνο το έτος 1607 δεκαοκτώ αγγλικά πλοία γεμάτα σταφίδες αναχώρησαν από τη Ζάκυνθο για την Αγγλία, ενώ έως τη δεκαετία του 1670 η Αγγλία απορροφούσε το 85% της ζακυνθινής σταφιδοπαραγωγής (Fusaro, 2015: 321). Αυτή η εξέλιξη, η οποία σύμφωνα με την Maria Fusaro σηματοδοτεί την αφετηρία της αγγλικής εμπορικής διείσδυσης στην ανατολική Μεσόγειο, προκάλεσε αυξανόμενη ανησυχία στις βενετικές αρχές όπως διαφαίνεται από τις συνεχείς προσπάθειες του βενετικού κράτους να πατάξει το λαθρεμπόριο και τις συστηματικές αναφορές των κατά τόπους βενετών διοικητών προς τη μητρόπολη, σύμφωνα με τις οποίες «ξένοι» έμποροι με τη συστηματική στήριξη των ντόπιων και παραβλέποντας το βενετικό δίκαιο εμπορεύονταν απευθείας με τα Ιόνια νησιά χωρίς να πληρώνουν δασμούς και πλήττοντας ανεπανόρθωτα τα βενετικά οικονομικά συμφέροντα. Όπως αναφέρουν οι διοικητές, τα λαθραία φορτία μεταφέρονταν με βάρκες ντόπιων στις ακτές της Πελοποννήσου, όπου τα παραλάμβαναν «δυτικά πλοία» (*ponentine*). Το λαθρεμπόριο σταφίδας αποτέλεσε υπολογίσιμη πηγή πλουτισμού για τους ντόπιους, οι οποίοι ασφαλώς δεν ήταν διατεθειμένοι να συμμορφωθούν με τις βενετικές εντολές. Το 1639 διαβάζουμε σε μια αγγλική αναφορά η οποία, παρά την όποια υπερβολή, είναι ενδεικτική της νέας πραγματικότητας:

[...] οι άνθρωποι έχουν πλουτίσει τόσο μέσω του αγγλικού λαθρεμπορίου, που έχουν κατασκευάσει σπουδαία και ευγενή οικοδομήματα, όπως αυτά που βλέπει κανείς στη Βενετία· ιδίως στην Κεφαλονιά, στο κεντρικό λιμάνι που λέγεται Αργοστόλι, μέσα σε λίγα χρόνια έχουν ξοδέψει στην κατασκευή κτιρίων πάνω από μισό εκατομμύριο χρυσά δουκάτα πέρα από τα μέγαρα που έχουν κτίσει στην πρωτεύουσα και τα υπόλοιπα χωριά. Πλέον και εδώ οι άρχοντες ντύνονται όπως οι σπουδαίοι ευγενείς της Ιταλίας, με μεταξωτά και κάπες και βελούδινα πέπλα πάνω στα μάλλινα καπέλα τους· [...] μέσα στα γουναρικά, αφού δεν καταδέχονται να φορέσουν τίποτα κατώτερο. (Fusaro, 2015: 324)

Επισημαίνοντας την οικονομική σημασία της πειρατείας και του λαθρεμπορίου και τα ρευστά όρια που διέκριναν αυτές τις πρακτικές από τις νόμιμες εμπορικές επιχειρήσεις, ο ιστορικός Γιώργος Λεονταρίτης έχει υποστηρίξει ότι στην ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα στο Αιγαίο η πειρατεία αποκτά ιδιαίτερη λειτουργική σημασία, αφού καθίσταται άρρηκτα συνδεδεμένη με την τοπική οικονομία και αποτελεί σημαντικό μέσο για την αρχική συσσώρευση κεφαλαίου. Οι νησιώτες, ακόμη και οι τοπικές αρχές, συχνά συνεργάζονταν με τους πειρατές αγοράζοντας από αυτούς προϊόντα σε χαμηλές τιμές και παρέχοντάς τους προστασία (Λεονταρίτης, 1996: 18-21). Επρόκειτο για μια αμφίδρομη διαδικασία, κατά την οποία όσο η βενετική δραστηριότητα στην ανατολική Μεσόγειο υποχωρούσε και εντεινόταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των βενετικών, γαλλικών, αγγλικών και ολλανδικών συμφερόντων, τόσο αυξάνονταν οι ευκαιρίες ελιγμού και πλουτισμού για τους ντόπιους, ενώ συγχρόνως η ανάπτυξη της εγχώριας ναυτικής και εμπορικής δραστηριότητας σταδιακά άρχισε να λειτουργεί υπονομευτικά για τη βενετική ισχύ.

Οι εντάσεις μεταξύ μητρόπολης και κτήσεων θα καταστούν ορατότερες όταν το Κράτος της Θάλασσας

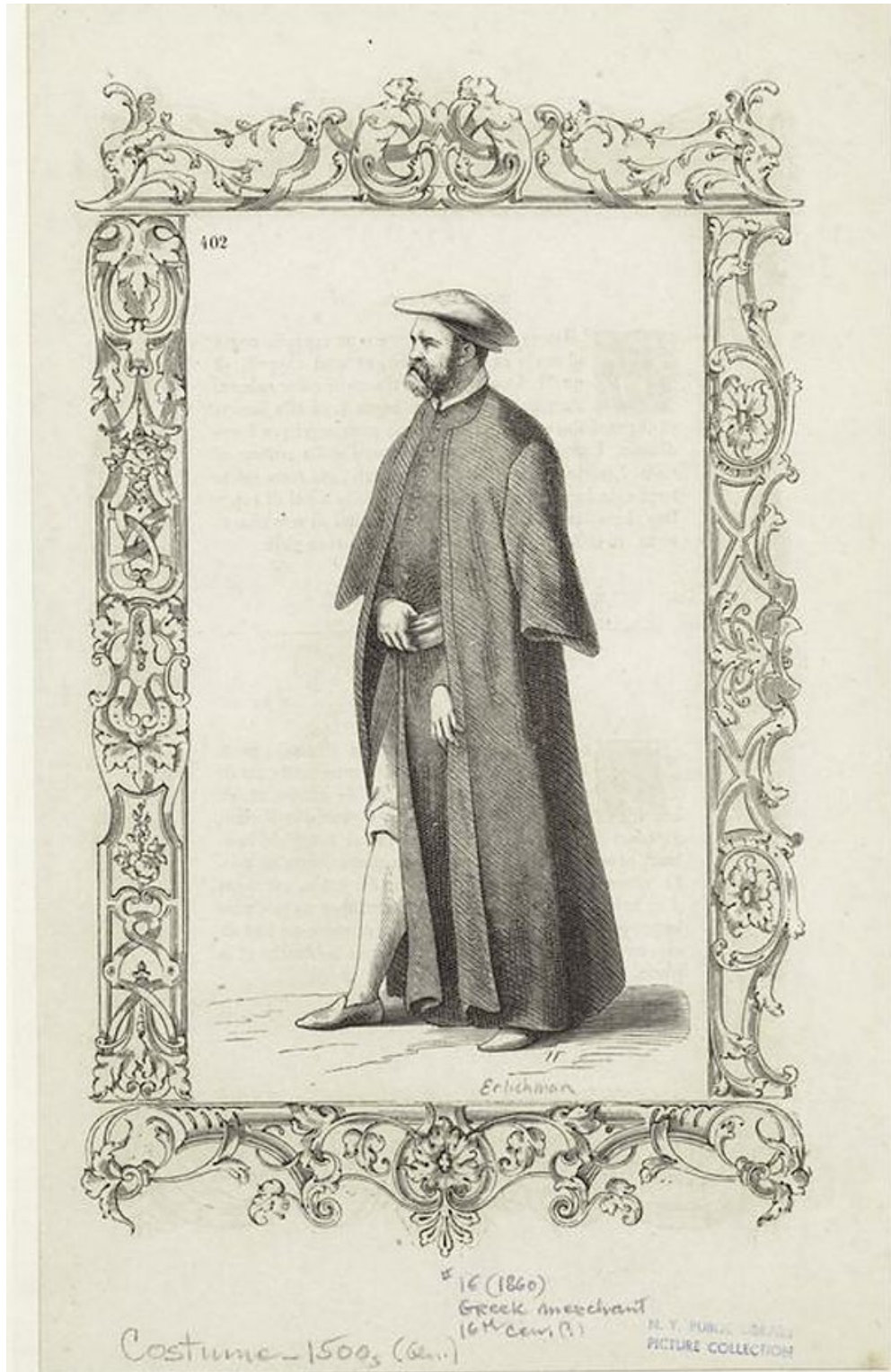
αρχίσει να περιορίζεται σημαντικά, με αποτέλεσμα οι βενετικές αυτοκρατορικές επιδιώξεις στην Ανατολή σταδιακά να μετασχηματιστούν: η προσοχή θα στραφεί προς τις ανάγκες της άμυνας, γεγονός που θα έχει αρνητικές επιπτώσεις ως προς την αποτελεσματική οικονομική διαχείριση των κτήσεων και την επιτυχή αξιοποίηση των κατά τόπους δυναμικά αναπτυσσόμενων εμπορικών και άλλων επιχειρηματικών δικτύων. Έτσι, έχει υποστηριχτεί ότι η έμφαση που θα δοθεί στην ανάπτυξη της πολεμικής ναυτικής μηχανής για να αντιμετωπιστεί η οθωμανική απειλή θα λειτουργήσει τελικά υπονομευτικά για τη βενετική εμπορική ναυσιπλοΐα. Όπως εύστοχα σημειώνει η Maria Fusaro,

[...] η θλιβερή ειρωνεία είναι ότι ένας από τους κύριους λόγους που η Βενετία απώλεσε τον ρόλο της ως εμπορικός μεσάζοντας μεταξύ της Ευρώπης και της Ανατολής εντοπίζεται ακριβώς στην αυτοκρατορική φύση του βενετικού κράτους. Η αναγκαιότητα προάσπισης του Κράτους της Θάλασσας ανάγκασε τη Βενετία να επιλέξει μεταξύ μιας επιθετικής κερδοσκοπίας και μιας πολιτικής κατευνασμού απέναντι σε ένα γειτονικό κράτος του οποίου η ισχύς και το φάσμα των πόρων υπήρξαν απaráμιλλα. (Fusaro, 2015: 23)

Σύμφωνα με αυτή την κριτική, παρόλο που οι θαλάσσιες κτήσεις έφεραν ιδιαίτερο βάρος ως εμπορικοί σταθμοί αλλά και για την τροφοδοσία της μητρόπολης, σε μακροσκοπικό επίπεδο οι περιοχές αυτές δεν ενσωματώθηκαν ενεργά ως παραγωγικά κέντρα στο βενετικό οικονομικό οικοδόμημα ούτε αξιοποιήθηκαν προς όφελος των κατοίκων, αδυναμία η οποία διαφάνηκε κυρίως όταν τέθηκε υπό αμφισβήτηση το βενετικό μονοπώλιο στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτή η πολιτική η οποία εντέλει απέβη εις βάρος της βενετικής οικονομίας εκκινούσε, μεταξύ άλλων, και από τη βαθιά ριζωμένη αντίληψη της βενετικής άρχουσας τάξης, ότι η πόλη της Βενετίας αποτελεί το αδιαμφισβήτητο κέντρο στην υπηρεσία του οποίου θα έπρεπε να λειτουργούν, έστω και ατελέσφορα, τα υπόλοιπα μέρη της αυτοκρατορίας.

Ενώ η «ελληνική ναυτιλιακή παρουσία» του 18ου αιώνα έχει μελετηθεί επαρκώς, η έρευνα έχει πρόσφατα αρχίσει να καταδεικνύει ότι η ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα των ορθόδοξων πληθυσμών υπήρξε καίριας σημασίας πολύ νωρίτερα. Από τον 16ο αιώνα ορθόδοξοι έμποροι, ως προς το πλείστον βενετοί υπήκοοι, απέκτησαν ιδιαίτερα σημαντική παρουσία στην μητρόπολη. Τα δίκτυα που διατηρούσαν με ομόθησκους τους που δραστηριοποιούνταν στον οθωμανικό χώρο τούς παρείχαν ευκαιρίες ποικίλων ελιγμών και τους καθιστούσαν ιδιαίτερα χρήσιμους στους οικονομικούς σχεδιασμούς του βενετικού κράτους. Ορθόδοξοι βενετοί υπήκοοι ανέλαβαν σταδιακά ενεργό ρόλο όχι μόνο στο εμπόριο αλλά και σε μια σειρά σχετικών δραστηριοτήτων, όπως η ναυτασφάλιση, η ναυπηγική, και η ναυτιλιακή χαρτογραφία. Γι' αυτόν τον λόγο, οι βενετικές αρχές υπήρξαν κατά κανόνα ιδιαίτερα ευνοϊκές και συνεργάσιμες απέναντι στην ορθόδοξη κοινότητα ικανοποιώντας αιτήματα και παρέχοντας προνόμια. Επιτυχημένοι ορθόδοξοι έμποροι της Βενετίας επανεπένδυσαν μέρος των κερδών τους στον ναυτιλιακό τομέα (**Εικόνα 4.5**).

Όπως έχει επισημάνει ο Γεράσιμος Παγκράτης, οι ορθόδοξοι έμποροι υποκατέστησαν τους Βενετούς «σε μια μεταβατική περίοδο, στο μεσοδιάστημα από την εκδήλωση μιας σοβαρής κρίσης στην εγχώρια εμπορική ναυτιλία μέχρι την ενεργότερη συμμετοχή εμπόρων και караβοκύρηδων από βορειοευρωπαϊκές χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία στο μεσογειακό εμπόριο» (Παγκράτης, 2013: 94). Από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, ορθόδοξοι υπήκοοι του Κράτους της Θάλασσας μετέφεραν προϊόντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ανκόνα και σε άλλα λιμάνια της Αδριατικής, φαινόμενο που το βενετικό κράτος επιχείρησε να αντιμετωπίσει μειώνοντας στη Βενετία τους δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα της Ανατολής. Οι βενετοί υπήκοοι είχαν τη δυνατότητα να συνεργάζονται με παραγωγούς και συνεργάτες τους στον οθωμανικό χώρο προκειμένου να διακινούν φορτία που εξασφάλιζαν τον επισιτισμό της μητρόπολης και της αυτοκρατορίας αλλά και πρώτες ύλες για τη βιοτεχνική παραγωγή. Ορθόδοξοι έμποροι από τις βενετικές κτήσεις, κυρίως Κρητικοί, ανέλαβαν επίσης ρόλο στο εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία εξάγοντας τοπικά προϊόντα. Η δράση κυρίως των νησιωτών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια πορεία από τα ελεγχόμενα από τη μητρόπολη τοπικού χαρακτήρα δίκτυα, που στόχο είχαν την εξασφάλιση της



Εικόνα 4.5 Ορθόδοξος έμπορος (Cesare Vecellio, *Habiti antichi e moderni di tutto il mondo*, 1590).

επάρκειας σε είδη διατροφής στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, προς τη σταδιακή αυτονομία, κυρίως όταν το βενετικό εμπορικό-ναυτιλιακό σύστημα άρχισε να εξασθενεί. Φαίνεται ότι ήδη κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα ομάδες ορθόδοξων εμπόρων είχαν συσσωρεύσει σημαντικά κεφάλαια τα οποία θα αξιοποιούσαν σε εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες.

Έμποροι και πλοιοκτήτες κυρίως από την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά θα επιχειρήσουν μάλιστα να αποκτήσουν

πανευρωπαϊκή παρουσία, επεκτείνοντας τις δραστηριότητές τους στο εξαγωγικό εμπόριο προς τη βόρεια Ευρώπη και έτσι υπερβαίνοντας τον παραδοσιακό ρόλο τους στη Μεσόγειο ως μεσάζοντες μεταξύ Βενετίας και Ανατολής. Στο τέλος του 16ου αιώνα κοινότητες ορθόδοξων εμπόρων έχουν πλέον εγκατασταθεί στην Αγγλία, ενώ υπολογίζεται ότι περίπου διακόσιοι εμπορικοί οίκοι δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Ανκόνα. Ενδεικτικό παράδειγμα του εύρους της επιχειρηματικής δράσης των νησιωτών αποτελεί η περίπτωση των Γεωργίου και Μιχαήλ Σουμάκη οι οποίοι εμπορεύονταν μεταξύ Ιονίων Νήσων και Βενετίας, ενώ συγχρόνως μετέφεραν σταφίδα και κρασί από τα Επτάνησα και την Κρήτη στην Αγγλία, αποτελώντας γνωστές μορφές στους λονδρέζικους επιχειρηματικούς κύκλους. Ένα ακόμη γνωστό παράδειγμα αποτελούν οι αδελφοί Αγησίλαος και Μάρκος Σιγούρος από τη Ζάκυνθο που κατά τη δεκαετία του 1580 δραστηριοποιήθηκαν ως έμποροι και πλοιοκτήτες στο εμπόριο μεταξύ Βενετίας, Ιονίων Νήσων, Κρήτης και Αγγλίας, μεταφέροντας επίσης κυρίως σταφίδα και κρασί. Η ζήτηση που είχαν στη βόρεια Ευρώπη τα αγροτικά κυρίως προϊόντα της Κρήτης και των Επτανήσων ασφαλώς αποτέλεσε αφετηρία και ισχυρό κίνητρο για την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας πέρα από τα ενίοτε ασφυκτικά όρια που είχε επιδιώξει να θέσει το βενετικό κράτος. Κατά τον 18ο πλέον αιώνα, η εμποροναυτιλιακή δραστηριότητα των Επτανήσιων θα σημειώσει εκρηκτική άνοδο, ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν την άφιξη των ναπολεόντειων στρατευμάτων (1797) τα λιμάνια στα οποία δραστηριοποιούνται εκτείνονται από τη Μαύρη Θάλασσα, την Αλεξάνδρεια, τη βόρεια Αφρική και τη Μασσαλία μέχρι τη Λισαβόνα, το Λονδίνο, το Άμστερνταμ και το Αμβούργο.

Εξίσου σημαντική υπήρξε η εμπορική παρουσία των εβραίων, βενετών και οθωμανών υπηκόων. Οι εβραίοι της Ιβηρικής που είχαν εγκατασταθεί στα βενετικά και οθωμανικά εδάφη, μετά τους διωγμούς τους από το ισπανικό Στέμμα στα τέλη του 15ου αιώνα και αργότερα από την πορτογαλική μοναρχία, κατέχουν σημαντική θέση στο εμπόριο ήδη από τον 15ο αιώνα, με δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια, στο Χαλέπι και στην Τρίπολη της Συρίας. Εβραίοι έμποροι απέκτησαν δεσπόζουσα θέση στο εμπόριο υφασμάτων μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διάχυτη και ίσως με μια δόση υπερβολής διαφαίνεται η ανησυχία για την απώλεια του βενετικού ελέγχου στα λόγια του βενετού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Bernardo Navagero (1553):

Αυτοί οι εβραίοι έχουν καταστρέψει ολότελα αυτόν τον εμπορικό δρόμο, επειδή, μεταξύ άλλων, συγκεντρώνουν στα χέρια τους όλο το μαλλί και το πωλούν όπως τους αρέσει· έχουν επίσης μονοπωλήσει το εμπόριο των πολυτελών καμηλωτών υφασμάτων, τα οποία είτε κατέχουν είτε παραγγέλνουν, αποκομίζοντας κέρδη που έως πρότινος απολάμβαναν οι βενετοί έμποροι οι οποίοι συνήθιζαν να δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον τομέα. (Arbel, 1995: 19)

Η προμήθεια της μητρόπολης σε στύψη από τα οθωμανικά ορυχεία βρισκόταν επίσης στα χέρια εβραίων οθωμανών υπηκόων από τα μέσα του 16ου αιώνα· επρόκειτο για κομβικής σημασίας προϊόν καθώς αποτελούσε πρώτη ύλη για τη υφαντουργική βιομηχανία. Προκειμένου να επωφεληθεί από τη διεθνή τους παρουσία, το βενετικό κράτος θα ενθαρρύνει την διαμονή εβραίων στην πόλη παραχωρώντας τους ειδικά εμπορικά προνόμια και φοροελαφρύνσεις. Οι εβραίοι θα συμβάλουν καθοριστικά στη βενετική οικονομία με την εισαγωγή προϊόντων από την Ανατολή στη μητρόπολη. Οι εβραίοι της Κέρκυρας δραστηριοποιήθηκαν με ιδιαίτερη επιτυχία και στο εμπόριο λαδιού, μεγάλο μέρος της παραγωγής του οποίου κάλυπτε ανάγκες του βενετικού πληθυσμού. Στο τέλος του 16ου αιώνα οι σεφαραδίτες εβραίοι συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βενετικής υφαντουργίας αναπτύσσοντας σημαντικές δραστηριότητες κυρίως στο εμπόριο του ισπανικού μαλλιού και των βαφικών υλών που οι Ισπανοί εισήγαγαν από τον Νέο Κόσμο. Με βάση αρχεία της Επιτροπής Εμπορίου εκτιμάται ότι κατά τον 17ο αιώνα το βενετικό κράτος είχε ετήσια έσοδα γύρω στα 100.000 δουκάτα από τη δασμολόγηση των εισαγόμενων και εξαγόμενων από τους εβραίους εμπορευμάτων (Arbel, 1995: 26). Οι εβραίοι διαδραμάτισαν, άλλωστε, καίριο ρόλο στο εμπόριο της Βαλκανικής και στις εξαγωγές προϊόντων προς την ιταλική χερσόνησο.

Ο οικονομικός ρόλος των εβραίων της Βενετίας υπήρξε σημαντικός και στον κλάδο του ενεχυροδανεισμού, ενώ η υψηλή φορολόγησή τους απέφερε σημαντικά έσοδα στο βενετικό κράτος. Όπως και στο μεγαλύτερο

μέρος της δυτικής Ευρώπης, η δραστηριότητα των εβραίων ως πιστωτών υπαγόταν στον στενό έλεγχο των αρχών και το κράτος προσδιόριζε τους όρους που θα έπρεπε να διέπουν τα δάνεια που συνήπταν και ιδιαίτερα το ύψος των τόκων. Ενώ επιτρεπόταν η παροχή κινητής περιουσίας από τους χριστιανούς στους εβραίους ως ενέχυρο, ο νόμος απαγόρευε ρητά τον δανεισμό έναντι υποθήκης, δεδομένου ότι οι βενετικές αρχές δεν επιθυμούσαν την κατοχή ακίνητης περιουσίας εκ μέρους των εβραίων. Παρά τα κέρδη που το βενετικό κράτος αποκόμιζε από την εβραϊκή παρουσία στη μητρόπολη, η στάση του, όπως χαρακτηριστικά αποτυπώθηκε στον χωρικό αποκλεισμό των εβραίων με τη δημιουργία του εβραϊκού Γκέτο το 1516, αποκαλύπτει συγχρόνως τη μέριμνα των αρχών να θέσουν σαφή όρια συγκρότησης και παραγωγής της θρησκευτικής ετερότητας (βλ. επόμενο κεφάλαιο).

4.3 Ο δρόμος προς την πρωτοεκβιομηχάνιση: επενδύοντας στη γη και στον μεταποιητικό τομέα

Η πρόσφατη έρευνα έχει υπογραμμίσει ότι, παρά την υποχώρηση που σημειώθηκε στο διαμετακομιστικό εμπόριο, ο βενετικός μεταποιητικός τομέας γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση από τον 15ο αιώνα. Η Βενετία και οι κτήσεις της στην ιταλική ενδοχώρα εξελίχθηκαν σε σημαντικότερα ευρωπαϊκά βιομηχανικά κέντρα. Το ερευνητικό ενδιαφέρον των τελευταίων δεκαετιών σχετικά με τον μεταποιητικό τομέα και τη διαδικασία της πρωτοεκβιομηχάνισης έχει συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση της Βενετικής Αυτοκρατορίας ως εδαφικού κράτους και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας, επισκιάζοντας την παλαιότερη μονόπλευρη ιστοριογραφική εικόνα της Βενετίας ως «θαλασσοκράτειρας» και ενδυναμώνοντας τα επιχειρήματα που προκρίνουν τον μετασχηματισμό έναντι της οπισθοχώρησης της βενετικής οικονομίας από τον 16ο αιώνα. Στη θέση μιας παρακμάζουσας Βενετικής Αυτοκρατορίας αναδύεται πλέον η εικόνα της Βενετίας ως σημαντικού κέντρου για τον συντονισμό του κεφαλαίου και της εργασίας σε μια διαπεριφερειακή οικονομία στην οποία συνυπάρχουν ο εμπορικός και μεταποιητικός τομέας, αν και με διαφορετικό βαθμό συμμετοχής ο καθένας σε διαφορετικές χρονικότητες.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σταδιακά από τον 16ο αιώνα οι εμπορικές δραστηριότητες θα πάψουν να αποτελούν τη μοναδική ενασχόληση της βενετικής ελίτ, καθώς η τελευταία θα στραφεί σταδιακά σε ασφαλέστερες επενδύσεις στη γη και στον μεταποιητικό τομέα, διαδικασία που θα συσχετιστεί με την προσάρτηση περιοχών της ιταλικής ενδοχώρας. Συγχρόνως οι βενετοί πατρίκιοι θα υιοθετήσουν πολιτισμικά στοιχεία και πρότυπα συμπεριφοράς ανάλογα με αυτά της ευρωπαϊκής γαιοκτητικής αριστοκρατίας, εγκαταλείποντας, για παράδειγμα, τον αστικό τρόπο ζωής για χάρη της ζωής στην ύπαιθρο κτίζοντας πολυτελείς επαύλεις στη γειτονική ύπαιθρο. Σε συμβολικό επίπεδο η βενετική ευγένεια σταδιακά θα ανανοηματοδοτηθεί με την άντληση στοιχείων από την ευρωπαϊκή αριστοκρατική κουλτούρα, στο πλαίσιο της οποίας η γαιοκτησία αποτελούσε ευγενέστερη επιδίωξη από ό,τι η ενασχόληση με το εμπόριο. Αυτή η διαδικασία που είναι γνωστή ως «αριστοκρατικοποίηση» της βενετικής άρχουσας τάξης είχε στο παρελθόν θεωρηθεί κύριος ανασχετικός παράγοντας για τη βενετική οικονομία. Ο Fernand Braudel, μάλιστα, είχε χρησιμοποιήσει τον όρο «προδοσία της αστικής τάξης» για να προσδιορίσει αυτή τη διαδικασία μετατροπής των «εμπόρων-επιχειρηματιών» σε «κτηματίες» όπως κυρίως εκδηλώθηκε στην ευρύτερη ιταλική και ιβηρική χερσόνησο από τον 16ο αιώνα. Στη νεότερη ιστοριογραφία, ωστόσο, αυτή η υπόθεση έχει εγκαταλειφθεί ως αναχρονιστική και δυσλειτουργική, καθώς τείνει να υποστασιοποιήσει και εξιδανικεύσει την «αστική τάξη» προσδίδοντάς της έναν προκαθορισμένο ρόλο σε μια λίγο έως πολύ τελεολογικά προσδιορισμένη ιστορική πορεία. Αντιθέτως, η σύγχρονη έρευνα έχει δείξει ότι η αλλαγή στις επιχειρηματικές συμπεριφορές των βενετών πατρικίων αποτέλεσε μια «ορθολογική» επιλογή η οποία θα μπορούσε να εξασφαλίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα οικονομικά συμφέροντά τους σε ένα μεταβαλλόμενο διεθνές οικονομικό τοπίο. Κατά τον 16ο αιώνα σημειώνεται άνοδος των τιμών στα είδη διατροφής, με αποτέλεσμα οι αγροτικές

δραστηριότητες να καθίστανται ιδιαίτερα επικερδείς και οι επενδύσεις στη γη μια εύστοχη επιλογή. Η εμπορευματοποίηση της γης συμβάλλει στην ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα, ενώ η απώλεια βενετικών κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο καθιστά τις επενδύσεις στην αγροτική ενδοχώρα καίριες για την τροφοδοσία της μητρόπολης. Άλλωστε, οι επενδύσεις στη έγγεια ιδιοκτησία συνέβαλαν στη δυναμικότερη ένταξη των Βενετών στις τοπικές κοινωνίες.

Η λεγόμενη «στροφή προς τη γη» έχει τις ρίζες της στον 14ο αιώνα, όταν κατά το εναρκτήριο στάδιο της βενετικής επεκτατικής πολιτικής στην ενδοχώρα, οι βενετοί ευγενείς θα στρέψουν για πρώτη φορά το ενδιαφέρον τους προς τη γη, διαδικασία που θα επιταχυνθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και κυρίως μετά την επανάκτηση των εδαφών που είχαν χαθεί στον Πόλεμο του Cambrai. Η στροφή αυτή δεν έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από σημαντική μερίδα του σώματος των ευγενών που υποστήριζαν ότι το πεπρωμένο του βενετικού μεγαλείου ήταν εξαρχής προσδεμένο με τη θάλασσα και ότι η εγκατάλειψη της παραδοσιακής αυτής αποστολής θα απέβαινε μακροπρόθεσμα καταστροφική. Αυτή η κριτική συχνά στράφηκε και εναντίον της επεκτατικής πολιτικής στην ενδοχώρα υπογραμμίζοντας τον πολυδάπανο, επικίνδυνο και αντίθετο στο βενετικό πνεύμα χαρακτήρα αυτού του εγχειρήματος. Ο νέος τρόπος ζωής των ευγενών, συνδεδεμένος πλέον με τη γη, διασάλευε την εξιδανικευμένη εικόνα του βενετού ευγενή ως κοσμογυρισμένου εμπόρου. Ο Girolamo Priuli διαπίστωνε με πικρία στο ημερολόγιο του την εγκατάλειψη των εμπορικών δραστηριοτήτων και του αστικού τρόπου ζωής που κατά παράδοση χαρακτήριζε τους Βενετούς:

Από τότε που πλούτισαν, οι ευγενείς και πολίτες της Βενετίας επιθυμούν να απολαμβάνουν την επιτυχία τους ζώντας στην ενδοχώρα και όπου αλλού μπορούν να εντρυφούν στις απολαύσεις και τις τέρψεις της αγροτικής ζωής, εγκαταλείποντας τη ναυσιπλοΐα και τις ναυτικές δραστηριότητες, οι οποίες υπήρξαν ασφαλώς πιο επίπονες και βασανιστικές αλλά εντέλει όλα τα οφέλη έρχονταν από τη θάλασσα [...] (Woolf, 1968: 188)

Σε αντίστοιχα νοσταλγικό πνεύμα κινείται η αγόρευση του Niccolò Donà στη Σύγκλητο το 1610: «Οι ευγενείς δεν επιθυμούν πλέον να έχουν καμιά ανάμειξη στο εμπόριο, όλα ξοδεύονται στην αγορά γης και κατοικιών και στις απολαύσεις της πόλης. Όποιος έχει χρήμα να ξοδέψει το δανείζει με τόκο, αντί να το επενδύει στα ταξίδια στην Ανατολή» (Dursteler, 2006: 43).

Η δημογραφική άνοδος, η αστικοποίηση και η διεύρυνση του καταναλωτικού κοινού στην Ευρώπη από τον 16ο αιώνα ευνόησε τη στροφή προς τη μεταποίηση, παρέχοντας νέες ευκαιρίες κέρδους. Κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της μητρόπολης και της ενδοχώρας υπήρξαν, μεταξύ άλλων, τα πλοία, τα μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα, τα δερμάτινα, τα υαλικά, τα χρυσαφικά, τα όπλα και τα βιβλία. Η παραγωγή της μητρόπολης θα αγγίξει τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στα μέσα του 16ου αιώνα, ενώ αρκετοί κλάδοι θα αρχίσουν να υποχωρούν από τη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα. Στον τομέα της εριουργίας, για παράδειγμα, παρατηρείται σημαντική αύξηση της παραγωγής κατά τον 16ο αιώνα, με τον αριθμό των υφασμάτων να τριπλασιάζεται την περίοδο 1516-1575, παραγωγή η οποία θα αρχίσει, ωστόσο, να σημειώνει σημαντικές πτωτικές τάσεις κατά τον 17ο αιώνα, τόσο λόγω της γενικότερης δημογραφικής υποχώρησης όσο και εξαιτίας της μείωσης στις εξαγωγές στην Ανατολή, όπου σταδιακά προτιμούνται τα φτηνότερα αγγλικά και ολλανδικά υφάσματα. Στο τέλος του αιώνα η παραγωγή θα έχει μειωθεί περίπου κατά 75%, ενώ οι περισσότερες μονάδες παραγωγής θα έχουν μετακινηθεί στην αστική και αγροτική ενδοχώρα και θα έχουν στραφεί στα χαμηλότερης ποιότητας μάλλινα και πλεκτά υφάσματα που προορίζονταν κυρίως για τις τοπικές αγορές. Παρόμοια, στον τομέα της μεταξουργίας παρατηρείται αύξηση των αργαλειών από 800 το 1430 σε 1.000 το 1493 και σε 2.400 το 1554. Αν και σε μικρότερο βαθμό από ό,τι ο τομέας της εριουργίας, ο κλάδος της μεταξουργίας θα γνωρίσει επίσης μια περίοδο κρίσης κατά τον 17ο αιώνα (Sella, 1997· Trivellato, 2008). Παρά την κρίση που γνώρισαν αρκετοί μεταποιητικοί κλάδοι της πόλης κατά τον 17ο αιώνα, η Βενετία του 18ου αιώνα θα εξακολουθήσει να αποτελεί ένα σημαντικό βιομηχανικό κέντρο, κυρίως ως προς τους τομείς της ναυπηγικής, της μεταξουργίας, της υαλουργίας και της τυπογραφίας.

Ο τομέας της υαλουργίας έφερε ιδιαίτερο οικονομικό και συμβολικό βάρος, καθώς αρχικά τουλάχιστον ήταν προσανατολισμένος σε είδη πολυτελείας που έχαιραν του θαυμασμού των ευκατάστατων καταναλωτών. Ένα ολόκληρο δίκτυο υαλουργικών μονάδων στήθηκε στο νησί Μουράνο, στη βενετική λιμνοθάλασσα, προκειμένου να μην απειλείται η πόλη από τον κίνδυνο πυρκαγιάς. Ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα αναπτύσσονται νέες τεχνικές που θα ανταποκριθούν στη αυξανόμενη ζήτηση στην Ευρώπη, ιδιαίτερα για καθρέφτες. Ο κρατικός έλεγχος στον καίριο αυτόν τομέα της βενετικής οικονομίας υπήρξε καθοριστικός. Η νομοθεσία απαγόρευε τη μετακίνηση του εξειδικευμένου προσωπικού, για να μην αποκαλυφθούν τα «μυστικά της τέχνης», ενώ συγχρόνως η κυβέρνηση παρείχε ισχυρά κίνητρα επιστροφής για τους τεχνίτες οι οποίοι παρά τις απαγορεύσεις είχαν αναζητήσει αλλού εργασία. Παρά τον σταδιακό ανταγωνισμό με τα φτηνότερα γαλλικά και αγγλικά προϊόντα που απευθύνονταν σε ένα ευρύ καταναλωτικό κοινό, η βενετική υαλουργία διατήρησε τα πρωτεία της τουλάχιστον ως προς την ποιότητα των προϊόντων. Από το τέλος του 17ου αιώνα το περίφημο κρύσταλλο της Βοημίας θα λειτουργήσει επίσης ανταγωνιστικά απέναντι στο βενετικό γυαλί. Έως τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, ωστόσο, αναπτύχθηκαν νέες ποικιλίες βενετικού κρυστάλλου οι οποίες εξασφάλισαν τις προτιμήσεις ενός εύπορου καταναλωτικού κοινού, ενώ υψηλές πωλήσεις κατέγραφαν οι βενετικές γυάλινες χάντρες και οι καθρέφτες προσώπου, προϊόντα τα οποία απαιτούσαν μικρότερα κεφάλαια και κατασκευάζονταν μέσα στην πόλη, για να διοχετευτούν σε αγορές όχι μόνο της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και στη δυτική Αφρική και τη βόρεια Αμερική. Έτσι, σε αντίθεση με άλλους τομείς της μεταπονητικής βιομηχανίας, ο τομέας της υαλουργίας όχι μόνο δεν επιβραδύνθηκε, αλλά αντιθέτως γνώρισε περαιτέρω ανάπτυξη· ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι υαλουργικοί κάμινοι αυξήθηκαν στην περιοχή του Μουράνο από είκοσι τέσσερις το 1592 σε τριάντα με σαράντα τη δεκαετία του 1760 (Trivellato, 2008: 210).

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, κατά την περίοδο της οικονομικής ακμής της η Βενετία αποτέλεσε σημαντικότατο ναυπηγοεπισκευαστικό κέντρο. Το περίφημο κρατικό ναυπηγείο στην περιοχή του Καστέλο απασχολούσε περίπου το 10% του εργατικού δυναμικού της πόλης, αποτελώντας μια από τις σημαντικότερες κατασκευαστικές μονάδες μεγάλης κλίμακας στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Ο τομέας της ναυπηγικής υπήρξε στενά συνδεδεμένος με τον εμπορικό, ναυτιλιακό και στρατιωτικό τομέα και συνεπώς υπήρξε νευραλγικής οικονομικής και πολιτικής σημασίας. Αποτέλεσε κρατικό μονοπώλιο και η λειτουργία του καθορίστηκε από μια σειρά προστατευτικών μέτρων που αφορούσαν τους ρυθμούς της παραγωγής, την οργάνωση της εργασίας και τις δυνατότητες αξιοποίησης των φυσικών πόρων της αυτοκρατορίας (π.χ. για την εύρεση ξυλείας). Ο νόμος, για παράδειγμα, απαγόρευε την εισαγωγή πλοίων από το εξωτερικό, τουλάχιστον έως τα τέλη του 16ου αιώνα. Εκτός από το κρατικό ναυπηγείο, σε αρκετά σημεία της πόλης λειτουργούσαν ιδιωτικοί ταρσανάδες για την επισκευή ή το χτίσιμο ιδιωτικών πλοίων. Μολονότι ο τομέας της ναυπηγικής θα σημειώσει κάμψη από τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, θα συνεχίσει να αποτελεί σημαντική οικονομική δραστηριότητα καθ' όλο τον 17ο αιώνα (Davis, 1991).

Η βενετική εκδοτική βιομηχανία υπήρξε μια από τις σπουδαιότερες των πρώιμων νεότερων χρόνων, εφοδιάζοντας με βιβλία την υπόλοιπη ιταλική χερσόνησο και την Ευρώπη. Ως πολιτισμικό, εκδοτικό και τυπογραφικό κέντρο η Βενετία παρείχε πολλαπλές ευκαιρίες σε διανοούμενους και επαγγελματίες συγγραφείς (*poligrafi*) που επιθυμούσαν να δραστηριοποιηθούν στη νέα αυτή, επικερδή δραστηριότητα. Εκτιμάται ότι μόνο κατά τον 16ο αιώνα εκδόθηκαν στη Βενετία 15.000-30.000 βιβλία, παραγωγή ιδιαίτερα σημαντική για τα τεχνολογικά δεδομένα της εποχής. Η «εκλαϊκευση» του γραπτού λόγου στη Δύση με τη σταδιακή αντικατάσταση των λατινικών από τις δημώδεις γλώσσες και τη σχετική άνοδο της εγγραμματοσύνης συνέβαλε στην ανάπτυξη της τυπογραφίας και συγχρόνως υποβοηθήθηκε από αυτήν σε μια μάλλον αμφίδρομη σχέση. Τα βιβλία απευθύνονταν πλέον σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό που κινούνταν πέρα από τη μορφωμένη ελίτ των μεσαιωνικών χρόνων. Έτσι, δίπλα στις επιστημονικές πραγματείες, τα νομικά και φιλοσοφικά κείμενα και τη θρησκευτική γραμματεία θα αναδυθεί ένα ευρύ φάσμα λογοτεχνικών ειδών στον απόηχο της ουμανιστικής παιδείας. Στο ίδιο κλίμα στα βενετικά τυπογραφεία θα εκδοθούν τα πρώτα βιβλία στα ελληνικά και εβραϊκά. Ο εκδοτικός τομέας θα παραμείνει επικερδής καθ' όλη την πρώιμη νεότερη περίοδο παρόλο που ο αντίκτυπος

εργατικού δυναμικού και τη μείωση του κόστους εργασίας και παραγωγής. Σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα τα ισχυρά ερείσματα που το συντεχνιακό σύστημα είχε στην Ιταλία θεωρούνται ανασχετικός παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη της χερσονήσου, ιδίως μετά τον 17ο αιώνα όταν σε περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης εδραιώνεται σταδιακά το σύστημα ανάθεσης της παραγωγής με τη διαδικασία εκβιομηχάνισης της υπαίθρου η οποία βασίζεται σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Ως συνέπεια των παραπάνω ο ιταλικός μεταποιητικός τομέας εμφανίζεται αδύναμος να ανταγωνιστεί τα φθηνότερα ολλανδικά, αγγλικά και γαλλικά προϊόντα καθημερινής χρήσης που θα κυριαρχήσουν στις ευρωπαϊκές αγορές από τα τέλη του 16ου αιώνα και τα οποία παράγονται με χαμηλότερο κόστος στο πλαίσιο της πρωτοεκβιομηχάνισης.

Όπως, ωστόσο, έχουν επισημάνει πιο πρόσφατες μελέτες, οι συντεχνίες υπήρξαν αρκετά ευέλικτες και ανοικτές στις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες, προσαρμόζονταν στους διεθνείς οικονομικούς μετασχηματισμούς και ανταποκρίνονταν στις νέες ανάγκες της αγοράς ενώ ενίοτε προχώρησαν και σε μείωση του κόστους παραγωγής εις βάρος της ποιότητας των προϊόντων. Κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, για παράδειγμα, οι βενετικές αρχές με τη σύμφωνη γνώμη της συντεχνίας των μεταξουργών προώθησαν τη χρήση μηχανικών κλωστικών μηχανών, ενώ χορηγήθηκαν άδειες εγκατάστασης και λειτουργίας υδροκίνητων μονάδων παραγωγής στην ενδοχώρα, τεχνολογική καινοτομία που αποσκοπούσε στη μείωση του κόστους της εργασίας. Η απόφαση χαιρετίστηκε τόσο από τους εμπόρους όσο και από τους υφαντές, αλλά αντίδραση προήλθε από τον κλάδο των νηματουργών των οποίων η εργασιακή θέση θιγόταν άμεσα. Από την άλλη πλευρά, νέες τεχνικές που υιοθετήθηκαν στον κλάδο της υαλοουργίας στο Βασιλικό Εργαστήριο Καθρεπτών στο Παρίσι ήδη από το 1666 δεν εφαρμόστηκαν στη Βενετία παρά μόνο μετά την κατάλυσή της στα μέσα του 19ου αιώνα. Αυτή η καθυστέρηση δεν οφείλεται, ωστόσο, σε κάποια αρχή ή προκατάληψη απέναντι στις νέες τεχνολογίες, αλλά στο ότι οι τεχνικές αυτές απαιτούσαν σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου και οργάνωση της παραγωγής σε μεγαλύτερη κλίμακα, διαδικασίες οι οποίες θα μπορούσαν τελικά να αποβούν ασύμφωρες. Αυτά τα παραδείγματα αποκαλύπτουν ότι ο κόσμος των τεχνιτών δεν αποτελούσε ένα ομοιογενές σώμα το οποίο στρεφόταν εξ ορισμού εναντίον των τεχνολογικών καινοτομιών, ή όπως ορθά επισημαίνει η ιστορικός Francesca Trivellato, η «τεχνολογική αδράνεια» φαίνεται ότι ήταν συχνότερα συνέπεια «ορθολογικής συμπεριφοράς» παρά τεχνολογικού συντηρητισμού (Trivellato, 2008: 219, 227). Όταν κατά τα τέλη του 17ου αιώνα ο διεθνής ανταγωνισμός εντάθηκε, οι περισσότερες βενετικές συντεχνίες προχώρησαν σε αναθεώρηση των κανονισμών τους με στόχο τη μείωση του κόστους παραγωγής και εργασίας. Άλλωστε, σε αντίθεση με την παραδοσιακή απεικόνιση των εργαστηρίων ως ανεξάρτητων και «κλειστών» μονάδων παραγωγής, φαίνεται ότι στον πρώιμο νεότερο κόσμο τα δίκτυα αλληλεξάρτησης και ανταλλαγής πρώτων υλών, εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου μεταξύ διαφορετικών κλάδων και παραγωγικών μονάδων αποτελούσαν μάλλον τον κανόνα παρά την εξαίρεση.

Οι συντεχνίες, ωστόσο, δεν έμειναν ανεπηρέαστες από τα νέα οικονομικά δεδομένα, δηλαδή από τη βορειοδυτική διείσδυση στο μεσογειακό εμπόριο. Ενδεικτικές είναι οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν κατά τον 17ο αιώνα μεταξύ της *Arte dei Salumieri* (Συντεχνία Παραγωγών Καπνιστών Ειδών Διατροφής) και των άγγλων εμπόρων που επιχείρησαν να εισαγάγουν ψάρια στη βενετική αγορά. Η επιδίωξη των αρχών να διατηρήσουν την κοινωνική συνοχή και να ενθαρρύνουν την εγχώρια αγορά είχε οδηγήσει σε μια προστατευτική πολιτική ως προς τις τιμές και την ποσότητα των προϊόντων, κατά κανόνα προς όφελος των συντεχνιών. Το 1626, ωστόσο, στο νεοαναδυόμενο οικονομικό περιβάλλον και υπό τον φόβο ότι το ενισχυμένο λιμάνι του Λιβόρνο θα προσελκύσει ακόμη περισσότερους βόρειους εμπόρους, η βενετική κυβέρνηση αλλάζει πολιτική. Με στόχο την προσέλκυση των ξένων εμπόρων και τη διάθεση φθηνών προϊόντων, προχωρά σε ευνοϊκά προς τους Άγγλους μέτρα, μειώνοντας τους δασμούς στις εισαγωγές και τα τέλη ελλιμενισμού και καταργώντας τον νόμο που υποχρέωνε τους ξένους εμπόρους να διαθέτουν το μισό του φορτίου τους στη συντεχνία (Fusaro, 2015: 286-8).

Ο μεταποιητικός τομέας υπόκειντο σε ένα αυστηρό θεσμικό πλαίσιο το οποίο καθοριζόταν τόσο από τη συντεχνιακή πολιτική όσο και από τον κρατικό προστατευτισμό. Ένα λεπτομερειακό κανονιστικό πλαίσιο για τη λειτουργία του κείνου κλάδου της μεταξουργίας θα θεθεί ήδη από τα μέσα του 13ου αιώνα, προκειμένου να προσδιοριστούν με ακρίβεια ζητήματα σχετικά με την ποιότητα και την τιμή των προϊόντων· επίσης

συγκροτείται ειδική επιτροπή (*officio dei panni d'oro*) για να εποπτεύει το τελικό προϊόν. Έως τα τέλη του 15ου αιώνα οι σχετικοί κανονισμοί θα εμπλουτιστούν και επικαιροποιηθούν από τη Σύγκλητο. Τα υφάσματα συνοδεύονται πλέον από ετικέτα προέλευσης επικυρωμένη με σφραγίδα του βενετικού κράτους. Οποιαδήποτε αλλαγή στην ποιότητα του υφάσματος απαιτούσε κρατική άδεια. Συνάμα οι αρχές παρενέβαιναν με ποικίλες προστατευτικές διατάξεις προκειμένου να εξασφαλιστούν τα πρωτεία της Βενετίας ως προς την τεχνογνωσία και την καινοτομία. Για παράδειγμα, από το τέλος του 14ου αιώνα θεσπίζεται νομοθεσία η οποία απαγορεύει στους καλαφάτες του βενετικού ναυπηγείου να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό· αντίστοιχες ρυθμίσεις, όπως είδαμε, ίσχυαν και για τον κλάδο των υαλουργών. Η κρατική πολιτική λειτούργησε προστατευτικά απέναντι σε συγκεκριμένους κλάδους ανάλογα με τις ευρύτερες οικονομικές συγκυρίες, επιδιώκοντας να ενθαρρύνει την εξειδίκευση και την επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων στη μητρόπολη και την αστική και αγροτική ενδοχώρα. Η μετανάστευση αποτέλεσε εξίσου σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη του βενετικού μεταποιητικού τομέα. Ήδη από τον 14ο αιώνα με την ενθάρρυνση της βενετικής κυβέρνησης εγκαθίστανται στην πόλη εξειδικευμένοι τεχνίτες οι οποίοι μεταφέρουν εκεί την τεχνογνωσία τους.

Ο ρόλος της αστικής και αγροτικής ενδοχώρας στην ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα και στη διαδικασία της πρωτοεκβιομηχάνισης υπήρξε καθοριστικός. Ορισμένες περιοχές της ενδοχώρας είχαν γνωρίσει σημαντική άνθηση του μεταποιητικού τομέα πριν από την προσχώρησή τους στο βενετικό κράτος. Η Βερόνα και η Μπρέσα, για παράδειγμα, αποτελούσαν σημαντικά εξαγωγικά υφαντουργικά κέντρα ήδη από τον 13ο αιώνα. Το βιοτεχνικό αυτό παρελθόν έδωσε σε αρκετές περιοχές της ενδοχώρας τη δυνατότητα να διατηρήσουν έναν σημαντικό βαθμό οικονομικής αυτονομίας μετά την ενσωμάτωσή τους στο βενετικό κράτος, γεγονός το οποίο επιβράδυνε τη δημιουργία μιας ενιαίας διαπεριφερειακής αγοράς. Λιγότερο προσδεμένες στο βενετικό οικονομικό άρμα εμφανίζονταν οι περιοχές που τις χώριζε γεωγραφική απόσταση από τη μητρόπολη και οι οποίες διέθεταν σημαντικούς φυσικούς πόρους και ανθηρούς βιομηχανικούς τομείς, όπως οι λομβαρδικές πόλεις Μπρέσα, Μπέργκαμο και Κρεμόνα, οι οποίες, άλλωστε, από γεωοικονομική άποψη βρίσκονταν εγγύτερα στο Μιλάνο και στη Γένοβα.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη θα σημειωθεί και στις αγροτικές περιοχές, κυρίως ως προς τον εξορυκτικό τομέα όπου υπήρχαν φυσικές πηγές ενέργειας. Από τα μέσα του 16ου και κυρίως κατά τον 17ο αιώνα παρατηρούνται στην ενδοχώρα σημαντικοί μετασχηματισμοί ως προς τους τρόπους και τις μεθόδους παραγωγής, η οποία σταδιακά θα μετακινηθεί από τις πόλεις στην ύπαιθρο· πρόκειται για μια διαδικασία η οποία παρατηρείται σε ολόκληρη την Ευρώπη κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο και είναι ευρύτερα γνωστή ως «εκβιομηχάνιση της υπαίθρου». Αυτή συνοδεύεται συνήθως με την παραγωγή φτηνότερων, χαμηλότερης ποιότητας υφασμάτων τα οποία απευθύνονται σε ένα ευρύτερο καταναλωτικό κοινό προερχόμενο από τα μεσαία και μικρομεσαία, αστικά κυρίως, στρώματα. Η εκβιομηχάνιση της υπαίθρου ευνοήθηκε τόσο από το χαμηλότερο κόστος παραγωγής που επέτρεπαν οι ανοργάνωτες και ευέλικτες μορφές εργασίας όσο και από το λειτουργικότερο πλαίσιο που παρείχε ως προς τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ πόλης και υπαίθρου.

Από τον 16ο αιώνα αξιόλογες επενδύσεις θα γίνουν για τη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, που θα λειτουργήσει ως βάση για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ εκτεταμένα αρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα θα επιτρέψουν την επέκταση της καλλιεργήσιμης γης. Συγχρόνως, βενετοί και εγχώριοι επιχειρηματίες επενδύουν σημαντικά κεφάλαια στην τεχνολογική ανάπτυξη, με τη δημιουργία υδροκίνητων και μηχανοκίνητων βιομηχανικών μονάδων, κυρίως στον τομέα της υφαντουργίας, σιδηροκάμινων και λατομείων. Η ενδοχώρα, πυκνοκατοικημένη, αστικοποιημένη, με κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, πλούσια αγροτική παραγωγή, συγκέντρωση κεφαλαίου και αξιοποίηση της τεχνογνωσίας, θα αποτελέσει χώρο για την ανάπτυξη ορισμένων από τους ζωτικότερους μεταποιητικούς τομείς στην Ιταλία και την υπόλοιπη Ευρώπη.

Εξέχουσα θέση κατέχουν και στην οικονομία της ενδοχώρας οι τομείς της εριουργίας και της μεταξουργίας. Η εριουργία αναπτύσσεται σε πολλές περιοχές της ενδοχώρας, όπως η Μπρέσα, το Μπέργκαμο, η Βιτσέντζα, η Πάδοβα και η Βερόνα, και ευνοείται ιδιαίτερα από τις διαθέσιμες πηγές ενέργειας, κυρίως ξυλεία και νερό, και από την πλούσια εγχώρια εκτροφή προβάτων που τουλάχιστον έως το τέλος του 16ου αιώνα εξασφάλιζε επάρκεια πρώτων υλών. Σε περιόδους όπου η εγχώρια παραγωγή δεν επαρκούσε γίνονταν εισαγωγές μαλλιού

κυρίως ισπανικής ή βαλκανικής προέλευσης (τα λεγόμενα *salonicche*). Ευελιξία και αποκέντρωση διέκρινε την οργανωτική δομή τομέων όπως η εριουργία, με τον συντονισμό σε κάθε στάδιο της παραγωγής διαφορετικών μονάδων και συστημάτων παραγωγής, όπως μεσαίας κλίμακας εργαστήρια, αυτόνομες οικογενειακές παραγωγικές μονάδες, χώρους εφαρμογής του συστήματος ανάθεσης της παραγωγής αλλά και μορφές πρωτοεργοστασίων στα οποία συγκεντρώνονταν δεκάδες εργάτες. Τα μάλλινα υφάσματα που παράγονταν στην ενδοχώρα εξάγονταν στα εδάφη της αυτοκρατορίας και στην υπόλοιπη Ιταλία, στα γερμανικά εδάφη, στην Κωνσταντινούπολη, στα Βαλκάνια και στη Μαύρη Θάλασσα, ακόμη και στη Μέση Ανατολή.

Ο τομέας της μεταξουργίας, ο οποίος σε ορισμένες περιοχές όπως η Βισσέντζα και η Βερόνα είχε υπάρξει ανθηρός ήδη από τον 15ο αιώνα, επεκτάθηκε και στην υπόλοιπη ενδοχώρα από τα τέλη του 16ου αιώνα. Η εκτεταμένη σηροτροφία, η τεχνολογική καινοτομία και η ανάπτυξη των απαραίτητων οργανωτικών δομών έδωσαν ιδιαίτερη ώθηση. Ενδεικτικά το 1596 η Βισσέντζα διέθετε περίπου εκατό κλωστήρια μεταξιού, πολλά εκ των οποίων λειτουργούσαν με υδραυλική ενέργεια, ενώ στη Βερόνα οι κλωστικές μηχανές αυξήθηκαν από 6 το 1528 σε 194 το 1627 (Demo, 2013: 305-6). Στην άνθηση του κλάδου της μεταξουργίας συνέβαλε και η χαλάρωση της νομοθεσίας, σύμφωνα με την οποία αρχικά δεν επιτρεπόταν η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων παρά μόνο στη μητρόπολη, με αποτέλεσμα οι περιοχές της περιφέρειας να μπορούν να παράγουν μόνο νήμα έως τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Από τον 17ο αιώνα η Βενετία μαζί με την ενδοχώρα της θα αποτελέσουν τους σημαντικότερους εξαγωγείς μεταξιού στην ιταλική χερσόνησο και έναν από τους σπουδαιότερους στην Ευρώπη. Σε συμφωνία με τις ευρύτερες τάσεις, παρατηρούμε από τον 17ο αιώνα σταδιακή μετακίνηση των μονάδων εριουργίας από τις πόλεις στην ύπαιθρο, κυρίως στις περιοχές γύρω από το Φέλτρε και στις όχθες του ποταμού Μπρέντα, βόρεια και νότια του Μπασάνο. Οι εργασιακοί αυτοί χώροι θα εξελιχθούν σε πρωτοεργοστάσια συγκεντρώνοντας σημαντικό αριθμό εργαζομένων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το κλωστήριο στη Νόβε, βόρεια της Βισσέντζας, αριθμούσε 250 εργάτες στο τέλος του 17ου αιώνα, ενώ στα δεκαοκτώ υφαντουργεία στην περιοχή του Μπασάνο εργάζονταν στις αρχές του 18ου αιώνα περίπου 1.500 άτομα, στη συντριπτική πλειονότητά τους γυναίκες (Demo, 2013: 306). Σημαντική για την οικονομία της ενδοχώρας υπήρξε και η παραγωγή παρεμφερών υφαντουργικών προϊόντων, όπως ήταν οι τρέσες, οι κορδέλες και τα κρόσσια, τα οποία εξάγονταν κυρίως στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη. Και σε αυτόν τον τομέα υπερείχαν οι γυναίκες εργαζόμενες.

Άλλοι κλάδοι που ευδοκίμησαν στην ενδοχώρα ήταν η μεταλλουργία, η κεραμοποιία, η βυρσοδεψία, η υαλουργία, η χαρτοποιία και η κατασκευή όπλων. Ιδιαίτερα η μεταλλουργία και η κατασκευή όπλων υπήρξαν στρατηγικής οικονομικής και πολιτικής σημασίας και αποτέλεσαν κείμενο της κρατικής πολιτικής. Ενδεικτική για την αυξανόμενη κρατική σημασία της μεταλλουργίας είναι η μεταβίβαση των σχετικών με αυτήν αρμοδιοτήτων από τη Σύγκλητο στο σαφώς πιο συγκεντρωτικό Συμβούλιο των Δέκα στο τέλος του 15ου αιώνα. Συγχρόνως θεσπίζεται λεπτομερές νομικό πλαίσιο που καθορίζει τις προδιαγραφές λειτουργίας του κλάδου και ειδικό δικαστικό όργανο για να επιλύει αντιδικίες στο πλαίσιο της μεταλλευτικής επιχειρηματικότητας. Εκτός από τις εξαγωγές, η ανάπτυξη της μεταλλουργίας συνέβαλε στη βελτίωση των αγροτικών εργαλείων και παράλληλα αποτέλεσε τη βάση για την κατασκευή όπλων και στρατιωτικού εξοπλισμού. Ιδιαίτερα σημαντικό κέντρο εξόρυξης μεταλλευμάτων και κατασκευής όπλων υπήρξε η Μπρέσα, η οποία μάλιστα κατείχε το μονοπώλιο των πυροβόλων όπλων έως τα μέσα του 18ου αιώνα.

4.4 Αγροτική οικονομία και παραγωγικές σχέσεις στις κτήσεις της Στεριάς και της Θάλασσας

Όπως έχει ήδη καταδειχθεί σε αυτό το κεφάλαιο, η αγροτική και κτηνοτροφική οικονομία του Κράτους της Στεριάς και της Θάλασσας υπήρξε κομβικής σημασίας όχι μόνο για την εξασφάλιση της διατροφικής επάρκειας της αυτοκρατορίας, αλλά και για την ανάπτυξη του εμπορίου μέσω των εξαγωγών και του μεταποιητικού

τομέα με την παροχή πρώτων υλών. Το βενετικό κράτος λοιπόν επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διαχείριση της γης και την οργάνωση της παραγωγής στην περιφέρεια, η οποία παρουσίαζε, εντούτοις, κατά τόπους διαφοροποιήσεις.

Οι Βενετοί επιδίωξαν τη μερική αστικοποίηση των παράκτιων κτήσεων τους στην ανατολική Μεσόγειο προκειμένου να διαμορφωθούν τα απαραίτητα για την εδαφική ακεραιότητα και οικονομική ακμή της Γαληνοτάτης διοικητικά, στρατιωτικά και εμπορικά κέντρα. Στις πόλεις απαντούν μικρές βιοτεχνικές μονάδες και στην ύπαιθρο κατά τον 18ο αιώνα εμφανίζεται το σύστημα της οικοτεχνίας, κυρίως στον τομέα της υφαντουργίας. Εντούτοις, οι κτήσεις της θάλασσας θα παραμείνουν καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας κατά κανόνα αγροτικές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η οικονομία της υπαίθρου δεν βρισκόταν σε διαρκή αλληλόδραση με την οικονομία της πόλης. Οι πόλεις προμηθεύονταν από την περιβάλλουσα ύπαιθρο διατροφικά αγαθά και πρώτες ύλες για τη βιοτεχνική παραγωγή τους, ενώ οι άνθρωποι της υπαίθρου προσέφευγαν στην πόλη για να προμηθευτούν αγροτικά εργαλεία, να χρησιμοποιήσουν τις προσφερόμενες υπηρεσίες, να διοχετεύσουν τα προϊόντα τους ή να αναζητήσουν χρήμα, κυρίως μέσω της σύναψης δανείων. Εμφανής είναι ακόμη η συνύπαρξη μιας εκχρηματισμένης οικονομίας της αγοράς και μιας οικονομίας της χρήσης, της αυτοκατανάλωσης και των ανταλλαγών· ενδεικτικό είναι ότι οι χωρικοί συχνά αποπληρώνουν τα δάνειά τους σε είδος.

Η βενετική κυριαρχία στο Κράτος της Θάλασσας συνοδεύτηκε στην πλειονότητα των περιπτώσεων με τη διατήρηση ή την εισαγωγή φεουδαρχικών δομών στην ύπαιθρο. Σε αυτή τη διαδικασία τοπικά έθιμα και παγιωμένες πρακτικές ενσωματώθηκαν από λίγο έως πολύ στις νέες πραγματικότητες που διαμορφώθηκαν ως προς τις παραγωγικές σχέσεις. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως πρωτίστως στην Κρήτη και δευτερευόντως στα νησιά του Ιονίου, η εδραίωση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων συνοδεύει την εγκατάσταση εποίκων και αποσκοπεί στη συστηματικότερη διαχείριση της παραγωγής και του αγροτικού πληθυσμού. Παρά τις κατά τόπους διαφοροποιήσεις, οι φεουδαρχικές υποχρεώσεις περιλάμβαναν δικαιώματα, γαιοπροσόδους με ποσοστά επί της παραγωγής, προσφορά εργατικής δύναμης (αγγαρείες) προς τον κύριο της γης ή/και προς το κράτος (π.χ. με υποχρεωτική υπηρεσία στις γαλέρες, συμμετοχή σε στρατιωτικά σώματα, εργασία σε δημόσια έργα, στις αλυκές κ.λπ.), η οποία ενίοτε είναι εξαγοράσιμη. Εκτιμάται ότι κατά κανόνα ο κύριος της γης απολάμβανε περίπου το 1/3 της παραγωγής, ενώ τα υπόλοιπα 2/3 αποδίδονταν στον καλλιεργητή ο οποίος, ωστόσο, στην πλειονότητα των περιπτώσεων αναλάμβανε τα έξοδα σποράς και καλλιέργειας. Συχνά οι εκχωρήσεις προς τον καλλιεργητή είναι διηνεκές, αλλοτριώσιμες ή μεταβιβάσιμες, εντούτοις παραμένουν προσδεμένες στις φεουδαρχικές υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτές. Η πρακτική της διηνεκούς παραχώρησης συχνά οδηγεί σε ποικίλες μορφές συνιδιοκτησίας μεταξύ παραχωρητή και καλλιεργητή.

Η φεουδαρχική ιδιότητα αποτέλεσε σε ορισμένες περιπτώσεις κυρίως οικονομική κατηγορία, ενώ σε άλλες κοινωνική ταυτότητα με ιδιαίτερο συμβολικό βάρος. Έτσι, στην Κρήτη, όπως έχουμε ήδη δει στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, η φεουδαρχική ιδιότητα ταυτίζεται με την ιδιότητα του ευγενούς και με το δικαίωμα συμμετοχής στο τοπικό συμβούλιο, ενώ στα νησιά του Ιονίου η φεουδαρχική ιδιότητα δεν αποτελεί προαπαιτούμενο για τη συμμετοχή στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Στην Κρήτη σταδιακά και στα νησιά του Ιονίου, η τάξη των γαιοκτημόνων αποτελούνταν τόσο από Βενετούς όσο και από εγχώριους άρχοντες, ενώ οι καλλιεργητές ασφαλώς προέρχονταν κυρίως από το ντόπιο στοιχείο. Επιμέρους ιδιαιτερότητες και κατά τόπους διαφοροποιήσεις χαρακτήριζαν, ωστόσο, αυτό το πλούσιο μωσαϊκό διαφορετικών γεωγραφικών, οικονομικών και πολιτικών οντοτήτων. Τα νησιά της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς ήταν σχεδόν ερημωμένα όταν περιήλθαν στη βενετική κυριαρχία, ενώ η Κέρκυρα διέθετε στοιχειώδεις φεουδαρχικές δομές οι οποίες είχαν αναδιοργανωθεί κατά την περίοδο όπου το νησί υπάγονταν στην κυριαρχία του Καρόλου του Ανδεγαυού (Ασδραχάς, 2003).

Η προσάρτηση της Κρήτης, μιας από τις πρώτες και σημαντικότερες κτήσεις της Γαληνοτάτης, συνοδεύτηκε από εποικισμό και φεουδαρχική οργάνωση του αγροτικού χώρου. Στους βενετούς ευγενείς που εγκαταστάθηκαν κατά τον 13ο αιώνα στο νησί παραχωρήθηκαν από τη μητρόπολη καλλιεργήσιμες γαίες ως φέουδα, πρακτική την οποία η Βενετία εφάρμοζε την ίδια περίοδο και στα νησιά του Αιγαίου. Οι δικαιούχοι όφειλαν να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες, να αποδίδουν έκτακτες οικονομικές εισφορές και να διαθέτουν μέρος της παραγωγής τους, κυρίως σιτηρά, στο κράτος σε χαμηλές τιμές. Καλλιεργήσιμα εδάφη διανεμήθηκαν

επίσης σε καθολικές και ορθόδοξες μονές και εκκλησίες, ενώ μεγάλο μέρος της γης –κυρίως χωριά γύρω από την πρωτεύουσα του Χάνδακα– πέρασε στη διαχείριση και εκμετάλλευση του δημοσίου. Σταδιακά απέκτησαν πρόσβαση στη μεγάλη ιδιοκτησία και οι παλαιές αρχοντικές οικογένειες του νησιού οι οποίες αρχικά είχαν αποκλειστεί. Οι παραγωγοί διακρίνονταν σε αυτούς που είχαν άμεση προσωπική και οικονομική εξάρτηση από τους κυρίους τους και στους λεγόμενους «ελεύθερους» καλλιεργητές, οι οποίοι δεν είχαν προσωπικούς δεσμούς εξάρτησης από τους φεουδάρχες, αλλά καλλιεργώντας φεουδαρχικές εκτάσεις παρέμεναν εξαρτημένοι οικονομικά από τους ιδιοκτήτες της γης. Οι μορφές και ο χρόνος παραχώρησης της γης και οι υποχρεώσεις κάθε μέρους ρυθμιζόνταν από αγροληπτικά συμβόλαια και ποίκιλλαν ανάλογα με το είδος και τη χρήση της καλλιέργειας. Κατά κανόνα οι καλλιεργητές απέδιδαν στον κύριο της γης ποσοστό επί της παραγωγής, εισφορές και δικαιώματα σε χρήμα ή σε είδος και ήταν υπόχρεοι σε προσωπικές αγγαρείες. Επιπρόσθετα, οι χωρικοί όφειλαν να συνεισφέρουν με την προσωπική εργασία τους σε έργα που αφορούσαν την κοινότητα, όπως για παράδειγμα στην κατασκευή οχυρωματικών έργων. Η εμπορευματοποίηση της γης με στόχο την αύξηση του αγροτικού πλεονάσματος ήταν, πάντως, ορατή ήδη από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, αφού το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής προοριζόταν για την τοπική ή διεθνή αγορά. Έτσι, παρά την κοινωνική, οικονομική και νομική διάκριση σε φεουδάρχες και άμεσους παραγωγούς, η στροφή της αγροτικής παραγωγής προς την αγορά ευνόησε σταδιακά τη ρευστότητα στο εσωτερικό κάθε κοινωνικής τάξης (Γάσπαρης, 1997· Κάσδαγλη, 2000).

Τα περισσότερα φέουδα στην Κέρκυρα παραχωρήθηκαν από τη μητρόπολη σε ιδιώτες, καθολικούς και ορθόδοξους, με αντάλλαγμα καταβολή ετήσιας χρηματικής εισφοράς προς τα δημόσια ταμεία και παροχή στρατιωτικών και άλλων υπηρεσιών, ενώ άλλα αποτέλεσαν εκκλησιαστική ιδιοκτησία. Οι σχέσεις μεταξύ γαιοκτήμονα και άμεσου παραγωγού και οι υποχρεώσεις του τελευταίου για τη γη που του είχε εκχωρηθεί προσδιορίζονταν και εδώ μέσω αγροληπτικών συμβάσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι καλλιεργητές όφειλαν να παρέχουν στους κυρίους της γης ένα πάγιο δικαίωμα σε φυσικές ή νομισματικές αξίες, προσωπικές αγγαρείες ή/και ένα ποσοστό επί της παραγωγής. Εκτιμάται ότι κατά μέσο όρο η φεουδαρχική πρόσδοδος μαζί με τη γαιοπρόσοδο κυμαινόταν γύρω στο 18% της παραγωγής. Οι ιδιοκτήτες της γης συνήθως δεν εμπλέκονταν άμεσα στην παραγωγή, αλλά εκμίσθωναν τις γαίες και ανέθεταν την είσπραξη των φεουδαρχικών δικαιωμάτων σε πληρεξούσιους, συνήθως ντόπιους, έναντι καθορισμένου αντίτιμου ή ποσοστού επί των κερδών. Η αποστασιοποίηση των φεουδάρχων είχε συνήθως ως συνέπεια να επωμίζεται ο ίδιος ο καλλιεργητής οποιαδήποτε αναγκαία επένδυση για τη βελτίωση της παραγωγής. Η κατανομή των φέουδων κατά κανόνα δεν διακρινόταν από γεωγραφική συνοχή, με αποτέλεσμα να κυριαρχεί ο κατακερματισμός της γης μην επιτρέποντας μεγάλης κλίμακας επενδύσεις, φαινόμενο που ενισχυόταν περαιτέρω από τις ενδοοικογενειακές διανομές ή τις καταπατήσεις εκ μέρους των καλλιεργητών ή των γαιοκτημόνων. Εντούτοις, δεν εξέλιπε και η κατηγορία των μικροκληρούχων ή των ενοικιαστών γης οι οποίοι πάλευαν να αντεπεξέλθουν στις νέες συνθήκες που δημιουργούσε η αναδυόμενη οικονομία της αγοράς στον πρώιμο νεότερο κόσμο. Όπως στη δυτική Ευρώπη, έτσι και στις κτήσεις της βενετικής Ανατολής το σταδιακό πέρασμα στην εκχρηματισμένη οικονομία σήμαινε για τα αγροτικά στρώματα διεύρυνση των φορολογικών και άλλων οικονομικών υποχρεώσεων και την αυξανόμενη εξάρτησή τους από τα χρηματικά κεφάλαια των αστών πιστωτών. Οι όροι αυτών των δανείων (γνωστών στα κερκυραϊκά συμφραζόμενα ως «προστύχια») ήταν συνήθως δυσβάσταχτοι, αφού προϋπέθεταν την προπώληση στους πιστωτές της μελλοντικής παραγωγής σε χαμηλές τιμές και συχνά κατέληγαν στην κατάσχεση των υποθηκευμένων περιουσιακών στοιχείων των χωρικών. Οι βενετικές αρχές, συνήθως μετά από έκκληση των τοπικών κοινοτήτων, επιχείρησαν κατά καιρούς να αντιμετωπίσουν, αν και όχι πάντα με επιτυχία, την τοκογλυφική εκμετάλλευση των χωρικών με μια σειρά προστατευτικών διατάξεων. Η ίδρυση ενεχυροδανειστηρίων (*Monti di Pietà*) κατά τα πρότυπα των ιταλικών πόλεων με στόχο τον φτηνό δανεισμό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αποτελούσε ένα από αυτά τα μέτρα (Ασδραχάς, 1985, 2003· Καραπιδάκης, 2003).

Η προσάρτηση της Ζακύνθου (1482) και της Κεφαλονιάς (1500) συνοδεύτηκε από εγκαταστάσεις πληθυσμών, κυρίως με την ενθάρρυνση μεταναστευτικών ροών από τα οθωμανικά εδάφη, ιδίως από τις πρόσφατα προσαρτημένες

από τους Οθωμανούς Μεθώνη και Κορώνη. Για να προσελκύσουν πληθυσμό οι αρχές προχώρησαν σε εκχωρήσεις γης και φοροαπαλλαγές. Τα δύο αυτά νησιά χαρακτηρίζονταν λοιπόν από ένα ιδιαίτερο ιδιοκτησιακό καθεστώς και σημαντικά προνόμια. Κατά τις πρώτες δεκαετίες της βενετικής κυριαρχίας η τοπική αγροτική παραγωγή θα στραφεί κυρίως στην καλλιέργεια σιτηρών προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του εγχώριου πληθυσμού, της μητρόπολης και του στόλου, αφού τα νησιά αυτά αποτελούσαν σημαντικούς σταθμούς ανεφοδιασμού. Από τα μέσα του 16ου αιώνα, ωστόσο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αγροτική παραγωγή θα στραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά προς την καλλιέργεια σταφίδας, καθώς οι ντόπιοι θα αναπτύξουν ιδιαίτερες εμπορικές σχέσεις με τους Άγγλους. Στις μονοκαλλιέργειες σταφίδας που θα εφαρμοστούν κατά κόρον στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, η ιδιοκτησία της γης υπήρξε αρχικά αρκετά κατακερματισμένη, με αποτέλεσμα να υπάρχει σημαντική διανομή των κερδών στον πληθυσμό. Σταδιακά, ωστόσο, η ανάγκη για μεγαλύτερες επενδύσεις οδήγησε τους μικροϊδιοκτήτες στον δανεισμό και στη συνέχεια στη χρεοκοπία, με αποτέλεσμα η γη σταδιακά να συγκεντρωθεί στα χέρια μιας μικρής εγχώριας οικονομικής ελίτ (Fusaro, 2015).

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο Κράτος της Στεριάς σημειώνεται ιδιαίτερη ανάπτυξη του μεταποιητικού τομέα ήδη πριν από την προσάρτηση των περιοχών αυτών στο βενετικό κράτος και σταδιακά παρατηρείται μετατόπιση από την αστική οικονομία στην πρωτοεκβιομηχάνιση της υπαίθρου. Αυτές οι διαδικασίες απαιτούσαν ασφαλώς την ταυτόχρονη εμπορευματοποίηση της γης. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι οι περισσότερες αγροτικές περιοχές της ενδοχώρας που προσαρτήθηκαν στο βενετικό κράτος υπάγονταν ήδη διοικητικά στα γειτονικά τους αστικά κέντρα (Πάδοβα, Βιτσέντζα, Μπρέσα, Βερόνα). Η ύπαιθρος της ενδοχώρας δεν υπήρξε συνεπώς απομονωμένη, αλλά βρισκόταν ήδη σε στενή αλληλεξάρτηση με τον αστικό χώρο και σε μια διαδικασία αυξανόμενης εμπορευματοποίησης, παρέχοντας στις γειτονικές πόλεις διατροφικά αγαθά και βιοτεχνικές πρώτες ύλες. Εξάιρεση αποτελεί η λιγότερο αστικοποιημένη περιοχή του Φρίουλι στα βορειοανατολικά, η οποία διακρινόταν για το άγριο τοπίο, την απομόνωση και τη βαθιά αρχαϊκή κουλτούρα όπως εκφραζόταν στις άκαμπτες φεουδαρχικές σχέσεις που διαμόρφωναν το διαπροσωπικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον.

Ως προς τη διαχείριση της γης και τις σχέσεις ιδιοκτησίας δεν είναι εύκολο να εντοπίσουμε ένα σταθερό μοντέλο, καθώς απαντούν ποικίλες διαφοροποιήσεις στον χώρο και τον χρόνο. Μορφές φεουδαρχικής δομής ασφαλώς επιβιώνουν και στις κτήσεις της Στεριάς, με την τάξη των γαιοκτημόνων να προέρχεται τόσο από την ντόπια αριστοκρατία όσο και από τους βενετούς πατρικίους οι οποίοι από τον 15ο αιώνα επενδύουν όλο και πιο συχνά στον αγροτικό τομέα, διαδικασία που θα κορυφωθεί την περίοδο 1570-1630. Τα κρατικά έσοδα από τη φορολογία των προσόδων από την ακίνητη περιουσία (*decima*) αυξήθηκαν από 33.000 δουκάτα το 1510 σε 42.000 το 1537 και σε 134.000 το 1582, γεγονός που καταδεικνύει την ολοένα συστηματικότερη επένδυση κεφαλαίων στη γη (Woolf, 1968: 182). Οι επενδύσεις στον αγροτικό χώρο συνοδεύτηκαν από συστηματικές προσπάθειες επέκτασης του καλλιεργήσιμου εδάφους με εκτεταμένα αρδευτικά και εγγειοβελτιωτικά έργα. Το σύστημα που εφαρμόζεται σε αρκετές περιοχές της ενδοχώρας, όπως και στην υπόλοιπη κεντρική και βόρεια Ιταλία, είναι η λεγόμενη *mezzadria* (μορτή). Σύμφωνα με αυτό το σύστημα, ο κύριος της γης (ιδιώτης ή θεσμός) εκχωρούσε στους καλλιεργητές (*mezzadri*) τη γη, τα οικήματα, τα ζώα και τον τεχνικό εξοπλισμό, ενώ το τελικό προϊόν μοιραζόταν μεταξύ των δύο συμβαλλόμενων μερών. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό το σύστημα συνυπάρχει με συμφωνητικά μίσθωσης αγροτεμαχίων τα οποία παρέχουν περισσότερες ή λιγότερες δυνατότητες πρωτοβουλιών στους αγρότες-ενοικιαστές, αλλά συγχρόνως τους εκθέτουν σε περισσότερους επιχειρηματικούς κινδύνους κυρίως στην περίπτωση κακής σοδιάς. Με τη σταδιακή εμπορευματοποίηση και εκβιομηχάνιση της υπαίθρου, η γη θα συγκεντρωθεί σε λιγότερα χέρια, σε μια διαδικασία την οποία θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε με την πρακτική των περιφράξεων στην Αγγλία. Το 1690 η κοινότητα του Καζάλε, στην ευρύτερη περιοχή της Πάδοβα, διαμαρτυρήθηκε χωρίς αποτέλεσμα στις βενετικές αρχές ότι ο βενετός ευγενής Antonio Barbarigo είχε καταπατήσει τις κοινόχρηστες γαίες στις οποίες «εμείς οι φτωχοί χωρικοί συνηθίζουμε να βόσκουμε τα γουρούνια μας» (Burke, 1974: 59).

Η διαχείριση της γης στις κτήσεις της στεριάς και της θάλασσας αποτέλεσε μέριμνα για το βενετικό κράτος το οποίο παρενέβαινε συστηματικά προκειμένου να ελέγξει την «ανθρωπογεωγραφία» του αγροτικού χώρου σύμφωνα με τις στρατηγικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, είτε με μετακινήσεις πληθυσμών είτε με την

ενθάρρυνση μεταναστευτικών ροών είτε με επιβολή συγκεκριμένων γαιοκτητικών σχέσεων και καλλιεργητικών επιλογών. Για πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας η βενετική κυριαρχία σήμαινε επέκταση, εντατικοποίηση και συστηματικότερη οργάνωση της αγροτικής παραγωγής προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες της εσωτερικής τροφοδοσίας και του εξωτερικού εμπορίου. Έτσι, η Κρήτη προοριζόταν κυρίως για την παραγωγή κρασιού και σιτηρών, ενώ στην Κέρκυρα ενθαρρυνόταν η ελαιοπαραγωγή. Οι βενετικές αρχές εκδήλωσαν ιδιαίτερη ανησυχία για τη μονοκαλλιέργεια σταφίδας στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο εις βάρος της ελαιοκαλλιέργειας και της σιτοκαλλιέργειας που κατά παράδοση ευνοούνταν από το κράτος προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες της αυτοκρατορίας, ανησυχία η οποία εντάθηκε μετά την απώλεια της Κύπρου που αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους σιτοβολώνες της αυτοκρατορίας. Στο ίδιο πνεύμα, στα τέλη του 16ου αιώνα το κράτος ενθαρρύνει τους κρητικούς γαιοκτήμονες να εγκαταλείψουν την αμπελοργία για την καλλιέργεια των δημητριακών, που ήταν απαραίτητα για την τροφοδοσία του στόλου. Αντίστοιχες παρεμβατικές πολιτικές με στόχο τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής εφαρμόζονται και στο Κράτος της Στεριάς, ενθαρρύνοντας ή απαγορεύοντας εισαγωγές ή εξαγωγές και ελέγχοντας τις τιμές και τις ποσότητες των παραγόμενων αγαθών. Οι πολιτικές αυτές δημιούργησαν ενίοτε εντάσεις μεταξύ της μητρόπολης και της περιφέρειας αφού η οικονομική πολιτική που το βενετικό κράτος χάραζε για τις κτήσεις του συχνά δεν εναρμονιζόταν με τις οικονομικές επιλογές και πρακτικές των ντόπιων.

Η διαχείριση του χώρου και των ανθρώπων σταδιακά συστηματοποιείται και γραφειοκρατικοποιείται, ιδιαίτερα με την ανάπτυξη γνωστικών πεδίων όπως η τοπογραφία, η χαρτογραφία και η αγρονομία. Σε αυτό το πνεύμα το 1574 συγκροτείται ειδικό όργανο, η Επιτροπή επί της Δημόσιας Περιουσίας (*Provveditori sopra i beni comunali*)· οι κοινόχρηστες γαίες της ενδοχώρας θα καταγραφούν και μέρος τους θα μεταβιβαστεί για αξιοποίηση και εκμετάλλευση στο βενετικό δημόσιο. Η διαχείριση των φυσικών πόρων αποτελεί μέρος της ίδιας πολιτικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι στρατηγικές που υιοθετήθηκαν απέναντι στη δασοκαλλιέργεια προκειμένου να τεθεί υπό κεντρικό έλεγχο η ξυλεία, πρώτη ύλη καίριας σημασίας για τους τομείς της ναυπηγικής, των κατασκευών και της ενέργειας, τόσο για οικιακή όσο και για βιομηχανική χρήση. Οι βενετικές αρχές έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα, ώστε οι κρατικές ξυλαποθήκες να είναι πάντα γεμάτες, καθώς η έλλειψη καυσόξυλων, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, ενείχε, όπως και η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής, τον κίνδυνο εκδήλωσης κοινωνικών ταραχών. Τα πρώτα βήματα προς τη θέσπιση σχετικής με την εκμετάλλευση των δασών νομοθεσίας γίνονται ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν το Μεγάλο Συμβούλιο επιχειρεί αρχικά να θέσει υπό κρατικό έλεγχο το εμπόριο του ξύλου βελανιδιάς με στόχο να εξασφαλιστεί επάρκεια για τις ανάγκες του κρατικού ναυπηγείου. Το 1458 θα ιδρυθεί μια νέα υπηρεσία, η Επιτροπή επί των Δασών (*Provveditori ai boschi*), με κύρια αρμοδιότητα τον έλεγχο στο εμπόριο ξυλείας. Μεγάλο μέρος των δασικών εκτάσεων της ενδοχώρας χαρακτηρίζονται ως αυστηρά κρατική ιδιοκτησία προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες της κρατικής ναυπηγικής βιομηχανίας, ενώ η πρόσβαση των ντόπιων σε αυτές (π.χ. για βοσκή ζώων, συγκομιδή ξύλων) σταδιακά θα περιοριστεί ή θα απαγορευτεί. Περαιτέρω πολιτικές διαχείρισης των δασών θα επιβληθούν κατά τον 16ο αιώνα, όταν οι αρμοδιότητες της Επιτροπής επί των Δασών θα διευρυνθούν σε συνεργασία πλέον με την Επιτροπή επί του Ναυπηγείου (*Provveditori e patroni all'arsenale*) και με μια σειρά εμπειρογνομόνων, χαρτογράφων και φοροτεχνικών. Αυτός ο «εξορθολογισμός», που στόχο είχε να οριοθετήσει τον περιβάλλοντα χώρο, όπως επισημαίνει ο ιστορικός Karl Appuhn, συνοδευόταν από την ανάπτυξη ενός γραφειοκρατικού και νομοθετικού μηχανισμού και τη δημιουργία νέων «εννοιολογικών εργαλείων και τεχνικών για την κατανόηση, την κατοχή και τον έλεγχο του δάσους ως χωρικής οντότητας» (Appuhn, 2000: 874). Αντίστοιχες πολιτικές εφαρμόστηκαν και ως προς τη διαχείριση των φυσικών πόρων στις κτήσεις του Κράτους της Θάλασσας, όπως χαρακτηριστικά καταδεικνύει το παράδειγμα των αλυκών στη Ζάκυνθο, την Κέρκυρα, την Κύπρο και αλλού, η διαχείριση και εκμετάλλευση των οποίων ανατίθετο σε ιδιώτες, παραμένοντας εντούτοις υπό τον άμεσο έλεγχο του Γραφείου Άλατος (*Ufficio del sal*) το οποίο καθόριζε το μέγεθος της παραγωγής, τις υποχρεώσεις και την αμοιβή των εργατών, τις τιμές πώλησης και τη διακίνηση και διάθεση του προϊόντος.

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Appuhn, Karl (2000). Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice. *The Journal of Modern History*, 72, 861-889.
- Arbel, Benjamin (1995). *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden: Brill.
- Arbel, Benjamin (2013). Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 125-253.
- Aymard, Maurice (2006). Conclusions. In Paola Lanaro (ed.), *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 367-376.
- Bellavitis, Anna (2006). Le travail des femmes dans les contrats d'apprentissage de la *Giustizia vecchia* (Venise, XVIe siècle). In Isabelle Chabot - Jérôme Hayez - Didier Lett (eds.), *La famille, les femmes et le quotidien (XIVe-XVIIIe siècle): Textes offerts à Christiane Klapisch-Zuber*. Paris: Publications de la Sorbonne, 181-195.
- Black, Christopher (2001). *Early Modern Italy: A Social History*. London - New York: Routledge.
- Botticini, Maristella (2000). A Tale of 'Benevolent' Governments: Private Credit Markets, Public Finance, and the Role of Jewish Lenders in Medieval and Renaissance Italy. *The Journal of Economic History*, 60(1), 164-189.
- Burke, Peter (1974). *Venice and Amsterdam: A Study of Two Seventeenth Century Elites*. London: Temple Smith.
- Chambers, David, & Pullan, Brian (eds.) (2001). *Venice: A Documentary History, 1450-1630*. Toronto: University of Toronto Press.
- Costantini, Massimo (2005). *Una Repubblica nata sul mare: Navigazione e commercio a Venezia*. Venezia: Marsilio.
- D'Amico, Stefano (2004). The Question of Economic Decline in Seventeenth-Century Italy: Myth or Reality? *History Compass*, 2, 1-7.
- Dahl, Gunnar (1998). *Trade, Trust and Networks: Commercial Culture in Late Medieval Italy*. Lund: Nordic Academic Press.
- Davis, Robert (1991). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*. Baltimore - London: The John Hopkins University Press.
- Day, John (1998). *Money and Finance in the Age of Merchant Capitalism: 13th-18th Centuries*. Oxford: Blackwell.
- Demo, Edoardo (2013). Industry and Production in the Venetian Terraferma (15th-18th Centuries). In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 291-318.
- Duplessis, Robert (1997). *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dursteler, Eric (2006). *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Franceschi, Franco (2004). The economy: work and wealth. In John M. Najemy (ed.), *Italy in the Age of the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press, 124-144.
- Fusaro, Maria, Heywood, Colin, & Omri, Mohamed-Salah (eds.) (2010). *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean: Braudel's Maritime Legacy*. London - New York: Tauris Academic Studies.
- Fusaro, Maria (2015). *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450-1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gelder, Maartje van (2009). *Trading Places: The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice*. Leiden: Brill.

- Greene, Molly (2002). Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the Seventeenth Century. *Past and Present*, 174(1), 42-71.
- Greene, Molly (2010). *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press.
- Kasdagli, Aglaia (2006). Notarial acts as sources for social and cultural history: The Greek world under Venetian rule. In *Unlocking the Potential of Texts: Interdisciplinary Perspectives on Medieval Greek*. Centre for Research in the Arts, Social Sciences, and Humanities, University of Cambridge, 18-19 July.
- Kasdagli, Aglaia (2007). Notarial documents as a source of agrarian history. *Hesperia Supplements: Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, eds. Siriol Davies - Jack Davis, 40, 55-70.
- Lanaro, Paola (1999). *I mercati nella Repubblica Veneta: Economie cittadine e stato territoriale (secoli xv-xviii)*. Venezia: Marsilio Editori.
- Lanaro, Paola (ed.) (2006). *At the Centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies.
- Lane, Frederic, & Mueller, Reinhold (1997). *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice: Coins and Moneys of Account*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Lopez, Robert (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marino, John (2002). Economic Structures and Transformations. In John Marino (ed.), *Early Modern Italy 1550-1796*. Oxford: Oxford University Press, 51-68.
- Molà, Luca (2000). *The Silk Industry of Renaissance Venice*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Muir, Edward (1993). *Mad Blood Stirring: Vendetta in Renaissance Italy*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Nicholas, David (1997). *The Later Medieval City: 1300-1500*. London: Longman.
- Nicholas, David (2003). *Urban Europe 1100-1700*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mackenney, Richard (1993). *Sixteenth Century Europe: Expansion and Conflict*. London: Palgrave Macmillan.
- O' Rourke, Kevin, & Williamson, Jeffrey (2009). Did Vasco da Gama Matter for European Markets? *The Economic History Review*, 62(3), 655-684.
- Pezzolo, Luciano (2013). Venetian Economy. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 255-289.
- Pullan, Brian (1964). Wage-Earners and the Venetian Economy, 1550-1630. *The Economic History Review*, 16(3), 407-426.
- Pullan, Brian (ed.) (1968). *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*. London: Methuen & Co.
- Rapp, Richard (1975). The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. *The Journal of Economic History*, 35(3), 499-525.
- Rapp, Richard (1976). *Industry and the Economic Decline in Seventeenth Century Venice*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Rothman, Natalie (2012). *Brokering Empire: Trans-imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca - London: Cornell University Press.
- Sella, Domenico (1997). *Italy in the Seventeenth Century*. London - New York: Longman.
- Stallsmith, Allaire (2007). One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule. *Hesperia Supplements: Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*. eds. Siriol Davies - Jack Davis, 40, 151-171.
- Tangheroni, Marco (2004). Trade and navigation. In David Abulafia (ed.), *Italy in the Central Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press, 127-146.
- Trivellato, Francesca (2008). Guilds, Technology, and Economic Change in Early Modern Venice. In R.S. Epstein - Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 199-231.

Woolf, J. (1968). Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities. In Brian Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*. London: Methuen & Co, 175-203.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ασδραχά, Αικατερίνη, & Ασδραχάς, Σπύρος (1985). Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassalli angararii*. *Τα Ιστορικά*, 2/3, 77-94.
- Ασδραχάς, Σπύρος (1985). Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσδοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας. *Τα Ιστορικά*, 2/4, 371-386.
- Ασδραχάς, Σπύρος (2003). Η αγροτική οικονομία. Στο Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι.* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 289-356.
- Ασδραχάς, Σπύρος, & Καραπιδάκης, Ν. Ε. (2003). Ο αγροτικός τομέας. Στο Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι.* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 168-189.
- Braudel, Fernand (1993-1998). *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β της Ισπανίας*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, 3 τ. Αθήνα: ΜΙΕΤ [*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: Librairie Armand Colin, 1949].
- Γαγανάκης, Κώστας (1999). *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ευρώπης*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Γάσπαρης, Χαράλαμπος (1988). Η ναυτιλιακή κίνηση από την Κρήτη προς την Πελοπόννησο κατά τον 14ο αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 5/9, 287-318.
- Γάσπαρης, Χαράλαμπος (1994). *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Γάσπαρης, Χαράλαμπος (1997). *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Cipolla, Carlo (1988). *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση: κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μτφρ. Πέτρος Σταμούλης. Αθήνα: Θεμέλιο [*Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*. New York - London: W.W. Norton & Company, 1980].
- Δεσύλλας, Χρήστος (2006). *Η τράπεζα των φτωχών: Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*. Αθήνα: ΠΙΟΠ.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη (2008). Η μετάβαση από το Μεσαίωνα στη Νεότερη Εποχή στην Ευρώπη. Στο Μ. Δρίτσα (επιμ.), *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ευρώπης: Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*. Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 19-72.
- Greene, Molly (2005). *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ελένη Γκαρά - Θέμις Γκέκου. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου [*A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000].
- Καραπιδάκης, Νικόλαος (1990). Το τοπίο και ο φόβος της πόλης: επεμβάσεις και σχεδιασμός στην Κέρκυρα στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 7, 93-112.
- Καραπιδάκης, Νικόλαος (2003). Οι πόλεις και η ενδοχώρα τους στις βενετικές κτήσεις, Η βενετική επικράτεια. Στο Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι.* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 156-168, 270-288.
- Κάσδαγλη, Αγλαΐα (2000). Οι πολύχρωμες ψηφίδες των δημοσιευμένων νοταριακών εγγράφων και η επίπονη διαδικασία της ανάπλασης του ψηφιδωτού: συμβάσεις αγροληψίας στην Κρήτη της ύστερης Βενετοκρατίας. Στο Στέφανος Κακλαμάνης - Αθανάσιος Μαρκόπουλος - Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 311-22.
- Κολυβά-Καραλέκα, Μαριάννα (1989). Οι αλυκές στη Ζάκυνθο: παραγωγή και εκμετάλλευση (16ος αι.). *Τα Ιστορικά*, 6/10, 47-74.

- Lane, Frederic (2007). Βενετία η Θαλασσοκράτειρα, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια [*Venice, a Maritime Republic*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1973].
- Λεονταρίτης, Γεώργιος (1996). *Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1453-1850*. Αθήνα: ΕΜΝΕ - Μνήμων.
- Λιάτα, Ευτυχία (1996). *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.* Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών - ΕΙΕ.
- Mollat Du Jourdin, Michel (1998). *Η Ευρώπη και η θάλασσα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, [*L'Europe et la mer*. Paris: Éditions du Seuil, 1993].
- Μπενβενίστε, Ρίκα (2007). *Από τους βάρβαρους στους μοντέρνους: κοινωνική ιστορία και ιστοριογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής Δύσης*. Αθήνα: Πόλις.
- Μπίρταχας, Στάθης (2011). *Κοινωνία, Πολιτισμός και Διακυβέρνηση στο Βενετικό Κράτος της Θάλασσας: Το παράδειγμα της Κύπρου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Nicholas, David (2000). *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου: κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή. Αθήνα: ΜΙΕΤ, [*The Evolution of the Medieval World: Society, Government and Thought in Europe, 312-1500*. London - New York: Longman, 1992].
- Νικηφόρου, Αλίκη (επιμ.) (1998). *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.* Κέρκυρα: Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρκυρα».
- Παγκράτης, Γεράσιμος (1998). Γιαννιώτες έμποροι στη Βενετία στα μέσα του 16ου αιώνα (1550-1567). *Θησαυρίσματα*, 28, 129-174.
- Παγκράτης, Γεράσιμος (2003). Ελληνική εμπορική ναυτιλία (15ος-17ος αι.): Απολογισμός και προοπτικές της έρευνας. *Περί ιστορίας*, 4, 217-243.
- Παγκράτης, Γεράσιμος (2010). Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα. *Μνήμων*, 30, 9-36.
- Παγκράτης, Γεράσιμος (2013). *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «κράτος της θάλασσας»: οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Πανοπούλου, Αγγελική (1988). Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα (1635-1661). *Κρητική Εστία*, 2, 152-210.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (1993). Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας: Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή και Καπετάνιου της Κέρκυρας Giovanni Malipiero (1741). *Εώα και Εσπέρια*, 1, 61-79.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (2013). Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ελληνοβενετική ανατολή (13ος-18ος αιώνες): Μια όψη του μεταναστευτικού φαινομένου. Στο Γωγώ Βαρζελιώτη - Κώστας Τσικνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη: Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών - Μουσείο Μπενάκη, 619-632.
- Χαρλαύτη, Τζελίνα, & Παπακωνσταντίνου, Κατερίνα (επιμ.) (2003). *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821: ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*. Αθήνα: Κέδρος.

Κεφάλαιο 5

Βενετία, η πόλη των «ξένων»: ιεραρχίες, ενσωματώσεις και αποκλεισμοί

Γιώργος Πλακωτός

Μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα η Βενετία υπήρξε μια από τις πιο ανεπτυγμένες δημογραφικά πόλεις της Ευρώπης. Η θέση της ως μητροπολιτικού κέντρου ενός αυτοκρατορικού σχηματισμού, η οικονομική ζωτικότητα και η πολιτισμική δραστηριότητα κατέστησαν τη Βενετία για αιώνες έναν ελκυστικό προορισμό για πληθυσμούς προερχόμενους από τη βενετική επικράτεια, την ανατολική Μεσόγειο, τον ιταλικό χώρο ή περιοχές της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης. Επρόκειτο για έναν πληθυσμό «ντόπιων» και προερχόμενων εκτός Βενετίας. Στον πολιτικό και κοινωνικό λόγο που άρθρωναν η βενετική ελίτ και οι λόγιοι που την περιστοίχιζαν, ο ετερόκλητος πληθυσμός της πόλης ενοποιούταν και κατατασσόταν υπό τις γενικές κατηγορίες «λαός» ή «πληβείοι». Τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα σε μια σειρά κειμένων, όπως ιστορικές και πολιτειακές πραγματείες ή περιηγητικές περιγραφές, η δομή της βενετικής κοινωνίας περιγράφεται ως διμερής ή τριμερής. Απέναντι στην τάξη των ευγενών-πατρικίων ο πληθυσμός της πόλης περιγραφόταν ως μια αδιαφοροποίητη μάζα με όρους όπως *populares*, *plebs*, *popolari*, *plebei*. Ενίοτε, όπως στα έργα των Gasparo Contarini *De magistratibus et republica Venetorum*, του Marino Sanudo *De origine, situ et magistratibus Urbis Venetae*, ή του φλωρεντινού λόγιου Donato Giannotti *Della repubblica de' Viniziani*, μια σχετικά προνομιούχα τάξη, αυτή των πολιτών (*cittadini*) ξεχωρίζει από το γενικό σύνολο του πληθυσμού για τον οποίο χρησιμοποιούνται όροι όπως *infima plebs*, *populo menudo*. Στον κοινωνικό και πολιτικό λόγο της βενετικής ελίτ οι αναφορές στο «λαό» ή τους «πληβείους» χρησίμευαν για να τονίσουν και να αναδείξουν την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της κλειστής ηγετικής τάξης των ευγενών-πατρικίων. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις ο όρος «λαός» αποκτούσε πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο όταν για παράδειγμα γινόταν λόγος για «όσους ασκούσαν τα πιο ποταπά επαγγέλματα», σε αντιδιαστολή δηλ. με όσους ασκούσαν μη χειρωνακτική εργασία όπως οι πολίτες που συνήθως στελέχωναν γραφειοκρατικές θέσεις του κράτους, και βέβαια οι πατρικοί που διοικούσαν το κράτος (Grubb, 2000: 339-340). Σε αυτή την κυρίως νομικού χαρακτήρα κατηγοριοποίηση του πληθυσμού της Βενετίας οι όροι «λαός» ή «πληβείοι» αποτελούν γενικές κατηγορίες που περιλαμβάνουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μια άλλη, εξίσου διαδεδομένη και ανθεκτική στον χρόνο κατηγοριοποίηση του πληθυσμού αποτελούσε η διάκριση μεταξύ Βενετών και ξένων. Στο τέλος του 15ου αιώνα ο γάλλος πρέσβης στη Βενετία Philippe de Commynes παρατηρούσε ότι «στη Βενετία, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποτελείται από ξένους» (De Commynes, 1965: τ. 3, 114). Στις αρχές του 16ου αιώνα ο βενετός πατρικός, έμπορος και τραπεζίτης Girolamo Priuli έκανε παρόμοια παρατήρηση γράφοντας ότι «αν εξαιρέσουμε τους πατρικούς και ορισμένους από τους πολίτες, όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι της Βενετίας είναι ξένοι. Ελάχιστοι είναι Βενετοί» (Priuli, 1938: τ. 4, 101), ενώ στα μέσα του 16ου αιώνα ο ευγενής, νομικός και λόγιος από τη βενετική επαρχία του Φρίουλι Cornelio Frangipane επιβεβαίωσε την κυρίαρχη βενετική ρητορική: «Στη Βενετία, όλοι όσοι δεν

είναι Βενετοί είναι ξένοι» (Frangipane, 1858: 14). Το 1581 ο λόγιος Francesco Sansovino στο περίφημο έργο του *Venetia città nobilissima et singolare*, ένα είδος «τουριστικού οδηγού» ο οποίος εισήγαγε τους επισκέπτες στα μνημεία, τα αξιοθέατα και την ιστορία της πόλης, αναδιατύπωνε τη γνωστή περιγραφή για τον ετερόκλητο πληθυσμό της πόλης: «Άνθρωποι από τα πιο μακρινά μέρη του κόσμου συγκεντρώνονται εδώ για να διεξάγουν εμπορικές και άλλες επικερδείς δραστηριότητες» (Sansovino, 1581: 2-3). Σε αυτή τη ρητορική που αντανακλά τις προσλήψεις των πατρικίων, υπόρρητα τις περισσότερες φορές, ταυτίζεται η ιδέα της βενετικότητας με την κοινωνική ελίτ.

Πέρα από τις κατηγορίες «λαός», «πληβείοι» και «ξένοι» σημαντικές διαφορές και ιεραρχήσεις διέκριναν τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού· εύπορες κοινωνικές ομάδες, εξαθλιωμένα πληβειακά στρώματα που βρίσκονταν στα όρια της επιβίωσης, μετανάστες από αγροτικές περιοχές της ενδοχώρας ή του Κράτους της Θάλασσας, που αντιμετώπιζονταν με καχυποψία και απαξίωση, πρόσφυγες από απολεσθείσες κτήσεις. Εν μέρει κάποιες από αυτές τις διαφορές αντανακλώνται στη γραφειοκρατική γλώσσα και τις πληθυσμιακές κατηγορίες που χρησιμοποιούσε το βενετικό κράτος στις απογραφές που διεξήγαγε από τον 16ο αιώνα. Σε αυτές ο πληθυσμός διακρινόταν σε ευγενείς, πολίτες, τεχνίτες, φτωχούς και επαίτες και θρησκευτικές ομάδες, στις οποίες περιλαμβάνονταν οι μοναχοί, οι μοναχές, οι τρόφιμοι ευαγών ιδρυμάτων και οι εβραίοι. Κομβικής σημασίας για να κατανοήσουμε τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των υπάλληλων τάξεων είναι οι υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος, όπως η καταβολή φορολογίας, η θέση τους στην οικονομική δραστηριότητα και η σχέση τους με δημόσιους και ημι-δημόσιους θεσμούς και επίσημες ή ημι-επίσημες συσσωματώσεις όπως οι συντεχνίες, οι λαϊκές αδελφότητες και οι ενορίες και ο βαθμός ταύτισής τους με δίκτυα πατρωνίας. Σε αυτούς τους τελευταίους παράγοντες οι ιστορικοί έχουν συχνά αποδώσει τη σχετική κοινωνική ηρεμία που βίωσε η Βενετία στη διάρκεια των αιώνων, στοιχείο που όπως έχουμε αναφέρει κατείχε κεντρική θέση στο λεγόμενο βενετικό μύθο. Δηλαδή οι ιστορικοί έχουν προτείνει ότι η έλλειψη κοινωνικών ταραχών στη Βενετία, σε σύγκριση με άλλες αστικές κοινότητες του ιταλικού χώρου ή της υπόλοιπης Ευρώπης που ειδικά κατά τον ύστερο Μεσαίωνα συγκλονίστηκαν από σκληρές συγκρούσεις μεταξύ διαφόρων «λαϊκών» στρωμάτων και της ελίτ, θα μπορούσε να αποδοθεί στον ειρηνοποιό και γεφυροποιητικό ρόλο που έπαιξαν θεσμοί και συνομαδώσεις φέρνοντας κοντά τους πατρικίους και σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Ο ιστορικός Brian Pullan έχει υποστηρίξει ότι οι λεγόμενες μεγάλες αδελφότητες (*scuole grandi*) επιδίδονταν σε ποικίλες προνοιακές πρακτικές για τα φτωχά στρώματα της πόλης οι οποίες πιθανόν κατεύναζαν τη δυσάρεσκεια που μπορούσε να οδηγήσει σε πολιτική και κοινωνική αστάθεια. Ωστόσο, από μια άλλη οπτική, ο ιστορικός Reinhold Mueller θεωρεί ότι δεν θα πρέπει να υπερτονίζεται η συμβολή των μεγάλων αδελφοτήτων στην εξομάλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς η δράση τους δεν περιλάμβανε περισσότερο από το 10% του βενετικού πληθυσμού.

Αυτές οι διαφορετικές θεωρήσεις αντανακλούν εν πολλοίς τη δυσκολία να ταυτίσουμε τη λειτουργία αυτών των θεσμών και των προνοιακών πρακτικών με την ομαλή κοινωνική και πολιτική ζωή της Βενετίας και υπενθυμίζουν την ανάγκη να υπερβούμε τη στενή θεσμική λειτουργία κατανοώντας αυτές τις δομές ως ιεραρχικά δίκτυα μιας διευρυμένης αλλά εν πολλοίς αδιόρατης κοινωνικότητας εντός ενός πολυδαίδαλου συστήματος σχέσεων, που μέσω ενσωματώσεων και αποκλεισμών διαμόρφωνε τον κόσμο των πληβείων. Άλλες, αθέατες στην ιστορική έρευνα σχέσεις προέκυπταν από τα συνήθως ανεπίσημα δίκτυα πατρωνίας. Για παράδειγμα, οι πατρικοί συχνά διέθεταν ακολουθία από ένοπλους άνδρες από τις υπάλληλες τάξεις, που ήταν γνωστοί ως *bravi* ή συντηρούσαν σχέσεις παλλακείας με λαϊκές γυναίκες (Walker, 1998). Τέλος, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τους νοερούς αλλά και σχεδόν μη προσεγγίσιμους δεσμούς που δημιουργούνταν με τη διάδοση του έντυπου λόγου, καθώς η Βενετία υπήρξε εκδοτικό και τυπογραφικό κέντρο, και ειδικότερα των φτηνών και εφήμερων φυλλαδίων και μπροσούρων που κυκλοφορούσαν ευρέως (Salzberg, 2014).

5.1 Θεσμική κατοχύρωση και άορατοι κόσμοι

Οι συντεχνίες και οι αδελφότητες υπήρξαν θεσμοί που από τον 13ο αιώνα σφραγίζουν την κοινωνική ζωή της Βενετίας. Ως συντεχνίες ορίζουμε επαγγελματικές ενώσεις των οποίων τα μέλη αποτελούσαν όσους ασκούσαν ομοειδές επάγγελμα. Από τον 13ο αιώνα η οικονομική και πολιτική ζωή στις περισσότερες αστικές κοινότητες δομούνταν πάνω στους συντεχνιακούς θεσμούς, πράγμα που αποτελούσε σημαντική ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τον φεουδαρχικό κόσμο της υπαίθρου. Οι συντεχνίες ήταν υπεύθυνες για την οργάνωση της παραγωγής, ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα, και η λειτουργία τους έφερνε στο επίκεντρο της πολιτικής ζωής των πόλεων την αρχή της συνομάδωσης και της αμοιβαίας υποστήριξης. Σταδιακά διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στην πολιτιστική ζωή των πόλεων. Στη Βενετία οι επαγγελματικές συντεχνίες ήταν γνωστές ως *arti*. Σε αντιδιαστολή με άλλες αστικές κοινότητες στην Ευρώπη, στη Βενετία από τα τέλη του 13ου αιώνα, ως απόρροια του φαινομένου του «κλεισίματος» του Μεγάλου Συμβουλίου (*serrata*) και της γενικότερης ιεραρχικοποίησης ως προς την πολιτική συμμετοχή και τα πολιτικά προνόμια, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι συντεχνίες αποκλείστηκαν από τη συμμετοχή στη διοίκηση και την πολιτική. Ωστόσο, οι συντεχνίες παρέμειναν ισχυροί κοινωνικοί θεσμοί.

Για την περίοδο του 13ου και 14ου αιώνα δεν μπορούμε με αξιοπιστία να προσδιορίσουμε το μέρος του πληθυσμού που ανήκε σε συντεχνίες. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι το βενετικό κράτος ήταν ανοικτό στην αναγνώριση περισσότερων επαγγελματιών σε συντεχνιακή οργάνωση σε σχέση με άλλες αστικές κυβερνήσεις. Έτσι, για παράδειγμα, μέχρι το 1330 στη Βενετία αναγνωρίζονταν 52 συντεχνίες, ενώ στη Φλωρεντία μόνο 21. Για να καταλάβουμε τον επαγγελματικό επιμερισμό και την ειδίκευση που συνεπαγόταν η συντεχνιακή οργάνωση μπορούμε να δούμε τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με τη λειτουργία του βενετικού κρατικού ναυπηγείου, του περίφημου *Arsenale*, που ήδη από τον 13ο αιώνα είχε εξελιχθεί στον μεγαλύτερο βιομηχανικό χώρο της προνεοτερικής Ευρώπης. Κατά τη συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών αναγνωρίζονταν διακριτοί κλάδοι όπως κατασκευαστές κουπιών, ξυλοκόποι, ξυλουργοί, καλαφάτες, σιδηρουργοί, κατασκευαστές σχοινιών, οπλουργοί. Τυπικά στις συντεχνίες γίνονταν δεκτοί ως μέλη εργαζόμενοι από κάθε εργασιακή βαθμίδα και κατηγορία, όπως αρχιτεχνίτες ή μάστορες, οι οποίοι ήταν συνήθως ιδιοκτήτες εργαστηρίων, τεχνίτες και μαθητευόμενοι. Η διάκριση σε εργασιακές βαθμίδες, που αντικατόπτριζε την ιδιοκτησιακή σχέση με τα μέσα παραγωγής και ήταν κοινή στη Βενετία με άλλες περιοχές της Ευρώπης, συνεπαγόταν μια ιεραρχία ως προς τα συντεχνιακά δικαιώματα. Οι αρχιτεχνίτες ήταν εκείνοι που είχαν πλήρη δικαιώματα συμμετοχής και εκλογής στα αξιώματα μιας συντεχνίας. Οι τεχνίτες (*lavoranti*) συχνά προκαλούσαν την καχυποψία των ανωτέρων και εργοδοτών τους. Άλλωστε, στη Βενετία όπως και αλλού, οι τεχνίτες βρίσκονταν συχνά αντιμέτωποι με την αυθαιρεσία των εργοδοτών τους και οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τους ήταν ευμετάβλητες. Οι τεχνίτες πρωτοστατούσαν σε διαμαρτυρίες που σε άλλες πόλεις του ιταλικού χώρου εκδηλώνονταν ως ανοικτές συγκρούσεις και εξεγέρσεις. Κατά τη μεσαιωνική περίοδο οι εργαζόμενοι ως τεχνίτες, είτε ντόπιοι είτε μετανάστες, στη Βενετία υποχρεώνονταν να εγγραφούν σε συντεχνίες προκειμένου να ασκήσουν το επάγγελμά τους. Αυτή η υποχρέωση αφενός εξασφάλιζε συστηματικότερο έλεγχο επί του πληθυσμού από τη μεριά των αρχών, αφετέρου διασφάλιζε για τα φτωχά εργατικά στρώματα της πόλης ένα πλαίσιο οργάνωσης της εργασίας τους και κοινωνικά δίκτυα που μπορούσαν να λειτουργήσουν υποστηρικτικά σε στιγμές δυσπραγίας. Οι συντεχνίες ήταν ανδροκρατούμενοι θεσμοί. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις χήρες αρχιτεχνιτών μπορούσαν να διατηρήσουν κάποια από τα προνόμια των συζύγων τους, ενώ έναν περιορισμένο αριθμό γυναικών ως μελών συναντάμε σε συντεχνίες που σχετίζονταν με κλάδους της υφαντουργίας, η οποία όμως, σε αντιδιαστολή με άλλες πόλεις του ιταλικού χώρου, ειδικά τη Φλωρεντία, δεν κατείχε δεσπόζουσα θέση στη βενετική οικονομία πριν τον 16ο αιώνα (**Εικόνα 5.1**).

Παράλληλα με τον θεσμό των συντεχνιών ένας άλλος θεσμός αναπτύχθηκε στη Βενετία, όπως και στις άλλες αστικές κοινότητες της Ευρώπης: η θρησκευτική αδελφότητα. Οι αδελφότητες ήταν ενώσεις που είχαν ως στόχο να προωθήσουν την κοινή χριστιανική λατρεία μεταξύ των μελών τους και την αλληλοϋποστήριξη με



Εικόνα 5.1 Η αωλή του λιθοζόου (Giovanni Antonio Canal ή Canaletto, 1725).

προσφορά βοήθειας στους αδελφούς που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες, την υποστήριξη των φτωχών μελών στην προικοδοσία των κορών τους και την εξασφάλιση αξιοπρεπούς κηδείας για τους ανήμπορους αδελφούς τους. Στη Βενετία κάθε συντεχνία είχε τη δική της αδελφότητα, που ήταν γνωστή ως *scuola dell'arte* ή απλώς *scuola*. Ωστόσο, αδελφότητες συχνά δημιουργούνταν χωρίς να σχετίζονται με κάποια συντεχνία. Στο επίκεντρό τους βρισκόταν η λατρεία ενός αγίου, η κοινή καταγωγή από τόπους εκτός Βενετίας και ειδικά από τον 16ο αιώνα η λατρεία της θείας ευχαριστίας. Αυτές οι αδελφότητες ήταν γνωστές ως μικρές αδελφότητες (*scuole piccole*). Αδελφότητες ιδρύονταν με επίκεντρο την ενορία, αλλά υπήρχαν και αδελφότητες με υπερενοριακό χαρακτήρα που προσέλκυαν μέλη από διαφορετικά επαγγέλματα και σημεία της πόλης. Η αδελφότητα ήταν πρωτίστως ένας θρησκευτικός και αγαθοεργός θεσμός που διαπνεόταν από τη θεμελιώδη μεσαιωνική αρχή της ευσπλαχνίας (*caritas*) (Mackenney, 1987: 1-6). Ως ιδεώδης αρχή η ευσπλαχνία νοούνταν ότι πρέπει να είναι ριζωμένη στις διαπροσωπικές σχέσεις και να είναι ο πρωταρχικός στόχος της χριστιανικής ζωής. Η ευσπλαχνική αλληλεγγύη μεταξύ ζώντων και νεκρών αδελφών που ενέπνεε τη λειτουργία των αδελφοτήτων υποστασιοποιούσε τους νοερούς συγγενικούς δεσμούς στους οποίους θεμελιωνόταν η ζωή των μεσαιωνικών καθολικών κοινοτήτων.

Ένας κατεξοχήν βενετικός θεσμός ήταν οι μεγάλες αδελφότητες (*scuole grandi*). Οι πρώτες ιδρύθηκαν τον 13ο αιώνα ως αδελφότητες αυτομαστιγούμενων αποπνέοντας το εσατολογικό κλίμα του ύστερου Μεσαίωνα και ήταν γνωστές ως *scuole dei battuti* (αδελφότητες των μαστιγούμενων). Ως εξέχοντες κρατικοί θεσμοί, στους οποίους διασταυρώνονταν το κρατικό συμφέρον και τα χριστιανικά ιδεώδη, ήδη από τον 14ο αιώνα βρέθηκαν



Εικόνα 5.2 *To Campo San Giovanni e Paolo* (Giovanni Antonio Canal ή Canaletto, 1735-8). Στο βάθος το κτίριο της Μεγάλης Αδελφότητας San Marco.

υπό την εποπτεία του Συμβουλίου των Δέκα που έλεγχε τα καταστατικά τους και την ιδιότητα του μέλους. Μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα είχαν δημιουργηθεί έξι, μία για κάθε περιοχή (*sestiere*) του βενετικού αστικού ιστού, και μετονομάστηκαν σε μεγάλες αδελφότητες. Επρόκειτο για τις αδελφότητες των San Giovanni Evangelista, Santa Maria della Carità, San Marco, Santa Maria Valverde della Misericordia, San Rocco και San Teodoro. Την ίδια εποχή οι μεγάλες αδελφότητες εξελίσσονταν σε γραφειοκρατικούς και ιεραρχικούς θεσμούς. Τα πιο εύπορα μέλη δεν υποχρεώνονταν πλέον να συμμετέχουν στις τελετές αυτομαστίγωσης, ενώ ήταν επιφορτισμένα με τη διοίκηση. Οι αδελφοί που εξακολουθούσαν να τηρούν την αρχή του αυτομαστιγώματος (*fratelli della disciplina*) γίνονταν οι αποδέκτες της υλικής βοήθειας που προσέφερε η κάθε αδελφότητα. Οι μεγάλες αδελφότητες έγιναν σταδιακά κάτοχοι μεγάλης ακίνητης και κινητής περιουσίας, κυρίως από κληρονομίες των μελών τους. Επρόκειτο για υπερενοριακούς θεσμούς που εκτός από το φιλανθρωπικό έργο, όπως διανομή τροφίμων, στέγη και προίκες για άπορες κοπέλες και προσφορά νοσοκομειακής περίθαλψης, ασκούσαν σημαντικό ρόλο στο δημόσιο αρχιτεκτονικό πρόγραμμα της Βενετίας με τη δημιουργία πολυτελών κτιρίων και την ανάθεση έργων σε σημαντικούς καλλιτέχνες (Εικόνα 5.2).

Η εικόνα των μελών των αδελφοτήτων παραμένει σχετικά ασαφής, καθότι συχνά υπήρχε απόκλιση ανάμεσα στον αριθμό των μελών που δεχόταν με βάση το καταστατικό της μια αδελφότητα και στον πραγματικό αριθμό των συμμετεχόντων. Οι μεγάλες αδελφότητες τυπικά δέχονταν έως 550 μέλη, αλλά φαίνεται ότι οι περισσότερες διέθεταν τουλάχιστον τριπλάσιο αριθμό κατά τον 16ο αιώνα. Τον 15ο αιώνα μια τυπική μικρή αδελφότητα είχε 60 με 70 μέλη. Ο αριθμός των μικρών αδελφοτήτων είναι δύσκολο να υπολογιστεί για δεδομένες χρονικές στιγμές, λόγω της συχνά εφήμερης ύπαρξής τους αλλά και της ρευστότητας που τις χαρακτήριζε. Επίσης, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν τον ασφαλή προσδιορισμό της κοινωνικής προέλευσης και θέσης

των μελών. Σε γενικές γραμμές τα περισσότερα μέλη μιας αδελφότητας ήταν ευκατάστατα, περιλαμβάνοντας κάποιους πατρικούς και κυρίως ευυπόληπτους επαγγελματίες και τεχνίτες. Μέχρι τον 16ο αιώνα οι αδελφότητες ήταν θεσμοί που συνένωναν μέλη της βενετικής κοινωνίας από διαφορετικά σημεία της πόλης, ειδικά εντός των κύριων διοικητικών και γεωγραφικών περιοχών (*sestieri*). Η προστασία που προσέφεραν οι αδελφότητες δεν θα πρέπει παραπλανητικά να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν προνοιακοί θεσμοί. Αυτή ήταν μία από τις λειτουργίες τους που απλώς απέρρεε από το γενικό ιδεώδες της ευσέβειας, της ευσπλαχνίας και της αδελφοσύνης. Οι αδελφότητες ήταν διοικητικοί θεσμοί. Γι' αυτό ακόμα και οι μικρές αδελφότητες υπόκειντο σε στενό γραφειοκρατικό έλεγχο ειδικά από το Συμβούλιο των Δέκα.

Σημαντικές αλλαγές έλαβαν χώρα στη λειτουργία των αδελφοτήτων με την εδραίωση της (Αντι-)Μεταρρύθμισης από τα μέσα του 16ου αιώνα. Όπως αναφέραμε, οι αδελφότητες ήταν θρησκευτικές συσσωματώσεις, όχι όμως απαραίτητα εκκλησιαστικές. Ο μετατριδεντινός καθολικισμός επιδίωξε να αφήσει το αποτύπωμά του στις βενετικές αδελφότητες, ειδικά τις λεγόμενες μικρές αδελφότητες. Οι υπερενοριακές αδελφότητες των μεσαιωνικών χρόνων ήλθαν αντιμέτωπες με νέες ενοριακές αδελφότητες, γνωστές ως αδελφότητες του Πανάγιου Μυστηρίου (*scuole del Santissimo Sacramento*), τις οποίες προωθούσε η Καθολική Εκκλησία ως λατρευτικές συσσωματώσεις. Προς τα τέλη του 16ου αιώνα φαίνεται ότι κάθε βενετική ενορία διέθετε μια αδελφότητα του Πανάγιου Μυστηρίου. Η έμφαση στην ενοριακή ζωή ήταν μια από τις κύριες επιδιώξεις της (Αντι-)Μεταρρύθμισης με στόχο την πνευματική ανύψωση και τον ηθικό έλεγχο του πληθυσμού. Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τους μεσαιωνικούς χρόνους, καθώς επιδίωξη ήταν η συστηματικότερη σύνδεση του πληθυσμού με τις οικουμενικές αξιώσεις του καθολικισμού. Σχηματοποιώντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι νέες αδελφότητες ήταν περισσότερο «καθολικές» και λιγότερο «βενετικές». Συνάμα, οι ενοριακού τύπου αδελφότητες δημιουργούσαν ένα πλέγμα κοινωνικού ελέγχου και επιβολής των χρηστών ηθών.

Στο κλίμα θρησκευτικής πειθάρχησης που προωθούσε η Εκκλησία της (Αντι-)Μεταρρύθμισης οι ενοριακές αδελφότητες συχνά λειτούργησαν ως φορείς και δείκτες θρησκευτικής συμμόρφωσης καθώς κατηγορούμενοι για αίρεση ενώπιον της Ιερής Εξέτασης επικαλούνταν την ιδιότητά τους ως μέλη αδελφοτήτων για να αποδείξουν την αθωότητά τους. Για να κατανοήσουμε τη δυνατότητα πρόσβασης σε μια ενοριακή αδελφότητα αλλά και τη σημασία της ως ένδειξης θρησκευτικής ορθότητας, ας δούμε την περίπτωση του εμπόρου Gasparo Ribeiro, ο οποίος βρέθηκε στο στόχαστρο της Ιερής Εξέτασης το 1580. Ο Ribeiro είχε γεννηθεί στη Λισαβόνα στα τέλη του 15ου αιώνα. Ως έμπορος είχε ταξιδεύσει σε διάφορα μέρη του κόσμου πριν εγκατασταθεί στη Βενετία στη δεκαετία του 1560. Στην Ιερή Εξέταση βρέθηκε κατηγορούμενος για αποστασία και κρυπτοεβραϊσμό. Ο ίδιος προερχόταν από οικογένεια *conversos*, δηλαδή εκχριστιανισμένων εβραίων της Πορτογαλίας. Ο Ribeiro πέθανε πριν ολοκληρωθεί η δίκη του. Ωστόσο, μετά θάνατον το δικαστήριο τον καταδίκασε ως αποστάτη, δηλαδή ως κάποιον που ζούσε κρυφά ως εβραίος ενώ προσποιούνταν τον χριστιανό, και διέταξε το σώμα του να ταφεί στο εβραϊκό νεκροταφείο. Όποια και αν ήταν η ταυτότητά του, ο Ribeiro είχε γίνει μέλος της αδελφότητας του Πανάγιου Μυστηρίου της ενορίας του και σύντομα ανέλαβε το αξίωμα του *gastaldo* (επιτρόπου-υπεύθυνου της αδελφότητας). Μάλιστα, είχε χρηματοδοτήσει την αγορά ενός ακριβού αρτοφορίου, που έφερε το όνομά του, για την αδελφότητα. Στη διάρκεια της δίκης του επικαλέστηκε συχνά, όπως και οι μάρτυρες που κλήθηκαν να καταθέσουν, την ιδιότητά του ως μέλος της ενοριακής αδελφότητας για να στηρίξει τη χριστιανική ταυτότητά του. Η περίπτωση του Ribeiro είναι ενδεικτική τόσο του ρόλου των ενοριακών αδελφοτήτων στη διαμόρφωση της κοινωνικής ορθότητας όσο και της αρκετά εύκολης πρόσβασης σε αυτές για κάποιον που είχε σχετικά πρόσφατα εγκατασταθεί στη Βενετία αλλά διέθετε οικονομική επιφάνεια (Pullan, 1997: 230-241).

Συντεχνίες και αδελφότητες συμμετείχαν συχνά σε επίσημους κρατικούς εορτασμούς και τελετές. Με αυτόν τον τρόπο πρόσφεραν στα μέλη τους, που επί της ουσίας αποκλείονταν από τη διακυβέρνηση του κράτους, ευκαιρίες συμβολικής συμμετοχής στην κρατική λειτουργία. Η συμμετοχή των συντεχνιών σε δημόσιες τελετές υπογράμμιζε τη συμβολή τους στην οικονομική ευημερία και την κοινωνική σταθερότητα, ενώ η συμμετοχή των αδελφοτήτων έδινε δημόσιο και ανοικτό χαρακτήρα στο ιδεώδες της αλληλοϋποστήριξης και της ευσπλαχνίας.

Συντεχνίες και αδελφότητες αποτελούσαν τους διαύλους που προσέδιδαν στον πληθυσμό την αίσθηση ότι αποτελούσε μέρος ενός χριστιανικού βενετικού κράτους· τα μέλη τους γίνονταν κοινωνοί της δημόσιας ζωής (Mackenney, 1987: 159). Η διάδοση των μικρών αδελφοτήτων από τον 16ο αιώνα και με την καθοριστική συμβολή του κινήματος της (Αντι-)Μεταρρύθμισης αποτελεί χρήσιμο πεδίο για να κατανοήσουμε τη σχέση μεταξύ κρατικής πολιτικής και δομών από τη μια μεριά και λαϊκής πρωτοβουλίας από την άλλη. Η ίδρυση αδελφοτήτων παρέμενε έκφραση της λαϊκής θρησκευτικότητας ακόμα και στα νέα δεδομένα της μετατριδεντινής εποχής, συνεχίζοντας τη μεσαιωνική παράδοση όπως αυτή είχε ξεκινήσει με τα κινήματα των αυτομαστιγούμενων, παρόλο που τα τελευταία είχαν αισθητά υποχωρήσει. Από τη σκοπιά του κράτους οι αδελφότητες αποτελούσαν την ενδεδειγμένη μορφή συνομάδωσης και δικτύωσης στην οποία η λαϊκή θρησκευτικότητα έπρεπε να διοχετευτεί.

Η συντεχνιακή οργάνωση και η σχέση με το κράτος υπήρξαν οι κύριοι παράγοντες διαμόρφωσης κοινωνικών διακρίσεων και ιεραρχήσεων εντός της μεγάλης μάζας του πληθυσμού της πόλης. Η προστασία και τα προνόμια που απέρρεαν από την εργασιακή σχέση με το βενετικό κράτος και στον αντίποδα η έλλειψη αυτών αναδεικνύονται με ενάργεια σε δύο από τις μεγαλύτερες κατηγορίες εργαζομένων, των τεχνιτών, γνωστών ως *arsenalotti*, που εργάζονταν στο κρατικό ναυπηγείο και των ανδρών και γυναικών που εργάζονταν ως υπηρέτες και υπηρέτριες. Αυτές τις δύο κατηγορίες θα μελετήσουμε στη συνέχεια. Κατά τον 16ο αιώνα, 4.000 με 5.000 τεχνίτες είχαν το δικαίωμα να εργαστούν στο ναυπηγείο, αν και σε καθημερινή βάση ο αριθμός των εργαζομένων ήταν αρκετά μικρότερος. Ωστόσο, άμεσα ή έμμεσα με το ναυπηγείο σχετίζονταν περίπου το 10% του εργατικού πληθυσμού της πόλης. Το ποσοστό των ανδρών και γυναικών που απασχολούνταν στη σφαίρα της οικιακής εργασίας κυμαινόταν από 6,5 έως 8,5% του πληθυσμού κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Ειδικότερα, το 1563 όταν ο πληθυσμός της πόλης είχε φτάσει στο μέγιστο μέγεθος των σχεδόν 170.000 κατοίκων, πριν τη δημογραφική μείωση εξαιτίας της πανώλης του 1575-7, το οικιακό εργατικό δυναμικό αποτελούσε το 7,65% του πληθυσμού. Το 1607, πριν την πανώλη του 1630 και την οικονομική κρίση, ο πληθυσμός άγγιξε τις 190.000 και τουλάχιστον το 6,5% ήταν οικιακοί εργάτες και εργάτριες.

Τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με το κρατικό ναυπηγείο ήδη από τον 13ο αιώνα ήταν οργανωμένα σε συντεχνιακή βάση. Ωστόσο, τα ίδια επαγγέλματα και οι αντίστοιχοι τεχνίτες που απασχολούνταν σε ιδιωτικά ναυπηγεία (*squeri*) οργανώθηκαν σε συντεχνίες στα τέλη του 16ου αιώνα (Mackenney, 1987: 12). Το κρατικό ναυπηγείο αποτελούσε τη ραχοκοκαλιά της βενετικής οικονομίας και ως εκ τούτου λάμβανε την ύψιστη προσοχή των αρχών. Εντούτοις οι μισθολογικές απολαβές των τεχνιτών υπολείπονταν των απολαβών που είχαν άλλοι αντίστοιχοι τεχνίτες ή όσοι εργάζονταν σε ιδιωτικά ναυπηγεία. Κατά τον 16ο αιώνα οι αυξήσεις που λάμβαναν οι *arsenalotti* εξανεμίζονταν λόγω του πληθωρισμού, ενώ στα μέσα του 17ου αιώνα ένας τεχνίτης του κρατικού ναυπηγείου κέρδιζε το 70% της αμοιβής σε σχέση με κάποιον που δούλευε σε ιδιωτικό. Από τη μεριά του το κράτος επιδίωκε να διατηρεί σε υψηλό επίπεδο τη σταθερότητα, την ποιότητα και την πειθαρχία των *arsenalotti*. Η σχέση των *arsenalotti* με τον εργοδότη τους, το βενετικό κράτος, δεν ήταν απλώς οικονομική. Μια σειρά προνόμια και η δυνατότητα διαπραγμάτευσης διαμόρφωναν το εργασιακό καθεστώς. Το κράτος προσέφερε κάποιες φορολογικές απαλλαγές, δωρεάν στέγη σε όσους ασκούσαν εποπτικά καθήκοντα και δωρεάν κρασί σε όλους κατά τη διάρκεια της εργασίας. Από τη μεριά τους οι *arsenalotti* είχαν διεκδικήσει θεσμικές μορφές κατοχύρωσης. Στις αρχές του 16ου αιώνα είχαν επιτύχει τη δυνατότητα εγγραφής τους σε έναν επίσημο κατάλογο, το *libro delle maestranze* (βιβλίο του εργατικού δυναμικού), που εγγυόταν καθημερινή πληρωμή, εφόσον παρουσιάζονταν στο ναυπηγείο, ακόμα και για τους ηλικιωμένους, ασθενείς ή ανήμπορους τεχνίτες. Επρόκειτο για μια μορφή εργασιακής προστασίας που σπάνιζε στην προνεοτερική Ευρώπη. Τον 17ο αιώνα, απέναντι στη διαρκή ανάγκη του κράτους να διασφαλίζει την σταθερή εργατική δύναμη του ναυπηγείου, οι *arsenalotti* εξασφάλισαν τη δημιουργία ενός νέου επίσημου καταλόγου, του *alfabeto*, στον οποίο εγγράφονταν οι νόμιμοι γιοι των τεχνιτών όταν βαπτίζονταν. Από την ηλικία των δέκα ετών μπορούσαν να γίνουν μαθητευόμενοι στο ναυπηγείο. Η δημιουργία του *alfabeto* αποτελούσε ένα ιδιαίτερο προνόμιο που προσιδίαζε στον επίσημο κατάλογο, το *Libro d'oro*, όπου οι ευγενείς ενέγραφαν τους νόμιμους γιους τους. Επρόκειτο για προνόμιο με ισχυρό συμβολισμό που καθιστούσε τους *arsenalotti* μια ιδιαίτερη κατηγορία εργαζομένων και πιστοποιούσε τη σχέση πατρωνίας με το κράτος-εργοδότη. Αυτή η σχέση διευρυνόταν περαιτέρω από τις



Εικόνα 5.3 Η είσοδος του κρατικού ναυπηγείου (Giovanni Antonio Canal ή Canaletto, 1732).

αστυνομικές και εποπτικές λειτουργίες που τους αναθέτονταν για την τήρηση της δημόσιας τάξης (Davis, 2007: 14-19, 28-38, 156-169) (**Εικόνα 5.3**).

Στον αντίποδα της εργασιακής κατάστασης των *arsenalotti* βρίσκουμε τη μεγάλη εργασιακή κατηγορία των υπηρετών και υπηρετριών. Σε αυτήν θα πρέπει να προσθέσουμε τους σκλάβους που εργάζονταν στους εύπορους βενετικούς οίκους. Ο αριθμός των σκλάβων είναι αδιευκρίνιστος, ωστόσο γνωρίζουμε ότι προέρχονταν από περιοχές της Ρωσίας και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η παρουσία τους ήταν σημαντική μέχρι τον 15ο αιώνα, όταν αντικαθίστανται από προσωπικό που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της Βενετικής Αυτοκρατορίας, ειδικά από τις δαλματικές ακτές και την ιταλική ενδοχώρα. Όπως αναφέραμε οι υπηρέτες και οι υπηρέτριες αποτελούσαν μία από τις πολυπληθέστερες ομάδες εργαζομένων. Ο αριθμός των υπηρετριών ήταν πάντα διπλάσιος των υπηρετών και η μισθολογική ανισότητα υπέρ των ανδρών διαρκώς διευρυνόταν. Η πλειονότητα των οικιακών εργατών και εργατριών απασχολούνταν στα σπίτια των πατρικών και δευτερευόντως των πολιτών ή εύπορων τεχνιτών και επαγγελματιών. Οι υπηρέτες υπερερούσαν στα σπίτια των πατρικών, ενώ ο αριθμός των υπηρετριών αυξάνονταν έξω από τον κύκλο των αριστοκρατικών νοικοκυριών. Υπηρέτες και ειδικά υπηρέτριες βρίσκονταν σε κατεξοχήν ευάλωτη θέση λόγω όχι μόνο της εργασιακής σχέσης τους αλλά και λόγω της προέλευσής τους. Αποτελούσαν έναν από τους κύριους μεταναστευτικούς πληθυσμούς της Βενετίας. Προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της Βενετικής Αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα, όταν η Βενετία είχε πλέον σταθεροποιήσει την κυριαρχία της στην ενδοχώρα, αυτή αποτέλεσε την κύρια πηγή υπηρετικού προσωπικού (Romano, 1996: 107-129). Ενώ οι υπηρέτες και υπηρέτριες που προέρχονταν από τη δαλματική ακτή εργάζονταν στη βάση συμβολαίων μαθητείας, για το προσωπικό από την ενδοχώρα η σχέση έτεινε περισσότερο προς την ελεύθερη εργασία.

Ο χώρος της οικιακής εργασίας υπόκειτο σε συστηματικές και ισχυρές ρυθμίσεις από τις οποίες οι σημαντικότερες έλαβαν χώρα τον 16ο αιώνα. Μία ρύθμιση του 1541 είναι ιδιαίτερα δηλωτική για το εργασιακό καθεστώς των οικιακών εργατών και εργατριών. Σε αυτήν οι υπηρέτες και οι υπηρέτριες καταγράφονται ως εν δυνάμει απειλή για τους εργοδότες τους και η νομοθεσία επιδιώκει να εξαλείψει τους «κινδύνους» που

διέτρεχαν τα νοικοκυριά από αυτούς. Σε ένα άλλο νομοθέτημα του 1595 γινόταν λόγος για την «ιταμή και τυραννική συμπεριφορά που επιδείκνυαν οι υπηρέτες και οι υπηρέτριες απέναντι στον οίκο που εργάζονταν και τους κυρίους τους» (Romano, 1991: 672). Φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές οι εργοδότες φρόντιζαν συστηματικά και κατά το γράμμα του νόμου να τηρούν συμβολαιογραφικές πράξεις που καθόριζαν λεπτομερειακά τη συμφωνία τους με το υπηρετικό προσωπικό. Αυτές οι πράξεις αποσκοπούσαν κυρίως στην προστασία των εργοδοτών. Η οικιακή εργασία ήταν ένας αυστηρά ρυθμισμένος κλάδος, κυρίως προς όφελος των εργοδοτών, ενώ την ίδια στιγμή η διαπροσωπική σχέση και η αυθαιρεσία που τη διείπε καθόριζε τη ζωή των εργαζομένων. Η κατεξοχήν έκφραση αυθαιρεσίας ήταν η βία εναντίον των υπηρετών και ειδικά η σεξουαλική βία εναντίον των υπηρετριών. Καθίστατο ολοένα δυσκολότερο για τις υπηρέτριες να κατοχυρωθούν απέναντι στη βία των κυριών τους. Οι περιπτώσεις που κυρίως έφταναν σε δικαστήρια αφορούσαν υπηρέτριες που είχαν πέσει θύματα από άνδρες εκτός του νοικοκυριού. Εδώ, όμως, οι τυχόν τιμωρίες που επιβάλλονταν στον δράστη δεν στόχευαν στην απονομή δικαιοσύνης για το θύμα, αλλά στην αποκατάσταση της προσβολής που είχε υποστεί ο κύριός του. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι όταν η νομοθεσία καταδίκαζε την κακοποίηση των υπηρετριών οι κύριες ανησυχίες ήταν ότι οι υπηρέτριες γίνονταν λιγότερο αποτελεσματικές στην εργασία τους και οι ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες που μπορούσαν να υπονομεύσουν τους ευκατάστατους οίκους (Ruggiero, 1985: 39-41).

Η οικιακή εργασία αποτελούσε έναν μεθοριακό εργασιακό χώρο: αυστηρά ρυθμισμένο για τους εργοδότες, ανοικτό στην αυθαιρεσία για τον εργαζόμενο πληθυσμό. Αυτά τα χαρακτηριστικά, η περιστασιακότητα της εργασιακής απασχόλησης και η κινητικότητα του πληθυσμού δημιουργούσαν συνθήκες κοινωνικής ανασφάλειας και αορατότητας που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αφορούσε επίσης ένα πολύ σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Βενετίας. Έξω από τα δίκτυα των συντεχνιών και των αδελφοτήτων ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, βρισκονταν στα όρια της επιβίωσης και εκτεθειμένο στις οικονομικές και προσωπικές ατυχίες συγκυρίες. Ιστορικοί ανάγουν το ποσοστό αυτό του βενετικού πληθυσμού της Βενετίας περίπου στα 2/3 των κατοίκων. Ένα σημαντικό μέρος αυτού του πληθυσμού αποτελούσαν γυναίκες και παιδιά.

Η αδυναμία σύναψης γαμήλιας σχέσης, σε μια κατεξοχήν πατριαρχική κοινωνία, αποστερούσε από πολλές γυναίκες την πρόσβαση σε οικογενειακά δίκτυα που τυπικά τουλάχιστον μπορούσαν να λειτουργήσουν υποστηρικτικά. Επρόκειτο για νέες, φτωχές γυναίκες που δεν είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν προίκα για να παντρευτούν ή γυναίκες που είχαν ξεπεράσει την ηλικία γάμου. Επίσης, λόγω της σημαντικής ηλικιακής διαφοράς μεταξύ των συζύγων στις προνεοτερικές κοινωνίες η χηρεία αποτελούσε μια συχνή συνθήκη για τις γυναίκες, καθιστώντας τις κοινωνικά ευάλωτες. Για τις γυναίκες που βρισκονταν έξω από το γαμήλιο καθεστώς, η μόνη δυνατότητα πρόσβασης σε κάποιο περιβάλλον υποστήριξης ήταν η ένταξη σε μοναστήρι. Ωστόσο, από τον 16ο αιώνα η πρόσβαση στη μοναστική ζωή περιορίζεται λόγω του υψηλού κόστους που έπρεπε να καταβληθεί με τη μορφή «προίκας» προς το μοναστήρι. Για αυτές τις γυναίκες συχνά η καταφυγή στην πορνεία ήταν μια αναγκαιότητα.

Στη Βενετία όπως και σε άλλα αστικά κέντρα της προνεοτερικής Ευρώπης η πορνεία μπορούσε να συνδυάζεται ως μια περιστασιακή απασχόληση με την εργασία σε επισφαλή ή εποχιακά επαγγέλματα. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι για την ιστορική έρευνα η πορνεία είναι ένα ακανθώδες και ολισθηρό πεδίο. Στο πολιτισμικό και κοινωνικό συμφραζόμενο της εποχής η πορνεία νοηματοδοτούνταν κατεξοχήν ως μια ηθική κατάσταση. Η μελέτη της πορνείας βασίζεται κατεξοχήν σε πηγές που προέρχονται από την πατριαρχικά δομημένη ποινική δικαιοσύνη ή από τον ανδροκεντρικό λόγο. Σε αυτόν τον σχεδόν αθέατο κόσμο, διαδεδομένες γυναικείες ενασχολήσεις ήταν οι μαγικές πρακτικές και η μαγγανεία. Συνήθως επρόκειτο για «επαγγελματίες» που προσέφεραν επ' αμοιβή λύσεις σε ιατρικά προβλήματα, σε οικογενειακές και ερωτικές επιθυμίες και επιδιώξεις. Η μαγεία φαίνεται να αποτελούσε μια εναλλακτική λύση διαβίωσης απέναντι στον γάμο ή την καταφυγή σε μοναστήρι. Πολυάριθμες γυναίκες που ασκούσαν επαγγελματικά τη μαγεία προέρχονταν από αγροτικές περιοχές τις Βενετικής Αυτοκρατορίας στο Φρίουλι, στη Δαλματία ή στα ελληνικά εδάφη. Οι καταγγελίες εναντίον αυτών των γυναικών δείχνουν την ευάλωτη θέση των μόνων γυναικών, ειδικότερα των μεταναστριών, στο περιβάλλον των γειτονιών και των ενοριών που εγκαθίσταντο. Ήδη από τον 15ο αιώνα υπάρχει ένα αναδυόμενο ηθικολογικό και αναμορφωτικό κλίμα που κατεξοχήν θα στραφεί εναντίον του γυναικείου πληθυσμού. Οι βενετικές αρχές επιδιώκουν να επιβάλουν τον χωροταξικό περιορισμό και την

ενδυματολογική σήμανση των γυναικών που ζούσαν από την πορνεία. Από τα μέσα του 16ου αιώνα η Καθολική (Αντι-)Μεταρρύθμιση εντείνει το αναμορφωτικό ιδεώδες. Για τις περιθωριοποιημένες ή και «παραστρατημένες» γυναίκες προβλέπεται η ιδρυματική δράση μέσω αναδυόμενων θεσμών που προκρίνουν τον εγκλεισμό και προσβλέπουν στη διατήρηση της ηθικής ακεραιότητας αυτών των γυναικών (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Στα τέλη του 16ου αιώνα η μαγεία και η μαγγανεία θα εξελιχθούν στα κύρια αδικήματα που απασχολούσαν την Ιερή Εξέταση. Πρόκειται για μια εξέλιξη που συμπίπτει χρονικά με το περίφημο «κυνήγι» της μαγείας στην Ευρώπη.

Ωστόσο, αξίζει να επισημάνουμε ότι συχνά οι γυναίκες των υπάλληλων τάξεων απέναντι στην ανασφάλεια και την περιθωριοποίηση ανέπτυσαν δίκτυα και δεσμούς αλληλοϋποστήριξης με επίκεντρο την ενορία και τη γειτονιά που αποτελούσαν τα κατεξοχήν πεδία γυναικείας δράσης. Γυναίκες που βρίσκονταν εκτός γαμήλιας σχέσης συγκροτούσαν κοινά νοικοκυριά, κάτι που δεν συνηθιζόταν για αντίστοιχες γυναίκες της ελίτ. Επίσης, από τη μελέτη των διαθηκών προκύπτει ότι οι γυναίκες από τα χαμηλά στρώματα περιλάμβαναν στους κληρονόμους τους, εκτός από τον σύζυγο και τα τέκνα, γυναίκες, συχνά σε ηλικία γάμου, από τον στενό κύκλο της γειτονιάς ή της ενορίας, στις οποίες κληροδοτούσαν ένα μικρό χρηματικό ποσό ή κάποια είδη ρουχισμού (Pavan, 2002: 253).

Δομική συνθήκη της βενετικής κοινωνίας αποτελούσε η σημαντική δημογραφική διαφορά μεταξύ ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού. Η Βενετία ως εμπορικό και μητροπολιτικό κέντρο προσέλκυε μεγάλο αριθμό ανδρών που συχνά παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Οι κυρίαρχες πατριαρχικές αντιλήψεις αλλά και ο αποκλεισμός πολλών ανδρών από την επίτευξη των πατριαρχικών προσδοκιών, όπως η γαμήλια σχέση, διαμόρφωναν ένα καθεστώς βίας εναντίον των ευάλωτων γυναικών που διαπότιζε την καθημερινή ζωή. Όπως ο μεγάλος αριθμός γυναικών που εργαζόταν ως υπηρέτριες στα σπίτια των πατρικών ή άλλων εύπορων μελών της βενετικής κοινωνίας βρίσκονταν συχνά εκτεθειμένες στη βίαιη συμπεριφορά των ανδρών αφεντικών τους, αντίστοιχους κινδύνους διέτρεχαν οι γυναίκες που λόγω επαγγελματικής απασχόλησης έπρεπε να βρίσκονται στον ευρύτερο αστικό χώρο έξω από το πιο οικείο περιβάλλον της ενορίας ή της γειτονιάς. Η σεξουαλική βία που συχνά αντιμετώπιζαν οι γυναίκες αποτελούσε μια εν πολλοίς δεδομένη κατάσταση. Ειδικά για τις γυναίκες που βρίσκονταν εκτός πατρικής ή συζυγικής κηδεμονίας το αδίκημα της σεξουαλικής βίας σε μεγάλο βαθμό δεν υφίστατο στην ποινική δικαιοσύνη της εποχής.

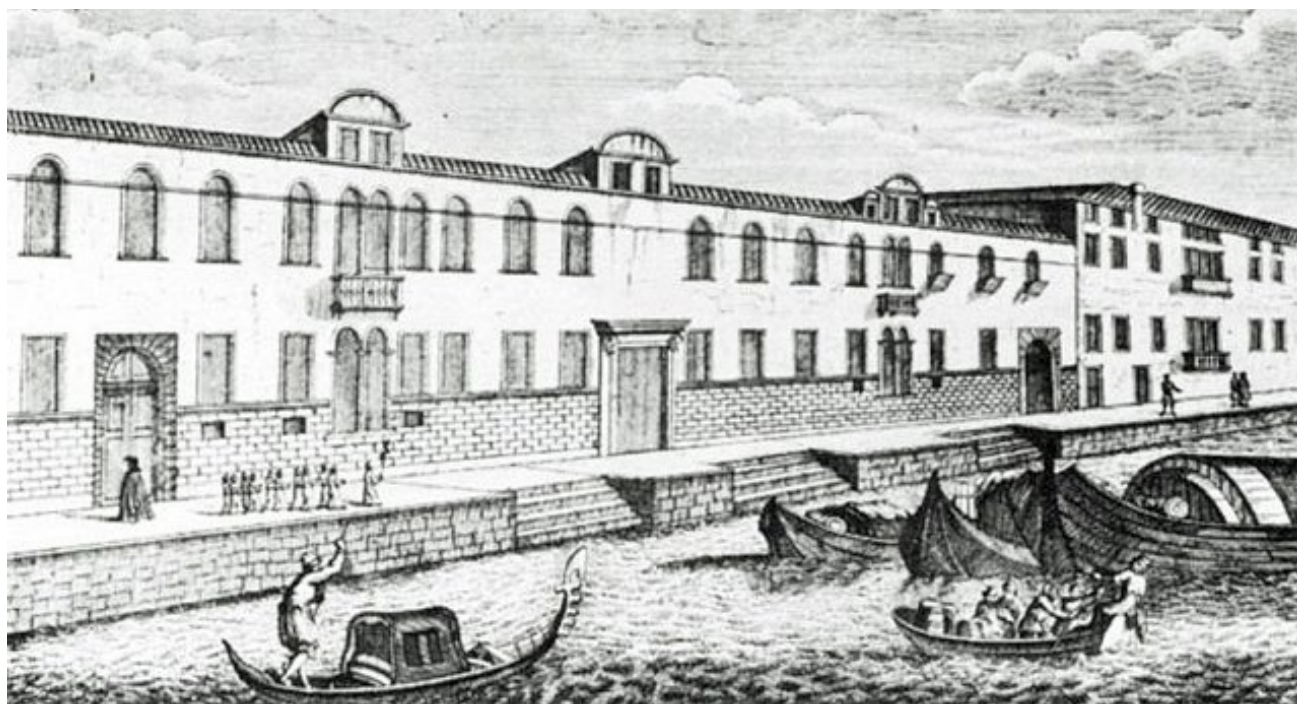
Δίπλα στο οργανωμένο εργατικό δυναμικό των συντεχνιών που αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από άνδρες εμφανίζεται σταδιακά και ένα γυναικείο ανοργάνωτο και χαμηλά αμειβόμενο εργατικό δυναμικό που αναλαμβάνει συνήθως διαφορετικά στάδια της παραγωγής. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας φέρνει αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στον κλάδο. Αντίστοιχη ήταν η εξέλιξη και στον τομέα των ειδών πολυτελείας όπως η υαλουργία και η παραγωγή δαντέλας. Στην υαλουργία δίπλα στους συντεχνιακά οργανωμένους και με δυνατότητες εξειδίκευσης τεχνίτες εμφανίζεται σταδιακά ένα φτηνότερο εργατικό δυναμικό αποτελούμενο κυρίως από γυναίκες και μετανάστες που αξιοποιείται στις εργασίες που απαιτούν χαμηλότερο επίπεδο τεχνογνωσίας. Η παραγωγή δαντέλας υπήρξε ένας πολύ δυναμικός κλάδος της βενετικής οικονομίας με διεθνή ζήτηση. Διευθυνόταν από ισχυρούς υφασματέμπορους και απασχολούσε κατεξοχήν γυναίκες, κυρίως εργαζόμενες στο σπίτι. Επρόκειτο για μια εργασιακή σχέση που με σημερινούς όρους θα ονομάζαμε «μαύρη εργασία». Ιδιαίτερα σημαντική σε αυτόν τον κλάδο υπήρξε η ανάμιξη των ευαγών ιδρυμάτων για «παραστρατημένες» και απροστάτευτες γυναίκες, όπως η Casa delle Zitelle. Οι τρόφιμοι συντηρούσαν το ίδρυμα δουλεύοντας στην παραγωγή δαντέλας που διοχετεύονταν σε υφασματέμπορους. Στην παραγωγή της δαντέλας διασταυρώνονταν η έλλειψη θεσμικής ρύθμισης και η πειθαρχία, η οποία άλλωστε χαρακτήριζε εν γένει την λειτουργία των ιδρυμάτων (Datta, 2003: 183-220). Ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας θα επιτρέψει, εις βάρος των εργατριών, τη μείωση του κόστους εργασίας χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται άμεσες ή δραματικές επιπτώσεις στους κατοχυρωμένους μέσω του συντεχνιακού συστήματος άνδρες εργαζόμενους. Άλλωστε, κατά την προνεωτερική περίοδο (όπως ακόμα και σήμερα) οι γυναίκες αμείβονταν λιγότερο από τους άνδρες για την ίδια παροχή εργασίας. Όταν το 1754 οι γυναίκες έγιναν για πρώτη φορά δεκτές ως μέλη στη συντεχνία των μεταξουργών, αποτελούσαν το 65% των εργαζομένων. Ακόμη και τότε, όμως, οι γυναίκες αντιμετωπίστηκαν ως εργάτριες δεύτερης κατηγορίας, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι τα προνόμια της ιδιότητας μέλους που τους παραχωρήθηκαν υπήρξαν περιορισμένα, αποθαρρύνοντας την

πρόσβασή τους στη διοίκηση της συντεχνίας (Trivellato, 2008: 214-216).

Για τον πληθυσμό που αντιμετώπιζε το φάσμα της επιβίωσης είτε λόγω ανέχειας είτε λόγω ασθένειας αναπτύχθηκε ένα προνοιακό και ιδρυματικό δίκτυο με αυστηρές ιεραρχήσεις που όριζαν πολιτικές ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού. Οι βενετικές αντιλήψεις και πρακτικές εντάσσονται σε μια γενικευμένη αναανομηματοδότηση της φτώχειας που αποκρυσταλλώνεται τον 16ο αιώνα. Οι κοινωνίες της προνεοτερικής Δύσης σταδιακά συγκροτούν μια νέα νοηματοδότηση της φτώχειας, ένα νέο ιδίωμα και αξιακό κώδικα που απομακρύνεται από τη μεσαιωνική παράδοση και συνοψίζεται στη διάκριση την οποία οι αρχές της εποχής διαμορφώνουν περί «άξιων» και «ανάξιων» φτωχών. Προβάλλεται η ανάγκη για κεντρικό έλεγχο και πειθάρχηση εκείνων των μελών της κοινότητας που κρίνονταν φτωχοί, τον περιορισμό της επαιτείας, τον εξαναγκασμό σε εργασία των σωματικά ικανών απόρων και τη βελτίωση του προνοιακού συστήματος. Σε αυτόν τον νέο λόγο ο ανέστιος, περιπλανώμενος φτωχός αποτελούσε την επιτομή του επικίνδυνου φτωχού. Η μορφή του περιπλανώμενου φτωχού αποσταθεροποιεί το κυρίαρχο ιδεώδες της οικιακότητας, της τάξης και της ιεραρχικής θέσης. Ο ανέστιος και «χωρίς κηδεμόνα» φτωχός νοηματοδοτείται με όρους ανηθικότητας και εγκληματικής διάθεσης. Κοινό στοιχείο της νομοθεσίας περί φτώχειας από τον 16ο αιώνα είναι η ταύτιση της επαιτείας με το έγκλημα. Το μεταρρυθμιστικό ιδεώδες τόσο στην καθολική όσο και στην προτεσταντική Ευρώπη διέκρινε τους απόρους σε «άξιους» και «ανάξιους» και αρνούσαν να δεχτεί την ανεργία ως αιτία της φτώχειας. Εκτός από τους «αληθινούς» φτωχούς λόγω ηλικίας ή σωματικής αδυναμίας, όσοι δεν ενέπιπταν σε αυτές τις κατηγορίες θεωρούνταν ηθελημένα αργόσχολοι και ανάξιοι αρωγής. Η φτώχεια νοούνταν πρωτίστως ως ηθική και όχι ως κοινωνική και οικονομική κατάσταση. Σε αυτή τη βάση η επαιτεία των υγείων και ηλικιακά ικανών απόρων ποινικοποιείται. Οι αρτιμελείς άποροι όχι μόνο δεν δικαιούνται μέριμνα, αλλά υπόκεινται σε πειθαρχικά μέτρα.

Τον 15ο αιώνα το βενετικό προνοιακό σύστημα διακρινόταν για τον αποκεντρωμένο χαρακτήρα του, όταν σε άλλες περιοχές του ιταλικού χώρου ή της Ευρώπης συγκροτούνταν ο θεσμός των μεγάλων υπό δημόσιο έλεγχο νοσοκομείων. Δεκάδες νοσοκομεία και ξενώνες στη Βενετία εξυπηρετούσαν τους ασθενείς και τους απόρους, ενώ αρκετά ιδρύματα απευθύνονταν σε επιμέρους ομάδες του πληθυσμού, γυναίκες, ορφανά παιδιά, βετεράνους στρατιώτες, προσκυνητές. Ιδρυτές, χρηματοδότες και διαχειριστές αυτών των ιδρυμάτων ήταν κυρίως μοναχικά τάγματα, θρησκευτικές αδελφότητες και συντεχνίες. Σε αυτό το προνοιακό σύστημα διαπλέκεται το μεσαιωνικό ιδεώδες της ευσπλαχνίας και της θείας πρόνοιας για το κράτος, με τις νέες αντιλήψεις καθώς αρχίζει να γίνεται λόγος για την προτεραιότητα την οποία είχαν οι άποροι που είχαν «υπηρετήσει» το κράτος. Προς τα τέλη του 15ου αιώνα η μετάβαση προς ένα νέο σύστημα αρωγής γίνεται εμφανέστερη καθώς θεσμοθετείται ένα μόνιμο διοικητικό σώμα, οι «Προβλεπτές επί της υγείας» (*Provveditori alla Sanità*), και ιδρύεται ένα μεγάλης κλίμακας νοσοκομειακό ίδρυμα, με το όνομα *Gesù Cristo di San Antonio*, που στόχευε πρωτίστως στην περίθαλψη των ναυτικών. Μια διαδικασία περισσότερο συγκεντρωτικής και κρατικά εποπτευόμενης πρόνοιας, κατά περίπτωση και σε διαφορετικές χρονικότητες, συναντάμε και σε περιοχές του Κράτους της Θάλασσας, χωρίς ωστόσο να μιλάμε για κάποιο είδος επιβολής από τη μητρόπολη, αλλά περισσότερο για πρωτοβουλίες και θεσμούς που εμπνέονταν από τα μητροπολιτικά πρότυπα. Ενίοτε και η ρητορική περί φτώχειας παραπέμπει στην αντίστοιχη μητροπολιτική. Αντιθέτως, στα αστικά κέντρα της ενδοχώρας τα μεγάλης κλίμακας ιδρύματα και ο συγκεντρωτισμός προηγούνται των εξελίξεων στην ίδια τη Βενετία.

Οι αλλαγές στην προνοιακή αντίληψη και πρακτική γίνονται εμφανείς τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Σε αυτά τα χρόνια, εκτός από τη γενική αίσθηση της κρίσης, που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, μια σειρά από κακές σοδειές, πλημμύρες και ασθένειες έπληξαν περιοχές του βενετικού κράτους αναγκάζοντας πληθυσμούς να μετακινηθούν στη μητρόπολη αναζητώντας προστασία. Οι αδυναμίες του παραδοσιακού αποκεντρωμένου προνοιακού συστήματος έγιναν εμφανείς. Το 1528 και το 1529 εκδίδονται οι πρώτοι Νόμοι περί Φτώχειας που αποτελούν σημείο καμπής στην προνοιακή πολιτική, η οποία πλέον συνίσταται στην ενεργή παρέμβαση του κράτους, στη διαχείριση του πληθυσμού και στην ανάδυση μιας ρητορικής περί κινδύνου. Η επαιτεία ποινικοποιείται και απαγορεύεται, οι μη ντόπιοι επαίτες υποχρεώνονται να επιστρέψουν στις περιοχές απ' όπου κατάγονταν, ενώ οι άποροι διαχωρίζονται σε «άξιους» και «ανάξιους». Στον Νόμο περί Φτώχειας του 1529 εμφανικά αναδεικνύεται η νέα πολιτική:



Εικόνα 5.4 Το νοσοκομείο των *Incurabili*.

Η ελεημοσύνη είναι, αναμφίβολα, η πιο σημαντική ενάρκτη πράξη που πρέπει πάντα να ασκούμε απέναντι στους συνανθρώπους μας. Αποτελεί καθήκον όλων μας να φροντίζουμε για τους απόρους και την υγεία των ασθενών και να προσφέρουμε τροφή στους πεινασμένους. Αλλά απαιτείται προσοχή να μην κάνουμε το λάθος να προσφέρουμε τη βοήθεια και την ευνοιά μας σε αυτούς που στην πραγματικότητα μπορούν να κερδίσουν το ψωμί τους με τον ιδρώτα τους. Αυτόν τον δρόμο πρέπει να ακολουθούμε για να ικανοποιήσουμε τον Ύψιστο. Προκειμένου να ξεριζώσουμε μια βλαπτική συνήθεια και έναν διεφθαρμένο τρόπο ζωής πρέπει να περιορίσουμε όλους αυτούς τους επαίτες που κυκλοφορούν στην πόλη μας και να διαφυλάξουμε το καλό όνομα της Βενετίας. Και πρέπει να καταβάλλουμε κάθε δυνατή προσπάθεια για αυτόν τον σκοπό. Για αυτόν τον λόγο θα πρέπει οι άποροι της πόλης να καταστούν ικανοί να κερδίζουν τα προς το ζην με τον δικό τους μόχθο και με τα μέσα που θα τους παρέχουμε, οι ασθενείς θα πρέπει να απολαμβάνουν τη φροντίδα μας και αυτοί που επιδιώκουν να ασκούν το επάγγελμα της επαιτείας και της απατεωνιάς θα πρέπει να διωχθούν από την πόλη. (Chambers & Pullan, 2001: 303-304)

Με αυτή την αφετηρία, μια σειρά από μεγάλης κλίμακας ιδρύματα που ιδρύονται τον 16ο αιώνα στοχεύουν στην ανακούφιση όσων κατατάσσονται ως άξιοι φτωχοί. Μάλιστα, σε αυτό το ιδρυματικό δίκτυο επιδιώκεται ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση στην αρωγή. Το νοσοκομείο των *Incurabili* (Ανιάτων) στόχευε στην περίθαλψη όσων υπέφεραν από σύφιλη, η οποία ήταν μία από νέες ασθένειες της εποχής, με ραγδαία μεταδοτική και δύσκολα αντιμετωπίσιμη δράση. Το νοσοκομείο των *Santi Giovanni e Paolo* ιδρύθηκε αρχικά για να αντιμετωπιστεί ο λιμός της δεκαετίας του 1520 και στη συνέχεια στράφηκε στη φιλοξενία ορφανών παιδιών, το ίδρυμα της *Pietà* αναλάμβανε τα έκθετα παιδιά και το ίδρυμα του *San Lazaro dei Mendicanti* ιδρύθηκε για την αντιμετώπιση του λιμού του 1590. Μια ιδιαίτερη κατηγορία άξιων φτωχών αποτελούσαν οι λεγόμενοι *roveri vergognosi* (ευυπόληπτοι φτωχοί). Επρόκειτο για πρώην ευκατάστατα μέλη της βενετικής κοινωνίας, τεχνίτες, πολίτες, ακόμα και πατρίκιοι, που είχαν περιπέσει σε ένδεια και είτε η θέση τους τους απέτρεπε από την επαιτεία είτε δεν γνώριζαν κάποιο επάγγελμα (ή και δεν διανοούνταν να εργαστούν) που θα τους παρείχε τα προς το ζην. Για αυτούς είχαν συσταθεί αδελφότητες που φρόντιζαν για την κατ' οίκον μέριμνα (Εικόνα 5.4).

Σε αυτό το νέο προνοιακό καθεστώς ιδιαίτερη πρόκληση συνιστούσε ο εντοπισμός και η μεταχείριση των λεγόμενων ανάξιων φτωχών. Οι ενοριακοί ιερείς και ευνούληπτοι πολίτες επιφορτίστηκαν με τον διαχωρισμό των άξιων και ανάξιων φτωχών στο επίπεδο της γειτονιάς ή της ενορίας. Για τις αρχές δεν επαρκούσε η τιμωρία και η απέλαση από την πόλη όσων χαρακτηρίζονταν ανάξιοι. Ο στόχος ήταν ο εξαναγκασμός σε εργασία. Οι συντεχνίες με το αυστηρά ρυθμισμένο σύστημα λειτουργίας τους ήταν απρόθυμες να αναλάβουν να εντάξουν στους κόλπους νέους εργαζόμενους. Ως πιο αποτελεσματική λύση προκρίθηκε οι παράνομοι επαίτες, ενήλικες και παιδιά, να στέλνονται να υπηρετήσουν στα πολεμικά και εμπορικά πλοία της Βενετίας. Ενώ σε άλλες περιοχές της Ευρώπης ιδρύονταν τα λεγόμενα φτωχοκομεία, ιδρύματα καταναγκαστικής και φθηνής εργασίας για την καταπολέμηση της οκνηρίας και την εμφύσηση της φιλεργίας, για τη Βενετία το κατεξοχήν φτωχοκομείο ήταν ο στόλος της.

Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η μέριμνα και υποστήριξη ακόμη και στους λεγόμενους άξιους φτωχούς δεν ήταν μια δωρεάν παροχή. Με εξαίρεση τους ασθενείς, οι τρόφιμοι των ιδρυμάτων εξαναγκάζονταν σε εργασία είτε για να συνεισφέρουν στα έξοδα του ιδρύματος είτε για να μάθουν κάποιο επάγγελμα. Οι γυναίκες συνήθως απασχολούνταν σε υφαντουργικές εργασίες. Συχνά τα ιδρύματα λειτουργούσαν ως γραφεία ευρέσεως εργασίας. Γυναίκες και παιδιά διοχετεύονταν ως οικιακό προσωπικό. Από τα μέσα του 16ου αιώνα, όταν το αναμορφωτικό κλίμα της (Αντι-)Μεταρρύθμισης διαχεόταν και συναντούσε τις αναμορφωτικές πρακτικές του βενετικού κράτους, άρχισαν να ιδρύονται ευαγείς οίκοι (*case di carità*), όπως η Casa delle Zitelle, η Casa dei Derelitti και η Casa del Soccorso, με στόχευση τις «παραστρατημένες» και απροστάτευτες γυναίκες. Σε αυτούς τους οίκους η υποχρεωτική εργασία των τροφίμων ήταν ύψιστο καθήκον είτε για να στηρίζουν τη λειτουργία των οίκων είτε ως μέσο για να επανέλθουν οι ίδιες στον ορθό δρόμο, όπως οι «μετανοημένες πόρνες» στην Casa del Soccorso, είτε για να μαζέψουν προίκες που θα διευκόλυναν τον γάμο τους.

Η κύρια αρχή που ρύθμιζε την παροχή βοήθειας σε όσα μέλη της βενετικής κοινωνίας κρίνονταν ότι ήταν άξια αυτής συνίστατο στη συνύφανση διάφορων μορφών ιδρυματισμού, πειθάρχησης και αποθέωσης της εργασίας. Μέριμνα και χρησιμότητα διαπλέκονταν. Ακόμα και για εκείνες τις κατηγορίες «προνομιούχων» απόρων που δέχονταν κατ' οίκον μέριμνα, η προσφορά ελεημοσύνης έπρεπε να συνοδεύεται πάντα από συμβουλές και παραινέσεις στις οποίες προέβαιναν τα μέλη των αδελφοτήτων και οι ιερείς που επισκέπτονταν τα σπίτια τους:

στον καθέναν πρέπει να υπενθυμίζεται να ευχαριστεί τον Θεό, να προσεύχεται για τους ευεργέτες του (ειδικά για το βενετικό κράτος), να δείχνει καρτερία στην κακοτυχία, να φροντίζει ώστε τα παιδιά του να μαθαίνουν το χριστιανικό δόγμα και τα κορίτσια να μην παρασύρονται στο λάθος, να ζει χριστιανικά χωρίς να αμελεί τον εκκλησιασμό και να προσπαθεί να βρεί κάποιο κατάλληλο επάγγελμα. (Pullan, 1971: 374)

5.2 Τελετουργίες και ριζοσπαστισμός των πληβείων

Δημόσιες εκδηλώσεις, συχνά τελετουργικού και φατριαστικού χαρακτήρα, διαμόρφωναν δεσμούς και κοινωνικές ταυτότητες, ακόμα και μέσω της βίαιης αντιπαράθεσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι λεγόμενες *battaglie sui ponti* (μάχες πάνω στις γέφυρες). Τα απογεύματα της Κυριακής ή των εορτών άνδρες από τα εργατικά στρώματα της Βενετίας συγκεντρώνονταν και μάχονταν με γροθιές ή μπαστούνια προκειμένου να κυριαρχήσουν σε μια γέφυρα. Αυτές οι άλλοτε σύντομες και μικρής κλίμακας μάχες και άλλοτε ομαδικές συγκρούσεις που είχαν προετοιμαστεί ημέρες νωρίτερα προσέλκυαν μαζικά κόσμο για να τις παρακολουθήσει. Επρόκειτο για δρώμενα ελεγχόμενης βίας. Οι αρχές συχνά ενθάρρυναν τις *battaglie*, θεωρώντας τις κατάλληλο θέαμα για ξένους υψηλούς αξιωματούχους και ηγεμόνες που επισκέπτονταν τη Βενετία. Την ίδια στιγμή, σε άλλες περιπτώσεις, όταν η βία κλιμακωνόταν επενέβαιναν δραστικά. Οι *battaglie* προϋπέθεταν και

ενίσχυαν ομαδοποιήσεις μεταξύ του πληθυσμού. Τα αντιμαχόμενα μέρη αποτελούσαν οι λεγόμενοι Castellani και Nicolotti, που προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές της πόλης. Στην ουσία διαιρούσαν την πόλη σε δύο περιοχές. Αυτές οι δύο φατρίες και τα γεωγραφικά όριά τους αποκρυσταλλώθηκαν τον 16ο αιώνα. Η κάθε φατρία είχε επινοήσει ένα αφήγημα για την ίδια και το παρελθόν προκειμένου να εξηγήσει τους λόγους της αντιπαλότητας. Αυτή η φατριαστική διαίρεση της Βενετίας συνιστούσε ένα σύστημα οριζόντιων κοινωνικών δεσμών που υποβάθμιζε και υπερέβαινε τις θεσμοθετημένες ιεραρχίες και διαφορές. Η ένταξη στους Nicolotti ή τους Castellani ήταν εν πολλοίς αυθαίρετη. Προσδιοριζόταν από τη γειτονιά όπου κάποιος είχε γεννηθεί ή είχε εγκατασταθεί μεταναστεύοντας στη Βενετία. Η κάθε φατρία αποτελούνταν από διακριτές ομάδες που συνήθως οργανώνονταν στη βάση της κοινής επαγγελματικής απασχόλησης ή του τόπου κατοικίας, δηλαδή της γειτονιάς ή της ενορίας.

Οι ομάδες που δέσποζαν σε κάθε φατρία ήταν επαγγελματικές. Η κοινότητα των ψαράδων και οι εργάτες του κρατικού ναυπηγείου, οι *arsenalotti*, ηγούνταν των Nicolotti και των Castellani αντίστοιχα. Οι σημαντικότερες ομάδες που απάρτιζαν τις δύο φατρίες προέρχονταν από γειτονιές και ενορίες που βρίσκονταν στις παρυφές της πόλης. Συνάμα, οι κύριες γέφυρες που διεξάγονταν οι *battagliole* βρίσκονταν και αυτές σε περιφερειακά σημεία του αστικού χώρου. Ωστόσο, την ίδια στιγμή αυτή η περιφερειακότητα δεν υπονόμει τη σπουδαιότητα που δινόταν στις *battagliole* από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένης της ελίτ των πατρικίων. Συνήθως ως θέαμα οι *battagliole* ανταγωνίζονταν, όταν συνέπιπταν χρονικά, τις κρατικές τελετές που λάμβαναν χώρα στο τελετουργικό κέντρο της πόλης, στην πλατεία του Αγίου Μάρκου και την ευρύτερη περιοχή μέχρι το εμπορικό κέντρο του Ριάλτο. Οι περιγραφές των χρονικογράφων εικονογραφούν αυτή την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ αστικού κέντρου και περιφέρειας, τελετουργικών δρώμενων της ελίτ και των υπάλληλων στρωμάτων όταν αναφέρουν ότι χιλιάδες κόσμου εγκατέλειπαν την πλατεία του Αγίου Μάρκου και τις αστικές τελετές και συνέρρεαν στη γέφυρα όπου είχε για την ίδια ημέρα οριστεί η διεξαγωγή μιας *battagliola*. Αυτή η αντίθεση είναι εμφανής και στη διάρθρωση αυτών των δρώμενων. Η *battagliola* ήταν ένα καρναβαλικό δρώμενο. Προέκρινε την αταξία, την υπερβολή και τη βία σε αντιδιαστολή με τις επίσημες τελετές της ελίτ που τόνιζαν την κοινωνική ισχύ και τον πλούτο μέσω της τάξης, της επιστημότητας και της ιεραρχίας.

Οι *battagliole* αποτελούσαν την επιτομή δύο βασικών ιδεωδών: της ανδρικής τιμής, που διαμορφωνόταν με όρους επιδεξιότητας, επιθετικότητας, και επίδειξης και των φατριαστικών δεσμών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη συγκαλυμμένη βία του σταδιακού κρατικού συγκεντρωτισμού, ιδιαίτερα από τα τέλη του 15ου αιώνα, αλλά και της εμπορικής δράσης και επιτυχίας των πατρικίων που υπέφωσκε πίσω από την εικόνα της κοινωνικής αρμονίας και της θεϊκά καθορισμένης ιεραρχίας αντιπαραβαλλόταν ο κόσμος των πληβείων που καθιστούσε ορατή τη βία και τον ανταγωνισμό και προέκρινε τοπικού και διαπροσωπικού χαρακτήρα δεσμούς που όριζαν ευρύτερες φατριαστικές συσσωματώσεις (Davis, 1994: 13-46). Τιμή και τοπικότητα διασταυρώνονταν κατά τη διεξαγωγή των *battagliole*. Νοεροί και πραγματικοί δεσμοί, μέσω της ενδογαμίας, της κουμπαριάς και της αλληλοϋποστήριξης ή της αντιπαλότητας στη βάση της ενορίας και της φατρίας, διαμόρφωναν δίκτυα ενσωμάτωσης και κοινωνικότητας για τον ετερογενή πληθυσμό της Βενετίας, τα οποία συχνά αλλά όχι απαραίτητα συναντούσαν τις θεσμοθετημένες συνομαδώσεις των συντεχνιών και των αδελφοτήτων (Εικόνα 5.5).

Βέβαια, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι *battagliole* δεν ήταν ένα αμιγές και οριοθετημένο δρώμενο των υπάλληλων στρωμάτων. Εκτός από τη συμμετοχή μελών της ελίτ, οι *battagliole* συχνά γίνονταν ένα δρώμενο στην υπηρεσία του κράτους, ειδικά για τη διασκέδαση ξένων αξιωματούχων και ηγεμόνων, όπως συνέβη για παράδειγμα το 1574 με την επίσκεψη του γάλλου μονάρχη Ερρίκου Γ'. Όπως και με το Καρναβάλι, το κατεξοχήν δρώμενο της προνεοτερικής Ευρώπης, με τα αδιόρατα όρια μεταξύ πραγματικότητας και τελετουργίας, τα όρια μεταξύ πληβειακής και ελίτ κουλτούρας ήταν ρευστά. Οι συμμετέχοντες προέρχονταν κυρίως από τα εργατικά στρώματα της πόλης, αλλά μέλη της ελίτ με την εξουσία και τον πλούτο τους ενθάρρυναν και υποστήριζαν τη δική τους ομάδα και φατρία. Οι *battagliole*, όπως και το Καρναβάλι, σταδιακά βρέθηκαν στο στόχαστρο των αρχών. Ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα το πανίσχυρο Συμβούλιο των Δέκα κατέβαλλε συστηματικές προσπάθειες παρέμβασης καθώς οι *battagliole* θεωρήθηκαν επικίνδυνες για τη δημόσια ασφάλεια και τάξη. Για



Εικόνα 5.5 *Battagliola* (Joseph Heintz ο νεότερος, 1673).

την ακρίβεια, οι αρχές επιδίωξαν να οριοθετήσουν και να αποκαθάρουν τις *battagliole* από την υπερβολική βία. Από τα μέσα του 17ου αιώνα οι *battagliole* γίνονται ένα κατεξοχήν πληβειακό δρώμενο αφού οι ελίτ αποσύρονται από αυτό. Η συμμετοχή τους είτε ως ενεργά μέλη των φατριών είτε ως υποστηρικτές είτε ως θεατές περιορίζεται. Για τη βενετική ελίτ οι *battagliole* πλέον θεωρούνται ένα χυδαίο θέαμα που δεν ανταποκρίνεται στην αναζήτησή τους για πιο εκλεπτυσμένη διασκέδαση. Άλλωστε, όπως έχει επισημάνει ο ιστορικός Peter Burke η απομάκρυνση των ελίτ από έναν κοινό πολιτισμό με τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα αποτελεί γενικό φαινόμενο των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών από τον 16ο αιώνα. Οι *battagliole* αποτελούσαν πλέον ένα κατεξοχήν λαϊκό δρώμενο ή κατατάσσονταν και εκλαμβάνονταν ως τέτοιο. Οι τελευταίες *battagliole* έλαβαν χώρα στις αρχές του 18ου αιώνα αλλά πλέον ήταν ένα περιθωριακό φαινόμενο. Βέβαια, η φατριαστική διαίρεση του βενετικού πληθυσμού παρέμεινε ενεργή, οδηγώντας ενίοτε σε βίαιες ταραχές, μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα όταν πλέον το βενετικό κράτος είχε πάψει να υφίσταται.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο λόγος περί κοινωνικής γαλήνης αποτελούσε συστατικό στοιχείο του βενετικού μύθου. Η Βενετία δεν γνώρισε κοινωνικές ταραχές όπως συνέβη σε άλλα αστικά κέντρα της Ευρώπης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και τους πρώιμους νεότερους χρόνους, αν και, όπως είδαμε, στην περιφέρεια του βενετικού κράτους, περιοχές όπως το Φριούλι, η Κρήνη και η Ζάκυνθος υπήρξαν εστίες κοινωνικών συγκρούσεων. Ωστόσο, και στην ίδια τη Βενετία, παρά την έλλειψη ανοικτών αντιπαραθέσεων, υπήρξαν περίοδοι ριζοσπαστισμού και κοινωνικής κριτικής. Αυτό ήταν το κλίμα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα όταν η Βενετία έγινε δέκτρια ιδεών που απέρρεαν από το ξέσπασμα της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στον γερμανικό χώρο το 1517. Η Βενετία υπήρξε η πόλη του ιταλικού χώρου με τη μεγαλύτερη διάδοση μεταρρυθμιστικών

ιδεών. Βέβαια, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ο ιταλικός χώρος δεν βρέθηκε στο κέντρο της Μεταρρύθμισης όπως άλλες περιοχές της Ευρώπης. Ο καθολικισμός υπήρξε ριζωμένος και αδιαφιλονίκητος. Εν τούτοις, μια σειρά παραγόντων έκαναν πρόσφορη τη διάδοση των ιδεών της Μεταρρύθμισης στη Βενετία. Ήταν διεθνές εμπορικό κέντρο με σημαντικούς δεσμούς με τη βόρεια Ευρώπη, σε αυτή δραστηριοποιούνταν μια σημαντική κοινότητα εμπόρων από τον γερμανικό χώρο, γερμανόφωνοι φοιτητές εγγράφονταν στο κοντινό πανεπιστήμιο της Πάδοβα και διέθετε την πιο ανθηρή εκδοτική βιομηχανία της Ευρώπης. Ο Bernardino Ochino, εξέχουσα μορφή στη διάδοση των μεταρρυθμιστικών ιδεών στον ιταλικό χώρο, είχε υψηλές προσδοκίες για τη Βενετία όταν έγραφε το 1542 ότι «ο Χριστός έχει ήδη αρχίσει να εισχωρεί στην Ιταλία, θα ήθελα να εισέλθει ένδοξος και ελεύθερος και πιστεύω ότι η Βενετία θα είναι η είσοδός του» (Martin, 2003: 25-6).

Τη δεκαετία του 1520 αντίτυπα έργων του Μαρτίνου Λούθηρου κυκλοφορούσαν σε βενετικά βιβλιοπωλεία, ενώ τη δεκαετία του 1530 τεχνίτες και επαγγελματίες διέδιδαν ανοικτά ιδέες που αντλούσαν από το κίνημα της Μεταρρύθμισης. Στο στόχαστρό τους βρίσκονταν διαδεδομένες πρακτικές και βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις του καθολικισμού. Αρνούνταν τη λατρεία των αγίων και τα θαύματα της Παναγίας, καταδίκασαν τις προσευχές και τις προσφορές στην Εκκλησία. Όπως και σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, με τη διάδοση της Μεταρρύθμισης θεολογικές ανησυχίες συναρθρώνονταν με κοινωνική κριτική. Η κρίση του ύστερου 15ου αιώνα και του πρώιμου 16ου αιώνα, στην οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, διαμόρφωνε πρόσφορο έδαφος για τη διάδοση ιδεών που επιδίωκαν να υπερβούν παραδεδομένες αντιλήψεις και πρακτικές. Η εισβολή του γάλλου μονάρχη το 1494 και η συνακόλουθη εμπλοκή των Ισπανών και η πολιτική αστάθεια που ακολούθησε πυροδότησαν ένα πρωτοφανές κλίμα ανασφάλειας και κριτικής που εκφραζόταν με έναν χιλιαστικό και προφητικό λόγο και με εσατολογικές προσδοκίες. Τα θεμέλια, τα ιδεώδη και οι παραδοχές του αστικού ουμανισμού, με την έμφαση στην προσωπική αρετή, κλυδωνίζονταν. Η προϊούσα αριστοκρατικοποίηση αναδύοταν πλέον ως κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα ενώ το ήδη διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνόμενων παγιωνόταν.

Στη Βενετία, οι μεταρρυθμιστικές ιδέες, όχι απαραίτητα ταυτόσημες με εκείνες του Λούθηρου και των Μεταρρυθμιστών του γερμανικού χώρου, αναπτύχθηκαν και διαδόθηκαν σε κύκλους των πατρικίων αλλά ιδιαίτερα μεταξύ των τεχνιτών και επαγγελματιών. Για την ακρίβεια, επρόκειτο για ευκατάστατους τεχνίτες και επαγγελματίες που απασχολούνταν σε περιζήτητους κλάδους όπως δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, ιατροί, τυπογράφοι, κοσμηματοποιοί, φαρμακοποιοί και υφαντουργοί. Μέχρι την ίδρυση της Ιερής Εξέτασης στην πόλη το 1547 εργαστήρια τεχνιτών και καταστήματα είχαν εξελιχθεί σε χώρους συζήτησης και διάδοσης ιδεών. Όπως καταγγέλθηκε σε μια ιεροεξεταστική δίκη το 1548, το εργαστήριο ενός χρυσοχού ονόματι Iserpo, έμοιαζε με «αδελφότητα λουθηρανών» (*scuola di luterani*) (Martin, 2003: 91). Αν και επρόκειτο για μειονότητα, αυτοί οι τεχνίτες και επαγγελματίες ανέπτυσαν μια κατεξοχήν αντι-καθολική στάση. Οι ιδέες τους σταδιακά κρίθηκαν ανατρεπτικές, κατηγορήθηκαν ως «αιρετικές» και βρέθηκαν στο στόχαστρο του βενετικού κράτους και της Εκκλησίας. Ωστόσο, η διάδοση μεταρρυθμιστικών ιδεών στη Βενετία δεν αφορούσε μόνο εκείνες που εστίαζαν στο ευαγγελικό μήνυμα, δηλαδή προέκριναν την επιστροφή στις Γραφές και τη μελέτη τους από τους πιστούς και επιζητούσαν την κάθαρση της Εκκλησίας από πεποιθήσεις και πρακτικές που κρίνονταν «δαισιδαμονικές», αντιχριστιανικές και αποκλίνουσες από το χριστιανικό λόγο.

Από τη δεκαετία του 1540 η Βενετία φαίνεται ότι αποτέλεσε το κατεξοχήν κέντρο στον ιταλικό χώρο ιδεών που αντλούσαν από το ριζοσπαστικό κίνημα του αναβαπτισμού, το οποίο στα γερμανικά εδάφη βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη και ερχόταν σε ευθεία πολιτική σύγκρουση με τις αρχές. Η εξισωτική θεολογία του αναβαπτισμού τροφοδότησε ιδεολογικά τον λεγόμενο Πόλεμο των Χωρικών που ξέσπασε στα γερμανικά εδάφη στα μέσα της δεκαετίας του 1520. Σε αντίθεση με τους ευκατάστατους τεχνίτες και επαγγελματίες που ασπάζονταν τις ευαγγελικές μεταρρυθμιστικές ιδέες, ο αναβαπτισμός στη Βενετία προσέλκυσε κυρίως εργάτες και φτωχούς τεχνίτες. Επίσης, σε αντίθεση με τις θεολογικού τύπου αναζητήσεις των ευαγγελικών μεταρρυθμιστών, η στόχευση των αναβαπτιστών ήταν διαφορετική. Στο βαθμό που μπορούμε να γνωρίζουμε τις απόψεις τους μέσα από τα έγγραφα των ιεροεξεταστικών δικών που διεξήχθησαν εναντίον τους οι αναβαπτιστές προέκριναν τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό. Για παράδειγμα, κάποιος ονόματι Tiziano, από τις πιο δραστήριες

μορφές στην κοινότητα των αναβαπτιστών, υποστήριξε ότι «τα αγαθά πρέπει να είναι κοινά, όποιος έχει τα μέσα και τα αγαθά πρέπει να δίνει σε όποιον δεν έχει, και έτσι εγώ, ένας φτωχός άνθρωπος, που είχα ένα μικρό μαγαζί και λίγα χρήματα, από αγάπη προς τον Ιησού, έδωσα ένα μερίδιο όχι μόνο σε όσους συμμερίζονταν τις απόψεις μας αλλά και σε άλλους που βρίσκονταν σε ανάγκη» (Martin, 2003: 175). Οι απόψεις του Tiziano βρίσκονταν κοντά σε όσα πρόσβευαν οι αναβαπτιστές του γερμανικού χώρου. Μια άλλη, εχθρική αυτή τη φορά περιγραφή, εικονογραφεί τις πεποιθήσεις των αναβαπτιστών ως εξής: «θεωρούν όλες τις χριστιανικές αρχές ως εχθρούς του Χριστού και ισχυρίζονται ότι κανένας χριστιανός δεν μπορεί να είναι αυτοκράτορας, βασιλιάς, δούκας ή αξιωματούχος, και ότι οι άνθρωποι δεν οφείλουν υπακοή σε αυτούς καθώς αυτές οι αρχές αντιβαίνουν το νόμο του Θεού [...] Επίσης λένε ο Κύριος μας ο Χριστός δεν είναι Θεός αλλά μόνο άνθρωπος που προήλθε από άνθρωπο, αν και φέρει όλες αρετές του Θεού» (Martin, 2003: 99-100). Τα παραπάνω λόγια προέρχονται από μια επιστολή που μετέφερε το 1551 στη βενετική κυβέρνηση ο δομηνικανός μοναχός και εκκλησιαστικός αξιωματούχος της Ρώμης, Gerolamo Muzzarelli. Η πολιτική διάσταση των γραφομένων του κινητοποίησε το Συμβούλιο των Δέκα το οποίο άμεσα ανέλαβε δράση συλλαμβάνοντας υποτιθέμενους αναβαπτιστές στη Βενετία και σε πόλεις της ενδοχώρας. Τις επόμενες δεκαετίες η Ιερή Εξέταση εντατικοποίησε τη δράση της διερευνώντας και δικάζοντας κατά κύριο λόγο άτομα που βαρύνονταν με την κατηγορία ότι ασπάζονταν μεταρρυθμιστικές ευαγγελικές ιδέες, ανήκαν σε κύκλους αναβαπτιστών ή δεν έδειχναν τον προσήκοντα σεβασμό στις πρακτικές και τα δόγματα του καθολικισμού. Μέχρι το 1580 η δράση όσων εμφορούνταν από τις ιδέες της Μεταρρύθμισης είχε περιοριστεί ή και εκλείπει.

Η διάδοση των ευαγγελικών και αναβαπτιστικών ιδεών στη Βενετία υπήρξε φαινόμενο που δεν έλαβε το εύρος και την ένταση που συναντάμε σε άλλα αστικά κέντρα της βορείας και δυτικής Ευρώπης. Ένας βασικός λόγος υπήρξε ότι το μήνυμα της Μεταρρύθμισης δεν υιοθετήθηκε από μέλη της ελίτ τα οποία παρέμειναν προσηλωμένα στον καθολικισμό και την Εκκλησία, παρότι σε κάποιους κύκλους λογίων, ευγενών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων υπήρξε σημαντική αποδοχή των ευαγγελικών μεταρρυθμιστικών ιδεών. Αυτοί, γνωστοί ως *spirituali*, οραματίζονταν την αναμόρφωση της Καθολικής Εκκλησίας. Παρά τον συχνά αυστηρό θεολογικό λόγο οι ιδέες της Μεταρρύθμισης βρήκαν πρόσφορο έδαφος μεταξύ τεχνιτών, εμπόρων και επαγγελματιών της Βενετίας. Η διάδοση των ιδεών και η δράση όσων τις ασπάζτηκαν αποκαλύπτει τις εντάσεις που συνεπαγόταν η ρήξη με την κρατούσα θρησκεία. Συχνά η προσχώρηση στους κύκλους των ευαγγελιστών και αναβαπτιστών ήταν οικογενειακή υπόθεση. Παρότι φαίνεται ότι οι άνδρες είχαν ενεργότερη συμμετοχή λόγω της δημόσιας παρουσίας τους και του υψηλότερου βαθμού εγγραμματοσύνης, καθώς όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη η εξάπλωση της Μεταρρύθμισης βρισκόταν σε στενή συνάρτηση με την πρόσβαση στον έντυπο λόγο, η δράση των γυναικών ήταν σημαντική και συνοδευόταν με διάδοση των ιδεών τους σε γυναικίους κύκλους και στον χώρο της γειτονιάς. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, σε αρκετές περιπτώσεις γυναίκες κατήγγειλαν τους άνδρες τους στην Ιερή Εξέταση επειδή είτε οι ίδιοι είχαν ασπαστεί μεταρρυθμιστικές ιδέες είτε προσπαθούσαν να τις επιβάλουν στα μέλη της οικογένειάς τους. Άλλωστε, η Εκκλησία της (Αντι-)Μεταρρύθμισης φαίνεται ότι συχνά αποτελούσε για τις γυναίκες ένα άλλο πατριαρχικό αντίβαρο απέναντι στην εξουσία των συζύγων. Αλλά και η ίδια η Εκκλησία, μέσω της εντατικοποίησης της εξομολόγησης, με την ιδιαίτερη σχέση που επιδίωκαν να αναπτύξουν οι εξομολογητές με τον γυναικείο πληθυσμό, επιχειρούσε να αποκτήσει πρόσβαση στον οικογενειακό κύκλο ελέγχοντας τη διαγωγή και τη θρησκευτική προσήλωση των μελών.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές ήταν οι εντάσεις στον ανδρικό κόσμο των εργαστηρίων των τεχνιτών και των καταστημάτων μεταξύ όσων ασπάζονταν τις ιδέες της Μεταρρύθμισης και όσων παρέμεναν προσηλωμένοι στον καθολικισμό. Συχνά, η μη τήρηση καθιερωμένων εκδηλώσεων που συνιστούσαν ένδειξη σεβασμού στις πρακτικές του καθολικισμού ταντιζόταν με ή εκλαμβάνονταν ως απόδειξη της προσχώρησης κάποιου στο αντίπαλο στρατόπεδο των ακολούθων της Μεταρρύθμισης. Ας δούμε κάποια ενδεικτικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο κάποιος καταγγελλόταν στην Ιερή Εξέταση ως φορέας μεταρρυθμιστικών ιδεών. Το 1584 κάποιος ονόματι Rinaldo κατηγορήσε το συνάδελφο του Giacomo, και οι δύο εργάτες σε τυπογραφικό εργαστήριο, λέγοντας στον ιεροεξεταστή: «είμαστε 24 με 26 άτομα στο εργαστήριο και κανείς μας δεν τον έχει δει ποτέ να πηγαίνει στη θεία λειτουργία ή στην εκκλησία. Ούτε κανείς τον έχει δει ποτέ να γονατίζει ή να βγάζει το

καπέλο όπως κάνουμε οι εμείς άλλοι στο εργαστήριο όταν σημαίνουν οι καμπάνες για τον εσπερινό» (Dialetti & Plakotos, 2015: 11). Με αντίστοιχο τρόπο συναντάμε αρκετά χρόνια νωρίτερα να εξυφαίνει την καταγγελία του ο Giovanni Maria da Bergamo εναντίον του εργαζόμενου του Giorgio Fracassuto στη βενετική πόλη Ούντινε: «Ο εργάτης μου ο Giorgio είναι ένας διεφθαρμένος λουθηρανός, καθώς έτυχε πολλές φορές όταν κάποια λιτανεία πέρανε μπροστά από το μαγαζί να μη σηκώνεται από τη θέση του σε ένδειξη σεβασμού, όπως κάνουμε οι υπόλοιποι» (Del Col, 1998: 4). Ωστόσο, εκτός από τις εντάσεις που σημαδεύουν την καθημερινότητα αξίζει να δούμε τι σήμαινε για τους τεχνίτες και επαγγελματίες η υιοθέτηση περισσότερο η λιγότερο ριζοσπαστικών ιδεών που σχετίζονταν με τη Μεταρρύθμιση.

Στον ιεραρχικό κόσμο της Βενετίας όπως διαμορφώθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα με το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου το κοινωνικό κύρος είχε συναρθρωθεί αξεδιάλυτα με την πολιτική ισχύ που βρισκόταν αυστηρά στα χέρια της ελίτ των πατρικίων, με εξαίρεση τη θεσμοθετημένη τάξη των πολιτών οι οποίοι καταλάμβαναν γραφειοκρατικές θέσεις και μπορούσαν να συμμετέχουν υπό όρους στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Παρ' όλα αυτά ευκατάστατοι τεχνίτες, τοπικοί έμποροι και επαγγελματίες που απασχολούνταν σε περιζήτητους κλάδους βρίσκονταν σε στενή σχέση με τους πατρίκιους και τους πολίτες. Κατεξοχήν διάλογοι αυτών των διευρυνόμενων κοινωνικών σχέσεων υπήρξαν οι περίφημες μεγάλες αδελφότητες, στη λειτουργία των οποίων το ιδεώδες της αδελφότητας υπερέβαινε τις βαθιές κοινωνικές διακρίσεις και τα μέλη απολάμβαναν κοινωνικό κύρος. Από τον 16ο αιώνα η σταδιακή «αριστοκρατικοποίηση» των πατρικίων, στην οποία έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, σήμαινε, εκτός της διαφοροποίησης στις οικονομικές δραστηριότητές τους, την υιοθέτηση ενός τρόπου ζωής και πολιτισμικών προτύπων που προσέγγιζαν εκείνα της παραδοσιακής ευρωπαϊκής αριστοκρατίας. Μάλιστα, σταδιακά αρθρώνουν έναν απαξιωτικό λόγο για όσους ασκούν χειρωνακτικά επαγγέλματα, ο οποίος από το 1569 αποκτά θεσμική υπόσταση, όταν για την απονομή του δικαιώματος του πολίτη οι υποψήφιοι, εκτός από τον πλούτο που διέθεταν, έπρεπε να αποδείξουν ότι δεν είχαν ασκήσει χειρωνακτικό επάγγελμα. Αυτή η εξέλιξη πιστοποιεί το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ της κοινωνικής ελίτ και των εύπορων τεχνιτών και επαγγελματιών, το οποίο με χαρακτηριστικό τρόπο αποτυπώθηκε στη συμμετοχή των μελών στη ζωή των μεγάλων αδελφοτήτων όπου τα λιγότερο προνομιούχα μέλη συνέχιζαν την υποχρέωση της αυτομαστίγωσης ενώ οι πολίτες και οι πατρίκιοι ασκούσαν αποκλειστικά τη διοίκηση. Οι μεγάλες αδελφότητες γίνονται πλέον τόποι επιτέλεσης της κοινωνικής διαφοράς. Αυτός ο μετασχηματισμός τροφοδοτούσε αυξανόμενες επικρίσεις και αντιδράσεις.

Με χαρακτηριστικό τρόπο το επικριτικό πνεύμα εκφράζεται στο ποίημα του Alessandro Caravia *Il sogno dil Caravia* (Το όνειρο του Caravia) το 1541. Το ποίημα ασκούσε δριμεία κριτική στις καταχρήσεις των μεγάλων αδελφοτήτων, την υπεροψία, την αδιαφορία για τους συνανθρώπους και την άνιση κατανομή του πλούτου. Χαρακτηριστικά για τις μεγάλες αδελφότητες αναφέρει:

διοργανώνουν φιέστες και παράτες / για να κάνει επίδειξη όποιος διοικεί / [...] / ένα κάρο δουκάτα
ξοδεύουν ευχαρίστως / αν και λίγα θα αρκούσαν / στοιβάζουν τα χρήματα / γιατί δεν αξίζει / να δώσουν
στους ξυπόλυτους και τους αναγκεμένους / στους πεινασμένους που οδύρονται για τα βάσανα της
ζωής / [...] / τίποτα για τους φτωχούς / που είναι αμέτρητοι στη Βενετία / πεινασμένοι και φτωχοί /
[...] / αντί για τη λέξη έλεος στον τίτλο της θα έπρεπε να λέει / η Αδελφότητα που διοικείται ανηλεώς.
(Caravia, 1541: στροφές 164, 165, 166, 169)

Ο Alessandro Caravia ήταν χρυσοχόος, δηλαδή ασκούσε ένα επιφανές επάγγελμα, ήταν σημαίνον μέλος της συντεχνίας των χρυσοχόων και μέλος της μεγάλης αδελφότητας του San Giovanni Evangelista. Η κριτική που ασκούσε και τα ιδεώδη που πρόβαλε το ποίημα του βρίσκονταν κοντά στο ευαγγελικό μεταρρυθμιστικό μήνυμα των *spirituali* πρεσβεύοντας τη χριστιανική ταπεινότητα και την επιστροφή στην πρωταρχική αλήθεια του Ευαγγελίου. Από μια κοινωνική σκοπιά το ευαγγελικό μήνυμα παρείχε στους αποδέκτες του όχι μόνο τη δυνατότητα να ασκήσουν κριτική αλλά να επαναπροσδιορίσουν τις κοινωνικές σχέσεις, να μιλήσουν για το παρόν τους προβάλλοντας την ιδέα ενός λιγότερου ιεραρχικού παρελθόντος και ενός περισσότερου

συμμετοχικού χριστιανισμού. Απέναντι σε αυτή τη μετριοπαθή ιδέα περί πνευματικής αδελφότητας, όσοι ασπάζονταν τις ιδέες του αναβαπτισμού πρόβαλαν προσδοκίες για την εξισωτική και αντι-ιεραρχική βασιλεία του Χριστού επί γης που υπονόμειαν την καθεστηκυία τάξη (Martin, 2003: 153-169).

Εκτός από την προσφυγή στον θρησκευτικό λόγο ως κριτική, οι υφέρπουσες εντάσεις στη βενετική κοινωνία συχνά αναδύονταν κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού. Στις κοινωνίες της προνεοτερικής Δύσης το Καρναβάλι αποτελούσε το κατεξοχήν τελετουργικό δρώμενο που κινητοποιούσε το σύνολο του πληθυσμού. Το Καρναβάλι συνιστούσε μια προσωρινή αναστολή των κανόνων κοινωνικής τάξης και χριστιανικής ζωής, οι οποίοι γίνονταν αντικείμενο γελοιοποίησης. Η αμφισημία κάλυπτε τα πάντα: οι συμμετέχοντες στα δρώμενα δεν ξεχώριζαν από το κοινό, τα μοτίβα δεν είχαν σαφές νόημα και, ίσως το κυριότερο, μπορούσε εύκολα να εξελιχθεί σε βία και αιματηρή αντιπαράθεση, όπως συνέβη στη γαλλική πόλη Ρομάν το 1580, όταν οι εορτασμοί μέσω αντεγκλήσεων τελετουργικού κανιβαλισμού κατέληξαν σε σύγκρουση μεταξύ των ομάδων των τεχνιτών και των προεστών της κοινότητας και αιματηρή καταστολή των πρώτων. Αντίστοιχης έντασης φαινόμενα δεν συναντάμε στη Βενετία. Ωστόσο, η καρναβαλική περίοδος που ξεκινούσε στα τέλη Δεκέμβρη έκρυβε την εκδήλωση εντάσεων και δυσαρέσκειας, όπως συνέβη το 1511 όταν στην τελετή άφιξης του νέου διοικητή στο νησί Μουράνο, στη βενετική λιμνοθάλασσα, οι κάτοικοι επιτέθηκαν με χιονόμπαλες, απειλές και βωμολοχίες στον απελθόντα διοικητή και τη συνοδεία του. Το βενετικό Καρναβάλι, πριν βρεθεί στο στόχαστρο του κυβερνητικού ελέγχου και της αναμόρφωσης και τον 18ο αιώνα αποκαθαρμένο πλέον γίνει αναπόσπαστο τμήμα της τουριστικής μυθολογίας, παράλληλα με τα κατεξοχήν μοτίβα της αντιστροφής, της λαγνείας και της κατανάλωσης περιλάμβανε δρώμενα που υπογράμιζαν τη σχέση ελίτ και υπάλληλων στρωμάτων. Ωστόσο, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα όταν, όπως προαναφέραμε, η κοινωνική δυσαρέσκεια είχε ενταθεί, το Καρναβάλι παρείχε ευκαιρίες έκφρασης της κοινωνικής κριτικής. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι λεγόμενες βουκολικές κωμωδίες που συνέθετε και ανέβαζε ο δραματουργός Angelo Beolco ή Ruzante. Σε αυτές οι χωρικοί ως δραματικές μορφές, εν μέσω βωμολοχιών και μοτίβων αντιστροφής, γίνονταν φορείς άρθρωσης κοινωνικής κριτικής. Μάλιστα, ο συντηρητικός ευγενής Marin Sanudo στα ημερολόγιά του αναφέρεται σε μια τέτοια παράσταση στο Καρναβάλι του 1525 η οποία σάστισε τους παρευρισκόμενους και προκάλεσε την αγανάκτησή τους τουλάχιστον λόγω της αισχρολογίας και των απρεπών σκηνών που περιείχε (Chambers & Pullan, 2001: 380).

5.3 Εμπορικές εγκαταστάσεις και αυτοκρατορικές κοινότητες υπηκόων

Αν και όρος «ξένοι» χρησιμοποιούνταν για να προσδιοριστεί ο ευρύς πληθυσμός που αποκλειόταν από την πολιτική ισχύ, στο εσωτερικό του περιλαμβάνονταν πληθυσμιακές ομάδες που είτε ήταν υπήκοοι άλλων κρατών είτε δεν συμμορφώνονταν με βασικές αρχές του βενετικού κράτους, όπως ο καθολικισμός, είτε δεν ανήκαν στον ευρύτερο κόσμο της Χριστιανοσύνης: καθολικοί προερχόμενοι από άλλα κράτη του ιταλικού χώρου, χριστιανοί, εβραίοι και μουσουλμάνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθολικοί ή προτεστάντες από χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, ορθόδοξοι και εβραίοι υπήκοοι του βενετικού κράτους. Σε αυτούς τους πληθυσμούς περιλαμβάνονταν έμποροι, τεχνίτες, ανέστιοι, περιπλανώμενοι επαίτες και προσφυγικές ομάδες που βρίσκονταν για κάποιο διάστημα ή εγκαθίσταντο στη Βενετία.

Για αυτούς τους πληθυσμούς κύρια θεσμική μορφή δικτύωσης και συνομάδωσης υπήρξε η αδελφότητα ή η χωρικά οριοθετημένη εμπορική εγκατάσταση, το λεγόμενο *fondaco*, και ειδικά για τους εβραίους ο επιβεβλημένος από το κράτος χωροταξικός διαχωρισμός του Γκέτο. Βέβαια, υπήρξαν πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες ουδέποτε συγκρότησαν αδελφότητα ή απέκτησαν τη δική τους εμπορική εγκατάσταση, όπως οι αρμένιοι έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή η κοινότητα εμπόρων από τις Κάτω Χώρες, γνωστή ως *nazione fiamminga*, με οικονομικά ισχυρή παρουσία αλλά πληθυσμιακά ισχνή στη Βενετία του 17ου αιώνα. Συχνά η παρουσία των ξένων υπηκόων αποτυπωνόταν στην εγκατάστασή τους σε συγκεκριμένες περιοχές του αστικού χώρου, που

καθοριζόταν από τα επαγγέλματα τα οποία ασκούσαν ή την οικονομική τους επιφάνεια. Τα ποσοστά ενδογαμίας είναι δύσκολο να υπολογιστούν, αλλά μάλλον η ενδογαμία δεν αποτελούσε κυρίαρχη στρατηγική. Και εδώ η κοινωνική θέση, η δικτύωση και οι προσδοκίες έπαιζαν καθοριστικό ρόλο. Με εξαίρεση τους εβραίους, τους οποίους οι αρχές περιλάμβαναν στις πληθυσμιακές απογραφές που έκαναν από τον 16ο αιώνα, και τα μέλη των αδελφοτήτων, το πληθυσμιακό μέγεθος υπηκόων άλλων κρατών ή μεταναστών από τις βενετικές κτήσεις είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτές οι αδελφότητες ή οι εμπορικές εγκαταστάσεις δεν αποτελούσαν κοινοτικούς θεσμούς μεταναστευτικών πληθυσμών. Ιδρύονταν και στελεχώνονταν, με την έγκριση των αρχών, από επιμέρους ομάδες μεταναστών που διεκδικούσαν ή είχαν προνομιακή σχέση με το κράτος. Είναι επίσης ανακριβές να θεωρούμε ότι αυτές οι συνομαδώσεις αποτελούσαν προεθνικούς σχηματισμούς. Τα ονόματα με τα οποία ιδρύονταν ή τις αναγνώριζε το βενετικό κράτος αντανακλούσαν κυρίως θρησκευτικό καθεστώς, προέλευση ή τοπικότητα, θέση στο βενετικό αυτοκρατορικό σύστημα.

Οι παλαιότερες αδελφότητες ιδρύονται κατά τη μεσαιωνική περίοδο από πληθυσμούς που προέρχονταν από άλλες περιοχές του ιταλικού χώρου. Λόγω πολιτικών ταραχών κάτοικοι από τη Λούκα, κυρίως εξειδικευμένοι τεχνίτες μεταξουργίας, κατέφυγαν στη Βενετία, όπου συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη του κλάδου. Τον 14ο αιώνα τους παραχωρήθηκε το δικαίωμα να αποκτήσουν τη δική τους αδελφότητα και να συντηρούν έναν ξενώνα (*ospizio*). Την ίδια εποχή οι Μιλανέζοι ίδρυσαν την αδελφότητά τους και τον 15ο αιώνα το ίδιο δικαίωμα δόθηκε στους Φλωρεντινούς που δραστηριοποιούνταν στην εριουργία. Η παρουσία αυτών των πληθυσμών αντανακλά πρωτίστως το ταραγμένο πολιτικό περιβάλλον του ιταλικού χώρου και τον οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των ιταλικών κρατών για προσέλκυση εξειδικευμένων τεχνιτών και εμπόρων. Επρόκειτο για οικονομικού τύπου εγκαταστάσεις που προσαρμόζονταν στην πιο ενδεδειγμένη για το βενετικό κράτος θεσμική μορφή συνομαδωσης, την αδελφότητα, που την ίδια στιγμή λειτουργούσε ως προνοιακός και ελεγκτικός μηχανισμός.

Η κατεξοχήν εμπορική εγκατάσταση, ύψιστης σημασίας για τη βενετική οικονομία, που ανάγεται στους μεσαιωνικούς χρόνους ήταν αυτή των εμπόρων από τον γερμανικό χώρο. Οι βενετικές αρχές αναφέρονταν σε αυτούς με τον όρο «*Tedeschi*» (Γερμανοί), αν και στις τάξεις τους περιλαμβάνονταν έμποροι από όλη την κεντρική Ευρώπη μέχρι την Πολωνία. Αυτοί οι έμποροι προμήθευαν τη Βενετία με προϊόντα από την κεντρική Ευρώπη που θα εξάγονταν στην ανατολική Μεσόγειο και με τη σειρά τους διοχέτευαν τις βενετικές εισαγωγές στις χώρες προέλευσής τους. Για αυτούς προβλεπόταν ένας ειδικά διαμορφωμένος χώρος που συνδύαζε κατοικία και αποθήκες εμπορευμάτων. Γνωστό με το όνομα *Fondaco dei Tedeschi* το οίκημα βρισκόταν στην κατεξοχήν εμπορική περιοχή της Βενετίας, το Ριάλτο. Ο όρος «*fondaco*» ήταν εξιταλισμένη μορφή της αραβικής λέξης *funduq*. Το *funduq* ήταν θεσμός εγκατάστασης (πανδοχείο και αποθήκη) για ξένους εμπόρους στον μουσουλμανικό κόσμο. Επρόκειτο για έναν θεσμό με τον οποίο οι Βενετοί ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένοι από την εμπορική δράση τους στο εξωτερικό. Οι έμποροι από τον γερμανικό χώρο ήταν υποχρεωμένοι να διαμένουν σε αυτή την εμπορική εγκατάσταση την οποία το βενετικό κράτος συστηματικά επιχείρησε να καταστήσει έναν αυστηρά οριοθετημένο χώρο με το κλείσιμο των θυρών του κατά τη δύση του ήλιου. Η σημασία που απέδιδε το βενετικό κράτος στην εμπορική εγκατάσταση των γερμανόφωνων εμπόρων πιστοποιείται στην ειδική υπηρεσία των *Visdomini del Fondaco dei Tedeschi*, με εποπτική αρμοδιότητα, και στην άμεση οικοδόμηση ενός νέου λαμπρού κτιρίου στις αρχές του 16ου αιώνα όταν το προηγούμενο καταστράφηκε από πυρκαγιά. Ο έλεγχος των βενετικών αρχών στην παροικία του *fondaco* εντάθηκε από τον 16ο αιώνα με την ανησυχία ότι οι γερμανόφωνοι έμποροι έφερναν στην πόλη προτεσταντικά βιβλία και διέδιδαν προτεσταντικές ιδέες στην πόλη. Η Ρώμη ασκούσε πιέσεις στη βενετική κυβέρνηση να περιορίσει τη δράση των εμπόρων ή και να κλείσει την εμπορική εγκατάσταση. Σε μια αναφορά του το 1581 ο νούντσιος (παπικός απεσταλμένος) στη Βενετία Alberto Bolognetti έγραφε:

Ο ιησουίτης Πατέρας Jacomo με ενημέρωσε ότι διαμένουν στη Βενετία περίπου 900 Γερμανοί και ότι κατά τη γνώμη του είναι όλοι αιρετικοί εκτός από 200 περίπου άτομα. Οι Γερμανοί της Βενετίας θα μπορούσαν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες. Κάποιοι από αυτούς εργάζονται ως υπηρέτες σε σπίτια και, κρίνοντας από τη δημόσια παρουσία τους, ζούνε με σωστό τρόπο. Κάποιοι άλλοι είναι

τεχνίτες, αρτοποιοί, κοσμηματοποιοί, ναυτικοί κ.λπ. και προσπαθώντας να κερδίσουν το ψωμί τους σπάνια συζητάν θέματα σχετικά με την πίστη. Οι υπόλοιποι, οι πιο ευκατάστατοι, είναι έμποροι ή εμπορικοί αντιπρόσωποι. Αυτοί, εκτός από όσους έχουν έρθει με την οικογένειά τους, διαμένουν στο *Fondaco dei Tedeschi*. Έχω, ωστόσο, ακούσει συχνά να λέγεται ότι ζούνε με πολύ επαίσχυντο τρόπο, έχουν στην κατοχή τους αιρετικά βιβλία, τρώνε κρέας τις μέρες που η θρησκεία μας το απαγορεύει και συζητάν πολύ συχνά όπως τους αρέσει για τα ζητήματα της πίστης. Παρόλο που ο Πατέρας Jacomo μπορεί και επισκέπτεται συχνά τους φτωχούς γερμανούς τεχνίτες για να τους παρακινήσει να ακολουθούν ενάρετο βίο, η προσπάθεια του να μιλήσει με τους Γερμανούς του *fondaco* απέβη άκαρπη. Πολλές φορές πήγε να τους διαβάσει το Ευαγγέλιο, αλλά στο τέλος του απαγόρευαν την είσοδο λέγοντας ότι γνωρίζουν πολύ καλά να διαβάζουν το Ευαγγέλιο από μόνοι τους. Συνεπώς η βενετική κυβέρνηση οφείλει να συνειδητοποιήσει ότι δίνοντας τόση ελευθερία στους Γερμανούς είναι σαν να τρέφει μια οχιά στους κόλπους της. (Stella, 1964: 278-9)

Το απόσπασμα μας δείχνει ότι στη Βενετία κατοικούσε και δραστηριοποιούταν ένας ετερόκλητος πληθυσμός γερμανόφωνων ή προερχόμενων από περιοχές της κεντρικής Ευρώπης, με διαφορετική θρησκευτική ταυτότητα και κοινωνική θέση. Οι εύποροι έμποροι της εμπορικής εγκατάστασης συνιστούσαν μια ξεχωριστή ομάδα με ιδιαίτερη σχέση και προνόμια με το βενετικό κράτος.

Η βενετική επέκταση στη Δαλματία και την ανατολική Μεσόγειο και οι νέοι πολιτικοί δεσμοί που διαμορφώθηκαν με την προσάρτηση αυτών των περιοχών ενθάρρυναν τη μετανάστευση προς το μητροπολιτικό κέντρο. Πρόκειται για αυτοκρατορικούς υπηκόους της Βενετίας που αναζητούσαν εργασία ή, κυρίως, για υπηκόους που απασχολούνταν στην υπηρεσία του βενετικού κράτους. Μεταξύ αυτών, μισθοφορικά σώματα (γνωστοί ως *stradioti*) από τη βόρεια Δαλματία, από τα παράλια της σημερινής Αλβανίας και από τις ελληνικές περιοχές του Κράτους της Θάλασσας είχαν συνδράμει ενεργά το βενετικό κράτος στις στρατιωτικές εκστρατείες του ειδικά κατά την επέκταση στην ιταλική ενδοχώρα αλλά και στην ανατολική Μεσόγειο. Άλλοι είχαν υπηρετήσει στον πολεμικό και εμπορικό στόλο της Βενετίας ή εργάζονταν ως τεχνίτες στο κρατικό ναυπηγείο. Αυτοί οι αυτοκρατορικοί υπήκοοι συνήθως αιτούνταν την ίδρυση μιας αδελφότητας κατοχυρώνοντας την προνομιακή σχέση που είχαν αναπτύξει με το βενετικό κράτος. Στις αιτήσεις τους υπογράμμιζαν την προσφορά τους στη Βενετία. Ας δούμε την αίτηση για ίδρυση την αδελφότητας που υπέβαλαν το 1498 ορθόδοξοι υπήκοοι στις αρχές. Σε αυτήν τονίζεται η υπηρεσία προς το κράτος και αναδεικνύεται η σχέση υπηκόου της αυτοκρατορικής επικράτειας και μητροπολιτικού κέντρου:

Μεγαλειότατε Δόγη, Εξοχότατο Δουκικό Συμβούλιο και Λαμπρότατο Συμβούλιο των Δέκα. Με όλη την εκτίμηση, τον σεβασμό και την υποταγή προς εσάς, αυτή η αίτηση γίνεται στο όνομα των ορθοδόξων που διαμένουν σε αυτή την ιερή και εύπορη πόλη και ειδικά στο όνομα των πιο πιστών και ένθερμων υπηρετών σας, του ξυλουργού Zuan από τη Λευκάδα και του εμπόρου μπαχαρικών κυρίου Alesio από την Κέρκυρα, που οφείλουν να ζητήσουν αυτή τη χάρη από το βενετικό κράτος. Οι ορθόδοξοι πάντα υπήρξαν άριστοι και αφοσιωμένοι υπήκοοι αυτού του ευσεβέστατου κράτους, και πάντα επιδίωκαν σε κάθε ευκαιρία να υποστηρίξουν τη Μεγαλειότητά του, τόσο στη στεριά όσο και στη θάλασσα, και κυρίως στην κατάκτηση της Δαλματίας, όταν θεώρησαν ένδοξο να χύσουν το αίμα τους για την επέκταση του κράτους σας και εξέθεσαν τους εαυτούς τους σε βέβαιο θάνατο, αφού τότε στις περισσότερες βενετικές γαλέρες υπηρετούσαν υπήκοοι από την Ανατολή. Οι ορθόδοξοι γνωρίζοντας τη φιλεύσπλαχνη στάση της Μεγαλειότητάς σας και βασιζόμενοι στην αστείρευτη αφοσίωση τους, εκλιπαρούν και ζητούν, ως ένδειξη χάρης, να τους επιτραπεί να ιδρύσουν μία αδελφότητα (*scuola*) στην εκκλησία του San Biagio στην περιοχή του Καστέλο. Και το ζητάνε στο όνομα της αφοσίωσής τους. Η αδελφότητα θα αφιερωθεί στον Άγιο Νικόλαο και βασικός της στόχος θα είναι να βοηθά τους ασθενείς και αδύναμους και να φροντίζει για την ταφή όσων πεθαίνουν πολύ φτωχοί και να βοηθά τις χήρες και τα ορφανά που έχουν χάσει τους συζύγους και πατέρες τους οι οποίοι χάθηκαν υπηρετώντας το βενετικό κράτος. (Chambers & Pullan, 2001: 333-4)

Πριν τους ορθόδοξους υπηκόους από τα ελληνικά εδάφη, παρόμοια παραχώρηση είχε δοθεί σε υπηκόους από τη Δαλματία, ως επί το πλείστον καθολικούς στο θρήσκευμα, που είχαν ιδρύσει τις αδελφότητες των Santi Maurizio e Gallo (1442) και των Santi Giorgio e Trifone (1451) και σχετικά ευαγή ιδρύματα για τη στήριξη των απόρων μελών τους. Η ίδρυση το 1498 της αδελφότητας San Nicolò για τους ορθόδοξους υπηκόους αντανακλούσε τις ανάγκες ενός πληθυσμού μεταναστών για τους οποίους απαιτούνταν μέριμνα. Το βενετικό κράτος στην άδεια που παραχώρησε καθόρισε ότι η αδελφότητα θα δεχόταν ως μέλη έως 250 άνδρες αλλά απεριόριστο αριθμό γυναικών. Στον καταστατικό χάρτη (*mariegola*) ίδρυσης της αδελφότητας την πλειονότητα των μελών αποτελούσαν ναυτικοί και οικογένειες ναυτικών που είχαν χαθεί δουλεύοντας στις βενετικές γαλέρες. Ο τόπος προέλευσης των περισσότερων μελών ήταν τα Ιόνια Νησιά. Για τους αυτοκρατορικούς υπηκόους η βενετική διοίκηση χρησιμοποιούσε όρους, όπως «Greci», «Schiavonì» ή «Albanesi», που προσδιόριζαν τη σχέση τους με το κράτος στη βάση του θρησκευάτος και της τοπικότητας.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1511, μία άλλη ομάδα ορθόδοξων υπηκόων, μισθοφόρων στρατιωτών στην υπηρεσία της Βενετίας, αιτήθηκε στο Συμβούλιο των Δέκα άδεια για την κατασκευή μιας εκκλησίας για την τέλεση της λειτουργίας κατά το ορθόδοξο τυπικό. Ας δούμε ένα απόσπασμα της αίτησης:

Έχουμε έρθει σε αυτά τα εδάφη για να σας υπηρετήσουμε ως στρατιώτες και υπερασπιστές του λαμπρού σας κράτους, και οι περισσότεροι έχουμε φέρει μαζί μας και τις οικογένειές μας, δηλαδή τις γυναίκες και τα παιδιά μας, με σκοπό να ζήσουμε και να πεθάνουμε υπό την προστασία σας. Δεν έχουμε εκκλησία στην οποία να μπορούμε να δοξάζουμε τον Θεό σύμφωνα με τον ορθόδοξο τρόπο, δεδομένου ότι η εκκλησία του San Biagio, που η εξοχότητά σας μας παραχώρησε για αυτόν τον σκοπό, δεν είναι πλέον κατάλληλη, γιατί είναι πολύ μικρή και οι άνθρωποι μας έχουν αυξηθεί τόσο πολύ που δεν χωράνε ούτε μέσα ούτε έξω από αυτήν. Σε αυτή την εκκλησία επίσης συγκεντρώνονται τόσο διαφορετικοί άνθρωποι που μιλάνε διαφορετικές γλώσσες και ακολουθούν διαφορετικό τυπικό, ορθόδοξοι και καθολικοί, και δημιουργείται σύγχυση. Ακόμα χειρότερα, δεν έχουμε χώρο να θάψουμε τους νεκρούς μας. Ανακατεύονται τα κόκαλά μας με όσων δούλευαν στις γαλέρες, με τους χαμάληδες και με άλλα ταπεινά πλάσματα. Αντιμέτωποι λοιπόν με αυτές τις κακουχίες, τις ταλαιπωρίες και τις έγνοιες στρεφόμαστε σε εσάς, γνωρίζοντας ότι εσείς είστε οι πιο χριστιανοί, οι πιο ευσεβείς και ελεήμονες, και προσπέφτουμε για να μας επιτρέψετε να αγοράσουμε έναν χώρο στην πόλη και με δικά μας έξοδα να κτίσουμε μία εκκλησία προς τιμήν του Θεού και αφιερωμένη στον προστάτη μας τον Άγιο Γεώργιο. Σας ζητάμε, λοιπόν, αυτή την ιδιαίτερη χάρη, γνωρίζοντας ότι θα μας παραχωρήσετε αυτό το δικαίωμα αφενός γιατί είστε άνθρωποι έντιμοι και ευσεβείς και αφετέρου για να μας δείξετε ότι δεν μετράμε λιγότερο στα μάτια σας από τους αιρετικούς αρμένιους και τους άπιστους εβραίους. Πιστεύουμε ότι μας θεωρείτε πραγματικούς και καθολικούς χριστιανούς και ότι θα μας συμπεριφερθείτε με τον ανάλογο τρόπο παραχωρώντας μας αυτή την ιερή χάρη. (Chambers & Pullan, 2001: 335)

Το αίτημα των ορθόδοξων στρατιωτών έγινε αποδεκτό και η άδεια για την κατασκευή δόθηκε από το βενετικό κράτος, αν και για οικονομικούς λόγους η ανέγερση του ναού δεν ολοκληρώθηκε παρά το 1573.

Από τον 16ο αιώνα η βενετική μητρόπολη έγινε πόλος έλξης για υπηκόους από το Κράτος της Θάλασσας, ειδικά για ορθόδοξους και ελληνόφωνους. Η οθωμανική επέκταση και η κατάληψη βενετικών κτήσεων δημιούργησε προσφυγικούς πληθυσμούς που αναζητούσαν προστασία στη Βενετία. Η διαμόρφωση της αυτοκρατορικής σχέσης με τους υπηκόους μέσω της κατά περίπτωση απονομής προνομίων είναι ενδεικτική στο παράδειγμα των προσφυγικών πληθυσμών που κατέφευγαν στη Βενετία όταν βενετικές κτήσεις πέραγαν στην οθωμανική κυριαρχία. Βενετοί υπήκοοι από τις πρώην κτήσεις συχνά κατέθεταν στη βενετική διοίκηση αιτήματα για αποζημίωση, για την παροχή κάποιου επιδόματος, για κάποιο χαμηλό αξίωμα που θα εξασφάλιζε τα προς το ζην, ή για εμπορικές άδειες. Οι παροχές προς τους υπηκόους υποστασιοποιούσαν τη σχέση κράτους-ευεργέτη και άξιου υπηκόου, υπηρέτη του κρατικού συμφέροντος. Συνάμα, αυτοί οι δεσμοί με κάποιους

υπηκόους, συνήθως μέλη των τοπικών ελίτ, διατηρούσαν ζωντανές τις φιλοδοξίες της Βενετίας για ανάκτηση των εδαφών, όταν ενδεχομένως δινόταν η ευκαιρία, χάρη στα οικογενειακά δίκτυα που συχνά διατηρούσαν οι ευεργετούμενοι υπήκοοι στις πρώην κτήσεις. Βέβαια, χιλιάδες υπήκοοι βρέθηκαν στη Βενετία για να εργαστούν στο κρατικό ναυπηγείο, στον στόλο, ως τεχνίτες και μικροεπαγγελματίες ή ως οικιακό προσωπικό. Συχνά ζούσαν στα όρια της επιβίωσης ή κατέφευγαν στην πορνεία. Οι συχνές κατηγορίες για μαγεία και μαγγανεία με τις οποίες βρέθηκαν αντιμέτωπες γυναίκες μετανάστριες δείχνουν την ευάλωτη θέση τους στις ενορίες και τις γειτονιές της Βενετίας.

Από τον 16ο αιώνα η σταδιακή υποχώρηση των Βενετών πατρικών από την εμπορική δραστηριοποίηση στην ανατολική Μεσόγειο και η εδραίωση των Οθωμανών επέτρεψαν σε βενετούς υπηκόους των κτήσεων αλλά και σε υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εισέλθουν στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Επρόκειτο για μια διαδικασία που περιγράφει ο ιστορικός Τράιαν Στοϊάνοβιτς ως εξής: «Η νίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβόλιζε, στη σφαίρα της οικονομίας, νίκη των Ελλήνων, των Τούρκων, των αποστατών χριστιανών, των Αρμενίων, των Ραγουζάνων και των Εβραίων στον αγώνα τους κατά της διακοσάχρονης ηγεμονίας της Βενετίας και της Γένοβας» (Stoianovich, 1979: 292). Πλέον ορθόδοξοι υπήκοοι της Βενετίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δραστηριοποιούνταν ενεργά στην εμπορική ζωή της πόλης. Αυτή η αυξανόμενη εμπορική δραστηριοποίηση κατέστησε από τα τέλη του 16ου αιώνα τη Βενετία ένα από τα σημαντικότερα πολιτισμικά κέντρα για τους ορθόδοξους υπηκόους του βενετικού κράτους και σταδιακά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στα βενετικά τυπογραφεία παράγονται κείμενα της ορθόδοξης και ελληνικής γραμματείας, ενώ πλούσιες χορηγίες εμπορών στήριζαν τη δημιουργία φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τις σπουδές υπηκόων από τις βενετικές κτήσεις στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα.

Ο ρόλος των βενετών υπηκόων υπήρξε πολλαπλά διαμεσολαβητικός. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του βενετού ορθόδοξου υπηκόου Francesco de Dimitri Litino ή Frangia, ο οποίος ενεπλάκη το 1573 σε δίκη ενώπιον της Ιερής Εξέτασης με την κατηγορία ότι διευκόλυνε την απόδραση μουσουλμάνων σκλάβων από τη Βενετία οι οποίοι εργάζονταν σε σπίτια βενετών πατρικών. Ο Litino έκανε εμπόριο μεταξύ Βενετίας και βενετικών κτήσεων ή οθωμανικών περιοχών, διατηρούσε πανδοχείο όπου έμεναν χριστιανοί και μουσουλμάνοι έμποροι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έμποροι από τις βενετικές κτήσεις και εκτελούσε χρέη μεσάζοντα ή μεσίτη (η παρουσία εμπορικών μεσαζόντων, γνωστών ως *sanseri* ή *sensali*, επίσημα διορισμένων από τις βενετικές αρχές ήταν υποχρεωτική στις συναλλαγές με ξένους υπηκόους που εμπορεύονταν στη Βενετία, προκειμένου να διασφαλιστούν τα φορολογικά έσοδα του κράτους και να διευκολύνονται οι συναλλαγές). Αν και μόνιμοι κάτοικοι της Βενετίας, μέλη της οικογένειας Litino προέρχονταν από τις βενετικές κτήσεις στη Δαλματία και τα ελληνικά εδάφη και σε αυτές τις περιοχές διατηρούσαν συγγενικά και εμπορικά δίκτυα (Rothman, 2012: 29-34). Ο Francesco de Dimitri Litino ήταν ένας από τους εκατοντάδες βενετούς υπηκόους που δραστηριοποιούνταν ως έμποροι αλλά και μεσίτες μεταξύ βενετικού κράτους και ξένων εμπορών. Ο διαμεσολαβητικός ρόλος αυτών των υπηκόων δεν περιοριζόταν στην εμπορική μεσιτεία. Εξίσου σημαντική ήταν η παρουσία υπηκόων ως μεταφραστών (*dragoman*) για τους χριστιανούς και μουσουλμάνους εμπόρους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η διαπολιτισμική ικανότητα και θέση αυτών των υπηκόων μεταξύ του βενετικού, του οθωμανικού και εν γένει του μεσογειακού κόσμου τους καθιστούσε σημαντικούς παράγοντες της βενετικής εμπορικής οικονομίας.

Ο Francesco de Dimitri Litino είχε καθοριστικό ρόλο στη σταδιακή δημιουργία μιας νέας εμπορικής εγκατάστασης στη Βενετία, του *Fondaco dei Turchi* (κατά το πρότυπο του *Fondaco dei Tedeschi*), δηλαδή ενός πανδοχείου-αποθήκης για μουσουλμάνους έμπορους από τα οθωμανικά εδάφη. Με μια σειρά αιτήσεων προς τις βενετικές αρχές τη δεκαετία του 1570 ο Litino ζητούσε το προνόμιο να δημιουργήσει και να διαχειρίζεται έναν χώρο στον οποίο θα ήταν υποχρεωμένοι να διαμένουν οι μουσουλμάνοι έμποροι. Από τα μέσα του 16ου αιώνα διευρύνεται η παρουσία μουσουλμάνων εμπορών, υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη Βενετία. Η βενετική διοίκηση χρησιμοποιούσε για αυτούς τον όρο «Turchi» με καθαρά θρησκευτικό περιεχόμενο για να αναφερθεί στους μουσουλμάνους ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσης. Παρότι η εμπορική δραστηριότητά τους υπολειπόταν άλλων εμπορικών κοινοτήτων της πόλης, οι βενετικές αρχές ενθάρρυναν την παρουσία τους, όπως και άλλων εμπορών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, η διαμονή των μουσουλμάνων εμπορών

εντός του χριστιανικού πληθυσμού κατά τη ρητορική των βενετικών αρχών και της Εκκλησίας απειλούσε τα χριστιανικά ήθη. Οι μουσουλμάνοι έμποροι, όπως και οι προτεστάντες έμποροι από τις γερμανικές περιοχές, και οι εβραίοι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έπρεπε να επιτηρούνται στενά μέσω του διαχωρισμού τους από τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης. Η δημιουργία ενός χώρου, όπου υποχρεωτικά θα διέμεναν οι μουσουλμάνοι έμποροι, την οποία πρότεινε ο Francesco de Dimitri Litino, εντασσόταν στη ρητορική των αρχών και επέκτεινε το σύστημα της οριοθετημένης εγκατάστασης. Στον Litino και στην οικογένειά του παραχωρήθηκε το δικαίωμα να διαχειρίζεται ένα πανδοχείο για τους μουσουλμάνους εμπόρους, γνωστό ως *Hostaria onvero Fontico de' Turchi*, στην εμπορική περιοχή του Ριάλτο. Ωστόσο, δεν επρόκειτο για υποχρεωτικό χώρο εγκατάστασης των μουσουλμάνων που δραστηριοποιούνταν στην πόλη, οι οποίοι εξακολουθούσαν να διαμένουν σε καταλύματα εντός του χριστιανικού πληθυσμού της Βενετίας.

Για τις επόμενες δεκαετίες το ζήτημα της διαμονής των μουσουλμάνων εμπόρων παρέμενε ανοικτό, καθώς οι αρχές δεν μπορούσαν να καταλήξουν σε κάποιο μέτρο, ενώ η παρουσία τους γινόταν σημαντικότερη. Το 1621 η Επιτροπή Εμπορίου επέλεξε ένα κτίριο στο Μεγάλο Κανάλι, δηλαδή σε προσβάσιμη εμπορική τοποθεσία, θεσμοθετώντας την εμπορική εγκατάσταση του *Fondaco dei Turchi* ως τόπο υποχρεωτικής διαμονής των μουσουλμάνων εμπόρων. Υπεύθυνοι για τη λειτουργία της εμπορικής εγκατάστασης ορίστηκαν απόγονοι του Francesco de Dimitri Litino. Το διάταγμα ίδρυσης καθόριζε με λεπτομερή τρόπο τους κανόνες λειτουργίας του *fondaco* καθιστώντας το μια υποχρεωτικού τύπου εμπορική εγκατάσταση που περιείχε στοιχεία από τον τρόπο λειτουργίας του εβραϊκού Γκέτο. Λαμβάνονταν μέτρα, όπως εντοιχισμός των περισσότερων ανοιγμάτων του κτιρίου, που περιόριζαν την επαφή μεταξύ των ενοίκων του *fondaco* και του υπόλοιπου πληθυσμού, οι δραστηριότητες των εμπόρων δεν έπρεπε να είναι ορατές από τους περίοικους ενώ απαγορευόταν η είσοδος σε γυναίκες και παιδιά. Το διάταγμα καθόριζε ότι «οι πόρτες έπρεπε να κλειδώνονται εξωτερικά από τους χριστιανούς υπεύθυνους του κτιρίου κατά τη δύση του ήλιου και να ξανανοίγουν με την ανατολή» (Chambers & Pullan, 2001: 350-352). Η εγκατάσταση λειτουργούσε ως χώρος φιλοξενίας, ελέγχου και απομόνωσης. Η κύρια αρχή ταξινόμησης που εφάρμοζε το βενετικό κράτος απέναντι σε ετερόδοξους ξένους υπηκόους ήταν καθαρά θρησκευτική, διαχωρίζοντάς τους από το χριστιανικό και κατά πλειοψηφία καθολικό πληθυσμό της πόλης. Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, όταν το βενετικό κράτος επιχειρούσε να δημιουργήσει ειδικό χώρο για τους μουσουλμάνους εμπόρους, δεχόταν τις διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων από την Ανατολία οι οποίοι αρνούνταν να συγκατοικήσουν με τους μουσουλμάνους από τα Βαλκάνια τονίζοντας ότι οι συνθήκες τους ήταν πολύ διαφορετικές. Στην εγκατάσταση υπήρχε πρόβλεψη για ξεχωριστούς χώρους για μουσουλμάνους από διαφορετικές περιοχές, αλλά ο βασικός τρόπος κατηγοριοποίησης παρέμενε η θρησκεία. Μάλιστα, προς τα τέλη του 17ου αιώνα οι αρχές επιδίωξαν να υποχρεώσουν μουσουλμάνους εμπόρους από την Περσική Αυτοκρατορία να διαμένουν υποχρεωτικά στο *fondaco*, γεγονός που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των τελευταίων που υποστήριζαν ότι η συγκατοίκηση με οθωμανούς μουσουλμάνους θα οδηγούσε σε συγκρούσεις.

5.4 Τα εβραϊκά Γκέτο

Η πιο αυστηρά οριοθετημένη και ελεγχόμενη παρουσία ετερόδοξων ήταν αυτή των εβραίων. Η χωροταξικός εγκλεισμός, με τη μορφή του Γκέτο –του πρώτου αντίστοιχου θεσμού στην Ευρώπη– και οι λεπτομερείς διοικητικές ρυθμίσεις όριζαν την εβραϊκή ζωή στη Βενετία. Μέχρι τη δημιουργία του πρώτου Γκέτο το 1516, με αποφάσεις της Συγκλήτου οι εβραίοι μπορούσαν να διαμένουν στην πόλη μόνο για κάποιες ημέρες και να επιστρέψουν μόνο αφού είχαν παρέλθει αρκετοί μήνες. Επίσης, από τα τέλη του 14ου αιώνα η νομοθεσία, ακολουθώντας τις αποφάσεις της Δ' Συνόδου του Λατερανού το 1215, όριζε την υποχρεωτική ενδυματολογική σήμανση των εβραίων που βρίσκονταν στη Βενετία, είτε με έναν κίτρινο κύκλο στα ενδύματά τους είτε με κίτρινου χρώματος καπέλο. Οι εβραίοι, ωστόσο, μπορούσαν να κατοικούν στις περιοχές της ενδοχώρας ή του Κράτους της Θάλασσας.

Ο Πόλεμος του Cambrai και η κατάρρευση της βενετικής εξουσίας στην ενδοχώρα ανάγκασαν εβραίους κατοίκους του γειτονικού Μέστρε να καταφύγουν στη Βενετία. Για να αντιμετωπίσουν την οικονομική δυσπραγία των φτωχών στρωμάτων της πόλης, οι αρχές παραχώρησαν το δικαίωμα σε εβραίους ενεχυροδανειστές να παρέχουν δάνεια με ελεγχόμενο χαμηλό τόκο. Η τραπεζική δραστηριότητα ήταν μια σημαντική ενασχόληση των εβραίων της Ευρώπης, καθώς κατά τους προηγούμενους αιώνες είχαν αποκλειστεί από τα περισσότερα επαγγέλματα, ενώ ο δανεισμός ήταν τυπικά απαγορευμένος για τους χριστιανούς από την Εκκλησία. Τον 15ο αιώνα στις βόρειες περιοχές του ιταλικού χώρου υπήρχε έντονο αντι-εβραϊκό κλίμα που αναμόχλευαν ιδιαίτερα περιπλανώμενοι μοναχοί των επαιτικών ταγμάτων, οι οποίοι με τα κηρύγματά τους καταδίκασαν τη δυνατότητα των εβραίων να ασκούν τραπεζικές εργασίες. Με την υποστήριξη της Εκκλησίας και των αστικών αρχών οι επαίτες μοναχοί είχαν επιτύχει την ίδρυση δημόσιων ενεχυροδανειστηρίων, των Monti di Pietà, που δάνειζαν με χαμηλό τόκο τους φτωχούς των πόλεων προκειμένου να αποφεύγεται η παρουσία και η συναναστροφή με τους εβραίους. Η Βενετία για λόγους συμφέροντος, καθώς τα Monti di Pietà εξαιρούνταν από τη φορολογία, δεν είχε προχωρήσει στη θεσμοθέτηση αντίστοιχου ιδρύματος στην πόλη. Η χρήση των εβραίων ως πηγής φτηνής πίστωσης στους φτωχούς της πόλης ήταν μια τυπική πρακτική στην οποία κατέφευγαν συχνά οι χριστιανικές αρχές.

Η παρουσία, ωστόσο, των εβραίων στην πόλη, κατά παρέκκλιση της βενετικής νομοθεσίας, βρέθηκε στο στόχαστρο της Εκκλησίας, ειδικά των ιεροκληρικών. Αυτοί στα κηρύγματά τους απέδιδαν τις συμφορές της Βενετίας στον Πόλεμο του Cambrai στις αμαρτίες των Βενετών και στην παρουσία των εβραίων. Εξίσου καταδικαστική ήταν και η στάση πολλών συντηρητικών μελών της βενετικής ελίτ. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Marin Sanudo, ο οποίος στα ημερολόγιά του λακωνικά έγραφε: «Από χθες βρίσκονται (εβραίοι) παντού είναι φρικτό, και κανείς δεν τους λέει τίποτα. Και έτσι κάνουν ό,τι θέλουν [...] Δεν θα ήθελα να αποσιωπήσω μια άθλια συνήθεια που έχει αρχίσει με τη συνεχή συναναστροφή με τους εβραίους που έχουν συγκεντρωθεί σε αυτή την πόλη» (Sanudo, 1879-1903: τ. 20, 98).

Το 1516 με απόφαση της Συγκλήτου οι εβραίοι που επιθυμούσαν να παραμείνουν στην πόλη υποχρεώθηκαν να συγκεντρωθούν και να εγκατασταθούν σε ένα μικρό νησί στην περιοχή του Καναρέτζο, στις παρυφές της Βενετίας, που μέχρι τότε χρησίμευε ως χυτήριο μετάλλου (από το ρήμα *gettare* που σήμαινε καλούπωμα μετάλλου προήλθε η λέξη *ghetto*). Το διάταγμα της Συγκλήτου με το οποίο θεσμοθετείται το πρώτο βενετικό Γκέτο όριζε ότι:

Μία σειρά νόμων της βενετικής κυβέρνησης είχε στο παρελθόν καθορίσει ότι οι εβραίοι δεν θα επιτρέπεται να μένουν στην πόλη της Βενετίας πάνω από 15 ημέρες τον χρόνο. Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη τις άμεσες ανάγκες που έχουν προκύψει στην παρούσα κατάσταση επιτράπηκε στους συγκεκριμένους εβραίους να έρθουν και να μείνουν στη Βενετία. Αλλά κανένας θεοσεβούμενος υπήκοος της πόλης δεν θα επιθυμούσε μετά την άφιξή τους να κυκλοφορούν ελεύθερα στην πόλη και να μοιράζονται τα ίδια σπίτια με τους χριστιανούς και να πηγαίνουν όπου θέλουν κατά τη διάρκεια της μέρας και της νύκτας. Αποφασίζεται λοιπόν ότι για να αποφευχθεί μια τέτοια σοβαρή διασάλευση της τάξης πρέπει να ληφθούν τα εξής μέτρα, δηλαδή πρέπει όλοι οι εβραίοι που αυτή τη στιγμή διαμένουν σε διάφορες περιοχές της πόλης να μετακινηθούν και να εγκατασταθούν στα σπίτια που βρίσκονται στο Γκέτο κοντά στον Άγιο Ιερώνυμο. (Chambers & Pullan, 2001: 338)

Στο ίδιο διάταγμα θέτονται εκείνες οι προδιαγραφές του Γκέτο και της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη που θα εφαρμοστούν και στα δύο επόμενα βενετικά Γκέτο το 1541 και το 1633 και θα παραμείνουν αδιασάλευτες μέχρι το τέλος των Γκέτο με την κατάλυση της Βενετίας από τον Ναπολέοντα το 1797. Η λειτουργία του Γκέτο και η σχέση των εβραίων με την πόλη υπόκειντο σε αυστηρούς περιορισμούς. Για να περιοριστεί η επικοινωνία μεταξύ του καθολικού πληθυσμού της πόλης και των εβραίων, το νησί περιτειχίστηκε και οι μόνες πύλες που απέμειναν άνοιγαν με την ανατολή και έκλειναν με τη δύση του ηλίου. Εξωτερικά το Γκέτο ελεγχόταν από περιπολίες. Όταν κυκλοφορούσαν ανάμεσα στον χριστιανικό πληθυσμό της Βενετίας, οι εβραίοι ήταν

υποχρεωμένοι να φέρουν ένα διακριτικό σημάδι στο καπέλο τους, ένα κίτρινο ή κόκκινο ύφασμα. Οι εβραίοι μπορούσαν να ασκούν συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες, δανεισμό και εμπόριο μεταχειρισμένων ειδών (*strazzaria*). Υπηρεσίες της βενετικής διοίκησης επιφορτίστηκαν με τον έλεγχο του Γκέτο και της εν γένει παρουσίας των εβραίων. Ως κοινότητα οι εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν υψηλή φορολογία στο βενετικό κράτος. Η παρουσία τους δεν αναγνωριζόταν ως μόνιμη, αλλά βασιζόταν σε έναν καταστατικό χάρτη που έπρεπε να ανανεώνεται κάθε πέντε χρόνια από τη Σύγκλητο.

Παρά τους αυστηρούς περιορισμούς που όριζαν τη ζωή των εβραίων, το Γκέτο εξελίχθηκε σταδιακά σε σημαντικό προορισμό για εβραίους, ειδικά εμπόρους, από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή από περιοχές της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης όπου η παρουσία εβραίων γινόταν ακόμα ανεκτή. Οι αλλαγές που λάμβαναν χώρα στη διεξαγωγή του βενετικού εμπορίου και ο εντεινόμενος διεθνής ανταγωνισμός, ειδικά με πόλεις-λιμάνια του ιταλικού χώρου, ωθούσαν το βενετικό κράτος στην προσέλκυση ξένων εμπόρων με την παραχώρηση εμπορικών προνομίων και φοροαπαλλαγών. Εβραίοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δραστηριοποιούνταν στο διαμετακομιστικό εμπόριο διέμεναν στο βενετικό Γκέτο. Προς διευκόλυνσή τους οι βενετικές αρχές παραχώρησαν το 1541 έναν παρακείμενο χώρο, ο οποίος ονομάστηκε Παλαιό Γκέτο (*Ghetto Vecchio*) για να ξεχωρίζει από το αρχικό Γκέτο που ονομάστηκε Νέο Γκέτο (*Ghetto Nuovo*). Το Γκέτο των εμπόρων περιτειχίστηκε, συνδέθηκε με το αρχικό και υπόκειτο στους ίδιους περιορισμούς. Αυτοί οι έμποροι μπορούσαν να διαμένουν ως οθωμανοί υπήκοοι για περιορισμένο χρονικό διάστημα χωρίς να έχουν το δικαίωμα να φέρουν μαζί τις οικογένειές τους. Η δραστηριότητά τους έπρεπε να περιορίζεται στο διεθνές εμπόριο και απαγορευόταν να εμπλακούν στο δανεισμό ή τα μεταχειρισμένα είδη με τα οποία μπορούσαν να ασχολούνται μόνο οι αρχικοί κάτοικοι του Γκέτο. Το βενετικό κράτος αναφερόταν στους εμπόρους ως λεβαντίνους εβραίους (*Ebrei Levantini*), δηλαδή οθωμανοί υπήκοοι, διακρίνοντάς τους από τους προγενέστερους για τους οποίους χρησιμοποιούσε τον όρο γερμανοί εβραίοι (*Ebrei Tedeschi*). Με αυτόν τον όρο το κράτος προσδιόριζε την καταγωγή των τελευταίων ως κεντροευρωπαϊκή, παρότι στην ουσία πριν συγκεντρωθούν στο Γκέτο το 1516 ζούσαν στις περιοχές της βενετικής ενδοχώρας για γενεές.

Στους λεβαντίνους εβραίους περιλαμβάνονταν εβραίοι που κατάγονταν από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και εβραίοι που προέρχονταν από την Ιβηρική χερσόνησο. Γνωστοί ως σεφαραδίτες εβραίοι, είχαν καταφύγει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το Διάταγμα Απέλασης που είχαν εκδώσει οι ισπανοί μονάρχες το 1492 και στη συνέχεια ο μονάρχης της Πορτογαλίας. Σε άλλες περιπτώσεις επρόκειτο για τους γνωστούς ως *conversos*, δηλ. ανθρώπους που είχαν βίαια εκχριστιανιστεί στην Ιβηρική, αντιμετώπιζαν την απειλή της Ιερής Εξέτασης που είχε ιδρυθεί πρώτα στην Ισπανία και το 1536 στην Πορτογαλία και καταφεύγοντας στα οθωμανικά εδάφη μπορούσαν ελεύθερα να επιστρέψουν στον ιουδαϊσμό. Πλέον ως οθωμανοί υπήκοοι δεν διέτρεχαν τον κίνδυνο, ευρισκόμενοι σε καθολικές περιοχές, να κατηγορηθούν ότι απαρνήθηκαν το καθολικό δόγμα στο οποίο είχαν προσχωρήσει μέσω της βάπτισης, κατά κανόνα εξαναγκαστικής, που είχαν λάβει όσο ζούσαν στην Ισπανία ή την Πορτογαλία. Ειδικά από τα μέσα του 16ου αιώνα ο πάπας Παύλος Δ΄ άλλαξε τη μέχρι τότε σχετικά ήπια πολιτική της Εκκλησίας απέναντι στους *conversos* με διάταγμα που όριζε ότι ακόμα και ο βίαιος εκχριστιανισμός ήταν έγκυρος και όσοι *conversos* επέστρεφαν στον Ιουδαϊσμό έπρεπε να κρίνονται ως αποστάτες από τον καθολικισμό και να καταδικάζονται. Το 1556 με το κίνημα της (Αντι-)Μεταρρύθμισης στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του στο παπικό λιμάνι της Ανκόνα, όπου δραστηριοποιούνταν εμπορικά μια κοινότητα *conversos*, ο πάπας Παύλος Δ΄ διέταξε τη σύλληψή τους και εικοσιτέσσερις κατέληξαν στην πυρά. Ωστόσο, στη Βενετία οι αρχές δεν διερευνούσαν το παρελθόν των εβραίων, ειδικά όσων ήταν οθωμανοί υπήκοοι, εφόσον αυτοί εγκαθίσταντο αμέσως στα Γκέτο.

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, επιδιώκοντας να προσελκύσει περισσότερους εβραίους εμπόρους η Βενετία διέυρνε τα εμπορικά προνόμια και εν μέρει τους όρους εγκατάστασης. Εβραίοι έμποροι μπορούσαν να εγκαθίσταντο με τις οικογένειές τους στο Γκέτο και να δραστηριοποιούνται υπό τη βενετική προστασία, ενώ ο καταστατικός χάρτης που ρύθμιζε την παρουσία τους ίσχυε πλέον για δέκα χρόνια μέχρι την ανανέωσή του. Για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που δημιουργούσε ο περιορισμένος χώρος των Γκέτο ένα νέο Γκέτο δημιουργήθηκε, γνωστό ως *Ghetto Nuovissimo*, σε πολεοδομική συνέχεια των δυο προηγούμενων,

περιτειχισμένο και υποκείμενο στις ίδιες αυστηρές ρυθμίσεις. Ο πληθυσμός των Γκέτο δεν ξεπέρασε ποτέ τις τρεις χιλιάδες, αποτελώντας το 2,5% του πληθυσμού της πόλης. Στα Γκέτο οι εβραίοι μπορούσαν ελεύθερα να τηρούν τον Ιουδαϊσμό και να διατηρούν συναγωγές. Οι οκτώ τουλάχιστον συναγωγές αντανακλούσαν τη διαφορετική προέλευση και τα διαφορετικά έθιμα του εβραϊκού πληθυσμού. Στο Γκέτο απαντούν θεσμικά δίκτυα, αντίστοιχα των χριστιανικών αδελφοτήτων, με στόχο την υποστήριξη των φτωχότερων μελών της κοινότητας, ενώ, παρότι διατηρούνται θεσμικές διαφοροποιήσεις στη βάση της καταγωγής, σώματα κοινοτικής διοίκησης διαχειρίζονται ζητήματα καθημερινότητας και τις σχέσεις με το βενετικό κράτος. Το βενετικό Γκέτο υπήρξε σημαντικό κέντρο εβραϊκής λογιστικής, ενώ η Βενετία δέσποζε ως κέντρο του εβραϊκού έντυπου λόγου. Τον 18ο αιώνα το Γκέτο ακολούθησε τη γενική παρακμή της Βενετίας. Η οικονομική ανέχεια που χαρακτήριζε τη ζωή εκεί προκαλούσε την ανησυχία των βενετικών αρχών ως προς τη δυνατότητα της εβραϊκής κοινότητας να ανταποκριθεί στις οικονομικές υποχρεώσεις της. Η κατάλυση της Βενετίας από τα ναπολεόντεια στρατεύματα συνοδεύτηκε από την κατεδάφιση των τειχών του Γκέτο, ως μια συμβολική κίνηση του τέλους του Παλαιού Καθεστώτος, και την κατάργηση των περιοριστικών ρυθμίσεων εις βάρος των εβραίων.

Το Γκέτο υπήρξε ένας βενετικός θεσμός ως προς τη σύλληψη και την υλοποίηση. Επαναλήφθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα από τους πάπες για τους εβραίους στη Ρώμη. Σε αντίθεση με τη Βενετία, η γκετοποίηση των Εβραίων της Ρώμης στόχευε στην εξουθένωση των εβραίων και τη μεταστροφή τους στον καθολικισμό. Μετά τα μέσα του 16ου αιώνα και κατά τον 17ο αιώνα ο θεσμός υιοθετήθηκε σε πολλές πόλεις του ιταλικού χώρου. Το κατά πόσο ο θεσμός του Γκέτο, όπως δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε στη Βενετία, συνιστούσε μια πιο ανεκτική και λιγότερο μισαλλόδοξη στάση απέναντι στους εβραίους αποτελεί ένα ζήτημα που συχνά πραγματεύεται η ιστοριογραφία. Με την ίδρυση του πρώτου Γκέτο το 1516 το βενετικό κράτος υιοθέτησε μια στάση που διαφοροποιούνταν από την πρακτική της απέλασης η οποία είχε διαμορφωθεί από τον 13ο αιώνα σε κράτη και περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Αρχικά η αγγλική και η γαλλική μοναρχία απομάκρυναν τους εβραϊκούς πληθυσμούς από τα εδάφη τους, ενώ αυτή η πρακτική κορυφώθηκε με το Διάταγμα Απέλασης που εξέδωσαν οι ισπανοί μονάρχες το 1492 και λίγα χρόνια αργότερα η μοναρχία στην Πορτογαλία, υποχρεώνοντας τους εβραϊκούς πληθυσμούς είτε να εκχριστιανιστούν είτε να εγκαταλείψουν μετά από αιώνες αυτές τις χώρες. Απέναντι σε αυτή τη γενικευμένη πρακτική των υστερομεσαιωνικών χρόνων, η Βενετία υιοθετεί τον αυστηρό χωροταξικό διαχωρισμό και τη στενή γραφειοκρατική επιτήρηση. Αντιλαμβάνεται τον εβραϊκό πληθυσμό με όρους χρησιμότητας και, ταυτόχρονα, μέσω της χωροταξικής οριοθέτησης και των πολλαπλών ρυθμίσεων, αναδεικνύει τον καθολικισμό ως ύψιστη αρχή του κράτους στις αρχές του 16ου αιώνα, που όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξε περίοδος κρίσης και μετασχηματισμών της βενετικής αυτοθεώρησης.

Η μητροπολιτική θέση της Βενετίας καθιστούσε το Γκέτο έναν ελκυστικό προορισμό, όπως η διατήρηση και διεύρυνση του θεσμού για σχεδόν τρεις αιώνες μάς επιτρέπει να υποθέσουμε. Ωστόσο, σε όλη αυτή τη διάρκεια η εβραϊκή παρουσία κάθε άλλο παρά εξασφαλισμένη ήταν. Βασίζονταν στην ανάγκη διαρκούς ανανέωσης των καταστατικών χαρτών από τη μεριά του βενετικού κράτους. Σε στιγμές θρησκευτικής έξαρσης η θέση των εβραίων γινόταν επισφαλής, όπως όταν μετά τη νίκη στη Ναύπακτο η Σύγκλητος αποφάσισε την εκδίωξή τους από την πόλη, αν και στη συνέχεια η απόφαση ανακλήθηκε, ενώ το βενετικό κράτος ακολουθώντας τις καθολικές επιταγές προχωρούσε σε ενέργειες όπως το κάψιμο εβραϊκών βιβλίων που θεωρούνταν βλάσφημα ή η ίδρυση της *Ria Casa dei Catecumeni*, ενός ιδρύματος που στόχευε στον εκκαθολικισμό των ετερόδοξων, ειδικά των εβραίων. Η εβραϊκή ζωή του Γκέτο βασιζόταν σε μια κατεξοχήν εύθραυστη σχέση με το βενετικό κράτος και τις χριστιανικές αρχές, όπως αποτυπώνεται στα δύο περιστατικά που αφηγείται ο βενετός ραβίνος και λόγιος Leon Modena στη χειρόγραφη αυτοβιογραφία του, στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Στην πρώτη περίπτωση γράφει: «Την ημέρα του Πουρίμ (σημ. εβραϊκή γιορτή) η περιοχή του Γκέτο σφραγίστηκε προκειμένου να διεξαχθεί γρήγορα έρευνα σπίτι προς σπίτι. Η κατακραυγή και η περιφρόνηση για όλους τους εβραίους εκ μέρους όλων, ευγενών και λαού, στην πόλη ως συνήθως εντάθηκε. Γιατί όταν κάποιος διαπράξει ένα αδίκημα, ο θυμός πέφτει πάνω σε όλη την κοινότητα, αποκαλώντας

μας σπείρα κλεφτών και λέγοντας ότι στο Γκέτο υποθάλπεται κάθε έγκλημα». Σε ένα άλλο περιστατικό εμπλεκόταν και ο ίδιος. Είχε συνθέσει ένα κείμενο περί των εβραϊκών εθίμων το οποίο κυκλοφορούσε σε χειρόγραφη μορφή. Κάποιος από τους αποδέκτες του χειρογράφου προχώρησε στην έκδοσή του χωρίς να ενημερώσει τον Modena. Γράφει στην αυτοβιογραφία του για τη στιγμή που συνειδητοποίησε τους κινδύνους από την έκδοση του κειμένου του:

δεν πρόσεξα να μη γράψω πράγματα στα οποία εναντιωνόταν η Ιερή Εξέταση, γιατί ήταν μόνο σε χειρόγραφο και προορίζονταν να διαβαστούν από ανθρώπους που δεν ήταν ομοϊδεάτες του πάπα [...] δεν σκέφτηκα να απαλείψω εκείνα τα πράγματα που η Ιερή Εξέταση στη Ιταλία μπορεί να έβρισκε μη αποδεκτά σε ένα τυπωμένο βιβλίο. Η καρδιά μου άρχισε να χτυπά δυνατά και πήγα να κοιτάξω ένα αντίγραφο του κειμένου που ακόμα είχα από την εποχή που το είχα γράψει. Βρήκα τέσσερα ή πέντε σημαντικά πράγματα για τα οποία είναι απαγορευμένο κάποιος να μιλά, πόσο μάλλον να γράφει, και περιτό να πω, να δημοσιεύει ενάντια στη θέληση της Ιερής Εξέτασης. Συντετριμμένος, ξερίζωσα τα γένια μου ουρλιάζοντας μέχρι που μου κόπηκε η αναπνοή. Και είπα στον εαυτό μου: «Όταν το δουν στη Ρώμη, αυτό το βιβλίο θα γίνει εμπόδιο για τους εβραίους και για μένα. Θα πουν: Πόσο προκλητικοί είναι να εκδίδουν βιβλία στην καθομιλουμένη, ενημερώνοντας τους χριστιανούς όχι μόνο για τους νόμους τους αλλά και για κάποια θέματα που είναι αντίθετα στη θρησκεία και τα πιστεύω μας. Όσο για μένα, πού θα μπορούσα να καταφύγω;». (Cohen, 1988: 143-4, 145-7)

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Allerston, Patricia (2001). An Undisciplined Activity? Lace Production in Early Modern Venice. In Thomas Buchner - Philip R. Hoffmann-Rehnitz (eds.), *Shadow Economies and Irregular Work in Urban Europe, 16th to Early 20th Centuries*. Vienna - Berlin: Lit Verlag, 63-71.
- Ambrosini, Federica (2012). 'El cervel intrigà nelle cose della fede': Donne e Riforma a Venezia (secoli XVI-XVII). In Anna Bellavitis - Nadia Maria Filippini - Tiziana Plebani (eds.), *Spazi, poteri, diritti delle donne a Venezia in età moderna*. Verona: QuiEdit, 163-179.
- Ambrosini, Federica (2000). Between Heresy and Free Thought between the Mediterranean and the North: Heterodox Women in Seventeenth-Century Venice. In Alexander Cowan (ed.), *Mediterranean Urban Culture 1400-1700*. Exeter: University of Exeter Press, 83-94.
- Black, Christopher F. (1989). *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braunstein, Philippe (1998). Cannaregio, zona di transito? In Donatella Calabi & Paola Lanaro (eds.), *La città italiana e i luoghi degli stranieri, XIV-XVIII secolo*. Roma: Laterza, 52-62.
- Burke, Ersie C. (2013). '...to Live under the Protection of Your Serenity': Immigration and Identity in Early Modern Venice. *Studi Veneziani*, n.s., 67, 123-155.
- Burke, Peter (1987). *The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Calabi, Donatella, Concina, Ennio, & Camerino, Ugo (1991). *La città degli ebrei. Il Ghetto di Venezia: architettura e urbanistica*. Venezia: Marsilio.
- Caravia, Alessandro (1541). *Il sogno dil Caravia*. Venezia: Nicolini da Sabbio.
- Carroll, Linda L. (1985). Carnival Rites as Vehicles of Protest in Renaissance Venice. *Sixteenth Century Journal*, 16:4, 487-502.
- Chambers, David & Pullan, Brian (eds.), (2001 [1992]). *Venice: A Documentary History 1450-1630*. Toronto: University of Toronto Press.
- Chauvard, Jean-Francois (1998). Scale di osservazione e inserimento degli stranieri nello spazio veneziano tra XVII e XVIII secolo. In Donatella Calabi - Paola Lanaro (eds.), *La città italiana e i luoghi degli stranieri, XIV-XVIII secolo*. Roma: Laterza, 85-109.
- Chojnacka, Monica (2001). *Working Women of Early Modern Venice*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Cohen, Mark (trans. & ed.) (1988). *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena's Life of Judah*. Princeton: Princeton University Press.
- Concina, Ennio (1997). *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*. Venezia: Marcilio.
- Cowan, Alexander (2000). Foreigners and the City: The Case of the Immigrant Merchant. In Alexander Cowan (ed.), *Mediterranean Urban Culture 1400-1700*. Exeter: University of Exeter Press, 45-55.
- Crawshaw, Jan & Stevens, L. (2012). *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*. Farnham: Ashgate.
- D' Andrea, David (2013). Charity and Confraternities. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden - Boston: Brill, 421-447.
- Datta, Satya (2003). *Women and Men in Early Modern Venice*. Aldershot: Ashgate.

- Davis, Robert C. (1991). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Davis, Robert C. (1994). *The War of the Fists: Popular Culture and Public Violence in Late Renaissance Venice*. New York: Oxford University Press.
- De Commynes, Philippe (1965-1981). *Mémoires*, Joseph Calmette (ed.). 3 vols, Paris: Les Belles lettres.
- Del Col, Andrea (επιμ.) (1998). *L'Inquisizione nel Patriarcato e Diocesi di Aquileia 1557-1559*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Dialetti, Androniki & Plakotos, Giorgos (2015). Gender, Space and the Production of Difference in Early Modern Venice. *Genesis: Rivista della Società Italiana delle Storiche*, XIV/2, 1-26.
- Dursteller, Eric R. (2011). *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Fedalto, Giorgio (1977). Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione. In H.-G. Beck, M. Manoussacas - A. Pertusi (eds.), *Venezia: Centro di mediazione tra oriente e occidente, secoli xv-xvi: aspetti e problemi*, 2 vols. Firenze: L.S. Olschki, vol. 1, 143-63.
- Frangipane, Cornelio (1858). *I forestieri in Venezia. Lettera inedita*. Venezia: Antonelli.
- Gelder, Maartje van (2009). *Trading Places: The Netherlandish merchants in Early Modern Venice*. Leiden: Brill.
- Grendler, Paul (1978). The Destruction of Hebrew Books in Venice, 1568. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 45, 103-130.
- Grubb, James S. (2000). Elite Citizens. In John Martin & Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 338-364.
- Imhaus, Brunehilde (1997). *Le minoranze orientali a Venezia, 1300-1510*. Roma: Il Veltrò.
- Jacoby, David (2002). I Greci e altre comunità tra Venezia e oltremare. In Maria Francesca Tiepolo, Eurigio Tonetti (eds.), *I Greci a Venezia*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 41-82.
- Judde de Larivière, Claire & Salzberg, Rosa (2013). Le peuple est la cite. L'idée de popolo et les condition des popolani à Venise (XVe-XVIe siècles). *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 68(4), 1113-1140.
- Judde de Larivière Claire (2014). *La révolte des boules de neige: Murano face à Venise, 1511*. Paris: Fayard.
- Köster, Gabriele (2010). Venerable Tradition or Reprehensible Luxury? A Scandal about Processional Display in the Scuola Grande di San Rocco. *Confraternitas*, 21(2), 31-42.
- Mackenney, Richard (1987). *Tradesmen and Traders: The World of the Guilds in Venice and Europe, c 1250-c 1650*. London: Croom Helm.
- Martin, John (1985). Out of the Shadow: Heretical and Catholic Women in Renaissance Venice. *Journal of Family History*, 10(1), 21-33.
- Martin, John (2004 [1993]). *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Martin, Ruth (1989). *Witchcraft and the Inquisition in Venice, 1550-1650*. Oxford: Blackwell.
- Molà, Luca (1994). *La comunità dei Lucchesi a Venezia. Immigrazione e industria della seta nel tardo Medioevo*. Venezia: Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti.
- Moschonas, Nikolaos (2002). La comunità greca di Venezia: aspetti sociali ed economici. In Maria Francesca Tiepolo - Eurigio Tonetti (eds.), *I Greci a Venezia*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 221-242.
- Mueller, Reinhold C. (1972). Charitable Institutions, the Jewish Community and Venetian Society. *Studi veneziani*, 14, 38-78.
- Muir, Edward (1981). *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton: Princeton University Press.
- Plakotos, Georgios (2005). Christian and Muslim Converts from the Balkans in Early Modern Venice: Patterns of Social and Cultural Mobility and Identities. In Raymond Detrez - Pieter Plas (eds.), *Developing Cultural Identity in the Balkans: Convergence vs. Divergence*. Brussels: P.I.E.-Peter Lang, 125-145.
- Priuli, Girolamo (1938). *I diarii di Girolamo Priuli [A.A. 1499-1512]*, Roberto Cessi (ed.). Bologna: Zanichelli.
- Pullan, Brian (1971). *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Foundations of a Catholic State, to 1620*. Oxford: Blackwell.

- Pullan, Brian (1997 [1983]). *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*. London: I.B. Tauris.
- Ravid, Benjamin (2001). The Venetian Government and the Jews. In Davis Robert C. - Ravid Benjamin (eds.), *The Jews of Early Modern Venice*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 3-30.
- Romano, Dennis (1991). The Regulation of Domestic Service in Renaissance Venice. *Sixteenth Century Journal*, 22:4, 661-677.
- Romano, Dennis (1996). *Housecraft and Statecraft: Domestic Service in Renaissance Venice, 1400-1600*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rothman, E. Natalie (2012). *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca - London: Cornell University Press.
- Ruggiero, Guido (1985). *The Boundaries of Eros: Sex, Crime and Sexuality in Renaissance Venice*. New York: Oxford University Press.
- Salzberg, Rosa (2014). *Ephemeral City: Cheap Print and Urban Culture in Renaissance Venice*. Manchester: Manchester University Press.
- Sansovino, Francesco (1581). *Venetia città nobilissima et singolare*. Venezia: Appresso Iacomo Sansovino.
- Sanudo, Marin (1879-1903). *I diarii di Marino Sanuto*, Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolò Barozzi, Guglielmo Berchet, & Marco Allegri (eds.), 58 vols. Venezia: Fratelli Visentini,.
- Scully, Sally (1995). Marriage or a Career? Witchcraft as an Alternative in Seventeenth-Century Venice. *Journal of Social History*, 28(4), 857-876.
- Stella, Aldo (1964). *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal XVI al XVIII secolo*. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana.
- Trivellato, Francesca (2008). Guilds, Technology, and Economic Change in Early Modern Venice. In R.S. Epstein & Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 199-231.
- Walker, Jonathan (1998). *Bravi and Venetian Nobles, c. 1550-1650*. *Studi veneziani*, n.s., 36, 85-114.
- Zannini, Andrea (2009). *Venezia città aperta: Gli stranieri e la Serenissima XIV-XVIII sec*. Venezia: Marcianum Press.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ανθη χαρίτων (1998). Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Κωνσταντινίδου, Κατερίνα (2012). *Για τους στρατιώτες, τους φτωχούς και τα αθώα βρέφη: Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17^{ος}-18^{ος} αι.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.
- Κωνσταντινίδου, Κατερίνα (2007). *Το κακό οδεύει έρποντας: Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Παπαδία-Λάλα, Αναστασία (1996). *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Stoianovich, Traian (1979). Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος. Στο Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} -19^{ος} αιώνα)*. Αθήνα: Μέλισσα, 287-345.

Κεφάλαιο 6

Καθημερινότητα, ταυτότητες και τα όρια του επιτρεπτού: ιδιωτικός και δημόσιος βίος

Ανδρονίκη Διαλέτη - Γιώργος Πλακωτός

Οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες και οι άνδρες της υστερομεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης Βενετίας βίωναν την καθημερινότητα και διαμόρφωναν τις αντιλήψεις τους γύρω από αυτήν καθορίζονταν από πληθώρα παραγόντων, όπως το φύλο, η κοινωνική θέση, η επαγγελματική ιδιότητα, το θρήσκευμα, ο τόπος διαμονής και προέλευσης, η ηλικία, και η οικογενειακή κατάσταση. Τα τελευταία χρόνια η ιστορική έρευνα έχει δυναμικά στραφεί σε νέες θεματικές σχετικές με την καθημερινότητα των «απλών ανθρώπων», εγκαταλείποντας τις παλαιότερες ηγεμονικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις που κατά κύριο λόγο επικεντρώνονταν στα «μεγάλα ιστορικά ερωτήματα» τα οποία αφορούσαν μακρο-ιστορικούς πολιτικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς ή «συνταρακτικές» τομές στην ιστορία των ιδεών. Το ανανεωμένο αυτό ερευνητικό ενδιαφέρον αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στη βιβλιογραφία για την πρώιμη νεότερη Βενετία, με μια πληθώρα μελετών σχετικών με τις καθημερινές πρακτικές, τις αντιλήψεις και τον κανονιστικό λόγο της εποχής. Από την άλλη πλευρά, η ηπειρωτική και κυρίως η θαλάσσια αυτοκρατορική επικράτεια παραμένουν ακόμη εν πολλοίς ανεξερευνήτες ως προς αυτού του τύπου τα ερωτήματα. Η ερευνητική αυτή «ανισομέρεια» θα μπορούσε να αποδοθεί, μεταξύ άλλων, στη συγκίνηση που ακόμη προκαλεί στην κοινότητα των ιστορικών η ίδια η πόλη της Βενετίας αλλά και στη διαθεσιμότητα πλούσιων αρχειακών και έντυπων τεκμηρίων (δικαστικά αρχεία, κανονιστική γραμματεία, ημερολόγια και επιστολές κ.ά.) που μπορούν να αποτελέσουν ένα «παράθυρο» για να ανιχνεύσουμε, έστω και μέσα από πολλές αντανάκλασεις, εκφάνσεις της καθημερινής ζωής στο βενετικό παρελθόν.

Οι τρόποι με τους οποίους οργανώνεται η καθημερινότητα και προσδιορίζονται τα όρια του επιτρεπτού στη Βενετία μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα εάν εξεταστούν ως έκφανση των ευρύτερων διαδικασιών θρησκευτικής ομογενοποίησης, κοινωνικής πειθάρχησης και ηθικής αναμόρφωσης που χαρακτήρισαν τις κοινωνίες της πρώιμης νεότερης Δύσης. Πρόκειται για διαδικασίες των οποίων η χρονική αφετηρία τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και οι οποίες εντείνονται κατά τους επόμενους αιώνες στο πλαίσιο των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων. Αυτή η χρονική περίοδος σηματοδοτεί την αυξανόμενη μέριμνα εκ μέρους των κοσμικών και εκκλησιαστικών αρχών για τον συστηματικότερο έλεγχο του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, που επιτυγχάνεται με μια διαδικασία γραφειοκρατικοποίησης της καθημερινότητας και εξάλειψης μορφών συμπεριφοράς που θεωρήθηκαν μη ανεκτές, αποκλίνουσες ή αιρετικές. Οι απόπειρες κοινωνικής πειθάρχησης και ηθικής αναμόρφωσης αντανάκλονται τόσο στην αναδιοργάνωση των μηχανισμών ποινικής δικαιοσύνης, όπως η Ιερή Εξέταση ή το Συμβούλιο των Δέκα, όσο και στην παραγωγή ενός πειθαρχικού λόγου, είτε μέσω έντυπων κανονιστικών κειμένων τα οποία «εκλαϊκεύονται» προκειμένου να απευθυνθούν σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό είτε μέσω άλλων μορφών κατήχησης όπως το εκκλησιαστικό κήρυγμα, η εξομολόγηση, η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση και οι δημόσιες τελετουργίες που προέβαλαν αξίες και ιδεώδη φέροντας ιδιαίτερο συμβολικό βάρος και αποσκοπώντας στη συναισθηματική εμπλοκή του πληθυσμού. Ιδιαίτερη άνθηση

γνωρίζει η ηθικοδιδασκτική γραμματεία με θέμα τον γάμο, την οικογένεια και την ανατροφή των παιδιών και τα εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς που διαμορφώνουν τους κώδικες ευπρέπειας οι οποίοι πρέπει να διέπουν τους χώρους κοινωνικής συναναστροφής. Ζητούμενο παραμένει για τη σύγχρονη έρευνα, εντούτοις εάν αυτές οι διαδικασίες θρησκευτικής ομογενοποίησης, κοινωνικής αναμόρφωσης και ηθικής πειθάρχησης προέρχονταν πρωτίστως «εκ των άνω», δηλαδή από τις κοσμικές και εκκλησιαστικές αρχές, ή προϋπέθεταν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό συνεργασίας και συμμετοχής από τον ίδιο τον πληθυσμό.

6.1 Η δημιουργία οικογένειας: πατριαρχικές προσδοκίες και καθημερινές αναγκαιότητες

Όπως και στον υπόλοιπο προνεοτετικό κόσμο, έτσι και στην πόλη της Βενετίας οι έμφυλες σχέσεις διαρθρώνονταν στο πλαίσιο ενός αυστηρά δομημένου πατριαρχικού συστήματος, στο οποίο οι άνδρες κατά κανόνα απολάμβαναν περισσότερα προνόμια από τις γυναίκες ως προς τη συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων, την πρόσβαση σε κοσμικά και εκκλησιαστικά αξιώματα, τις δυνατότητες εκπαίδευσης, τη συμμετοχή στην παραγωγή της γνώσης και του πολιτισμού, τις ευκαιρίες εργασίας και πλουτισμού, τη σεξουαλική έκφραση, τις οικογενειακές στρατηγικές και το κληρονομικό δίκαιο. Ταυτόχρονα, η ηγεμονική πατριαρχική κουλτούρα προέκρινε ως ηθικά και κοινωνικά ανώτερα τα «σωματικά», «πνευματικά» και «ψυχικά» χαρακτηριστικά που συνδέονταν με τον ανδρισμό ενώ καταχώριζε ως υποδεέστερα όσα ταυτίζονταν με τη θηλυκότητα. Τόσο ο θρησκευτικός όσο και ο επιστημονικός λόγος για το φύλο και το σώμα προσδιόριζε το «αρσενικό» και το «θηλυκό» όχι μόνο με όρους ιεραρχίας αλλά και αντίστιξης. Έτσι, η γυναικεία κατωτερότητα και συνεπακόλουθη υποτέλεια νομιμοποιούνταν μέσα από το χριστιανικό αφήγημα περί αμαρτωλής Εύας ενώ ενισχύονταν περαιτέρω από την αριστοτελική θεωρία περί θηλυκού ως ατελούς αρσενικού και από τις ιατρικές θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες το «υγρότερο» και «ψυχρότερο» γυναικείο σώμα ευθύνεται για την αμετροέπεια, ευμεταβλητότητα, αστάθεια και φιληδονία των γυναικών σε αντιπαραβολή με την ανδρική «θερμή» και «ξηρή» φύση η οποία καθιστά τους άνδρες ηθικά και σωματικά ανώτερους, εγκρατείς, συγκροτημένους, δημιουργικούς και γενναίους.⁸

Η πατριαρχική αρχή, βάσει της οποίας απονέμονταν περισσότερα οφέλη στους άνδρες από ό,τι στις γυναίκες σε επίπεδο καθημερινότητας και συμβολισμών, αποτυπώνεται τόσο στη λόγια συγκρότηση της «αλήθειας», κυρίως μέσω της θρησκείας, της νομοθεσίας, της θεσμοθετημένης επιστήμης και φιλοσοφίας, όσο και στις λαϊκές προσλήψεις και καθημερινές πρακτικές. Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι το πατριαρχικό σύμπαν των προνεοτετικών κοινωνιών δεν υπήρξε σταθερό αλλά συγκροτούνταν μέσω διαρκών διαπραγματεύσεων μεταξύ λόγων και πρακτικών και μέσω των αξιακών κωδικών που απέρρεαν από τη συνύφανση του φύλου με άλλες κατηγορίες, όπως η κοινωνική θέση, η ηλικία, η επαγγελματική ιδιότητα και η θρησκεία. Άλλωστε, τα πατριαρχικά προνόμια δεν διανέμονταν ισότιμα μεταξύ των ανδρών, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα σύνθετο πλέγμα ιεραρχιών μεταξύ ηγεμονικών και υποτελών, περιθωριακών ή αντίπαλων μορφών ανδρισμού, ενώ ταυτόχρονα οι γυναίκες συνήθως διέθεταν μέσα και τεχνικές διαπραγμάτευσης της θέσης τους στο επίπεδο της καθημερινότητας, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο.

Η οικογένεια υπήρξε θεμελιώδης θεσμός μέσω του οποίου παράγονταν και αναπαράγονταν οι έμφυλες σχέσεις και ιεραρχίες στο βενετικό περιβάλλον. Όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου οι όροι που καθόριζαν τη σύναψη γάμου και τη δημιουργία οικογένειας υπήρξαν καίριας σημασίας για την τάξη των πατρικών αφού μέσω αυτών προσδιοριζόταν και αναπαράγονταν η ευγένεια ως κληρονομική ιδιότητα. Ο γάμος αποτέλεσε πεδίο δημόσιας προβολής και πάγια οδό νομιμοποίησης της ηθικής και κοινωνικής ανωτερότητας

8 Για μια σύντομη επισκόπηση της διαμόρφωσης των έμφυλων σχέσεων στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη μπορείτε επίσης να συμβουλευτείτε το ανοικτό ακαδημαϊκό μάθημα «Φύλο και ιστορία» στον εξής σύνδεσμο: <http://eclass.uth.gr/eclass/courses/SEAD103/>

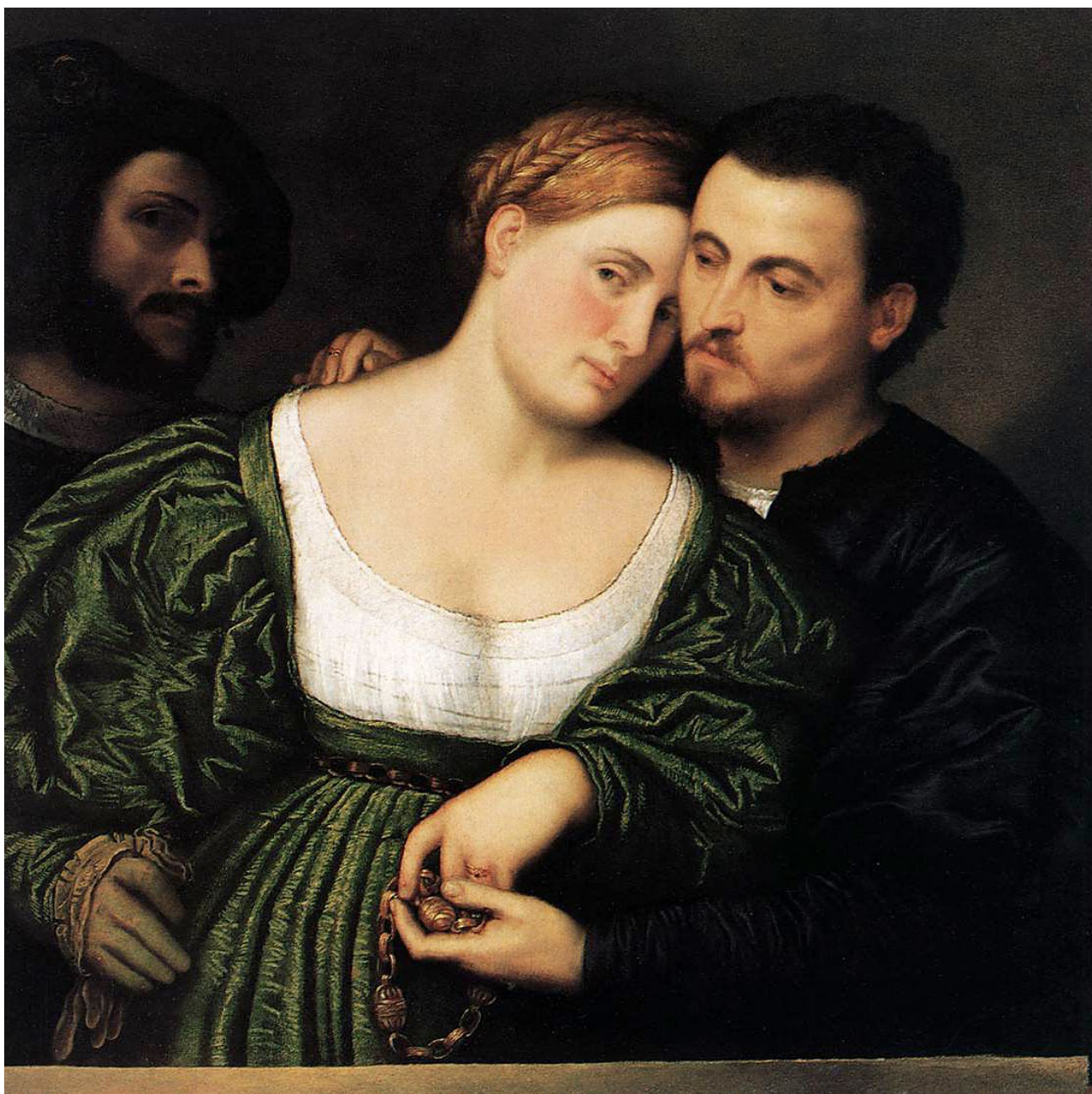
των ευγενών· γι' αυτό οι σχετικές ρυθμίσεις θα καταστούν κύρια μέριμνα των αρχών από τα τέλη του 13ου αιώνα, όταν η βενετική ευγένεια μετασχηματίζεται σε ένα κλειστό και κληρονομικό δικαίωμα με το λεγόμενο «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου (*serrata*). Στο εξής τηρούνταν βιβλία στα οποία καταγράφονταν οι γάμοι και οι γεννήσεις των ευγενών, ενώ από τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα θεσπίστηκε νομοθεσία που ενθάρρυνε την ενδογαμία και καθόριζε τους όρους των συζυγικών σχέσεων και κυρίως των προικοσύμφωνων. Μεταξύ άλλων, προβλεπόταν ως κριτήριο για την εγγραφή στο Μεγάλο Συμβούλιο η νομιμότητα του γάμου και η ευγενική καταγωγή και των δύο γονέων. Οι μέλλουσες σύζυγοι των ευγενών όφειλαν να υποβάλουν αίτηση στους Συνηγόρους του Δημοσίου (*Avogadori di Comun*) αποδεικνύοντας μέσω μαρτύρων την ανώτερη κοινωνική θέση τους και την ηθική ακεραιότητά τους. Στο έργο του Alessandro Piccolomini *De la institutione di tutta la vita de l' huomo nato nobile e in città libera* (1542), που στόχο είχε να παρέχει συμβουλές για τη σωστή διαπαιδαγώγηση και το «ευ ζην» του νεαρού ευγενούς τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία της ενδογαμίας:

Επίλεξε για σύζυγο μια γυναίκα αντίστοιχης ευγένειας με τη δική σου, αφού η ευγένεια της μητέρας είναι πολύ σημαντική για τη διαδοχή της ευγένειας και στα τέκνα· είναι εντελώς λανθασμένη η άποψη ότι όταν ο πατέρας είναι ευγενής, η κοινωνική θέση της μητέρας δεν έχει σημασία, αφού τα παιδιά ανήκουν στην οικογένεια του πατέρα. Οι Βενετοί γνωρίζουν καλά πόσο ανυπόστατη είναι αυτή η αντίληψη και για αυτό θεωρούν αδιανόητο να παντρευτούν μια γυναίκα που δεν είναι ίση με αυτούς ως προς την ευγένεια της καταγωγής. (Piccolomini, 1542: 219)

Μέσω της ενδογαμίας εξασφαλίζεται η «καθαρότητα» του ευγενικού πατρογραμμικού συστήματος και υπογραμμίζεται η φύση της ευγένειας πρωτίστως ως κληρονομικής ιδιότητας παρά ως επίκτητης αρετής. Ιδιαίτερη ανησυχία διακρίνεται απέναντι σε γαμήλιες ενώσεις στις οποίες η ενδεχόμενη κοινωνική ή οικονομική ανωτερότητα της συζύγου θα υπονόμει το πατριαρχικό μοντέλο διαχείρισης του οίκου. Όπως προειδοποιούσε ο Lodovico Dolce, «οι συνετές γυναίκες δεν θα πρέπει να θεωρούν ότι τους ανήκουν η προίκα, ο πλούτος, η ομορφιά, ή η ευγένεια που φέρουν στον οίκο του συζύγου τους· η ευποληψία, η αγνότητα, η αρετή, η υπακοή και η επιμελής φροντίδα του σπιτικού θα πρέπει να είναι οι θησαυροί τους» (Dolce, 1545: 53) (**Εικόνα 6.1**).

Στον πατριαρχικό λόγο ιδιαίτερο βάρος αποκτά και η ηλικία ως παράγοντας αρμονίας στη συζυγική σχέση. Σύμφωνα με τον βενετό συγγραφέα Giovanni Marinello, η νύφη θα πρέπει να έχει κλείσει τα δεκαοκτώ της χρόνια, για να είναι ικανή για τεκνοποίηση, αλλά να μην έχει υπερβεί τα εικοσιπέντε έτη, έτσι ώστε να μην έχει υιοθετήσει τις συνήθειες της πατρικής της οικογένειας και να της είναι ακόμη εύκολο να ακολουθήσει τις εντολές του συζύγου της. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η ιδεατή ηλικία γάμου για τους άνδρες είναι γύρω στα τριάντα έτη, έτσι ώστε να είναι ικανοί να διαχειρίζονται τον οίκο και να εμπνέουν σεβασμό στις συζύγους τους που «όπως είναι φυσικό, θα τιμούν τους μεγαλύτερους τους από τους οποίους θα εξαρτώνται» (Marinello, 1563: 1). Στην πραγματικότητα, ωστόσο, αυτοί οι αξιακοί κώδικες ίσχυαν κυρίως για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα· για τους πληβείους φαίνεται ότι υπήρχε μεγαλύτερη ευελιξία ως προς τις αρχές που ρύθμιζαν τις ερωτικές και γαμήλιες σχέσεις, ενώ οι φτωχές γυναίκες αναγκάζονταν συνήθως να εργαστούν αρκετά χρόνια προτού προχωρήσουν σε γάμο, προκειμένου να συγκεντρώσουν ένα στοιχειώδες ποσό για προίκα, γεγονός που συνήθως τις οδηγούσε σε σύναψη γάμου σε μεγαλύτερη ηλικία από ότι οι νεαρές κόρες της αριστοκρατίας.

Τα όρια του επιτρεπτού προσδιορίζονται στην κανονιστική γραμματεία και με όρους χωρικότητας. Ο δημόσιος χώρος νοσηματοδοτείται πρωτίστως ως ανδρικός ενώ η θηλυκότητα παράγεται στον θεωρούμενο ως γυναικείο ιδιωτικό-αναπαραγωγικό χώρο. Σύμφωνα με τα ηθικοδιδασκτικά κείμενα της εποχής, οι γυναίκες θα πρέπει να παραμένουν «πίσω από τις πόρτες», «κάτω από τη στέγη» και «πίσω από τους τοίχους» των σπιτιών τους (Speroni, 1596: 63). Οι γυναίκες οφείλουν να διατηρούν τα αγαθά που οι άνδρες συσσωρεύουν και να φροντίζουν για το νοικοκυριό υπό την καθοδήγηση των συζύγων τους. Η γυναικεία δημόσια παρουσία εμφανίζεται ως απειλή σε αυτό το σχήμα διευθέτησης της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Σύμφωνα με ένα εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας της εποχής, «δεν είναι τόσο επαίσχυντο εάν ο πατέρας της οικογένειας καταπιάνεται με τα οικιακά ζητήματα όσο είναι εάν η γυναίκα ασχολείται με ό,τι συμβαίνει έξω από το σπίτι» (Caggio,



Εικόνα 6.1 Ζευγάρι Βενετών (*Paris Bordone, c. 1530*).

1552: 19). Σε παρόμοιο πνεύμα ο συγγραφέας Alessandro Piccolomini σημειώνει: «εναπόκειται στη γυναίκα να φροντίζει και να προνοεί για τα πολλά καθήκοντα που ανακύπτουν μέσα στο σπίτι, έτσι ώστε η ψυχή του συζύγου, ελεύθερη από αυτού του είδους τα βάρη, να μπορεί να εντρυφήσει στα πιο δύσκολα εγχειρήματα που είναι απαραίτητα για την ευημερία του οίκου» (Speroni, 1542: 221-2). Ενώ για τη γυναίκα ο ιδιωτικός χώρος εμφανίζεται ως «φυσικός», για τον άνδρα συχνά παρουσιάζεται ως ένα «απάνεμο και στοργικό λιμάνι» στο οποίο θα ανακτήσει δυνάμεις για να αντεπεξέλθει στις προκλήσεις της δημόσιας δράσης του. Ο συγγραφέας Bernardo Trotto περιέγραφε με γλαφυρό τόνο τον «αγαπητό και λατρεμένο σύζυγο» ο οποίος επιστρέφει σπίτι «κουρασμένος, ιδρωμένος και εξαντλημένος από τις ιδιωτικές και δημόσιες υποχρεώσεις του» για να τον υποδεχθεί η σύζυγός του και να τον «ελαφρύνει από κάθε βάρος, αγκαλιάζοντάς τον με τα στοργικά της χέρια και κάνοντάς τον ευτυχισμένο» (Trotto, 1583: 15). Θα πρέπει να διευκρινιστεί, ωστόσο, ότι η ταύτιση της γυναικείας τιμής με την οικιακότητα, την αορατότητα και την μη κινητικότητα υπήρξε συστατικό πρωτίστως

της κουλτούρας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι γυναίκες της ελίτ απομακρύνονταν σπάνια από τον οίκο, πάντα με τη συνοδεία υπηρετών και συγγενών και κυρίως για να επισκεφτούν χώρους λατρείας ή συγγενείς τους. Τα εξεζητημένα και ιδιαίτερα άβολα υποδήματά τους, γνωστά ως *zoccoli*, τους απέδιδαν κύρος χάρη στο ύψος τους, χωρίς ωστόσο να τους επιτρέπουν ιδιαίτερη ελευθερία κινήσεων. Αντιθέτως, οι πληβείες γυναίκες εκ των πραγμάτων αναγκάζονταν να κυκλοφορήσουν στους επικίνδυνους βενετικούς δρόμους προκειμένου να βγάλουν τα προς το ζην. Αυτή η διαφορά μεταξύ της καθημερινότητας των γυναικών των ανώτερων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ενδυνάμωνε την εικόνα της γυναικείας αρετής ως κοινωνικά προσδιορισμένης ιδιότητας.

Το ουμανιστικό ιδεώδες περί γαμήλιας ένωσης ως μιας ηθικής μονάδας και μιας στοργικής αλλά άνισης σχέσης θα μπολιαστεί από τα μέσα του 16ου αιώνα από τις αξίες της μετατριδεντινής θρησκευτικότητας. Υπογραμμίζοντας τη συνύφανση μεταξύ «θείου», «φυσικού» και ανθρώπινου νόμου, ο συγγραφέας Paolo Caggio νομιμοποιούσε την έμφυλη οικιακή ιεραρχία, υποστηρίζοντας ότι «σε ολόκληρο τον κόσμο, οι γυναίκες ακολουθούν τις συνήθειες των συζύγων τους ως νόμο στη ζωή τους: αυτός ο κανόνας θεσπίστηκε από τον Βασιλιά των Ουρανών, τη φύση και τον ιερό θεσμό του γάμου» (Caggio, 1552: 19). Μέχρι τότε για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, περιλαμβανομένης της ελίτ, η σύναψη γάμου βασιζόταν στο εθιμικό δίκαιο και σε τοπικές νομικές παραδόσεις. Βασικές αρχές θεωρούνταν η ελεύθερη συναίνεση των δύο μερών, η υπόσχεση γάμου και η σεξουαλική συνεύρεση, πρακτικές που γίνονταν αποδεκτές τόσο από τον κόσμο όσο και από τον κατώτερο κλήρο αλλά ενίοτε και από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Στην ουσία η γαμήλια σχέση έπρεπε πρωτίστως να επικυρωθεί στα μάτια της κοινότητας. Στην τελετή συνήθως προΐστατο κάποιο άρρεν μέλος της οικογένειας της νύφης που συνήθως είχε την κηδεμονία της, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται αυτός ο ρόλος για κάποια γυναίκα, όπως η μητέρα της νύφης. Ο χώρος τέλεσης του γάμου ήταν συνήθως το σπίτι αλλά και δημόσιοι χώροι, όπως πανδοχεία. Η εκκλησία δεν ήταν δεδομένη επιλογή.

Με τη Σύνοδο του Τρέντο και την έκδοση ειδικού διατάγματος για τον γάμο οι προηγούμενες πρακτικές έπαψαν να αρκούν για τη σύναψη έγκυρου γάμου. Η Εκκλησία επιδιώκει την εξάλειψη των προγαμιαίων και εξωγαμιαίων σχέσεων και την κανονικοποίηση της σχέσης του ζευγαριού μέσω της τυποποίησης της γαμήλιας τελετής. Για να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της γαμήλιας τελετής θα πρέπει ο γάμος να τελείται σε εκκλησία με την παρουσία ιερέα και δύο μαρτύρων και να καταγράφεται στα ενοριακά αρχεία. Κοσμικές αρχές στη Βενετία θα κινηθούν προς την ίδια κατεύθυνση, όπως διαφαίνεται από τους νόμους που θεσπίζει το Συμβούλιο των Δέκα σε συνεργασία με την Επιτροπή επί της Βλασφημίας (*Esecutori contro la Bestemmia*) τη δεκαετία του 1570, οι οποίοι στρέφονται εναντίον όσων συνάπτουν ερωτικές σχέσεις με ψευδή υπόσχεση γάμου, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για «διακόρευση παρθένων». Ωστόσο, με εξαίρεση την παρουσία του ιερέα και την τέλεση του γάμου στην εκκλησία, συνήθως ενοριακή, παλαιές πρακτικές επιβίωναν, καθώς ο γάμος εξακολουθούσε να τελείται σε πολλά στάδια που διαρκούσαν μήνες ή και χρόνια. Τον 17ο αιώνα ο πατριάρχης της Βενετίας πίεζε τη Σύγκλητο να επιβάλει τον γάμο ως μια οριστική τελετή στην εκκλησία έτσι ώστε να περιοριστούν οι διάφορες φάσεις γαμήλιων τελετών. Οριστικά αυτή η εκκλησιαστική επιταγή επιτεύχθηκε στον 18ο αιώνα. Επίσης, κοινώς αποδεκτή υπήρξε η δυνατότητα διάλυσης του γάμου σε συγκεκριμένες περιστάσεις που αναγνώριζε η κοινότητα και ήταν συμβατές με το έθιμο. Η Εκκλησία αν και είχε θεσμοθετήσει το μυστηριακό χαρακτήρα και το αδιάλυτο του γάμου από τους προηγούμενους αιώνες σε γενικές γραμμές δεν αντιτίθεντο σε αυτές τις πρακτικές. Με τη Σύνοδο του Τρέντο, ωστόσο, το αδιάλυτο του γάμου επαναδιατυπώθηκε και τέθηκε σε πλήρη ισχύ (Cristellon, 2008: 389-418).

Παρόλο που η Καθολική Εκκλησία απαγόρευε το διαζύγιο, επέτρεπε ένα είδος διάστασης σε περιπτώσεις μοιχείας, βίαιης συμπεριφοράς ή κακοδιαχείρισης του οικογενειακού πλούτου. Από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα πυκνώνουν οι περιπτώσεις ζευγαριών που απευθύνονταν στο πατριαρχικό δικαστήριο προκειμένου να επιλύσουν τις διαφορές τους ή να τερματίσουν τον γάμο τους, γεγονός που επίσης καταδεικνύει την αυξανόμενη παρεμβατικότητα των αρχών στον ιδιωτικό βίο. Αστικά δικαστήρια όπως οι *Giudici al Procurator* επιφορτίζονται να επιλύσουν ζητήματα που άπτονταν της παρουσίας στην περίπτωση διάλυσης του γάμου. Καθώς οι περισσότερες προσφυγές προς το πατριαρχικό δικαστήριο προέρχονταν από γυναίκες, η πρόσφατη

ιστοριογραφία έχει προτείνει ότι αυτή η πρακτική εξόπλιζε τις γυναίκες με τη δυνατότητα να προασπίσουν τα οικονομικά συμφέροντά τους ή να αντιμετωπίσουν φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας. Το γεγονός ότι κατά κανόνα οι ενάγουσες κατηγορούσαν τους συζύγους τους για διασπάθιση της προίκας ή βίαιη συμπεριφορά, ενώ οι ενάγοντες χρησιμοποιούσαν ως όπλο εναντίον των συζύγων τους την κατηγορία για μοιχεία, αντανακλά τις κυρίαρχες προσλήψεις της εποχής περί γυναικείας και ανδρικής τιμής. Ωστόσο, μόνο λίγα από τα αιτήματα για διάλυση του γάμου τελεσφορούσαν προς όφελος των γυναικών, συνήθως όταν αυτές απολάμβαναν την στήριξη της οικογένειας ή της κοινότητας. Όπως μάλιστα φαίνεται από τις καταθέσεις των μαρτύρων, η επίλυση των οικογενειακών διαφορών καθίσταται σταδιακά μέριμνα όχι μόνο των αρχών αλλά και της «ευρύτερης κοινότητας», της γειτονιάς ή της ενορίας (Ferraro, 2001).

Παρόλο που στη Βενετία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, το κληρονομικό δίκαιο ευνοούσε τη διανομή της περιουσίας, ιδιαίτερα της ακίνητης, μεταξύ των αρρένων μελών της οικογένειας, έχει συχνά επισημανθεί ότι οι Βενετές είχαν περισσότερα περιθώρια ελιγμών ως προς τη διαχείριση της περιουσίας τους από ό,τι οι γυναίκες σε άλλες περιοχές της Ιταλίας ή της Ευρώπης. Οι γυναίκες δικαιούνταν ένα μέρος της οικογενειακής περιουσίας, το οποίο αποδιδόταν ως προίκα με τη σύναψη γάμου. Μολονότι η προίκα, κατά παράδοση κινητή περιουσία ή χρηματικά ποσά, περιερχόταν στη διαχείριση του συζύγου, παρέμενε στο μεγαλύτερο μέρος της περιουσία της γυναίκας και επέστρεφε σε αυτήν σε περίπτωση θανάτου του συζύγου. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές του ιταλικού χώρου, όπως η Φλωρεντία, όπου οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες από τον νόμο να κληροδοτήσουν την προίκα τους στους συζύγους ή στα παιδιά τους, οι Βενετές είχαν περισσότερες δυνατότητες πρωτοβουλίας, καθώς μπορούσαν να γράψουν την περιουσία τους σε άλλους συγγενείς, για παράδειγμα από την πατρική τους οικογένεια, ή σε ευαγή ιδρύματα. Όπως έχει επισημάνει ο ιστορικός Stanley Chojnacki αυτή η πρακτική ενδυνάμωνε τις Βενετές όσο ήταν εν ζωή, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στις οικογενειακές στρατηγικές αφού μπορούσαν να ελίσσονται μεταξύ πολλαπλών επιλογών και να κερδίζουν τον σεβασμό των μελλοντικών κληρονόμων τους (Chojnacki, 2000). Η στρατηγική, ωστόσο, των περισσότερων ισχυρών οικογενειών να παντρεύουν μόνο κάποιες από τις θυγατέρες τους, προκειμένου να μη διασκορπίζεται η οικογενειακή περιουσία, σήμαινε στην πράξη ότι οι περισσότερες Βενετές δεν λάμβαναν ποτέ το μερίδιο της περιουσίας που τους αναλογούσε ως προίκα.

Για τις γυναίκες που παρέμεναν ανύπανδρες ανοίγονταν δύο δρόμοι: η μονή (βλ. επόμενη ενότητα) και ο ιδιωτικός άγαμος βίος. Οι γυναίκες που ακολουθούσαν τον άγαμο ιδιωτικό βίο, γνωστές ως *dimesse*, όφειλαν να ζουν ασκητική και σεμνή ζωή, ιδιαίτερα όταν προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα όπου η γυναικεία ηθική αποτελούσε τον πυρήνα της οικογενειακής τιμής. Η κοινωνική και οικονομική θέση των ανύπανδρων γυναικών ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη καθώς αποκλείονταν από την οικογενειακή περιουσία, με αποτέλεσμα να φιλοξενούνται από άρρενες συγγενείς, στις προθέσεις και την καλή διάθεση των οποίων υπόκειντο. Εξίσου επισφαλής υπήρξε η θέση των γυναικών οι οποίες συζούσαν ή είχαν παιδιά με άνδρες εκτός γάμου, καθώς ο νόμος δεν τις διασφάλιζε. Σταδιακά, στο κλίμα της μετατριδεντικής ηθικής, αυτές οι σχέσεις, μολονότι συχνά υπήρξαν σταθερές και βασιζόνταν σε αμοιβαία συναισθήματα αγάπης, θα καταστούν ιδιαίτερα κατακριτέες και θα απονομιμοποιηθούν ακόμη περισσότερο. Παρόλο που η αποδοκιμασία εκ μέρους των αρχών και της κοινότητας στρεφόταν πρωτίστως εναντίον της ίδιας της πρακτικής της εξωγαμιαίας συμβίωσης, στην πραγματικότητα αυτή βάραινε ανισομερώς τις γυναίκες καθώς η «γυναικεία τιμή» κατεξοχήν συνοψιζόταν στο ιδεώδες της αγνότητας.

Ο κανονιστικός λόγος διαπνέεται από ιδιαίτερη ανησυχία απέναντι στις «μόνες γυναίκες», τις γυναίκες, δηλαδή, που δεν βρίσκονταν υπό την καθοδήγηση κάποιου άρρενα συγγενή, και ιδιαίτερα απέναντι στο φαινόμενο της γυναικείας χηρείας. Η χηρεία υπήρξε ένα σύννηθες φαινόμενο στις πρώιμες νεότερες κοινωνίες το οποίο δεν σχετιζόταν απαραίτητα με τη μεγάλη ηλικία. Ο νόμος έδινε στις χήρες μεγαλύτερες δυνατότητες δράσης από ό,τι στις παντρεμένες γυναίκες, ενώ η επιστροφή της προίκας στην κατοχή τους τούς παρείχε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό οικονομικής ανεξαρτησίας. Η κοινωνική θέση επηρέαζε ασφαλώς τις δυνατότητες δράσης και την καθημερινότητα των χηρών. Για τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων η χηρεία συνήθως συνεπαγόταν περαιτέρω οικονομικές δυσκολίες, ιδιαίτερα στην περίπτωση που είχαν παιδιά. Ενδεικτικό είναι

το γεγονός ότι οι χήρες αποτελούσαν το φτωχότερο μέρος του πληθυσμού στις περισσότερες πρώιμες νεότερες κοινωνίες. Από την άλλη πλευρά, οι χήρες που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχαν την ελευθερία να διαθέσουν την περιουσία τους όπως επιθυμούσαν, αλλά η συμπεριφορά τους υπόκειντο σε αυστηρότερο έλεγχο αφού ήταν συνδεδεμένη με την τιμή του αποθανόντα συζύγου και της ισχυρής οικογένειάς του.

Ενδιαφέρον ως προς τις πατριαρχικές προσδοκίες, όπως αυτές αποτυπώνονται στον κανονιστικό λόγο, είναι το έργο του Giulio Cesare Cabei *Ornamenti della gentil donna vedova* (1574) στόχος του οποίου ήταν να δώσει συμβουλές στις ευπόληπτες βενετές χήρες. Ο Cabei αφιέρωσε την πραγματεία του στην Ginevra Salviati de' Baglioni, χήρα του Astorre Baglioni, ευγενούς από την Περούτζια ο οποίος έχασε τη ζωή του ως διοικητής του βενετικού στόλου στον πόλεμο της Κύπρου το 1571. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, με τον θάνατο του Baglioni, η Ginevra έχασε τον «πιο πιστό σύντροφό της», ενώ η «Χριστιανική Δημοκρατία έχασε έναν σπουδαίο, συνετό και ανδρείο υπερασπιστή». Προσομοιάζοντας τη συνετή χήρα με την πόλη, ο Cabei αντλεί από τη βενετική παράδοση μετωνυμικής ταύτισης της Βενετίας με ενάρετη γυναίκα. Το έργο, βαθιά εμποτισμένο από τα ιδανικά της μετατριδεντινής θρησκευτικότητας τα οποία ενδυναμώθηκαν από τον «σταυροφορικό ζήλο» της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (1571), υποστηρίζει ότι η υπέρτατη αρετή για μια χήρα, ο «ασφαλής δρόμος προς τους ουρανοί» είναι η αγνότητα και προτείνει μια ζωή ασκητισμού, απομόνωσης και περισυλλογής. Η απώλεια του συζύγου, μολονότι επώδυνη, προσφέρει στη χήρα την ευκαιρία να απελευθερωθεί από εγκόσμιες έγνοιες, όπως είναι η «ασυγκράτητη και μανιώδης ανδρική σαρκική επιθυμία» και να αφιερώσει τη ζωή της στον Χριστό, τον «ιερό και αθάνατο σύζυγο» όλων των γυναικών. Αναπαράγοντας τις ιατρικές θεωρίες της εποχής, ο Cabei απευθύνεται πρωτίστως στις νεαρές χήρες οι οποίες οφείλουν «να μετριάσουν και να σβήσουν τη νεανική ζέση τους» σε αντίθεση με τις μεγαλύτερες γυναίκες οι οποίες λόγω της «ψυχρότητας της ηλικίας» δεν μπορούν να «εντρυφήσουν στις απολαύσεις». Απηχώντας το μετατριδεντινό πνεύμα της εξωτερικευμένης θρησκευτικότητας αλλά και τη σημασία της «υπόληψης» στις πρώιμες νεότερες κοινωνίες, ο συγγραφέας τονίζει ότι η χήρα δεν θα πρέπει να αδιαφορεί για τη γνώμη των άλλων, αλλά θα πρέπει να δείχνει τη θλίψη της με τη μαύρη ενδυμασία, την έκφραση, τις κινήσεις της, και κάθε έκφανση της συμπεριφοράς της (Cabei, 1574: 18-20, 53, 75). Υιοθετώντας τα πρότυπα περί γυναικείας θρησκευτικότητας οι βενετές ευκατάστατες χήρες συχνά χρηματοδοτούσαν έργα θρησκευτικής τέχνης, έκαναν δωρεές και άφηναν κληροδοτήματα σε ευαγή ιδρύματα, μονές και εκκλησίες ενώ πολλές επέλεξαν να συνεχίσουν τον βίο τους σε μοναστήρια μετά τον θάνατο του συζύγου τους, μια επιλογή που θα μπορούσε να τους προσφέρει κοινωνική καταξίωση και συναισθηματική στήριξη.

Στα τέλη του 16ου αιώνα, η βενετή Modesta Pozzo (γνωστή με το ψευδώνυμο Moderata Fonte) θα γράψει ένα από τα πρωιμότερα κείμενα «γυναικείας κριτικής» με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Il merito delle donne*, το οποίο θα εκδοθεί μερικά χρόνια μετά τον θάνατό της κατά τη διάρκεια τοκετού το 1592. Το έργο, γραμμένο σε μορφή διαλόγου που λαμβάνει χώρα μεταξύ μιας ομάδας γυναικών, υπονομεύει το παραδοσιακό ουμανιστικό μοντέλο διαλογικής γραφής στο οποίο οι γυναίκες είτε απουσίαζαν είτε παρακολουθούσαν σιωπηρές τους άνδρες συνομιλητές. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο του έργου είναι η απόρριψη του θεσμού του γάμου και η σκληρή αποδοκιμασία μιας σειράς επιμέρους οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών της βενετικής κοινωνίας, όπως η διαχείριση της πατρικής περιουσίας:

Πόσοι και πόσοι δεν είναι οι πατέρες που ποτέ δεν προνοούν για τις θυγατέρες τους όσο είναι εν ζωή και όταν πεθάνουν αφήνουν ολόκληρη ή το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας τους στους γιους τους, αποστερώντας τις κόρες τους από το νόμιμο μερίδιό τους [...] Και έτσι τα φτωχά πλάσματα δεν έχουν καμιά άλλη επιλογή από την αιώνια καταδίκη, ενώ οι αδελφοί τους καταλήγουν πλούσιοι σε υλικά αγαθά και εξίσου πλούσιοι σε ντροπή [...] και έτσι βρίσκονται φυλακισμένες σαν σκλάβες στα σπίτια των αδελφών τους οι οποίοι τις αποστερούν από όλα τα δικαιώματά τους [...] και ξοδεύουν την υπόλοιπη ζωή τους θαμμένες ζωντανές [...] εάν [η γυναίκα] έμενε μόνη, χωρίς σύζυγο, θα μπορούσε να ζήσει σαν βασίλισσα με την προίκα της (λίγο έως πολύ ανάλογα, ασφαλώς, με την κοινωνική

θέση της). Όταν όμως αποκτά σύζυγο, και ιδιαίτερα εάν αυτός είναι φτωχός, όπως συμβαίνει συχνά, τι ακριβώς κερδίζει από αυτό, εκτός από το ότι μετατρέπεται σε σκλάβο, χάνει την ελευθερία της και, μαζί με την ελευθερία της, τον έλεγχο πάνω στην περιουσία της. (Fonte, 1997: 62-4, 113)

Στο πατριαρχικό περιβάλλον της πρώιμης νεότερης Βενετίας, η «ανδρική τιμή» υπήρξε εξίσου εύθραυστη με τη γυναικεία παρόλο που προσδιοριζόταν με διαφορετικά κριτήρια, σε συνάρτηση επίσης με τη κοινωνική θέση και την ηλικία. Για τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα η ανδρική τιμή διαμορφώνεται ως συνύφανση των ιδιωτικών και δημόσιων αρετών, ενώ η ανικανότητα επιβολής στην οικογένεια προβάλλεται ως αδυναμία άσκησης δημόσιων καθηκόντων. Όπως εξηγούσε ο Paolo Caggio, «είναι απολύτως λογικό ότι όποιος δεν έχει μάθει να διοικεί ένα σπίτι δεν είναι άξιος να κυβερνήσει μια πόλη και όποιος δεν γνωρίζει να χειρίζεται τα ζητήματα της οικογένειας, γνωρίζει ακόμη λιγότερο να διευθύνει τα σχετικά με τη Δημοκρατία (*Republica*), αφού τα ιδιωτικά ζητήματα αποτελούν παραδείγματα και πραγματικές απεικονίσεις των δημόσιων ζητημάτων» (Caggio, 1552: 24). Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, έτσι και στη Βενετία η «ανδρική τιμή» στον ιδιωτικό χώρο διαμορφώνεται εν πολλοίς βάσει της προσωπικής εγκράτειας, της επιτυχούς διαχείρισης του οίκου και της αποτελεσματικής επιτήρησης των εξαρτώμενων μελών (συζύγων, τέκνων, υπηρετικού προσωπικού), η ηθική συμπεριφορά των οποίων αποτελεί ευθύνη του άνδρα οικογενειάρχη απέναντι στην κοινότητα και αντανακλά τις δεξιότητές του. Σε αυτή την περίπτωση ο πατριαρχικός λόγος θα μπορούσε να λειτουργήσει αποσταθεροποιητικά και για τους ίδιους τους άνδρες υποβάλλοντας σε διαρκή δοκιμασία τον ανδρισμό τους. Η ιδιαίτερα εύστοχη παρατήρηση του Anthony Fletcher για την πρώιμη νεότερη Αγγλία, ότι «αυτά που τελικά υπέβαλε σε δοκιμασία η πατριαρχία ήταν η ανδρική αυτοπεποίθηση και το ανδρικό ήθος» αναμφισβήτητα ίσχυε και για την περίπτωση της Βενετίας (Fletcher, 1995: 402).

Οι οικογενειακές προσδοκίες απέναντι στην τεκνοποίηση και την ανατροφή των παιδιών υπήρξαν επίσης έμφυλα προσδιορισμένες. Στο πολυδιαβασμένο εγχειρίδιο καλών τρόπων που εκδόθηκε στην Μπρέσα το 1574, ο Stefano Guazzo υπογραμμίζει τη σημασία της οικογενειακής διαπαιδαγώγησης στη χάραξη αυστηρά προσδιορισμένων έμφυλων ορίων: «ούτε οι άνδρες πρέπει να συμπεριφέρονται σαν σαρδανάπαλοι, ούτε οι γυναίκες σαν αμαζόνες· είναι καθήκον του πατέρα να διασφαλίσει ότι οι γιοι και οι κόρες γνωρίζουν πρώτα από όλα πώς να συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο: οι γιοι με γενναιότητα και οι κόρες με σεμνότητα» (Guazzo, 1993: 240-241). Η ανησυχία για την ορθή διαπαιδαγώγηση ιδιαίτερα των κοριτσιών αντανακλάται στις συμβουλές του Giulio Cesare Cabei προς τη «συνετή μητέρα». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον θρησκευτικό χαρακτήρα της διαπαιδαγώγησης (*sacre letioni*) της θυγατέρας με στόχο τη διάπλαση ενός σεμνού χαρακτήρα, ενώ υπογραμμίζεται η επικινδυνότητα του δημόσιου χώρου για τη γυναικεία τιμή. Οι πρακτικές συμβουλές δεν απουσιάζουν· η κόρη θα πρέπει να είναι μετριοπαθής στο φαγητό της, και να αποφεύγει το αλκοόλ και τα ζεστά μπάνια, δραστηριότητες οι οποίες «δεν αργούν να ξυπνήσουν φιλήδονους πόθους» (Cabei, 1574: 119-120). Από την άλλη πλευρά, όπως προειδοποιούσε ο Torquato Tasso, τα αγόρια θα πρέπει γρήγορα να απαγκιστρωθούν από τη μητρική φροντίδα, προκειμένου ο πατέρας, με τη βοήθεια ενός μορφωμένου και ενάρετου δασκάλου, να τους διδάξει την «πειθαρχία της πόλης» (*la disciplina della città*), έτσι ώστε να γίνουν «ευπόληπτοι πολίτες και αφοσιωμένοι υπηρέτες των αρχόντων τους» (Tasso, 1935: 112-3).

Εξίσου αποκαλυπτική για τις αντιλήψεις της εποχής ως προς την παιδική ηλικία και τον έμφυλο προσδιορισμό των υποχρεώσεων των παιδιών προς τους γονείς τους είναι η επιστολή του Pietro Aretino προς τον Sebastiano del Piombo, νονό της νόθας θυγατέρας του το 1537:

Ο Θεός θέλησε αυτό το πλάσμα να γεννηθεί κορίτσι, ενώ, εγώ, με τις πατρικές προσδοκίες μου, περίμενα αγόρι. Είναι, ωστόσο, αλήθεια ότι τα θηλυκά, εάν εξαιρέσουμε τον κίνδυνο που διατρέχουν να χάσουν την αγνότητά τους που εκτιμάται τόσο από τους ενάρετους, μας προσφέρουν μεγαλύτερη παρηγοριά. Τα πράγματα έχουν ως εξής: τα αγόρια στην ηλικία των δώδεκα ή δεκατριών ετών αρχίζουν να εκνευρίζονται με τους πατρικούς περιορισμούς και έχοντας τελειώσει με το σχολείο και την υπακοή, κάνουν αυτούς που τους έδωσαν ζωή και γέννηση να το μετανιώνουν. Και αυτό που

ενοχλεί περισσότερο είναι η αγενής συμπεριφορά, οι απειλές τις οποίες τα αγόρια ξεστομίζουν μέρα-νύχτα απέναντι στον πατέρα και τη μητέρα τους [...] Ενώ τα κορίτσια προσφέρουν καταφύγιο για να αναπαυτούν οι γονείς όταν γεράσουν. Και δεν περνά στιγμή που [οι γονείς] να μην απολαμβάνουν τη στοργή τους [των θυγατέρων τους] που εκφράζεται ως επιμελημένη φροντίδα και αληθινή καλοσύνη απέναντι στις ανάγκες τους [...] Ο Χριστός μου την έδωσε ως παρηγοριά για τα γεράματά μου [...] και τον ευχαριστώ προσευχόμενος σε αυτόν να δώσει να ζήσω έως τη μέρα που θα γιορτάσουμε τον γάμο της [...] (Rogers & Tinagli, 2005: 96-97)

6.2 Φύλο, δημόσια ηθική και «γυναικείος χώρος»

Η παραγωγή και διαχείριση του «γυναικείου χώρου» εκ μέρους της κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας υπογράμμιζε τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, ηθικού και ανήθικου, επιτρεπτού και μη. Αυτή η στάση πιστοποιείται με εμφατικό τρόπο στις πολιτικές που υιοθετήθηκαν απέναντι στον γυναικείο μοναχισμό, τα γυναικεία ευαγή ιδρύματα και το φαινόμενο της πορνείας. Η βενετική κυβέρνηση υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητη απέναντι στον θεσμό του γυναικείου μοναχισμού, καθώς η πλειονότητα των μοναχών προέρχονταν από τις οικογένειες των πατρικίων. Η συγκέντρωση των ευγενών γυναικών στα μοναστήρια, συχνά ενάντια στη θέλησή τους, υπήρξε αποτέλεσμα διαδεδομένων οικογενειακών στρατηγικών, σύμφωνα με τις οποίες κρινόταν προτιμητέο κάποιες από τις θυγατέρες να μην προικιστούν προκειμένου να μη διασκορπιστεί η οικογενειακή περιουσία. Η είσοδος στο μοναστήρι απαιτούσε χαμηλότερο χρηματικό αντίτιμο, ενώ συγχρόνως διασφάλιζε τη γυναικεία αγνότητα και μέσω αυτής την οικογενειακή τιμή. Αυτή η πρακτική θα ενταθεί στα μέσα του 17ου αιώνα, γεγονός που οφείλεται στην ιδιαίτερη αύξηση των ποσών που απαιτούνταν για μια αξιοπρεπή προίκα. Από τις αρχές του 16ου αιώνα εκκλησιαστικές και κοσμικές αρχές θα συμπράξουν σε ένα πρόγραμμα αναδιάρθρωσης της γυναικείας μοναστικής ζωής, το οποίο στα ευρύτερα ιταλικά συμφραζόμενα είναι γνωστό ως *clausura* (απομόνωση), που είχε ως στόχο την προστασία της μοναστικής αγνότητας και τη συμμόρφωση της καθημερινότητας και του χώρου που τη συγκροτούσε με τις αξίες της αστικής και εκκλησιαστικής ηθικής. Η ανησυχία για τη «χαλαρότητα των ηθών» που επικρατούσε στα μοναστήρια τα οποία κατά παράδοση είχαν υπάρξει χώροι ανοικτοί στην κοινωνική συναναστροφή είχε με ρητορική έμφαση αποτυπωθεί σε αρκετές περιπτώσεις ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα. Το 1497 ο μοναχός Timoteo da Lucca προειδοποιούσε σε κήρυγμά του στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, ότι οι μονές της πόλης θύμιζαν περισσότερο οίκους ανοχής, μια κατηγορία που θα διατυπωθεί επανειλημμένως τα επόμενα χρόνια (Sanudo, 1879-1903: τ.1, 836-7).

Από το 1509 η Σύγκλητος και το Συμβούλιο των Δέκα θεσπίζουν μια σειρά νόμων εναντίον όσων εισέρχονταν χωρίς άδεια σε μοναστήρι, σύναπταν ερωτικό δεσμό με μοναχή ή «φυγάδευαν» μοναχές· το 1521 ιδρύεται η Επιτροπή επί των Μονών (*Provveditori sopra monasteri*) για να αναλάβει τις σχετικές αρμοδιότητες. Όπως έχει εύστοχα επισημάνει η ιστορικός Jutta Gisela Sperling, η απομόνωση των γυναικείων μονών επένδυε με ιδιαίτερο συμβολισμό τη δημόσια εικόνα της βενετικής ευγένειας, καθώς τα «άθικτα» και «παρθένα» σώματα των μοναχών, που κατά κανόνα προέρχονταν από τις οικογένειες των πατρικίων, συμβόλιζαν την αγνότητα και καθαρότητα του αίματος του σώματος των ευγενών, ενώ η ίδια η Βενετία συχνά αναπαρίστατο ως «νύφη του Χριστού». Μια σειρά τελετές ενδυνάμωναν αυτούς τους έμφυλους συμβολισμούς, όπως ο ετήσιος τελετουργικός «γάμος» μεταξύ του δόγη και της ηγουμένης της επιφανούς μονής της *Santa Maria delle Vergini* την ημέρα της Αναλήψεως. Η Σύνοδος του Τρέντο ενθάρρυνε περαιτέρω την πολιτική της απομόνωσης θεσπίζοντας ότι όλες οι γυναικείες θρησκευτικές κοινότητες του καθολικού κόσμου θα έπρεπε να οργανωθούν σε «κλειστές» και ελεγχόμενες από την επίσημη Εκκλησία μονές. Εκτός από τον εξομολογητή, μόνο ο γιατρός και οι στενοί συγγενείς μπορούσαν μετά από άδεια να επισκέπτονται τη μονή, ενώ η πολιτισμική ζωή των μονών τέθηκε υπό έλεγχο. Η νέα αρχιτεκτονική των μοναστηριών με τα ανυπέβλητα τείχη και την ασφάλιση των παράθυρων

με σιδερένιες ράβδους αντανακλούσε τη χωρική διάσταση του εγχειρήματος. Οι δίκες της βενετικής Ιερής Εξέτασης εναντίον μοναχών των οποίων η συμπεριφορά παρέκκλινε από το κανονιστικό πλαίσιο αποκαλύπτει την κεντρική θέση που η πειθάρχηση της γυναικείας θρησκευτικότητας κατέχει στη μετατριδεντινή Βενετία.

Η πρακτική της ένταξης των γυναικών σε μονές ενάντια στη θέλησή τους και η μοναστική απομόνωση αποτέλεσαν για μερίδα των διανοουμένων της εποχής, ειδικά τον 17ο αιώνα, αντικείμενο αποδοκιμασίας. Η πιο εμπεριστατωμένη και σκληρή κριτική απέναντι στην πρακτική του γυναικείου μοναχισμού προήλθε, ωστόσο, από τη βενετή μοναχή Arcangela Tarabotti την οποία η οικογένειά της ανάγκασε, όταν ήταν ακόμη έφηβη, να αφιερώσει τη ζωή της στον Θεό. Στο έργο της με τον ενδεικτικό τίτλο *La tirannia paterna*, το οποίο κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό της το 1654, η Tarabotti περιγράφει με πικρία τη μονότονη καθημερινότητα της μοναστικής ζωής αποδοκιμάζοντας συγχρόνως τη διαφορετική αντιμετώπιση των παιδιών ανάλογα με το φύλο τους στην οικογένεια:

[...] οι γυναίκες [οι μοναχές] πρέπει να ζουν όλες μαζί, έχοντας την ίδια ενδυμασία, την ίδια κατοικία, την ίδια διατροφή και συμπεριφορά [...] προδομένες από γονείς και συγγενείς [...] σχεδόν σε λήθαργο, θα μπορούσε κανείς να πει, και φυλακισμένες [...] αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονται παγιδευμένες σε ένα δίκτυο από το οποίο δεν μπορούν να απαγκιστρωθούν, ένα δίκτυο που έχει υφανθεί από την ανθρώπινη κακία [...] Απελπισμένες αναζητούν διέξοδο και ζούνε σαν να ήταν ήδη νεκρές, αν ζούνε καθόλου, βασανιζόμενες από χιλιάδες ανησυχίες και πάθη, με τα κορμιά καλυμμένα με θρησκευτικά ενδύματα και τις ψυχές τους έτοιμες να πέσουν στην άβυσσο της κόλασης [...] αυτοί οι άσπλαχνοι άνδρες που συγκεντρώνουν πλούτο, αξιώματα και κύρος για τους άρρενες απογόνους τους [...] αλλά που απομακρύνουν την ίδια τους τη σάρκα και το αίμα λες και είναι καταραμένα εάν τύχει και γεννηθούν κορίτσια [...] Αυτές οι σκανδαλώδεις καταχρήσεις γίνονται μέσα στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, και απορρέουν μόνο και μόνο από την ανδρική πλεονεξία και αλαζονεία [...] για να ευνοήσουν τους γιους εις βάρος των θυγατέρων στις οποίες αρνούνται την προίκα που δικαιούνται. (Tarabotti, 2004: 67-71, 82)

Σε ένα άλλο ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο του έργου της, η Tarabotti αποκαθλώνει τον βενετικό μύθο, υπονομεύοντας το κύρος της έμφυλα προσδιορισμένης βενετικής εξουσίας:

Από τις απαρχές της συγκρότησής της σε αυτήν τη λιμνοθάλασσα η πόλη σας διαποτίστηκε βαθιά από τη δόξα και εδραίωσε την πατρική τυραννία. Κρυμμένη κάτω από τη λαμπρότητα των ενδυμάτων των συγκλητικών σας, η δόξα έχει επικαθίσει στο παλάτι των δόγηδων και κυριαρχεί σε ολόκληρη την πόλη [...] Οι ευγενέστατοι άρχοντές σας έχουν ευτυχώς καλωσορίσει και ενστερνιστεί αυτό το καταχθόνιο τέρας της πατρικής τυραννίας [...] Αυτή η πατρική τυραννία είναι ένα δώρο που ταιριάζει απόλυτα σε μια Δημοκρατία που εφαρμόζει την καταχρηστική πρακτική να εξαναγκάζει περισσότερα νεαρά κορίτσια να μονάσουν από ό,τι οπουδήποτε αλλού στον κόσμο [...] είναι θεμιτό, λοιπόν, να αφιερώσω το έργο μου στη μεγάλη σας Σύγκλητο και τους συγκλητικούς σας, που φυλακίζοντας τις νεαρές παρθένες έτσι ώστε να ψέλνουν, να προσεύχονται και να μετανοούν, ελπίζουν να σε καταστήσουν αιώνια, πανέμορφη παρθένα Δημοκρατία, Βασίλισσα της Αδριατικής. (Tarabotti, 2004: 37-38)

Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στον γυναικείο μυστικισμό επίσης καταδεικνύει την προσπάθεια διοχέτευσης της γυναικείας θρησκευτικότητας σε ελεγχόμενα και σαφώς οριοθετημένα πεδία. Από τον 17ο αιώνα πραγματοποιήθηκαν στη Βενετία μια σειρά από δίκες της Ιερής Εξέτασης οι οποίες στράφηκαν εναντίον γυναικών οι οποίες, αποκλεισμένες από τις επίσημα αναγνωρισμένες οδούς θρησκευτικής έκφρασης, ανέπτυξαν μορφές εξωθεσμικής μυστικιστικής θρησκευτικότητας· η μυστικιστική εμπειρία τους συνήθως εκδηλωνόταν και σωματοποιούνταν μέσω εξαντλητικής νηστείας και μετάνοιας, οραμάτων, εκστάσεων και αποτύπωσης

στιγμάτων της σταύρωσης πάνω στο σώμα τους. Οι ισχυρισμοί τους κατά κανόνα είτε δεν αναγνωρίζονταν από την Εκκλησία, είτε ερμηνεύονταν ως δείγματα δαιμονικής επιρροής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Cecilia Ferrazzi που έχει αναδείξει η ιστορικός Anne Jacobson Schutte. Σε αυτή την περίπτωση η μυστικιστική εμπειρία συνοδεύτηκε από μακρές περιόδους ασθένειας με έντονους πόνους, οι οποίοι στην αυτοβιογραφία της Ferrazzi παρομοιάζονται με το θείο πάθος, και παροδικές απώλειες συνείδησης. Συγχρόνως η Ferrazzi ανέπτυξε κοινωνική δράση οργανώνοντας στη συνοικία του Καστέλο έναν ξενώνα για νεαρά κορίτσια που κινδύνευαν να εκπέσουν ηθικά. Η αυτοβιογραφία της, καταγεγραμμένη καθ' υπαγόρευση της από τον εξομολογητή της, αποκαλύπτει τον διχασμό της Ferrazzi μεταξύ της προθυμίας της να συμμορφωθεί με το ιδεώδες της γυναικείας υποταγής και της επιθυμίας της να διατηρήσει την πνευματική αυτονομία και τη σωματική της αγνότητα. Ενδεικτικά συναισθηματικής φόρτισης είναι τα οράματά της, κυρίως αυτά που περιλαμβάνουν μάχες με τον διάβολο, ένα γνωστό μοτίβο στις αφηγήσεις των μυστικιστριών:

Καθώς προσευχόμουν έδινα πολλές μάχες με τον διάβολο, ο οποίος εμφανιζόταν μπροστά μου με ολοφάνερο τρόπο, είτε με τη μορφή τρομακτικού ζώου είτε ως αποκρουστικός άνθρωπος, εκπνέοντας φωτιά από το στόμα του. Συνήθιζε να γραπώνει το προσευχητάρι μου και να με χτυπά, είτε με ρόπαλα είτε με σιδερένιες ράβδους [...] και διαρκώς μου έλεγε ότι θα ήταν καλύτερο να συναινέσω να παντρευτώ παρά να διάγω έναν τέτοιου είδους βίο [...] διότι θα είχα κακό τέλος, όπως και τόσο άλλοι που είχαν πιστέψει ότι υπηρετούσαν τον Θεό αλλά έκαναν λάθος, και ότι θα με εξανάγκαζε να το αγγίξω όλο με το χέρι μου και ότι πραγματικά θα γευόμουν την αίσθηση της σάρκας [...] (Schutte, 1996: 41-2)

Η Ferrazzi κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε από τη βενετική Ιερή Εξέταση για «ψευτοαγιοσύνη» το 1664. Παρόλο που οι γυναίκες των πρώιμων νεότερων καθολικών κοινωνιών κάθε άλλο παρά υπολείπονταν θρησκευτικών βιωμάτων, την περίοδο 1540-1770 η Καθολική Εκκλησία αγιοποίησε είκοσι επτά άνδρες αλλά μόνο πέντε γυναίκες, όλες μοναχές, καταδεικνύοντας ότι η γυναικεία θρησκευτικότητα αναγνωριζόταν δυσκολότερα από ό,τι η ανδρική και μόνο όταν διοχετεύονταν μέσω των επίσημων εκκλησιαστικών οδών.

Παρόλο που όπως έχουμε δείξει έως τώρα η τιμή των πατρικών γυναικών έφερε ιδιαίτερο βάρος για τη δημόσια εικόνα των οικογενειών τους και κατ' επέκταση του βενετικού κράτους, η μέριμνα για την προστασία της γυναικείας αγνότητας εκ μέρους των κοσμικών και εκκλησιαστικών αρχών απέκτησε σταδιακά ευρύτερη στόχευση αγκαλιάζοντας όλα τα κοινωνικά στρώματα. Από τον 16ο αιώνα, στο μετατριδεντινό πνεύμα συντελείται μια διαδικασία γυναικείας ιδρυματοποίησης που στόχο είχε τη διαχείριση του δημόσιου χώρου με έμφυλα και ηθικά κριτήρια και τον έλεγχο των σωμάτων των πληβείων γυναικών. Ιδρύονται, έτσι, στην πόλη μια σειρά ιδρύματα που προορίζονται για «μετανοημένες πόρνες», κακοποιημένες ή άπορες γυναίκες και απροστάτευτα κορίτσια που κινδύνευαν να «χάσουν» την τιμή τους. Τα κριτήρια βάσει των οποίων λειτουργεί αυτός ο σχεδιασμός υποδηλώνουν μια υπόρρητη σύνδεση μεταξύ φτώχειας και ανηθικότητας, παραπέμποντας στους ευρύτερους μετασχηματισμούς που σημειώνονται στις προσλήψεις περί φτώχειας στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη (βλ. κεφ. 5). Πολλά γυναικεία ιδρύματα αντλούν την έμπνευσή τους από τον Οίκο των Μετανοημένων (*Convertite*) που ίδρυσε το 1520 ο πάπας Λέοντας Ι΄ στη Ρώμη και συχνά ήταν αφιερωμένα στη «μετανοημένη πόρνη» Μαρία Μαγδαληνή. Τη χρηματοδότηση αυτών των ευαγών οίκων αναλαμβάνουν συχνά ευκατάστατες πατρικίες, κυρίως χήρες, αλλά και γυναίκες που είχαν οι ίδιες «εκπέσει ηθικά», όπως η γνωστή εταίρα Veronica Franco. Ο Οίκος των Μετανοημένων στην περιοχή της Τζουντέκα φιλοξενούσε απροστάτευτα κορίτσια, μετανοημένες πόρνες και φτωχές γυναίκες που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να εισέλθουν σε κάποιο μοναστήρι. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα ιδρύθηκε και ο Οίκος των Μόνων Γυναικών (*Casa delle Zitelle*) για να φιλοξενήσει απροστάτευτα κορίτσια και ο Οίκος Βοηθείας (*Casa del Soccorso*) για γυναίκες «ελευθερίων ηθών». Οι γυναίκες που εισέρχονταν στον Οίκο Βοηθείας δεν είχαν τη δυνατότητα να εγκαταλείψουν τον χώρο αυτόν παρά μόνο εάν γίνονταν δεκτές σε κάποιο άλλο ίδρυμα ή μονή, παντρεύονταν ή συμφιλιώνονταν με τους συζύγους τους, στην περίπτωση που αν και παντρεμένες

ζούσαν μόνες. Αυτός ο κανονισμός καταδεικνύει τη συνύφανση μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων πατριαρχικών εκφάνσεων της γυναικείας προστασίας, αφού ο ιδρυματικός θεσμός έρχεται επί της ουσίας να αποκαταστήσει την ενδεχόμενη ανδρική απουσία σε οικογενειακό πλαίσιο. Παρόλο που οι γυναίκες στις οποίες απευθύνονταν προέρχονταν από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, τα γυναικεία ιδρύματα και οι μόνες είχαν αρκετά κοινά σημεία, αφού και στις δύο περιπτώσεις υπήρχε απομόνωση και αυστηρή πειθαρχηση της καθημερινότητας.

Στο επίκεντρο της μέριμνας για τη δημόσια ηθική τέθηκε και το φαινόμενο της πορνείας. Το 1485 θεσπίστηκε μια ειδική υγειονομική επιτροπή (*Provveditori alla Sanità*) η οποία μεταξύ άλλων αρμοδιοτήτων ανέλαβε τον περιορισμό του φαινομένου σε καθορισμένες περιοχές της πόλης, ενώ σταδιακά θα συνεργαστεί με την Επιτροπή επί της Βλασφημίας και με την Επιτροπή επί του Επιδεικτικού Βίου (*Provveditori alle Pompe*) που στόχο είχε τη θέσπιση κανονισμών ως προς την ενδυμασία και δημόσια παρουσία των γυναικών «ελευθερίων ηθών». Όπως στον υπόλοιπο καθολικό κόσμο έτσι και στη Βενετία στόχος δεν υπήρξε η εξάλειψη της πορνείας αλλά περισσότερο ο στιγματισμός των γυναικών που εμπλέκονταν σε αυτήν και η χάραξη διακριτών ορίων μεταξύ της «ευπόληπτης κοινότητας» και του κόσμου της πορνείας. Η εμφάνιση και έξαρση της σύφιλης και η ανησυχία που προκαλούσε στον πληθυσμό αποτέλεσαν μέρος της ρητορικής εναντίον των εκδιδομένων γυναικών. Η νομοθεσία των ετών 1539 και 1572 που υποχρέωνε τις γυναίκες που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα στη Βενετία και προσδιορίζονταν από τις αρχές ως «πόρνες» (*meretrici*) να εγκαταλείψουν την πόλη φαίνεται ότι στόχευε όχι μόνο στον έλεγχο της έκτασης του φαινομένου αλλά και στη ρητορική ανάδειξη της ανηθικότητας ως μη εγγενούς στοιχείου της βενετικής κοινωνίας. Η διάκριση μεταξύ ευπόληπτης κοινότητας και «ακόλαστου περιθωρίου» αποκτά κοινωνικά χαρακτηριστικά και παράγεται χωρικά, με την υπόδειξη συγκεκριμένων περιοχών, κυρίως στη συνοικία του Καστέλο, στις οποίες επιτρεπόταν να δραστηριοποιούνται οι εκδιδόμενες γυναίκες. Στο ίδιο πνεύμα ειδική νομοθεσία ορίζει τις ώρες που οι γυναίκες αυτές μπορούσαν να επισκέπτονται τις εκκλησίες, έτσι ώστε να μη «στέκονται, γονατίζουν ή κάθονται στα στασίδια που προορίζονται για τις ενάρετες και ευπόληπτες κυρίες των οικογενειών των ευγενών και των πολιτών» (Pullan, 1971: 381). Η επιμονή της βενετικής κυβέρνησης να προσδιορίσει με κοινωνικούς όρους την ανηθικότητα διαφαίνεται και από τον νόμο του 1543, σύμφωνα με τον οποίο η Επιτροπή επί του Επιδεικτικού Βίου αναλαμβάνει να ελέγχει την ενδυμασία των εκδιδομένων γυναικών, οι οποίες «στολισμένες και ντυμένες με τόση πολυτέλεια όση και οι γυναίκες των ευγενών και των πολιτών καθιστούν δύσκολο για τους ξένους ή ακόμη και για τους ντόπιους να διακρίνουν το ενάρετο από το φαύλο» (Rosenthal, 1992: 59-60). Την ίδια περίοδο νομοθετείται η υποχρέωση των εμπλεκόμενων στην πορνεία να φέρουν ενδυματολογική σήμανση (Pavan, 1980: 241-288). Σε αντίστοιχο πνεύμα κινούνταν οι παραινέσεις του Giuseppe Passi, συγγραφέα γνωστού για τη μισογυνική πραγματεία του *I donneschi difetti*:

Οι πόρνες δεν πρέπει να συναναστρέφονται με τις έντιμες γυναίκες [...] Γι' αυτό αυτές οι γυναίκες πρέπει να απομονωθούν και να απομακρυνθούν από τα ευπόληπτα μέρη της πόλης [...] Είναι πολύ κακό να αφήνουμε τις αδιάντροπες και λάγνες γυναίκες να ζουν και να συναναστρέφονται ελεύθερα με τους ευπρεπείς ανθρώπους, στους δρόμους που κυκλοφορούν οι πολίτες. Ποιος θα αμφέβαλε ότι αργά ή γρήγορα όλοι οι νεαροί άνδρες θα μολύνονταν και διαφθείρονταν; Δίνοντας τέτοια ελευθερία σε αυτές τις γυναίκες θα ήταν σαν να αφήνουμε τα ίδια τα σκυλιά του διαβόλου να καταλάβουν τις ψυχές μας. Άλλωστε, πόσες αγνές γυναίκες και σεμνά κορίτσια δεν θα κινδύνευαν να μολυνθούν από αυτά τα κακά παραδείγματα υπομένοντας λόγω της εγγύτητας να ακούν και να βλέπουν όλες αυτές τις ανηθικότητες; Οι αρχές οφείλουν να καθαρίσουν τις πόλεις από τις άσεμνες γυναίκες. (Passi, 1605: 184-5)

Αξίζει, ωστόσο, να υπογραμμίσουμε ότι ο όρος «πόρνη» (*meretrice*) χρησιμοποιείται ιδιαίτερα διασταλτικά στη βενετική νομοθεσία και στον ηγεμονικό έμφυλο λόγο. Όπως αναφέρεται σε βενετικό νόμο του 1544, πόρνες είναι οι γυναίκες που «αν και ανύπανδρες έρχονται σε συνουσία και επαφή με έναν ή περισσότερους άνδρες» αυτές επίσης χαρακτηρίζονται πόρνες οι οποίες, αν και παντρεμένες, δεν ζούνε με τους άνδρες τους αλλά

μένουν χωριστά και έχουν επαφή με έναν ή περισσότερους άνδρες» (Martin, 1989: 230). Καθίσταται εδώ σαφές ότι η χρήση του όρου έχει περισσότερο ηθικές παρά οικονομικές συνδηλώσεις. Το περιεχόμενο της πορνείας καθίσταται ακόμη πιο ρευστό από το γεγονός ότι πολλές γυναίκες στα όρια της φτώχειας αναγκάζονταν να συνάπτουν περιστασιακές ερωτικές ή σεξουαλικές σχέσεις με οικονομικά ή άλλα ανταλλάγματα, χωρίς, ωστόσο, να ασκούν συστηματικά την πορνεία ως «επάγγελμα». Τις δυσκολίες αυτής της καθημερινότητας αποτυπώνουν με χαρακτηριστικό τρόπο τα λόγια της γνωστής βενετής εταίρας Veronica Franco: «Είναι πραγματικά άθλιο, και αντίθετο προς οποιαδήποτε ανθρώπινη λογική, να υποβάλεις το ίδιο σου το σώμα σε μια τρομακτική σκλαβιά, να γίνεσαι λεία τόσων πολλών με τον κίνδυνο να πέσεις θύμα ληστείας ή και φόνου, χάνοντας μέσα σε μια μέρα όσα έχεις κερδίσει μέσα σε τόσα χρόνια και να εκτίθεται σε κάθε κίνδυνο κακοποίησης και ασθένειας. Να τρως με το στόμα κάποιου άλλου, να κοιμάσαι με τα μάτια κάποιου άλλου, να κινείσαι με τη θέληση κάποιου άλλου» (Rosenthal, 1992: 133).

Μολονότι οι περισσότερες εκδιδόμενες γυναίκες ήταν φτωχές και κοινωνικά περιθωριοποιημένες, από τον 15ο αιώνα διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα γυναικών, γνωστές ως εταίρες (*cortegiane*), οι οποίες κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση στη βενετική υψηλή κοινωνία και τον κόσμο της διάνοησης. Οι εταίρες διέθεταν αξιόλογη μόρφωση, μουσική παιδεία και καλούς τρόπους, ενώ οι πιο γνωστές από αυτές, όπως η Tullia d' Aragona, η Veronica Franco και η Francesca Baffa διατηρούσαν λογοτεχνικά σαλόνια (*ridotti*) στα οποία σύχναζαν ισχυρά πολιτικά πρόσωπα και διανοούμενοι. Συχνά μάλιστα συμμετείχαν ενεργά στην πολιτισμική παραγωγή της πόλης με τη συγγραφή ή και έκδοση δικών τους έργων. Η Tullia d' Aragona εξέδωσε ποιητικές συλλογές και έναν φιλοσοφικό διάλογο νεοπλατωνικού χαρακτήρα ενώ η Veronica Franco εξέδωσε επιστολογραφία και ποίηση. Οι εταίρες προσέφεραν περισσότερο συντροφιά παρά «σεξουαλικές υπηρεσίες» ενώ επί της ουσίας ενδυνάμωναν την ανδρική ομοκοινωνικότητα, αφού η «κατοχή» της ίδιας γυναίκας ενίσχυε σε συμβολικό επίπεδο τη συντροφικότητα και συλλογικότητα μεταξύ των ανδρών. Ο ηγεμονικός πατριαρχικός λόγος, ιδιαίτερα στο κλίμα του μετατριδεντινού καθολικισμού, καταδικάζει αυτές τις γυναίκες ως άσεμνες, φαύλες και άπληστες, αναπαράγοντας το στερεότυπο περί «γυναικείας επικινδυνότητας», όπως κατεξοχήν διαμορφώθηκε στο αφήγημα περί προπατορικού αμαρτήματος. Στις αρχές του 17ου αιώνα ο Giacomo Franco έγραφε χαρακτηριστικά: «Τόσο στολισμένες και ελκυστικές, αυτές οι γυναίκες ρίχνουν τα λάγνα δίχτυα τους για να πιάσουν αλαφρόμυαλους νεαρούς, που αβασάνιστα πέφτουν στις ύπουλες παγίδες του έρωτα» (Franco, 1610: 12) (Εικόνα 6.2).

Στον αντίποδα αυτών των στερεοτυπικών απεικονίσεων βρίσκονται οι απόπειρες αυτοπροσδιορισμού των ίδιων των γυναικών. Μελετώντας την αλληλογραφία γνωστών εταίρων της εποχής όπως η Camilla Pisana και η Tullia d' Aragona, η ιστορικός Maritere López έχει υποστηρίξει ότι αυτές οι γυναίκες επιχείρησαν να εξαλείψουν το στίγμα της «ανηθικότητας» επιδιώκοντας τη συμμετοχή τους σε ανδροκρατούμενα λόγια περιβάλλοντα και συνάπτοντας σχέσεις φιλίας και αφοσίωσης με τους άνδρες συντρόφους ή πάτρωνες τους (López, 2011). Τόσο οι ίδιες όσο και οι λόγιοι με τους οποίους συναναστρέφονταν προέβαλλαν μια εικόνα της σχέσης τους η οποία διαμορφώνεται με βάση τα νεοπλατωνικά ιδεώδη του ιερού έρωτα (*amore sacro*), υπονομεύοντας τον ηγεμονικό λόγο ο οποίος υπογράμμιζε τη φανλότητα και την υλικότητα του βίου τους. Στην αφιέρωση του έργου του *Trattato di matrimonio* (1550) στην Tullia d' Aragona, ο λόγιος Girolamo Mutio Iustinopolitano υπογράμμιζε την πνευματικότητα της σχέσης τους γράφοντας ότι, αντίθετα με ό,τι μπορεί να πιστευτεί ο κόσμος, η αγάπη του γι' αυτήν εκπορεύεται από την «ομορφιά του πνεύματος, τη μεγαλοσύνη του χαρακτήρα και την αρετή της ψυχής της» και όχι από τη σωματική της ομορφιά, ψυχική διαδικασία που όπως γράφει, προλογίζοντας το νεοπλατωνικό κείμενο της D' Aragona *Dialogo della infinità d' amore* (1547), δεν μπορεί να γίνει κατανοητή από όσους δεν αντιλαμβάνονται την διάκριση μεταξύ «επίγειου και ουράνιου έρωτα». Με την εδραίωση, ωστόσο, της (Αντι-)Μεταρρύθμισης η ρητορική εναντίον των εταίρων θα ενταθεί. Το 1575, ο εβδομηνταπεντάχρονος πλέον Sperone Speroni, ο οποίος είχε συμπεριλάβει την Tullia d' Aragona ως ομιλήτρια στο νεανικό έργο του *Dialogo d' amore* (1542) δήλωνε πλέον κατηγορηματικά ότι «εταίρα δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από πόρνη» (Rosenthal, 1992: 27). Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι όπως στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης την περίοδο των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, έτσι και στη Βενετία η «πόρνη» καθίσταται πρωτίστως

ηθική κατηγορία και ταυτόχρονα μετωνυμία για τη γυναικεία «ακόρεστη σεξουαλικότητα». Αυτό το κλίμα αποτυπώνεται ίσως με δραματικό τρόπο στις αγωνιώδεις απόπειρες της Veronica Franco να διαμορφώσει για τον εαυτό της μια πειστική εικόνα της «μετανοημένης» και «ευπόληπτης» εταίρας (*cortigiana onesta*) κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (Εικόνα 6.3).

6.3 Τα όρια της εγγραματοσύνης και της διανοητικής ελευθερίας: από τον ουμανισμό στην εκκλησιαστική λογοκρισία

Στην προνεωτερική Ευρώπη η παιδεία αποτέλεσε σημαντικό πεδίο μέσω του οποίου αναπαράγονται και νομιμοποιούνται οι κοινωνικές ιεραρχήσεις. Όπως θα δούμε σε αυτή την ενότητα, το φύλο, η κοινωνική θέση, ο τόπος διαμονής και η θρησκευτική ταυτότητα αποτέλεσαν ορισμένες σημαντικές συνιστώσες οι οποίες καθόρισαν τις δυνατότητες αλλά και τον χαρακτήρα της εκπαίδευσης διαφορετικών ομάδων ανθρώπων στην υστερομεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Βενετία.

Ήδη από τον 14ο αιώνα στη Βενετία λειτουργούσαν κρατικά, εκκλησιαστικά ή ιδιωτικά σχολεία που προσέφεραν το πρώτο στάδιο θεσμοθετημένης εκπαίδευσης. Αντίστοιχα ιδρύματα λειτουργούσαν και σε αρκετές πόλεις της ενδοχώρας ήδη πριν από την προσάρτησή τους στο βενετικό κράτος. Αυτά τα σχολεία προσέφεραν μαθήματα γλώσσας, που ενίοτε περιλάμβαναν και λατινικά, και πρακτική αριθμητική (εκμάθηση του άβακα). Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα τα σχολεία θα πολλαπλασιαστούν και το πρόγραμμά τους θα εμπλουτιστεί προς μια ουμανιστική κατεύθυνση (*studia humanitatis*) με έμφαση στη γραμματική, τη ρητορική, την ιστορία, την ποίηση και την ηθική φιλοσοφία, την εκμάθηση των λατινικών, ενίοτε και των ελληνικών. Στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία φοιτούσαν κατά κανόνα αγόρια των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Στόχος αυτής της εκπαίδευσης ήταν η παροχή των βάσεων για περαιτέρω πανεπιστημιακή μόρφωση, κατά παράδοση στο περίφημο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, και τη στελέχωση του διοικητικού και γραφειοκρατικού μηχανισμού, ενώ η εκμάθηση της πρακτικής αριθμητικής ταυτόχρονα προετοίμαζε τους μαθητές που μελλοντικά θα στρέφονταν προς τις εμπορικές δραστηριότητες. Τα εκκλησιαστικά σχολεία επίσης απευθύνονταν στα αγόρια της κοινωνικής και οικονομικής ελίτ που προορίζονταν για εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Σε σχέση, ωστόσο, με άλλες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου στη Βενετία τα εκκλησιαστικά σχολεία υποεκπροσωπούσαν, ενώ η κρίση μεταξύ βενετικού κράτους και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που οδήγησε στην «Απαγόρευση» (*Interdetto*) το 1606 είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη απουσία ιησουιτικών σχολείων από την πόλη την περίοδο 1606-1657. Οι περισσότερες οικογένειες, άλλωστε, φαίνεται ότι μάλλον προτιμούσαν τα ιδιωτικά σχολεία. Την περίοδο 1587-88 περίπου το 89% των μαθητών παρακολουθούσαν ιδιωτικά σχολεία, το 4% κρατικά σχολεία και το 7% εκκλησιαστικά σχολεία. Παρά τη σταδιακή διεύρυνση των εκπαιδευτικών στόχων και προγραμμάτων στην πρώιμη νεότερη Βενετία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ο πληθυσμός στο μεγαλύτερο μέρος του παρέμενε αναλφάβητος. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Paul Grendler, κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα ανάγνωση γνώριζε περίπου το 33% των ανδρών και το 12-13% των γυναικών (Grendler, 2013: 681-3).

Η γυναικεία εκπαίδευση ακολούθησε διαφορετικούς κανόνες και διαδρομές. Κατά κανόνα αποσκοπούσε στην ηθική διάπλαση, παρά στην απόκτηση εφοδίων για μελλοντική εργασία ή στελέχωση του κρατικού μηχανισμού. Η έκταση και το είδος της εκπαίδευσης που λάμβαναν τα κορίτσια εξαρτιόταν πρωτίστως από την κοινωνική θέση τους και τις οικογενειακές επιλογές. Όπως σημείωνε ο Stefano Guazzo, κάποιοι πατέρες επιθυμούν οι θυγατέρες τους να «διδασχθούν ανάγνωση, γραφή, ποίηση, μουσική και ζωγραφική ενώ κάποιοι άλλοι τις προορίζουν μόνο για το γνέσιμο και τη φροντίδα του νοικοκυριού» (Guazzo, 1993: 235). Εάν η οικογένεια αποφάσιζε ότι οι θυγατέρες της άξιζε να λάβουν περαιτέρω παιδεία από αυτή που θα τους προσέφερε η μητέρα τους στα πρώτα τους βήματα, είτε ανέθεταν αυτό το καθήκον σε κάποιον οικοδιδάσκαλο, είτε έστελναν τα κορίτσια σε μοναστήρι όπου θα παρέμεναν έως την εφηβεία τους με στόχο την παιδεία και ηθική ανάπλάσή τους· στη συνέχεια θα ακολουθούσαν είτε τον έγγαμο βίο είτε τον μοναχισμό δίνοντας πλέον επίσημο μοναστικό



Εικόνα 6.2 Πορτρέτο της διανοούμενης εταίρας Tullia d' Aragona (Moretto da Brescia, c. 1537).



Εικόνα 6.3 Ιερός και βέβηλος έρωτας (Τισιανός, 1514).

όρκο και παραμένοντας στη μονή. Αυτές οι μορφές εκπαίδευσης απαιτούσαν ασφαλώς οικονομική ενίσχυση εκ μέρους της οικογένειας. Η εκπαίδευση των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ωστόσο, συνήθως περιοριζόταν στην εκμάθηση γραφής, ανάγνωσης και μουσικής και στη λεγόμενη «εκμάθηση των αρετών» που συνοψίζονταν στο τρίπτυχο αγνότητα-σιωπή-υπακοή.

Κατά τον 16ο αιώνα η θρησκευτική εκπαίδευση θα τεθεί σε νέα βάση καθώς η ενστάλαξη του δόγματος στα νεαρά μέλη της κοινότητας θα αποτελέσει θεμελιώδη εκκλησιαστική μέριμνα. Θα εμφανιστούν έτσι τα λεγόμενα «κυριακάτικα» ή «κατηχητικά» σχολεία τα οποία λειτουργούσαν περιστασιακά, συνήθως σε εβδομαδιαία βάση και στις εορτές, υπόκειντο στην αρμοδιότητα των ενοριών και των θρησκευτικών ταγμάτων και αδελφοτήτων και απευθύνονταν σε αγόρια και κορίτσια των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, προκειμένου να τα εισαγάγουν στις βασικές αρχές του χριστιανικού δόγματος. Επιδίωξή τους υπήρξε περισσότερο η εκμάθηση της ανάγνωσης παρά της γραφής αφού κύριος στόχος τους ήταν η εσωτερίκευση του κυρίαρχου δόγματος. Η εκπαίδευση των παιδιών της εβραϊκής κοινότητας της Βενετίας επίσης ήταν θρησκευτικά προσανατολισμένη και έμφυλα προσδιορισμένη, ενώ συνήθως βασιζόταν σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Οι οικογένειες που επιθυμούσαν τα παιδιά τους να εμβαθύνουν στην εβραϊκή θεολογία ανέθεταν την εκπαίδευσή τους σε κάποιον ραβίνο, ενώ μόνο ολιγάριθμα εβραϊόπαιδα εντρυφούσαν στην ουμανιστική παιδεία, κυρίως όταν επρόκειτο να συνεχίσουν με πανεπιστημιακές σπουδές, κατά παράδοση στην ιατρική. Όπως και στην περίπτωση των χριστιανών, λίγες γυναίκες της εβραϊκής κοινότητας λάμβαναν μια έστω και υποτυπώδη εκπαίδευση, χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζουν οι εξαιρέσεις, όπως, για παράδειγμα, η Sarra Coria Sulam η οποία, αποκτώντας στέρεα βάση στις ουμανιστικές σπουδές, αναδείχθηκε σε μια από τις σημαντικότερες βενετές ποιήτριες και λόγιες του 17ου αιώνα.

Η ουμανιστική παιδεία αποτέλεσε από νωρίς αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας και δημόσιας προβολής της βενετικής ελίτ, ενώ κατέστη πεδίο παραγωγής της διαφοράς ανάμεσα στους πατρικίους και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Όπως εύστοχα έχει επισημάνει η ιστορικός Margaret King, «εξαρχής, ο ουμανισμός στη Βενετία ταυτίστηκε με την αποστολή των πατρικίων να προωθήσουν τα συμφέροντα της πόλης με κάθε δυνατό τρόπο: με τη διπλωματία, τη νομοθεσία, τα στρατιωτικά μέσα, και τη διάδοση των αξιών τους μέσω της γλώσσας και των θεμάτων του ουμανισμού που έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης» (King, 2013: 576). Οι βενετοί ουμανιστές λόγιοι προέρχονταν κατεξοχήν από την τάξη των πατρικίων ενώ ο ουμανισμός αποτέλεσε ένα ακόμη όχημα για την νομιμοποίηση και περαιτέρω προβολή της «βενετικής μυθολογίας», όπως συνοψιζόταν στα ιδεώδη της ομόνοιας, της δικαιοσύνης, της γενναιοψυχίας, της λογιοσύνης και της συλλογικότητας. Η άνθηση των κλασικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και η μακρά σχέση των Βενετών με τη βυζαντινή λογιοσύνη τροφοδότησαν, άλλωστε, περαιτέρω το ενδιαφέρον για την ελληνική παιδεία: γνωστά παραδείγματα αποτέλεσαν ο Γεώργιος Τραπεζούντιος και ο καρδινάλιος Βησσαρίωνας ο οποίος μάλιστα δώρισε στο βενετικό κράτος την πλούσια σε ελληνικά χειρόγραφα βιβλιοθήκη του που αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία της κρατικής βιβλιοθήκης. Σε αυτό το ιδεολογικό κράμα σημαντική θέση κατέχει και η χριστιανική παράδοση η οποία επίσης αξιοποιείται στις υπηρεσίες της κρατικής ιδεολογίας, τόσο στην τέχνη και την αρχιτεκτονική όσο και στα γράμματα: ενδεικτικό παράδειγμα όπως έχουμε δει στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου αποτελούν οι εικαστικές και αφηγηματικές αναπαραστάσεις του βίου του Ευαγγελιστή Μάρκου, το πεπρωμένο του οποίου ταυτίστηκε με την ιστορία της πόλης. Έτσι οι ηγέτες του βενετικού κράτους θα αναδειχθούν ταυτόχρονα σε προασπιστές της πνευματικής ενατένισης του καιρού τους νομιμοποιώντας και μέσω της πολιτισμικής έκφρασης την ηγεμονικότητά τους, ή όπως σημειώνει η Margaret King, «αυτό το ευτυχές κράτος υπήρξε καρπός μιας συμμετρίας μεταξύ διακυβέρνησης και πολιτισμού, ιδιαίτερα του ουμανιστικού πολιτισμού: και στα δύο πεδία δέσποζαν οι πατρικίοι χωρίς καμιά ανοχή απέναντι στην αντίσταση ή την διαφωνία» (King, 2013: 582). Δευτερευόντως, ωστόσο, από τη συμμετοχή στο βενετικό ουμανιστικό οικοδόμημα δεν θα αποκλειστεί η βενετική μεσαία τάξη, οι βενετοί πολίτες και υπήκοοι, των οποίων τα έργα κατά κανόνα εξωραΐζαν το βενετικό καθεστώς.

Εντούτοις, στο πλαίσιο της ουμανιστικής παιδείας και αναζήτησης ο φιλοσοφικός στοχασμός συχνά υπονόμει κυρίαρχες αρχές και πεποιθήσεις, ειδικά ως προς το χριστιανικό δόγμα. Το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα υπήρξε ένας κατεξοχήν χώρος ανάπτυξης ριζοσπαστικού φιλοσοφικού στοχασμού. Από τα τέλη του

15ου αιώνα η Πάδοβα ήταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του αριστοτελισμού. Το έργο των φιλοσόφων του πανεπιστημίου έθετε συχνά υπό συζήτηση βασικά ζητήματα του χριστιανικού δόγματος, ειδικά ως προς την αθανασία της ψυχής. Στην Πάδοβα σπούδασε και στη συνέχεια δίδαξε μέχρι το 1509 ο φιλόσοφος Pietro Pomponazzi. Αν και το έργο με τίτλο *Tractatus de immortalitate animae*, με το οποίο ο Pomponazzi αμφισβητούσε τη χριστιανική θέση και πρόβαλε επιχειρήματα υπέρ της θνητότητας της ψυχής, γράφτηκε αφού έφυγε από την Πάδοβα ήδη κατά την εκεί παρουσία του το ζήτημα βρισκόταν στο επίκεντρο των διαλέξεων και συζητήσεων (Martin, 2014: 51-69). Το πανεπιστήμιο έφτασε στο απόγειό του στα τέλη του 16ου αιώνα. Όπως έχει επισημάνει ο ιστορικός Paul Grendler, από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι το 1610 η Πάδοβα ίσως ήταν το σημαντικότερο πανεπιστημιακό ίδρυμα στην Ευρώπη (Grendler, 2002: 30). Αλλωστε οι βενετικές αρχές πρόσφεραν αμέριστη στήριξη και προστασία. Το πανεπιστήμιο είχε τον υψηλότερο προϋπολογισμό μεταξύ των ιδρυμάτων στον ιταλικό χώρο, υπήρχαν ισχυροί κανόνες εναντίον της ευνοιοκρατίας και του τοπικισμού και απολάμβανε υψηλό βαθμό διανοητικής ελευθερίας. Στα τέλη του 16ου αιώνα δίδασκαν εκεί ο Γαλιλαίος ως καθηγητής μαθηματικών και ο Cesare Cremonini που κατείχε την έδρα της φυσικής φιλοσοφίας.

Ο Cremonini συνέχιζε την παράδοση που αμφισβητούσε την αθανασία της ψυχής. Επιδείκνυε σκεπτικισμό απέναντι στο χριστιανικό δόγμα περί σωτηρίας, υποστήριζε ότι οι σωματικές και σεξουαλικές ορμές δεν πρέπει να καταπιέζονται και προέκρινε τη σωματική απόλαυση έναντι της χριστιανικής ηθικής. Εκείνη την περίοδο ο Cremonini ήταν ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές του ιταλικού χώρου. Τα μαθήματά του προσέλκυαν εκατοντάδες φοιτητές, περισσότερους από κάθε άλλο μάθημα στο πανεπιστήμιο. Αλλωστε, η διδακτική μέθοδος του Cremonini βασιζόταν στην αλληλόδραση διδασκομένων και διδασκόντων. Στο έργο του *Tractatus de paedia* (1596), ακολουθώντας τον αριστοτελισμό των προκατόχων του, Pomponazzi και Giacomo Zabarella, πρόβαλε την ανθρώπινη εμπειρία ως πηγή κάθε γνώσης και όριζε την παιδεία ως τη δυνατότητα κρίσης με την εφαρμογή της λογικής στην εμπειρία. Για τον Cremonini, όπως και τους προκατόχους του στην Πάδοβα, η φυσική φιλοσοφία μπορούσε να είναι ανεξάρτητη και αυτάρκης χωρίς τη συνδρομή της μεταφυσικής. Ο Cremonini και ο Γαλιλαίος ενεπλάκησαν σε σημαντικές ιδεολογικές συγκρούσεις ως μέλη του Πανεπιστημίου της Πάδοβα.

Η Πάδοβα κατέστη εστία διαμάχης στα τέλη του 16ου αιώνα, όταν εντάθηκε ο ανταγωνισμός με το Κολλέγιο των Ιησουιτών. Το Κολλέγιο είχε ιδρυθεί στην πόλη το 1542 και σταδιακά είχε δυναμώσει καθώς σημαντικές οικογένειες της Βενετίας και της Πάδοβα έστελναν σε αυτό τους γιους τους ανησυχώντας για τους ηθικούς κινδύνους που έκρυβαν τα μαθήματα του πανεπιστημίου. Η διδασκαλία στο Ιησουιτικό Κολλέγιο βασιζόταν στην εντατικοποίηση. Μάλιστα επέκριναν τις συνήθειες του πανεπιστημίου, υποστηρίζοντας ότι ωθούσαν στην οκνηρία και την ανηθικότητα. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ιδρυμάτων κορυφώθηκε το 1591 όταν φοιτητές του πανεπιστημίου επιτέθηκαν στο κολλέγιο γράφοντας συνθήματα εναντίον των Ιησουιτών, σπάζοντας τζάμια, πυροβολώντας και στήνοντας σκανδαλώδη δρώμενα. Ο Cremonini και ο Γαλιλαίος υπερασπίστηκαν το πανεπιστήμιο στη βενετική Σύγκλητο ζητώντας τον περιορισμό της δράσης των Ιησουιτών απέναντι στο δικό τους ίδρυμα. Τα επόμενα χρόνια με τη διαμάχη της παπικής «Απαγόρευσης» η δράση των Ιησουιτών απαγορεύτηκε στη βενετική επικράτεια μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα. Η διαμάχη μεταξύ του πανεπιστημίου και των Ιησουιτών αφορούσε την πρωτοκαθεδρία της φιλοσοφίας έναντι της θεολογίας, την οποία επέκριναν οι Ιησουίτες, αλλά και την παιδαγωγική μέθοδο. Για τους Ιησουίτες η διδασκαλία έπρεπε να βασίζεται στην πειθαρχία, την παροχή δεξιοτήτων και την ενστάλαξη θεμελιωδών αληθειών, δηλαδή του καθολικού δόγματος. Για τους στοχαστές, όπως ο Cremonini, ακόμα και όταν δεν αρνούσαν τις θεμελιώδεις αλήθειες, η προτεραιότητα ήταν ο ελεύθερος στοχασμός και η αμοιβαιότητα στη σχέση διδασκόντων και διδασκόμενων (Muir, 2007: 58-59).

Ο θεσμός των ακαδημιών που εμφανίζεται την ίδια περίοδο στη Βενετία και τη βενετική ενδοχώρα όπως και στην υπόλοιπη Ιταλία αποτέλεσε σημαντικό τόπο συναναστροφής και αυτοπροβολής για την κοινωνική και πνευματική ελίτ. Μολονότι τα μέλη των ακαδημιών ήταν κυρίως άνδρες, ο χαρακτήρας τους υπήρξε πιο ανοικτός από ό,τι ο αυστηρά ανδροκρατούμενος και ακαδημαϊκά οριοθετημένος χώρος των πανεπιστημίων, έτσι ώστε η γυναικεία παρουσία να μην αποκλείεται, ιδιαίτερα σε εκδηλώσεις που απευθύνονταν στο ευρύτερο καλλιεργημένο κοινό της πόλης. Μικτά υπήρξαν και τα περιβάλλοντα των σαλονιών, ορισμένα μάλιστα εκ



Εικόνα 6.4 Το έμβλημα των *Incogniti*.



Εικόνα 6.5 Ξυλογραφία που απεικονίζει την ουμανίστρια *Isotta Nogarola* σε ώρα μελέτης (1497).

των οποίων διευθύνονταν από γυναίκες. Εκεί καλλιεργούνταν οι τέχνες και τα γράμματα, ενδυναμώνονταν οι δεσμοί μεταξύ της πνευματικής και πολιτικής ελίτ και διαμορφώνονταν πολιτισμικά πρότυπα, ταυτότητες και συμπεριφορές, συχνά στα πρότυπα των ευρωπαϊκών Αυλών. Ένα από τα γνωστότερα σαλόνια στη Βενετία υπήρξε αυτό της *Gaspara Stampa* το οποίο συγκέντρωνε διανοούμενους και καλλιτέχνες που εντρυφούσαν σε μουσικές παραστάσεις και βραδιές ποίησης. Η *Gaspara Stampa* μάλιστα υπήρξε μια από τις λίγες γυναίκες που συμμετείχαν ενεργά και στον κόσμο των ακαδημιών, αφού υπήρξε μέλος της Ακαδημίας των *Dubbiosi* που δραστηριοποιούνταν στην Πάδοβα.

Ίσως η σημαντικότερη ακαδημία υπήρξε η *Accademia degli Incogniti* (Ακαδημία των Αγνώστων) που ιδρύθηκε το 1630 και δραστηριοποιήθηκε μέχρι το 1660. Μέλη των *Incogniti* υπήρξαν οι σπουδαιότεροι βενετοί διανοούμενοι, πολλοί πατρίκιοι, αλλά και διανοούμενοι από το εξωτερικό. Στην πραγματικότητα τα ξένα μέλη ξεπερνούσαν τα ντόπια καταδεικνύοντας τον διεθνή χαρακτήρα της ακαδημίας. Ιδρυτής των *Incogniti* ήταν ο πατρίκιος *Giovanni Francesco Loredan*, προερχόμενος από μια από τις ισχυρότερες βενετικές οικογένειες και ο ίδιος μέλος του στενού πυρήνα της βενετικής πολιτικής σκηνής. Ο *Loredan* ως ισχυρός πατρίκιος προσέφερε προστασία στους *Incogniti* και ως διανοούμενος συμμετείχε ενεργά στις δραστηριότητές τους συμβάλλοντας με τη συγγραφική του δραστηριότητα. Μια από τις κύριες δραστηριότητες της ακαδημίας ήταν οι διαλέξεις και η συζήτηση. Σημαντική υπήρξε η ανάμιξη των *Incogniti* στο νέο καλλιτεχνικό είδος της όπερας. Οι συζητήσεις και οι δημοσιεύσεις τους περιβάλλονταν με πνεύμα αινιγματικότητας, παραδοξότητας, παρωδίας και ανατροπής. Η υπονόμηση των βεβαιοτήτων με τη συστηματική χρήση μεταφορικής γλώσσας και ψευδώνυμων αποτελούσε τον πυρήνα του έργου τους. Ισχυρότατη υπήρξε η επίδραση του *Cesare Cremonini* ο οποίος είχε πεθάνει όταν ιδρύθηκε η ακαδημία. Πολλά μέλη της ακαδημίας είχαν υπάρξει μαθητές του. Η προσποίηση και η αμφισημία

ήταν μια από τις κύριες αρχές που ασπαζόταν ο Cremonini και στη συνέχεια οι Incogniti (Muir, 2007: 107). Στον Cremonini αποδιδόταν ως προσφιλές το απόφθεγμα «Intus ut libet, foris ut moris est» (Να σκέφτεσαι αυτό που επιθυμείς αλλά να λες ό,τι αναμένεται από εσένα). Εκτός από την ανατρεπτική διάθεση απέναντι στα δόγματα του καθολικισμού, ακολουθώντας τον Cremonini, οι Incogniti ασπάζονταν τη σεξουαλική ελευθεριότητα όπως φαίνεται από το διήγημα του Loredan *Alcibiade fanciullo a scuola* ή στο αντι-Ιησουιτικό κείμενο *La Retorica delle puttane* του διακεκριμένου μέλους Ferrante Pallavicino. Οι αντίπαλοί τους συνήθως τους χαρακτηρίζαν λιμπερτίνους. Παρά την υπονομευτική διάθεση, ειδικά απέναντι στην κυρίαρχη ηθική και τη θρησκεία, πολιτικά παρέμεναν συντηρητικοί, πιστοί στην παραδοδεδομένη βενετική πολιτική μυθολογία. Ωστόσο, η αμφιλεγόμενη μοναχή συγγραφέας Arcangela Tarabotti με τα βιτριολικά έργα της απέναντι στη βενετική πολιτική τάξη, τη θρησκεία και το μισογυνισμό απολάμβανε την υποστήριξη των Incogniti και ειδικά του Loredan (Εικόνα 6.4).

Η ηγεμονικότητα των ουμανιστικών σπουδών, μολονότι στα εγγενή στοιχεία της πατριαρχική, παρείχε ενίοτε δυνατότητες συμμετοχής και στις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η «εξαιρετικότητα» αυτών των γυναικών μπορούσε να αποτελέσει, άλλωστε, εχέγγυο της οικογενειακής αρετής. Παρόλο που η γυναικεία συμμετοχή στις τέχνες και τα γράμματα υπήρξε υποτυπώδης σε σχέση με την ανδρική, η Βενετία και οι πόλεις της βενετικής ενδοχώρας έχουν να επιδείξουν έναν αξιόλογο αριθμό λογίων γυναικών σε σχέση με άλλα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα. Η Isotta Nogarola, η Cassandra Fedele, η Laura Cereta, η Veronica Franco, η Moderata Fonte και η Lucretia Marinella είναι ορισμένες από τις γνωστότερες. Από το βενετικό διανοητικό περιβάλλον προήλθε, άλλωστε, και η πρώτη γυναίκα που απέκτησε πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών. Πρόκειται για την Elena Lucrezia Cornaro, η οποία, προερχόμενη από οικογένεια πατρικών, έλαβε αξιοσημείωτη παιδεία από την οικογένεια της και απέκτησε πτυχίο φιλοσοφίας από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα το 1678 (Εικόνα 6.5).

Η αξία της γυναικείας εκπαίδευσης θα τεθεί στο επίκεντρο των δημόσιων συζητήσεων εγείροντας ένα φάσμα διαφορετικών οπτικών που ενίοτε διέψευδαν τις κυρίαρχες έμφυλες προκαταλήψεις. Έτσι, το 1629 ο Pompeo Caimo, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, συνηγορούσε υπέρ της διαπαιδαγώγησης των γυναικών, υπονομεύοντας τον ηγεμονικό λόγο περί «φυσικής κατωτερότητας» του γυναικείου φύλου:

Όπως η εντρύφηση στις ηθικές αξίες, έτσι και η εμβάθυνση στις πνευματικές αρετές της εκμάθησης και της διδασκαλίας επιτυγχάνεται με την εξάσκηση και την πρακτική, χωρίς τις οποίες οι άνδρες δεν μπορούν να γίνουν σπουδαίοι και ενάρετοι αφού όταν δεν τις αξιοποιούν παραμένουν συνηθισμένοι. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τις γυναίκες, οι οποίες σύμφωνα με το έθιμο δεν καταπιάνονται με την σπουδή των γραμμάτων ούτε συμμετέχουν στη δημόσια ζωή αλλά παραμένουν εγκλωβισμένες πίσω από τους τοίχους του σπιτιού [...] ανατρέφοντας παιδιά και φροντίζοντας το νοικοκυριό [...] και έτσι τα φυσικά χαρίσματά τους αφού δεν εξασκούνται ατονούν [...] Αυτό δεν αποτελεί φυσικό ελάττωμα των γυναικών, που γεννιούνται ικανές για κάθε διάκριση, αλλά αποτελεί ατέλεια του εθίμου, που εναντιώνεται στη φύση [...] (Caimo, 1629: 405)

Εάν, όμως, η ουμανιστική προοπτική επέτρεπε την αναγνώριση της αναγκαιότητας της γυναικείας μόρφωσης, όχι με στόχο τη δημόσια δραστηριότητα αλλά τουλάχιστον για τη διάπλαση του χαρακτήρα, η εντρύφηση των γυναικών στα γράμματα προκαλούσε συγχρόνως ανησυχία ως προς την ενδεχόμενη διάβρωση της αρετής της αγνότητας. Σε μια από τις πρώτες ολοκληρωμένες πραγματείες με θέμα τη γυναικεία διαπαιδαγώγηση στην Ευρώπη, η οποία γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία στη Βενετία κυρίως μέσω της διασκευής της από τον Lodovico Dolce, ο συγγραφέας Juan Luis Vives υπογράμμιζε ότι η νεαρή γυναίκα έπρεπε να μάθει «πράγματα που θα συμβάλουν στην καλλιέργεια του μυαλού και στην καλύτερη φροντίδα του σπιτιού» και μεταξύ άλλων ανάγνωση, η οποία «διαμορφώνει τον χαρακτήρα μας και μας κάνει καλύτερους [...] οδηγεί στην πνευματική ανάταση και στην στοχαστική ενατένιση». Ωστόσο, η επικινδυνότητα της ανάγνωσης γίνεται ορατή όταν υπερβεί τα όρια που θέτουν «οι εξαιρετικές παραινέσεις των πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με την αγνότητα, τον ασκητισμό και τη σιωπή» οι ιπποτικές μυθιστορίες και οι ερωτικές νουβέλες όπως αυτές που αφηγείται

LA MARCHE SANA DI MONFERRATO CON VN
conuito di galline, & con alquante leggiadre parolette * riprende il fol-
le amore del Re di Francia . Nouella V .



*Nel che si contiene , che le saue & ualorose Donne hanno piu cara la loro castità , che i theso-
ri & le grandexxe d'i Prencipi : & che un prudente Signore dee sempre esser mode-
ratissimo in tutte le sue attioni, e massimamente nelle trame di amore ;
ilquale spesse uolte è cagione di roine & di morti .*

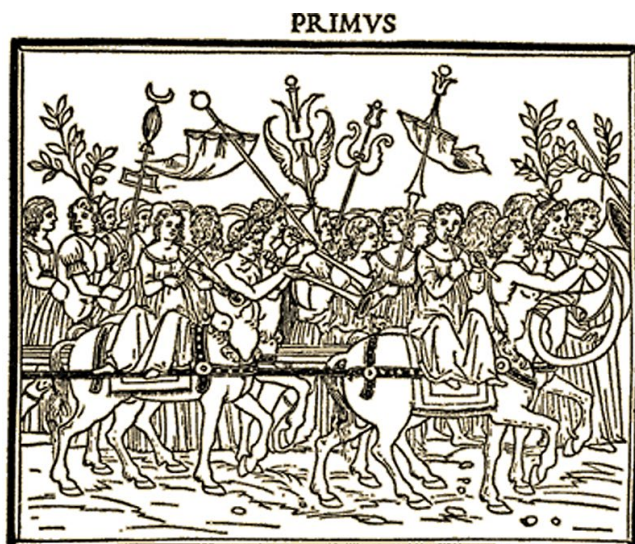
Εικόνα 6.6 Εικονογράφηση της πέμπτης νουβέλας του Δεκαήμερου του Τζοβάνι Βοκκάκιο (Βενετία: Gabriel Giolito de' Ferrari, 1552).

ο Τζοβάνι Βοκκάκιο στο Δεκαήμερο «δεν πραγματεύονται τίποτα άλλο παρά τον έρωτα και τον πόλεμο» και για αυτό δεν μπορούν να έχουν παρά καταστροφικές συνέπειες για τη γυναικεία τιμή. Για αυτές τις γυναίκες, κατέληγε ο Vives, οι οποίες βρίσκουν ευχαρίστηση σε τέτοιου είδους αναγνώσματα «θα ήταν καλύτερο όχι μόνο να μην είχαν ποτέ διδαχθεί λογοτεχνία αλλά να είχαν χάσει την όρασή τους έτσι ώστε να μην μπορούν να διαβάσουν και την ακοή τους ώστε να μην μπορούν να ακούσουν» (Vives, 2000: 58-73) (Εικόνα 6.6).

Η ανάπτυξη της τυπογραφίας στη Βενετία, όπως και στην υπόλοιπη Δύση, αποτέλεσε ορόσημο ως προς τη σταδιακή εδραίωση του γραπτού πολιτισμού, τη διάδοση της γνώσης και της πληροφορίας και την ανάπτυξη μηχανισμών επιρροής και διαμόρφωσης της «κοινής γνώμης». Παρόλο που όπως έχουμε ήδη σημειώσει στην προνεωτερική Ευρώπη τα επίπεδα της εγγραμματοσύνης παρέμεναν ιδιαίτερα χαμηλά ακόμη και στα αστικά κέντρα, η εδραίωση του έντυπου λόγου, η οποία κατά κανόνα συνοδεύτηκε από τη σταδιακή εγκατάλειψη των λατινικών και την υιοθέτηση της δημώδους γλώσσας (στην περίπτωση της ιταλικής διανόησης της τοσκανικής διαλέκτου), αναμφισβήτητα συνέβαλε στη διεύρυνση της κοινότητας των αναγνωστών. Η νέα τεχνολογία, συνδεδεμένη άμεσα με την αγορά, από την αρχή προϋπέθετε τη διεύρυνση του καταναλωτικού αναγνωστικού κοινού με την παραγωγή φτηνών εκδόσεων και την εμφάνιση νέων συγγραφικών ειδών και θεματικών που απευθύνονταν όχι μόνο στη μορφωμένη ελίτ, αλλά και σε ένα υπό διαμόρφωση αναγνωστικό κοινό που πλέον περιελάμβανε περισσότερες γυναίκες και άνδρες λιγότερο μορφωμένους, προερχόμενους από τα μεσαία ή ακόμη και τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η βενετική τυπογραφική δραστηριότητα αποτελεί υπόδειγμα του νέου χαρακτήρα που θα αποκτήσει τόσο η συγγραφή όσο και η ανάγνωση στην

Ευρώπη. Αποτελώντας οικονομικό και πολιτισμικό κόμβο, η Βενετία αξιοποίησε τις νέες δυνατότητες που παρείχε ο κόσμος της τυπογραφίας ήδη από το τέλος του 15ου αιώνα. Στην πόλη συγκεντρώθηκαν φιλόδοξοι επιχειρηματίες και άνθρωποι των γραμμάτων από όλη την Ευρώπη που επένδυσαν κεφάλαια και ιδέες στη νέα δημοφιλή και επικερδή δραστηριότητα.

Σε αυτή τη διαδικασία εμπορευματοποίησης και επαγγελματοποίησης του γραπτού λόγου, η προστασία και οικονομική ενίσχυση των διανοούμενων μέσω της σύναψης πελατειακών σχέσεων με ισχυρούς πάτρωνες δεν εξαλείφεται ως πρακτική αλλά υποχωρεί σημαντικά. Στη θέση της θα αναδειχθεί η εμπορική επιτυχία ως καθοριστικός παράγοντας για το μέλλον και τις σταδιοδρομίες των ανθρώπων των γραμμάτων στους οποίους πλέον περιλαμβάνονται συγγραφείς, εκδότες, μεταφραστές, επιμελητές και τυπογράφοι. Άνθρωποι του καιρού τους υπήρξαν οι βενετοί πολυγράφοι (*poligrafii*), οι οποίοι, όπως δηλώνει το όνομά τους υπήρξαν πολυγραφότατοι. Αν και όχι πάντα πρωτότυπα ή υψηλού κύρους τα έργα των πολυγράφων σημείωναν ιδιαίτερη εμπορική επιτυχία διεγείροντας το ενδιαφέρον ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού. Ως υπόδειγμα της νέας αυτής επαγγελματικής ομάδας αναφέρεται συχνά ο Pietro Aretino ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Βενετία το 1527 όπου παρέμεινε έως τον θάνατό του το 1556. Ο Aretino υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκφραστές της δημόδους λογοτεχνίας με έργα συχνά σατιρικού, αντικληρικαλικού ή ακόμη και πορνογραφικού χαρακτήρα. Ο Aretino, όπως και άλλοι γνωστοί πολυγράφοι, όπως οι Lodovico Domenichi, Girolamo Parabosco, Anton Francesco Doni, Nicolò Franco, Giuseppe Betussi και Ortansio Lando, προερχόμενοι συνήθως από τα μεσαία και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα συχνά υπονόμειναν, κυρίως μέσω της σάτιρας, τα παραδοσιακά ουμανιστικά ιδεώδη που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, περιέβαλλαν τη λόγια ταυτότητα των ευγενών. Ορισμένοι μάλιστα, όπως οι Anton Francesco Doni, Nicolò Franco και Ortansio Lando αποδοκίμασαν την κρατική και εκκλησιαστική οργάνωση και κυρίαρχη ηθική, ενώ σε κάποια από τα έργα τους είναι εμφανής η επιρροή των μεταρρυθμιστικών ιδεών. Όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει η Margaret King, αυτή την περίοδο η γραπτή κουλτούρα «διευρύνθηκε και έγινε πιο ποικιλόμορφη, εισβάλλοντας σε περιοχές στις οποίες δεν κυριαρχούσε η τάξη των πατρικίων, παρόλο που μεμονωμένοι ευγενείς μπορεί να συμμετείχαν – έτσι διαμορφώθηκε μια αντι-πολιτισμική αντίσταση απέναντι στο οχυρό της πνευματικής σύμπνοιας των πατρικίων» (King, 2013: 592). Άλλωστε, όπως έχει επισημάνει η ερευνήτρια Linda Carroll, κατά τα πρώτα χρόνια διάδοσης του έντυπου μέσου, συχνά εκφράστηκε η ανησυχία ότι η νέα τεχνολογία στα χέρια των «αμαθών εκδοτών» θα μπορούσε να διαβάλει τη γνώση στον βωμό του κέρδους και ότι τα έντυπα κείμενα θα μπορούσαν να εμπεριέχουν λάθη που να αλλοιώνουν το πρωτότυπο, ανησυχία που οξυνόταν ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για εκκλησιαστικά κείμενα (Carroll, 2013: 619) (Εικόνα 6.7).



EL SEQVENTE triũpho nõ meno mirauagliofo ðl primo. Imgo cheegli hauea le qũtro uolubile rote tutte, & gli radii, & il mediatullo defũ sco achate, di cadide uẽule uagamẽte uaricato. Ne tale certamte gestoe re Pytho cũ le noue Muse & Apolline i medio pullãte dalla natura i pũsso. Laxide & la forma del dicto qũle el primo, ma le tabelle erão di cyaneo Saphyro orientale, atomato de scintillule doro, alla magica gratissimo, & longo acceptissimo a cupidine nella sinistra mano.

Nella tabella dextra mirai exscalpto una insigne Matrõa che duĩ ouĩ hauea parturito, in uno cubile regio colloca ta, di uno mirabile pallacio, Cum obstetrice stu pefãcte, & multe altre matrõne & astante Nymphẽ Degli quali ufcũua de uno una flammula, & delãtro ouo due spectatiffi me stelle.

* *
*

Εικόνα 6.7 Η έκδοση της μυθιστορίας *Hypnerotomachia Poliphili* (1499) από τον Aldo Manuzio, αποτελεί ένα από τα πρώτα δείγματα επιτυχούς συνδυασμού κειμένου και εικόνας στον χώρο του βιβλίου.

Οι εκδότες που δραστηριοποιήθηκαν στη Βενετία ιδιαίτερα τις δεκαετίες του 1540 και 1550 πειραματίστηκαν με μια σειρά νέες τεχνικές και εξειδικεύτηκαν σε συγκεκριμένα συγγραφικά είδη απευθυνόμενοι ανά περίπτωση σε ένα περισσότερο ή λιγότερο εξειδικευμένο κοινό. Ο Aldo Manuzio ειδικεύτηκε στην ελληνική και λατινική γραμματεία και στα νομικά κείμενα και επινόησε μια σειρά από τεχνικές ως προς τη μορφή των τυπογραφικών στοιχείων· ο Alessandro Paganino πειραματίστηκε με το αραβικό αλφάβητο και εξέδωσε το Κοράνι, ευελπιστώντας στην οθωμανική και άλλες αγορές της Ανατολής· οι Francesco Marcolini και Gabriel Giolito de' Ferrarī επικεντρώθηκαν στη δημόδη γραμματεία απευθυνόμενοι σε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, ενώ ιδιαίτερα ο τελευταίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις γυναίκες αναγνώστριες· ο Antonio Gardano ειδικεύτηκε στις μουσικές εκδόσεις. Ιδιαίτερη επιτυχία σημειώνουν τα βιβλία «τσέπης», φτηνές εκδόσεις, ευτελούς ποιότητας και μικρού μεγέθους, προσιτές σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Για όσους γνώριζαν ανάγνωση, η τιμή των βιβλίων κάθε άλλο παρά απαγορευτική υπήρξε. Ο ιστορικός Paul Grendler εκτιμά ότι ένας τεχνίτης στη Βενετία κέρδιζε 30 με 50 *soldi* την ημέρα ενώ το ημερομίσθιο ενός ημειδικευμένου εργάτη κυμαινόταν στα 20 με 37 *soldi*· εάν επιθυμούσαν, συνεπώς, θα μπορούσαν σχετικά εύκολα να αποκτήσουν τις φτηνότερες εκδόσεις. Ένας έμπορος μπορούσε να διαθέτει μια αξιοπρεπή βιβλιοθήκη, ενώ ένας πατρίκιος είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει εκατοντάδες ή και χιλιάδες τόμους (Grendler, 1977: 14). Όπως έχει, άλλωστε, δείξει ο ιστορικός Carlo Ginzburg στη μελέτη του για το διανοητικό σύμπαν και πολιτισμικό περιβάλλον ενός μυλωνά από το Μοντερεάλε του Φρίουλι, ακόμη και στις αγροτικές περιοχές της βενετικής ενδοχώρας η επαφή με τον έντυπο λόγο κάθε άλλο παρά άγνωστη υπήρξε, ενώ φτηνές εκδόσεις φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι. Δεν θα ήταν συνεπώς υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι τα όρια που έθετε η ουμανιστική παιδεία και πανεπιστημιακή μόρφωση μεταξύ συμμετεχόντων και μη στο διανοητικό σύμπαν της πρώιμης νεότερης Βενετίας θα καταστούν δυσδιάκριτα μέσω της τυπογραφικής ανάπτυξης. Οι δυνατότητες εκλαΐκευσης της παιδείας που παρείχαν τα νέα μέσα περιγράφονταν με ιδιαίτερη γλαφυρότητα από τον πολυγράφο Nicolò Franco:

Λοιπόν, αυτό που έχει σημασία είναι να γεμίσεις το βιβλιοπωλείο με όλα αυτά τα μικρά βιβλία που έχουν μεταφραστεί σε αυτή τη γλώσσα [στην ιταλική] και συνεχίζουν να μεταφράζονται από χέρι σε χέρι. Γιατί οι τεχνίτες, που δεν είναι ιδιαίτερα μορφωμένοι, θα αναζητήσουν τον Πλίνιο [...] οι στρατιώτες που δεν γνωρίζουν λατινικά θα αναζητήσουν τους πολέμους του Αππιανού και τον σχολιασμό του Καίσαρα. Για να μάθουν να περνιούνται για σπουδαίοι οι ηγεμόνες θα αγοράσουν τους βίους του Πλουτάρχου και του Σουητώνιου. Οι μοναχοί και οι ιερείς θα αναζητήσουν τις επιστολές του αγίου Παύλου, το Ευαγγέλιο και τη Βίβλο. Μη λαμβάνετε υπόψη σας την αποδοκιμασία των μορφωμένων για τις μεταφράσεις των ποιητών· απλώς ζηλεύουν που οι μεταφραστές δεν γράφουν για τους λογίους αλλά για αυτούς που δεν είναι μορφωμένοι. (Franco, 1593: 112)

Η ανάπτυξη της τυπογραφίας, η υιοθέτηση της δημόδους γλώσσας και η διεύρυνση του ενδιαφέροντος πέρα από ένα σώμα αμιγώς ακαδημαϊκών και θεολογικών κειμένων έδωσε ιδιαίτερα στις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων μεγαλύτερες δυνατότητες συμμετοχής στον κόσμο των γραμμάτων, όπως φαίνεται από την διεύρυνση του γυναικείου αναγνωστικού κοινού αλλά και την πύκνωση των γυναικών συγγραφέων κατά τον 16ο αιώνα. Στη βιογραφία της ευγενούς Irene di Spilibergo η οποία συντάχθηκε κατόπιν παραγγελίας της οικογένειάς της, από τον Dionigi Atanagi μετά τον θάνατό της σε νεαρή ηλικία, προβάλλεται μια εξιδανικευμένη εικόνα της επαφής των γυναικών με τον νέο κόσμο των βιβλίων με αναφορές σε έργα που αποτέλεσαν σταθμούς της ιταλικής γραμματείας:

[...] είχε πάντα στα χέρια της πολλά βιβλία, όπως τα έργα του Πλούταρχου, το *L' Institutione του Piccolomini*, τον Αυλικό, το *Gli Asolani* του Bembo, τον Πετράρχη και άλλα παρεμφερή βιβλία, τα οποία δεν διάβαζε με τον τρόπο που οι περισσότερες γυναίκες και ακόμη και οι άνδρες συνηθίζουν, απλά για διασκέδαση ή για να περάσει η ώρα· αντιθέτως, έδινε ιδιαίτερη και ξεχωριστή προσοχή στα ζητήματα που αναλύονταν, στις έννοιες και στις χρήσεις της γλώσσας [...] διάβαζε τα προαναφερθέντα

βιβλία κρατώντας σημειώσεις στο περιθώριο και ξεχωρίζοντας όσα θεωρούσε άξια για περαιτέρω σκέψη. (Atanagi, 1561: 6-7)

Εάν η μόρφωση και αναγνωστική διαδικασία υπήρξαν κατά κανόνα αποδεκτές ως γυναικείες δραστηριότητες, η συγγραφή και κυρίως η δημοσίευση κειμένων από γυναίκες αντιμετωπιζόταν με μεγαλύτερες επιφυλάξεις καθώς εκλαμβάνονταν ως μια ενεργή διαδικασία δημόσιας έκφρασης η οποία υπονόμεινε την εξιδανικευμένη εικόνα της σιωπηρής θηλυκότητας. Η ανησυχία των γυναικών που αποφάσιζαν ή είχαν τη δυνατότητα να εκδώσουν τα έργα τους στο πατριαρχικό περιβάλλον της Βενετίας διαφαίνεται χαρακτηριστικά στην προτίμησή τους για είδη που θεωρούνταν καταλληλότερα για το φύλο τους, όπως λυρική ποίηση ή θρησκευτικά έργα, σε αντίθεση με κείμενα πολιτικού ή φιλοσοφικού χαρακτήρα που θεωρούνταν καταλληλότερα για το «ανδρικό πνεύμα». Η ρητορική που συνήθως συνόδευε την έκδοση γυναικείων έργων υπήρξε ιδιαίτερα δηλωτική των έμφυλων αντιλήψεων αφού επιχειρούσε να νομιμοποιήσει το γυναικείο εγχείρημα αποσυνδέοντάς το από τη γυναικεία πρωτοβουλία ή φιλοδοξία και αποδίδοντάς το σε ενθάρρυνση εκ μέρους ενός οικείου, συγγενικού ή φιλικού, ανδρικού περιβάλλοντος. Στην αφιέρωση των εκδιδόμενων επιστολών της στον καρδινάλιο Luigi d' Este, η Veronica Franco υπογράμμισε τον δισταγμό της για το όλο εγχείρημα περιγράφοντας τον εαυτό της ως «απλά μια γυναίκα, αδαή στις επιστήμες και ανεπαρκή σε επινοητικότητα και ρητορική δεινότητα». Το γεγονός, άλλωστε, ότι ορισμένες από τις γνωστότερες βενετές διανοούμενες προέρχονταν από τον κόσμο των εταίρων δείχνει ότι η δημόσια γυναικεία έκφραση στα πρώτα της βήματα γινόταν ευκολότερα αποδεκτή όταν δεν διακυβεύονταν η οικογενειακή τιμή. Σε κάθε περίπτωση οι γυναίκες συγγραφείς επιδίωκαν να προβάλλουν στα έργα τους μια σεμνή και συνεσταλμένη θηλυκότητα με λογοτεχνικές μορφές και ηρωίδες που συνήθως δεν έρχονταν σε ανοικτή αντιπαράθεση με τα κυρίαρχα πατριαρχικά ιδεώδη.

Η σημασία που σταδιακά αποκτά ο έντυπος λόγος ως μέσο επιρροής του πληθυσμού και διαμόρφωσης των κυρίαρχων αντιλήψεων οδήγησε σε συστηματικές προσπάθειες ελέγχου του νέου αυτού πανίσχυρου εργαλείου εκ μέρους των κοσμικών αρχών και κυρίως εκ μέρους της Καθολικής Εκκλησίας. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα το έντυπο κειμενικό και εικονογραφικό υλικό αξιοποιείται με κατεξοχήν προπαγανδιστικό τρόπο από τους προτεστάντες μεταρρυθμιστές, προκειμένου να απονομιμοποιηθεί η ηγεμονικότητα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η ανησυχία των εκκλησιαστικών αρχών εντείνεται από το γεγονός ότι στην ιταλική αγορά κυκλοφορούσαν ευρέως κείμενα φιλοπροτεστάντικου χαρακτήρα, αντικληρικά ή εν γένει επικριτικά απέναντι στις πρακτικές της Καθολικής Εκκλησίας. Οι ιδέες αυτές ευδοκίμησαν ιδιαίτερα στο βενετικό περιβάλλον καθώς πολλοί διανοούμενοι υπήρξαν δεκτικοί απέναντι τους, ενώ τα «αιρετικά» βιβλία μεταφέρονταν εύκολα στην πόλη κυρίως μέσω προτεσταντών εμπόρων και φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβα. Παρόλο που από νωρίς είχαν υπάρξει στον ιταλικό χώρο σποραδικές απόπειρες λογοκρισίας από τις τοπικές αρχές, η βενετική κυβέρνηση έδειχνε κατά κανόνα ανοχή απέναντι στην κυκλοφορία «ύποπτων» βιβλίων, αν και το Συμβούλιο των Δέκα είχε θεσπίσει ορισμένους νόμους ήδη από το 1527, με στόχο κυρίως τη λογοκρισία κειμένων που θεωρήθηκαν «πολιτικά επικίνδυνα». Η μετριοπαθής αυτή στάση θα μπορούσε να αποδοθεί αφενός στο γεγονός ότι στις αρχές του 16ου αιώνα μια μερίδα της βενετικής ελίτ εμφανιζόταν θετικά διακείμενη στην ιδέα μιας εκ βάθρων εκκλησιαστικής αναμόρφωσης και αφετέρου στο ότι οι βενετικές αρχές αντιλαμβάνονταν την οικονομική ζημιά που θα επέφεραν τυχόν περιορισμοί στην κυκλοφορία των βιβλίων. Η προσπάθεια της Καθολικής Εκκλησίας να ωθήσει τη βενετική κυβέρνηση στη λήψη μέτρων απέναντι στην «ανεξέλεγκτη» κυκλοφορία των βιβλίων δεν θα αποφέρει καρπούς παρά μόνο με την έκδοση του Καταλόγου Απαγορευμένων Βιβλίων (*Index librorum prohibitorum*) το 1559 και την επίσημη εφαρμογή του από το 1562. Αυτός ο κατάλογος που θα ανανεωθεί αρκετές φορές τα επόμενα χρόνια έως την κατάργησή του στο τέλος του 18ου αιώνα περιλάμβανε όλα τα βιβλία που κρίνονταν αιρετικά, αντικληρικά ή ανήθικα, επικίνδυνα για τη χριστιανική πίστη και τα χρηστά ήθη. Εκδότες, βιβλιοπώλες και ιδιώτες έπρεπε να καταστρέψουν όσα απαγορευμένα βιβλία βρίσκονταν στην κατοχή τους, ενώ στο εξής απαιτούταν ειδική άδεια προκειμένου ένα χειρόγραφο να εκδοθεί. Επρόκειτο για μια αρκετά σύνθετη διαδικασία στην οποία συμμετείχαν κρατικοί και εκκλησιαστικοί μηχανισμοί. Αρχικά το δικαστήριο της Ιερής Εξέτασης έλεγχε την ορθότητα του περιεχομένου



Εικόνα 6.8 Έκδοση του Καταλόγου Απαγορευμένων Βιβλίων, Βενετία 1564.

ως προς τα θέματα που αφορούσαν την καθολική πίστη και δυο κρατικοί αξιωματούχοι επιβεβαίωσαν ότι το έργο δεν προσέβαλε τις αρχές και τη δημόσια ηθική. Η άδεια εκδιδόταν τέλος από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και επικυρωνόταν από το Συμβούλιο των Δέκα. Ταυτόχρονα, τακτικοί έλεγχοι διενεργούνταν σε βιβλιοπωλεία και εκδοτικούς οίκους, ενώ όλες οι υποθέσεις κατοχής απαγορευμένων βιβλίων εκδικάζονταν στην Ιερή Εξέταση. Όπως έχει επισημάνει η ιστορική έρευνα, η σταδιακή συμμόρφωση του βενετικού κράτους με τις επιταγές της Καθολικής Εκκλησίας μπορεί να αποδοθεί στην επιθυμία των Βενετών να έχουν τη στρατιωτική στήριξη του παπικού κράτους απέναντι στην οθωμανική απειλή, μια πολιτική «προσέγγισης» που κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1560 αλλά αδράνησε στις αρχές του 17ου αιώνα όταν οι σχέσεις μεταξύ Βενετίας και Ρώμης πέρασαν σε ένα νέο στάδιο αμοιβαίας καχυποψίας (Εικόνα 6.8).

Με την επιβολή της λογοκρισίας πολλά βιβλία, ιδιαίτερα της δημόδους γραμματείας, κρίθηκαν ανήθικα ή επικίνδυνα για την καθολική πίστη και είτε απαγορεύτηκε η κυκλοφορία τους είτε επιτράπηκε η επανακυκλοφορία τους σε λογοκριμένες και αποκαθαρμένες εκδόσεις. Στον μακρύ κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων εντάχθηκαν συγγραφείς των οποίων τα έργα είχαν εκδοθεί από βενετικούς εκδοτικούς οίκους ή είχαν οι ίδιοι δραστηριοποιηθεί στη Βενετία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Αυλικό (*Il Cortegiano*) του Baldessare Castiglione που λογοκρίθηκε «για τον ανεπαρκή σεβασμό που δείχνει

απέναντι στη θρησκεία» τα περισσότερα έργα του Βοκκάκιο και πρωτίστως το Δεκαήμερο το οποίο αποτέλεσε κατεξοχήν σύμβολο του «ακόλαστου αναγνώσματος» ο νεοπλατωνικός διάλογος *Gli Asolani* και τα ποιήματα του Pietro Bembo· όλα τα έργα των πολυγράφων Pietro Aretino και Ortensio Lando και τα περισσότερα του Anton Francesco Doni· οι επιστολές και ο διάλογος *I Diporti* του Girolamo Parabosco, πηγή έμπνευσης του οποίου υπήρξε το Δεκαήμερο· οι διάλογοι του Sperone Speroni· ο σκανδαλώδης διάλογος *Dialogo della bella creanza delle donne* του Alessandro Piccolomini που προέτρεπε τις γυναίκες να απατούν τους συζύγους τους. Ενίοτε μάλιστα οι ίδιοι οι συγγραφείς, οι επιμελητές ή οι εκδότες προέβαιναν σε αναθεωρήσεις προκειμένου να συμμορφωθούν με το νέο διανοητικό κλίμα της εποχής. Το 1596 όταν ο Ingolfo Conte de Conti, επανεξέδωσε σχεδόν μετά από πενήντα χρόνια τους διαλόγους του Sperone Speroni, αισθάνθηκε υποχρεωμένος να δικαιολογήσει την επιλογή του διευκρινίζοντας στην αφιέρωση του έργου του στον καρδινάλιο Aldobrandino, ότι εάν ορισμένοι διάλογοι υπήρξαν έκλυτοι (*licentiosamente scritte*), αυτό πρέπει να αποδοθεί στο πνεύμα των καιρών (*i costumi di quei tempi*) και στη νεαρή ηλικία του συγγραφέα. Όπως προσθέτει, με το πέρασμα του χρόνου ο ίδιος ο συγγραφέας αναθεώρησε τις απόψεις του και αναμόρφωσε το έργο του, διορθώνοντας κάποια σημεία και εξαλείφοντας άλλα.

Η εκκλησιαστική λογοκρισία οδήγησε κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στην κυριαρχία της θρησκευτικής γραμματείας (λειτουργικά κείμενα, κατηχητικά βοηθήματα, βίοι αγίων, προσευχητάρια κ.λπ.)

εις βάρος άλλων συγγραφικών ειδών ακαδημαϊκού ή λογοτεχνικού περιεχομένου που είχαν ευδοκιμήσει στο βενετικό περιβάλλον κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Ο εκδοτικός προσανατολισμός προς την εκκλησιαστική γραμματεία αποσκοπούσε στην αποφυγή του σκοπέλου της λογοκρισίας, ενώ ταυτόχρονα υπήρξε κερδοφόρος χάρη στην ιδιαίτερη ζήτηση που γνωρίζουν τα θρησκευτικά κείμενα κατά τη μετατριδεντινή περίοδο. Η επιβολή της εκκλησιαστικής λογοκρισίας παρεμποδίζοντας την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών αποτέλεσε πλήγμα για τον βενετικό κόσμο του βιβλίου και εν γένει των γραμμάτων και υπονόμωσε τη διανοητική εγρήγορση των προηγούμενων δεκαετιών οδηγώντας σε συμβατικότερες μορφές έκφρασης.

6.4 Ιερή Εξέταση, ποινική δικαιοσύνη και δημόσια ηθική: αίρεση, μαγεία, σεξουαλική παρέκκλιση

Συχνά στην ιστοριογραφία ως εναρκτήριο γεγονός του κινήματος της (Αντι-)Μεταρρύθμισης καταγράφεται η ίδρυση, με διάταγμα του πάπα Παύλου Γ', της λεγόμενης Ρωμαϊκής Ιερής Εξέτασης το 1542. Επρόκειτο για να εκκλησιαστικό δικαστήριο με έδρα τη Ρώμη, το οποίο διευθυνόταν από ένα συμβούλιο καρδινάλιων στο οποίο προϊστάτο ο ίδιος ο πάπας. Η Ρωμαϊκή Ιερή Εξέταση δεν θα πρέπει να συγχέεται με τα ιεροεξεταστικά δικαστήρια της μεσαιωνικής περιόδου, των οποίων η λειτουργία είχε εν πολλοίς ατονήσει μέχρι τον 16ο αιώνα, ή με την Ισπανική Ιερή Εξέταση που είχε ιδρυθεί στα τέλη του 15ου αιώνα. Η Ρωμαϊκή Ιερή Εξέταση επικεντρωνόταν στον ιταλικό χώρο και στόχευε πρωτίστως στον έλεγχο και στην καταστολή όσων καλούσαν σε αναμόρφωση της Καθολικής Εκκλησίας, συχνά αλλά όχι αποκλειστικά αντλώντας ιδέες από το μεταρρυθμιστικό μήνυμα του Μαρτίνου Λούθηρου που είχε διαδοθεί στην Ευρώπη μετά το ξέσπασμα το 1517 της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στον γερμανικό χώρο. Οι ιδέες που προέρχονταν από τον χώρο τη γερμανικής Μεταρρύθμισης διαδόθηκαν στον ιταλικό χώρο κατά τις δεκαετίες του 1520 και του 1530. Ωστόσο, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα η αμφισβήτηση απέναντι στην Καθολική Εκκλησία εκπορευόταν από κύκλους λογίων που στο κλίμα της ουμανιστικής παιδείας υπέβαλλαν σε κριτική τα δόγματα και τις πρακτικές του καθολικισμού, ενώ λαϊκά κινήματα εμφορούνταν από αντικληρικαλισμό και εσχατολογικές προσδοκίες. Η λειτουργία της Ρωμαϊκής Ιερής Εξέτασης βασίστηκε στην ανάπτυξη ενός δικτύου ιεροεξεταστικών δικαστηρίων στην πρωτεύουσα και σε σημαντικά αστικά κέντρα κάθε κράτους της ιταλικής χερσονήσου. Επρόκειτο για έναν ευρείας κλίμακας μηχανισμό που ενοποιούσε εκκλησιαστικά και γραφειοκρατικά τον ιταλικό χώρο υπό τη διεύθυνση ενός κέντρου. Άλλωστε στο πνεύμα και τις πρακτικές της (Αντι-)Μεταρρύθμισης για πρώτη φορά η ιταλική χερσόνησος αντιμετωπίζεται ως ένας ενιαίος καθολικός χώρος σε αντιπαράβολη με τα βόρεια προτεσταντικά εδάφη. Παρότι η Ρωμαϊκή Ιερή Εξέταση ήταν ένας συγκεντρωτικός θεσμός με έδρα τη Ρώμη και το συμβούλιο των καρδινάλιων, για την ανάπτυξη και τη λειτουργία της απαιτούνταν η συνεργασία με τις αρχές σε κάθε πολιτική οντότητα του ιταλικού χώρου.

Αυτή η ισορροπία που έπρεπε να βρεθεί ανάμεσα στη Ρώμη και τις εκάστοτε πολιτικές αρχές για την ίδρυση κατά τόπους ιεροεξεταστικών γραφείων αντανakλάται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Βενετίας. Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Βενετία υπήρξε ίσως το σημαντικότερο κέντρο διάδοσης ευαγγελικών και αναβαπτιστικών ιδεών στον ιταλικό χώρο. Ευγενείς, μέλη του κλήρου και κυρίως τεχνίτες γίνονταν κοινωνοί αυτών των ιδεών και προσηλύτιζαν άλλους συμμετέχοντας σε ιδιωτικές και δημόσιες συζητήσεις. Αρχικά οι βενετικές αρχές υπήρξαν διστακτικές στα κελεύσματα της Ρώμης για τη θέσπιση γραφείου της Ιερής Εξέτασης στην πόλη. Η λειτουργία της Ιερής Εξέτασης ενδεχομένως να απειλούσε τη θέση της Βενετίας ως διεθνούς οικονομικού κέντρου όπου δραστηριοποιούνταν άνθρωποι που δεν ήταν καθολικοί. Η Βενετία διέθετε μία από τις ισχυρότερες τυπογραφικές βιομηχανίες, για την ευημερία της οποίας απαιτούνταν συνθήκες σχετικής διανοητικής ελευθερίας. Κυρίως, όμως, οι αρχές υπολόγιζαν τις διεθνείς πολιτικές ισορροπίες. Η αποδοχή ίδρυσης ενός ιεροεξεταστικού δικαστηρίου σήμαινε πολιτική ταύτιση με τη Ρώμη και ταυτόχρονα με τον Αμβούργο αυτοκράτορα Κάρολο Κούντο σε μια περίοδο όπου στο αντι-αυτοκρατορικό στρατόπεδο βρίσκονταν

ο γάλλος μονάρχης, η Αγγλία και πρίγκιπες του γερμανικού χώρου. Βέβαια, οι βενετικές αρχές, ειδικά το Συμβούλιο των Δέκα, με ανακρίσεις, συνοπτικές και μυστικές δίκες, όπως και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, φρόντιζαν να ελέγχουν τη δράση όσων εμφορούνταν και διέδιδαν ευαγγελικές ιδέες στην πόλη. Τελικά το 1547 η κυβέρνηση δέχτηκε τη δημιουργία Ιερής Εξέτασης στην πόλη καθώς ο Κάρολος Κούντος φαινόταν να επικρατεί των προτεσταντών στα εδάφη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Συγχρόνως οι προειδοποιήσεις της Ρώμης ότι υπονόμηση της θρησκείας σήμαινε και ανατροπή της πολιτικής τάξης έπεισαν τις βενετικές αρχές. Το βενετικό γραφείο της Ιερής Εξέτασης ήταν ένας συμβιβασμός μεταξύ Βενετίας και Ρώμης, όπως τουλάχιστον αντικατοπτριζόταν στη σύνθεσή του την οποία αποτελούσαν ο ιεροεξεταστής, ο παπικός απεσταλμένος, ο πατριάρχης της Βενετίας και τρεις βενετοί πατρίκιοι, με τον τίτλο του «βοηθού στην καταπολέμηση της αίρεσης» (*Savii contro l'eresia*). Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1560 είχαν δημιουργηθεί δικαστήρια στις σημαντικές πόλεις της βενετικής ενδοχώρας. Όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενα κεφάλαια, η προ-άσπιση της καθολικής ταυτότητας της Βενετίας ήταν ύψιστη προτεραιότητα για τις αρχές, ενώ οι διαφωνίες με τη Ρώμη αφορούσαν κυρίως ζητήματα δικαιοδοσίας και γενικότερων πολιτικών συμμαχιών.

Η βενετική Ιερή Εξέταση έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας περισσότερο από κάθε άλλο γραφείο της Ρωμαϊκής Ιερής Εξέτασης. Πιθανότατα ο βενετικός μύθος ενίσχυσε καθοριστικά αυτό το ενδιαφέρον. Υπάρχει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το βενετικό δικαστήριο μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα, οπότε και η δραστηριότητά του αρχίζει να φθίνει. Η στατιστική επεξεργασία δείχνει ότι δύο μορφές αδικημάτων απασχόλησαν κυρίως το δικαστήριο. Από την ίδρυσή του μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1580 κυριάρχησαν οι διώξεις εναντίον όσων συνδέθηκαν με τις ιδέες και τα αιτήματα της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης. Στη συνέχεια, από το 1585 περίπου, οι διώξεις για μεταρρυθμιστικές ιδέες αρχίζουν να φθίνουν και περιορίζονται. Πλέον κυρίαρχο αδίκημα είναι η μαγεία, η μαγγανεία και οι «δεισιδαιμονικές» πρακτικές. Αυτή η αλλαγή αποκαλύπτει την έμφυλη διάσταση των διώξεων της Ιερής Εξέτασης. Ενώ οι διώξεις για μεταρρυθμιστικές ιδέες και δράση αφορούσαν κυρίως άνδρες, οι δίκες για μαγεία σηματοδοτούν τη «θηλυκοποίηση» της αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Στη σκιά αυτών των διώξεων, μια σειρά άλλα αδικήματα, με μικρότερη στατιστική συχνότητα, απασχόλησαν το δικαστήριο, όπως η έκδοση, κατοχή και ανάγνωση απαγορευμένων βιβλίων, η βλασφημία, υποθέσεις κρυπτοεβραϊσμού στις οποίες εμπλέκονταν εκχριστιανισμένοι εβραίοι, ο έκλυτος βίος κληρικών, η σεξουαλική παρενόχληση και αποπλάνηση πιστών από κληρικούς, συνήθως εξομολογητές, υποθέσεις επίδοξων αγίων ή ψευτοαγίων, υποθέσεις θρησκευτικής μεταστροφής στον καθολικισμό. Συνολικά η βενετική Ιερή Εξέταση διαχειρίστηκε περίπου 3.000 υποθέσεις από την ίδρυσή της μέχρι το 1794, όταν η λειτουργία της σταμάτησε. Δεν είναι, ωστόσο, όλες ολοκληρωμένες δίκες με τελική αθώωση ή καταδίκη των κατηγορουμένων. Κάποιες υποθέσεις περιλαμβάνουν μόνο τις καταγγελίες, ενώ άλλες υποθέσεις δεν ολοκληρώθηκαν μετά τις αρχικές καταθέσεις ή τις ανακρίσεις των κατηγορούμενων.

Τα πρακτικά που τηρούσε η Ιερή Εξέταση αποτελούν πηγές που μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τους διαφορετικούς στόχους που κατά καιρούς απασχολούσαν τις αρχές. Έμμεσα μέσω των καταθέσεων, που συνήθως κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος μιας ακρόασης, μπορούμε να προσεγγίσουμε το κοινωνικό αξιακό σύστημα παρακολουθώντας τον τρόπο με τον οποίο όσοι κατέθεταν ή έκαναν καταγγελίες ενώπιον του δικαστηρίου αφηγούνταν διάφορα αδικήματα ή υπερασπίζονταν την αθωότητα κάποιου κατηγορούμενου. Σαφώς περισσότερες δυσκολίες ενέχει για την ιστορική έρευνα η ανίχνευση του κατά πόσο ευσταθούσαν οι κατηγορίες που βάραιναν κάποιον ή ποιες ήταν οι απόψεις του για τις οποίες δικάστηκε. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η λειτουργία της Ιερής Εξέτασης βασιζόταν κατεξοχήν στη μυστικότητα και την απόκρυψη από τον κατηγορούμενο των εις βάρος του καταγγελιών. Συνήθως οι κατηγορούμενοι προσπαθούσαν απεγνωσμένα να υπερασπιστούν τον εαυτό τους αποκρύβοντας τις ιδέες τους. Συχνά οι κατηγορίες υπέκρυπταν βαθύτερες διαπροσωπικές ή ενδοκοινοτικές αντιθέσεις. Χαρακτηριστικά, το 1592 τέσσερις γυναίκες κατήγγειλαν τον μοναχό Agostino Altomonte da Brissignano από το φραγκισκανικό μοναστήρι της Βενετίας για ανήθικη διαγωγή απέναντί τους. Σύμφωνα με την καταγγελία ο μοναχός τις είχε φιλήσει, τις άγγιζε στα γεννητικά όργανα (*vergogna*) και ισχυριζόταν ότι το σπέρμα του μπορούσε να θεραπεύσει τις ασθένειες. Με τη σειρά του ο μοναχός, όταν ανακρίθηκε, ισχυρίστηκε ότι υπήρχαν αντιζηλιές μεταξύ των μοναχών, ενώ οι γυναίκες που



Εικόνα 6.9 Παναγία η Ελεούσα, εξωτερικό της Εκκλησίας της *Madonna dell' Orto*, Καναρέτζο, Βενετία, 15ος αι.

τον κατηγόρησαν διατηρούσαν σχέσεις με άλλους μοναχούς. Η έρευνα γύρω από τη διαγωγή του Agostino Altomonte διευρύνθηκε για αμφιλεγόμενες ιδέες του για βασικά σημεία του καθολικού δόγματος. Τελικά ο μοναχός αθώωθηκε λόγω αμφιβολιών, αλλά είχε παραμείνει υπό κράτηση για σχεδόν έναν χρόνο, όσο διήρκεσε η δίκη (Black, 2009: 138-139). Όποια και να ήταν η αλήθεια, αυτή η δίκη μαζί με πολλές άλλες παρόμοιες αντικατοπτρίζουν τη σταδιακή αλλαγή ως προς τις προσδοκίες απέναντι στα μέλη του κλήρου. Αν και η αγαμία του κλήρου αποτελούσε βασική αρχή του καθολικισμού, τον 16ο αιώνα η εκστρατεία της Εκκλησίας υπέρ της αγαμίας εντατικοποιήθηκε. Παλαιότερα υπήρχε μεγαλύτερη ανοχή από τη μεριά της κοινότητας απέναντι σε αντίστοιχα φαινόμενα, ενώ σταδιακά τυχόν ερωτικές σχέσεις των κληρικών εκλαμβάνονταν πλέον ως ένδειξη έκλυτου βίου και απαιτούνταν τιμωρία.

Η Ιερή Εξέταση της Βενετίας, όπως γενικά συνέβαινε με τη Ρωμαϊκή Ιερή Εξέταση, δεν βασιζόταν σε κάποιο δίκτυο επιλεγμένων μελών από τον πληθυσμό και τον κλήρο για καταγγελίες και καταθέσεις, όπως συνέβαινε στην Ισπανική Ιερή Εξέταση, αν και εκεί οι περισσότερες καταγγελίες προέρχονταν τελικά από τον ευρύτερο πληθυσμό. Στη Βενετία δεν είχαν συσταθεί λαϊκές αδελφότητες επιφορτισμένες με την καταπολέμηση της αίρεσης και τη συνεργασία με την Ιερή Εξέταση, όπως συνέβη σε άλλες ιταλικές πόλεις με τις αδελφότητες των *Crocesignati* ή *Santa Croce*. Επίσης, στη Βενετία έχουμε ελάχιστες αναφορές σχετικά με έκδοση και δη-

μόσια ανάγνωση των περίφημων Διαταγμάτων Πίστεως, όπως συνηθιζόταν στην Ισπανία, στα οποία γινόταν λεπτομερής καταγραφή των αδικημάτων που απασχολούσαν το δικαστήριο και δίνονταν οδηγίες στους πιστούς για τον εντοπισμό των αιρετικών. Για τη Βενετία είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τους διαύλους, εκτός από τα τακτικά κηρύγματα, μέσω των οποίων το δικαστήριο και οι εκκλησιαστικές αρχές διαπαιδαγωγούσαν τον πληθυσμό στον κίνδυνο των αιρέσεων. Ωστόσο, από την ανάγνωση των δικών προκύπτει ότι για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του δικαστηρίου η πλειοψηφία των καταγγελιών προήλθε από μέλη του κλήρου, τουλάχιστον όσον αφορά τα αδικήματα που σχετίζονταν με μεταρρυθμιστικές ιδέες και δράσεις. Σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1560, έγινε ενεργότερη η συμμετοχή του πληθυσμού. Χαρακτηριστική υπήρξε η περίπτωση δύο πλανόδιων υφασματέμπορων το 1582 που κατηγορήθηκαν ότι φορώντας χάρτινα καπέλα και κρατώντας θρησκευτικά αντικείμενα, όπως κεριά και εικόνες, διακωμωδούσαν τον κλήρο. Πιθανόν να επρόκειτο για καρναβαλικού τύπου δρώμενο ή αστείο. Ωστόσο, οι φήμες για το περιστατικό γρήγορα διαδόθηκαν. Περίοικοι και άλλοι γνώστες του συμβάντος ή της σχετικής φημολογίας το ανέφεραν σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που με τη σειρά τους το μετέφεραν στην Ιερή Εξέταση (Black, 2009: 140).

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, συχνά οι υποψίες και οι καταγγελίες εναντίον όσων κρίνονταν ότι εμφορούνταν από μεταρρυθμιστικές ιδέες στοιχειοθετούνταν στη βάση της δημόσιας συμπεριφοράς τους. Η δημόσια έκφραση ευσέβειας αποτελούσε κατεξοχήν στοιχείο θρησκευτικής ορθότητας. Επρόκειτο για μια τελετουργική έκφραση της θρησκευτικότητας που ήταν αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την καθημερινότητα στα καθολικά αστικά κέντρα του ιταλικού χώρου. Στη Βενετία οριζόταν από τη συνεχή παρουσία στον δημόσιο χώρο θρησκευτικών και λατρευτικών αντικειμένων, όπως ήταν οι εικόνες, τα προσκυνητάρια, οι λιτανείες λαϊκών αδελφοτήτων, τα οποία απαιτούσαν τη συμμετοχή των πιστών, συμβάλλοντας σε αυτό που κάποιοι ιστορικοί ονομάζουν «θεατρική κουλτούρα» του αναγεννησιακού αστικού χώρου (Muir, 2003). Βέβαια, είναι πιθανό ότι αυτό το σύστημα λατρευτικών σημείων και η τελετουργοποίηση της καθημερινότητας αντιμετωπίστηκαν με εικονοκλαστική διάθεση από όσους εμφορούνταν από τις ιδέες της Μεταρρύθμισης. Αυτή η τελετουργοποίηση της καθημερινότητας στα αστικά κέντρα της Ιταλίας ήταν από τα προσφιλή θέματα παρατήρησης και σχολιασμού, συνήθως χλευαστικού, στα κείμενα βορειοευρωπαίων προτεσταντών περιηγητών. Ένας από αυτούς, ο Άγγλος Thomas Coryate που επισκέφθηκε τη Βενετία στις αρχές του 17ου αι., δεν παρέλειψε να αναφερθεί στη συνήθεια των κατοίκων να γονατίζουν όπου και αν βρίσκονταν όταν οι καμπάνες σήμαιναν για τον εσπερινό, μια συνήθεια πολύ δεισιδαιμονική, σύμφωνα με τον περιηγητή (Burke, 1997: 94-101) (**Εικόνα 6.9**).

Σε άλλες περιπτώσεις, βέβαια, τα δικαστικά πρακτικά καταγράφουν διαφορετικές εκδοχές της «αιρετικής» συμπεριφοράς, όπως για παράδειγμα την περίπτωση κάποιων γυναικών που παρακολουθούσαν κηρύγματα από αμφιλεγόμενους κήρυκες, συζητούσαν θεολογικά ζητήματα και υποστήριζαν ότι η αλήθεια βρισκόταν μόνο στο Ευαγγέλιο και στη διδασκαλία του και χωρίς αυτήν οι άνθρωποι παρέμεναν σε πλάνη (Martin, 2004: 88-89). Η ανάγνωση του Ευαγγελίου, συχνά σε μετάφραση, και βιβλίων που σταδιακά κρίθηκαν απαγορευμένα αποτέλεσε βασική δραστηριότητα των ευαγγελιστών και αναβαπτιστών στις συναθροίσεις τους. Δεν είναι εύκολος ο προσδιορισμός όσων ασπάζτηκαν τις ιδέες και το μήνυμα της Μεταρρύθμισης στη Βενετία, αλλά συχνά αναδεικνύεται σε ιεροεξεταστικές δίκες η σημασία και ο χαρακτήρας των μυστικών συναθροίσεων των πιστών. Είναι ενδεικτικά τα λόγια από την κατάθεση του κατηγορούμενου Paolo Beltramo: «πολλές φορές βρέθηκα με άλλα μέλη της σέκτας και της Εκκλησίας, σε διαφορετικά μέρη, και συζητούσαμε για θρησκευτικά ζητήματα [...] Επίσης θεωρούσα και πίστευα, όπως και τα άλλα μέλη της Εκκλησίας μας, ότι κανείς αξιωματούχος δεν πρέπει να γίνεται δεκτός στην Εκκλησία μας γιατί επιθυμούσαμε όλοι να είναι ίσοι και να μην υπάρχει καμιά ανωτερότητα ή διάκριση μεταξύ μας» (Chambers & Pullan, 2001: 232). Αυτές οι συναθροίσεις στα δικαστικά πρακτικά αποδίδονται με τους όρους «σέκτα» ή «Εκκλησία», το οποίο δείχνει ότι οι ιεροεξεταστές προσάρμοζαν στις αντιλήψεις τους τα λόγια των κατηγορούμενων. Σταδιακά, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1570, μειώθηκε η ανοχή του πληθυσμού απέναντι σε όσους άνοιγαν θρησκευτικές συζητήσεις και επέκριναν το καθολικό δόγμα. Για παράδειγμα, το 1572 όταν συνελήφθη στο Ριάλτο κάποιος πλανόδιος υφασματέμπορος ονόματι Battista, το πλήθος κραύγαζε «να καταστραφούν οι λουθηρανοί» (Martin, 2004: 210). Για τους ευαγγελιστές και τους αναβαπτιστές της Βενετίας ήταν πλέον απαραίτητο να μη διαμένουν μόνιμα στην πόλη, να περιορίσουν

τη δημόσια δράση τους ή να προσποιούνται τους ευσεβείς καθολικούς. Ως προς την τακτική της προσποίησης απέναντι στο αυξανόμενο κλίμα ποινικοποίησης, είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του κατηγορούμενου Robino Achille: «Η εκκλησία είναι απλώς ένα οικοδόμημα από ξύλο και πέτρα και δεν είναι ο αληθινός ναός του Θεού. Ο αληθινός ναός βρίσκεται στην καρδιά» (Martin, 2004: 223).

Η αναμόχλευση των θρησκευτικών ιδεών και της κοινωνικής κριτικής με τις συζητήσεις και τη διάδοση του έντυπου λόγου, που χαρακτήρισαν τα χρόνια μετά το ξέσπασμα της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, έφεραν στο προσκήνιο πλήθος αντιλήψεων που συχνά απέκλιναν ριζικά από τα διδάγματα του καθολικισμού. Μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο αιρετικός μιλωνάς από μια αγροτική κοινότητα του Φρίουλι Domenico Scandella, γνωστός ως Μενόκκιο, του οποίου η δίκη και οι ιδέες αποτέλεσαν το θέμα ενός πολύ γνωστού βιβλίου μικροϊστορικής έρευνας από τον ιστορικό Carlo Ginzburg. Ο Μενόκκιο βρέθηκε κατηγορούμενος ενώπιον της Ιερής Εξέτασης του Ούντινε για πρώτη φορά το 1583. Σε αυτή τη δίκη κρίθηκε αιρετικός, για την ακρίβεια «αιρεσιάρχης», και τιμωρήθηκε με αποκλήρυξη των ιδεών του και φυλάκιση, αν και μετά από δύο χρόνια το δικαστήριο δέχτηκε το αίτημά του για αποφυλάκιση και επιστροφή στο χωριό του. Το 1599 καταγγέλθηκε για δεύτερη φορά στο δικαστήριο, από το οποίο μετά τις ανακρίσεις καταδικάστηκε σε θάνατο. Στα πρακτικά της δίκης το δικαστήριο κατέγραψε εκτεταμένες απαντήσεις του κατηγορούμενου στις ερωτήσεις του ιεροεξεταστή, γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα στον Ginzburg να μελετήσει διεξοδικά τις ιδέες του Μενόκκιο. Ο Μενόκκιο αντλούσε και ανέπλαθε ιδέες από μια σειρά βιβλίων, που ανέφερε στη δίκη. Σε αυτά περιλαμβάνονταν χρονικά, περιηγητικά και θρησκευτικά κείμενα, η Βίβλος σε μετάφραση στην καθομιλουμένη και το ποίημα του Alessandro Caravia που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Πολλά από τα αναγνώσματα του Μενόκκιο είχαν πλέον απαγορευτεί από τη Εκκλησία. Ο Μενόκκιο φαίνεται ότι συστηματικά μιλούσε στους συγχωριανούς του εναντίον της Εκκλησίας αμφισβητώντας την εξουσία της και βασικά δόγματα του καθολικισμού, όπως η Αγία Τριάδα, η παρθενία της Παναγίας και τα εκκλησιαστικά μυστήρια. Ωστόσο, εκτός από αυτές τις συνήθεις επικρίσεις, ο Μενόκκιο είχε αναπτύξει μια ιδιαίτερη κοσμολογία που αντέβαινε τη χριστιανική διδασκαλία. Υποστήριζε ότι ο κόσμος είχε δημιουργηθεί όπως το τυρί από το γάλα και στη συνέχεια οι άγγελοι και οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν όπως τα σκουλήκια από το μουχλιασμένο τυρί. Σύμφωνα με τον Ginzburg οι ιδέες του Μενόκκιο ανάγονταν σε ένα βαθύ, μη χριστιανικό πολιτισμικό υπόστρωμα αγροτικού ριζοσπαστισμού μέσα από το οποίο ο Μενόκκιο φιλτράριζε όσα αντλούσε από έντυπα που διάβαζε. Η τελική καταδίκη του αναδεικνύει την επιθετική πολιτική του μεταπριδεντινού καθολικισμού με στόχο να εξαλείψει ό,τι απέκλινε από το επίσημο δόγμα είτε με την καταστολή είτε με την προσπάθεια ευαγγελισμού της υπαίθρου, αλλά και την επιδίωξη των ελίτ να ηγεμονεύσουν πολιτισμικά στις κοινωνίες της προνεοτερικής Δύσης αποκόβοντας τους δεσμούς τους με τον κοινό πολιτισμό που μέχρι τον 15ο αιώνα μοιράζονταν με τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα (Ginzburg, 1994).

Στη δεκαετία του 1580 οι ιδέες της Μεταρρύθμισης παύουν να μονοπωλούν το ενδιαφέρον της Ιερής Εξέτασης. Η στροφή στις μαγικές πρακτικές και στη μαγανεία δείχνει, εκτός από τη «θηλυκοποίηση» στην πρόσληψη των νέων αδικημάτων, και τη νέα χωρική νοηματοδότησή τους. Στη Βενετία, όπως και στα περισσότερα αστικά κέντρα της πρώιμης νεότερης περιόδου, τα όρια μεταξύ ιδιωτικής ζωής και δημόσιας παρουσίας ήταν συνήθως δυσδιάκριτα. Σε μεγάλο βαθμό το ιδιωτικό έπρεπε να είναι και δημόσιο. Αυτό στη Βενετία ίσως ήταν περισσότερο έντονο τόσο λόγω της τοπογραφίας της όσο και λόγω της ισχυρής αίσθησης τοπικότητας που δημιουργούσε ο διαχωρισμός σε ενορίες. Από τα μέσα του 16ου αιώνα η πολιτική του βενετικού κράτους και της Εκκλησίας της (Αντι-)Μεταρρύθμισης επιδίωξε να καταστήσει την ενορία επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Οι περίπου εβδομήντα ενορίες της πόλης διαδραμάτιζαν και διοικητικό ρόλο καθώς οι ενοριακοί ιερείς ήταν επιφορτισμένοι με τη συστηματική καταγραφή του ποιμνίου τους ειδικά ως προς την τήρηση της υποχρεωτικής ετήσιας μετάληψης και εξομολόγησης.⁹ Σε αυτό το πλαίσιο ενοριακής τοπικότητας λίγα πράγματα μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητα και η δημόσια διαγωγή έπρεπε να προσαρμόζεται στα

9 Μπορείτε να δείτε το ενοριακό σύστημα της Βενετίας και περαιτέρω πληροφορίες στον εξής σύνδεσμο: <http://www.rulersofvenice.org/map1>

ηθικά πρότυπα που ακολουθούσε η κοινότητα. Για τη Βενετία της (Αντι-)Μεταρρύθμισης το σύστημα τοπικής ενοριακής ταυτότητας και συμμόρφωσης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη σταδιακή συμμετοχή του πληθυσμού στην αστυνόμευση, στον εντοπισμό και στην καταπολέμηση ανορθόδοξων συμπεριφορών. Η ανάδειξη της ενοριακής ζωής αντανακλάται στις αυξανόμενες καταγγελίες εναντίον γυναικών για μαγεία και μαγγανεία. Η βενετή «μάγισσα», *strega* στη γλώσσα της εποχής, ήταν η γυναίκα την οποία ξεχώριζαν και στοχοποιούσαν οι γείτονές της (Martin, 1989: 236-238).

Οι κατηγορούμενες για μαγεία ήταν συνήθως μόνες, φτωχές γυναίκες, συχνά ηλικιωμένες. Πολλές από αυτές φαίνεται ότι προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της βενετικής περιφέρειας, το Φριούλι, τη Δαλματία και τα ελληνικά εδάφη. Αν και δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για γυναίκες που είχαν πρόσφατα μεταναστεύσει στη Βενετία, στις δίκες καταγράφονται με προσωνύμια όπως *greca*, *schianona*, *friulana*. Η μαγεία ήταν μια «επαγγελματική» ενασχόληση που πρόσφερε επιπλέον εισόδημα σε γυναίκες οι οποίες απασχολούνταν συνήθως περιστασιακά ή σε χαμηλόμισθα επαγγέλματα. Ως «επαγγελματίες» πρόσφεραν ερωτικά ή κακόβουλα μάγια, ξόρκια και γιατροσόφια. Η «επαγγελματική» διάσταση της μαγείας στη Βενετία αποκλίνει από το στερεότυπο της μάγισσας και της δαιμονικής μαγείας που κυριάρχησε σε άλλες περιοχές, ειδικά προτεσταντικές, της Ευρώπης την ίδια περίοδο. Από τις βενετικές δίκες εκλείπουν τα επαναλαμβανόμενα στοιχεία του «συμβολαίου» μεταξύ της μάγισσας και του διαβόλου, των οργιαστικών τελετών του Σάμπαθ στο οποίο συναθροίζονταν οι μάγισσες, της παιδοκτονίας και της βλαπτικής δράσης εναντίον της χριστιανικής κοινότητας, που απαντούν στον δικαστικό λόγο και στα δαιμονολογικά εγχειρίδια της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Πριν από τη δημιουργία της Ρωμαϊκής Ιερής Εξέτασης στη Βενετία, υπήρξαν, ωστόσο, σποραδικές περιπτώσεις δαιμονικής μαγείας στη βενετική ενδοχώρα. Στη διερεύνηση αυτών των υποθέσεων εμπλέκονταν τοπικοί αξιωματούχοι και εκκλησιαστικοί παράγοντες και, υπό την πίεση του τοπικού πληθυσμού, συνήθως κατέληγαν σε μαζικές εκτελέσεις μαγισσών και μάγων (Bowd, 2008: 134-156).

Στην ιταλική χερσόνησο η Εκκλησία της (Αντι-)Μεταρρύθμισης επιδόθηκε κυρίως στο να ξεριζώσει πρακτικές και πεποιθήσεις που πλέον θεωρούσε δεισιδαιμονικές και αντι-καθολικές (Romeo, 1990: 187-190). Αυτή τη γενική αντίληψη περί δεισιδαιμονίας ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό η ιεροεξεταστική προσέγγιση στις κατηγορίες για μαγεία και μαγγανεία. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια στην αναφορά του Alberto Bolognetti, παπικού απεσταλμένου στη Βενετία και μέλους της βενετικής Ιερής Εξέτασης, το 1580, όταν δηλαδή το ενδιαφέρον του δικαστηρίου στρεφόταν σταδιακά στις μαγικές πρακτικές: «Τα ξόρκια δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας ροπής προς την αίρεση. Κυρίως έχουν δύο άμεσους στόχους, τον έρωτα και το κέρδος, τα οποία όμως ασκούν μεγάλη επιρροή σε ανόητους ανθρώπους» (Stella, 1964: 287). Με την εκστρατεία κατά της δεισιδαιμονίας η Εκκλησία επιδίωκε πρωτίστως να καθορίσει και να περιφρουρήσει τα όρια του ιερού. Για παράδειγμα, για την Ιερή Εξέταση ήταν ύψιστης σημασίας να οριοθετήσει την εκκλησία ως αποκλειστικά λατρευτικό χριστιανικό χώρο και να τιμωρήσει την πρόσβαση όσων ασκούσαν μαγικές πρακτικές σε ιερά αντικείμενα, όπως η όστια, ο αγιασμός, το λάδι. Η εκκλησία ως χώρος και τα περιζήτητα για διάφορες μαγικές συνταγές ιερά αντικείμενα γίνονταν συχνά κατανοητά ως φορείς υπερφυσικών δυνάμεων. Αυτή η αντίληψη ήταν διαδεδομένη τόσο μεταξύ του πληθυσμού όσο και μεταξύ μελών του κλήρου. Η Εκκλησία και η Ιερή Εξέταση επιδίωκαν να καταστήσουν τα ιερά αντικείμενα αυστηρά εκκλησιαστικά και λατρευτικά και να τους αποδώσουν αποκλειστικά χριστιανικό νόημα, περιορίζοντας τη χρήση τους μόνο στους κόλπους του κλήρου. Γι' αυτό οι τιμωρίες τις οποίες επέβαλλε η Ιερή Εξέταση στους κληρικούς που προμήθευαν εκκλησιαστικά είδη σε όσους ασκούσαν μαγικές πρακτικές ήταν πάντα αυστηρότερες απ' ό,τι αυτές που επιβάλλονταν στους υποτιθέμενους μάγους και μάγισσες.

Σημαντικό πεδίο επιβολής της εκκλησιαστικής εξουσίας και κοσμοαντίληψης υπήρξε ο έλεγχος των φαινομένων αγιοσύνης και δαιμονισμού. Μια σειρά ιεροεξεταστικές έρευνες τον 17ο αιώνα στη Βενετία και την ενδοχώρα στράφηκαν σε γυναίκες και άνδρες που ισχυρίζονταν ότι είχαν υπερφυσικές δυνάμεις: βίωναν εκστατικά οράματα, απείχαν από τη λήψη τροφής ή τρέφονταν μόνο με όστια και θεία κοινωνία, έφεραν σωματικά σημάδια που παρέπεμπαν στις πληγές του Ιησού και έκαναν θαύματα. Αυτές οι περιπτώσεις αποτελούσαν πραγματικές προκλήσεις για την Εκκλησία καθώς συχνά αυτοί οι άνθρωποι αποκτούσαν ακόλουθους και

πιστούς που τους θεωρούσαν αγίους· για την ακρίβεια, τους χαρακτήριζαν «ζωντανούς αγίους». Τέτοιου είδους λατρείες, ειδικά σε τοπικό επίπεδο, ήταν δύσκολο να εκριζωθούν· το τοπικό ποίμνιο ζητούσε την επίσημη αγιοποίησή τους και η Εκκλησία έχανε το προνόμιο και μονοπώλιο να κηρύσσει αγίους και αγίες. Στο παρελθόν αντίστοιχες λαϊκές λατρείες ενίοτε είχαν αποκτήσει την επικύρωση της Εκκλησίας, αλλά από τον 16ο αιώνα οι εκδηλώσεις λαϊκής θρησκευτικότητας αντιμετωπίζονταν με καχυποψία αν διέφευγαν από τα όρια που έθετε η Εκκλησία. Ειδικά η ανακήρυξη αγίων από τα τέλη του 16ου αιώνα είχε θεσμοθετηθεί μέσα από αυστηρές διαδικασίες που εν πολλοίς διασφάλιζαν τις προτεραιότητες της Εκκλησίας ως προς τις προδιαγραφές της αγιοσύνης. Οι δικαστές προέκριναν την απόδοση των υποθέσεων αγιοσύνης ή ψευδοαγιοσύνης, όπως οι ίδιοι τις χαρακτήριζαν, σε «φυσικά» φαινόμενα, σε ασθένεια, σε απάτη ή στην επίδραση του διαβόλου (Schutte, 2001: 132-154).

Η Ιερή Εξέταση επιδείκνυε επιφυλακτικότητα και καχυποψία στο να αποδώσει καταγγελίες για ασθένειες, θανάτους και ατυχήματα σε κακόβουλα μάγια (*maleficia*) που προϋπέθεταν τη συνέργεια του διαβόλου. Σε αυτές τις περιπτώσεις η προσέγγιση του δικαστηρίου βασιζόταν στη διάκριση μεταξύ «φυσικών» και «υπερφυσικών» αίτιων. Συχνά στο δικαστήριο καλούνταν ιατροί για να αποφανθούν για τις φυσικές αιτίες ενός φαινομένου που είχε καταγγελθεί ως αποτέλεσμα μαγείας. Με αυτό τον τρόπο η Ιερή Εξέταση έμμεσα παρέμβαινε στον ανταγωνισμό μεταξύ επαγγελματιών ιατρών και θεραπευτριών στις οποίες κατέφευγαν συχνά οι άνθρωποι για την αντιμετώπιση ασθενειών. Καταδικάζοντας ή αποθαρρύνοντας λαϊκές και διαδεδομένες θεραπευτικές πρακτικές ως δεισιδαιμονικές, η Ιερή Εξέταση πρόσφερε στήριξη στον αναδυόμενο κλάδο των επαγγελματιών ιατρών. Ταυτόχρονα, το δικαστήριο προωθούσε μια διαφορετική αντίληψη περί θεραπευτικής ειδίκευσης που βασιζόταν στην επαγγελματική ιδιότητα και την εμπειρική παρατήρηση. Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι στις δίκες για μαγεία ο εκκλησιαστικός και ο επιστημονικός λόγος διαπλέκονταν προκειμένου να προσδιοριστούν «εκ των άνω» τα όρια μεταξύ φυσικού και μεταφυσικού. Οι ιεροεξεταστές δεν απέκλειαν την ισχύ της μαγείας, ειδικά της δαιμονικής. Άλλωστε, σε αυτή την πίστη τους οφείλονται οι εκατοντάδες υποθέσεις που έφτασαν και διερευνήθηκαν από το βενετικό δικαστήριο. Ωστόσο, φαίνεται ότι εφάρμοζαν πιο αυστηρά κριτήρια στον ορισμό του υπερφυσικού από ό,τι ο πληθυσμός (Seitz, 2011: 230-259).

Συνήθως οι ιεροεξεταστές ενδιαφέρονταν να πιστοποιήσουν το κατά πόσο ο κατηγορούμενος πίστευε στις δυνάμεις των μαγικών πρακτικών. Το 1587 η κατηγορούμενη Elisabetta Giantis στην ανάκρισή της περιέγραψε τις πρακτικές που είχε ακολουθήσει για να εκτελέσει ένα ερωτικό ξόρκι: ετοίμασε ένα μίγμα το οποίο περιείχε την καρδιά ενός πουλιού, προφέροντας τα λόγια «ξέρω ότι πρέπει να ξεπληρώσω τον διάβολο», κράτησε ένα ειδικό κεριά που είχε αγοράσει στο όνομα του διαβόλου και γυμνή το άναψε για να δημιουργήσει τη σκιά της, η οποία με τα ξόρκια της Elisabetta και τη δύναμη του διαβόλου θα πήγαινε να βρει και γοητεύσει τον άνδρα που επιθυμούσε η Elisabetta και να «δέσει» την καρδιά του. Από τη σκοπιά του ιεροεξεταστή η ανάκριση αφορούσε την πίστη στη κατηγορούμενης σε αυτή την μαγική πρακτική. Η απάντηση της Elisabetta ότι «όταν έβλεπα ότι ο εραστής μου ερχόταν σ' εμένα πίστευα στη μαγεία και στο ότι ο διάβολος είχε επηρεάσει τη θέλησή του, αλλά όταν δεν ερχόταν δεν πίστευα» ήταν αρκετή για να την καταδικάσει σε τιμωρία δημόσιου εξευτελισμού και εξορίας για δύο χρόνια (Black, 2009: 209-210). Σε πολλές άλλες περιπτώσεις η διαβεβαίωση των κατηγορούμενων ότι τελικά δεν είχαν πίστη στη δύναμη της μαγείας ή ότι είχαν παραπλανηθεί αρκούσε για να γλιτώσουν μόνο με κάποιες πνευματικές τιμωρίες, όπως εξομολόγηση και τακτική μετάληψη ή επαναλαμβανόμενη προσευχή.

Στη Βενετία οι καταγγελίες για μαγεία συνήθως προέρχονταν από τον στενό κοινωνικό κύκλο της κατηγορούμενης ή από δυσαρεστημένους πελάτες. Οι δίκες συνήθως αποκαλύπτουν ότι γύρω από τις κατηγορούμενες συγκροτούνταν κοινωνικά δίκτυα, συνήθως γυναικεία, και ότι όσες ασκούσαν θεραπευτικά μάγια είχαν συστηματικές σχέσεις με κληρικούς, ιατρούς και φαρμακοποιούς που τις προμήθευαν με υλικά για τις τελετές και τα σκευάσματά τους. Συχνά στις καταγγελίες οι φερόμενες ως μάγισσες χαρακτηρίζονταν ως πόρνες και ως γυναίκες που δεν ζούσαν χριστιανικά. Οι εχθρικές καταθέσεις εναντίον των μαγισσών προσέδιδαν σε αυτές τις συνήθως περιθωριοποιημένες και φτωχές γυναίκες χαρακτηριστικά ανηθικότητας και κυρίως υπερφυσικής δύναμης. Συχνά οι αναφορές στη μαγεία αποτελούσαν μια μετωνυμία για τις αντινομίες

ανάμεσα στις πατριαρχικές νόρμες και σε ό,τι τις διατάρασσε ή για την υπονόμηση των σχέσεων εξουσίας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η καταγγελία εναντίον της Adriana Savorgnan για μαγεία, πορνεία και ανηθικότητα από τον αριστοκρατικό οίκο των Dandolo. Ο νεαρός γόνος των Dandolo, Marco, είχε παντρευτεί, σε μια σχεδόν ιδιωτική τελετή, τη νεαρή, φτωχή Adriana που είχε μεταναστεύσει στη Βενετία από το Φρίουλι με τη μητέρα της. Η κατηγορία εναντίον της Adriana και της μητέρας της αφορούσε τους ανήθικους τρόπους με τους οποίους είχαν γοητεύσει τον Marco και κυρίως τη χρήση μαγείας για να τον «δέσουν» ερωτικά και να τον κάνουν να προχωρήσει σε γάμο. Επρόκειτο για μια ανήκουστη γαμήλια σχέση που μόνο η μαγεία μπορούσε να καταστήσει κατανοήσιμη. Αν και ο Marco ενώπιον της Ιερής Εξέτασης απέρριψε κάθε υποψία χρήσης μαγείας εναντίον του, οι Dandolo συνέχισαν την καταδίωξη της Adriana που στο μεταξύ είχε κατορθώσει με τη βοήθεια του άνδρα της να δραπετεύσει από τη Βενετία (Ruggiero, 1993: 27-56).

Η προσφυγή σε μαγικές ή, κατά την Ιερή Εξέταση, δεισιδαιμονικές πρακτικές διαπερνούσε όλα τα στρώματα της βενετικής κοινωνίας. Οι καταγγελίες που έφταναν ενώπιον του δικαστηρίου συνήθως αντανάκλουν όχι τόσο τη δυσπιστία ή την καχυποψία του πληθυσμού απέναντι σε αυτές τις πρακτικές, όσο την ύπαρξη εντάσεων σε κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις που αποσταθεροποιούσαν το κοινά αποδεκτό νόημα της μαγείας και των αντίστοιχων προσδοκιών που απέρρεαν από αυτήν. Σε αυτές τις περιπτώσεις η μαγεία καθίστατο ποινικοποιήσιμη.

Αν και στη Βενετία οι ιεροεξεταστές προσέγγιζαν με καχυποψία τις καταγγελίες για δαιμονική μαγεία, στην ενδοχώρα η αντιμετώπιση ήταν ενίοτε διαφορετική. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των λεγόμενων *benandanti* που μελέτησε ο ιστορικός Carlo Ginzburg. Από τη δεκαετία του 1570 μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα η Ιερή Εξέταση του Ούντινε διερεύνησε μια σειρά υποθέσεις που αφορούσαν τη δράση των *benandanti*. Οι *benandanti* («αγαθοποιοί») ήταν άνδρες και γυναίκες που προέρχονταν από τις αγροτικές περιοχές του Φρίουλι και ισχυρίζονταν ότι, επειδή είχαν γεννηθεί με τον αμνιακό σάκο, είχαν επιλεγεί αμέσως μετά τη γέννησή τους να προστατεύουν τις σοδειές και τις αγροτικές κοινότητες. Σε συγκεκριμένες εποχές του χρόνου, τη νύχτα, το πνεύμα τους άφηνε το σώμα τους και πετούσαν για να αναμετρηθούν με κακούς μάγους και μάγισσες που απειλούσαν να καταστρέψουν τις σοδειές. Οι ίδιοι οι *benandanti* θεωρούσαν αλλά και οι αγροτικές κοινότητες στις οποίες ανήκαν αναγνώριζαν ότι ο ρόλος τους ήταν αγαθοεργός και προστατευτικός. Στο παρακάτω απόσπασμα από τη δίκη του *benandante* Battista Moduco το 1580 μπορούμε να παρακολουθήσουμε την αφήγηση που εξυφαίνει ο κατηγορούμενος για τον εαυτό του και το έργο των *benandanti*:

Ερωτηθείς, απάντησε: «Σχετικά με τις μάγισσες και τους μάγους δεν γνωρίζω κάτι, και σχετικά με τους *benandanti* δεν γνωρίζω κανέναν άλλον εκτός από εμένα».

Ερωτηθείς, απάντησε: «Δεν μπορώ να μιλήσω για τους υπόλοιπους *benandanti* γιατί θα ήταν ενάντια στη θεία θέληση».

Ερωτηθείς, απάντησε: «Είμαι *benandante* γιατί πάω με τους υπόλοιπους τέσσερις φορές το χρόνο, τη νύχτα, να πολεμήσω. Πάω κατά τρόπο αθέατο, με το πνεύμα, ενώ το σώμα μου παραμένει πίσω. Πάμε εκεί ως υπηρέτες του Χριστού ενώ οι μάγισσες και οι μάγοι έρχονται ως υπηρέτες του διαβόλου. Και πολεμάμε μεταξύ μας. Εμείς με μάτσα μάραθου και οι άλλοι με κοτσάνια σόργου. Και αν είμαστε εμείς οι νικητές, η σοδειά πάει καλά, ενώ αν χάσουμε υπάρχει σιτοδεία».

Ερωτηθείς, «εδώ και πόσο καιρό εμπλέκεσαι σε αυτή την κατάσταση», απάντησε: «Εδώ και οχτώ χρόνια δεν συμμετέχω. Κάποιος ξεκινά ως *benandante* στην ηλικία των 20 και είναι ελεύθερος να σταματήσει στην ηλικία των 40, εάν θέλει».

Αφού του έγινε η σύσταση να πει την αλήθεια για το πώς κάποιος μπαίνει σε αυτή την υπηρεσία, απάντησε: «Δεν συμβαίνει τίποτε άλλο, εκτός από το πνεύμα που αφήνει το σώμα και περιπλανάται».

Ερωτηθείς «ποιος είναι αυτός που τους καλεί, ο Θεός ή κάποιος άγγελος, κάποιος άνθρωπος ή κάποιος διάβολος», απάντησε: «Είναι ένας άνθρωπος σαν εμάς που βρίσκεται πάνω από εμάς και χτυπάει ένα ταμπούρλο και μας καλεί».

Ερωτηθείς «πόσοι είναι αυτοί που πρέπει να πάνε κάθε φορά που χτυπάει το ταμπούρλο», απάντησε: «Είμαστε πάρα πολλοί και κάποιες φορές είμαστε πέντε χιλιάδες ή και περισσότεροι».

Ερωτηθείς, «γνωρίζετε όλοι μεταξύ σας;» απάντησε: «Όσοι είμαστε από το χωριό γνωρίζομαστε μεταξύ μας. Οι άλλοι όχι».

Ερωτηθείς «ποιος έθεσε αυτόν τον άνθρωπο επικεφαλής τους», απάντησε: «Δεν γνωρίζω, αλλά πιστεύουμε ότι έχει σταλθεί από τον Θεό γιατί πολεμάμε για την πίστη του Χριστού». (Ginzburg, 1983: 153-154)

Ωστόσο, μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα η ανάμειξη των ιεροεξεταστών και οι δίκες στις οποίες υπέβαλλαν τα άτομα που ισχυρίζονταν ότι ήταν *benandanti* είχαν πείσει τα ίδια αλλά και τους συγχωριανούς τους ότι ήταν δαιμονικοί μάγοι και μάγισσες. Κατά τον Carlo Ginzburg επρόκειτο για μια διαδικασία πολιτισμικής επιβολής. Απέναντι σε αντιλήψεις τις οποίες αντλούσαν από έναν αγροτικό πολιτισμό που χάνονταν στα βάθη των αιώνων και διατηρούσε πολλά προχριστιανικά στοιχεία, οι ιεροεξεταστές είχαν επιβάλει τις δικές τους χριστιανικές ερμηνείες που προέρχονταν από τον χώρο της λόγιας δαιμονολογίας.

Οι καταγγελίες για μαγεία και μαγγανεία, εκτός από τις κοινωνικές εντάσεις που αντανακλούν, συνιστούν μια σταθερή μετατόπιση ως προς τη χωρική πρόσληψη των αδικημάτων που ενέπιπταν στην αρμοδιότητα της Ιερής Εξέτασης, με επίκεντρο πλέον την ενορία ή τη γειτονιά. Αυτή η μετατόπιση απαντά και σε άλλα αδικήματα που έφταναν με μικρότερη συχνότητα ενώπιον του δικαστηρίου, όπως για παράδειγμα ο κρυπτοεβραϊσμός. Ως κρυπτοεβραίοι κατηγορήθηκαν άτομα και οικογένειες που διέμεναν εκτός του Γκέτο και προσποιούνταν ότι ζούσαν ως χριστιανοί ενώ ιδιωτικά τηρούσαν εβραϊκά έθιμα. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι εβραίοι ήταν υποχρεωμένοι να μένουν στο Γκέτο και η βενετική κυβέρνηση απέφευγε να ελέγχει το παρελθόν τους, ειδικά για όσων είχαν βίαια εκχριστιανιστεί στην ιβηρική χερσόνησο. Οι κατηγορούμενοι για κρυπτοεβραϊσμό είχαν κατά κύριο λόγο προέλευση από την Ισπανία ή την Πορτογαλία. Συνήθως η παρουσία τους στη Βενετία ήταν προσωρινή στο πέρασμά τους προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κάποιοι ισχυρίζονταν ότι επέλεξαν να μείνουν εκτός του Γκέτο για να έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια να διεκπεραιώνουν τις δουλειές τους. Επίσης ισχυρίζονταν ότι η διαμονή εκτός του Γκέτο δεν προϋπέθετε ότι ακολουθούσαν χριστιανική ζωή. Υποστήριζαν ότι ιδιωτικά τηρούσαν τον ιουδαϊσμό και ότι ήταν υπόλογοι μόνο στο πρόστιμο που οι βενετικές αρχές επέβαλλαν σε όσους εβραίους παρενέβαιναν τη νομοθεσία και ζούσαν έξω από το Γκέτο. Ωστόσο, ο θεσμός του Γκέτο αποτελούσε θεμελιώδη αρχή διαχωρισμού του πληθυσμού με βάση τη θρησκεία, και τυχόν καταγγελία για διαμονή μεταξύ των χριστιανών άνοιγε τον δρόμο για την ανάμειξη της Ιερής Εξέτασης η οποία στη συνέχεια αναλάμβανε να διερευνήσει το παρελθόν των φερόμενων ως κρυπτοεβραίων, δηλαδή αν προέρχονταν από τις χώρες της ιβηρικής χερσονήσου και αν είχαν εκχριστιανιστεί. Στην τελευταία περίπτωση, σύμφωνα με τη νομοθεσία της Εκκλησίας, έπρεπε να καταδικαστούν ως αποστάτες. Από τα τέλη του 16ου αιώνα η ενοριακή τοπικότητα ήταν καθοριστικής σημασίας στον «ενοτισμό» και στις καταγγελίες εναντίον κρυπτοεβραίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η οικογένεια De Nis. Το 1585 μια σειρά μάρτυρες τους κατήγγειλαν στην Ιερή Εξέταση. Κάποιοι μάρτυρες ήταν καχύποπτοι προς τους De Nis επειδή στο στενό ενοριακό πλαίσιο δεν συμμορφώνονταν με τις καθολικές παραδόσεις. Όπως ανέφερε μια μάρτυρας, «κάθε φορά που σήμαιναν οι καμπάνες για τον εσπερινό πρόσεχα ότι δεν γονάτιζαν, ούτε έβγαζαν τα καπέλα τους, ούτε έλεγαν προσευχές [...] Στη γειτονιά θεωρούν ότι η οικογένεια δεν τηρεί τα σωστά έθιμα γιατί ποτέ δεν πάνε στην εκκλησία». Στην κατάθεσή του ο ενοριακός ιερέας, ως υπεύθυνος για το ποίμνιο, δεν περιορίστηκε μόνο στη συμμόρφωση προς τα χριστιανικά έθιμα, αλλά παρακολούθησε στενά την ιδιωτική ζωή της οικογένειας. Ανέφερε: «Στην ενορία μου μένουν οι De Nis, ζουν στην ενορία μου σχεδόν δύο χρόνια, αρκετό διάστημα για να έχουν γιορτάσει δύο φορές το Πάσχα εδώ αλλά δεν τους έχω δει ποτέ στην εκκλησία [...] Έχω ακούσει ότι την Παρασκευή προετοιμάζουν το γεύμα του Σαββάτου [ενν. ότι τηρούν το εβραϊκό Σάββατο]. Επίσης έχω ακούσει ότι στο σπίτι τους δεν υπάρχουν εικόνες του Χριστού, της Παναγίας ή των αγίων» (Plakotos, 2009: 425-443). Η υπόθεση των De Nis ή άλλων καταγγελιών για κρυπτοεβραϊσμό, μαζί

με τις υποθέσεις μαγείας καταδεικνύουν την ανάδυση της ενοριακής τοπικότητας ως χώρου συστηματικού ελέγχου των ηθών και της διαγωγής του πληθυσμού.

Οι υποθέσεις της Ιερής Εξέτασης αντανακλούν και διαποτίζονται από κυρίαρχες νόρμες της βενετικής κοινωνίας και τον τρόπο διαμόρφωσής τους στο πέρασμα των χρόνων. Εκτός από τη συμμόρφωση προς τα χριστιανικά ήθη, η κοινωνική θέση, πατριαρχικές και έμφυλες νόρμες και προσδοκίες διαμόρφωναν το καθεστώς ευποληψίας. Εξέχουσα θέση κατείχε η αντίληψη περί ανδρικής και οικογενειακής τιμής. Όπως είδαμε, η τιμή αποτελούσε κυρίαρχη αξία για τις κοινωνικές ελίτ. Ωστόσο, η τιμή και η προάσπισή της διέτρεχαν την κοινωνική ιεραρχία. Η ανδρική τιμή συγκροτούνταν από τη διαπλοκή ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας και την κεντρική θέση που κατείχε η γυναικεία τιμή, η οποία ήταν αξεδιάλυτα συνυφασμένη με τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Ακόμα και αν δεν αναδύεται άμεσα στις καταγγελίες και τις μαρτυρίες ενώπιον του δικαστηρίου, ο ανδρικός έλεγχος επί της γυναικείας συμπεριφοράς, και ειδικά της σεξουαλικότητας, αποτελούσε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο συγκροτούνταν μια σειρά αδικήματα (Πλακωτός, 2007: 89-128). Η διαπλοκή της δικαστικής λειτουργίας και των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών δημιούργησε ένα καθεστώς αμοιβαιότητας μεταξύ του δικαστηρίου και του πληθυσμού που καταδεικνύει μια διαδικασία διαμόρφωσης ενός πειθαρχικού πλέγματος για διάφορες πτυχές της καθημερινότητας στη Βενετία της (Αντι-)Μεταρρύθμισης.

Η Ιερή Εξέταση στις υποθέσεις που διαχειρίστηκε επέβαλε ποικίλες τιμωρίες για όσους κρίνονταν ένοχοι. Αυτές περιλάμβαναν από θανατικές καταδίκες ή καταδίκη στις βενετικές γαλέρες, που συνήθως ισοδυναμούσε με αργό θάνατο, έως φυλάκιση, κατ' οίκον περιορισμό και δημόσιο εξευτελισμό. Συχνά η Ιερή Εξέταση αναλάμβανε και έναν διορθωτικό και παιδαγωγικό ρόλο, όπως συνέβαινε στην περίπτωση λογοκρισίας και κάθαρσης βιβλίων πριν την έκδοσή τους. Χαρακτηριστική υπήρξε η στάση της απέναντι στον βενετό ζωγράφο Paolo Veronese. Το 1573 ο Veronese έλαβε παραγγελία να ζωγραφίσει έναν πίνακα με θέμα τον Μυστικό Δείπνο για το μοναστήρι του ναού των San Giovanni e Paolo. Σύντομα, ωστόσο, κλήθηκε να απολογηθεί στην Ιερή Εξέταση για τον τρόπο με τον οποίο είχε απεικονίσει αυτή τη θρησκευτική σκηνή. Είναι ενδιαφέρον να δούμε ένα εκτενές απόσπασμα από τη δίκη για να κατανοήσουμε την εμπλοκή του δικαστηρίου και τη μέθοδό του:

Σάββατο 18 Ιουλίου 1573

Ο Paulo Caliarì [Veronese], ζωγράφος, κάτοικος στην ενορία του San Samuele, κλήθηκε από το Ιερό Γραφείο.

Ερωτηθείς εάν γνωρίζει γιατί τον κάλεσε το Ιερό Γραφείο, απάντησε «Όχι, κύριοι».

Ερωτηθείς εάν μπορεί να φανταστεί τον λόγο, απάντησε «Μπορώ να τον φανταστώ πολύ καλά. Από ό,τι μου είπαν οι άγιοι πατέρες ή μάλλον ο ηγούμενος του San Giovanni e Paolo, του οποίου το όνομα δεν γνωρίζω, ήρθε εδώ και η Εξοχότητά σας του είπε ότι πρέπει να βάλω τη φιγούρα της Μαγδαληνής στη θέση όπου τώρα έχει απεικονιστεί ένας σκύλος. Του είπα ότι πρόθυμα θα το κάνω και αυτό και ό,τι άλλο χρειαστεί για την τιμή και τη δική μου και του έργου. Αλλά δεν πιστεύω ότι η φιγούρα της Μαγδαληνής ήταν κατάλληλη για αυτήν τη θέση, για πολλούς λόγους, τους οποίους θα εκθέσω όποτε μου δοθεί η ευκαιρία».

Ερωτηθείς σε ποιο έργο αναφέρεται, απάντησε «Σε αυτό που απεικονίζει τον Μυστικό Δείπνο».

Ερωτηθείς τι συμβολίζει ο άνδρας που απεικονίζεται στο έργο και στάζει αίμα από τη μύτη του, απάντησε «Απεικονίζει έναν υπηρέτη που του άνοιξε η μύτη εξαιτίας κάποιας αναποδιάς».

Ερωτηθείς τι συμβολίζουν αυτοί οι οπλισμένοι άνδρες οι οποίοι είναι ντυμένοι με το γερμανικό στυλ, απάντησε «πρέπει να ξεκαθαρίσω κάποια ζητήματα πάνω σε αυτό το θέμα».

Του είπαν να μιλήσει και απάντησε: «Εμείς οι ζωγράφοι παίρνουμε την ίδια άδεια που παίρνουν και οι ποιητές και οι τρελοί, και για αυτόν τον λόγο ζωγράφισα αυτούς τους οπλισμένους άνδρες, τον έναν να πίνει και τον άλλον να τρώει και έτοιμους να αναλάβουν κάποιο καθήκον, γιατί θεώρησα ότι ταίριαζε στον ιδιοκτήτη του σπιτιού (ο οποίος, όπως προανέφερα, ήταν ένας ισχυρός και πλούσιος άνδρας) να έχει τέτοιους υπηρέτες».

Ερωτηθείς για ποιο λόγο ζωγράφισε τον γελωτοποιό που κρατά έναν παπαγάλο, απάντησε «Για στολίδι, όπως είναι φυσικό».

Ερωτηθείς ποιοι κάθονται στο τραπέζι μαζί με τον Ιησού, απάντησε «Οι δώδεκα απόστολοι».

Ερωτηθείς τι κάνει ο άγιος Πέτρος ο οποίος είναι ο πρώτος στη σειρά, απάντησε «Κόβει ένα κομμάτι αρνί για να το περάσει και στους υπόλοιπους στο τραπέζι».

Ερωτηθείς τι κάνει ο δεύτερος στη σειρά απόστολος, απάντησε «Έχει έτοιμο το πιάτο του για να του βάλει ο άγιος Πέτρος μέσα το κρέας».

Ερωτηθείς τι κάνει ο επόμενος, απάντησε «Έχει ένα πιρούνι και το κατευθύνει προς το στόμα του».

Ερωτηθείς ποιοι πιστεύει ότι ήταν παρόντες στην πραγματικότητα σε αυτό το δείπνο, απάντησε «Πιστεύω ότι ήταν παρόντες ο Χριστός και οι απόστολοι. Αλλά εφόσον έμεινε χώρος τον διακόσμησα με άλλες επιπλέον φιγούρες».

Ερωτηθείς αν του ζήτησε κανείς να απεικονίσει Γερμανούς και γελωτοποιούς και άλλα τέτοια παρόμοια στον πίνακα, απάντησε: «Όχι, κύριοι. Μου ζητήθηκε να ζωγραφίσω αυτόν τον πίνακα όπως νομίζω ότι ταιριάζει, αλλά επειδή είναι μεγάλος θεώρησα ότι θα ταιρίαζε, ή έτσι τουλάχιστον νόμιζα, να συμπεριλάβω πολλές φιγούρες στον πίνακα».

Ερωτηθείς αν θεωρεί ότι είναι σωστό να απεικονίζει στον Μυστικό Δείπνο του Κυρίου γελωτοποιούς, μεθυσμένους, Γερμανούς, νάνους και άλλα ασελγή πράγματα, απάντησε «Όχι, κύριοι».

Ερωτηθείς γιατί τότε απεικόνισε αυτές τις φιγούρες, απάντησε «Τα ζωγράφισα θεωρώντας ότι δεν βρίσκονται εκεί που λαμβάνει χώρα το δείπνο».

Ερωτηθείς αν γνωρίζει ότι στη Γερμανία και σε άλλα μέρη μολυσμένα από την αίρεση συνηθίζουν μέσω απρεπών εικαστικών έργων να προσβάλλουν, να κοροϊδεύουν και να υποτιμούν την Αγία Καθολική Εκκλησία προκειμένου να διδάξουν το λάθος δόγμα σε ανόητους και αδαείς ανθρώπους, απάντησε: «Συμφωνώ, κύριε, ότι αυτό είναι κακό, αλλά θα πρέπει να επαναλάβω ότι είμαι υποχρεωμένος να ακολουθήσω το παράδειγμα των προκατόχων μου».

Ερωτηθείς τι έκαναν οι προκάτοχοί του και εάν έκαναν κάτι παρόμοιο, απάντησε: «Στη Ρώμη ο Μιχαήλ Άγγελος στο παπικό παρεκκλήσι απεικόνισε τον Ιησού Χριστό τον Κύριο μας, τη μητέρα του, τον άγιο Ιωάννη και τον άγιο Πέτρο, όλους αυτούς (εκτός από τη Μαρία Παρθένο) γυμνούς, σε διάφορες στάσεις και με ελάχιστο σεβασμό».

Του είπαν: «Σίγουρα θα γνωρίζεις ότι δεν θα υπάρχουν ρούχα και άλλου είδους τέτοια πράγματα κατά τη Δευτέρα Παρουσία, και συνεπώς δεν υπήρχε λόγος να απεικονίσει τα ρούχα, και σε αυτό το έργο ό,τι απεικονίζεται αναφέρεται στο πνεύμα – δεν υπάρχουν εκεί ούτε γελωτοποιοί ούτε σκύλοι ούτε όπλα ούτε άλλες χυδαιότητες τέτοιου είδους. Με βάση αυτό το παράδειγμα ή οποιοδήποτε άλλο, θέλεις να υποστηρίξεις ότι έκανες το σωστό;».

Απάντησε: «Αξιότιμοι κύριοι, όχι, δεν θέλω να υποστηρίξω κάτι τέτοιο. Αλλά νόμιζα ότι κάνω το σωστό. Και δεν σκέφτηκα όλα αυτά τα σοβαρά ζητήματα. Νόμιζα ότι δεν κάνω τίποτα κακό, και κυρίως γιατί αυτές οι φιγούρες των γελωτοποιών δεν στέκονται εκεί που κάθεται ο Ιησούς».

Έπειτα από αυτό αποφασίστηκε ότι ο προαναφερθείς κύριος Paolo έπρεπε να υποχρεωθεί να διορθώσει τον πίνακα σε διάστημα τριών μηνών και με δικά του έξοδα όπως θεωρεί το Ιερό Γραφείο ότι είναι το σωστό, αλλιώς θα του επιβληθούν ποινές. (Chambers & Pullan, 2001: 232-236) **(Εικόνα 6.10)**

Το εύρος των θεματολογικών και εικονιστικών επιλογών, η σχετική ελευθερία, η διάθεση πειραματισμού και η ιδεολογία που χαρακτήρισαν την αναγεννησιακή τέχνη σταδιακά χάθηκαν με την επέμβαση της Εκκλησίας. Τελικά ο Veronese επέλεξε να μην ακολουθήσει τις επιταγές της Ιερής Εξέτασης, αλλά να αφήσει ίδιο τον πίνακα, αλλάζοντας μόνο τον τίτλο του έργου του, από Μυστικό Δείπνο, σε Δείπνο στο σπίτι του Λευί, μια άλλη σκηνή από την Καινή Διαθήκη.



Εικόνα 6.10 Δείπνο στο σπίτι του Λεβί (Paolo Veronese, 1573).

Η Ιερή Εξέταση υπήρξε μέρος ενός ευρύτερου πλέγματος ποινικών μηχανισμών που ήδη από τον 15ο αιώνα αποκτούσαν ρόλο σε ολοένα περισσότερες πτυχές της καθημερινότητας. Αυτοί οι μηχανισμοί παρήγαγαν μια συστηματική ηθικολογική ρητορική και πρακτική που στόχευε στην προβολή της δημόσιας ηθικής, της χριστιανικής τάξης και της ευυποληψίας. Η έμφαση στη δημόσια τάξη με την οριοθέτηση της έμφυλης ηθικής και της σεξουαλικότητας διαφαίνεται με χαρακτηριστικό τρόπο στις πολιτικές που υιοθετήθηκαν απέναντι στο φαινόμενο της πορνείας, όπως είδαμε αναλυτικά σε προηγούμενη ενότητα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η συστηματικοποίηση και εντατικοποίηση της ποινικής πρακτικής κατά της «σοδομίας». Με τον όρο «σοδομία» (*sodomia*) τόσο στη Βενετία όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη της προνεοτερικής περιόδου προσδιορίζονταν σεξουαλικές πρακτικές που θεωρούνταν ότι δεν προέκριναν την αναπαραγωγή. Ο Marin Sanudo στο ημερολόγιό του δίνει αυτό το περιεχόμενο στον όρο καταγράφοντας την τιμωρία ανδρών και γυναικών ενόχων: «9 Ιανουαρίου 1518. Κάποιος Francesco, αχθοφόρος κρασιών, καταδικάστηκε για διάπραξη σοδομίας με μια γυναίκα, η οποία έχει διαφύγει, και τιμωρήθηκε με εξορία έξω από τα όρια του κράτους που έχουν οριστεί για τους σοδομιστές. Αν επιστρέψει, θα αποκεφαλιστεί και το σώμα του θα καεί. Παρόμοια, μια γυναίκα καταδικάστηκε για σοδομικές πράξεις και τιμωρήθηκε με δημόσιο εξευτελισμό να σταθεί σε ένα βάθρο ανάμεσα στους δύο στύλους στην πλατεία του Αγίου Μάρκου, φορώντας καπέλο ατίμωσης, και στη συνέχεια εξορίστηκε» (Sanudo, 1879-1903: τ.25, 190-191). Κυρίως, ωστόσο, με την κατηγορία της σοδομίας βαρύνονταν οι άνδρες που εμπλέκονταν σε ομοερωτικές πρακτικές. Στη Βενετία ήδη από τον 14ο αιώνα οι *Signori di Notte al Criminale*, μια υπηρεσία με αστυνομικές και δικαστικές αρμοδιότητες, προέβησαν σε δίκες για ομοερωτικές πρακτικές. Συνήθως η τιμωρία ήταν θάνατος στην πυρά ή δια αποκεφαλισμού. Στις αρχές του 15ου αιώνα την αρμοδιότητα αναλαμβάνει το πανίσχυρο Συμβούλιο των Δέκα. Από αυτή την περίοδο οι δίκες πολλαπλασιάζονται.

Η επιθετική πολιτική του Συμβουλίου των Δέκα συνιστούσε επίσης μια σημαντική αλλαγή ως προς την κατασταλτική πρακτική, καθώς συγκεκριμένες περιοχές του αστικού χώρου καταχωρίστηκαν ως εστίες διάπραξης του αδικήματος και εντάθηκε η αστυνόμευσή τους. Στη ρητορική με την οποία το Συμβούλιο των Δέκα επένδυσε τις διώξεις για «σοδομία» διαπλεκόταν η οργή του Θεού για το αδίκημα και η παντοδυναμία του να επιφέρει την καταστροφή ως τιμωρία, παραπέμποντας στη βιβλική αφήγηση για τα Σόδομα και τα Γόμορρα (Ruggiero, 1985: 109-145). Ο λόγος περί σοδομίας εντάσσεται στη γενικευμένη ρητορική του κινδύνου που αναπτύσσεται από τα μέσα του 15ου αιώνα, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Αυτή τη ρητορική αναπαράγει στις αρχές του 16ου αιώνα ο ηθικολόγος ευγενής Girolamo Priuli στο ημερολόγιό του, όπου η «σοδομία»

περιγράφεται ως εκθήλυνση, συνδέεται με την αντίληψη περί βενετικής παρακμής και δικαιολογείται η στιβαρή παρέμβαση του Συμβουλίου των Δέκα:

Δεν έχω ακόμα αναφερθεί σε μια άλλη βδελυρή και ολέθρια ανηθικότητα η οποία είναι ευρύτατα διαδεδομένη και χαιρεί ιδιαίτερης εκτίμησης στην πόλη, και δεν είναι άλλη από την αφύσικη αθλιότητα που ονομάζεται σοδομία, για την οποία, όπως διαβάζουμε στις αρχαίες γραφές, ο παντοδύναμος Θεός έριξε φωτιά στις δύο πόλεις που είναι διαβόητες στους πάντες. Αυτή η ανηθικότητα διαπράττεται ανοικτά και ξεδιάντροπα στη Βενετία. Έχει γίνει τόσο συχνή, που προτιμάται από το να έχει κανείς σχέσεις με τη γυναίκα του. Νεαροί βενετοί ευγενείς και πολίτες ντύνονται με τόσα στολίδια και με ενδύματα με άνοιγμα για να δείχνουν το στήθος τους και φορούν τόσα αρώματα, που δεν υπάρχει κάτι άλλο στον κόσμο το οποίο να μπορεί να συγκριθεί με την εκζήτηση και την πολυτέλεια των βενετών νέων και τις προκλητικές πράξεις ματαιοδοξίας και επίδειξης εκ μέρους τους. Για την ακρίβεια, μπορούμε να τους αποκαλούμε όχι νεαρούς αλλά γυναίκες. Αν και αξίζουν τιμωρία, τους ανέχονται οι πατέρες και οι συγγενείς τους. Γιατί αν οι πρεσβύτεροι είχαν αναλάβει δράση απαγορεύοντας αυτή την απρεπή εμφάνιση, την πρόστυχη συμπεριφορά και την εκθήλυνση των γιων και των συγγενών τους, ίσως τα πράγματα να είχαν εξελιχθεί διαφορετικά και ο Θεός να μην είχε επιτρέψει τέτοιος όλεθρος να πέσει πάνω μας [...] Είναι αλήθεια ότι η τιμωρία αυτής της ανηθικότητας, της σοδομίας, ανατέθηκε στο Συμβούλιο των Δέκα για να εγείρει φόβο καθώς στη Δημοκρατία της Βενετίας πουθενά δεν υπάρχει μεγαλύτερη εξουσία, σοφία και ορθή κρίση από το Συμβούλιο των Δέκα. (Priuli, 1938: τ. 4: 35-36)

Στην κινδυνολογική ρητορική της περιόδου η σοδομία διαπλέκεται με άλλα φαινόμενα που συνολικά καθίστανται δείκτες της ηθικής κατάπτωσης της πόλης. Ο Marin Sanudo καταχώρησε ένα ενδεικτικό περιστατικό:

Την ημέρα των Χριστουγέννων το 1497 ο δόγης, όπως ήταν το έθιμο, βρέθηκε στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου για να παρακολουθήσει το κήρυγμα και άκουσε κάποιον ιεροκήρυκα Timoteo da Lucca από το τάγμα των Φραγκισκανών. Αυτός έκανε ένα ωραίο κήρυγμα και μεταξύ άλλων είπε: «Κύριέ μου, κλείνετε τις εκκλησίες με τον φόβο της πανώλης και ορθώς πράττετε. Αλλά, Θεού θέλοντος, δεν θα ήταν απαραίτητο να τις κλείνετε. Θα μπορούσατε να το αποφύγετε αν εξαλείφατε τις αιτίες που φέρνουν την πανώλη, οι οποίες είναι τα φρικτά αμαρτήματα που διαπράττονται σε αυτή την πόλη, η βλασφημία προς τον Θεό και τους αγίους, οι συναθροίσεις που διαπράττεται σοδομία, τα αμέτρητα συμβόλαια που συντάσσουν οι τοκογλύφοι στο Ριάλτο, η εξαγορά της δικαιοσύνης και η πολιτική να κερδίζουν οι πλούσιοι σε βάρος των φτωχών». (Sanudo, 1879-1903: τ.1: 836-837)

Από τα φαινόμενα που καυτηρίαζε ο φραγκισκανός ιεροκήρυκας η καταπολέμηση της βλασφημίας, όπως η σοδομία, μπήκε στο στόχαστρο των αρχών. Ήδη από τον 13ο αιώνα το βενετικό κράτος εξέδιδε νόμους που καταδίκάζαν τη βλασφημία, αλλά το 1537 το Συμβούλιο των Δέκα προχώρησε στην ίδρυση μιας ειδικής υπηρεσίας, της Επιτροπής επί της βλασφημίας (*Esecutori contro la Bestemmia*), με αρμοδιότητα να διερευνά και να τιμωρεί υποθέσεις βλασφημίας, προσβολών και άσεμνης γλώσσας. Την ίδια περίοδο η νομοθεσία εναντίον της βλασφημίας εντατικοποιήθηκε στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά η Βενετία ήταν ένα από τα λίγα κράτη που διέθεταν σχετική ειδική υπηρεσία. Στη δικαιοδοσία της Επιτροπής δεν ενέπιπτε η αιρετική βλασφημία, για την οποία ήταν υπεύθυνη η Ιερή Εξέταση. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ αιρετικής και μη αιρετικής βλασφημίας ήταν ρευστά, καθώς οι περισσότερες μορφές βλασφημίας που διερευνούσε η Επιτροπή αφορούσαν προσβολές προς τον Θεό και άρνηση των ιδιοτήτων του (για παράδειγμα, *al cospetto di dio, al dispetto di dio*) (Εικόνα 6.11).

Οι ποινές που επέβαλλε το δικαστήριο κυμαίνονταν από χρηματικά πρόστιμα μέχρι δημόσιο εξευτελισμό



Εικόνα 6.11 Επιγραφή κατά του τζόγου από την Επιτροπή επί της Βλασφημίας στο Campo San Stefano, 1633 (Φωτογραφία του Giovanni Dall' Orto).

και σωματικές τιμωρίες. Καθ' υπόδειξη της επιτροπής συστηματικά τοιχοκολλούνταν έντυπες προκηρύξεις που προειδοποιούσαν για τις τιμωρίες που η βλασφημία επέσειε, ενώ πιο μόνιμες πέτρινες πλάκες που καταδίκάζαν το αδίκημα τοποθετήθηκαν σε πολλά σημεία του αστικού χώρου. Εκτός από τη βλασφημία, η Επιτροπή επί της βλασφημίας και άλλα δικαστικά σώματα διερευνούσαν και δίωκαν υποθέσεις λεκτικών προσβολών. Συχνά αυτές οι υποθέσεις αφορούσαν καταγγελίες ευγενών εναντίον πληβείων της πόλης. Άλλωστε, στη νομοθεσία η βλασφημία και ο ασεβής λόγος συσχετίζονταν με τη μάζα του πληθυσμού. Στη νομοθεσία η βλασφημία καταγράφονταν ως έγκλημα εναντίον του Θεού και του κράτους· η καταπολέμησή της και οι διώξεις για προσβολές και άσεμνο λόγο αποτέλεσαν μια συστηματική πολιτική αναμόρφωσης και «εξευγενισμού» μέσω της δημιουργίας μιας ευποληπτης «γλωσσικής κοινότητας» και επιβολής της ελίτ στον πληθυσμό. Για τα μέλη της βενετικής ελίτ η γλωσσική επιθετικότητα συνιστούσε υπονόμηση της ηγεμονικής θέσης τους (Horodowich, 2008: 82-90, 120-124). Όπως σε μια σειρά πτυχές της κοινωνικής ζωής, η γλώσσα και ο λόγος γίνονταν από τον 16ο αιώνα το πεδίο όπου η βενετική ελίτ επανακαθόριζε τον εαυτό της και τη σχέση της με τα υπάλληλα στρώματα αναδιατάσσοντας τα όρια του επιτρεπτού.

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Ambrosini, Federica (2000). Toward a Social History of Women in Venice from Renaissance to Enlightenment. In John Martin - Dennis Romano (eds.), *Venice Reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 420-53.
- Atanagi, Dionigi (1561). Vita della Signora Irene. In *Rime di diversi nobilissimi, et eccellentissimi autori, in morte della signora Irene delle Signore di Spilimbergo*. Venezia: Domenico & Gio. Battista Guerra.
- Bareggi, Claudia Di Filippo (1988). *Il mestiere di scrivere. Lavoro intellettuale e mercato librario a Venezia nel Cinquecento*. Rome: Bulzoni.
- Bellavitis, Anna, Filippini, Nadia Maria, & Plebani, Tiziana (eds.) (2012). *Spazi, poteri, diritti delle donne a Venezia in età moderna*. Verona: QuiEdit.
- Bennett, Judith, & Froide, Amy (eds.) (1998). *Singlewomen in the European Past*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Black, Christopher (2001). *Early Modern Italy. A Social History*. London: Routledge.
- Black, Christopher (2004). *Church, Religion and Society in Early Modern Italy*. Basingstoke - New York: Palgrave.
- Black, Christopher (2009). *The Italian Inquisition*. New Haven - London: Yale University Press, 2009.
- Bouwsma, William (1968). *Venice and the Defense of Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*. Berkeley: University of California Press.
- Bowd, Stephen (2008). "Honeyed Flies" and "Sugared Rats": Witchcraft, Heresy and Superstition in the Bresciano, 1454-1535. In S.A. Smith - Alan Knight (eds.), *The Religion of Fools? Superstition Past and Present*. Oxford: Oxford University Press, 134-156.
- Brown, Judith, & Davis, Robert (eds.) (1998). *Gender and Society in Renaissance Italy*. London: Longman.
- Burke, Peter (1997). *Varieties of Cultural History*. Cambridge: Polity Press.
- Cabei, Giulio Cesare (1574). *Ornamenti della gentil donna vedova, nella quale ordinatamente si tratta di tutte le cose necessarie allo stato vedovile*. Venezia: Cristoforo Zanetti.
- Caggio, Paolo (1552). *Iconomica*. Venezia: Al segno del Pozzo.
- Caimo, Pompeo (1629). *Dell' Ingegno Humano, de' suoi segni, della sua differenza ne gli huomini, e nelle donne, e del suo buono indirizzo*. Venezia: Marc' Antonio Brogiollo.
- Carroll, Linda. Venetian Literature and Publishing. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 615-649.
- Cavallo, Sandra (2007). *Artisans of the Body in Early Modern Italy: Identities, Families and Masculinities*. Manchester: Manchester University Press.
- Chambers, David, & Pullan, Brian (eds.) (2001). *Venice: A Documentary History, 1450-1630*. Toronto: University of Toronto Press.
- Chojnacka, Monica (2001). *Working Women of Early Modern Venice*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Chojnacki, Stanley (2000). *Women and Men in Renaissance Venice. Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Cohen, Sherrill, 1992. *The Evolution of Women's Asylums Since 1500. From Refuges for Ex-Prostitutes to Shelters for Battered Women*. New York - Oxford: Oxford University Press.

- Cohn, Samuel (1996). *Women in the Streets. Essays on Sex and Power in Renaissance Italy*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Cox, Virginia (2008). *Women's Writing in Italy, 1400-1650*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Cowan, Alexander (1995). Love, Honour and the *Avogaria di Comun* in Early Modern Venice. *Archivio Veneto*, 146, 5-19.
- Cowan, Alexander (1999). Patricians and Partners in Early Modern Venice. In Ellen E. Kittell - Thomas F. Madden (eds.), *Medieval and Renaissance Venice*. Urbana: University of Illinois Press, 276-93.
- Cowan, Alexander (2011). *Seeing Is Believing. Urban Gossip and the Balcony in Early Modern Venice*. *Gender and History*, 23, 721-738.
- Cozzi, Gaetano (1991). Religione, moralità e giustizia a Venezia: vicende della magistratura degli Esecutori contra la Bestemmia (secoli XVI-XVII). *Ateneo Veneto*, 29, 7-95.
- Cristellon, Cecilia (2008). Marriage and Consent in Pre-Tridentine Venice: Between Lay Conception and Ecclesiastical Conception, 1420-1545. *Sixteenth Century Journal*, 39(2), 389-418.
- Cristellon, Cecilia, & Menchi, Silvana Seidel (2013). Religious Life. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 379-419.
- Davidson, Nicholas (1994). Theology, Nature and the Law: Sexual Sin and Sexual Crime in Italy from the Fourteenth to the Seventeenth Century. In Trevor Dean - K.J.P Lowe (eds.), *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 74-98.
- Dean, Trevor, & Lowe, K. J. P. (eds.) (1998). *Marriage in Italy 1300-1650*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Del Col, Andrea (2006). *L'Inquisizione in Italia. Dal XII al XXI secolo*. Milano: Mondadori.
- Derosas, Renzo (1980). Moralità e giustizia a Venezia nel '500-'600. Gli Esecutori contro la bestemmia. In Gaetano Cozzi (ed.), *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV - XVIII)*. Roma: Jouvance, 431-528.
- Di Aragona, Tullia (1997). *Dialogue on the Infinity of Love*. Ed. and trans. by Rinaldina Russell - Bruce Merry. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Dialeti, Androniki (2004). The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrari, Female Readers, and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 28(4), 5-32.
- Dialeti, Androniki (2012). From Women's Oppression to Male Anxiety. The Concept of "Patriarchy" in the Historiography of Early Modern Europe. In Marianna Muravyeva - Raisa Maria Toivo (eds.), *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. London: Routledge, 1-20.
- Dialeti, Androniki, & Plakotos, Giorgos (2015). Gender, Space and the Production of Difference in Early Modern Venice. In Anna Badino - Ida Fazio - Fiorella Imprenti (eds.), *Genesis-Rivista della Società Italiana delle Storiche*, 14/2.
- Dolce, Lodovico (1545). *Dialogo della institution delle donne. Secondo li tre stati, che cadono nella vita humana*. Venezia: Gabriel Giolito de Ferrari.
- Ferraro, Joanne (2001). *Marriage Wars in Late Renaissance Venice*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Fletcher, Anthony (1995). *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*. New Heaven - London: Yale University Press.
- Fonte, Moderata (1997). *The Worth of Women. Wherein is Clearly Revealed their Nobility and their Superiority to Men*. Ed. and trans. by Virginia Cox. Chicago - London: University of Chicago Press (1η έκδοση στα ιταλικά: 1600).
- Fragno, Gigliola (ed.) (2001). *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franco, Giacomo (1610). *Habiti delle donne venetiane intagliate in rame*. Venezia.
- Franco, Niccolò (1593). *Dialoghi piacevolissimi*. Venezia: Francesco Zuliani & Giovanni Cerutto (1η έκδοση: 1539).
- Frijo, Daniela (1985). *Il padre di famiglia: governo della casa e governo civile nella tradizione dell' "economica" tra Cinque e Seicento*. Roma: Bulzoni.
- Ginzburg, Carlo (1983). *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press (1η έκδοση στα ιταλικά: 1966).
- Grendler, Paul (1969). *Critics of the Italian World, 1530-1560. Anton Francesco Doni, Nicolò Franco & Ortensio Lando*. Madison - London: University of Wisconsin Press.

- Grendler, Paul (1977). *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Grendler, Paul (1989). *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*. Baltimore - London: Johns Hopkins University Press.
- Grendler, Paul (2002). *The Universities of the Italian Renaissance*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Grendler, Paul (2013). Education in the Republic of Venice. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 675-699.
- Guazzo, Stefano (1993). *La civil conversazione*. Ed. by Amedeo Quondam. Torino: Franco Cosimo Panini (1η έκδοση: 1574).
- Horodowich, Elizabeth (2008). *Language and Statecraft in Early Modern Venice*. New York: Cambridge University Press.
- Hsia, Po-Chia (1998). *The World of the Catholic Renewal 1540-1770*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Infelise, Mario (2013). Book Publishing and the Circulation of Information. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 651-674.
- King, Margaret (1986). *Venetian Humanism in the Age of Patrician Dominance*. Princeton University Press: Princeton, N.J.
- King, Margaret (1991). *Women of the Renaissance*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- King, Margaret (2013). The Venetian Intellectual World. In Eric Dursteler (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*. Leiden: Brill, 571-614.
- Laven, Mary (2002). *Virgins of Venice: Enclosed Lives and Broken Vows in the Renaissance Convent*. London: Viking.
- Lombardi, Daniela (1996). Fidanzamenti e matrimoni dal Concilio di Trento alle riforme settecentesche. In Michela Del Giorgio - Christiane Klapisch-Zuber (eds.), *Storia del Matrimonio*. Bari: Laterza, 215-50.
- López, Maritere (2011). The Courtesan's Gift: Reciprocity and Friendship in the Letters of Camilla Pisana and Tullia D' Aragona. In Daniel Lochman - Maritere López - Lorna Hutson (eds.), *Discourses and Representations of Friendship in Early Modern Europe, 1500-1700*. Farnham: Ashgate, 99-116.
- Marinello, Giovanni (1563). *Le medicine partenenti alle infirmità delle donne*. Venezia: Francesco de' Franceschi Senese.
- Martin, Craig (2014). *Subverting Aristotle. Religion, History, and Philosophy in Early Modern Science*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Martin, John (2004 [1993]). *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press.
- Martin, Ruth (1989). *Witchcraft and the Inquisition in Venice 1550-1650*. Oxford: Blackwell.
- Muir, Edward (2003). The Virgin on the Street Corner. The Place of the Sacred in Italian Cities. In John J. Martin (ed.), *The Renaissance: Italy and Abroad*. London: Routledge, 279-296.
- Muir, Edward (2007). *The Culture Wars of the Late Renaissance. Sceptics, Libertines, and Opera*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mutio, Girolamo Iustinopolitano (1550). *Trattato di Matrimonio*. In idem, *Operette Morali*. Venezia: Gabriel Giolito de Ferrari.
- Nevola, Fabrizio (2013). Surveillance and control of the street in Renaissance Italy. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 16, 85-106.
- Panizza, Letizia (ed.) (2000). *Women in Italian Renaissance Culture and Society*. Oxford: Legenda.
- Passi, Giuseppe (1605). *I donneschi difetti*. Venezia: Giacomo Antonio Somascho.
- Pavan-Crouzet, Elisabeth (1980). Police des moeurs, société et politique à Venise à la fin du Moyen Age. *Revue Historique*, 536(2), 241-288.
- Piccolomini, Alessandro (1542). *De la institutione di tutta la vita de l' huomo nato nobile e in città libera*. Venezia: Hieronymum Scotum.
- Plakotos, Giorgos (2009). Rumours, Gossip and Crypto-Jewish Identity in the Sixteenth-Century Venetian Inquisition.

- Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, s. 5, 1/2, Special Issue: *Inquisizioni*, 425-443.
- Plakotos, Giorgos (2010). La mise au ban «interne» de l' autre: les perceptions du crypto-judaïsme et l' Inquisition à Venise à la Renaissance. In Yan Brailowsky - Pascale Drouet (eds.), *Le bannissement et l' exil en Europe aux XVIe et XVIIe siècle*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 31-42.
- Priuli, Girolamo (1938). *I diarii di Girolamo Priuli [A.A. 1499-1512]*. Ed. by Roberto Cessi. Bologna: Zanichelli.
- Prodi Paolo (ed.) (1994). *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*. Bologna: Il Mulino.
- Pullan, Brian (1971). *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*. Oxford: Blackwell.
- Pullan, Brian (1997 [1983]). *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1670*. London: I.B. Tauris.
- Richardson, Brian (1994). *Print Culture in Renaissance Italy. The Editor and the Vernacular Text, 1470-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, Mary, & Tinagli, Paola (eds.) (2005). *Women in Italy, 1350-1650. Ideals and Realities: A Sourcebook*. Manchester: Manchester University Press.
- Romeo, Giovanni (1990). *Inquisitori, esorcisti e streghe nell' Italia della Controriforma*. Firenze: Sansoni.
- Rosenthal, Margaret (1992). *The Honest Courtesan. Veronica Franco, Citizen and Writer in Sixteenth-Century Venice*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Ruggiero, Guido (1985). *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, New York - Oxford: Oxford University Press.
- Ruggiero, Guido (1993). *Binding Passions. Tales of Magic, Marriage and Power at the End of the Renaissance*. New York - Oxford: Oxford University Press.
- Sanudo, Marin (1879-1903). *I diarii di Marino Sanuto*. Ed. by Rinaldo Fulin - Federico Stefani - Nicolò Barozzi - Guglielmo Berchet - Marco Allegri. 58 v., Venezia: Fratelli Visentini.
- Schutte, Anne Jacobson (ed.) (1996). *Cecilia Ferrazzi. Autobiography of an Aspiring Saint*. Chicago - London: Chicago University Press.
- Schutte, Anne Jacobson (2001). *Aspiring Saints. Pretence of Holiness, Inquisition, and Gender in the Republic of Venice, 1618-1750*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Seitz, Jonathan (2011). *Witchcraft and Inquisition in Early Modern Venice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperling, Jutta Gisela (1999). *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Speroni, Sperone (1596). *Della Cura Familiare*. In idem *Dialoghi*. Venezia: Roberto Meietti (1η έκδοση: 1542).
- Stella, Aldo (1964). *Chiesa e stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal XVI al XVIII secolo*. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana.
- Tarabotti, Arcangela (2004). *Paternal Tyranny*. Ed. by Letizia Panizza. Chicago: Chicago University Press (1η έκδοση στα ιταλικά: 1654).
- Tasso, Torquato (1935). *Il padre di famiglia*. In idem *Prose*. Ed. by Francesco Flora. Milano - Roma: Rizzoli, 85-138 (1η έκδοση: 1574).
- Trotto, Bernardo (1583). *Dialoghi del matrimonio e vita vedovile*. Torino: Heredi del Bevilaqua.
- Vives, Juan Luis (2000). *The Education of a Christian Woman*. Ed. and trans. by Charles Fantazzi. Chicago - London: University of Chicago Press (1η έκδοση στα λατινικά: 1523).
- Zarri, Gabriela (ed.) (1996). *Donna, disciplina, creanza cristiana dal XV al XVII secolo*. Roma: Edizioni di storia e letteratura.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γιαλαμά, Διονυσία (2009). *Ελληνίδες μάγισσες στη Βενετία*, Αθήνα: Εστία.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη (2013). Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις. *Τα Ιστορικά*, 58, 107-130.
- Διαλέτη, Ανδρονίκη (2015). Ο ιπότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης: όψεις του ανδρισμού στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Στο Γλαύκη Γκότση - Ανδρονίκη Διαλέτη - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα: Ασίνη, 209-234.
- Ginzburg, Carlo (2008). *Το τυρί και τα σκουλήκια*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια [*Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del ' 500*. Torino: Giulio Einaudi, 1976].
- Πλακωτός Γιώργος, Η Ιερή Εξέταση στη Βενετία: απόκλιση, συμμόρφωση και φύλο (16ος-17ος αιώνας). *Τα Ιστορικά*, 46, 89-128.
- Χάφτον, Όλουεν (2003). *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*. Αθήνα: Νεφέλη [*The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe 1500-1800*. London: HarperCollins, 1995].

Κεφάλαιο 7

Μνήμες και βλέμματα: αναπαραστάσεις του βενετικού παρελθόντος στον κινηματογράφο

Άννα Πούπου

Το κεφάλαιο θα εξετάσει την εικόνα της Βενετίας της πρώιμης νεότερης περιόδου μέσα από ταινίες μυθοπλασίας του παγκόσμιου κινηματογράφου. Θέματα που θα συζητηθούν είναι οι κινηματογραφικές αφηγήσεις του βενετικού παρελθόντος, η εκπροσώπηση της Βενετίας μέσα από βιογραφικές ταινίες πραγματικών ή φανταστικών χαρακτήρων και η χρήση της σκηνογραφίας και της ενδυματολογίας στην απεικόνιση των χώρων της καθημερινής ζωής και των δημόσιων δραστηριοτήτων στη Βενετία της πρώιμης νεότερης περιόδου. Ακόμα, θα γίνει αναφορά στην αρχιτεκτονική και την τοπογραφία της πόλης, με έμφαση στα μνημεία, στα τοπία και στους ενδείκτες που συγκροτούν τα βασικά μοτίβα της φιλικής εικονογραφίας της πόλης αλλά και στα στερεότυπα για τη Βενετία που ανακυκλώνει ο σύγχρονος κινηματογράφος, ο οποίος συνεχίζει να την παρουσιάζει ως μια πόλη «μυστηριώδη, αινιγματική, αισθησιακή και επικίνδυνη». Στην εισαγωγή του κεφαλαίου παρουσιάζεται συνοπτικά η διαχρονική και πολυεπίπεδη σχέση της Βενετίας με τον κινηματογράφο και αναφέρονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ορίζουν αυτή τη σχέση. Το πρώτο μέρος θα επικεντρωθεί στις βενετικές αναπαραστάσεις που προτείνουν οι κινηματογραφικές διασκευές των θεατρικών έργων του Γουίλιαμ Σαίξπηρ, μέσα από τις αναγνώσεις των ταινιών *Οθέλλος / Othello* (Orson Welles, 1952) και *Ο έμπορος της Βενετίας / The Merchant of Venice*, (Michael Radford, 2002). Στη συνέχεια θα εξετάσουμε ταινίες εποχής που βασίζονται σε πραγματικές βιογραφίες επιφανών συγγραφέων ή καλλιτεχνών, όπως η *Veronica Franco (Επικίνδυνη Ομορφιά / Dangerous Beauty, Marshall Herskovitz, 1998)* και ο *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (El Greco, Γιάννης Σμαραγδής, 2007)* ως απόπειρες αληθοφανούς αναπαράστασης του κοινωνικού πλαισίου της εποχής. Το τρίτο μέρος του κεφαλαίου ασχολείται με μια δημοφιλή φιγούρα του βενετικού φαντασιακού, τον *Giacomo Casanova (Καζανόβα / Casanova di Fellini, Federico Fellini, 1974· Καζανόβα / Casanova, Lasse Hallström, 2005)* και κάνει αναφορά στον μύθο της Βενετίας ως πόλης των απολαύσεων αλλά και του θεάτρου, του καρναβαλιού, της όπερας και των θεαμάτων. Στον επίλογο του κεφαλαίου θα επιχειρήσουμε μια πανοραμική παρουσίαση των βασικότερων κινηματογραφικών ειδών (περιπέτειες, ταινίες τρόμου, θρίλερ, ερωτικά δράματα, ερωτικές κομεντί) στα οποία πρωταγωνιστεί η Βενετία όχι μόνο της πρώιμης νεότερης περιόδου αλλά και η σύγχρονη πόλη, με στόχο την αναζήτηση της λογοτεχνικής, θεατρικής και πολιτισμικής γενεαλογίας της βενετικής εικονογραφίας.

7.1 Η Βενετία ως κινηματογραφικός μύθος

Η Βενετία είναι μια από τις πιο κινηματογραφημένες πόλεις του κόσμου: ο αριθμός των ταινιών που διαδραματίζονται στη Βενετία του παρόντος ή του παρελθόντος είναι εντυπωσιακός, ενώ σε λίγες πόλεις μπορούμε να εντοπίσουμε μια πληθώρα χώρων κινηματογραφικών γυρισμάτων συμπυκνωμένων σε τόσο μικρή έκταση. Ταυτόχρονα, λίγες κινηματογραφημένες πόλεις διαθέτουν μια τόσο αναγνωρίσιμη, επαναλαμβανόμενη και τυποποιημένη εικονογραφία. Η ιδιαιτερότητα της αστικής και θαλάσσιας τοπογραφίας, το διατηρημένο αρχιτεκτονικό περιβάλλον που αποκλείει σύγχρονες παρεμβάσεις και η ποικιλία των μυθολογιών της πόλης είναι λίγοι από τους λόγους που αναδεικνύουν τη Βενετία σε κινηματογραφική πρωταγωνίστρια. Παρά τη μοναδικότητα και ιδιαιτερότητα του αστικού της τοπίου, η εικόνα της Βενετίας παραμένει εξαιρετικά οικεία μέσα από τις πολλαπλές ιστορικές, καλλιτεχνικές ή τουριστικές απεικονίσεις, μέσα από περιγραφές, ζωγραφικούς πίνακες, τοπιογραφίες, γκραβούρες, χάρτες, καρτ ποστάλ ή τουριστικά φυλλάδια. Η πόλη δεν χρειάζεται πολλά πράγματα για να δηλωθεί: μια γόνδολα, μια γέφυρα, ένα γενικό πλάνο από το Μεγάλο Κανάλι και το Ριάλτο ή ακόμα και μόνο η εικόνα ενός καναλιού κάτω από ένα υψικόρυφο γοτθικό παράθυρο αρκούν για να λειτουργήσουν ως ενδείκτες της αμφίβιας τοπογραφίας της Βενετίας (**Εικόνα 7.1**). Οι ασυνήθιστες δυσκολίες και οι περιορισμοί που θέτει το κινηματογραφικό γύρισμα σε πραγματικούς χώρους αποτελούν πρόκληση για κάποιους σκηνοθέτες που δεν πτοούνται από αυτή την πολυπλοκότητα, ενώ άλλοι καταφεύγουν σε τεχνητές αναπαραστάσεις της πόλης. Οι ψεύτικες Βενετίες, κατασκευασμένες σε στούντιο, στον υπολογιστή με ειδικά εφέ, ή ακόμα και σε άλλους χώρους, όπως για παράδειγμα στο Ντουμπρόβνικ, σε πόλεις του Μαρόκου ή στην Τοσκάνη, αποτελούν και αυτές μέρος των απεικονίσεων της πόλης και ανατροφοδοτούν την πραγματική Βενετία καθώς καθορίζουν τις προσδοκίες του σύγχρονου θεατή και επισκέπτη της πόλης. Άλλη μια ιδιαιτερότητα της κινηματογραφημένης Βενετίας είναι ότι η τοποθεσία συχνά υπερσκελίζει τη δράση των χαρακτήρων ή ακόμα και την περιορίζει ή την οριοθετεί. Θα παρατηρούσε κανείς ότι οποιαδήποτε ταινία γυρισμένη στη Βενετία είναι στην ουσία μια ταινία για τη Βενετία: οι ήρωες δεν μπορεί να βρίσκονται εκεί τυχαία, οι σκηνές που είναι γυρισμένες εκεί δεν θα μπορούσαν να είναι «οπουδήποτε», όπως συμβαίνει με άλλους κινηματογραφικούς χώρους. Η πόλη δεν αποσύρεται ποτέ στο πίσω μέρος του πλάνου· παίζει ενεργό ρόλο στην αφήγηση, την ορίζει και την καθοδηγεί.

Η πρώτη κινηματογραφική αποτύπωση της Βενετίας χρονολογείται από το 1896, τη χρονιά των πρώτων δημόσιων κινηματογραφικών προβολών και της εδραίωσης της εφεύρεσης των αδερφών Lumière που ονομάστηκε *Le Cinématographe*. Το 1896, ο οπερατέρ των Lumière Alexander Promio βρίσκεται στην Ιταλία με στόχο την καταγραφή γραφικών σκηνών από πόλεις, μνημεία, τοπία η δημόσιες τελετές, (τις λεγόμενες «vues», «views» ή «vedute») που θα εμπλούτιζαν το ρεπερτόριο της εταιρίας. Στη Βενετία κινηματογραφεί τη σύντομη ταινία με τον τίτλο *Panorama du Grand Canal vu d'un bateau / Πανόραμα του Canal Grande*,¹⁰ διάρκειας μόλις 40 δευτερολέπτων, η οποία στην Ιστορία του Κινηματογράφου θεωρείται ως το πρώτο τράβελινγκ, δηλαδή το πρώτο κινούμενο πλάνο στο οποίο η κάμερα τοποθετείται πάνω σε ένα κινούμενο όχημα (στη συγκεκριμένη περίπτωση σε ένα πλοιάριο) και κινηματογραφεί ένα ακίνητο ή κινούμενο θέμα. Τον Ιανουάριο του 1896 ο Promio έγραφε τα εξής σε επιστολή του προς τους παραγωγούς: «Πηγαίνοντας με τη γόνδολα στο ξενοδοχείο μου, έβλεπα να ξετυλίγονται οι όχθες πλάι στο πλοιάριο και σκεφτόμουν πώς αφού ο κινηματογράφος επιτρέπει να αναπαράγουμε τα κινητά αντικείμενα, θα μπορούσαμε να αντιστρέψουμε τους όρους έτσι ώστε να αναπαράγουμε με τη βοήθεια του κινητού κινηματογράφου τα ακίνητα αντικείμενα» (Sadoul, 1980: 28). Η ταινία αυτή, που αποτυπώνει τα μέγαρα της αριστερής όχθης του Μεγάλου Καναλιού και την πυκνή θαλάσσια κίνηση με γόνδολες και πλοιάρια, αποτελεί παράδειγμα του πιο συνηθισμένου τρόπου απεικόνισης της πόλης έτσι όπως καταγράφεται από ένα πλωτό κινούμενο μέσο, συνήθως μέσα από το βλέμμα ενός τουρίστα.

Οι πολλαπλές κινηματογραφικές αφηγήσεις της Βενετίας οφείλονται στην πλούσια μυθολογία της πόλης που προσφέρεται για δραματοποιήσεις. Ο μύθος της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας που αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά

10 Η ταινία είναι διαθέσιμη στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=iGFgGkrZdho>



Εικόνα 7.1 Από την ταινία *El Greco* του Γιάννη Σμαραγδή.

της ομορφιάς της πόλης, του πλούτου, της ειρήνης και την απουσίας κοινωνικών εντάσεων, του αποτελεσματικού συστήματος δικαιοσύνης, της εμπορικής υπεροχής, του πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος ανεκτικότητας και της συγκέντρωσης καλλιτεχνών και διανοούμενων τροφοδοτεί τις κινηματογραφικές αναπαραστάσεις της πόλης. Εξίσου συχνά όμως εμφανίζεται στον κινηματογράφο και ο αντι-μύθος της Βενετίας: η πόλη παρουσιάζεται ως αυταρχική μητρόπολη απέναντι στις αποικίες της, ως απομεινάρι του παλαιού καθεστώτος, ως χώρος νωθρότητας, μυστικότητας, ελευθεριότητας και ασυδοσίας, καθώς ακόμα και η παρακμή της Βενετίας προσφέρει άφθονο υλικό για λογοτεχνικές, θεατρικές και κινηματογραφικές αφηγήσεις. Οι συμβολισμοί της –ως πόλη που αναδύεται ή ως πόλη που βουλιάζει, ως αμόλυντη Παρθένος ή αναδυόμενη Αφροδίτη, ως Δικαιοσύνη ή ως φτερωτός Λέων, ως διαμάντι ή ως βούρκος– επιβιώνουν και στον κινηματογράφο. Η παρουσία της Ιερής Εξέτασης, ο ρόλος του δόγη, οι αστικές ή θρησκευτικές δίκες, οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών, το καρναβάλι, τα θεατρικά θεάματα, οι δημόσιες τελετές, ακόμα και οι περίοδοι όπου η πόλη μαστίζεται από την πανώλη, προσφέρουν ιδανικές αφορμές που μπορούν να πυροδοτήσουν τις κινηματογραφικές πλοκές, είτε πρόκειται για πιστές αναπαραστάσεις της εποχής είτε για αυθαίρετες μυθοπλασίες.

Ένα σημαντικό διαχρονικό μοτίβο είναι αυτό της Βενετίας των ξένων: ήδη από την εποχή του Γουίλιαμ Σαίξπηρ οι θεατρικές ή λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της Βενετίας εκφράζονται από ήρωες που εκπροσωπούν τη φιγούρα του «άλλου», τον Εβραίο ή τον Μαυριτανό της Βενετίας. Μεγάλο μέρος των αναπαραστάσεων της Βενετίας στη λογοτεχνία και στο θέατρο είναι κατασκευασμένο από μη βενετούς συγγραφείς, επισκέπτες, τουρίστες, περιηγητές ή τυχοδιώκτες, με αποτέλεσμα η εικόνα της πόλης να καθορίζεται από το βλέμμα του ξένου, το οποίο όμως δεν παύει να αναπαράγει και να πολλαπλασιάζει τους μύθους που η ίδια η Βενετία ως κράτος είχε κατασκευάσει για να αυτοαναπαρασταθεί. Το μοτίβο της Βενετίας ως απαραίτητου σταθμού των περιηγητών που ακολουθούσαν το Grand Tour αναπτύσσεται ιδιαίτερα από το 1660 και μετά, ενώ στον 18ο αιώνα η Βενετία θα γίνει κατεξοχήν μια τουριστική πόλη που προσφέρει στους επισκέπτες όχι μόνο πληθώρα αρχιτεκτονικών, ιστορικών και εικαστικών ερεθισμάτων αλλά και μια πλούσια καλλιτεχνική δραστηριότητα με θεατρικές παραστάσεις, μουσικές συναυλίες, παραστάσεις όπερας και φυσικά το καρναβάλι, σε συνδυασμό με την ατμόσφαιρα παρακμής και ερωτικής ελευθεριότητας, επιβεβαιώνοντας τον μύθο της Βενετίας ως *città*

galante, ως της κατεξοχήν «πόλης των απολαύσεων». Ταινίες εποχής, περιπέτειες «ξίφους και κάπας», εκδοχές της ζωής του Καζανόβα ή μεταφορές γνωστών έργων όπερας μεταφέρουν στον κινηματογράφο τις θεματικές της παρακμασμένης πόλης των απολαύσεων του 18ου αιώνα. Η εικόνα της τουριστικής Βενετίας θα επιβιώσει και θα εξελιχθεί στη παγκόσμια λογοτεχνία του 19ου και 20ού αιώνα: στα κείμενα των Marcel Proust, Henry James και Thomas Mann αναπτύσσεται το μοτίβο της «μεταμορφωτικής» Βενετίας, ως τόπου στον οποίο οι ήρωες βιώνουν κάποιου τύπου υπέρβαση, εξέλιξη η παρακμή. Ταινίες που στηρίζονται στα λογοτεχνικά έργα των παραπάνω συγγραφέων τοποθετούνται στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού στη Βενετία της *belle époque*, που παρουσιάζεται ως θέρετρο των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων της Ευρώπης, και αναπτύσσουν τα θέματα της παρακμής, της μνήμης, του έρωτα και του θανάτου. Στον μεταπολεμικό κινηματογράφο η σύγχρονη Βενετία συνήθως παρουσιάζεται σαν ένα «λουνα πάρκ που επιπλέει», όπως διαπιστώνουν οι αμερικανοί τουρίστες στο *Summertime* του David Lean (1955). Μοτίβα όπως το καρναβάλι, η μάσκα, το παιχνίδι και η θεατρικότητα δίνουν αφορμή για σύγχρονες ιστορίες που παίζουν με το στοιχείο της ταυτότητας, μέσα από περιηγητές ήρωες που έρχονται στη Βενετία για να χάσουν τον εαυτό τους ή να βρουν τον έρωτα. Ο συσχετισμός, εξάλλου, της πόλης με τη ρομαντική ιστορία είναι τόσο έντονος ώστε λίγες σκηνές γυρισμένες στη Βενετία αρκούν για να δηλώσουν την ερωτική τροπή μιας υπόθεσης. Κατά τον κοινωνιολόγο Georg Simmel, η Βενετία δεν εμφανίζεται ποτέ στη λογοτεχνία ως τόπος κατοικίας, αλλά ως τόπος για μια «περιπέτεια της ψυχής», ως ένα «άψυχο θεατρικό σκηνικό με την απατηλή ομορφιά μιας μάσκας», ο ιδανικός τόπος τον οποίο επισκέπτεται κάποιος είτε για να γιορτάσει τον μήνα του μέλιτος είτε για να σκηνοθετήσει τον θάνατό του.

Ένας σημαντικός παράγοντας της προνομιακής σχέσης της Βενετίας με τον κινηματογράφο είναι το κινηματογραφικό φεστιβάλ Βενετίας, το οποίο θεωρείται σήμερα ένα από τα τρία σημαντικότερα παγκοσμίως, μαζί με το φεστιβάλ των Καννών και του Βερολίνου. Παρά κάποιες σποραδικές προσπάθειες οργάνωσης κινηματογραφικών φεστιβάλ ήδη από το 1898, το πρώτο συστηματικά ετήσιο διεθνές κινηματογραφικό φεστιβάλ στον κόσμο είναι η *Mostra Internazionale d'Arte Cinematografica*. Εγκαινιάστηκε το 1932 και συνέχισε να λειτουργεί αδιάλειπτα έως σήμερα, ως μέρος της Biennale των τεχνών που λειτουργούσε στη Βενετία από το 1885. Στα πρώτα χρόνια του το φεστιβάλ θα λάβει ισχυρή βοήθεια από τον ίδιο τον δικτάτορα Mussolini, απόφαση που βρίσκεται σε συμφωνία με τον κεντρικό ρόλο που θα παίζει ο συμβολισμός της Βενετικής Αυτοκρατορίας για το φασιστικό καθεστώς. Όσο προχωράει η δεκαετία του 1930 η σχέση του φεστιβάλ με την πολιτική θα γίνει όλο και πιο έντονη, καθώς χρησιμοποιείται ως όργανο προώθησης της φασιστικής εθνικής ταυτότητας, ενώ η παρουσία και η βράβευση φιλοναζιστικών ταινιών γίνεται συχνότερη. Αυτή η κατάσταση θα δυσαρεστήσει τις υπόλοιπες συμμετέχουσες αντιπροσωπείες, κυρίως την πλευρά της Βρετανίας, της Γαλλίας και των ΗΠΑ, και θα οδηγήσει το 1939 στις πρώτες διαδικασίες για την ίδρυση του φεστιβάλ των Καννών. Η μεγάλη άνθηση των φεστιβάλ στην Ευρώπη θα σημειωθεί κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο και το φεστιβάλ της Βενετίας, αποκαθιστώντας τη φήμη του, θα παραμείνει ένα από τα σημαντικότερα ετήσια ραντεβού της κινηματογραφικής κοινότητας. Κάθε Σεπτέμβρη η Βενετία γεμίζει από στάρ, σκηνοθέτες και υψηλούς προσκεκλημένους που φωτογραφίζονται καθώς μετακινούνται με τα θαλάσσια ταξί ανάμεσα στο Λίντο και την πόλη ή κρατώντας στα χέρια το αγαλματίδιο του φερωτού λέοντα του Αγίου Μάρκου. Οι ιστορικές τοποθεσίες ανακαλούν στη μνήμη τη μακρά ιστορία του φεστιβάλ και οι πολυτελείς χώροι στους οποίους διεξάγεται η οργάνωση, όπως το Hotel Excelsior, το Grand Hotel des Bains και το Καζίνο, παραμένουν απρόσιτοι στους κοινούς θεατές μέσα από ένα αυστηρό σύστημα διαπιστεύσεων και διαχωρισμού του χώρου. Οι συμβολισμοί της Βενετίας, η τοπογραφία της και οι ιστορικοί της χώροι προσδίδουν ένα πολιτισμικό κεφάλαιο στο φεστιβάλ που συνδυάζει υψηλό καλλιτεχνικό κύρος αλλά και δημοφιλή ατραξιόν. Άλλοτε ως πρωταγωνίστρια, άλλοτε ως ιστορικό πλαίσιο, ως σκηνικό, αλλά και ως τόπος ανάδειξης και προώθησης ταινιών και χώρος συνάντησης της κινηματογραφικής αγοράς, η Βενετία παραμένει μια πόλη-μύθος για τον κινηματογράφο.

7.2 Η Βενετία του Σαίξπηρ στον κινηματογράφο: ο Εβραίος και ο Μαυριτανός της Βενετίας

Μια από τις πιο διαδεδομένες και επιδραστικές απεικονίσεις της Βενετίας στα τέλη του 16ου αιώνα είναι η πόλη στην οποία τοποθετεί τις υποθέσεις του ο Γουίλιαμ Σαίξπηρ: αν και μόνο δύο από τα τριάντα οκτώ δραματικά του έργα διαδραματίζονται σε βενετικό πλαίσιο, ο *Έμπορος της Βενετίας* (c. 1594) και ο *Οθέλλος, ο Μαυριτανός της Βενετίας* (1607), η πόλη αναδεικνύεται σε έναν πολυσήμαντο τόπο της σαιξπηρικής γεωγραφίας με τον οποίο έχουν ασχοληθεί σύγχρονοι ιστορικοί, φιλόλογοι και θεατρολόγοι. Ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά των δύο έργων είναι ότι στηρίζονται σε δύο χαρακτήρες που αν και είναι ξένοι, –ο Εβραίος και ο Μαυριτανός– είναι ταυτόχρονα μέλη της Βενετίας, ανήκουν στη βενετική κοινωνία και συμμετέχουν ενεργά στις εμπορικές και στρατιωτικές της δραστηριότητες. Και οι δύο υποθέσεις βασίζονται σε μια δυϊκή σχέση ανάμεσα στον ξένο και ένα γηγενές μέλος της πόλης (ο Σάυλοκ και ο Αντόνιο, ο Οθέλλος και η Δυσδαιμόνα), και αναπτύσσουν με σύνθετο τρόπο τις θεματικές της πολιτισμικής, θρησκευτικής και «φυλετικής» ετερότητας, της ενσωμάτωσης, της αφομοίωσης και του αποκλεισμού. Η παρουσία του ξένου ή «άλλου» και στις δύο περιπτώσεις πιστοποιεί, προκαλεί ή θέτει υπό αμφισβήτηση το ιδανικό της ελευθερίας, της ισονομίας και της ανοχής που επικαλείται το βενετικό κράτος. Τα δύο αυτά έργα του Σαίξπηρ θα γνωρίσουν πολλές διασκευές στον κινηματογράφο αλλά και στην τηλεόραση σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και θα λειτουργήσουν ως μεταφορές επιτυχημένων θεατρικών παραστάσεων, ως οχήματα για την κινηματογραφική ανάδειξη σαιξπηρικών ηθοποιών, είτε μέσα από ακαδημαϊκές προσεγγίσεις με βασικό άξονα την πιστότητα στο κείμενο και τη βρετανική υποκριτική παράδοση είτε ως ευφάνταστες, διασκεδαστικές, θεαματικές παραγωγές μεγάλου προϋπολογισμού με στόχο ένα ευρύ διεθνές κοινό.

Για ποιους λόγους ο Σαίξπηρ επιλέγει τη Βενετία ως τόπο δράσης αυτών των δύο ιστοριών; Από ό,τι φαίνεται, ο ίδιος δεν είχε κάποια προσωπική σχέση με την πόλη και πιθανότατα δεν την είχε επισκεφτεί ποτέ. Οι περιγραφές του κοινωνικού περιγύρου, των συνηθειών της καθημερινής ζωής, της νοοτροπίας των κατοίκων, του θεσμικού και νομικού πλαισίου και της τοπογραφίας της είναι σε γενικές γραμμές αρκετά ακριβείς και δίνουν την εντύπωση καλής γνώσης της βενετικής κοινωνίας. Η γνώση αυτή που του επιτρέπει να δώσει ένα «τοπικό χρώμα» στις περιγραφές του πιθανόν προέρχεται από ταξιδιωτικές περιγραφές και εγχειρίδια ιστορίας της Βενετίας, τα οποία κυκλοφορούσαν στην Αγγλία και ο συγγραφέας θα μπορούσε να έχει στη διάθεσή του, όπως για παράδειγμα το *History of Italy* του William Thomas (1594) και το *De magistratibus et republica Venetorum* του Gasparo Contarini που δημοσιεύεται στα λατινικά το 1543 και μεταφράζεται στα αγγλικά το 1599. Ο μύθος της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας θα λειτουργήσει για την ελισαβετιανή Αγγλία ως ένα πολιτειακό πρότυπο του οποίου οι αρχές ήταν γνωστές, με έμφαση στο σοφό δικαστικό σύστημα και την ανεκτικότητα. Η αίγλη της Βενετίας ως πολυπολιτισμικής μητρόπολης και ως δραστήριου εμπορικού και ναυτιλιακού κέντρου την αναδεικνύει ως έναν εξιδανικευμένο φανταστικό τόπο, ταυτόχρονα γνώριμο αλλά και εξωτικό στον σύγχρονο του Σαίξπηρ θεατή, ενώ κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι η Βενετία δεν είναι τίποτε άλλο από την τεθλασμένη αντανάκλαση του Λονδίνου της εποχής και προβολή του άγχους της ετερότητας το οποίο προκαλούν σύγχρονα ζητήματα που αφορούσαν την σχέση με τους ξένους, όπως τους εβραίους ή τους Άραβες στην Αγγλία. Ο Σαίξπηρ δεν είναι ο πρώτος από τους ελισαβετιανούς δραματουργούς που κάνει αυτή την επιλογή: προηγείται ο Ben Jonson με το θεατρικό του έργο *Volpone*, που επίσης τοποθετείται στη Βενετία και κάνει σχεδόν κατάχρηση των λεπτομερειών της καθημερινότητας, της ενδυμασίας, της συμπεριφοράς και της γεωγραφίας της πόλης, χαρακτηριστικά τα οποία ο συγγραφέας επίσης γνώριζε μόνο από δεύτερο χέρι από τις ταξιδιωτικές περιγραφές. Ένα βασικό ερώτημα που τίθεται είναι το αν η Βενετία είναι αντικαταστάσιμη στα έργα του Σαίξπηρ: κατά πόσο δηλαδή οι ιστορίες των δύο έργων θα μπορούσαν να διαδραματίζονται σε οποιονδήποτε άλλο τόπο, όπως πολλά από τα υπόλοιπα έργα του που τοποθετούνται σε αφηρημένους, φανταστικούς χώρους που ανήκουν σε μια ποιητική, υπερτοπική και άχρονη γεωγραφία παρά ταυτίζονται με συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια.

Στην περίπτωση του *Εμπόρου της Βενετίας* μπορούμε με σιγουριά να απαντήσουμε ότι οι χαρακτήρες και η πλοκή εντάσσονται πλήρως στον αφηγηματικό χώρο της Βενετίας. Η υπόθεση έχει ως εξής. Ο βενετός έμπορος Αντόνιο θέλει να βοηθήσει τον αγαπημένο του φίλο Μπασάνιο ο οποίος του ζητάει δανεικά προκειμένου να διεκδικήσει το χέρι μιας πλούσιας κληρονόμου, της Πόρσια. Ο Αντόνιο θα δανειστεί αυτό το ποσό από τον εβραίο Σάυλοκ, τον οποίο όμως περιφρονεί για τις τοκογλυφικές του υπηρεσίες. Ο Σάυλοκ δέχεται να δανείσει τον Αντόνιο χωρίς να υπολογίσει τον τόκο από την ημέρα λήξης του δανείου –αφού αυτό προσκρούει στις χριστιανικές αρχές του τελευταίου– βάζοντας όμως στοίχημα ότι αν δεν επιστρέψει το ποσό σε τρεις μήνες, θα πληρωθεί με μια λίβρα από τη σάρκα του Αντόνιο. Στη συνέχεια, ο Σάυλοκ θα χάσει την κόρη του Τζέσικα, την οποία ένας φίλος του Μπασάνιο θα απαγάγει για να την παντρευτεί, ενώ ταυτόχρονα ο Αντόνιο θα χάσει όλα του τα χρήματα και την περιουσία του και δεν θα είναι σε θέση να αποπληρώσει το δάνειο. Ο Σάυλοκ θα ζητήσει από το βενετικό δικαστήριο να ξεπληρωθεί το δάνειό του με βάση το αιμοσταγές στοίχημα, και οι αρχές δεν μπορούν παρά να δεχτούν το αίτημά του. Στο δικαστήριο θα εμφανιστεί η Πόρσια μεταμφιεσμένη σε δικηγόρο ώστε να υπερασπιστεί κρυφά τον Αντόνιο και θα ζητήσει το έλεος του Σάυλοκ, προτείνοντας να πληρώσει ο Αντόνιο το διπλάσιο από το ποσό του δανείου. Ο Σάυλοκ δεν θα δεχτεί καμία αποπληρωμή του χρέους και θα επιμένει να πληρωθεί με μια λίβρα από τη σάρκα του Αντόνιο. Τότε η Πόρσια θα επικαλεστεί έναν νόμο που απαγορεύει σε οποιονδήποτε ξένο να χύσει έστω και μια σταγόνα αίματος βενετού πολίτη. Το δικαστήριο θα αποφανθεί υπέρ του Αντόνιο και θα απαιτήσει τον εκχριστιανισμό του Σάυλοκ και τη δήμευση της περιουσίας του.

Πρότυπο για την τραγωδία υπήρξε το έργο του Christopher Marlow *Ο Εβραίος της Μάλτας*, γραμμένο λίγα χρόνια νωρίτερα (1590), το οποίο αναπαράγει το μεσαιωνικό αντισημιτικό στερεότυπο του μοχθηρού, κερδοσκόπου, αιμοδιψούς εβραίου που εμφανιζόταν συχνά ως δραματικός χαρακτήρας στη σύγχρονη του Σαίξπηρ θεατρική σκηνή. Ο χαρακτήρας του Σαίξπηρ απομακρύνεται από αυτόν τον στερεοτυπικό αρνητικό χαρακτήρα, καθώς ο συγγραφέας προσδίδει τραγικό βάθος και πολλαπλότητα νοημάτων στον ήρωα. Αν και τα αρνητικά στερεότυπα επιβιώνουν και στον χαρακτήρα του Σάυλοκ, ο οποίος εμφανίζεται σκληρός, μοχθηρός, αντικοινωνικός και υποκριτής, την ίδια στιγμή ο Σαίξπηρ αιτιολογεί την εκδικητική του συμπεριφορά και αναδεικνύει τους λόγους που θρέφουν το μίσος του ήρωα, περιγράφοντας μια κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού και θρησκευτικού διαχωρισμού, επιθέσεων, κατηγοριών και διώξεων, αναδεικνύοντας την εύθραυστη ισορροπία των πολυπολιτισμικών σχέσεων στη Βενετία και την καθημερινή συμβίωση στον ίδιο αστικό χώρο και τις οικονομικές, θρησκευτικές και κοινωνικές συναλλαγές μεταξύ των κατοίκων. Αν και για αιώνες η παρουσία του Σάυλοκ στη θεατρική σκηνή αναπαρήγαγε ένα αντισημιτικό στερεότυπο, κυρίως μέσω της υποκριτικής, της χειρονομίας και της ενδυματολογίας, σύγχρονες θεατρικές και κινηματογραφικές προσεγγίσεις επιμένουν περισσότερο στα σημεία του κειμένου που αιτιολογούν τη συμπεριφορά του και τον παρουσιάζουν σαν έναν αντιφατικό και τραγικό ήρωα.

Χαρακτηριστικό των σύγχρονων προσεγγίσεων είναι ότι μετατοπίζεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος η εχθρική αλλά αναγκαία σχέση των κεντρικών χαρακτήρων, του Σάυλοκ και του Αντόνιο, και η ανάδειξη των κοινών τους χαρακτηριστικών: είναι και οι δύο αφοσιωμένοι στο επάγγελμά τους, μελαγχολικοί, μοναχικοί, αντικοινωνικοί, περιφρονούν την πολυτέλεια και τις σπατάλες, ενώ και οι δύο βιώνουν το συναίσθημα της απώλειας, ταυτόχρονα οικονομικής και προσωπικής – ο Σάυλοκ χάνει την κόρη του και την περιουσία του, ο Αντόνιο χάνει τον Μπασάνιο και τα εμπορικά του πλοία. Η ταύτιση του οικονομικού στοιχείου με το συναισθηματικό εμφανίζεται ως μοτίβο από την πρώτη σκηνή του έργου, που περιστρέφεται γύρω από την έννοια του εμπορικού ρίσκου, της απώλειας και του κινδύνου, και έχει ως αποτέλεσμα τα συναισθήματα της αλλοτρίωσης, του ατομικισμού, της μελαγχολίας και του άγχους που εκφράζουν οι κεντρικοί ήρωες. Ο David McPherson θεωρεί ότι ο Σαίξπηρ μέσα από αυτό το πλαίσιο αναφέρεται στην παρακμή της βενετικής οικονομίας και ταυτόχρονα δηλώνει τον σκεπτικισμό του απέναντι στον μύθο της Βενετικής Δημοκρατίας ως αρμονικής και δίκαιης πολιτείας από την οποία απουσιάζουν οι κοινωνικές εντάσεις (McPherson, 1990: 53 & Holderness, 2010: 59).

Ο *Έμπορος της Βενετίας* δεν χαρακτηρίζεται ως τραγωδία αλλά ως κωμωδία και η πλοκή του έργου δεν

περιορίζεται στην υπόθεση του δανείου: αντιθέτως, μεγάλο μέρος του έργου ασχολείται με την ερωτική σχέση του Μπασάνιο και της Πόρσια. Η δράση του έργου επίσης μοιράζεται ανάμεσα στη Βενετία και στο Belmont, τον φανταστικό τόπο όπου ζει η Πόρσια, η πλούσια κληρονόμος την οποία διεκδικούν μνηστήρες από όλο τον κόσμο και η οποία οφείλει σύμφωνα με τη διαθήκη του πατέρα της να παντρευτεί όποιον κάνει τη σωστή επιλογή σε ένα αίνιγμα. Παρά τον πλούτο και τη δύναμή της, το μέλλον της Πόρσια επίσης βασίζεται στην τύχη, και όπως όλοι οι χαρακτήρες του έργου, δεν μπορεί να αποφύγει το ρίσκο και τον κίνδυνο. Ο Σαίξπηρ παρομοιάζει τους μνηστήρες με προσκυνητές που έρχονται από παντού για να θαυμάσουν τόσο την ομορφιά της όσο και τον πλούτο της, αναπαριστώντας την σαν μια προσωποποίηση της ίδιας της Βενετίας. Στο τέλος του έργου, η Πόρσια ως δικηγόρος είναι αυτή που απονέμει τη σκληρή δικαιοσύνη και εξομαλύνει τις εντάσεις, ενώ με αυτόν τον τρόπο παραπέμπει στην αλληγορική φιγούρα της Βενετίας ως Δικαιοσύνης (Justitia).

Σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή του ιστορικού πλαισίου από τον Σαίξπηρ, ο Benjamin Ravid παρατηρεί ότι, αν και το έργο σωστά αναφέρεται στον ουσιαστικό και αναγκαίο ρόλο των εβραίων ως δανειστών, οι νόμοι της Βενετίας τους απαγόρευαν να προβούν σε δάνεια υψηλών ποσών σαν αυτά που περιγράφονται στο κείμενο. Άλλη σημαντική παρατήρηση είναι ότι στο έργο δεν υπάρχει καμία αναφορά στο Γκέτο ή σε άλλες μορφές αστικού διαχωρισμού, παρά το γεγονός ότι η ύπαρξη αυτού του θεσμού ήταν γνωστή και πολυσυζητημένη σε περιηγητικές αναφορές και ιστορικά εγχειρίδια. Σε αυτή την απουσία αναφοράς πολλοί μελετητές βασίζουν την υπόθεση ότι ο συγγραφέας δεν είχε επισκεφτεί ποτέ του την πόλη (Mahood 2012: 12 & Holderness 2010: 3). Ωστόσο, στο κείμενο ο Σάυλοκ αναφέρει ότι η κατοικία του είναι προστατευμένη από τους χριστιανούς που τριγυρίζουν με μάσκες και μπορούν να γίνουν απειλητικοί (Πράξη II σκηνή 5). Επίσης δεν γίνεται καμία αναφορά στην ενδυματολογική διαφοροποίηση και στο ότι σύμφωνα με τον νόμο οι εβραίοι υποχρεούνταν να έχουν ένα διακριτικό σήμα στην ενδυμασία τους, χρώματος κίτρινου ή κόκκινου: όταν η Πόρσια μπαίνει στο δικαστήριο ρωτάει: «Ποιος είναι ο εβραίος και ποιος ο έμπορος;» (Πράξη IV σκηνή 1), αφήνοντας να εννοηθεί ότι δεν υπάρχει κάποιο διακριτικό ενδυματολογικό χαρακτηριστικό. Τέλος, συνεχίζει ο Ravid, σχετικά με το είδος του στοιχήματος που θέτει ο Σάυλοκ με τον Αντόνιο είναι σαφές ότι πρόκειται για καθαρή μυθοπλασία, καθώς κανένα δικαστήριο της Βενετίας δεν θα είχε δεχτεί ως λογικό ένα παρόμοιο αίτημα και θα είχε τιμωρήσει εξίσου τον δανειστή και τον δανειζόμενο (Ravid, 2001: 26).

Ήδη από τη δεκαετία του 1900 και με αποκορύφωμα τη δεκαετία του 1910, τα έργα του Σαίξπηρ μεταφέρονται στον κινηματογράφο, σε συνοπτική μορφή, ακολουθώντας μια θεατρική οπτική. Η παλαιότερη διατηρημένη διασκευή είναι αυτή του *Εμπόρου της Βενετίας / Il Mercantile di Venezia* του Gerolamo Lo Savio που χρονολογείται από το 1911 και διαρκεί μόλις 10 λεπτά, σκιαγραφώντας με αδρές γραμμές τα βασικά χαρακτηριστικά της υπόθεσης και περιορίζοντας τη δράση σε ελάχιστους χαρακτήρες.¹¹ Η ταινία είναι γυρισμένη σε πραγματικούς χώρους, πράγμα σπάνιο για την εποχή, καθώς οι περισσότερες ταινίες αυτού του τύπου γυρίζονται είτε σε κατασκευασμένα σκηνικά είτε ακόμα και σε θεατρικές σκηνές: στα στατικά πλάνα της ταινίας παρατηρούμε ως φόντο αρχικά μια αποβάθρα με βάρκες, κάποια κανάλια με δυο διαφορετικές γέφυρες και, τέλος, το εξωτερικό ενός μεγάρου. Πρόκειται για μια έγχρωμη ταινία, πιθανόν επιχρωματισμένη στο χέρι, καθώς το χρώμα εκείνη την εποχή χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση στη λεπτομέρεια, να καθοδηγήσει το βλέμμα του θεατή, να βοηθήσει στην αναγνώριση των χαρακτήρων ή να τονίσει κάποια θεαματικά χαρακτηριστικά. Εν προκειμένω, εμφανίζονται έγχρωμα τα πολυτελή κοστούμια των χαρακτήρων: η πορφυρή στολή του εμπόρου Αντόνιο, η χρυσοποίκιλη κάπα του δανειστή Σάυλοκ, η οποία παραπέμπει σε βιβλικά ενδυματολογικά στερεότυπα, και το κίτρινο τουρμπάνι του υπογραμμίζουν το διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο των δύο ηρώων. Ακόμα, με έντονα χρώματα απεικονίζεται και το πολυτελές εσωτερικό της οικίας του Σάυλοκ, θυμίζοντας περισσότερο τη σπηλιά των θησαυρών του Αλί-Μπαμπά παρά μια οικία του Γκέτο, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί δείγμα της τάσης εξωτισμού και στερεοτυπικής αναπαράστασης των «Λεβαντίνων» η οποία επικρατεί στον ευρωπαϊκό και αμερικανικό κινηματογράφο της δεκαετίας του 1910. Η φιγούρα του Σάυλοκ αποδίδεται με όρους καρικατούρας μέσω των χειρονομιών –γκριμάτσες, βλέμματα απληστίας και υποκρισίας, δουλοπρεπείς

11 Ολόκληρη η ταινία διαθέσιμη στην παρακάτω διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=Cf0rcaOH7Ec>

υποκλίσεις– που αναπαράγουν το αντισημιτικό στερεότυπο. Στη δεκαετία του 1920 επίσης σημειώνουμε δύο γερμανικές παραγωγές των δύο βενετικών έργων, του *Οθέλλου* (*Othello*) και του *Εμπόρου της Βενετίας* (*Der Kaufmann von Venedig / The Jew of Mestree*). Πρόκειται για δυο ελεύθερες διασκευές των τραγωδιών με πρωταγωνιστή και στις δύο ταινίες τον Werner Krauss (στον ρόλο του Μόρντεκαϊ-Σάυλοκ και του Ιάγου) και τον Emil Jannings (στο ρόλο του Οθέλλου) (Jackson, 2007: 3). Σκηνές από τις ταινίες γυρίστηκαν σε πραγματικούς χώρους στη Βενετία: το ομιχλώδες βενετικό τοπίο, τα γοτθικά στοιχεία της βενετικής αρχιτεκτονικής που αναπαράγονται στα κατασκευασμένα σκηνικά αναπαριστώντας τους εσωτερικούς χώρους, τα λαβυρινθώδη στενά και τα σκοτεινά κανάλια αλλά και το γκροτέσκο στοιχείο των έργων του Σαίξπηρ ταιριάζουν με την εξπρεσιονιστική αισθητική του κινηματογράφου της Βαϊμάρης, που δείχνει προτίμηση σε μεσαιωνικά τοπία, ιστορικά θέματα, μύθους και θρύλους του παρελθόντος. Σημειώνουμε ακόμα τη μεταφορά του θεατρικού έργου για την τηλεόραση το 1974, σε σκηνοθεσία Jonathan Miller με τον Laurence Olivier στον ρόλο του Σάυλοκ, η οποία τοποθετεί το έργο στη Βενετία στη δεκαετία του 1910, αναδεικνύοντας έτσι τόσο τον συσχετισμό των προσωπικών και οικονομικών σχέσεων στην ακμή του καπιταλισμού όσο και την ανάπτυξη του θέματος του αντισημιτισμού στην εποχή της νεωτερικότητας.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και αμφιλεγόμενες μεταφορές του *Εμπόρου της Βενετίας* στον κινηματογράφο είναι η ταινία του Michael Radford (2004), μια παραγωγή υψηλού κόστους γυρισμένη εν μέρει σε πραγματικούς χώρους στη Βενετία και με δημοφιλείς πρωταγωνιστές όπως τον Al Pacino (Σάυλοκ), James Ivory (Αντόνιο) και τον Joseph Fiennes (Μπασάνιο), που σημείωσε εμπορική επιτυχία. Η ταινία προσπαθεί να αναπαραστήσει τη Βενετία του ύστερου 16ου αιώνα με ακρίβεια στη λεπτομέρεια και στην ιστορική πιστότητα σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, τα σκηνικά και τα κοστούμια. Όπως έχει δηλώσει ο σκηνοθέτης, πρόθεσή του ήταν να παρουσιάσει έναν ουμανιστή, φιλελεύθερο και μη αντισημίτη Σαίξπηρ (Pittman, 2011: 58). Η εισαγωγική σκηνή κάνει σαφή από την πρώτη στιγμή την ιδεολογική θέση της ταινίας, δίνοντας έμφαση σε ένα περιβάλλον θρησκευτικών αντιπαράθεσεων, βίας και θρησκευτικής μισαλλοδοξίας. Η ταινία ξεκινάει με το παρακάτω εισαγωγικό κείμενο:

Βενετία, 1596. Η μισαλλοδοξία απέναντι στους εβραίους ήταν μια πραγματικότητα στην καθημερινή ζωή κατά τον 16ο αιώνα. Ακόμα και στη Βενετία, το πιο δυνατό και φιλελεύθερο κράτος στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον νόμο, οι εβραίοι ήταν αναγκασμένοι να κατοικούν στην παλαιά περιτειχισμένη περιοχή του Γκέτο. Μετά τη δύση του ήλιου η πύλη κλείδωνε και φυλασσόταν από χριστιανούς φρουρούς. Κατά τη διάρκεια της ημέρας, όποιος έβγαινε από το Γκέτο ήταν υποχρεωμένος να φοράει ένα κόκκινο καπέλο ώστε να δηλώνει ότι είναι εβραίος. Οι εβραίοι δεν είχαν το δικαίωμα να κατέχουν περιουσία και έτσι ασχολούνταν με την τοκογλυφία, δανείζοντας χρήματα με τόκο. Αυτό απαγορευόταν από τον χριστιανικό νόμο. Οι εκλεπτυσμένοι Βενετοί έκαναν τα στραβά μάτια, όμως για τους φανατικούς της θρησκείας που μισούσαν τους εβραίους αυτό ήταν ένα άλλο ζήτημα [...]

Το παραπάνω κείμενο εικονογραφείται διαδοχικά από εικόνες βιβλίων που καίγονται, μιας πύλης που κλείνει ερμητικά, από σκηνές πλήθους που επιτίθενται σε ένα άτομο με κόκκινο καπέλο αποκαλώντας τον «τοκογλύφο», και επενδύεται ηχητικά από εβραϊκούς θρήνους. Στη συνέχεια βλέπουμε καθολικούς ιερείς να κάνουν κήρυγμα σε οργισμένο τόνο από μια γόνδολα κάτω από τη γέφυρα του Ριάλτο, το πλήθος να επιτίθεται σε έναν εβραίο με κόκκινο καπέλο και να τον ρίχνει στο κανάλι.¹² Όπως παρατηρεί ο Holderness (2010: 129), ο Radford περιγράφει με πολύ σαφή και άμεσο τρόπο μια κατάσταση την οποία ο Σαίξπηρ υπαινίσσεται μόνο έμμεσα. Ταυτοχρόνως, η παραπάνω εισαγωγή αντιφάσκει με το υπόλοιπο της ταινίας: στη συνέχεια της αφήγησης δεν γίνεται καμία αναφορά σε εγκλεισμούς ή απαγορεύσεις κυκλοφορίας τη νύχτα, ο Σάυλοκ βγαίνει από το Γκέτο το βράδυ χωρίς να συναντά κάποια απαγόρευση, σπάνια τον βλέπουμε να φοράει ένα κόκκινο καπέλο, ενώ χριστιανοί και εβραίοι έχουν κανονικές οικονομικές συναλλαγές γύρω από το Ριάλτο. Στόχος της ταινίας

12 Εισαγωγική σκηνή: <https://www.youtube.com/watch?v=6GEmh3tb1lg>



Εικόνα 7.2 Από την ταινία *Ο Έμπορος της Βενετίας* του Michael Radford.

είναι να παρουσιάσει έναν συμπαθητικό και αδικημένο Σάυλοκ, πράγμα το οποίο επιτυγχάνεται αφενός μέσω της υποκριτικής του Al Pacino, αφετέρου δίνοντας έμφαση στην αιτιολόγηση του μίσους και της εκδικητικής μανίας του Σάυλοκ. Αν και αυτές οι αιτιολογήσεις υπάρχουν στο κείμενο, η οπτικοποίησή τους στην ταινία τις καθιστά πιο αποτελεσματικές. Για παράδειγμα, στο δραματικό κείμενο όταν ο Αντόνιο έρχεται να ζητήσει το δάνειο από τον Σάυλοκ,¹³ αυτός του απαντά ότι «πολλές φορές μέσα στο ίδιο το Ριάλτο με έχεις κατηγορήσει [...] Με βρίζεις άπιστο, σκυλί αιμοβόρο, φτύνεις το εβραϊκό μου ρούχο [And spit upon my Jewish gabardine]» (Πράξη Ι, σκηνή 3). Στην πρώτη σκηνή της ταινίας όπου το πλήθος επιτίθεται σε έναν εβραίο, ο Σάυλοκ βλέπει στο Ριάλτο ανάμεσα στο πλήθος τον Αντόνιο και του απευθύνει τον λόγο. Ο Αντόνιο κοιτάει υποτιμητικά και φτύνει στο πρόσωπο τον έκπληκτο Σάυλοκ. Με αυτόν τον εξαιρετικά σαφή τρόπο υπογραμμίζεται το κίνητρο που δικαιολογεί τις πράξεις του Σάυλοκ στη συνέχεια της αφήγησης. Ακόμα, τα συχνά υποκειμενικά πλάνα από την οπτική γωνία του Σάυλοκ συνεισφέρουν στη συναισθηματική ταύτιση του θεατή με τον ήρωα και τον κάνουν πιο συμπαθή.

Η ταινία υπερτονίζει τη σημασία της θρησκείας, παρουσιάζοντας τον Αντόνιο και τον Σάυλοκ πιο θρησκευόμενους από ό,τι εμφανίζονται στο θεατρικό κείμενο, ενώ ο χαρακτήρας του Αντόνιο πλησιάζει τα όρια του θρησκευτικού φανατισμού (Εικόνα 7.2). Ταυτόχρονα τονίζεται ιδιαίτερα το μοτίβο της χριστιανικής υποκρισίας που αντιπαρατίθεται στην ευσέβεια του περιβάλλοντος του Σάυλοκ. Οι χριστιανοί χαρακτήρες – φίλοι του Αντόνιο – παρουσιάζονται σε πολλές σκηνές βουτηγμένοι στην κραιπάλη, είτε στην ταβέρνα είτε σε οίκους ανοχής, περιτριγυρισμένοι από ημίγυμνες πόρνες, να καταστρώνουν την απαγωγή της Τζέσικα και την κλοπή της περιουσίας του Σάυλοκ (Holderness, 2010:130). Από την άλλη, λείπει εντελώς το θέμα των οικονομικών συναλλαγών και του ανταγωνισμού: ο Σάυλοκ στο πρωτότυπο κείμενο εξηγεί ότι μισεί τον Αντόνιο επειδή δανείζει χωρίς τόκο, δημιουργώντας έτσι αθέμιτο ανταγωνισμό, και ότι η οικονομική του καταστροφή θα τον συνέφερε οικονομικά. Αυτά τα κίνητρα δεν εμφανίζονται στην ταινία. Η σχέση του Αντόνιο με τον Μπασάνιο δεν περιγράφεται με οικονομικούς αλλά κυρίως με συναισθηματικούς τόνους, ενώ υπερτονίζεται η ομοερωτική της διάσταση: η συζήτηση μεταξύ των δύο ανδρών γίνεται στην κρεβατοκάμαρα του Αντόνιο, ενώ το δάνειο επισφραγίζεται με ένα φιλή. Έτσι, η ταινία αποφεύγει να αποδώσει την περίπλοκη οικονομική σχέση ανάμεσα στους δύο χαρακτήρες, απλοποιώντας τα κίνητρα αυτού του δανεισμού που πυροδοτεί τη δράση.

Το αστικό τοπίο της Βενετίας στην ταινία αποδίδεται με σκοτεινούς τόνους, βροχερό και ομιχλώδες, με μεσαία καθραρίσματα που επικεντρώνονται κυρίως στους χαρακτήρες, ενώ λείπουν κάποια πιο γενικά εμβληματικά

13 Η σκηνή του δανείου: <https://www.youtube.com/watch?v=X2ZX8fbMx-w>

πλάνα εδραίωσης που να αναδεικνύουν την Βενετία ως μια όμορφη και υπέρλαμπρη πολιτεία. Σε αρκετές σκηνές παρουσιάζεται ένα πολύβουο και πολυπολιτισμικό περιβάλλον, όπως στη σκηνή της αγοράς. Όσο το έργο προχωρά, τα χρώματα γίνονται πιο σκοτεινά, ενώ σε αρκετές σκηνές ο Σάυλοκ και ο Αντόνιο στέκονται μόνοι, μέσα στη βροχή, σε πλάνα που τονίζουν το συναίσθημα της απώλειας και της μελαγχολίας και των δύο. Η σκηνή του γνωστού μονολόγου του Σάυλοκ¹⁴ κινηματογραφείται πλάι σε ένα ομιχλώδες κανάλι, ενώ η σκηνή στην οποία ο Αντόνιο μαθαίνει ότι ο δόγης δεν μπορεί να πάρει το μέρος του είναι γυρισμένη σε πραγματικούς χώρους στο παλάτι του δόγη. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι η ταινία περιγράφει με γενικεύσεις και απλοποιήσεις τη Βενετία ως χώρο μισαλλοδοξίας, υποκρισίας και ανισότητας και έτσι αποτυγχάνει να αποδώσει τόσο την πολυπλοκότητα, τη λεπτή ισορροπία και την ευθραυστότητα του πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος όσο και τους πιο σύνθετους σαιξπηρικούς χαρακτήρες. Ο Radford θυματοποιεί τον Σάυλοκ, δείχνοντάς τον να υφίσταται την ισοπεδωτική τιμωρία από το βενετικό κράτος, σβήνοντας τις αμφισημίες και τα ανάμεικτα συναισθήματα που αυτός ο χαρακτήρας θα έπρεπε να προκαλεί και δημιουργώντας έναν ήρωα που κερδίζει εξαρχής τη συμπάθεια του θεατή.

Σε αντίθεση με τον *Έμπορο της Βενετίας*, του οποίου η υπόθεση φαίνεται γερά αγκιστρωμένη στην κοινωνική πραγματικότητα της Βενετίας του 16ου αιώνα καθώς οι τοπικές λεπτομέρειες, η τοπογραφία, τα ήθη και οι νόμοι της πόλης αποκτούν αφηγηματικό ρόλο και εμπλέκονται στην πλοκή, ο *Οθέλλος* φαίνεται εκ πρώτης όψης ένα έργο που δεν εξαρτάται ιδιαίτερα από τον τόπο και που θα μπορούσε να εξελίσσεται οπουδήποτε. Ως ερωτική τραγωδία που επικεντρώνεται στο θέμα της ζήλιας και της προδοσίας, βασίζεται περισσότερο στην ανάπτυξη της ψυχολογίας και των συναισθημάτων παρά στον κοινωνικό περίγυρο. Εξάλλου, εκτός από την πρώτη πράξη που διαδραματίζεται στη Βενετία, η υπόλοιπη ταινία τοποθετείται σε ένα κάστρο στην Κύπρο, σε έναν απομονωμένο χώρο για τον οποίο ο συγγραφέας ελάχιστα μας πληροφορεί. Αυτή η έλλειψη πλαισίωσης κάνει τον *Οθέλλο* να μοιάζει ως ένα υπερτοπικό έργο. Ωστόσο, εξετάζοντας καλύτερα το έργο, παρατηρεί κανείς ότι η Βενετία παραμένει στο επίκεντρο της υπόθεσης και καθορίζει τους χαρακτήρες. Η πλοκή του έργου έχει βενετική καταγωγή: ο Σαίξπηρ στηρίχθηκε σε μια νουβέλα του Giovanni Batista Giraldi-Cinthio από τη συλλογή *Heccatomithi* που εκδόθηκε στη Βενετία το 1566. Πρόκειται για την ιστορία ενός μαυριτανού αρχηγού του στόλου τον οποίο ξεγελάει ένας σημαιοφόρος του ώστε να υποπτευθεί την αθώα γυναίκα του για απιστία και στο τέλος να τη δολοφονήσει.

Η υπόθεση του θεατρικού έργου του Σαίξπηρ έχει ως εξής: Ο μαυριτανός στρατάρχης Οθέλλος, ο οποίος υπηρετεί για χρόνια στον στρατό της Βενετίας, θα παντρευτεί τη Δυσδαιμόνα κρυφά από τον ευγενή πατέρα της Μπραμπάντιο. Ο τελευταίος θα κατηγορήσει τον Οθέλλο για μαγεία και θα τον οδηγήσει στον δόγη για απονομή δικαιοσύνης. Η Δυσδαιμόνα θα δηλώσει ότι με τη θέλησή της παντρεύτηκε τον Οθέλλο και ο δόγης, τον οποίο ελάχιστα απασχολούν τα οικογενειακά ζητήματα του Μπραμπάντιο, σε αντίθεση με τον πόλεμο κατά των Οθωμανών, θα αναβαθμίσει τον Οθέλλο σε αρχηγό του στρατού και θα τον στείλει στην Κύπρο αγνοώντας τις αντιρρήσεις του βενετού ευγενούς. Στην Κύπρο, ο μοχθηρός σημαιοφόρος Ιάγος θα προκαλέσει στον Οθέλλο υποψίες ότι η Δυσδαιμόνα τον απατά. Με δολοπλοκίες και τεχνάσματα θα τροφοδοτήσει τη ζήλια του, κάνοντάς τον στο τέλος να δολοφονήσει τη σύζυγό του και να αυτοκτονήσει. Η συκοφαντία του Ιάγου αποκαλύπτεται και ο ίδιος τιμωρείται παραδειγματικά.

Σε αντίθεση με τον Σάυλοκ του οποίου το πολιτισμικό υπόβαθρο σε σχέση με τη θρησκεία και την καταγωγή του περιγράφεται με ακρίβεια, ο Οθέλλος παραμένει μια ασαφής φιγούρα: δεν είναι σίγουρο αν είναι χριστιανός ή μουσουλμάνος και δεν δίνονται πληροφορίες για την καταγωγή του. Η ασάφεια της λέξης «Moor» που χρησιμοποιεί ο Σαίξπηρ έχει υπάρξει θέμα πολλών φιλολογικών συζητήσεων, για το αν αναφέρεται σε έναν μαύρο χαρακτήρα της υποσαχάριας Αφρικής (αυτή ήταν η έννοια της λέξης «Blackamoor» της ελισαβετιανής εποχής) ή σε έναν μελαμψό Άραβα της βόρειας Αφρικής. Είναι σαφές όμως ότι έχει στο μυαλό του μια έντονη «φυλετική», πολιτισμική και ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στον Οθέλλο και στη Δυσδαιμόνα. Οι αναφορές στα χρόνια όπου έζησε ως σκλάβος και στις περιπέτειές του πέρα από τον Ατλαντικό είχαν ως αποτέλεσμα στη

14 Η σκηνή του μονολόγου του Σάυλοκ: <https://www.youtube.com/watch?v=DPCwtHcRXgY>

μεταγενέστερη θεατρική και κινηματογραφική πορεία του έργου ο ήρωας να αποδίδεται ως Αφροαμερικανός, με σαφή παραπομπή στο δουλεμπόριο (όπως για παράδειγμα στην ομώνυμη ταινία του Oliver Parker [1995])· ωστόσο κάτι τέτοιο είναι αναχρονισμός και το πιο πιθανό είναι στην εποχή του Σαίξπηρ η φιγούρα του Οθέλλου να παραπέμπει σε έναν Άραβα, δεδομένων και των επαφών της Βενετίας με τον αραβικό κόσμο. Ο ήρωας αναφέρει ότι προέρχεται από βασιλική γενιά, ότι ταξίδεψε και πουλήθηκε ως σκλάβος και ότι για χρόνια πολέμησε στον βενετικό στρατό. Όπως έχει ήδη αναφερθεί κατά τη διαδεδομένη πρακτική εκείνης της εποχής οι Βενετοί διόριζαν συχνά ξένους μισθοφόρους ως επικεφαλής του στρατού τους. Ο Οθέλλος θεωρείται από τους Βενετούς και θεωρεί τον εαυτό του ξένο, απολαμβάνει όμως ένα υψηλό κύρος και αναγνώριση από τη Βενετία ενώ ουδείς αμφισβητεί το δικαίωμά του να ηγηθεί του στρατού (Holderness, 2010: 90-91). Αν και ο Μπραμπάντιο αρνείται τον γάμο της κόρης του λόγω της «φυλετικής» διαφοράς, μαθαίνουμε ότι εκτιμούσε τον Οθέλλο ως πολεμιστή και τον καλούσε συχνά στο σπίτι του, στο οποίο γνώρισε τη Δυσδαιμόνα (**Εικόνα 7.3**).

Η Δυσδαιμόνα παραπέμπει σε μια αλληγορική φιγούρα της ίδιας της Βενετίας και περιγράφεται ως απόκοσμα όμορφη, αγνή, παρθένα κόρη που προκαλεί τον θαυμασμό. Η ομορφιά της παρομοιάζεται με διαμάντι, μια μεταφορά που χρησιμοποιείται συχνά για την πόλη της Βενετίας. Ο Οθέλλος τη δολοφονεί προσπαθώντας να μην διαταράξει την τέλεια ομορφιά της και να μην αφήσει σημάδια στο αλαβάστρινο, κατάλευκο δέρμα της επαναλαμβάνοντας έτσι ένα μακάβριο μοτίβο που υπάρχει και στον Cinthio. Όταν ο Οθέλλος αρχίζει να την υποψιάζεται, η Δυσδαιμόνα μετατρέπεται από άσπιλη παρθένο σε «πανούργα πόρνη της Βενετίας» («that cunning whore of Venice», Πράξη IV σκηνή 2) όπως την αποκαλεί, σε μια γυναίκα λάγνα, υποκρίτρια, με αλλόκοτες ερωτικές επιθυμίες, πράγμα που στο μυαλό του Οθέλλου αποδεικνύεται από τον ίδιο τον έρωτά της για έναν αλλόφυλο σαν τον ίδιο. Η φήμη της Βενετίας ως η πόλης στην οποία ανθεί η πορνεία συνδυάζεται με τα μοτίβα της Βενετίας ως χώρου ραδιουργίας, ίντριγκας και υποκρισίας που εκφράζεται από τον χαρακτήρα του Ιάγου. Ο τρόπος έκφρασης του Ιάγου, που επιμένει ιδιαίτερα σε ερωτικές εικόνες και περιγραφές προκειμένου να εξάψει τη ζήλεια του Οθέλλου, διατηρεί έναν λόγο γύρω από τον ερωτισμό και τη σεξουαλικότητα στο επίκεντρο του έργου, πράγμα που συνδέεται με τον μύθο της Βενετίας ως πόλης του ανήθικου έρωτα και της ελευθεριότητας. Στο μυαλό του Οθέλλου επανέρχονται εικόνες από βρώμικα νερά, βούρκους, λάσπη και μουχλιασμένα υπόγεια. Η Δυσδαιμόνα περιγράφεται τόσο ασταθής όσο το νερό και ο Οθέλλος παρομοιάζει τον εαυτό του με βάτραχο που ζει σε βρώμικη στέρνα παραπέμποντας στην αμφίβια τοπογραφία της πόλης και στα βρώμικα κανάλια της. Οι περιγραφές της Δυσδαιμόνας μέσα από ακραία δίπολα, ως παρθένα και ως πόρνη, ως διαμάντι και ως βούρκος, αγνή ή υποκρίτρια, τη μετατρέπουν σε αλληγορική φιγούρα της ίδιας της πόλης. Ως χαρακτήρες, τόσο ο Οθέλλος όσο και η Δυσδαιμόνα διακρίνονται από την αφελή πίστη τους στην καλοσύνη και την εντιμότητα των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους και είναι πεπεισμένοι ότι η «φυλετική» διαφορετικότητα δεν μπορεί να τους σταθεί εμπόδιο. Ιδιαίτερα η Δυσδαιμόνα υποτιμά και σχεδόν αμφισβητεί αυτή τη διαφορετικότητα, θεωρώντας ότι η αγάπη της και η καλή γνώση του συζύγου της μπορεί να υπερβεί οποιαδήποτε διαφορά. Σύμφωνα με τον Holderness (2010: 105), ο Σαίξπηρ στηρίζει τη νοοτροπία της ηρωίδας όχι σε γενικότερη ρομαντική αφέλεια, άλλα στη φιλελεύθερη οικουμενικότητα της Βενετίας, δείχνοντας ότι η υποτίμηση ή αγνόηση της σημασίας της ετερότητας και η πίστη στη δυνατότητα αφομοίωσης του ξένου μπορούν να οδηγήσουν σε υπερβάσεις των ορίων που ενδέχεται να πάρουν επικίνδυνη τροπή. Ανάμεσα στον ιδεαλισμό της Δυσδαιμόνας και τον κυνισμό του Ιάγου, ο Σαίξπηρ φαίνεται να δηλώνει ότι ο θεματικός πυρήνας αυτής της ερωτικής τραγωδίας δεν είναι άλλος παρά η αδυναμία της Βενετίας να αφομοιώσει τις εσωτερικές της διαφορές.

Ο Οθέλλος του Orson Welles θεωρείται μια από τις πιο επιτυχημένες μεταφορές σαιξπηρικής τραγωδίας στον κινηματογράφο. Ένας από τους λόγους για τους οποίους η ταινία έχει μείνει στην ιστορία είναι η περιπετειώδης και φιλόδοξη παράγωγή της, που για οικονομικούς λόγους πήρε στον σκηνοθέτη τέσσερα χρόνια μέχρι να ολοκληρωθεί, από το 1948 έως το 1952. Ο Welles αποπειράθηκε να κινηματογραφήσει και τον *Έμπορο της Βενετίας*, ωστόσο δεν κατάφερε να ολοκληρώσει την ταινία λόγω οικονομικών δυσχερειών. Μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τα δύο αυτά βενετικού ενδιαφέροντος εγχειρήματα είναι το ντοκιμαντέρ που γύρισε ο Welles το 1974 με τον τίτλο *Filming Othello*, στο οποίο αναφέρεται στις δυσκολίες που συνάντησε και αναλύει



Εικόνα 7.3 Αφίσα της ταινίας *Οθέλλος* του Orson Welles, 1955.

σκηνές από την ταινία.¹⁵ Ο *Οθέλλος* γυρίζεται την εποχή που ο Welles ήταν ήδη γνωστός από την επιτυχία του *Citizen Kane* (1940), αλλά ταυτόχρονα θεωρούνταν ανεπιθύμητος από τα μεγάλα χολιγουντιανά στούντιο λόγω της πειραματικής του αισθητικής και του τρόπου εργασίας του, με αποτέλεσμα να χρηματοδοτεί τελικά μόνος του τις ταινίες του, να εργάζεται με μικρούς προϋπολογισμούς σε συνεργασία με ευρωπαίους παραγωγούς και να προσπαθεί να εξοικονομήσει χρήματα από την αμοιβή του ως ηθοποιού σε ταινίες άλλων σκηνοθετών. Σύμφωνα με τα αρχικά σχέδια του σκηνοθέτη, ο *Οθέλλος* θα ήταν μια γαλλο-ιταλική παραγωγή η οποία θα γυριζόταν εξολοκλήρου στα στούντιο Victorine στη Νίκαια της Γαλλίας, με σκηνικά κατασκευασμένα από τον σημαντικό σκηνογράφο και κινηματογραφικό αρχιτέκτονα Alexander Trauner, που θα αναπαριστούσαν τόσο τη Βενετία όσο και το τοπίο της Κύπρου. Πρόθεσή του ήταν να δημιουργήσει ένα μη ρεαλιστικό, εξπρεσιονιστικό σύμπαν μιας διαστρεβλωμένης πραγματικότητας που θα αντανakλούσε την ψυχολογία των ηρώων, κάτι που συνήθιζε να κάνει και στις αμερικανικές ταινίες που ήταν εξολοκλήρου γυρισμένες σε κατασκευασμένα σκηνικά. Χαρακτηριστικά του ύφους του ήταν το ακραίο στυλιζάρισμα, το έντονο κοντράστ, η εικόνα με μεγάλο βάθος πεδίου και περίπλοκες κινήσεις της κάμερας, που απαιτούσαν γύρισμα σε στούντιο και όχι σε εξωτερικούς πραγματικούς χώρους. Αυτό το σχέδιο όμως ναυάγησε και ο Welles αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με την πιο φτηνή λύση των γυρισμάτων σε πραγματικά ντεκόρ. Θεωρούσε ότι ιδιαίτερα το μέρος της ταινίας

15 Ολόκληρη η ταινία διαθέσιμη στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=fvqeQt8aLnU>

που θα γυριζόταν στη Βενετία αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα, καθώς η τόσο οικεία τουριστική εικονογραφία της Βενετίας θα λειτουργούσε ως περισπασμός της προσοχής του θεατή και θα έδινε αναγκαστικά έναν πιο ρεαλιστικό τόνο τον οποίο προσπαθούσε να αποφύγει: «Θα μας κορόιδευαν αυτές οι παλιές και οικείες πέτρες της Βενετίας» αναφέρει στο ντοκιμαντέρ του.

Η πλοκή της ταινίας ξεκινάει με ένα εισαγωγικό κείμενο το οποίο αφηγείται ο ίδιος ο σκηνοθέτης και πρωταγωνιστής, και το οποίο βασίζεται τόσο στον Cinthio όσο και στην πλοκή του Σαίξπηρ¹⁶:

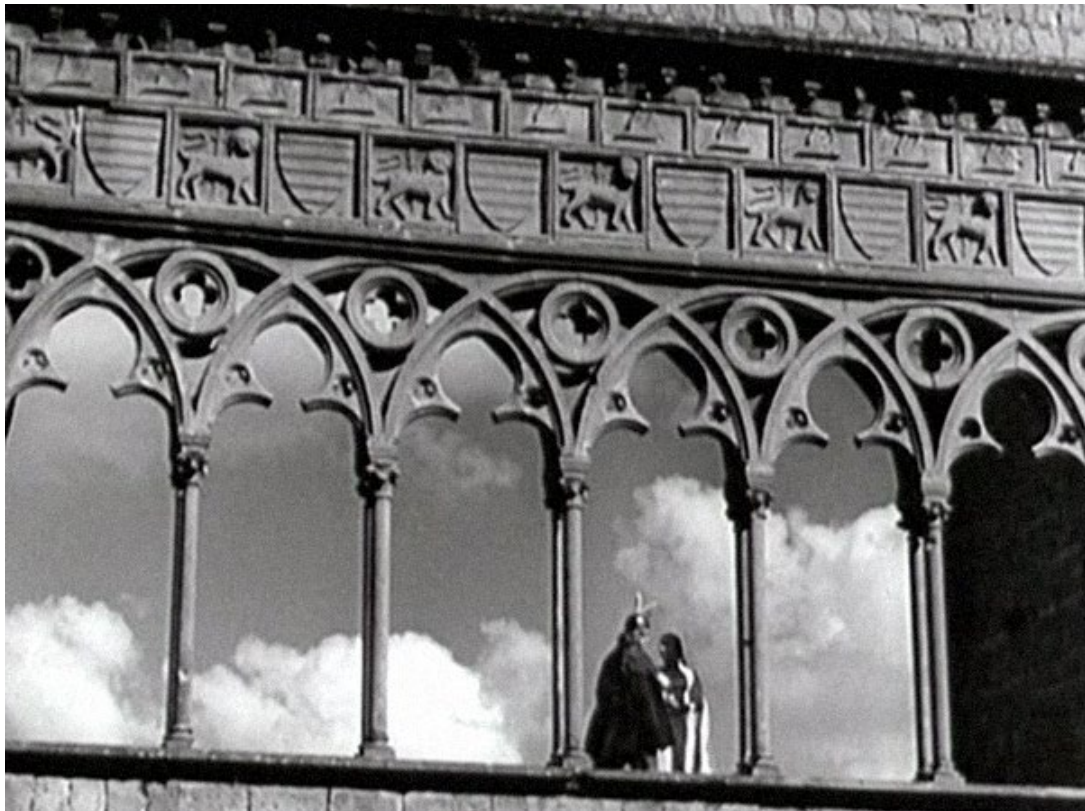
Ζούσε κάποτε στη Βενετία ένας Μαυριτανός, ο Οθέλλος, που η αξία του στον πόλεμο τον είχε κάνει ζακουστό. Και αγάπησε μια κόρη ευγενών που την έλεγαν Δυσδαιμόνα. Τον αγάπησε και αυτή, γοητευμένη από τις αρετές του. Και αφού ο πατέρας της δεν ήθελε να παντρευτεί η κόρη του έναν Μαυριτανό, εκείνη έφυγε από το σπίτι και μια νύχτα παντρεύτηκαν μυστικά με τον Οθέλλο.

Το παραπάνω κείμενο εικονογραφείται συνοπτικά από νυχτερινές σκηνές στα κανάλια της Βενετίας που δείχνουν τη Δυσδαιμόνα να το σκάει από το σπίτι της και να ακολουθεί τον Οθέλλο σε μια γόνδολα. Ακολουθεί ο μυστικός τους γάμος και ο Ιάγος μαζί με τον Ροδρίγο ειδοποιούν τον πατέρα της Δυσδαιμόνας. Όλη η πρώτη πράξη του έργου παρουσιάζεται με πολύ γρήγορο και συνοπτικό τρόπο, με πλάνα διάρκειας λίγων δευτερολέπτων σε ένα ιλιγγιώδες μοντάζ, ενώ ο διάλογος είναι ελλειπτικός. Στους διαλόγους παραμένουν λίγοι μόνο εμβληματικοί στίχοι του Ιάγου που αποκαλύπτει το μίσος του για τον Οθέλλο, χωρίς να μας το δικαιολογεί όμως αναλυτικά όπως συμβαίνει στο δραματικό κείμενο. Έτσι, σε αυτή την ταινία ο Ιάγος είναι περισσότερο μια φιγούρα του κακού χωρίς κίνητρο, που δρα με μοχθηρία από απόλαυση, σε αντίθεση με άλλες εκδοχές, όπως στην ομώνυμη ταινία του Parker, με Ιάγο τον Kenneth Branagh, που τονίζουν περισσότερο τη σεξουαλική αντιπαράθεση ανάμεσα στον Οθέλλο και τον Ιάγο, ο οποίος θέλει να τον τιμωρήσει επειδή θεωρεί ότι είχε υπάρξει κάποτε εραστής της γυναίκας του. Η σκηνή συνεχίζεται στο παλάτι του δόγη, όπου το συμβούλιο καλεί επειγόντως τον Οθέλλο για να του αναθέσει την ηγεσία του στρατού στην Κύπρο. Ταυτόχρονα καταφεύγει μπροστά στον δόγη και ο πατέρας της Δυσδαιμόνας, χωρίς όμως να καταφέρει να ξανακερδίσει την κόρη του.

Η σεκάνς αυτή που διαδραματίζεται στη Βενετία δεν διαρκεί πάνω από δέκα λεπτά, ενώ όλο το υπόλοιπο έργο τοποθετείται στην Κύπρο. Ο Welles σε αυτή τη σκηνή χρησιμοποιεί εμβληματικά τοπία της πόλης: όταν ο πατέρας της Δυσδαιμόνας βγαίνει στο μπαλκόνι, αναγνωρίζουμε σε ένα πλάνο σύντομης διάρκειας το Palazzo Contarini Fasan. Πρόκειται για ένα αναγνωρίσιμο στενό μέγαρο με χαρακτηριστικές ασίδες και μπαλκόνια, το οποίο βρίσκεται στο Μεγάλο Κανάλι και περιγράφεται στους τουριστικούς οδηγούς ως «το σπίτι της Δυσδαιμόνας», λόγω του ότι ανήκε στον Nicola Contarini ο οποίος υποτίθεται ότι αποτέλεσε το πρότυπο για τη νουβέλα του Cinthio. Στη συνέχεια βλέπουμε τη Δυσδαιμόνα να κατεβαίνει από την περίφημη σκάλα του Palazzo Contarini-Bonolo, τη Scala del Bonolo, άλλο ένα γνωστό αρχιτεκτονικό μνημείο της πόλης. Στη σκηνή της καταδίωξης με τη γόνδολα, για λίγα δευτερόλεπτα θα εμφανιστεί σε ένα κάδρο, το οποίο το κρύβει κατά το ήμισυ μια γέφυρα, το Ca d' Oro, επίσης ένα από τα πιο αναγνωρίσιμα μέγαρα της πόλης και στάση του τουριστικού γύρου της Βενετίας. Η σεκάνς θα συνεχιστεί έξω από τη Βασιλική του Αγίου Μάρκου και στην εσωτερική αυλή του Παλατιού των Δόγηδων. Ακολουθεί μια σειρά πλάνων της σκάλας των Γιγάντων που κοσμεί την αυλή του παλατιού και των οποίων το κεκλιμένο καδράρισμα προσθέτει στην ένταση της σκηνής, ενώ η Δυσδαιμόνα κινηματογραφείται στη στοά του ίδιου κτηρίου. Ακολουθεί μια σκηνή με τον Ιάγο και τον Ροδρίγο στο πρώτο μπαλκόνι του παλατιού, ενώ ο Οθέλλος και η Δεισδαιμόνα προχωρούν προς την εκκλησία του Αγίου Μάρκου. Τέλος, ο Ιάγος ξεδιπλώνει τα σατανικά του σχέδια ακριβώς μπροστά από το εμβληματικό άγαλμα του φτερωτού Λέοντα του Αγίου Μάρκου που κοσμεί την Porta della Carta του παλατιού. Η σεκάνς της Βενετίας κλείνει με ένα πανοραμικό πλάνο της πλατείας προς τη λιμνοθάλασσα από το κωδωνοστάσιο του Αγίου Μάρκου: σε κοντινό πλάνο βλέπουμε τα αγάλματα των δύο Μαυριτανών που χτυπούν την καμπάνα, στην υπηρεσία της Βενετικής Δημοκρατίας.

Αρκετοί κριτικοί και αναλυτές έχουν θεωρήσει ότι η παραπάνω σεκάνς είναι ένα από τα λιγότερο επιτυχημένα

16 Ολόκληρη η ταινία διαθέσιμη στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=09NWcKA7JKw>



Εικόνα 7.4 Από την ταινία *Οθέλλος* του Orson Welles.

σημεία της ταινίας και ότι ο Welles με ευκολία χρησιμοποιεί εμβληματικά σημεία της Βενετίας σαν να πρόκειται για τουριστική διαφήμιση της πόλης. Ο Robert Garis, για παράδειγμα, θεωρεί ότι η Βενετία παρουσιάζεται σαν μια ρηχή επιφάνεια χωρίς βάθος, σαν θεατρική σκηνογραφία, με μια συμβατική και βαρετή ομορφιά (2004: 152). Εντούτοις, η πολύ μικρή διάρκεια των πλάνων, η γρήγορη σύνδεσή τους με διπλοτυπίες (όπου το ένα πλάνο σβήνει μέσα στο άλλο), το έντονο ασπρόμαυρο κοντράστ, η ταχύτητα του μοντάζ, η ελλειπτική αφήγηση σε συνδυασμό με φωνές που ακούγονται σε voice over και που αποσπούν την προσοχή του θεατή δημιουργούν ένα συνονθύλευμα εικόνων που παραπέμπουν περισσότερο σε ένα εφιαλτικό, αποπροσανατολιστικό και μη ρεαλιστικό χώρο και χρόνο παρά σε μια καθησυχαστική, ευθύγραμμη αναπαράσταση που εισάγει τον θεατή στη Βενετία των αρχών του 17ου αιώνα. Ακόμα, στα περισσότερα πλάνα όπου εμφανίζονται γνωστά τόποσημα, αυτά παρουσιάζονται είτε μέσα από απροσδόκητες γωνίες λήψεις (Palazzo Contarini Fasan) είτε αποσπασματικά (Ca d' Oro, Βασιλική του Αγίου Μάρκου), με κεκλιμένα κάδρα (Σκάλα των Γιγάντων) ή με υπερβολικό βάθος πεδίου (Στοά του Παλατιού των Δόγηδων), πράγμα που διαστρεβλώνει την εικόνα τους και την κάνει μη αναγνωρίσιμη μέσα από τα πλάνα που διαρκούν λίγα δευτερόλεπτα. Μέσω της φωτογραφίας και της σκηνοθεσίας ο Welles ξεπερνάει το πρόβλημα του ρεαλισμού που έθετε η υποχρεωτική χρήση του πραγματικού βενετικού τοπίου, δημιουργώντας έτσι αντιστοιχίες με το υπόλοιπο μέρος της ταινίας, αλλά ταυτόχρονα χρησιμοποιώντας ειρωνικά και τα σημαντικότερα εμβληματικά μνημεία της πόλης. Σε μια σκηνή του ντοκιμαντέρ του 1974 *Filming Othello*, η οποία τελικά δεν συμπεριλήφθηκε στην τελική εκδοχή, απαντώντας σε αυτές τις κριτικές και σχεδόν παρωδώντας τον εαυτό του, ο Welles μέσα σε μια γόνδολα ξεναγεί τους θεατές στα τουριστικά αξιοθέατα των γυρισμάτων.

Σε αντίθεση με τη βενετική σεκάνς, το υπόλοιπο της ταινίας που τοποθετείται στην Κύπρο γυρίστηκε με αποσπασματικό τρόπο, σε πληθώρα διαφορετικών χώρων, κατά τη διάρκεια τεσσάρων χρόνων, κυρίως λόγω οικονομικών περιορισμών. Ο ίδιος ο σκηνοθέτης μιλάει στο ντοκιμαντέρ του για αυτή την ποικιλία πραγματικών χώρων:

Ο Ιάγος βγαίνει από τη στοά μιας εκκλησίας στο Τορτσέλο και μπαίνει σε μια πορτογαλέζικη δεξαμενή στις ακτές της Αφρικής. Είναι σαν να περιπλανιέται σε όλο τον κόσμο και να κινείται ανάμεσα σε δύο ηπείρους στη μέση μιας φράσης. Αυτό συνέβαινε συνέχεια [...] Μια τοσκανική σκάλα και ένα μαροκινό φρούριο συνυπάρχουν μέσα στην ίδια σκηνή, ακόμα και στο ίδιο δωμάτιο.

Ωστόσο, παρά την αποσπασματικότητα και την ποικιλία διαφορετικών χώρων στους οποίους έγιναν τα γυρίσματα, ο επινοημένος αυτός τόπος του κάστρου της Κύπρου διακρίνεται από μεγάλη συνοχή τόσο λόγω της αρχιτεκτονικής όσο και της σκηνοθεσίας. Πρόκειται για ένα άνυδρο και τραχύ μεσογειακό τοπίο όπου ακούγονται οι ήχοι των κυμάτων στα βράχια, ενώ τα καράβια που έρχονται με νέα από τη μητρόπολη υποδηλώνουν τη βενετική θαλάσσια αυτοκρατορία. Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες γοθικών, αναγεννησιακών και μαυριτανικών μοτίβων, θυρεοί με τον φτερωτό λέοντα του Αγίου Μάρκου δηλώνουν ότι πρόκειται για έναν χώρο που ανήκει στη Βενετία (**Εικόνα 7.4**). Η δράση εναλλάσσεται από τον υπερφωτισμένο χώρο δίπλα στη θάλασσα, σε υπόγεια δωμάτια, δεξαμενές, λουτρά και λαβυρινθώδεις σκοτεινές στοές του κάστρου. Η αίσθηση αποπροσανατολισμού, η παρουσία του υπόγειου νερού, και οι δαιδαλώδεις διάδρομοι και σκάλες όπου κάποιος πάντα παραμονεύει παραπέμπουν επίσης σε μια κατασκευασμένη μικρογραφία της πραγματικής Βενετίας. Η εντύπωση του υπερβολικού ύψους και βάθους αυτών των χώρων χρησιμοποιείται ώστε να υπερτονίσει την απόσταση ανάμεσα στον Οθέλλο και τη Δυσδαιμόνα. Με αυτόν τον τρόπο, ο φανταστικός τόπος της Κύπρου παραμένει μέρος της βενετικής θαλάσσιας επικράτειας και οι χαρακτήρες παραμένουν δεμένοι με την πόλη που βρίσκεται στο κέντρο της υπόθεσης.

Η ταινία τελικά ολοκληρώθηκε ως μια βρετανική, αμερικάνικη, μαροκινή και ιταλική συμπαραγωγή: όπως έλεγε ο Welles, ήταν μια ταινία χωρίς πραγματική εθνικότητα. Όταν προσκλήθηκε στην επίσημη συμμετοχή του Φεστιβάλ των Καννών και έπρεπε να δηλωθεί η εθνικότητά της αποφασίστηκε να συμμετέχει με τη σημαία του Μαρόκου. Ήταν μάλιστα η πρώτη φορά που το Μαρόκο απέσπασε το βραβείο του Χρυσού Φοίνικα στο Φεστιβάλ των Καννών. Ο Welles, ο οποίος υποδύεται τον Οθέλλο με σκουρόχρωμο μακιγιάζ, αφήνει ασαφή την καταγωγή και τον «φυλετικό» προσδιορισμό του ήρωα: ωστόσο, το γεγονός ότι η τελικά η ταινία πολιτογραφείται ως μαροκινή και η έντονη παρουσία του μαροκινού τοπίου βαραίνουν υπέρ μιας σύνδεσης του Οθέλλου με τον αραβικό κόσμο.

7.3 Βιογραφίες: εκπροσωπώντας τη Βενετία

Πολλές από τις ταινίες εποχής που τοποθετούνται στη Βενετία της πρώιμης νεότερης περιόδου ανήκουν στο είδος της ιστορικής βιογραφίας επιφανών προσώπων (*biopic*) και επικεντρώνονται στην πορεία της ζωής ενός πραγματικού χαρακτήρα, είτε πρόκειται για τεκμηριωμένες ιστορικές αναπαραστάσεις είτε για αυθαίρετες μυθοπλαστικές αφηγήσεις. Η Veronica Franco, ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και ο Τζιάκομο Καζανόβα είναι λίγες από τις περιπτώσεις ηρώων που μέσα από τη δραματοποίηση της ζωής τους εκπροσωπούν αφηγηματικά την Βενετία της εποχής τους. Η ταινία του Marshall Herskovitz *Dangerous Beauty* παρουσιάζει τη ζωή της εταίρας και συγγραφέα Veronica Franco που έζησε στη Βενετία από το 1546 έως το 1591. Η ταινία βασίζεται στο βιβλίο *The Honest Courtesan: Veronica Franco, Citizen and Writer in Sixteenth-Century Venice* (1992) της ιστορικού Margaret Rosenthal το οποίο εξετάζει τη διαδρομή της Franco όπως αναδύεται μέσα από τα δημοσιευμένα κείμενά της, τα ποιήματα και την αλληλογραφία της και άλλα τεκμήρια όπως οι διαθήκες της ή τα πρακτικά μιας δίκης στην οποία ήταν κατηγορούμενη. Η Rosenthal αναδεικνύει τις σχέσεις μιας εταίρας με τους ευγενείς και διανοούμενους της Βενετίας, επισημαίνει την αντισυμβατικότητα τόσο των προσωπικών όσο και των καλλιτεχνικών της επιλογών και εξετάζει τις δυσκολίες τις οποίες συναντά μια γυναίκα συγγραφέας στη συμμετοχή της στη δημόσια σφαίρα. Μέσω του παραδείγματος της Franco αναδεικνύονται οι μηχανισμοί κοινωνικής κινητικότητας και οι διαδικασίες αναγνώρισης, συμβιβασμού και εδραίωσης των διανοουμένων της

Βενετίας, και ιδιαίτερα των γυναικών, που ελπίζουν σε μια συστηματική στήριξη από πάτρωνες και αναζητούν δημόσια απεύθυνση (Rosenthal, 1992: 1-2).

Παρά το ότι στην προώθηση της ταινίας χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα το γεγονός ότι η βιογραφία της Franco βασίζεται σε μια επιστημονική έρευνα, η ταινία ανήκει περισσότερο στο είδος της χολιγουντιανής ταινίας εποχής με στοιχεία ρομαντικής κομεντί, παρά στην ευρωπαϊκή τάση του heritage film η οποία επιμένει ιδιαίτερα στην ακρίβεια και την πιστότητα της αφήγησης και στην αυθεντικότητα της αναπαράστασης του ιστορικού πλαισίου μέσω των λεπτομερειών στη σκηνογραφία και την ενδυματολογία. Έτσι, αν και οι συντελεστές της ταινίας επικαλούνται ως αφετηρία της αφήγησης μια ιστορική μελέτη, η ταινία δεν αυτοπροσδιορίζεται ως μια ταινία τέχνης υψηλού κύρους αλλά περισσότερο ως μια διασκεδαστική ρομαντική κωμωδία εποχής, που θέτει το ζήτημα της πολιτικής του φύλου, της ταυτότητας και της γυναικείας παρουσίας στον δημόσιο χώρο της Βενετίας του 16ου αιώνα. Ο σκηνοθέτης αναφέρει σε συνέντευξη ότι η αρχική του πρόθεση ήταν να χρησιμοποιήσει τον ακριβή τίτλο του βιβλίου *The Honest Courtesan* αλλά τελικά αναγκάστηκε από την παραγωγή να αλλάξει τίτλο λόγω του ότι ο όρος της «ευπόληπτης εταίρας» δεν θα ήταν κατανοητός στο ευρύ κοινό (Aubert-Santelli & McHugh). Έτσι προτιμήθηκε ο πιο γενικός τίτλος *Επικίνδυνη Ομορφιά*. Για την επεξεργασία του σεναρίου επιλέχθηκε η Jeanine Dominy, γνωστή ως σεναριογράφος μιας διασκευής της Πάπισσας Ιωάννας.

Η ταινία ξεκινάει με ένα εισαγωγικό κείμενο που αναδεικνύει τις προτεραιότητες της ταινίας και τοποθετεί τον θεατή στο ιστορικό πλαίσιο:

Βενετία 1583. Η πιο πλούσια και η πιο διεφθαρμένη πόλη της Ευρώπης. Στις γυναίκες συμπεριφέρονταν σαν να ήταν περιουσιακό αγαθό. Λίγες γυναίκες ήξεραν να διαβάζουν. Υπήρχαν όμως κάποιες που είχαν ένα διαφορετικό πεπρωμένο [...] Η ιστορία που ακολουθεί είναι αληθινή.

Η εισαγωγική σκεάνς της ταινίας παρουσιάζει μια εορταστική πομπή σε ένα κανάλι της Βενετίας όπου παρελαύνουν μέσα σε πολυτελείς γαλέρες οι εταίρες. Είναι ντυμένες με έντονα χρώματα, παίρνουν προκλητικές στάσεις και κάποιες είναι γυμνόστητες. Πλήθος ανδρών τις χειροκρότει και τις ραίνει με ροδοπέταλα. Σε παράλληλο μοντάζ βλέπουμε τη Βερόνικα μαζί με νεαρές γυναίκες της ίδιας ηλικίας να ασχολούνται με το κέντημα σε ένα σκοτεινό δωμάτιο ενός πλούσιου σπιτιού κλεισμένου ερμητικά. Ενώ τα άλλα κορίτσια κεντούν, εκείνη διαβάζει στα κρυφά ένα βιβλίο. Προσποιούμενη την άρρωστη παρασύρει τη φίλη της και το σκάνε από το σπίτι για να δουν την παρέλαση. Εκεί βλέπουν τους νεαρούς Μάρκο και Μάφιο που φλερτάρουν με τις εταίρες, τους πετάνε λουλούδια και ανταλλάσσουν στίχους και πειράγματα. Στο τελευταίο πλάνο της σκηνής ο Μάρκο αποκαλεί μία από τις εταίρες «Αφροδίτη, που ήρθε να ευλογήσει τους Βενετούς», ανακαλώντας έναν από τους πιο συνήθεις εικονογραφικούς συσχετισμούς της Αφροδίτης με τη Βενετία. Η εισαγωγική αυτή σκηνή τοποθετεί τον θεατή στο περιβάλλον της «ανήθικης» Βενετίας, ένα από τα πιο πολυσυζητημένα μοτίβα που αναπαράγονται ιδιαίτερα από την ταξιδιωτική λογοτεχνία και στηρίζονται στη σημαντική παρουσία της πορνείας στην πόλη. Η βενετή εταίρα, ως σύμβολο της σεξουαλικής ελευθεριότητας, κομψότητας αλλά και κοινωνικής παραβατικότητας, εμφανίζεται δυναμικά κατά τον 16ο αιώνα στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις ξένων επισκεπτών οι οποίοι παρατηρούν τις περίφημες «cortigiane oneste», τις «ευπόληπτες εταίρες». Τις περιγράφουν ως εκλεπτυσμένες και καλλιεργημένες συνομιλήτριες με ταλέντο στη ρητορική, ενώ κάνουν μνεία στη δεξιότητα με την οποία κινούνταν ανάμεσα στις κοινωνικές και ταξικές ιεραρχίες. Οι εξιδανικευμένες αυτές αναπαραστάσεις των εταίρων από τους ξένους συγγραφείς συνεχίστηκαν και στους επόμενους αιώνες και συνδέθηκαν όχι μόνο με την πολυτέλεια, τη θεαματικότητα, τον αισθησιασμό και την εμπορευματοποίηση της απόλαυσης, αλλά και με την επικείμενη παρακμή της Βενετίας.

Η Βερόνικα (Catherine McCormack) εμφανίζεται από τις πρώτες σκηνές της ταινίας σαν μια έξυπνη και δραστήρια έφηβη που ξεχωρίζει από τις υπάκουες συνομήλικές της από το πάθος για την ανάγνωση και τη συγγραφή, από την εφευρετικότητα και τον δυναμισμό της. Η κλίση της προς τα γράμματα δεν γίνεται αποδεκτή από το οικογενειακό της περιβάλλον, ιδιαίτερα από μια γεροντοκόρη θεία της η οποία επαναλαμβάνει ότι «οι νεαρές κυρίες έχουν καλύτερα πράγματα να κάνουν από το να δηλητηριάζουν το μυαλό τους με βιβλία»

και επισημαίνει ότι «δεν θα βρει ποτέ σύζυγο εάν συνεχίσει να συμπεριφέρεται σαν παιδί». Η πιο πραγματίστρια μητέρα της, Πάολα (Jacqueline Bisset), ασχολείται κυρίως με το πώς θα πληρώσει τους λογαριασμούς του σπιτιού, συμβουλεύει τη Βερόνικα ότι «αν θέλει να παντρευτεί, θα πρέπει να ξεκινήσει τη διαπραγμάτευση: ο γάμος είναι ένα συμβόλαιο και όχι μια διαρκές ερωτικό παιχνίδι». Σύντομα ένα ειδύλλιο γεννιέται ανάμεσα στη Βερόνικα και τον Μάρκο Βενιέρ, γόνου της ισχυρής οικογένειας ευγενών. Ωστόσο πολύ νωρίς εκείνος της καθιστά σαφές ότι ένας γάμος μεταξύ τους είναι αδύνατος, λόγω της κοινωνικής τους διαφοράς: ο Μάρκο πρέπει να παντρευτεί μια κόρη ευγενικής οικογένειας. Η Βερόνικα αντιδρά λέγοντας ότι η ίδια κατάγεται από μια οικογένεια αστών (*cittadini*) που είναι εγκατεστημένη στη Βενετία εδώ και επτακόσια χρόνια. Η αστική της καταγωγή αλλά και η απουσία προίκας κάνουν αδύνατο αυτόν τον γάμο. Η μητέρα της Βερόνικα της προτείνει έναν τρόπο με τον οποίο μπορεί όχι μόνο να συνεχίσει την ερωτική της σχέση με τον Μάρκο αλλά και να βοηθήσει οικονομικά την οικογένειά της, με το να ακολουθήσει το προσοδοφόρο επάγγελμα της εταιράς. Η μητέρα της κάνει σαφές ότι δεν μπορεί να της παρέχει προίκα, άρα δεν μπορεί να ελπίζει σε έναν καλό γάμο. Της δίνει την επιλογή να δουλέψει ως υπηρέτρια, ως εργάτρια στους αμπελώνες ή, στην καλύτερη περίπτωση, ως καμαριέρα σε οικογένεια ευγενών, θεωρεί όμως ότι έτσι θα χαράμισει την ομορφιά και την εξυπνάδα της. Η Βερόνικα απορρίπτει αρχικά την πρόταση της μητέρας της και προτιμάει να κλειστεί σε μοναστήρι. Μια επίσκεψη σε μονή γυναικών την κάνει να αλλάξει γνώμη και να αποδεχθεί την πρόταση της μητέρας της, η οποία της αποκαλύπτει ότι και η ίδια κάποτε ήταν εταιρά, και μάλιστα από τις καλύτερες. Ακολουθεί μια περίοδος μαθητείας, όπου η Πάολα εκπαιδεύει τη Βερόνικα στα μυστικά του επαγγέλματος, διδάσκοντάς της καλούς τρόπους, χορό, μουσική και ανδρική ανατομία. Στο αποκορύφωμα αυτής της μαθητείας, η Πάολα την οδηγεί σε έναν χώρο αποκλειστικά προορισμένο για άνδρες, αναφέροντας ότι απαγορεύεται η πρόσβαση σε όλες τις γυναίκες εκτός από τις εταιρές: ο χώρος αυτός είναι μια βιβλιοθήκη. Η Βερόνικα οφείλει να ασχοληθεί με την πνευματική της καλλιέργεια με την ίδια αφοσίωση που δείχνει και στην περιποίηση της εξωτερικής της εμφάνισης.

Ο ρόλος του Μάρκο Βενιέρ στη ζωή της εταιράς αποτελεί την πρώτη σημαντική διαφοροποίηση της ταινίας σε σχέση με τη ζωή του πραγματικού προσώπου. Αν και η Franco είχε όντως μια ερωτική σχέση με τον ευγενή Marco Venier μεταξύ άλλων εραστών, στην ταινία η σχέση αυτή υπερτονίζεται και αυτός εμφανίζεται ως ο μοναδικός πραγματικός έρωτας της ηρωίδας ως το τέλος της ταινίας. Η αφήγηση είναι κατασκευασμένη γραμμικά, με έμφαση στις σχέσεις αιτιότητας έτσι ώστε κάθε απόφαση της ηρωίδας να αιτιολογείται από τον έρωτά της προς αυτόν. Αυτή η ευθύγραμμη σαφήνεια και καθαρότητα στην απόδοση των επιθυμιών και προσδοκιών της ηρωίδας στερεί από την κινηματογραφική ηρωίδα την πολυπλοκότητα και αντισυμβατικότητα των προσωπικών επιλογών και της διαδρομής της ζωής του πραγματικού προσώπου. Άλλο ένα σημείο διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι στην ταινία αποκρύπτεται το ότι η Franco ήταν παντρεμένη και είχε τρία παιδιά. Γίνεται σαφές ότι η ταινία παρουσιάζει μια μυθοπλαστική εκδοχή της ιστορίας της ηρωίδας η οποία υποτάσσεται στους κανόνες στις συμβάσεις της ρομαντικής πλοκής με ευτυχές τέλος.

Στη δεύτερη πράξη της ταινίας η Βερόνικα εισάγεται σταδιακά στους χώρους της υψηλής κοινωνίας της Βενετίας, αποκτά εραστές σημαντικού κοινωνικού κύρους, κερδίζει το ενδιαφέρον του δόγη με τις ποιητικές της ικανότητες και τη στήριξη του ευγενούς Ντομένικο Βενιέρ ο οποίος χρηματοδοτεί την πρώτη της ποιητική έκδοση. Η ηρωίδα επιβάλλεται στον κοινωνικό της περίγυρο κυρίως μέσω της ποιητικής της δραστηριότητας, καθώς συχνά καλείται να αναδείξει το ποιητικό της ταλέντο και να αυτοσχεδιάσει για να διασκεδάσει τους υψηλούς προσκεκλημένους των εορτών. Σε αυτούς τους ποιητικούς αγώνες εμφανίζεται το στοιχείο του ανταγωνισμού ανάμεσα σε αυτήν και τον Μάφιο Βενιέρ, εξάδερφο του Μάρκο. Ο ποιητής και αυλικός Μάφιο εμφανίζεται σε αυτές τις σκηνές ως ζηλιάρης ανταγωνιστής, ο οποίος φθονεί τη Βερόνικα επειδή χρησιμοποιεί τις ερωτικές της σχέσεις για να καταφέρει να εκδώσει τις ποιητικές της συλλογές. Αιτία όμως του φθόνου είναι και το γεγονός ότι η Βερόνικα τον έχει απορρίψει ερωτικά. Ο Μάφιο θα αναδειχθεί στον μεγαλύτερο εχθρό της και είναι αυτός που θα την καταδώσει στην Ιερά Εξέταση και θα ζητήσει την τιμωρία της. Οι σκηνές των δημόσιων ποιητικών αγώνων ανάμεσα στους δύο αντιπάλους παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς αναδεικνύεται η μαχητικότητα της Βερόνικα, η επιμονή της στην υπεράσπιση του επαγγέλματός της και η

διάθεση αυτοπροβολής της και επιβολής της στον δημόσιο χώρο. Ακόμα και αν αυτοί οι αγώνες στην ταινία δραματοποιούνται με υπερβολή και καταλήγουν σε θεαματικές ξιφομαχίες ανάμεσα στη Βερόνικα και στον Μάφιο, παρατηρούμε ότι παραμένει μια διάθεση πιστότητας στην άποψη της Rosenthal που υπογραμμίζει ιδιαίτερα αυτή τη μαχητικότητα της Franco, τον ανταγωνισμό της με άνδρες συγγραφείς και την επιμονή στην κατασκευή της δημόσιας εικόνας της ως εταίρας και ως ποιήτριας.

Ο ποιητής Maffio Venier ήταν και αυτός πραγματικό πρόσωπο: σατιρικά ποιήματά του στρέφονταν ενάντια σε γνωστές εταίρες της εποχής, μεταξύ άλλων και κατά της Franco, η οποία επίσης του απαντούσε μέσα από τα ποιήματά της. Στην ταινία, ωστόσο, το τρίγωνο ανάμεσα στους τρεις χαρακτήρες αποκτά μεγαλύτερη αφηγηματική σημασία και οι σχέσεις τους αποκτά πιο προσωπικά χαρακτηριστικά. Όπως ο Μάρκο παρουσιάζεται σαν τον μοναδικό έρωτα της Βερόνικα, έτσι και ο Μάφιο εμφανίζεται ως ο μόνιμος εχθρός και αντίπαλος της Βερόνικα μέχρι το τέλος της ταινίας. Ο πάτρωνας της Franco, Domenico Venier, και θείος των Maffio και Marco, είναι επίσης ένα πρόσωπο που αντιστοιχεί στην πραγματικότητα. Όπως επισημαίνει η Rosenthal, είναι βέβαιο ότι η Franco έπαιξε σημαντικό ρόλο στον ανταγωνισμό για δύναμη και εξουσία και στη διεκδίκηση σημαντικών πολιτικών ή πολιτιστικών θέσεων ανάμεσα στα άρρενα μέλη της σημαντικής οικογένειας Venier (Rosenthal, 1992: 17). Ο Domenico Venier ήταν κεντρική φιγούρα μιας λογοτεχνικής ακαδημίας της οποίας οι συναντήσεις γίνονταν στην οικία του: το μεγαλύτερο μέρος της ταινίας τοποθετείται σε αντίστοιχες συναντήσεις όπου η Βερόνικα και ο Μάφιο διεκδικούν την προσοχή του πάτρωνά τους.

Η τρίτη πράξη της ταινίας αναπτύσσει το θέμα της παρακμής της ηρωίδας, ιδιαίτερα στην περίοδο όπου η πόλη μαστίζεται από την πανώλη ενώ συνεχίζεται ο πόλεμος στην Κύπρο. Τόσο οι πόρνες των λαϊκών στρωμάτων όσο και οι εταίρες γίνονται στόχος επιθέσεων, καθώς κατηγορούνται για τη διάδοση ασθeneιών. Σε μια ενδιαφέρουσα σκηνή της ταινίας, μια ευγενής φίλη της Βερόνικα της εξομολογείται τη δυσαρέσκεία της για την περιορισμένη ζωή που είναι υποχρεωμένη να ακολουθεί έγκλειστη μέσα στο σπίτι και της ζητάει να αναλάβει την εκπαίδευση της κόρης της ώστε να γίνει εταίρα και να ζήσει μια πιο ελεύθερη ζωή. Η ηρωίδα θα προσπαθήσει να απομυθοποιήσει το επάγγελμά της και να της εξηγήσει τους κινδύνους και τις απειλές που είναι υποχρεωμένη να δέχεται μια εταίρα. Θα την ξεναγήσει με μια γόνδολα στις κακόφημες γειτονιές της πόλης και θα της δείξει ηλικιωμένες πόρνες σε εξαθλιωμένη κατάσταση και κακοποιημένες από τους προαγωγούς τους. Η συζήτηση αυτή παραπέμπει σε μια επιστολή της συγγραφέα, η οποία είχε δημοσιευτεί στη συλλογή της προσωπικής της αλληλογραφίας που είχε εκδοθεί πιθανόν το 1580. Η επιστολή αυτή απευθύνεται σε μια φίλη της η οποία βρισκόταν σε οικονομικά άσχημη θέση και ζητούσε από τη Franco τη γνώμη της σχετικά με το αν η κόρη της θα μπορούσε να ακολουθήσει το επάγγελμα της εταίρας, αφού δεν θα μπορούσε να παντρευτεί λόγω έλλειψης προίκα. Η Franco σε αυτή την επιστολή επισημαίνει τα αρνητικά χαρακτηριστικά του επαγγέλματός της, τόσο τη σεξουαλική τυραννία όσο και την οικονομική επισφάλεια, ενώ υπογραμμίζει τη φυσική βία που θα υποστεί ως πόρνη. Της προτείνει να διαφυλάξει την αγνότητα της κόρης της ως τη μοναδική αξία που μπορεί να έχει κάποιο αντίτιμο στις γαμήλιες πρακτικές της Βενετίας, ώστε κάποια στιγμή στο μέλλον να μπορέσει να κάνει έναν έντιμο γάμο, και τη συμβουλεύει να εισαγάγει την κόρη της στο ίδρυμα για ανύπανδρες άπορες Casa delle Zitelle.

Η ταινία ολοκληρώνεται με τη δίκη της Βερόνικα από την Ιερή Εξέταση και την αθώωσή της: στο πλαίσιο των επιθέσεων στις εταίρες κατά τη διάρκεια της πανώλης, η ηρωίδα κατηγορείται από τον αιώνιο αντίπαλό της ότι χρησιμοποιεί μαγεία ώστε να γοητεύει τους άνδρες. Στη δίκη αυτή θα σπεύσουν να την υπερασπιστούν όλοι οι ισχυροί άνδρες της Βενετίας οι οποίοι κατά καιρούς ήταν εραστές της, λέγοντας ότι αν κατηγορηθεί η Βερόνικα για μαγεία, θα πρέπει να κατηγορηθούν και οι ίδιοι. Στο τέλος αθώνεται πανηγυρικά και η ταινία τελειώνει με ευτυχές τέλος. Στην πραγματικότητα η Franco όντως είχε παραπεμφθεί σε δίκη για μαγεία, είχε περάσει από την Ιερή Εξέταση και είχε αθωωθεί, ωστόσο το όλο πλαίσιο της δίκης ήταν πολύ πιο ταπεινό: κάποιος πρώην υπηρέτης της, τον οποίο είχε κατηγορήσει για κλοπή οικιακών αντικειμένων, διατεινόταν ότι η ίδια έκανε χρήση μαγείας ώστε να αποκαλυφθεί το πρόσωπο του κλέφτη. Αντίστοιχες εκδικητικές κατηγορίες που βασίζονταν σε προσβολές, παρεξηγήσεις και παραπτώματα μεταξύ γειτόνων, εραστών και δυσαρεστημένων υπηρετών συχνά κατέληγαν στα χέρια της Ιερής Εξέτασης (Rosenthal, 1992: 158). Η δίκη αυτή όπως εμφα-

νίζεται στην ταινία ανήκει στη σφαίρα της μυθοπλασίας και δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά γεγονότα, ωστόσο χρησιμοποιείται ως πλαίσιο για να αναδείξει για άλλη μια φορά το δίκτυο των κοινωνικών επαφών σε θέσεις εξουσίας που στήριζαν ενεργά τη Franco.

Αν και η δράση της ταινίας τοποθετείται στη Βενετία και όψεις τόσο της ιδιωτικής όσο και της δημόσιας ζωής της πόλης βρίσκονται στο επίκεντρο της υπόθεσης, τα γυρίσματα δεν έγιναν σε πραγματικούς χώρους της Βενετίας. Όπως αναφέρει ο σκηνοθέτης σε συνέντευξή του, το κόστος παραγωγής μιας ταινίας εποχής σε πραγματικούς χώρους ήταν τεράστιο και για αυτόν τον λόγο τελικά η ταινία γυρίστηκε εξολοκλήρου στα στούντιο της Cinecittà στη Ρώμη, όπου σύμφωνα με τα λεγόμενα του σκηνοθέτη χτίστηκαν δύο μικρές τεχνητές λίμνες που αναπαριστούσαν μια τυπική αστική γειτονιά της Βενετίας, με ένα κανάλι, μια γέφυρα και το σπίτι της Βερόνικα (Aubert-Santelli & McHugh). Αυτή η έλλειψη αυθεντικότητας γίνεται αντιληπτή και στον θεατή της ταινίας καθώς είναι σαφές, λόγω της επανάληψης των ίδιων χώρων που κινηματογραφούνται από διαφορετικές οπτικές γωνίες, ότι πρόκειται για σκηνογραφία. Ανάμεσα στα πιο κοντινά πλάνα του καναλιού και των στενών δρόμων της Βενετίας μεσολαμβάνουν και κάποια πιο γενικά πλάνα εδραίωσης (establishing shots) που δείχνουν στον θεατή μια πανοραμική θέα του ευρύτερου τοπίου της Βενετίας, για παράδειγμα ένα αναμενόμενο γενικό πλάνο από το Μεγάλο Κανάλι, γενικά πλάνα της εκκλησίας της Santa Maria della Salute στο ηλιοβασίλεμα ή ένα νυχτερινό τοπίο με το Παλάτι των Δόγηδων να δεσπόζει το κάδρο. Πρόκειται για ψηφιακά επεξεργασμένα πλάνα τα οποία παραπέμπουν σε γνωστές τοπιογραφίες της Βενετίας, όπως για παράδειγμα στους πίνακες του Canaletto. Ο μοναδικός πραγματικός χώρος στον οποίο έχει γίνει επιτόπιο γύρισμα είναι το κανάλι έξω από το ναυπηγείο. Άλλη μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα της εικονογραφίας του χώρου είναι ότι η δράση συχνά τοποθετείται σε φυσικά τοπία, σε κήπους και πάρκα, που υποτίθεται ότι βρίσκονται μέσα στον αστικό χώρο της Βενετίας, μονίμως λουσμένα σε αποχρώσεις του κόκκινου και του χρυσού. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια εντελώς αυθαίρετη φανταστική εικόνα της Βενετίας, η οποία παραπέμπει περισσότερο σε ζωγραφικές απεικονίσεις του 16ου και 17ου αιώνα, όπως για παράδειγμα σε πίνακες του Giovanni Batista Tiepolo, παρά σε μια πιστή απόδοση της αστικής τοπογραφίας της Βενετίας της ίδιας εποχής. Στην πραγματικότητα, η Βενετία της ταινίας δεν αντιστοιχεί σε πραγματικούς χώρους: διάφορα εμβληματικά τοπία συγχωνεύονται μέσα στα ίδια πλάνα μαζί με πολυτελείς κήπους, αρχαιοπρεπή ερείπια, λίμνες, σιντριβάνια και επαύλεις, σε συνδυασμό με ενδείκτες της πόλης όπως γόνδολες και κανάλια, αποδίδοντας ένα οπτικό συνονθύλευμα που θα πρέπει να φέρνει στον θεατή μια γενική εντύπωση της αναγεννησιακής Βενετίας και παραπέμπει περισσότερο στις ζωγραφικές αναπαραστάσεις του 16ου και 17ου αιώνα παρά στην πραγματική εικόνα που θα παρουσίαζε ο αστικός χώρος της εποχής.

Αντίστοιχες επιλογές γίνονται και στο ζήτημα των κοστουμιών: ο σκηνοθέτης αναφέρει ότι όταν ζήτησε από την ενδυματολόγο τις προτάσεις της για την ενδυμασία των ητάρων, τα σχέδια που του πρότεινε του φάνηκαν αδιάφορα και καθόλου ερωτικά. Όπως περιγράφει, ήταν σαν τα φορέματα που φορούσαν οι ευγενείς σύζυγοι, με τη διαφορά ότι αντί για μαύρα ήταν κόκκινα. Για αυτόν τον λόγο ζήτησε από την ενδυματολόγο να δημιουργήσει κοστουμια για την Βερόνικα και τις υπόλοιπες ητάρες τα οποία να θυμίζουν απροσδιόριστα ενδύματα της κλασικής αρχαιότητας και να παραπέμπουν στις μυθολογικές ζωγραφικές αναπαραστάσεις της Αναγέννησης, παρά σε ακριβή ιστορικά τεκμήρια για τα ενδυματολογικά ήθη και τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ητάρες, τις ευγενείς ή τις αστές. Έτσι, σε αρκετές στιγμές της ταινίας η Βερόνικα είναι ντυμένη με αρχαιοπρεπείς πτυχωτές χλαμύδες και χιτώνες, με αρχαιοελληνική κόμμωση και χαλαρούς κότσους, θυμίζοντας περισσότερο κάτι ανάμεσα σε Άρτεμη και Αφροδίτη και λιγότερο πορτρέτα γυναικών της Βενετίας στα τέλη του 16ου αιώνα.

Παρά τις αυθαιρεσίες σε ότι αφορά τη σκηνογραφία της εποχής, τη μυθοπλαστική επεξεργασία περιστατικών από τη ζωή της Franco και την υποταγή της αφήγησης σε μια ευθύγραμμη και μονοδιάστατη αλληλουχία γεγονότων που κατασκευάζεται γύρω από τον θεματικό άξονα της σχέσης της Βερόνικα με τον Μάρκο, η ταινία δεν στερείται ενδιαφέροντος, καθώς εξοικειώνει ένα ευρύ διεθνές κοινό με μια προβληματική γύρω από τη θέση των γυναικών στη Βενετία του 16ου αιώνα και αναδεικνύει την ιδιαίτερη περίπτωση μιας διανοούμενης που αυτοπροσδιορίζεται ως δημόσιο πρόσωπο.

Η ταινία *El Greco* του Γιάννη Σμαραγδή (2005) ανήκει και αυτή στο είδος της ιστορικής βιογραφίας και ακολουθεί τον ήρωα από το 1566 έως το 1588, από τον Χάνδακα της Κρήτης στη Βενετία και αργότερα στο Τολέδο. Η ταινία του Σμαραγδή αποτελεί παράδειγμα της υποκατηγορίας των ταινιών εποχής που ονομάζονται *heritage film*: πρόκειται για ταινίες οι οποίες βασίζονται σε γνωστά λογοτεχνικά κείμενα ή εμβληματικές ιστορικές φυσιογνωμίες, και χαρακτηρίζονται από πολυδάπανες και προσεγμένες παραγωγές υψηλού προϋπολογισμού, ενώ συνήθως χρηματοδοτούνται, προωθούνται και υποστηρίζονται από εθνικούς και ευρωπαϊκούς φορείς πολιτισμού. Το *heritage film* εμφανίζεται ως τάση το 1980 στη Βρετανία, με κινηματογραφικές διασκευές των Γουίλιαμ Σαίξπηρ, Jane Austin, Henry James και συνεχίζεται στη Γαλλία και στις σκανδιναβικές χώρες, ενώ συχνές είναι και οι συμπαραγωγές ανάμεσα σε περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη. Πρόθεση αυτού του είδους ταινιών είναι η ανάδειξη της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς ενώ αποτελούν κατά κάποιον τρόπο την ευρωπαϊκή «ποιοτική» απάντηση στο Χόλιγουντ στο πεδίο της ταινίας εποχής. Οι ταινίες του Γιάννη Σμαραγδή (*Καβάφης*, *El Greco*, *Ο Θεός αγαπάει το χαβιάρι* και *Νίκος Καζαντζάκης*) που βασίζονται σε βιογραφίες επιφανών Ελλήνων, με παραγωγές υψηλού προϋπολογισμού και διεθνές καστ ηθοποιών, αποτελούν το ελληνικό παράδειγμα αυτής της τάσης που στοχεύει τόσο σε ένα εθνικό ακροατήριο όσο και σε ένα παγκόσμιο κοινό εκτός Ελλάδας. Ωστόσο, το γεγονός ότι αυτού του τύπου οι ταινίες προωθούνται εκ μέρους των συντελεστών τους με πρόταγμα την αυθεντικότητα στην ιστορική αναπαράσταση δεν σημαίνει ότι αυτός ο στόχος όντως επιτυγχάνεται στην πραγματικότητα. Στην περίπτωση της ταινίας *El Greco* ο Νίκος Χατζηνικολάου έχει επισημάνει εκτενώς τόσο τις αφηγηματικές αυθαιρεσίες της παρουσίασης της βιογραφίας του Θεοτοκόπουλου όσο και τις ιστορικές ανακρίβειες και τους αναχρονισμούς που αφορούν κυρίως τους πίνακες που εμφανίζονται στην ταινία, του ίδιου του Θεοτοκόπουλου, του Τισιανού και άλλων ζωγράφων (Χατζηνικολάου, 2010: 12-26). Κεντρικός άξονας της ταινίας θα είναι η σύγκρουση του ζωγράφου με τον ιεροεξεταστή Nino de Guevarra, του οποίου θα ζωγραφίσει το πορτρέτο και τον οποίο θα κατατροπώσει στη δίκη της Ιερής Εξέτασης, σημειώνοντας μια νίκη του «φωτός απέναντι στο σκοτάδι», βασικό μοτίβο ολόκληρης της ταινίας. Στην πραγματικότητα ουδέποτε υπήρξε τέτοια διαμάχη, ο ζωγράφος δεν κατηγορήθηκε ποτέ από την Ιερή Εξέταση, και η αφηγηματική αυτή μυθοπλασία όχι μόνο δεν στηρίζεται σε πραγματικά στοιχεία της βιογραφίας αλλά παραποιεί αδιαμφισβήτητα ιστορικά δεδομένα παρουσιάζοντας τον Θεοτοκόπουλο ως μεσσία, ως προστάτη των αδυνάτων ή ως Ζορρό απέναντι στην Ιερή Εξέταση, όπως αναφέρει ο Χατζηνικολάου (2010:56).

Η ταινία του Σμαραγδή θα μας απασχολήσει γιατί παρουσιάζει μια άλλη όψη της Βενετίας, αυτήν των βενετικών κτήσεων και την οπτική γωνία των «υπό κατοχή» Κρητικών. Είναι από τις λίγες ταινίες στις οποίες έχουμε μια αρνητική αναπαράσταση της Βενετίας. Η ταινία βασίζεται στη μυθιστορηματική βιογραφία του Δημήτρη Σιατόπουλου *Ελ Γκρέκο*, ο ζωγράφος του Θεού (1977) και είναι αφιερωμένη «στην Κρήτη».¹⁷ Η υπόθεση της ταινίας ξεκινάει στον Χάνδακα του 1566, όπως μας πληροφορεί ο τίτλος. Ο κεντρικός ήρωας με τον αδερφό του περπατούν σε μια υπαίθρια αγορά στο λιμάνι της πόλης. Όλοι χαιρετούν τον γνωστό ζωγράφο (Nick Ashdon) και πίνουν ρακές στην υγεία του, υπό τους ήχους της λύρας του Λουδοβίκου των Ανωγείων. Η φιλήσυχη αυτή σκηνή της καθημερινότητας διακόπτεται όταν περνάει ο Δούκας της Κρήτης, συνοδευόμενος από την κόρη του Φραντσέσκα και πολυπληθή φρουρά, η οποία σπρώχνει βίαια τους θαμώνες της αγοράς για να ανοίξει δρόμο προκαλώντας ζημιές στα τοπικά καταστήματα. Όταν η φρουρά περνάει από την παρέα των Κρητικών, αυτοί γυρνούν επιδεικτικά την πλάτη. Η εισαγωγική σεκάνς θέτει τη βασική αντίθεση της ταινίας ανάμεσα σε «κατακτητές» και «κατακτημένους», θέμα το οποίο θα αναπτυχθεί στο πρώτο μέρος της ταινίας, έως τη στιγμή όπου θα φύγει ο Δομήνικος για το Τολέδο. Η αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο του ήρωα μας πληροφορεί:

Η Κρήτη ήταν υπό τον βενετικό ζυγό, εγώ όμως αισθανόμουν ελεύθερος, τόσο ελεύθερος όσο και οι πρόγονοί μου πριν από χιλιάδες χρόνια. Εμείς οι Κρητικοί δε χάσαμε ποτέ την ευκαιρία να δείξουμε

17 Το τρέιλερ της ταινίας είναι διαθέσιμο στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=tqB4IBj6dGg>

το επαναστατικό μας πνεύμα απέναντι στη βενετική κατοχή. Αλλά δε χάσαμε και ποτέ το χιούμορ μας, και επίσης κάπως έπρεπε να ζήσουμε. Έπρεπε πάντως να ομολογήσω ότι τον τελευταίο καιρό οι κατακτητές μας είχαν γίνει επικίνδυνα όμορφοι [...] η Φραντσέσκα ντα Ρίμι [...] η κόρη του Δούκα. Κακομαθημένη, αλαζονική, όμορφη, και ακριβώς για αυτούς τους λόγους εκατό φορές πιο επικίνδυνη από τον πατέρα της.

Στο πρώτο μέρος της ταινίας αφενός αναπτύσσεται η ερωτική σχέση του νεαρού Δομήνικου με τη γοητευτική και επικίνδυνη Φραντσέσκα (Δήμητρα Ματσούκα) και αφετέρου μαθαίνουμε ότι ο πατέρας του ήρωα ηγείται της αντι-βενετικής αντίστασης στα περίχωρα του Ηρακλείου. Όπως επισημαίνει ο Χατζηνικολάου καμία από αυτές τις δύο υποθέσεις δεν αντιστοιχεί στην πραγματική βιογραφία του Θεοτοκόπουλου: για τον πατέρα του το μόνο που είναι γνωστό είναι ότι ονομαζόταν Γεώργιος και ότι μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν αστός επειδή σε έγγραφο της εποχής χαρακτηρίζεται ως «spettabile» (αξιότιμος) (2010: 14), ενώ η σχέση του ζωγράφου με την κόρη του Δούκα της Κρήτης είναι προφανώς επινοημένη. Η ταινία στη συνέχεια επανέρχεται στο θέμα του πατριωτισμού και της γενναιότητας των Κρητικών, ενώ τα χωριάτικα γλέντια όπου λεβέντες στα μαύρα χορεύουν πεντοζάλι υπό τη λύρα του Ψαραντώνη αντιπαραβάλλονται στις πολυτελείς γιορτές των βενετών ευγενών. Όταν η εξέγερση των Κρητικών βάφεται στο αίμα, ο Δομήνικος ακολουθεί τη συμβουλή του πατέρα του να φύγει για τη Βενετία «για να συνεχίσει την αντίσταση». Είναι σαφές ότι ο σκηνοθέτης δίνει υπερβολική έμφαση στην κρητική καταγωγή του ήρωα, στον πατριωτισμό και στο πνεύμα εξέγερσης των γηγενών απέναντι στον κατακτητή, αναπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο ζωγράφος έζησε στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του εκτός Κρήτης και ότι στα χρόνια που έζησε ως αναγνωρισμένος ζωγράφος στην Ισπανία συμμετείχε μέσω του έργου του στην προώθηση των αξιών του καθολικισμού της Αντιμεταρρύθμισης. Η αντίφαση ανάμεσα στην αντι-βενετική αντιστασιακή στάση της επινοημένης οικογένειας του ήρωα και στο γεγονός ότι θα ζήσει και θα εργαστεί στη Βενετία εκφράζεται αφηγηματικά μέσω της διαφορούμενης σχέσης του με την όμορφη, αλαζονική και καταπιεστική Βενετή. Ζωγραφίζοντας το πορτρέτο της ως μετανοούσας Μαγδαληνής, θα αναφέρει «για μένα, η Φραντσέσκα ήταν η Βενετία».

Ο κινηματογραφικός Δομήνικος θα παραμείνει στη Βενετία μόνο για χάρη της ερωμένης του και υποστηρίκτριας του έργου του, ενώ δείχνει να είναι απογοητευμένος τόσο από την εργασία του εργαστήριο του Τισιανού, στο οποίο αισθάνεται ότι δεν μπορεί να αναδείξει την πρωτοτυπία του, όσο και από την πόλη στην οποία αισθάνεται ως προδότης απέναντι στους απελευθερωτικούς αγώνες της οικογένειάς του. Η σεκάνς ξεκινάει με μια τυποποιημένη, αναμενόμενη και όχι ιδιαίτερα θριαμβευτική εικόνα της χειμωνιάτικης Βενετίας (ένα πλάνο του Μεγάλου Καναλιού από το Ντορσοντούρο, της εκκλησίας της Maria della Salute, της Γέφυρας των Στεναγμών). Οι σκηνές που είναι γυρισμένες σε εξωτερικούς χώρους στη Βενετία είναι σύντομες, ολιγοπρόσωπες και με κοντινό καδράρισμα στους χαρακτήρες αποφεύγοντας τα γενικά πλάνα, είναι κινηματογραφημένες όμως σε πραγματικούς χώρους, σε κανάλια και δρόμους της πόλης χωρίς κάποιο ιδιαίτερο αναγνωριστικό τοπόσημο. Η αυθεντικότητα των χώρων που εμφανίζονται στην ταινία είναι από τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το heritage film και έτσι στα credits της ταινίας ο θεατής πληροφορείται ότι τα εξωτερικά γυρίσματα έγιναν στο Campo dei Carmini, στο Campo San Basilico και στο Campiello del Pionani. Όταν η Φραντσέσκα επισκέπτεται τον ζωγράφο στο δωμάτιό του, ο αδερφός του Νικολός (Λάκης Λαζόπουλος) σχολιάζει τη διάθεση του ζωγράφου: «Μες στη μαυρίλα πάλι. Σαν τον ουρανό σε αυτή την πόλη. Μαύρος». Αν και ο Θεοτοκόπουλος παρέμεινε συνολικά δεκατρία χρόνια στην Ιταλία, αρχικά στη Βενετία και μετέπειτα στη Ρώμη, στην ταινία το διάστημα αυτό εμφανίζεται σύντομο. Η παραμονή του ζωγράφου στη Βενετία θα λήξει όταν η Φραντσέσκα, αντιτιθέμενη στον πατέρα της που την υποχρεώνει σε γάμο με έναν ευγενή, θα κλειστεί σε μοναστήρι. Ο Δομήνικος παίρνει την απόφαση να φύγει για την ηλιόλουστη Ισπανία, κλείνοντας έτσι τη θλιβερή και γκριζα παρένθεση της παραμονής του στη Βενετία. Στη συνέχεια της ταινίας, η φιγούρα της σεμνής και καλοσυνάτης Χερόνιμα ντε λας Κουέβας θα συμβολίζει τη γαλήνη και την αναγνώριση που θα βρει ο ζωγράφος στο Τολέδο. Η ταινία του Σμαραγδή δείχνει να μην

μπορεί να αναδείξει τη σύνθετη πολιτισμική, εθνική, θρησκευτική και γλωσσική ταυτότητα των μελών της κρητικής αστικής τάξης και τις σχέσεις της με τους βενετούς αποίκους, καταλήγοντας έτσι σε μια απλοϊκή αναπαράσταση του μύθου της Βενετίας που προσωποποιείται από τη φιγούρα της περήφανης, αλαζονικής και αισθησιακής Φραντσέσκα ντα Ρίμι.

7.4 Η πόλη των απολαύσεων και των θεαμάτων: η Βενετία του Τζιάκομο Καζανόβα

Σε αντίθεση με τις παραπάνω βιογραφικές ταινίες εποχής στις οποίες οι σκηνοθέτες προσπαθούν να δώσουν την εντύπωση της αληθοφάνειας ή της αυθεντικότητας στο ιστορικό πλαίσιο, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι, οι κινηματογραφικές εκδοχές του Καζανόβα δεν διακρίνονται από αντίστοιχους περιορισμούς, τουναντίον δεν παύουν να υπογραμμίζουν τη μυθοπλαστική και επινοημένη διάσταση της βιογραφίας του ήρωα. Ο Τζιάκομο Καζανόβα, ένα από τα πιο διάσημα τέκνα της Βενετίας, μπορεί να θεωρηθεί το καλύτερο σύμβολο της παρακμής της Βενετίας του 18ου αιώνα, λίγο πριν την κατάλυσή της από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Γιος μιας ηθοποιού, γεννημένος το 1725 ο Καζανόβα εξορίστηκε δύο φορές από τη Βενετία, έζησε στις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης και είχε επαφές με σημαντικούς πολιτικούς και διανοούμενους της εποχής, υπήρξε συγγραφέας, φιλόσοφος, βιολονίστας, τυχοδιώκτης, τζογαδόρος, εκκλησιαστικός δικηγόρος, ελευθεροτέκτονας, μαθηματικός, κατάσκοπος και διάσημος για τις ερωτικές του κατακτήσεις, τουλάχιστον κατά τα λεγόμενά του. Ο Καζανόβα οφείλει τη φήμη του κυρίως χάρη στην αυτοβιογραφία που έγραψε στα τελευταία χρόνια της ζωής του, το 1789. Η βιογραφία του με τον τίτλο *Histoire de ma vie*, γραμμένη στα γαλλικά είναι ένα δωδεκάτομο έργο 3.500 σελίδων που παραμένει ένα ενδιαφέρον χρονικό των ηθών και των νοοτροπιών στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η ιστορία του Καζανόβα έχει διασκευαστεί πολλές φορές στον κινηματογράφο από το 1918 έως σήμερα, ενώ τον ήρωα έχουν ενσαρκώσει διάσημοι άνδρες σταρ, όπως οι Ivan Moshzoukine (*Casanova*, Alexander Volkoff, 1927), Vittorio Gassman (*Il cavaliere misterioso*, Riccardo Freda, 1948), Donald Sutherland (*Casanova di Fellini*, Federico Fellini 1976), Alain Delon (*Le retour de Casanova*, Edouard Niermans, 1992), Marcello Mastroianni (*That Night in Varennes*, Ettore Scola, 1982), Peter o' Toole και David Tennant (*Casanova*, Sheree Folkson, 2005), Heath Ledger (*Casanova*, Lasse Hallström, 2005) και Diego Luna (*Casanova*, Jean Pierre Jeunet, 2015).

Η εκδοχή του Federico Fellini με τον τίτλο *Casanova di Fellini* του 1976 είναι η πιο γνωστή από αυτές τις διασκευές και θα βραβευτεί με το Όσκαρ ενδυματολογίας. Η αφήγηση του Fellini διακρίνεται από την αποσπασματική δομή και τη χαλαρή σύνδεση ανάμεσα στα επεισόδια της ζωής του ήρωα, τον οποίο η ταινία ακολουθεί από τη Βενετία στο Παρίσι, στην Πράγα, στο Λονδίνο, στη Βέρνη, στο Γκέτεμποργκ και τέλος στη Βοημία. Ο σκηνοθέτης είχε δηλώσει ότι δεν συμπαθούσε τον συγκεκριμένο ήρωα και τον θεωρούσε σύμβολο της κενότητας, της ματαιοδοξίας και της απουσίας συναισθήματος. Γι' αυτόν τον λόγο υποδεικνύει μια ψυχρή και αποστασιοποιημένη υποκριτική στον Donald Sutherland που υποδύεται έναν κυνικό και ανικανοποίητο Καζανόβα, τον οποίο κανείς δεν παίρνει στα σοβαρά ως πραγματικό φιλόσοφο και αλχημιστή, αντιθέτως όλοι τον αντιμετωπίζουν ως ερωτική μηχανή. Ο Fellini αναπτύσσει την ιδέα ότι η συναισθηματική του ψυχρότητα είναι και η αιτία της πνευματικής, φιλοσοφικής και επιστημονικής του ανεπάρκειας. Το κεντρικό αυτό θέμα αποδίδεται από τα εξωπραγματικά κοστούμια και το υπερβολικό μακιγιάζ που δίνει αφύσικη όψη στους χαρακτήρες, ενώ επίσης το θέμα της επινοημένης πραγματικότητας και της κατασκευής υπογραμμίζεται από τα κατασκευασμένα, εμφανώς ψεύτικα σκηνικά. Η ταινία έχει γυριστεί εξολοκλήρου σε κατασκευασμένα σκηνικά της Cinecittà, δίνοντας μια μη ρεαλιστική διάσταση στους χώρους της ταινίας. Εκτός από τις πρώτες σκηνές που διαδραματίζονται στη Βενετία, όλες οι υπόλοιπες σκηνές τοποθετούνται σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης. Ωστόσο, αν και η φανταστική αυτή Βενετία εμφανίζεται για πολύ λίγο, η εικόνα της δεν στερείται ενδιαφέροντος.

για συγκεκριμένα μέρη, για παράδειγμα συγκεκριμένα εσωτερικά δωμάτια μεγάρων ή σημεία της πόλης, ακόμα και σε εσωτερικούς χώρους όπου ποτέ παλιότερα δεν είχε δοθεί η άδεια για κινηματογραφικό γύρισμα, όπως για παράδειγμα στη Salla d' Albergo της Scuola Grande di San Rocco. Ο σκηνοθέτης αναφέρει πόσο περιορισμοί υπήρχαν από τις αρχές της πόλης σχετικά με τα γυρίσματα και πόσο προσεκτικοί έπρεπε να είναι ιδιαίτερα στα εσωτερικά. Η παραγωγός τονίζει πόσο αντίξοες ήταν οι συνθήκες των γυρισμάτων, καθώς η μεταφορά του εξοπλισμού ήταν πολύπλοκη, τα πάντα καθυστερούσαν λόγω των μεταφορών με βάρκες, ενώ η παλίρροια δυσκόλευε ακόμα περισσότερο τα πράγματα. Αντίστοιχα προβλήματα υπήρχαν και με τον φωτισμό μέσα στους σκοτεινούς εσωτερικούς χώρους, καθώς ήταν να αδύνατον να φωτιστούν από έξω, όπως θα έκαναν σε άλλες περιπτώσεις, διότι έξω από το κτίριο υπήρχε ένα στενό κανάλι και όχι δρόμος. Έτσι έπρεπε να βρεθούν εναλλακτικές λύσεις που ήταν συχνά πολύπλοκες και καινοτόμες. Το αποκορύφωμα των δυσκολιών ήταν η εμφάνιση της παλίρροιας (*acqua alta*), με το νερό να πλημμυρίζει καθημερινά τους χώρους και να απαγορεύει τα γυρίσματα. Η παραγωγός επίσης αναφέρει ότι η μεγαλύτερη δυσκολία αδειοδότησης από τις βενετικές αρχές αφορούσε τη χρήση αλόγων στην πλατεία του Αγίου Μάρκου: «Δεν ήθελαν με τίποτα. Δεν καταλάβαινα γιατί. Μια μέρα κάποιος κάτοικος της πόλης μου εξήγησε: οι Βενετοί δεν αισθάνονται άνετα με οτιδήποτε έρχεται από την ξηρά». Ανάμεσα στα πρόσθετα bonus του dvd υπάρχει και ένα απόσπασμα που τιτλοφορείται *Visions of Venice* και μοιάζει με έναν μικρό τουριστικό οδηγό, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα σημεία της πόλης και τα μνημεία όπου έγιναν τα γυρίσματα: η εκκλησία της Santa Maria della Salute, η πλατεία του Αγίου Μάρκου, το Μεγάλο Κανάλι, η γέφυρα των στεναγμών, κ.λπ. Στις σκηνές αυτές συμμετέχει και εκπρόσωπος του ENIT, του Ιταλικού Οργανισμού Τουρισμού, που δίνει πληροφορίες για την πόλη, αποδεικνύοντας τη στενή αλληλεπίδραση των βιομηχανιών του τουρισμού και του κινηματογράφου. Η εμπειρία περιγράφεται από όλους τους συντελεστές ως προκλητική, τολμηρή και γοητευτική. Στην πραγματικότητα, οι πληροφορίες που οι συντελεστές δίνουν προς το κοινό σχετικά με τη χρήση των πραγματικών χώρων της Βενετίας με έμφαση στην αυθεντικότητα και οι αναφορές στις δυσκολίες κατά τη διάρκεια των γυρισμάτων αποτελούν μέρος της στρατηγικής προώθησης και διαφήμισης της ταινίας, ενώ φωτογραφίες και σκηνές από τα γυρίσματα στους πραγματικούς χώρους χρησιμοποιούνται για να πυροδοτήσουν το ενδιαφέρον των δημοσιογράφων και του κοινού, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρεμιέρας της στο Φεστιβάλ της Βενετίας.

Σε αντίθεση με την ταινία του Herskovitz για την εταιρά Veronica Franco, ο Hallström προσπάθησε να μείνει πιστός στην αυθεντικότητα των κοστουμιών της εποχής. Η ενδυματολόγος αναφέρει ότι εμπνεύστηκε από βενετούς ζωγράφους της εποχής, όπως τον Pietro Longhi και τον Francesco Guardi, ώστε να μείνει πιστή στα χρώματα που χαρακτήριζαν τη βενετική εικονογραφία, όπως το σκούρο κόκκινο, το κίτρινο του κεχριμπαριού και το τρκουάζ, τα οποία ενσωμάτωσε στα κοστουμιά. Τα κοστουμιά χαρακτηρίζονται τόσο από πληθωρικότητα και έντονα χρώματα όσο και από την αίσθηση του χιούμορ και της υπερβολής. Επίσης στην ταινία παρουσιάζεται μεγάλη ποικιλία από μάσκες με δανδέλες, φτερά, χρυσόσκονη, οι οποίες εμπνέονται από πραγματικά μοντέλα του 18ου αιώνα, όπως η επονομαζόμενη Bauta. Για τις σκηνές πλήθους, όπως αυτή του χορού όπου συμμετείχαν περίπου 500 κομπάρσοι, ή για τις σκηνές δρόμου όπου εμφανίζονται άτομα με καθημερινές φορεσιές χρησιμοποιήθηκαν ενδυμασίες από είκοσι διαφορετικά βεστιάρια.

Η πρώτη σκηνή του έργου είναι και η μοναδική που βασίζεται στα πραγματικά απομνημονεύματα του Καζανόβα και δείχνει τη μητέρα του ήρωα να αποχαιρετά τον γιο της και να φεύγει για περιοδεία με τον θίασο στον οποίο εργάζεται ως ηθοποιός. Η γιαγιά του ήρωα την αποκαλεί πόρνη λόγω του επαγγέλματός της αλλά και λόγω του ότι αφήνει τον γιο της για να φύγει με τον εραστή της, επίσης μέλος του θιάσου. Από εκεί και πέρα, όλη η πλοκή της ταινίας είναι εντελώς επινοημένη. Αν και γίνονται αναφορές σε περιπέτειες που περιγράφονται από τη βιογραφία του Καζανόβα, όπως για παράδειγμα τον χαρακτήρα μιας ερωμένης μεταμφιεσμένης σε άνδρα και την καταδίωξη του ήρωα από την Ιερή Εξέταση, αυτές συμπυκνώνονται σε μια καινούρια μυθοπλασία των σεναριογράφων της ταινίας. Παρά την έλλειψη πιστότητας στην αφήγηση των επεισοδίων της ζωής του Καζανόβα, η ταινία επιχειρεί να αποδώσει πιστά το κοινωνικό πλαίσιο της Βενετίας



Εικόνα 7.5 Ο θίασος των *Gelosi* (πίνακας φλαμανδικής σχολής, τέλη 16ου αιώνα). Αριστερά η *Isabella Andreini*, ηθοποιός και συγγραφέας, στο ρόλο της *Ισαβέλλας (prima donna innamorata)*. Στα δεξιά της σκηνής ο χαρακτήρας του βενετού *Pantalone* με το χαρακτηριστικό μαύρο και κόκκινο κοστούμι.

του 1753 και ιδιαίτερα το πλαίσιο που αφορά τη θεατρική ζωή, τη δραματολογία και τους δραματικούς χαρακτήρες της Βενετίας, τις σκηνικές παραδόσεις λαϊκών θεαμάτων και το καρναβάλι. Η ταινία ξεκινάει με ένα πανοραμικό (ψηφιακά επεξεργασμένο) πλάνο της λιμνοθάλασσας, στο οποίο δεσπόζει ο φτερωτός Λέοντας του στύλου του Αγίου Μάρκου και καθώς η κάμερα στρέφεται προς τα δεξιά μάς αποκαλύπτει αρχικά τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη και την προέκταση της πλατείας (*piazetta*) του Αγίου Μάρκου. Στο μέσο της πλατείας έχει στηθεί μια αυτοσχέδια σκηνή στην οποία παρουσιάζεται μια παράσταση της *Commedia dell'Arte*, με ήρωες τον ίδιο τον Καζανόβα, μια νεαρή γυναίκα και τον ηλικιωμένο σύζυγό της με το χαρακτηριστικό κοστούμι του βενετού *Pantalone* (**Εικόνα 7.5**).

Η *Commedia dell'Arte* υπήρξε μια σημαντική μορφή θεάτρου που άνθησε κυρίως στην Ιταλία στον 16ο και 17ο αιώνα, επηρεάζοντας τις σκηνικές πρακτικές σε όλη την Ευρώπη. Οι πρώτοι θίασοι της *Commedia* εμφανίζονται στη Ρώμη και στη Βενετία γύρω στα 1550, ωστόσο πιθανολογείται ότι η καταγωγή αυτής της πρακτικής είναι το καρναβάλι της Βενετίας. *Commedia dell'Arte* σημαίνει κυριολεκτικά το Θέατρο των Επαγγελματιών ή των Τεχνιτών, καθώς αυτό που διαφοροποιούσε αυτούς τους θιάσους ήταν το γεγονός ότι ήταν επαγγελματίες ηθοποιοί οι οποίοι πληρώνονταν για τις συστηματικές τους παραστάσεις είτε σε δημόσιους χώρους είτε σε Αυλές ή ιδιωτικά μέγαρα, συνεχίζοντας την παράδοση των θιάσων των μίμων και της μεσαιωνικής φάρσας. Ήταν επαγγελματίες ηθοποιοί, σε αντίθεση με τους συμμετέχοντες σε παραστάσεις της *Commedia Erudita*, δηλαδή του Λόγιου Θεάτρου, οι οποίοι ήταν ερασιτέχνες, πιθανόν φοιτητές, μέλη των ακαδημιών και διανοούμενοι που ανέβαζαν παραστάσεις περιστασιακά, σε διάφορα εορταστικά πλαίσια, απευθυνόμενοι σε κοινό ευγενών και διανοουμένων. Σε αυτό το πλαίσιο της επαγγελματοποίησης για πρώτη

φορά συμμετέχουν συστηματικά στους θιάσους και γυναίκες ηθοποιοί. Οι άνδρες ηθοποιοί έπαιζαν με μάσκα, σε αντίθεση με τις γυναίκες που έπαιζαν με γυμνό πρόσωπο. Χαρακτηριστικό της Commedia dell' Arte ήταν η απουσία δραματικού κειμένου: αντί για αυτό υπήρχε ο λεγόμενος καμβάς (*canovas*), δηλαδή ένα σχηματικό σενάριο με την πλοκή, τα δρώντα πρόσωπα και κάποιες σκηνικές οδηγίες, ενώ οι ηθοποιοί αυτοσχεδίαζαν τους διαλόγους. Πάνω από 1.000 τέτοιου τύπου σενάρια των αρχών του 17ου αιώνα έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα ώστε να γνωρίζουμε με αρκετά μεγάλη λεπτομέρεια το περιεχόμενο αυτών των παραστάσεων. Οι υποθέσεις ήταν στη μεγάλη τους πλειονότητα κωμικές, ενώ διαπλέκονταν γύρω από θέματα ερωτικά, ίντριγκες, μεταμφιέσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα. Λόγω της έλλειψης γραπτού κειμένου, οι χαρακτήρες της Commedia ήταν σταθεροί και επαναλαμβανόμενοι, οι λεγόμενοι «τύποι», ο καθένας με την αντίστοιχη τυποποιημένη ενδυμασία, μάσκα και κινησιολογία. Οι ήρωες χωρίζονται στους αφέντες και τους υπηρέτες: οι πιο γνωστοί αφέντες ήταν ο Dottore και ο Pantalone, ενώ οι πιο γνωστοί υπηρέτες ήταν ο Arlecchino, ο Brighella, η Colombina, ο Truffaldino, ο Trivaldino και άλλοι *zanni* (υπηρέτες). Το σύνολο συμπληρώνουν κάποιοι ερωτευμένοι νεαροί, ο Inamorato ή Amorososo και η Inamorata, οι οποίοι παίζουν χωρίς μάσκα. Οι χαρακτήρες αυτοί προέρχονται από διαφορετικά μέρη της Ιταλίας ή και την Ισπανία (όπως ο Capitano) και μιλούν ο καθένας σε διαφορετική διάλεκτο. Ο κατεξοχήν βενετός χαρακτήρας ήταν ο Pantalone, ο ερωτύλος γέρος, τσιγκούνης, άπληστος, γκρινιάρης, καμπούρης και ντυμένος στα μαύρα. Διάσημοι θίασοι που έδιναν παραστάσεις όχι μόνο στην Ιταλία αλλά και στην Ισπανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αυστρία ήταν ο θίασος των Gelosi, των Confidenti, των Accessi, των Fideli. Επίσης υπάρχουν πληροφορίες για παραστάσεις θιάσου της Commedia dell' Arte στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και στα Επτάνησα. Όπως φαίνεται από τη δραματουργία της Κρήτης του 16ου αιώνα και των Επτανήσων του 17ου και 18ου, οι παραστάσεις της Commedia dell' Arte είχαν ασκήσει επίδραση και στους έλληνες συγγραφείς της κωμωδίας, καθώς συχνά εμφανίζονται στα σωζόμενα έργα οι αντίστοιχοι τύποι. Η Commedia dell' Arte αρχίζει να φθίνει στα τέλη του 17ου αιώνα, ωστόσο στη Βενετία συνεχίζει να επιβιώνει ακόμα και μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, μέχρι την κατάλυση της πόλης από τον Ναπολέοντα, όπου θα απαγορευτούν αυτές οι παραστάσεις όπως και ο εορτασμός του καρναβαλιού. Η σύνδεση του χαρακτήρα του Καζανόβα με την Commedia dell' Arte δεν είναι αυθαίρετη: στα απομνημονεύματά του αναφέρονται συχνά επαφές του ήρωα με θιάσους, ενώ σε μια από τις περιπέτειες του αναφέρει ότι συνεργάστηκε με έναν θίασο ως μπρεσάριος και τον συνόδευσε σε περιοδεία στην Κέρκυρα το 1745. Αυτό το επεισόδιο, μάλιστα, έγινε αφορμή για τη συγγραφή του θεατρικού έργου του Διονυσίου Ρώμα *Ο Καζανόβα στην Κέρκυρα* (1958).

Ο λόγος που η Commedia dell' Arte επιβιώνει στη Βενετία δεν εντοπίζεται μόνο στη στενή σύνδεση αυτής της πρακτικής με το καρναβάλι, αλλά και στο γεγονός ότι η Βενετία του 18ου αιώνα ήταν ένα σημαντικό κέντρο όλων των ειδών του επαγγελματικού θεάτρου, της όπερας και των μουσικών θεαμάτων λόγω του τουρισμού. Εκτός από το καρναβάλι και την Commedia, άλλος πόλος έλξης των επισκεπτών της πόλης ήταν οι παραστάσεις όπερας: στη Βενετία του 17ου αιώνα εγκαινιάζονται τα πρώτα δημόσια επαγγελματικά θέατρα που φιλοξενούν παραστάσεις όπερας με εισιτήριο, ενώ σε όλη την υπόλοιπη Ευρώπη παραστάσεις όπερας, λόγω του υψηλού τους κόστους, δίνονταν κυρίως σε βασιλικές αυλές ή σε ιδιωτικά μέγαρα. Στη Βενετία εγκαινιάζεται το 1637 το θέατρο της ενορίας του San Cassiano, τα επόμενα χρόνια θα ακολουθήσουν και άλλα θέατρα, έως ότου κάθε ενορία θα έχει το δικό της θέατρο. Από το 1637 έως το 1700 θα χτιστούν στην πόλη δεκαέξι θεατρικά κτήρια, εξοπλισμένα με μηχανισμούς τελευταίας τεχνολογίας για την εναλλαγή των σκηνικών και τη δημιουργία εφέ, όπως απαιτούσε η μαπαρόκ αισθητική του 17ου αιώνα, αν και οι παραστάσεις που δίνονταν σε αυτά δεν συγκρίνονταν σε πολυτέλεια και σε κόστος με τα αυλικά θεάματα. Οι σκηνογράφοι και οι αρχιτέκτονες σκηνής ήταν εξίσου διάσημοι όσο και οι συνθέτες ή οι λιμπρετίστες. Εξέχουσα μορφή της βενετικής όπερας ήταν ο Claudio Monteverdi ο οποίος παρέμεινε δημοφιλής στη Βενετία σε όλο τον 17ο αιώνα.

Αυτή η παράσταση Commedia dell' Arte στην πλατεία του Αγίου Μάρκου το 1753 με την οποία ξεκινάει η ταινία αντιστοιχεί στις σκηνικές παραδόσεις της πόλης. Μέσα στο πλήθος που παρακολουθεί αναγνωρίζουμε και τον ίδιο τον Καζανόβα που διασκεδάει με την παράσταση. Ολόκληρη η πλοκή της ταινίας βασίζεται στην ιδέα ότι στην πραγματικότητα ο Καζανόβα δεν είναι ένα υπαρκτό πρόσωπο, αλλά ένας θρύλος της ίδιας της



Εικόνα 7.6 Από την ταινία *Ο Δήμιος της Βενετίας* του *Luigi Capuano*.

Βενετίας και ένας ρόλος τον οποίο υποδύεται ο κεντρικός χαρακτήρας μέχρι τη στιγμή που θα εγκαταλείψει την πόλη και θα παραδώσει τον ρόλο στον νεαρότερο αντικαταστάτη του. Έτσι, η θρυλική μορφή του Καζανόβα επανέρχεται ως χαρακτήρας του θεάτρου και η φήμη του φαίνεται να είναι ξακουστή σε όλη την Ιταλία, ενώ την ίδια στιγμή οι ερωμένες του τον ρωτούν: «πώς μπορώ να ξέρω ότι είσαι ο πραγματικός Καζανόβα;» Στη ταινία, ο Καζανόβα αντιμετωπίζεται ως ένας «τύπος» της *Commedia dell' Arte*, ενώ σε κάποια στιγμή εμφανίζεται και ως ήρωας του κουκλοθεάτρου.

Η υπόθεση της ταινίας έχει ως εξής: η Ιερή Εξέταση καταδιώκει για αίρεση τον Τζιάκομο Καζανόβα (Heath Ledger), όμως αυτός καταφέρνει να ξεφύγει χάρη στην προστασία του δόγη. Η Ιερή Εξέταση αναζητά επίσης τον συγγραφέα Μπερνάρντο Γκουάρντι ο οποίος γράφει φυλλάδες υπέρ των γυναικών (και τις προτρέπει να κάψουν τους κορσέδες τους). Αποδεικνύεται ότι πίσω από αυτό το ψευδώνυμο κρύβεται η Φραντσέσκα Μπρούνι (Sienna Miller), με την οποία είναι ερωτευμένος ο ήρωας. Επειδή όμως εκείνη απεχθάνεται τη φήμη αυτού του μυθικού ήρωα και όλα όσα αυτός αντιπροσωπεύει, ο Τζιάκομο για να την γοητεύσει υποδύεται τον αρραβωνιαστικό της Παπρίτσιο, έναν έμπορο λαρδιού από τη Γένοβα, με τον οποίο η ηρωίδα είναι αρραβωνιασμένη χωρίς να τον έχει δει ποτέ, υποχρεωμένη από τη μητέρα της ώστε να λύσει τα οικονομικά προβλήματα της. Όταν ο πραγματικός Παπρίτσιο εμφανίζεται στη Βενετία, ο Τζιάκομο προσπαθεί να τον κρατήσει μακριά από τη Φραντσέσκα. Η Ιερή Εξέταση όμως συλλαμβάνει τον Παπρίτσιο νομίζοντας ότι αυτός κρύβεται πίσω από το ψευδώνυμο του φεμινιστή συγγραφέα Γκουάρντι. Όταν ο ήρωας καλείται στο δικαστήριο από την Ιερή Εξέταση η Φραντσέσκα τον υπερασπίζεται μεταμφιεσμένη σε δικηγόρο, θυμίζοντας τον χαρακτήρα της Πόρσια στον Έμπορο της Βενετίας. Στο τέλος και οι δύο κατηγορούνται ως αιρετικοί από τον επίσκοπο Πούτσι (Jeremy Irons) και οδηγούνται στο ικρίωμα που στήνεται στην πλατεία του Αγίου Μάρκου. Ξαφνικά εμφανίζεται ένας καρδινάλιος με τη συνοδεία του που μεταφέρουν ένα μήνυμα του πάπα το οποίο λέει ότι πρέπει να δοθεί χάρη στα δύο αυτά άτομα. Ο καρδινάλιος δεν είναι άλλος από τον εραστή της μητέρας του Τζιάκομο, η οποία επιστρέφει για να σώσει τον γιο της. Μετά από σκηνές ξιφομαχίας, δράσης και καταδίωξης στα στενά της Βενετίας, ο ήρωας και όλη του η παρέα δραπετεύουν από τη Βενετία. Ο Τζιάκομο παραδίδει το σκήπτρο του στον αδερφό της Φραντσέσκα που αποδεικνύεται άξιος να συνεχίσει τον θρόνο, και μαζί με τη Φραντσέσκα θα ζήσουν ως περιπλανώμενοι θεατρίνοι.

Μέσα από αυτή την υπόθεση διαπλέκεται ένας ιστός από αλλεπάλληλες παρεξηγήσεις, μεταμφιέσεις, αναγνωρίσεις και ανατροπές οι οποίες παραπέμπουν όχι μόνο σε θέματα της *Commedia dell' Arte* όσο και στα θεατρικά έργα του Carlo Goldoni, του διασημότερου θεατρικού κωμικού συγγραφέα της Βενετίας ο οποίος έζησε ακριβώς στην περίοδο όπου τοποθετείται η ταινία (1707-1793). Ο Goldoni θεωρείται μεταρρυθμιστής της

ιταλικής κωμωδίας, καθώς έδωσε ψυχολογικό βάθος στους σχηματικούς τύπους της Commedia dell' Arte και εκσυγχρόνισε τους αναγεννησιακούς αυτούς χαρακτήρες, απάλλαξε τα θεατρικά έργα από τα χοντροκομμένα αστεία και τους αυτοσχεδιασμούς και ανέπτυξε πιο σύνθετες και καλοδουλεμένες πλοκές. Έτσι, οι κωμωδίες του Goldoni ανοίγουν τον δρόμο για το αστικό θέατρο και θεωρούνται πρώιμες κωμωδίες ηθών. Όπως αναφέρει ο Hallström, τόσο η Commedia dell' Arte όσο και τα έργα του Goldoni, όπως η *Λοκαντιέρα* και ο *Υπηρέτης δύο αφεντάδων*, υπήρξαν η έμπνευση για τους σεναριογράφους της ταινίας του.

Στο ίδιο πλαίσιο διακειμενικής συνομιλίας εντοπίζουμε ότι πηγές έμπνευσης για τον Hallström δεν αποτέλεσαν μόνο η δραματολογία και οι σκηνικές πρακτικές του 18ου αιώνα, αλλά και οι δημοφιλείς ταινίες εποχής του είδους της μυθιστορηματικής περιπέτειας, οι λεγόμενες ταινίες «κάπας και ξίφους» («de cape et d'épée» ή «cape and sword»). Πρόκειται για μια κατηγορία ταινιών δράσης που τοποθετούνται χρονικά σε γενικές γραμμές στην περίοδο από τον Μεσαίωνα έως τη Γαλλική Επανάσταση και βασίζονται σε γνωστά μυθιστορήματα (όπως για παράδειγμα, *Οι τρεις σωματοφύλακες* του Αλεξάνδρου Δουμά) τα οποία μεταφέρονταν συχνά και στη σκηνή των εμπορικών θεάτρων σε όλη την Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα. Το είδος αυτό γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στην οθόνη τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Ένας από τους ιταλούς σκηνοθέτες που καλλιέργησε το είδος «cappa e spada» ήταν ο Luigi Caruano, ο οποίος σκηνοθέτησε πολυάριθμες τέτοιες ιστορικές περιπέτειες ανάμεσα σε άλλα περιπετειώδη είδη, όπως ταινίες πέπλου, γουέστερν και αρκετές εκδοχές του Ζορρό. Δύο από τις ταινίες του τοποθετούνται στη Βενετία, *Ο δήμιος της Βενετίας / Il Boia di Venezia* (1963)²⁰ και *Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου / Il Leone di San Marco* (1963)²¹ και είναι γυρισμένες την ίδια χρονιά, πιθανόν και ταυτόχρονα αφού πολλοί από τους συντελεστές, τους χώρους γυρισμάτων και τα κοστούμια είναι κοινά και στις δύο ταινίες. Και οι δύο ταινίες τοποθετούνται χρονικά στο τέλος του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα, χωρίς αυτό να δηλώνεται με σαφήνεια. Ο Hallström δείχνει να γνωρίζει αυτές τις ταινίες και να αναφέρεται σε αυτή την παράδοση, ιδιαίτερα στις σκηνές δράσης. Για παράδειγμα, η τελευταία σκηνή της απόδρασης από το ικρίωμα και οι αλληπάλληλες σκηνές ξιφομαχίας παραπέμπουν στην τελευταία σκηνή του *Δήμιου της Βενετίας*. Σε αυτή τη σκηνή ο Σαντρίγκο, υιοθετημένος γιος του δόγη Τζιοβάνι Μπέμπο, πέφτει θύμα συνομοσίας του πρώην πειρατή, αιμοσταγούς δήμιου που επιθυμώντας να εκδικηθεί τον δόγη στήνει μια πλεκτάνη εναντίον του γιου του. Λίγο πριν τη δημόσια εκτέλεση του Σαντρίγκο στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου, ο δήμιος ανακαλύπτει ότι στην πραγματικότητα το θύμα είναι ο χαμένος γιος του και έτσι το σκάνε μαζί σε μια θεαματική σκηνή απόδρασης (**Εικόνα 7.6**). Στην άλλη ταινία του Caruano, *Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου*, η ανίσχυρη Βενετία δέχεται επιθέσεις από πειρατές μέχρι τη στιγμή που ο ανιψιός του δόγη, Μανρίκο Βενιέρ, αναλαμβάνει δράση, μεταμφιέζεται σε μασκοφόρο ήρωα –τον «Λέοντα του Αγίου Μάρκου»– και μαζί με μια ομάδα γενναίων Βενετών υπερασπίζεται την πόλη από τη μάστιγα των πειρατών. Και πάλι έχουμε μια σειρά από μεταμφιέσεις, αναγνωρίσεις νόθων τέκνων, αισθησιακές τσιγγάνες που αποδεικνύονται κόρες ευγενικής καταγωγής, απαγωγές, εγκλεισμούς σε μοναστήρια, πειρατικές ενέδρες και άλλα μοτίβα του μυθιστορηματικού περιπετειώδους μελοδράματος. Οι ταινίες αυτές, χαμηλού προϋπολογισμού και γυρισμένες με τους γρήγορους ρυθμούς που συνηθίζοταν στην ιταλική παραγωγή της δεκαετίας του 1960, είναι γυρισμένες σε λίγες πραγματικές τοποθεσίες της Βενετίας. Αναγνωρίζουμε και στις δύο το ίδιο κανάλι και την ίδια πλατεία, ενώ οι περισσότερες σκηνές δράσης είναι γυρισμένες στο Τορτσέλο, το οποίο προσφέρει περισσότερες σκηνοθετικές δυνατότητες για σκηνές δράσης λόγω των ανοικτών χώρων και της απουσίας τουριστών. Μόνο στις εισαγωγικές σεκάνς των ταινιών βλέπουμε μια ποικιλία από εμβληματικά τοπόσημα της Βενετίας. Τα κοστούμια που χρησιμοποιούνται και στις δύο ταινίες είναι παρεμφερή, όπως και οι σκηνογραφικές αποδόσεις των εσωτερικών χώρων που είναι κατασκευασμένες σε στούντιο.

Άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο της ταινίας του Hallström είναι η απεικόνιση του δόγη, ο οποίος εμφανίζεται ως φίλος του Καζανόβα, έτοιμος να τον βοηθήσει, αναφέροντας ωστόσο ότι δεν μπορεί να κάνει πολλά πράγματα γιατί πιέζεται από τη Ρώμη. Όπως και σε άλλες ταινίες, για παράδειγμα στην *Επικίνδυνη Ομορφιά*, στον *Έμπορο της*

20 Ολόκληρη η ταινία διαθέσιμη στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=kHACKXikRQo>

21 Ολόκληρη η ταινία διαθέσιμη στην παρακάτω ιστοσελίδα: https://www.youtube.com/watch?v=xmtd1jO2_Mo



Εικόνα 7.7 Από την ταινία *Casanova* του Lasse Hallström.

Βενετίας, ή στο *Λιοντάρι του Αγίου Μάρκου*, εμφανίζεται σαν ένας ήπιος ηγέτης, συνήθως ηλικιωμένος, πρόθυμος και καλοπροαίρετος να προσφέρει προστασία στους βενετούς υπηκόους του, αλλά ταυτόχρονα αναποφάσιτος, δειλός και εντέλει αδύναμος μπροστά στην εξουσία της Ιερής Εξέτασης που συνήθως παρεμβαίνει για να διαφυλάξει τα χριστιανικά ήθη της πόλης. Ο σκηνοθέτης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Είχα πρόβλημα με το κοστούμι του δόγη που έδειχνε τόσο κωμικό. Ήταν η πραγματική εμφάνιση του δόγη εκείνη την εποχή. Θυμάμαι που το συζήτησα με τον σκηνογράφο, του πρότεινα να αλλάξουμε τον σκούφο για να τον κάνουμε λιγότερο κωμικό. Δεν μου αρέσουν τα κοστούμια που είναι υπερβολικά κωμικά, αλλά αυτή τυχαίνει να είναι η αυθεντική ενδυμασία, μαζί με την περούκα, τις μπούκλες και τα συναφή [...] Αν μπορούσα όμως, θα το άλλαζα». Η ενδυματολογική αυτή τυποποίηση πιθανόν να παίζει ρόλο στο γεγονός ότι ο δόγης απεικονίζεται σαν ένα κωμικό πρόσωπο στις κινηματογραφικές μυθοπλαστικές αναπαραστάσεις της Βενετίας, ή έστω σαν μια καλοκάγαθη άλλα ανίσχυρη φιγούρα, παρά ως ένας απρόσιτος ηγέτης υψηλού κύρους που προκαλεί δέος (Εικόνα 7.7). Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη μουσική επένδυση της ταινίας η οποία βασίζεται σε έργα συνθετών της εποχής, με κομμάτια του βενετού Antonio Vivaldi, των Tomaso Albignoni, Jean Phillippe Rameau και του σουηδού Johan Hemlich Ruman και βοηθάει, μαζί με τα αυθεντικά κοστούμια και τους πραγματικούς χώρους, στην κατασκευή ενός πειστικού και συναρπαστικού μπαρόκ σύμπαντος της Βενετίας στα μέσα του 18ου αιώνα.

7.5 Μυστηριώδης, αινιγματική, αισθησιακή και επικίνδυνη: ανακυκλώνοντας τον βενετικό μύθο στη μεγάλη οθόνη

Εκτός από τις ιστορικές ταινίες που εξετάσαμε και τοποθετούνται στην περίοδο της Βενετικής Δημοκρατίας, η παρουσία της Βενετίας στον κινηματογράφο δεν σταματά στα τέλη του 18ου αιώνα αλλά εντοπίζεται τόσο σε ταινίες που διαδραματίζονται στον 19ο και 20ο αιώνα όσο και στη σύγχρονη πόλη της Βενετίας. Συχνά σε αυτές τις αναπαραστάσεις υπάρχουν αναφορές στο βενετικό παρελθόν, στο αστικό παλίμψηστο, στη βενετική ζωγραφική παράδοση, στις σκηνικές πρακτικές και στην αρχιτεκτονική, στις φιγούρες που εκπροσωπούν την πόλη, καθώς ο σύγχρονος κινηματογράφος ανακυκλώνει τον μύθο και τον αντι-μύθο της Βενετίας για να αναπαραστήσει τη σύγχρονη φυσιογνωμία της πόλης.

Δύο εμβληματικές ταινίες για τη Βενετία, οι οποίες εκτείνονται πέρα από το χρονικό διάστημα που εξετάζει αυτό το βιβλίο, είναι οι ταινίες του Luchino Visonti *Senso* (1954) και *Θάνατος στη Βενετία* (1971).

Το *Senso* τοποθετείται στη Βενετία του 1866 υπό αυστριακή κατοχή κατά τη διάρκεια του Risorgimento (ιταλική ενοποίηση) και του Αυστρο-Ιταλικού πολέμου και έχει ως θέμα τη μοιραία ερωτική σχέση της βενετής κόμισσας Livia Sarpieri με τον αυστριακό λοχαγό Franz Malher. Η Livia προδίδει την οικογένειά της, την πόλη της και την εμπιστοσύνη των ιταλών αντιστασιακών για χάρη του Malher. Όταν την εγκαταλείπει, εκείνη θα τον καταδώσει και αυτός θα εκτελεστεί ως λιποτάκτης από τον αυστριακό στρατό. Η ταινία ξεκινάει στο θέατρο του Φοίνικα (*La Fenice*) της Βενετίας, σε μια παράσταση του *Il Trovatore* του Giuseppe Verdi. Η συγκεκριμένη όπερα έχει κατεξοχήν βενετικό θέμα, καθώς τοποθετείται στη Βενετία του 16ου αιώνα με μια μυθιστορηματική πλοκή με τσιγγάνες, μάγισσες, απαγωγές του γιου του δόγη και αναγνωρίσεις χαμένων παιδιών. Όταν έφτει η αυλαία μετά από μια ηρωική άρια, αντιστασιακοί Βενετοί βρίσκουν την ευκαιρία να πετάξουν προκηρύξεις και λουλούδια στα χρώματα της ιταλικής σημαίας μέσα στο θέατρο, προκαλώντας τους αυστριακούς στρατιωτικούς που παρευρίσκονται στην παράσταση. Το θέατρο του Φοίνικα εγκαινιάστηκε το 1792 και ονομάστηκε έτσι καθώς αντιπροσώπευε την αναγέννηση της όπερας από τις στάχτες της, διότι το προηγούμενο διάστημα είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά τα τρία μεγαλύτερα θεατρικά κτίρια της Βενετίας. Αν και κατά τον 19ο αιώνα η Βενετία δεν παρήγε πρωτότυπα έργα βενετών συνθετών, η πόλη παρέμενε στο επίκεντρο της οπερετικής δραστηριότητας. Στο συγκεκριμένο θέατρο έκαναν πρεμιέρα όπερες των Verdi, Rossini, Bellini, Donizetti και άλλων ιταλών συνθετών. Όλη η πρώτη πράξη της ταινίας διαδραματίζεται μέσα σε αυτό το θέατρο που μετατρέπεται σε μια μικρογραφία της βενετικής κοινωνίας, καθώς κατά τη διάρκεια του διαλείμματος, μέσα από μια σειρά συναντήσεις, συνομιλίες και αψιμαχίες, παρουσιάζει στον θεατή τόσο τις σκληροπυρηνικές τάσεις κάποιων ομάδων όσο και τη μετριοπάθεια των βενετών αριστοκρατών.

Η δεύτερη ταινία του Visconti που είναι γυρισμένη στη Βενετία είναι ο *Θάνατος στη Βενετία / Morte a Venezia* και βασίζεται στη διασκευή της νουβέλας του Thomas Mann. Τοποθετείται στις αρχές του 20ού αιώνα και αναπτύσσει το ρομαντικό μοτίβο της παρακμής, του έρωτα και του θανάτου με το οποίο συσχετίζεται η πόλη σε ένα μεγάλο μέρος των λογοτεχνικών και κινηματογραφικών της αναπαραστάσεων. Η εισαγωγική σκηνή δείχνει το πλοίο που μεταφέρει τον ήρωα να προσεγγίζει αργά την πόλη μέσα από τη λιμνοθάλασσα, επενδυμένη με τη μουσική υπόκρουση του Gustav Malher. Η πόλη διακρίνεται από μακριά μέσα στην πρωινή υγρασία και τα στάσιμα νερά. Για τον μεσήλικα συνθέτη Gustav που επισκέπτεται τη Βενετία, η πόλη θα είναι πηγή αλλεπάλληλων ενοχλήσεων: η βαριά, μολυσμένη ατμόσφαιρα του σιρόκου που διατηρείται για μέρες, οι καβγάδες με τους αγενείς και φιλοχρήματους γονδολιέρηδες, τα λάθη των σιδηροδρομικών υπαλλήλων που στέλνουν τις αποσκευές του αλλού και οι κάτοικοι της πόλης που αρνούνται να πληροφορήσουν τους επισκέπτες για την επιδημία, φοβούμενοι μήπως αυτό βλάψει τον τουρισμό. Μοναδική παρηγοριά του ήρωα ο όμορφος πολωνός έφηβος που επίσης παραθερίζει με την οικογένειά του στο Hotel des Bains στο Λίντο. Ο Gustav αρχίζει να απολαμβάνει τη διαμονή του μόνο όταν πλέον παραιτείται από τις ηθικές του αρχές και αναθεωρεί τη φιλοσοφική του θεώρηση περί ομορφιάς, βουλιάζοντας στην ηδυπάθεια και την οκνηρία στην οποία τον καλεί η πόλη, οδηγώντας τον στον θάνατο. Αντίστοιχες εκδοχές του ρομαντικού μοτίβου της παρακμής, της παραίτησης, του έρωτα και του θανάτου αναπτύσσουν και άλλες ταινίες που βασίζονται σε γνωστά λογοτεχνικά έργα με θέμα σκοτεινές ερωτικές ιστορίες, όπως τα *Φτερά του Έρωτα / Wings of the Dove* του Iain Softley (1997), που βασίζεται στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Henry James, το *Ξένοι στη Βενετία / The Comfort of Strangers* του Paul Schrader (1990) που βασίζεται σε μυθιστόρημα του Ian Mc Ewan διασκευασμένο από τον Harold Pinter, η *Εύα / Eva* (1962) του Joseph Losey βασισμένο στο αστυνομικό μυθιστόρημα του James Chase και το θρίλερ της Patricia Highsmith *Ο ταλαντούχος κύριος Ρίπλεϊ / The Talented Mr. Ripley* που διασκευάστηκε από τον Anthony Mingella το 1999.

Ο τουριστικός μύθος της ρομαντικής Βενετίας ως πόλης του έρωτα άλλες φορές παίρνει πιο ανάλαφρη τροπή και η πόλη υποδέχεται επισκέπτες που έρχονται είτε για να γιορτάσουν τον έρωτά τους ή να συναντήσουν τον έρωτα σε ένα από τα στενά σοκάκια της πόλης. Συνήθως οι σκηνοθέτες αντιμετωπίζουν ειρωνικά τον αφελή τουρίστα που θέλει, εκ του ασφαλούς, να ζήσει μια απροσδόκητη περιπέτεια, να χαθεί στον λαβύρινθο της πόλης και να βιώσει «την πραγματικότητα της Βενετίας». Σύντομα οι ήρωες στις ερωτικές κομεντί αντιλαμβάνονται ότι κάτι τέτοιο είναι αδύ-



Εικόνα 7.8 Από την ταινία *Summertime* του David Lean.

νατον, καθώς εμφανίζεται το μοτίβο της Βενετίας ως ρηχής σκηνογραφίας και ως τουριστικής μηχανής. Έτσι οι έρωτες που γεννιούνται στη Βενετία συνήθως αποδεικνύονται απατηλοί, όπως η ίδια η εικόνα της πόλης. Στο *Διακοπές στη Βενετία / Summertime* του David Lean (1955) η γεροντοκόρη αμερικανίδα τουρίστρια (Katherine Hepburn) επισκέπτεται τη Βενετία και ζει έναν ονειρεμένο έρωτα με έναν κάτοικο της Βενετίας, για να αντιληφθεί μετά από λίγο ότι ο εραστής της είναι παντρεμένος και έχει τρία παιδιά (Εικόνα 7.8).²² Στο *Όλοι λένε σ' αγαπώ / Everyone Says I Love You* του Woody Allen (1996), ο ήρωας προσποιείται τον άντρα των ονείρων της γυναίκας (Julia Roberts) την οποία θέλει να κατακτήσει.²³ Μετά από σειρά ρομαντικών ραντεβού στα μουσεία, στα κανάλια και στα εστιατόρια της πόλης η απόπειρά του αποτυγχάνει παταγωδώς. *Ο Τουρίστας / The Tourist* του Florian Henkel von Donnersmarck (2010) με την Angelina Jolie και τον Johnny Depp παρωδεί το στερεότυπο του αφελούς αμερικάνου τουρίστα που μπλέκεται χωρίς να το θέλει σε μια κατασκοπική περιπέτεια η οποία καταλήγει σε ρομαντική ιστορία μεταμφιέσεων και κρυφών ταυτοτήτων.

Εξίσου δημοφιλής στον κινηματογράφο είναι και η σκοτεινή πλευρά της Βενετίας που πρωταγωνιστεί σε θρίλερ και ταινίες τρόμου. Η πόλη εμφανίζεται στοιχειωμένη από τη φιγούρα του Nosferatu στο *Σπέρμα του βρικόλακα / Vampire in Venice* του Augusto Caminito (1988). Ο Nosferatu (Klaus Kinski), του οποίου τα ίχνη χάνονται στην περίοδο της πανώλης στα μέσα του 18ου αιώνα, επιστρέφει στη σύγχρονη εποχή αναζητώντας τον έρωτα της ζωής του.²⁴ Η ταινία εναλλάσσεται ανάμεσα στη σύγχρονη Βενετία και σε σκηνές από το καρναβάλι και την πανώλη στη Βενετία του 1750 με εικόνες από σκοτεινά και ομιχλώδη κανάλια. Στην ταινία τρόμου *Το τέρας της Βενετίας / Il mostro di Venezia* του Dino Tavella (1965) οι νεαρές τουρίστρι-

22 Σκηνή από την ταινία στην παρακάτω ιστοσελίδα: https://www.youtube.com/watch?v=4m7XXf_Tpr8

23 Σκηνή από την ταινία στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=mSCKujA-D84>

24 Τρέιλερ της ταινίας στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=4Q-Wv7CpxYw>

ες πέφτουν θύματα ενός serial killer δύτη, που τους επιτίθεται αναδύομενος από τα σκοτεινά κανάλια της Βενετίας. Στο *Μετά τα μεσάνυχτα / Don't Look Now* του Nicolas Roeg (1973) η χειμωνιάτικη Βενετία εκτός τουριστικής σεζόν είναι ο τόπος στον οποίο το ζευγάρι των ηρώων θα έρθει αντιμέτωπο με την ανάμνηση της πνιγμένης τους κόρης.²⁵ Μια σειρά περιέργων ατυχημάτων στην εκκλησία του San Nicolo dei Mendicoli στην οποία ο ήρωας (Donald Sutherland) εργάζεται ως συντηρητής έργων τέχνης και η συνάντηση με δυο περιέργες αδερφές με τις οποίες έρχεται σε επαφή η σύζυγός του (Julie Christie) θα θέσουν σε λειτουργία τις μεταφυσικές δυνάμεις του Κακού. Όπως θα περιγράψει η μία από τις αδερφές, το τυφλό μέντιουμ, «η Βενετία είναι μια πόλη μέσα σε ζελέ, ανάμεσα στα αποφάγια ενός δείπνου, στο οποίο όλοι οι καλεσμένοι έχουν ήδη φύγει ή έχουν πεθάνει». Στο ερωτικό θρίλερ *Ξένοι στη Βενετία / The Comfort of Strangers* του Paul Schrader (1990) το ζευγάρι που έρχεται για διακοπές στη Βενετία προσπαθώντας να αναθερμάνει τον έρωτά του θα παρασυρθεί από τον εκκεντρικό κάτοικο Roberto (Christopher Walken) και τη σύζυγό του (Ellen Mirren) σε μια ατμόσφαιρα περιπέτειας, αισθησιασμού και ηδυπάθειας, για να καταλήξει στο τέλος θύμα των διεστραμμένων Βενετών.

Τέλος, η υδάτινη τοπογραφία της Βενετίας τη μετατρέπει σε ιδανικό σκηνικό περιπετειών, στις οποίες τα αυτοκινητοκυνηγητά μπορούν να αντικατασταθούν με θεαματικές καταδιώξεις με πλωτά μέσα, γόνδολες, βάρκες, ταχύπλοα, τζετ σκι, νεκροφόρες ή υβριδικά οχήματα που κινούνται και στο νερό και στη στεριά, όπως η αμφίβια «bondola» του James Bond.²⁶ Ταυτόχρονα, το πλούσιο αρχαιολογικό παρελθόν και η ιστορία της πόλης προσφέρουν ένα αφηγηματικό άλλοθι σε τυχοδιώκτες, αρχαιοκάπηλους και τυμβωρύχους όπως η Lara Croft (*Tomb Raider II*, Jan de Bond, 2003), ο Indiana Jones (*Indiana Jones and the Kingdom of the Crystal Skull*, Steven Spielberg, 2008) και ο Corto Maltese (*La Cour secrete des Arcanes*, Pascal Morelli, 2002), ανακυκλώνοντας τη μεσαιωνική εικονογραφία της πόλης ως τόπο αφετηρίας των Σταυροφόρων και ως σταθμό στην αναζήτηση του Αγίου Δισκοπότηρου. Ο James Bond θα κάνει αρκετές επισκέψεις στη Βενετία, ωστόσο η ταινία *Casino Royale* (Martin Campbell, 2006) θα χρησιμοποιήσει το βενετικό πλαίσιο ως κάτι παραπάνω από μια απλή πίστα θαλάσσιων καταδιώξεων. Ο James, στα πρώτα χρόνια της καριέρας του ως κατάσκοπος, ερωτεύεται την αιγιματική Vesper και ταξιδεύουν στη Βενετία. Όταν υποψιάζεται ότι εκείνη τον πρόδωσε, τη σκοτώνει ανατινάζοντας ένα ολόκληρο μέγαρο του Μεγάλου Καναλιού το οποίο κατακρημνίζεται στο νερό, παρασύροντας μαζί του και την ίδια. Η σκηνή ανακαλεί τον μύθο της Δυσδαιμόνας, την οποία πνίγει με τα χέρια του ο Οθέλλος και της οποίας το πτώμα οι δολοφόνοι, στη νουβέλα του Cinthio, κρύβουν γκρεμίζοντας το ταβάνι ενός δωματίου. Στο τέλος της ταινίας ο James σαν τον Οθέλλο θα θρηνήσει μετανιωμένος την αθώα Vesper ως μοναδικό έρωτα της ζωής του. Η εικόνα της απόκοσμα όμορφης πόλης που είναι έτοιμη ανά πάσα στιγμή να γκρεμιστεί ή να βουλιάξει, παρασύροντας μαζί και τους ήρωες, δεν έχει πάψει να ανακυκλώνεται από τον σύγχρονο κινηματογράφο, ακόμα και στα πιο δημοφιλή προϊόντα της pop culture.

25 Τρέιλερ της ταινίας στην παρακάτω ιστοσελίδα: https://www.youtube.com/watch?v=46_I0CRdg2w

26 Σκηνή από την ταινία στην παρακάτω ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=p-vM-4f9Vjk>

Βιβλιογραφικές αναφορές - Οδηγός για περαιτέρω μελέτη

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

- Attar, Karina F. (2011). Genealogy of a Character: A Reading of Giraldi's Moor. In Laura Tossi - Shaul Bassi (eds.), *Visions of Venice in Shakespeare*. Farnham: Ashgate, 47-66.
- Aubert-Santelli, Anne, & McHugh, Shannon (2006). Directing Dangerous Beauty. Interview with Marshall Herskovitz. In *Veronica Franco*, USC Dornsife (<http://dornsife.usc.edu/veronica-franco/directing-dangerous-beauty/>).
- Bleasdale, John (2013). Fear, Mystery and Death. In Michael Piggot (ed.) *World Film Locations: Venice*. Bristol - Chicago: Intellect, 68-69.
- Brockett, Oscar (1995). *History of the Theatre*, 7th edition. Boston - London: Allyn and Bacon.
- Cotton, Jeff (2013). Venice, City of Imagination. In Michael Piggot (ed.), *World Film Locations: Venice*. Bristol - Chicago: Intellect, 6-7.
- De Valck, Marijke (2007). *Film Festivals: From European Geopolitics to Global Cinephilia*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Degaine, André (1992). *Histoire du Théâtre*. Paris: Nizet.
- Dias, Rosie (2013). City in the Sea. Venice's Canals and Waterways. In Michael Piggot (ed.), *World Film Locations: Venice*. Bristol - Chicago: Intellect, 28-29.
- Fuga, Guidi, Vianello, Lele (1999). *Les ballades de Corto Maltese*. Brussels: Casterman.
- Holderness, Graham (2010). *Shakespeare and Venice*. Farnham: Ashgate.
- Jackson, Russell (2007). Introduction: Shakespeare, Films and the Marketplace. In Jackson Russell (ed.), *The Cambridge Companion in Shakespeare and Film*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-14.
- Mason, Pamela (2007). Orson Welles and Filmed Shakespeare. In Jackson Russell (ed.), *The Cambridge Companion in Shakespeare and Film*. Cambridge: Cambridge University Press, 187-202.
- McPherson, David (1990). *Shakespeare, Jonson and the Myths of Venice*. Newark: University of Delaware Press.
- O' Raw, Des (2005). Venice in Film: The Postcard and the Palimpsest. *Literature/Film Quarterly*, 3(3), 224-232.
- Orrey, Leslie, & Miles, Rodney (1987). *Opera. A Concise History*. London: Thames & Hudson.
- Perroco, Daria (2011). *Venice, Shakespeare and the Italian Novela*. In Laura Tossi - Shaul Bassi (eds.), *Visions of Venice in Shakespeare*. Farnham: Ashgate, 33-46.
- Pittman, L. Monique (2007). Locating the Bard: Adaptation and Authority in Michael Radford's *The Merchant of Venice*. *Shakespeare Bulletin*, 25, 13-33.
- Pittman, L. Monique (2011). *Authorizing Shakespeare on Film and Television, Gender, Class and Ethnicity in Adaptation*. New York: Peter Lang Publishing.
- Ravid, Benjamin (2001). The Venetian Government and the Jews. In Robert C. Davis - Benjamin Ravid (eds.), *The Jews of Early Modern Venice*. Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 3-30.
- Rosand, David (2001). *The Myths of Venice. The Figuration of a State*. Chapel Hill - London: The University of North Carolina.
- Rosenthal, Margaret F. (1992). *The Honest Courtesan. Veronica Franco, Citizen and Writer in Sixteenth-Century Venice*. Chicago - London: University of Chicago Press.
- Salingar, Leo (1997). Venice in Shakespeare and Ben Jonson. In Michele Marrapodi (ed.), *Shakespeare's Italy: Functions of Italian Location in Renaissance Drama*. Manchester: Manchester University Press.
- Shakespeare, William (2012). *The Merchant of Venice*. In M. M. Mahood (ed.), *The New Cambridge Shakespeare*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sloan, Anna (2013). The Tourist Gaze. Hollywood and the European Holiday. In Michael Piggot (ed.), *World Film Locations: Venice*. Bristol - Chicago: Intellect, 8-9.
- Tatspaugh, Patricia (2007). The Tragedies of Love in Film. In Jackson Russell (ed.), *The Cambridge Companion in Shakespeare and Film*. Cambridge: Cambridge University Press, 141-166.
- Taylor, Neil (2007). National and Racial Stereotypes in Shakespeare Films. In Jackson Russell (ed.), *The Cambridge Companion in Shakespeare and Film*. Cambridge: Cambridge University Press, 267-279.
- Thompson, Kristin, & Bordwell, David (2003). *Film History. An Introduction*. Boston: McGraw-Hill.
- Vaughan, Virginia Mason (2011). Supersubtle Venitians. Richard Knolles and the Geopolitics of Shakespeare's *Othello*. In Laura Tossi - Shaul Bassi (eds.), *Visions of Venice in Shakespeare*. Farnham: Ashgate, 19-32.
- Zambenedetti, Alberto (2013). The Period Film. Venice and Literary Adaptations. In Michael Piggot (ed.), *World Film Locations: Venice*, Bristol - Chicago: Intellect, 86-87.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Sadoul, Georges (1980). *Ιστορία του παγκόσμιου κινηματογράφου*. Αθήνα: Δαμιανός - Δωδώνη.
- Γαβαλά, Μαρία (2002). Ο ηρωισμός της αδυναμίας: η Βενετία στον κινηματογράφο. Στο *Κινηματογραφημένες Πόλεις*. Αθήνα: Πανελλήνια Έκδοση Κριτικών Κινηματογράφου, Πατάκης.
- Πούχγερ, Βάλτερ (2006). Ίχνη της Commedia dell' Arte στο ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα. Στο *Μνείες και μνήμες. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*. Αθήνα: Παπαζήσης, 85-93.
- Πούχγερ, Βάλτερ (1995). Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα. Στο *Δραματουργικές αναζητήσεις. Πέντε μελετήματα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 141-344.
- Σαΐξπηρ, Ουίλλιαμ (1999). *Ο Εμπορος της Βενετίας*, μετάφραση Ερρίκος Μπελιές. Αθήνα: Κέδρος.
- Σαΐξπηρ, Ουίλλιαμ (2000). *Οθέλλος*, μετάφραση Ερρίκος Μπελιές. Αθήνα: Κέδρος.
- Στάθη, Ειρήνη (2014). Από το κείμενο στην οθόνη: ο Shakespeare στην περίοδο του βωβού κινηματογράφου. Στο Γωγώ Βαρζελιώτη (επιμ.), *Από την χώρα των κειμένων στο βασίλειο της σκηνής. Πρακτικά Επιστημονικού συνεδρίου*. Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ, 463-472
- Χατζηνικολάου, Νίκος (2008). *Ο Γκρέκο στη μεγάλη οθόνη*. Αθήνα: Άγρα.

Φιλμογραφία

- Allen, Woody (1997). *Όλοι λένε σ'αγαπώ / Everyone says I love you*. ΗΠΑ: Miramax, Buena Vista Pictures, Magnolia Productions, Sweetland Films. Έγχρωμο. 101'.
- Caminito, Augusto (1988). *Το σπέρμα του βρυκόλακα / Nosferatu a Venezia*. Ιταλία: Scena Film. Έγχρωμο. 97'.
- Campbell, Martin (2006). *Καζίνο Ρουαγιάλ / Casino Royale*. Ηνωμένο Βασίλειο, Δημοκρατία της Τσεχίας, ΗΠΑ, Γερμανία, Μπαχάμες: Columbia Pictures, Casino Royale Productions, Stillking Films, Studio Babelsberg, Government of the Commonwealth of the Bahamas, Danjag, United Artists. Έγχρωμο. 144'.
- Capuano, Luigi (1963). *Ο δήμιος της Βενετίας / Il boia di Venezia*. Ιταλία: Liber. Έγχρωμο. 90'.
- Capuano, Luigi (1963). *Το λιοντάρι της Βενετίας / Il Leone di San Marco*. Ιταλία: Liber. Έγχρωμο. 106'.
- Fellini, Federico (1976). *Καζανόβα / Il Casanova di Federico Fellini*. Ιταλία, ΗΠΑ: Produzioni Europee Associati. Έγχρωμο. 164'.
- Hallström, Lasse (2005). *Καζανόβα / Casanova*. ΗΠΑ: Touchstone Pictures, The Mark Gordon Company, Gondola Pictures. Έγχρωμο. 112'.
- Herskovitz, Marshall (1998). *Επικίνδυνη Ομορφιά / Dangerous Beauty*. ΗΠΑ: Regency Enterprises, Arnon Milchan Productions, Bedford Falls Company. Έγχρωμο. 111'.

- Lean, David (1955). *Διακοπές στη Βενετία / Summertime*. ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο: London Film Productions. Έγχρωμο. 99'.
- Lo Savio, Gerolamo (1911). *Ο έμπορος της Βενετίας / Il Mercante di Venezia*. Ιταλία: Film d'Arte Italiana. Έγχρωμο. 10'.
- Mingella, Anthony (1999). *Ο ταλαντούχος κύριος Ρίπλεϊ / The Talented Mr Ripley*. ΗΠΑ: Miramax, Paramount Pictures, Mirage Enterprises, Timnick Films. Έγχρωμο. 139'.
- Promio, Alexander (1986). *Πανόραμα του Canal Grande / Panorama du Grand Canal pris d'un bateau*. Γαλλία: Frères Lumière. Ασπρόμαυρο. 40'.
- Radford, Michael (2004). *Ο έμπορος της Βενετίας / The Merchant of Venice*. ΗΠΑ, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ηνωμένο Βασίλειο: UK Film Council, Film Fund Luxemburg, Delux Productions, Instituto Luce, Dania Film, Avenue Pictures Productions. Έγχρωμο. 138'.
- Roeg, Nicolas (1974). *Μετά τα μεσάνυχτα / Don't Look Now*. Ηνωμένο Βασίλειο, Ιταλία: Casey Productions, Eldorado Films. Έγχρωμο. 110'.
- Schrader, Paul (1990). *Ξένοι στη Βενετία / The Comfort of Strangers*. ΗΠΑ, Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο: Erre Produzione, The Rank Organisation, Reteitalia, Sovereign Pictures. Έγχρωμο. 107'.
- Softley, Iain (1997). *Τα φτερά της αγάπης / Wings of the Dove*. ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο: Miramax, Renaissance Dove. Έγχρωμο. 102'.
- Visconti, Luchino (1954). *Σένσο / Senso*. Ιταλία: Lux Film. Έγχρωμο. 123'.
- Visconti, Luchino (1971). *Θάνατος στη Βενετία / Morte a Venezia*. Ιταλία, Γαλλία: Alfa Cinematographica. Έγχρωμο. 130'.
- Welles, Orson (1952). *Οθέλλος / The Tragedy of Othello: The Moor of Venice*. ΗΠΑ, Ιταλία, Μαρόκο, Γαλλία: Mercury Productions, Les Films Marceau. Ασπρόμαυρο. 90'.
- Σμαραγδής, Γιάννης (2007). *Ελ Γκρέκο / El Greco*. Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία: Alexandros Films, EKK, Generalitat de Catalunya, ERT, Ministerio de Cultura, Motion Picture Public Foundation of Hungary. Έγχρωμο. 119'.

Γλωσσάριο ιστορικών όρων

- Accademia** – Ακαδημία τεχνών και γραμμάτων
- Ars mecanica** – Χειρωνακτική εργασία
- Arsenale** – Βενετικό κρατικό ναυπηγείο
- Arsenalotti** – Εργάτες στο βενετικό ναυπηγείο
- Arte** – Επαγγελματική συντεχνία
- Auditori novi** – Ελεγκτικό σώμα με αρμοδιότητες στις βενετικές κτήσεις
- Avogadori di comun** – Συνήγοροι του δημοσίου, βενετικό όργανο με εκτεταμένες αρμοδιότητες
- Baillo** – Βαΐλος (βενετός πρέσβης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία)
- Bucintoro** – Κρατική γαλέρα για τη μετακίνηση του δόγη
- Capitano** – Διοικητής στις βενετικές κτήσεις
- Capitoli** – Καταστατικός χάρτης ενσωμάτωσης περιοχών στο βενετικό κράτος
- Case di carità** – Ευαγείς οίκοι
- Cinque savii alla mercanzia** – Επιτροπή εμπορίου
- Cittadinanza** – Βενετική υπηκοότητα
- Cittadino** – Βενετός πολίτης
- Cittadino de intus et de extra** – Πολίτης (κατόπιν παραχώρησης της ιδιότητας με την πλήρωση συγκεκριμένων κριτηρίων)
- Cittadino originario / per nazione** – Πολίτης «εκ γενετής»
- Cittadino per privilegio / per gratia** – Πολίτης (κατόπιν προνομιακής παραχώρησης της ιδιότητας)
- Cives** – Πολίτες (ο όρος αναφέρεται στην κοινωνική διαστρωμάτωση των κτήσεων)
- Civitas** – Κοινότητα
- Clausura** – Μοναστική απομόνωση
- Collegio** – Κολλέγιο, βενετικό όργανο που υπόκειτο στη Σύγκλητο
- Commune** – Κοινότητα
- Comunità** – Κοινότητα
- Concessionones** – Καταστατικός χάρτης ενσωμάτωσης περιοχών στο βενετικό κράτος
- Condotierre** – Μισθοφόρος στρατιωτικός αξιωματούχος
- Consiglio dei dieci** – Σύμβουλιο των Δέκα, ολιγομελές βενετικό όργανο με κύρια αρμοδιότητα τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και ηθικής
- Conversos** – Βίαια εκχριστιανισμένοι εβραίοι στην Ισπανία
- Cortegiana** – Βενετή εταίρα
- Decima** – Φόρος της δεκάτης
- Deditio** – Καταστατικός χάρτης ενσωμάτωσης περιοχών στο βενετικό κράτος
- Dogaressa** – Η σύζυγος του δόγη
- Doge** – Δόγης
- Dominante** – Ηγεμονεύουσα μητρόπολη
- Dominio** – Κτήση / κυριαρχία
- Duca di Candia** – Ανώτατος βενετός διοικητής στην Κρήτη
- Esecutori contro la bestemmia** – Επιτροπή για την καταπολέμηση της βλασφημίας
- Fondaco** – Εμπορική εγκατάσταση
- Fraterna** – Εμπορικός συνεταιρισμός οικογενειακού χαρακτήρα

Gastaldo – Επίτροπος θρησκευτικής αδελφότητας
Grand Tour – Μεγάλη Περιήγηση
Imperium – Αυτοκρατορία
Index librorum prohibitorum – Κατάλογος απαγορευμένων βιβλίων εκδομένος από την Καθολική Εκκλησία.
Interdetto – Παπική απαγόρευση (1606)
Laguna – Λιμνοθάλασσα
Lavoranti – Τεχνίτες
Levante – Ανατολή
Libro d' Argento – Αργυρή Βίβλος (όπου καταγράφονταν τα ονόματα των βενετών πολιτών)
Libro d' Oro – Χρυσή Βίβλος (όπου καταγράφονταν τα ονόματα των βενετών ευγενών)
Longhi – Παλαιές επιφανείς βενετικές οικογένειες
Maggior Consiglio – Μεγάλο Συμβούλιο
Meretrice – Γυναίκα «ελευθερίων ηθών», «πόρνη»
Mezzadria – Μορτή
Minor Consiglio – Δουκικό Συμβούλιο, ολιγομελές βενετικό σώμα που περιέβαλε τον δόγη
Monti di pietà – Δημόσια ενεχυροδανειστήρια
Nobile – Ευγενής / πατρίκιος
Pacta – Καταστατικός χάρτης ενσωμάτωσης περιοχών στο βενετικό κράτος
Palazzo Ducale – Παλάτι των Δόγηδων
Podestà – Διοικητής στις βενετικές κτήσεις
Poligrafi – Επαγγελματίες συγγραφείς που δραστηριοποιήθηκαν στη Βενετία με την ανάπτυξη της τυπογραφίας
Popolo – Λαός, το σώμα των πληβείων
Privilegia – Καταστατικός χάρτης ενσωμάτωσης περιοχών στο βενετικό κράτος
Procuratori di San Marco – Επίτροποι του Αγίου Μάρκου
Promissioni – Ορκος του νεοεκλεγέντα δόγη
Provveditore generale da mar – Γενικός προνοητής της θάλασσας, ανώτατος βενετός διοικητής των Ιόνιων Νήσων
Provveditore generale del Levante – Γενικός προνοητής της Ανατολής, ανώτατος βενετός διοικητής των Ιόνιων Νήσων
Provveditori ai boschi – Επιτροπή επί των δασών
Provveditori alla sanità – Επιτροπή επί της υγείας
Provveditori e patroni all' arsenale – Επιτροπή επί του κρατικού ναυπηγείου
Provveditori sopra i beni comunali – Επιτροπή επί της δημόσιας περιουσίας
Provveditori sopra monasteri – Επιτροπή επί των μονών
Quarantia criminale / civile – Σώμα των Σαράντα, βενετικό όργανο με δικαστικές αρμοδιότητες
Relazioni – Αναφορές πεπραγμένων των βενετών διοικητών στις κτήσεις
Renovatio urbis – Αστική ανάπλαση
Republica Veneta – Βενετική Δημοκρατία
Republiche – Πόλεις κράτη / δημοκρατίες στον ιταλικό χώρο
Res publica – Δημοκρατία
Rettore – Διοικητής στις βενετικές κτήσεις
Ridotto – Λογοτεχνικό σαλόνι
Risorgimento – Ιταλική ενοποίηση
Savii alle acque – Επιτροπή επί των υδάτων
Savii contro l'eresia – Επιτροπή για την καταπολέμηση της αίρεσης
Savii della terraferma / di Terra Ferma – Επιτροπή επί της ενδοχώρας
Savii sopra le pompe – Επιτροπή για την καταπολέμηση του επιδεικτικού βίου
Scuola – Θρησκευτική αδελφότητα

Senato – Σύγκλητος, ανώτατο βενετικό σώμα με διευρυμένες αρμοδιότητες
Sensa – Βενετική δημόσια τελετή κατά την οποία ο δόγης «παντρεύεται» τη θάλασσα
Seratta – «Κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου
Serenissima – Γαληνοτάτη (προσωνύμιο της Βενετίας)
Sestiere – Γεωγραφικό διαμέρισμα στη Βενετία
Signori di notte al criminale – Βενετική υπηρεσία με αστυνομικές και δικαστικές αρμοδιότητες
Signoria – Βενετική αρχή (ως πολιτειακός όρος) / ολιγομελές βενετικό όργανο με εκτεταμένες αρμοδιότητες
Signorie – Δεσποτικά καθεστώτα στον ιταλικό χώρο
Sindaci – Αξιωματούχοι με ελεγκτικές αρμοδιότητες στις βενετικές κτήσεις
Squero – Ταρσανάς
Stato da mar – (Βενετικό) κράτος της θάλασσας
Stato di terra – (Βενετικό) κράτος της στεριάς
Stradioti – Μισθοφορικά σώματα στις υπηρεσίες του βενετικού κράτους
Tansa – Φόρος εισοδήματος από εμπορικές ή άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες
Terraferma – (Ιταλική) ενδοχώρα
Ufficio del sal – Γραφείο άλατος, αρμόδιο για ζητήματα σχετικά με την παραγωγή, διακίνηση και πώληση άλατος
Villani – Χωρικοί
Zecca – Κρατικό νομισματοκοπείο